ئێریك جەی . زورچەر

مێژووی هاوچەرخی

تورکیا

لە ئینگلیزییەوە :

پرۆفیسۆر.ی.دکتۆر یاسین سەردەشتیی

چاپی دووەم/سلێمانی ٢٠١١

ناوی کتێب : مێژووی هاوچەرخی تورکیا
نووسەر : ئێریك جەی . زورچەر
وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: پرۆفیسۆر.ی.دکتۆر.یاسین سەردەشتیی
تیراژ : ٥٠٠ دانە
لەبەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی (٢٤٢٩)ی ساڵی(٢٠٠٩) پێدراوە
شوێنی چاپ : چاپخانەی (سیما) ، سلێمانی، چاپی دووەم، ٢٠١٠
نرخ: ٧٠٠٠ دینار

ئەم بەرهەمە پێشکەشە بە :

- گیانی "جەیلان ئۆنکول" ی کیژۆڵەی ١٣ ساڵانەی کورد کە لەلایەن هێزە سەربازییە تورکە فاشستەکانەوە بە شێوەیەکی دڕندانە کوژرا.

- بەو منداڵە کوردانەی تائێستا لەنێو زیندانەکانی دەوڵەتی فاشیستیی تورکیادا گیراون و ئازارو ئەشکەنجەی جەللادە تورکەکان دەچێژن .

- بە فێرخوازە ئازیزەکانم لە بەشی مێژوو.

نێوەرۆك

گوتەی وەرگێڕ	٧
پێشەكیی	١٣
پێشەكی بۆ چاپی سێیەم	١٥
دەروازە: قۆناغگەرایی، تیۆرو شێوازەكان	١٧
بەشی یەكەم : كاریگەریی دەسەڵاتی رۆژئاواو هەوڵە بەراییەكانی مۆدێرنە	٢٥-١٤٤
باسی یەكەم : ئیمپراتۆریی عوسمانی لەكۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا	٢٧
باسی دووەم : لەنێوان سونەتییبوون و نوێبوونەوەدا: سوڵتان سەرلیمی سێیەمو نەزمی نویێ ١٧٨٩-١٨٠٧	٤٥
باسی سێیەم : ساڵەكانی بەرایی سوڵتان مەحموودی دووەم: هەوڵەكانی ناوەند بۆ گرتنە دەستی دەسەڵات	٥٨
باسی چوارەم : دواساڵەكانی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان مەحموودی دووەم: دەستپێكردنی چاكسازییەكان	٦٦
باسی پێنجەم : قۆناغی تەنزیمات ١٨٣٩-١٨٧١	٨٥
باسی شەشەم : قەیرانی ١٨٧٣-١٨٧٨ و رووداوەكانی پاشی	١١٧
باسی حەوتەم : دیسپۆتیزمی دواكەوتووانە یان كۆتایی چاكسازییەكان؟ فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم	١٢٣
بەشی دووەم : سەردەمی توركە لاوەكان لە مێژووی توركییدا ١٩٠٨- ١٩٥٠	١٤٥-٣٢٤
باسی هەشتەم : دووەمین قۆناغی دەستووریی ١٩١٢-١٩١٨	١٤٧
باسی نۆیەم : خەبات بۆ سەربەخۆیی	٢٠٥
باسی دەیەم : دەركەوتنی دەوڵەتی یەك پارتیی ١٩٢٣-١٩٢٧	٢٥١
باسی یازدەیەم : دەوڵەتی تاكە پارتی كەمالیستەكان ١٩٢٥-١٩٤٥	٢٦٥

باسی دوازدەیەم : گواستنەوە بەرەو دیموکراسیی ١٩٤٥-١٩٥٠ ٣٠٧

بەشی سێیەم : شڕە دیموکراسیی ٣٢٥-٤٩١

باسی سیازدەیەم : فەرمانڕەوایەتیی پارتی دیموکرات ١٩٥٠-١٩٦٠ ٣٢٧

باسی چواردەیەم: دووەمین کۆماری تورکیی ١٩٦٠-١٩٨٠ ٣٥٥

باسی پازدەیەم : سێیەمین کۆمار: تورکیا لە ساڵی ١٩٨٠وە ٤٠٧

گوتەی وەرگێڕ :

هەشتاوشەش ساڵ بەر لە ئێستا دەوڵەتی تورکیای هاوچەرخ لەسەر داروپەردوی خەلافەتی عوسمانیی ئیسلامیی فرە رەگەزو فرە زمان، پاش سەرکەوتنی جوڵانەوەی سەربەخۆخوازیی نەتەوەیی بەسەر هاوپەیمانەکان و لایەنگرانی لەنێوخۆدا، دامەزرێنرا. لەو دەمەوە تاکو ئێستا ئەم دەوڵەتە بە چەندین قۆناغی جیاوازی فرە ئاڵۆزو پڕ هەورازو نشێو تێپەڕیوەو بە بڕوای ئێمە بەهۆی چەند کێشەیەکی قۆناغی بنیاتییەوە کە چارەسەری راستو ژیرانەی بۆ رەچاونەکراوە تائەم کاتەش بە نابەکەمیی ماوەتەوەو نەك هەر لە خەم نەڕەخسیوە بەڵکو لەبەردەم دووڕیانێکی فرە چارەنووسسازیشدا دۆش داماوە کە رزگارکردنی پێویستی بە رێبەرایەتییەکی ژیرو ئازاو دادپەروەری راستینەیە، کە بە داخەوە لەهیچ قۆناغێکی مێژووی ئەم دەوڵەتەدا رێبەرایەتییەکی بەو تایبەتمەندییانەی بەخۆیەوە نەبینیوە.

ماوەی نێوان دامەزراندنی تورکیای هاوچەرخ تاکو ناوەڕاستی سەدەی بیستەم قۆناغێکە کە تێدا ئەو دەوڵەتە لەسایەی بیری کەمالییزمدا بناغەو چوارچێوەی ژیانو بەرەو پێشەوەچوونی خۆیو لەقاڵبدانی کۆمەڵگەی تێدا رەنگڕێژکردووە. ئەوەی تایبەتمەندییەکانی لە تێکۆشان بۆ دابڕان لە رابردووی ئیسلامییو رۆژهەلاتییو خۆدوورخستنەوەو داخران بەسەر ناوەندە رۆژهەلاتییو عەرەبییەکەداو خۆکوتان بەرەو رۆژئاواو ئەوروپا دەبینییەوە، هەروەها گرتنەبەری سیاسەتێکی نەتەوەیی سێکیولاریستیی توندوتیژ لە رێگەی حکومەتێکی تاکە پارتیی دەسەلاتسەپێن کە بەهێزو سەپاندن سەرجەم دەوڵەتو کۆمەڵگەی دەهاژوو بێئەوەی دەرفەتێکی ئەوتۆ بۆ پارتی دیکەو تێڕوانینی سیاسیی جیاواز هەبێت کە بتوانێت لەو ماوەیەدا نەك هەر دەسەلات لە پارتی کۆماریی گەل، کە لە تەواوی ئەم قۆناغەدا تاکەپارتی دەسەلاتداربوو، وەربگرێتو فەرمانرەوایی بکات، بگرە تەنانەت وەك بەشدارو هاوبەشێکیش ئەو دەرفەتە هەرگیز پەیدا نەبوو.چونکە کەمالیستەکان بە یاسا هەموو هزرێکی جیاواز لەخۆیان بە بیانووی یەکێتییو پەیدابوونی جیاوازیی نەتەوەییو مەزهەبییو چینایەتیی قەدەغە کردبوو. ئەمەو وێڕای گرتنەبەری سیاسەتێکی فاشیستانەو ئەسمیلاسیۆن لەهەمبەر رەگەزە نەتەوەییو ئیتنییو زمانییو کەلتوورییە جیاوازەکانی غەیرە تورك، بەتایبەت کورد، بەشێوەیەك کە تورکانی کەمالیست جگە لە سەرکوتکردنی هەموو ئەو تێکۆشانو جوڵانەوە جیاوازانەی بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەربەخۆی کوردیی لەچارەکی دووەمی نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا

ئەنجامـدراونو مـەزنترین بەشـی کوردسـتانیان لـە بـاکوور بـۆ چـەندین دەیەیـە لەسـایەی رژێمێکـی میلیتاریـستییدا لـە خـوێنو فرمێـسکدا نـوقم کـرد، بـەڵکو جگـە لـە نکـوڵیکردنو سـڕینەوە، ڕیۆوشـوێنێکی ناتوندوتیـژی ئـەوتۆ بـۆ پێکـەوە ژیـانی دوو نەتـەوە مەزنەکـەی ئەنـەدۆڵ: تـورك و کـورد نەدیترایـەوە و سیاسـەتکارانی ئـەم قۆناغـەی تورکیـا رایانگەیانـد کـە" لەو وڵاتەدا ئەوەی غەیرە تورکە تەنیا مافێکی هەیە ئەوەش کۆیلەبوونە"، ئەوەکەی دیکەش "دەبێـت بەختـەوەربێت لەبەرئـەوەی ئـەوەی تورکـە". ئـەوەش وایکـردووە نووسـەرێکی وەك محەمـەد ئـۆزۆن بڵێـت کـە "بناغـەی دەوڵـەتی نەتـەوەیی تـورك لەسـەر دژایـەتییکردنی کـورد دامەزراوە".

قۆناغی دووەمـی ژیـانی تورکیـای هاوچـەرخ سـەردەمی جـەنگی سـاردە کـە لـەپاش جـەنگی دووەمی جیهانییـەوە دەست پێدەکات و تـا جـەنگی کەنداو لەسـەرەتای نەوەتـەکانی سـەدەی بیـستەمدا درێـژ دەبێتـەوە. تورکیـا هـەر لـە پـاش کۆتـایی جـەنگی دووەمـی جیهانییـەوە هەلپەرستانە خۆی بەلای هاوپەیمانەکاندا ساغکردەوە و بە دەستپێکردنی جەنگی ساردیش تا دەهات زیاتر بەرەو ئەورووپای رۆژئاوا و ئەمەریکا ملی دەنا، ئەوەش وایکرد لەسـەر ئاسـتی نێوخـۆ کۆتـایی بـە فەرمانڕەوایـەتیی و قۆرغگەرایی پارتەکەی ئەتاتورك بێت و سەرەتایەکی رووکەشی ژیانی فرە پارتیی لـە چوارچێوەی رژێمـی کەمالییزمـدا هاتـەئارا، ئـەو قۆناغـەی بـە دەیەیـەك فەرمانڕەوایـەتیی پـارتی دیمـوکرات دەسـتییپێکرد، ئـەو دەیـەی سـەلماندی کـە لەچوارچێوەی رێبازو نەریتی کەمالیزمدا ژیانی فرە پارتیی بە دەسەڵاتسەپێنیی و پاشتر بە ئـاژاوەو پاشـاگەردانیی دەگـات، ئـەوەی دەرفـەتی دەخـستەبەردەم سـوپا(دەزگـا زەبەلاحـە دەسـەڵاتدارە جڵەونەکراوەکـەی وڵات) بـەناوی پارسـتنی رژێمەکـە و گێڕانـەوەی ئـارامیی و پاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی و یەکپارچەیی خاکی وڵات، کودەتابکات. ئەو قۆناغەی کە سـێ کودەتـای سـەرکەوتوو(لـە سـاڵەکانی ١٩٦٠، ١٩٧١و ١٩٨٠)و زیـاتر لـە سـێ کودەتـای سەرنەکەوتووو چەند هەوڵێکی کودەتایی تری ئاشکرانەکراوی گرتۆتە خۆ. لەو نێوانەشدا گەرانـەوە بـۆ فەرمانڕەوایـەتیی پارتـە سیاسـییەکان و کارکردنیـان لەچوارچێوەی ئـەو رژێمـە سیاسییەی کە سەرەداوی هەڵسوڕانەکەی بەدەست سوپاوە بوو(دیارە بە پاڵپشتیی و راوێـژو هاوکـاریی ئەمـەریکا)، بەشێوەیەك لـەم قۆناغـەدا سـەردەمی حکومـەتی پارتـە هاوپەیمانـەکان دەسـتییپێکرد کـە بەگـشتیی لاواز، نـاجێگیرو بـێ بنکـەی جـەماوەریی بـوون و نـەك هـەر نەیانـدەتوانی سەرچـاوەی کێـشەو گرفتـە بونیادییـە شـڵەژێنەرەکانی دەوڵـەت و کۆمەڵگـە چارەسـەر بکـەن، بـەڵکو لەسـایەی هەلومەرجـە نالەبارەکـەی جیهـانیی و هـەرێمیی جـەنگی

ساردو توندوتیژبوونی کێشە سیاسیی و نەتەوەیی و چینایەتییەکانی نێوخۆی تورکیا تادەهات ئاسایشی سیاسیی و کۆمەڵایەتیی ئەو وڵاتە زیاتر پەرەیدەگرت، بەچەشنێك باڵادەستیی تیرۆرو مافیای دەوڵەتیی و هەڵمەتی سەرکوتی سوپا و دەزگا ئەمنییەکان بۆسەر جیابیران و چالاکانی سیاسیی و رۆشنبیریی تادەهات بەرفراوانتر دەبوو. شایەنی باسە هەر چەند ساڵێکی کەم پاش کودەتا سەربازییەکەی ساڵی ١٩٨٠، واتە ساڵی ١٩٨٤دا پارتی کرێکارانی کوردستان(PKK) خەباتی چەکدارانەی خۆی لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا راگەیاند، ئەو خەباتەی چەندە زەمینەی بۆ ژیانەوەی گیانی نەتەوایەتیی کورد رەخساند، هێندەش هێزە فاشیستەکانی دەسەڵاتداری تورکی لە حکومەت، سوپا، دامەزراوە ئابووریی و کەلتووریی و راگەیاندنەکاندا وروژاوترو دواتر توندوتیژترو شانۆکەشی خوێناوی تر کرد، بەشێوەیەك تورکیای تووشی جەنگێکی نێوخۆیی پەرەگرتوو کرد کە تا ئێستا هیچ سیاسەتکارێکی سیاسەتسازی تورك گەر درکی بە فتیلەی ئاگرەکەش کردبێت هێندە بوێرو متمانەبەخۆ نەبووە دەریبێنێت(لەسەرەتای نەوەتەکاندا تورگوت ئۆزال یەکەمین سەرۆکی تورکیایە کە هەوڵیدا لەم رووەوە خۆی تاقیبکاتەوە بەڵام بەهۆی چەند هەڵەیەکەوە بە لەناوچوونی کۆتاییهات).

قۆناغی سێیەم بە کۆتاییهاتنی جەنگی ساردو بە پێنانە سەردەمی گلۆباڵیزەیشن دەستپێدەکات و تا ئێستا بەردەوامە. ئاشکرایە تورکیا بە بناغەیەکی لاوازی سیاسیی و ئابووریی و کۆمەڵایەتییەوە تێکەڵ بەم قۆناغە بوو، لاوازیی حکومەتەکان و ناجێگیرییان و بڵاوبوونەوەی گەندەڵیی سیاسیی و سکاندالە داراییەکان ، لاوازیی و فشەڵیی ئابووریی لە ئاکامی هەڵاوسانەوە، ماراسۆن بەدوای ئەندامبوونی تورکیا لە یەکێتیی ئەورووپا، توندوتیژبوونی جەنگی کوردستان و زێدەبوونی قوربانییەکانی تیرۆی دەوڵەت و مافیای دەوڵەتیی "ئەرگەنەکۆن" و هەروەها فڕاندنی عەبدوڵا ئۆجەلانی سەرۆکی پەکەکە لە نیروبییەوە و هێنانەوەی بۆ تورکیا. لە دەیەی دووەمی ئەم قۆناغەدا کە جەنگی دژە تیرۆری بونیادگەرا ئیسلامییەکان بەڕابەرایەتیی ئەمەریکا لەجیهاندا جیاکەرەوەیەتیی، لەنێوخۆی تورکیادا زەقترین تایبەتمەندیی بریتیە لە پەرەگرتنی رەوتی سیاسیی ئیسلامیی میانڕەوە کە سێکیولاریستی دەوڵەت و دۆستایەتیی رۆژئاوا و ئەمەریکای(بە ئیسرائیلیشەوە) پەسەندە، ئەوەی خۆی لە پارتی داد و گەشەپێداندا(ئاکەپە) بە رێبەرایەتیی (عەبدوڵا گویل و رەجەب تەیب ئەردۆغان) دەبینێتەوە کە دەرکەوتن و گەیشتنە دەسەڵاتی سیاسیی- پاش بردنەوەی زۆرینەی دەنگەکان لە هەڵبژاردنەکانی ٢٠٠٧دا و بەدەستەوە گرتنی بێ ئەملاولای

پارلـەمان و حکومـەت و سـەرۆکایەتیی ولات– هاوکاتـە لەگـەڵ دەرکـەوتنی ئـەو دەسـتەبژێرە نوێیانـەی لـەم چـەند سـاڵەی دواییـدا لـەئاکامی کرانـەوەی لیبراڵیزەگردنـی ئـابووریی لـەنێو تورکیادا دەرکەوتوون و تاڕادەیەك گوزەرانی چین و توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەی باشترکرد.

شـایەنی باسـە یـەك لـەو هۆکارانـەی کـە راژەیـان بـە سـەرکەوتنی رەهـای ئاکەپـە کـرد لـە هەڵبژاردنەکان بریتیبوو لەو پشتگیرییەی بەشێکی زۆر لە کوردان پاش ئەوەی رابەرانی ئەو پارتـە لـەکاتی سـەردانیان بـۆ شـارە کوردییـەکان بـەڵێنی چارەسـەرکردنی کێـشەکانی گـەلی کوردو چاککردنی باری گوزەرانیان پێدابوون، دیارە ئەردۆگان بۆ سـەرگەرمکردنی خـەڵکی کورد لە ئاهەنگی نەورۆزدا سەردانی کوردانی کردو چەند جارێکیش بەسەر ئاگری نـەورۆزدا بازی هەڵدا، لەماوەیەکی کورتخایەنیشدا بەری ئەو چەند بازەی لەدەنگدانی کـورد پێـی لـە هەڵبژاردنەکانی ٢٠٠٥ دا چنییەوە، بەڵام ئایا بەڕاست بەڵێنەکانی خۆی بەجێهێنا؟! تەواو بە پێچەوانەوە کـوردان بۆیـان دەرکـەوت کـە ئاکەپـەو رابەرەکـەی کـە شـاگردی ئەربـەکانی کۆنـە هاوپـەیمانی پـارتی کـاری نەتـەوەیی تونـدڕەوی تورکە،لـە خۆڵکردنـە چـاودا وەسـتایەکی کارامەیەو لەجیاتی خۆشگوزەرانی و بەرابەریی، بە ئاشکرا لـە راگەیاندنـەکانی بانگـەوازی بـۆ جەندرمـەو دەزگـا ئەمنییەتـەکانی دەوڵـەتی تـورك دەکـرد کـە "دەسـت لـە ژن و منـداڵیش نەپارێزن" و بـەوەش تیرۆری دەوڵـەتیان دژی ئازادیخوازانی کـورد پەرەپێداو زیندانـەکانیان لە کورد پڕکرد. لەبەرامبەردا گەلی کـورد لـە هەڵبژاردنـەکانی شارەوانییەکان لـە ٢٩ی ئاداری ٢٠٠٩ دا سـزای پارتەکـەی ئەردۆغانی داو دەنگی بـە شوناسـی نەتەوایـەتیی خۆیـدا کـە لـە پارتی کۆمەڵگەی دیموکراتیی"دەتەپە"دا خـۆی بینییـەوە، ئەو پارتـەی کە لـە هەڵبژاردنەکـەی پێشوودا ٥٣ شـارەوانی بەدەستهێنابوو، نها ببـووە خـاوەنی ٩٩ شـارەوانیی(بـە شـانازییەوە وەرگێـڕی ئـەم کتێبـە لـەو دەمـەدا لـە کـەناڵی ئاسمـانیی رۆژەوە لـە بانگەوازێکـدا داوای لـە براکانی خۆی لە باکووری کوردستان کرد دەنگ بدەن بە دەتەپەو سزای ئاکەپە بدەن).

پـاش سـەرکەوتنە شـۆکئامێزەکەی دەتەپـەو شکـستی ئاکەپـە لـە کوردسـتان، ئاکەپـە بـۆ هاوسەنگکردنەوەی باری لاسەنگی خۆی ئـەمڕۆ دەسـتی داوەتـە گەمـەو تاکتیکگـەلێکی ئـاڵۆز کە لـە بنەڕەتـدا ئامـانج لێـی سـەری پەکەکەیـە. ئاکەپـە کـە چـاوی بـە لـەناوبردنی جوڵانـەوەی پڵنگەکانی تامیل لە سیریلانکا سوور بووەو لـە ماراسۆنەکەشی بەدوای ئەندامـەتیی یـەکێتی ئـەورووپا مانـدووبووە، دەیـەوێت لەسـەر ئاسـتی هـەرێمیی و نـاوخۆ لەسـەر چـەند دۆسـییەك کاربکـات و لەسـە چـەند پـەتێکیش یـاریی بکـات بۆئـەوەی کورسـییەکەی لەبەرامبـەر پارتـە کەمالیستەکانی وەك پـارتی کۆمـاری گـەل (جەهەپـە) و پـارتی کـاری نەتـەوەیی(مەهەپـە)ی

تورکـدا لەلایـەكو لەبەرمبـەر دەتەپـەی کـورددا لەلایـەکی تـرەوە چەسـپاوتر بکـاتو کێـشە ئابوورییـەکانی ولاّتـیش وەك بێکـاریی و هەلاّوسـانو..هتـد هێـور بکاتـەوەو لـە ئایندەشـدا بەتایبـەتی پـاش کشانەوەی ئەمـەریکا لـە عێـراق ڕۆڵێکـی مـەزنتر لـە ناوچـەکەدا بـە قـازانجی خۆی ببینێت، بەتایبـەتی لـە عێـراق و ولاّتـانی عەرەبییدا. هەربۆیـە ئـەردۆغان بەشێوەکی بێ سابیقە خۆی کردۆتە کوێخای مەسەلەی فەلەستین و لەکێشەکانی ناوچـەکەدا وەك ناوبـژییوان خـۆی دەنوێنێـت و کەوتۆتـە ئاوڕدانـەوەو خۆنزیکردنـەوە لـە ولاّتـانی وەك سـوریا، ئێـران، عێراق و تەنانەت ئەرمینیاش کە دوژمنایەتییەکی مێژوویی مـەزن لـەنێوان هـەردوو دەوڵەتدا هەبوو کە هۆکارەکەی دیارە. تەنانـەت لـەکاتی نووسـینی ئـەم دێڕنـەدا کـە دوای ڕۆژی مـانگی ئۆکتۆبەرە وەفدێکی گەورەی سیاسیی و بازرگانیی تورکیی بە سەرۆکایەتیی "ئەحمـەد داود ئۆغڵو" ی وەزیری دەرەوە سەردانی هەولێریان کرد لە باشووری کوردستان. لەلایـەکی تـرەوە حکومـەتی ئاکەپـە کـە نزیکـەی دوو مانگـە بـاس لـە "کرانـەوە بـە ڕووی کـورددا" و پاشـتر "کرانـەوەی دیمـوکراتیی" دەکـات و هەوڵـدەدات کـە ڕیزەکـانی گـەلی کـورد لـە بـاکوور درز تێبکـات و پێگـەی دەتەپـە لاوازبکـات و دەنـگ بۆخـۆی ڕابکێـشێت، هەربۆیـە ئـەو ژاوەژاوەی بـەوناوەوە دەسـتیپێکردووە لەسـەر ئـەرزی واقیـع شـتێکی ئـەو تـۆی لـێ سـەوز نـەبووە، پێداگریی لەسـەر دروشمـی "یـەك ولاّت، یـەك نەتـەوە، یـەك ئـالاّ" و دەستبەسـەرداگرتنی ئـەو نەخشەی ڕێگایەی کە عەبدولاّ ئۆجەلانی سەرۆکی پەکەکە لـە زیندانەکەیدا دورگـەی ئیمـەرلی یـەوە ئامادەی کردبوو، کوشـتن و پـەلامارو هەڵمـەتی بـەردەوام بـۆ دەسـتگیرکردنی ئەنـدامانی دەتەپـەو ئۆپەراسـیۆنی بـەردەوامی ڕۆژانـەی سـەربازیی بۆسـەر بنکـەو ناوچـەکانی بـوونی پەکەکە لە هەرێمی میدیا، ئەمە لەکاتێکدایە کـە پەکەکـە چـەند مانگێکـە پـەلاماری هێزەکـانی تـورکیی وەسـتاندووەو لـەپێناو دەرفـەت دان بـە ئاشـتیی بـۆ جـاری چـەندەمین دەنگـی تفەنگەکانی خامۆش کردووە، هەروەها لەسەر داوای ئۆجـەلانی سـەرۆکیان گرووپـی ئاشـتییان ڕەوانـەی ولاّت کردۆتـەوە تـا ئاکەپـە ناچـاربکەن هـەنگاوی کرداریـی بنێـت و بـۆ جـەماوەری کـوردو هـەموو دنیـاش ڕابگەیـەنن کـە ئـەوان لەپێناوئاشـتییەکی ڕاسـتییینەو سـەربەرزانەدا چوونەتە چیا، ئەو جەماوەرەی بەدەیان هەزاریان لەشارە کوردییەکانە بە گوڵ و کۆتری سپی پێشوازییان لە گەریلاکانی ئاشتیی پەکەکە دەکردو لە ئامێزیـان دەگـرتن و پێگـەی دەتەپـەی هێندەی تر بەهێزتر کرد. ئەوەش ئاکەپەو ئەردۆغانی شێت وهار کردووەو ناوبراو دەترسێت ئاکـامی جادووەکـەی بەسـەر خۆیـدا بـشکێتەوە، هەربۆیـە بـەردەوام بـاس لـەوە دەکـەن کـە دەگەڕێنەوە چوارگۆشەی یەکەم و باس لە یەکێتی نەتەوەیی دەکەن و هێشتا پەکەکـەو گـەریلا

به "تیرۆرست" ناودەبەن و چەقۆی بۆ تیژ دەکەنەوە. بەراستیی جێگەی ئەو پەڕی گاڵتەجاڕییە، کەسانێك دەیەها هەزار کەس بە گوڵ و کۆتری سپی پێشوازیی بکرێن (تیرۆرست) بن! و کەسانێکیش چەندان کیژۆڵەی وەك "جەیلان ئۆنکوڵ" و مێرمنداڵی وەك "محەمەد ئوێتن" بکوژن و بەسەدان منداڵ لە زیندانەکاندا بگرن و ئەشکەنجەیان بکەن، ئیسلام و ئاشتییخواز بن!! .

ئێمە بەر لە ساڵێك لە چاوپێکەتنێکدا لە بڵاوکراوەی "رۆژی وڵات" دا باسمان لە دیماگۆجستیی ئەردۆغان و چنین و بەڕێوەبردنی ئەو پیلانە کردووە بە پاڵپشتیی ئەمەریکا و هێندێك لایەن، ئێستاش کە رای گشتیی لە زۆر شوێن چاوەڕێی ئاکامی ئەم ژاوەژاوی کرانەوە و "خێروبێر" و عەدالەت و گەشەپێدانەکەی پارتەکەی ئەردۆغانن، هەروەك پێشوو پێم وانیە بۆ گەلی کورد نەك بازرگانانی شەڕ و سیاسەت، شتێکی ئەوتۆی لێهەڵوەرێت کە بەراستیی جێگەی دڵخۆشیی بێت،! گەر بەپێچەوانەشەوە نەکەوێتەوە بەتایبەت لەکاتێکدا جەنگ بە گەرمیی هەڵبگیرسێتەوە و لیبراڵیزەی سیاسیی و ئابووریش پاشەکشە بکات، بەهەر حاڵ ئایندە وەڵامی راست و دروستمان دەداتەوە.

لەراستییدا ئەوەی هانیدام نزیکەی ١٠٠٠ سات لەکاتی خۆم بۆ وەرگێڕان و پیتچنین و نەخشەسازیی و ئامادەکردنی ئەم کتێبە بۆ چاپ تەرخان بکەم، جگە لە پێویستی کتێبخانەی کوردیی بە بوونی بەرهەمێکی دانسقەی بەم شێوەیەیە کە بەبڕوای ئێمە هێندەی ئاگادارین تا ئێستا بەرهەمێکی وای تێیدا نیە کە بەم چەشنە تونێتیی بشکێنێت، پێویستیی فێرخوازانی بەشەکانی مێژووە لە زانکۆکاکانی کوردستان بە تێکستبووکێك کە زیاترین زانیارییان لەبارەی بابەتێکەوە بۆ روون بکاتەوە کە بەشێکی گرنگە لە پرۆگرامی خوێندنەکەیان، هەربۆیە ئەوان ئامانجی یەکەمن و لەبەرئەوەشە کتێبەکەیان پێشکەشکراوە.

هەر لێرەدا پێویستە سوپاسی برای بەڕێزم کاکە "هۆشمەند عەلی مەحموود" بکەم کە کۆپییەکی کتێبەکەی بۆ خستبوومە سەر "سی دی" و هانیشیدام کار بۆ وەرگێڕانی بکەم، هەروەها سوپاسی هەر دوو فێرخوازی بەڕێز "بەختیار خدرو هیوا سەعید" دەکەم کە دەستپێشخەریان کردو ئەرکی پیتچنینی دوو باسی بەشی سێیەمیان گرتە ئەستۆ. دواجار سوپاسی سۆزەخانی هاوسەرو ئارینی کچیشم دەکەم کە یارمەتییان کرد بتوانم ئەو ماوەیە کار لە هێنانەکایەی ئەم بەرهەمەدا بکەم. لە کۆتاییدا هیوادارم ئەم کارە شوێنی خۆی بگرێت و بتوانێت راژەی مەبەستەکەی خۆی بکات لەگەڵ ئومێدی تەندروستیی و سەرفرازیی بۆ هەمووان.

پرۆفیسۆر.ی.د.یاسین سەردەشتیی
٢٠٠٩/١٠/٣١ سلێمانی

پێشەكیی

باشترین رێگا بۆ فێربوونی بابەتێك بە باشیی ئەوەیە بە وانە بیڵێیتەوە. ئەم راستییەی كە بەندە چەند ساڵێك لەمەوبەر بۆم دەركەوتووە، كاتێك لە زانكۆ بەرپرسیارییەتی ئەوەم خرایە ئەستۆ كە وانەی توركیی بەچەند خوێندكارێك بڵێمەوە كە كەمێك لەخۆم گەنجتربوون. چەندین جار ئەم خوێندكارانە وایان لێكردم كە درك بەوە بكەم چەندە كەم سەبارەت بە ئاڵۆزییەكانی زمانی توركیی دەزانم. پاش تێپەڕینی پازدە ساڵ سەرلەنوێ ئەم راستییەم درك پێكردەوە كاتێك (دكتۆر لیستەر كرۆك) داوای لێكردم ئەم كتێبەی بەردەست بنووسم، كە ئامانج لێی ئەوەبوو تا وەك مادەیەكی فێركاریی راژە بكات. هەرچەندە لەو دەمەدا ماوەیەك بوو خەریكی كۆڵینەوەو نووسین بووم سەبارەت بە قۆناغی گواستنەوە لە ئیمپراتۆری عوسمانییەوە بۆ كۆماری توركیا. دووبارە دركم بەوە كردەوە ئەوانەی پێشتر نەمزانیبوون چەندە بوون و چەندە شتی دیكەش هەبوون كە بەتەواویی نەزانرابوون. هەروەك نووسیشم، فێریش بووم. هەربۆیە گەر خوێندنەوەی ئەم كتێبە بۆ تۆی خوێنەر نیوە پاداشتێك بێت، نیوەكەی تریشی لەكاتی نووسیندا بۆ من، واتە نووسەرەكەی بووە، بەوەش بەشێوەیەكی بەرفراوان راژەی مەبەستەكەی كردووە.

بەندە هەمیشە لە كاری ئەكادیمییدا ئەوەم بینیوە كە زۆربەی هەرە بەرهەمە فرە سوودبەخشەكان زادەی گفتوگۆو گەنگەشەی گشتیی و ئاساییەكان بووە لەگەڵ هاوەڵان و خوێندكارەكاندا، بەشداری ئەوانە هەمیشە بە نادیاریی دەمێنێتەوە، كاتێك ئەو گەنگەشانە نوقمی نەست دەبن و پاشتر وەك بیرێكی رووناكی تایبەت بەمرۆ دەردەكەونەوە. وێڕای ئەو بەشداره نادیارانە، كارێكی ئامادەكاریی و پێكهاتەیی ئەوتۆی وەك ئەم كتێبە بەدڵنیاییەوە پشت بە نووسەری ئەو كۆڵینەوانە دەبەستێت كە لەم كتێبە ئامادەكراوەدا بەكارهێنراون. ئەوانەی كە ناوو ناونیشانی كارەكانیان لە بیبیلیۆگرافیای كۆتایی كتێبەكەدا هاتوون(وەرگێڕ جگە لە دابەزاندنی سەرچاوەو پەراوێزەكان، گەنگەشەی سەبارەت بەو سەرچاوانە بەپێویست نەزانیوون هەربۆیە وەری نەگێڕاون)، كە رادەی قەرزارباریم بۆ ئەوانە دەردەخات.

چەند كەسێك بەشدارییەكی تایبەتیان كردووە لە رێگەی پێشكەشكردنی سەرنجەكانیان لەمەڕ بەشێكی دەقەكە : "دیك داویس" لە زانكۆی كاسۆلیكی نیجمەجین

ەوە، پرۆفیسۆر "جان لۆکاسین"و "رینوس پێنیکی" لە زانکۆی ئەمستەردام، هەروەها دکتۆر "ولیەم هال" لە کۆلێجی کۆڵینەوەکانی رۆژهەلاتیی و ئەفریقیی لە زانکۆی لەندەن. هەروەها بەشێکی کتێبەکەش رەنگدانەوەی کاری ژمارەیەك کۆلەرانی پێشووە، بەتایبەت تێزەکانی ماستەرنامەی "نیکۆلاس ڤان ئۆس"، "جاکلین کیبریس"و "ئانیکی ڤۆیتین".

دکتۆر لیستەر کرۆك بەشدارییەکی بەرچاوی لەم کتێبەدا هەبووە لە رێگەی خوێندنەوەی وردو پڕزانیاریی بۆ کتێبەکە و پێشکەشکردنی سەرنج و تێبینییەکانی سەبارەت بە دەقەکە.

پێشنیازی بنەڕەتیی ئەم کتێبە لەلایەن هاوڕێی خۆشەویستم دکتۆر "کۆلین هێیود" بوو کە لە کۆلێجی کۆڵینەوە رۆژهەلاتیی و ئەفریقییە لە زانکۆی لەندەن، ئەوەی ئاماژەی بەوەدا کە پاش تێپەڕینی ٣٠ساڵ بەسەر بلاوکردنەوەی کتێبەکەی (بێرنارد لویس: سەرهەڵدانی تورکیای هاوچەرخ) پێویست بە کتێبێکی بەم شێوەیە دەکات. تەنیا دەتوانم هیوای ئەوە بخوازم کتێبەکە بەو شێوەیە بێت کە ئەو چاوەڕێی دەکرد.

بەشداریی "ساسکیا" زۆر لەو ئارامیی و خۆڕاگرییە زیاتربوو کە هەمیشە لە پێشەکییدا سەبارەت بە ژنان و هاوسەران ئاماژەیان پێدەدرێت.

نیجمەجین/ ئەمستەردام

ئوتی ١٩٩٢

پێشەکیی بۆ چاپی سێیەم

ئەمێستا وا دەساڵ بەسەردا تێپەڕیی لەو کاتەوە کە بۆ یەکەمجار کاری چاپی یەکەمی کتێبەکەی (مێژووی هاوچەرخی تورکیا)م تەواوکرد. لەوەدەچێت کتێبەکە وەڵامدەری خواستەکانی وەخت بووبێت، چونکە لەماوەی ئەم دەساڵەدا پێنج جاری دیکەی لێ ڕاکێشراوەتەوە (هێندێك جار بە گۆڕانکارییشەوە)، هەروەها بۆ زمانەکانی تورکیی، هۆڵەندیی، یۆنانیی، عیبریی و ئەندەنووسیی وەرگێڕراوەو لە زانکۆکانی چەندین وڵاتاندا کراوەتە کتێبی خوێندن. لەهەمان کاتدا، لە ماوەی ئەم دەیەیەدا ژمارەیەکی تەواو مەزن کۆڵینەوە لە دەورانی دواییینەی ئیمپراتۆری عوسمانیی و هەروەها کۆماری تورکیادا دەرکەوتوون. مێژووی کۆمەڵایەتیی، ئابووریی و کەلتووریی دەورانی دواییینەی ئیمپراتۆری عوسمانیی لەلایەك و هەروەها مێژووی هاوچەرخی کۆمارەکە کە بوارێك بووە بۆ ئەوەی کۆڵینەوەی بەشێوەیەکی تایبەت و بەهێز تێدا ئەنجامبدرێت. لە حاڵەتی یەکەمدا پەرەسەندنی هۆکاری هاندەر خۆی لە بوونی فرەی ئەو کۆکەرەوە ئەرشیفییە بایەخدارانەدا دەبینێتەوە، لە دووەمیشیاندا ئەو مل بە ملێی و ڕکابەرییە بنەڕەتییانەی کە تورکیای کەمالی بەهۆی جوڵانەوەی کوردیی و ئیسلامییەکانەوە ڕووبەڕووی بووەتەوە. هەروەها بەهۆی خولیای بوون بە بەشێك لە یەکێتی ئەورووپا.

لەئاکامی ئەو هەموو کۆڵینەوە چاپکراوەدا، دەتوانرا کتێبی خوێندنی پڕنێوەرۆکتر سەبارەت بە تورکیا بنووسرێت و هەروەها زیاتر لەوەی چاوەڕێی کەسێکی دی بکەم ئەم ئەرکە ئەنجامبدات، هەوڵی ئەوەمدا هەر خۆم ئەو کارە بکەم. بونیادو پێکهاتەی بنەڕەتیی کتێبەکە نەگۆڕاوە، بەڵام زیاتر لەسەد گۆڕان وردەکاریم بەسەر وردەکارییەکاندا هێناوە، وێڕای ئەوەی هەوڵمداوە بە ئاماژەکردن بۆ سەرچاوەکان(هەرچەندە لەبەر بنەڕەتییبوونی کتێبەکە ئەو سەرچاوانە یەکجار زۆر نین) پشتگیریی دەقەکە بکەمو ڕێنمایی بیبیلیۆگرافیایەکەش فراوانتر بکەم.

ئەم کتێبە هەڵپەی کەسانێك تێرناکات کە تینووی بەئاگابوونی بەردەوامی مێژوون، بەڵام لە چەند دەمێکی ئاساییدا هەوڵێکە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی کە لەنێوان کۆڵینەوە مێژوویییە پێشەنگەکان و ئەوەی لەبەردەم خوێندکارو خوێنەری ئاساییدا لە شێوەی ئەم کتێبی خوێندنەدا هەیە، ئەوەیە خولیا و ئومێدی ئەم کتێبە.

بەدڵنیاییەوە چاککردنەکە تەنیا ئاکامی خوێندنەوەی زیاترو کۆڵینەوە نیە، ئەوانە هەروەها رەنگدانەوەی گەنگەشەو گفتوگۆی بەردەوام لەگەڵ هاوەڵاندایە. لەنێو ئەو هاوەڵانەی لەوەدا یارمەتییاندام شتەکان روونتر ببینم خوازیارم ناوی هێندێکیان بهێنم: "ئایکوت کانسو، مێتە تونچای، زەفەر تۆپراك، بیل هال، فیکرەت ئادەن، حەمید بوزئەرسەلان، فرانچۆیس جیۆرجین، هیلمار کایسەر، مەحمەد ئەمین یەڵدرم" هەروەها "ئەندرۆ مانگو".

سوپاسێکی تایبەتیش بۆ خوێندکارەکانم لە دکتۆرا، بەتایبەت :" نیکۆڵ ڤان ئۆس، ئۆموت ئازاك، ئوزگور جوکمەن، سەچیل دەرەن، هەروەها ئوزگور موتلو ئولوس" کە زۆر لە کارەکانیانەوە فێر بووم. سوپاسی "ڤانجیلیس کۆنشیریۆت،سۆکراتیس پێتمیزاس و هەروەها یاسمین گۆنەن" دەکەم کە سەرنجی خۆیان سەبارەت بە وەرگێڕاوە یۆنانیی و تورکییەکەی ئەم کتێبە پێشکەش کردووە، ئەوەی دەقە رەسەنەکەی دەوڵەمەندتر کردووە. بەدڵنیاییەوە جارێکی تر سوپاسی لیستەر کرۆك دەکەم سەبارەت بە رێنماییەکانی لەمەڕ دەقە ئینگلیزییەکە.

لیدن/ دیسەمبەری ٢٠٠٣

دەروازە : قۆناغگەرایی

تیۆروشێوازەکان

قۆناغگەرایی، دابەشکردنی قۆناغەکانی رابردووە کە بە شێوەیەکی روون بناسرێتو بەشێوەیەکی ئاسان لێک جیابکرێتەوە، ئەوەی بابەتێکە شایەنی گەنگەشەیەکی بێکۆتاییە. لەهەریەك لەو قۆناغانەدا رووداوێکی گرنگو خاڵێکی وەرچەرخان، وەك یەك لەیەکتریان جیادەکاتەوە. ئەوەی ئەم چالاکییانە وەك پرسێکی گەنگەشەدار دەبەخشێتە مێژوونووس ئەو راستییە روونەیە کە هەر رووداوێکی گرنگ بریتییە لە سەرەتای پەرەسەندنێکی نوێو ترۆپکی یەکێکی دی پێشووتر.

هەرچەندە، قۆناغگەرایی بە هەرحاڵ سەرکێشییەو ملکەچی ویستە کەسییەکانی مێژوونووسە، بەڵام ئامرازێکە بۆ رووخساربەخشین بە رابردوو کە ناتوانرێت خۆی لێ لابدرێتو تەنانەت هەردەبێت بگیرێتەبەر بۆ شەقڵگرتنی رابردوویەك کە بێ گرتنەبەری رێبازێکی بەم چەشنە تەنیا تۆپەڵێکی شێواوە لە رووداوو کەسایەتییەکان. ناونیشانی ئەم کتێبە ئاماژەیەکە بەوەی شتێك هەیە بەناوی مێژووی هاوچەرخ (یاخود تەنانەت تورکیای هاوچەرخ) ئەوەش ئاکامێکی قۆناغگەراییە.

قۆناغگەرایی ئامرازێکی دروستە دەبێت گەر وەڵامی دوو خواستی جیا لەبەرچاوبگرێت، یەکەم پێویستە بەهای شیکردنەوەولێکدانەوەی هەبێت، وەك بەراوردکردن.قۆناغگەرایی لەبنەرەتدا لە رووی ژمارەوە بێسنوورە، بەڵام تەنیا ئەوانەی راژە بە مەبەستەکە دەکەن گەر رێمان بدەن ئەو لێشاوە رووداوانە وا بەش بکەین کە رووداوە بایەخدارەکان دەربکەون. دووەم، قۆناغگەرایی پێویستە رەنگدانەوەی ئەو پەرەسەندنە راستیینەیە بێت کە قۆناغەکە باسی لێوە دەکات. ناتوانێت بە تەواویی پرۆسەیەکی پشکنینو کۆڵینەوە بێت. ئەوەش لەسەر ئەو پرسە وەستاوە داخۆ کە مێژوونووس کام لەم پەرەسەندنانە هێندە بایەخدار دەبینێت کە قۆناغگەراییەکەی خۆی لەسەر بنیادبنێت. یاخود بە واتایەکی دی مێژوونووس لەنێو ئەو تۆپەڵە راستییەدا کامەیان وەك (راستییەکی مێژوویی) دانپێدادەنێت.

بە دڵنیاییەوە لە هەربوارێکدا دابەشکردنی سونەتیی هەیە کە هێندە بەربڵاوە بە شێوەیەك وا لە خوێنەری ساکار دەکات راستییە بەرچاوەکان هەروەك خۆیان بە شێوەی راستییەکی مێژوویی ببینێتو نەڵێت دیاردەیەکی سروشتییە. هەربۆیە جێگەی

سەرسوڕمان نیە کە ئەم مەیلە لە نێو خوێندکاراندا فرە بەهێزبێت. لەگەڵ ئەوەی کتێبێکی بەم چەشنە لە زۆربەی حاڵەتەکاندا نەك گەنگەشە بەڵکو راستییە نکۆڵیی لێنەکراوەکان پێشکەش دەکات.

لەهێندێك رووەوە ئەم کتێبە قۆناغگەرایی سونەتیی مێژووی تورکیی گرتۆتەبەرو لە هێندێك رووی دیکەوە نەخێر. هەربۆیە وا باشترە کە لەگەڵ خوێنەردا وتوێژ سەبارەت بەم تایبەتمەندییە بکەمو هۆکاری ئەو شێوازەی بۆ دەرخەم کە کتێبەکەی پێکهێناوە، زیاتر لە پێشنیازی ئەوەی کە بە شێوەیەك لە شێوەکان کارکردنی ناچارانەی مێژوو خۆی بێت.

ئەم کتێبە بۆ سێ بەش دابەشکراوە، ئەم دابەشکردنەش بەرجەستەی دیدی نووسەرەکەی دەکات سەبارەت بە قۆناغگەراییە بنەڕەتییەکانی مێژووی هاوچەرخی تورکیا. لە بەشی یەکەمی ئەم کتێبەدا باسی قۆناغی دەرکەوتنی تورکیای هاوچەرخ لە سەدەی نۆزدەیەمدا کراوە. پەرەسەندنی بالادەستی ئەم قۆناغە بریتیە لە گەشەکردنی نفوزی ئەورووپا لە ئیمپراتۆری عوسمانیی و ئەو کاردانەوانەی لە دەوڵەت و کۆمەڵگای عوسمانییدا هاتە ئارا.

نفوزی ئەورووپییەکان لە سێ بواری جیادا، بەڵام پێکەوە پەیوەندییدار، دەرکەوت. پێکەوەگرێدانی بەشێکی گەشەسەندووی ئابووریی عوسمانیی بە سیستمی سەرمایەداریی جیهانییەوە، گەشەسەندنی نفوزی سیاسیی زلهێزە ئەورووپییەکان کە خۆی لە هەوڵەکانیدا بۆ هەردووك داپچڕینی ئیمپراتۆری عوسمانیی بێئەوەی ئاگرێکی مەزنی ئەورووپیی لێ بکەوێتەوەو هەروەها دەستبەسەرداگرتنی، لە کاتێکدا کە وەك یەکەیەکی سیاسیی جیا بمێنێتەوە. هەروەها دواجار کاریگەریی ئایدۆلۆژیی ئەورووپیی وەك (ناسیونالیزم /نەتەوایەتیی) ، (سێکیولاریزم/جیایی ئاین لە دەوڵەت)و (پۆزتیڤیزم/بڕوابوون بە دیاردە مادییە بەرچاوەکان).

ئەم سێ جۆرە لە گەشەسەندنی نفوزی ئەورووپیی لە چەندین شێوەگەلی گونجاودا تێکەڵ و ئاوێتە بوون. هەروەها ئەوەش سەبارەت بە وەڵامی عوسمانیی لەمەڕ ئەم کێبڕکێ ئەورووپییە راستە. لە سەدەی نۆزدەیەمدا دەتوانرێت دوو رێگە لەم وەڵامدانەوەیە درك پێبکرێت، یەکێکیان لە هەوڵەکانی دەوڵەتی ناوەندیی و راژەکردنی لە بەهێزکردنی دەزگا حکومییەکان و بەناوەندییکردنی کارگێڕیی وڵاتەکە پێکدێت، ئەوی دیکەشیان لە

ڕێگەی کاردانەوەی بەشە جۆراوجۆرەکانی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە بۆ ئەو فشارانە کـە تووشـی ببـوون. لـە درێـژەی سـەدەی نۆزدەیەمـدا ئـەم کاردانەوانـە وردە وردە دووڕیانێکی لە نێوان ڕەعییەتە کریستانیی و موسوڵمانەکانی سوڵتاندا هێنایەئارا.

ئـەم پەرەسـەندنانە ئـەو چوارچێوەیە پێکـدەهێنێت کـە تێیـدا ڕووداوەکـانی سـەدەی نۆزدەیەم لە مێژووی ئیمپراتۆریی عوسمانییدا لە یەکەمین بەشی ئەم کتێبەدا باسی لێوە دەکرێـت. ئـەوەی هـەروەها بناغـەی قۆناغگەراییەکـەی پێکـدەهێنێت . ئەمێـستا ئـەم قۆناغگەراییە بە وردیی وەك چیە؟

یەکـەم پرسـیارلەم چوارچـێوەیەدا دێتـە پـێش ئەوەیـە کـە چ شـتێك وەك خـاڵی دەستپێکردنی (مێژووی هاوچەرخی) تورکیا وەربگیرێت. وەڵامـی جۆراوجۆر گونجاوەو بەشـێوازی خۆشـیان دروسـتە. بـەڵام پێدەچـێت سـونەتییترین چارەسـەر لـەم پرسـەدا باشـتریینیان بێـت، بـەوەی لـە قۆنـاغی شۆڕشـی فەرەنـسا و ڕووداوەکـانی پاشـی دەستپێکردبێت. پێکـەوە گرێـدانی ئـابووریی عوسمـانیی بـە سیـستمی سـەرمایەداریی جیهانییەوە بە شێوەیەکی بایەخدار لـە کۆتـایی سـەدەی هەژدەیـەمو لـە چارەکی یەکـەمی سـەدەی نۆزدەیەمـدا بـە خێرایـی زیـادی کـرد. جەنگـەکانی نـاپلیۆن تێـوەگلانی ئیمپراتۆرییەکەی بـە سیاسـەت و دیپلۆماسیی ئەوروپییـەوە زیـاتر کـردو هـەروەها هـزرە شۆڕشگێڕەکانی وەك ناسیونالیزم و لیبرالیزم بۆ یەکەمجار گەیشتە ڕۆژهەڵات.

گرفت لەگەڵ قۆناغگەرایی گشتیی زیاتری سەدەی نۆزدەیەم وهـەروەها لـە ڕاستییدا بـۆ قۆنـاغێکی دیکـەش ئەوەیـە کـە ئـەو سـێ شـکڵگرتنە لـە نفـوزی ئـەوروپا و ڕەنگدانـەوە جیاوازەکانی نێو کۆمەڵگەی ئەوروپیی کە بە شێوەیەکی هاوتـەریب لـە هەسـتی گشتییدا بەڕێوەدەچوون، بـەڵام پەرەسـەندنەکان لـە هـەموو کایەکانـدا پێویـست نیـە هاوکـات بێـت. هەرچـەندە بـەهۆی تایبەتمەنـدیی هاوپەیوەنـدیی ئـەو پەرەسـەندنانەوە دەگونجێـت قۆناغگەراییەکی هەماهەنگیی ڕاستیینە گونجاوبێت.

* ئەو قۆناغەی لە شۆڕشی فەرەنسییەوە دەستپێدەکات تا دەگاتە ساڵانی ١٨٣٠یـەکان گەشەسەندنێکی هەرێمەکانی بالکانو دەرکەوتنی بازرگانە یۆنانییەکانی وەك فاکتەرێکی باڵادەسـت بـەخۆوەبینی، پەیوەسـتبوونی فـرە زیـاتری ئیمپراتـۆریی عوسمـانیی بـە سیاسـەتەکانی بـەریتانیاو ڕوسـیاوە، سـەرهەڵدانی یەکـەمین جوڵانـەوە نەتەوەییـەکانو هەروەها یەکەمین هەوڵە جدییەکانی چاکسازیی بە شێوازە ڕۆژئاواییەکەی.

* تایبەتمەندیی ئەو قۆناغە لە کۆتایی ۱۸۳۰کانەوە دەستپێدەکات بۆ ناوەڕاستی ۱۸۷۰کان کە لە رووی نێودەوڵەتییەوە دەورانی بالادەستی بەریتانیا بوو لە رووی سیاسیی و ئابوورییەوە، ئەوەی فراوانخوازییەکی خێرابوو لە هەردوو بواری بازرگانیی و هەروەها قەرزەکان بۆ ئیمپراتۆرییەکە پاش پەسەندکردنی رژێمی بازرگانیی ئازاد لە ساڵی ۱۸۳۸دا، پشتگیریی بەریتانیاو فەرەنسا بۆ مانەوەی بەردەوامی ئیمپراتۆرییەکە، چاکسازییەکی بەرفراوان(لانی کەم لەسەر کاغەز) لە بواری یاسا، فێرکردن، دارایی و هەروەها دامەزراوە حکومییەکاندا کە بە فەرمانی چاکسازیی ساڵی ۱۸۳۹ دەستی پێکرد. شوێنگرتنەوەی دەربار لەلایەن بیرۆکراتیی کارگێڕییەوە وەك ناوەندی دەسەڵات، دەستپێکردنی جوڵانەوەی دەستووریی عوسمانیی و هەروەها دەستپێکردنی کاردانەوەی موسوڵمانان دژی پێگەی جیای کریستیانییەکان، ئەو قۆناغەی کە بە قەیرانە قووڵە سیاسیی و ئابوورییەکەی ساڵانی ۱۸۷۳-۱۸۷۸ کۆتایی دێت.

* ماوەی نێوان ناوەڕاستی ۱۸۷۰کان بۆ شۆڕشی دەستووریی ساڵی ۱۹۰۸ فراوانخوازییەکی هێواشی بەخۆیەوە بینیی، لانی کەم تا کۆتایی سەدەکە، بەڵام هەروەها یەکەمین وەبەرهێنانی بیانیی راستەوخۆ لە ئیمپراتۆریەکەدا، بەردەوام چاکسازییە کارگێڕیی و تەکنیکییەکان، بەڵام سەرکوتکردنی ئایدۆلۆژییە نەتەوەیی و لیبرالییەکان و ئاوڕدانەوەو خۆتوندکردن بە میراتە ئیسلامییەکەی ئیمپراتۆرییەکەوە، سەرلەنوێ دەربار شوێنی بیرۆکراتیی وەك ناوەندی دەسەڵات گرتەوە. لەبەرەو کۆتایی ئەم قۆناغەدا چ گرێدانی ئابووریی نێودەوڵەتیی و چ ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی نێوخۆیی پێکەوە کەوتنەڕێ.

دووەم بەشی کتێبەکە تەرخانکراوە بۆ هەوڵەکانی "تورکە لاوەکان" کە دەستەیەك لە ئەفسەرو کارمەندانی بارهێنراوی پەروەردەو فەرهەنگی هاوچەرخ بوون، ئەوانەی لە ساڵانی ۱۸۹۰کاندا چالاك بوون و شۆرشی دەستووریی ساڵی ۱۹۰۸یان رێکخست تاکو دەوڵەت و کۆمەڵگای هاوچەرخ بەهێز بکەن بە پشتبەستن بە پۆزتیڤیزستەکان و زیاتریش نەتەوەییەکان. ئەو راستییەی کە بەشی دووەم لە ساڵانی ۱۹۰۸-۱۹۵۰ دەگرێتەخۆ بریتییە لە رەنگدانەوەی ئەو بڕوایەی کە، وێڕای تێکشکاندنی ئیمپیراتۆریەکە لە ساڵی ۱۹۱۸ و هەروەها دامەزراندنی کۆماری تورکیی لە ساڵی ۱۹۲۷دا، لە رووی سیاسیی،ئایدۆلۆژیی و هەروەها ئابوورییەوە بڕێکی فرەمەزن لە بەردەوامی هەبوو.

تورکیا له سایەی تورکە لاوەکاندا دووجار بە هەمان بازنەی سیاسییدا تێپەڕی، یەکەم لە سایەی کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن(لە ساڵانی ١٩٠٨-١٩١٨)، هەروەها جارێکی دی لەلایەن رژێمی کەمالیستەکانەوە فەرمانڕەوایەتیی کرا، کۆمەڵەی بەرگریی لە مافە نەتەوەیییەکانی ئەنەدۆڵ و رۆمێلی و پارتی کۆماریی گەل بەدوایدا هاتن. لەهەردوو حاڵەتەکەدا بازنەکە لە چەند قۆناغی لیبراڵ و پلورالّ پێکدەهات، لە ١٩٠٨-١٩١٣و هەروەها لە ١٩١٩-١٩٢٥ بەدوایەکدا کە قۆناغێکی دەسەلاتسەپێنی سەرکوتکەری بەدواداهات کە سیستمی کاریگەری تاکە پارتیی، سیاسیی، ئابووریی،کەلتووریی، نەتەوایەتیی و مۆدێرنیتەو چاکسازییە سێکیولاریزەکانی (١٩١٣-١٩١٨)و هەروەها ١٩٢٥-١٩٥٠ بەدوایەکدا) پێکەوە کۆکردبووەوە. هەر قۆناغگەراییەکی لاوەکیی بۆ تورکە لاوەکان پشت بە پەرەسەندنە سیاسییەکان دەبەستێت، ئەوانەی وەك جەنگی جیهانیی، تێکشکاندنی ئیمپراتۆرییەکەو دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی نەتەوەیی بەسەر شانۆکەدا باڵادەست بوو تا رادەیەك کە قۆناغگەراییەکی سەربەخۆی لەسەر بنیات دەکرێت، بۆ نموونە، پەرەسەندنە ئابوورییەکان مانایەکی نابێت. گەنگەشەیەکی سەربەخۆ سەبارەت بە گەشەسەندنی پیشەسازیی و بۆرجوای بازرگانیی لە ئیمپراتۆری عوسمانییداو لەسەرەتای کۆمارەکەدا بێ ئاماژەدان بە نەمانی ئەرمەنیی و یۆنانییەکان بێمانایە، ئەوەی لە ئاکامی پەرەسەندنە سیاسیی و ئایدۆلۆژییەکانەوە ، نەك بەهۆی یاسایەکی بنەڕەتی ئابوورییەوە. بەدوای ئەوەی سەرەوەدا دێت کە ناساندنی قۆناغی تورکە لاوەکان بەشێوەیەکی بنەڕەتیی و بۆ چەند دەورانی لاوەکیی دابەش دەبێت وەك :

* ١٩٠٨-١٩١٣ : ئەو قۆناغەیە تێیدا ویسترا لەسەر بنەمای چەندین بەرنامەو ئایدۆلۆژیای کێبڕکێکەر ئیمپراتۆرییەکە ببوژێنرێتەوە.

* ١٩١٣-١٩١٨ : فەرمانڕەوایەتیی تاکەپارتیی کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن و سەرکەوتنی نەتەوایەتیی تورکیی.

* ١٩١٨-١٩٢٢ : ئەو قۆناغەیە تێیدا تورکە لاوەکان سەرلەنوێ دەسەلاتی خۆیان لە رێگەی جەنگی سەربەخۆییەوە دامەزراندەوەو هەروەها جوڵانەوەی بەرەنگاریی نەتەوەیی هێدی هێدی تایبەتمەندیی خۆی وەرگرت.

* ١٩٢٢-١٩٢٦ : ئەو قۆناغە هەستیارە بایەخدارەی پاش جەنگە کە تێیداستراکچەری دەوڵەت گۆڕانی بەسەرداهات و سەرلەنوێ دەسەلاتی دەوڵەتی تاکە پارتیی دامەزرایەوە.

* ١٩٢٦–١٩٤٥ : ترۆپكی كەمالییزمە ، هەروەها

* ١٩٤٥–١٩٥٠ : گواستنەوەی پێ‌بەپێ بەرەو دیموكراتیی، كە خۆی لە دوورخستنەوەی ئاشتییانەی پارتی كۆماریی گەل لە دەسەڵات دەبینێتەوە.

ناونیشانی بەشی سێیەمی ئەم كتێبە (شەڕە دیموكراتیی) بایەخ بەو قۆناغەدەدات كە لەساڵی ١٩٥٠وە دەستپێدەكات. ئەم ناونیشانە خۆی خۆی دەناسێنێت. بە پێچەوانەی قۆناغی توركە لاوەكانەوە، ئەمە زۆربەی كات قۆناغێك بوو لە پلوراليزمو ديموكراتيیو گەشەسەندنی سیاسەتی دەستەجەمعی تێدا بووە، لە هەمان كاتیشدا، قۆناغێك بوو كە سێ كودەتای سەربازیی تێدا روویداوە (لە ساڵی ١٩٦٠و ١٩٧١و ١٩٨٠دا)، هەروەها لە ساڵانی ١٩٦٠ كانەوە بەرەوسەر، دیموكراتیی پارلەمانتاریی توركیی بەبەردەوامیی لەلایەن راستو چەپەكانەوە كەوتۆتەبەر پەلامار، بەشی سێیەمی كتێبەكە بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشكراوە:

*١٩٥٠–١٩٦٠ : دەورانی فەرمانڕەوایەتیی پارتی دیموكرات كە تایبەتمەندییەكەی گرێدانی سیاسیی و سەربازیی توركیا بە هاوپەیمانیی رۆژئاوا، پەرەسەندنی خێرای ئابووریی (بەتایبەت لە لادێكاندا)، گەشەسەندنی پشتبەستنی دارایی بە ولاتە یەكگرتووەكان، دابەزینی مەیلی سێكیولاریزمی حكومەتەكەی پێشوو بوو.

* ١٩٦٤–١٩٨٠ : دووەمین كۆماری توركیا، پاش هێنانەئارای دەستووره زیاتر لیبراڵەكەی ١٩٦١، كە رێگەی بەدەركەوتنی جوڵانەوەو پارتی ئەوتۆدا كە زیاتر لە ناوەندی سیاسیی لایدا. لە هەمان كاتدا، دەستووره نوێیەكە دەستێوەردانی سوپای لە كاروباری سیاسیی كردە مەسەلەیەكی یاسایی و شەرعییەتی پێدا. لە رووی ئابووریشەوە، ئەمە قۆناغێك بوو كە تێیدا پیشەسازییەكی ئەڵتەرناتیڤی بەتوندیی پارێزراوی گرنگ بنیاتنرا، هەروەها چ سەرمایەداران و چ یەكێتییە پیشەییەكان بایەخیان پەیداكرد. لە هەمان كاتدا، ملیۆنەها تورك وەك كرێكاری پیشەسازیی یاخود خزمو كەس‌وكاریان روویان لە ئەوروپا كرد. لە ساڵانی ١٩٧٠كاندا قەیرانی ئابووریی جیهانیی زەمینەی بۆ ناجێگیریی كۆمەڵایەتیی و توندڕەویی سیاسیی خۆشكرد. قۆناغی سەركوتكاریی پاش كودەتا سەربازییەكەی ساڵی ١٩٧٠ كە بە بیرخەرەوەیەك ئەنجامدرا قۆناغێكی دڕندانە بوو، بەڵام بەشێوەیەكی بنەڕەتیی ئاراستەی رووداوەكانی نەگۆڕیی.

* پـاش کودەتـا سـەربازییەکەی سـاڵی ١٩٨٠ دەسـەڵاتی هێـزە چـەکدارەکان بـۆ سـەرکوتکردنی هـەموو فۆرماسـیۆنە سیاسـییەکانو یەکێتییـە پیـشەییەکانی قۆناغەکـە بەکارهێنرا، هەروەها بۆ هێنانەئارای سیاسەتی نوێی ئابووریی کە هانی گەشەسەندنی هـەناردەکردنو بـازاڕی نێودەوڵـەتیی ئـازادی دەدا. کـرێو یارمەتییـە ماڵییـەکانی بـڕی. هـەروەها تەنانـەت پـاش لیبراڵیزەکردنـی پێبـەپێ لـە سـاڵی ١٩٨٣وە بەرەوسـەر، ژیـانی سیاسـیی دەبووایـە لـە چوارچـێوەی ئـەو دەسـتووره سـنووردارەی سـاڵی ١٩٨٢دا بەڕێوەبـچووایە. لـەرووی نێودەوڵەتییـەوە، پەیوەسـتبوونی تورکیـا بـە وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکاوە تەنانـەت زێـدەتر بـوو. لـە سـاڵی ١٩٩١ەوە، نموونـەکانی سیاسەتەکانی پێش ساڵی ١٩٨٠ خۆیـان نوێکردەوەو ئەو ستراکچەرەی پاش کودەتای ١٩٨٠ بنیاتنرابوو وردە وردە هەڵوەشێنرایەوە. بەڵام ئاراستە کۆمەڵایەتییە ئابوورییەکە گۆڕانی بەسەردا نەهات.

ئەوەی لەسەرەوە پێشکەشکراوە بۆ پاساودانی هەردووك بوارو بنیاتی ئەم کتێبەیە. ئاشـکرایە پرسـیاری دووەم کـە مـاوە وەڵام بدرێتـەوە ئەوەیـە: نووسـەر چـۆن لـە درك پێکردنی شێوازگەرایی "مێژووی هاوچەرخ" تێدەگات؟

خوێنەری وریا دەتوانێت تێبینیی ئەوە بکات کە دەتوانرێت ئاسەواری چەندین تێزی سـەرەکی مێـژوویی ببینرێـت. هـزری سـەرەکیی نفـوزی ئەوروپییـەکانو کاردانـەوەی عوسمـانیی، قـەرزداری "رکابـەریی و کاردانەوەکـەی" تـۆینبی ە، زۆربـەی ئـەو وەسـفەی کاریگـەریی گەشەسـەندنی گرێـدانی ئـابووریی ئیمپراتـۆریی عوسمـانیی و تورکیـا بـە ئابووریـیە ئەوروپییەکـەوە پـشتی بـەکاری ئـەم کۆڵەرانـە بەسـتووە کـە پـشتگیریی نووسـینەکەی"واڵترشـتاین" یـان لەمـەڕ "وابەسـتەیی "کـردووەو بـەکاریان هێنـاوە، ئـەو تیـۆرەی ئـەوەی لێکداتـەوە کـە چـۆن تورکیـا لـە چوارچـێوەی سیـستمی سـەرمایەداریی جیهانییدا پێگەیەکی وابەستانەی گرتووە. ئەو مێژوونووسانەی لە هزری مۆدێرنیزەوە ئاگادارن پێیان وایە کە پەرەسەندن لە ئیمپراتۆری عوسمانیی و تورکیادا وەك ململانێی خەڵکانێکـە کـە ئیلـهامیان لـە سیـستمی عـەقلانیی رۆژئـاوا وەرگرتـووە، ئـەوەی وادێتـە خەیاڵ، کەسێك شێلیگرانەو نەبەزانە چۆتەپێش کە لایەکی هاوکێشەکەیە، هەروەها لە نێوان سوننەتگەراو دواکەوتووەکان، ئەوانەی لەسەرەرێگای پێشکەوتنی ئەوانی دیکەدا وەستاون.کاری ئەوانە هێندێك جار رووناکی خستۆتە سەر بابەتەکە، ئەوانـەی بایـەخیان

بە وەرچەرخانە ئایدۆلۆژیی و سیاسییەکە داوە. تەنانەت ئەگەر پێوەندگی بنەڕەتیی ڕۆژئاواییەکانیش بێزراوبن. ئەم کتێبە لە دیدێکی تیۆرییەوە تەتەڵەیە، هەروەها لە رووی مەبەستیشەوە. بەندە واهەستدەکات کتێبێکی ئەکادیمی بەم چەشنە پێویستە بەرجەستەی شارەزایی ئەو بوارە بکات کە ئاکامە راستییەکانی کۆڵینەوەکە بایەخی پێداوە. بەڵام ئەو مۆدێلە تیۆرییەی لەلایەن کۆڵەرانەوە بۆ بەدیهێنانی ئەم ئاکامانە بەکارهێنراوە بە گشتیی جگە لە ئامرازەکانی مێژوونووسان لە هەوڵەکانیان بۆ وەسفکردنی رووداوەکان زیاتر نیە، ئەوەی نابێت رێبدات لێکدانەوەو شیکردنەوەکانمان سەبارەت بە رابردوو لە قاڵبێکی چەقبەستوو بدات.

لەکاتێکدا ئەم کتێبە ئیدعای بوونە مێژووی هاوچەرخ دەکاتو لە هەوڵی ئەوەدا بووە دیدێکی گشتگیر سەبارەت بە مێژووی تورکیا لەو دووسەد ساڵەی دوایدا پێشکەش بکات، زیاتر جەختی لە پەرەسەندە کۆمەلاّ-ئابوورییەکان و هەروەها سیاسیی و ئایدۆلۆژییەکان کردووەتەوە.تەنیا چەند بوارێك باسی لێوەنەکراوەو جێهێڵراوە بریتییە لە (بیناسازیی، ئەدەب، هونەری بینراو، مۆزیك) نەك لەبەرئەوەی ئەو بوارانە گرنگ نین، بەڵکو لەبەرئەوەی کە نووسەری ئەم دێڕانە ئەو تواناو لێوەشاوەییە لەخۆیدا شك نابات کە لەو بوارانە بکۆڵێتەوە. هەروەها هەرچەندە ئەم کتێبە ئامانجی ئەوە بوو کە حاڵەتێکی شارەزایی وا بخاتە بەردەست کە کۆڵینەوەی بڵاوکراوەکان لەم بوارەدا بایەخی پێدەدەن. بەڵکو ئەم کتێبە بایەخێکی تایبەتیی هەیە کە تایبەتمەندیی خوێندنی مێژووی هاوچەرخی تورکیایە و پوختەی چەندین گوتارو کۆڵینەوەی دوورودرێژو پڕوردەکارییە.

لەم رووەوە ئەم کتێبە تێکەڵەیەکی مێژوویییە، بۆ ئەوە باشە مێژووی تورکیا بێت لە جیهانی هاوچەرخدا. بەڵام تا ساڵی ١٩٢٢ هەر مێژوویەکی هاوچەرخی تورکیا لەراستییدا مێژووی ئیمپراتۆریی عوسمانییە. هەربۆیە مێژووی ئیمپراتۆرییەکە هێندە باسی لێکراوە کە ئاماژەیەك بێت بە تێگەیشتنی دەرکەوتنی تورکیای هاوچەرخ. واتێدەگەم کە جگە لەمە چارەیەکی دیکە نەبوو، چونکە ناتوانرێت بێ پێشینە عوسمانییەکە لە مێژووی تورکیا تێبگەیت. بەڵام هەر یەك لە خوێنەرو نووسەریش پێویستە لەوە بەئاگابن کە لێرەدا گرفتێك هەیە، عوسمانییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، بەدڵنیاییەوە، خۆیان بە بەشێك لە دەورانێکی پێشینەی مێژووی هیچ کۆمارێکی تورکیی نەزانیوە.

بەشی یەکەم

کارگەریی دەسەڵاتی رۆژئاواو هەوڵە بەراییەکانی مۆدێرنە

باسی یەکەم: ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا

لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا، تەنیا ماوەیەکی کەم پاش ئەو وەرچەرخانە مێژووییەی کە شۆڕشی فەرەنسیی هێنایە ئارا، ئیمپراتۆریی عوسمانیی نزیکەی لە بالکان(سربیا، بۆسنە، کۆسۆڤۆ، مەکەدۆنیا، ئەلبانیا، یۆنان، بولگاریا و بەشێکی گەورەی رۆمانیا)، ئەنەدۆڵ(تورکیای ئەمڕۆ)و زۆربەی وڵاتانی عەرەب (سوریای ئەمڕۆ، لوبنان، ئەردەن، ئیسرائیل، عێراق، کوەیت، بەشێك لە عەرەبستانی سعودی، میسر، لیبیا، تونس و جەزائر) پێکدەهات. دەسەڵاتی راستیینەی سوڵتان لە بەشێکی زۆری قەڵەمڕەوەکەیدا لاوازو بێبایەخ بوو، لە هێندێك بەشی(باکووری ئەفریقا و کەنداوی عەرەبیی) کە بەشێوەیەکی کرداریی هەر دەسەڵاتی نەبوو.

دانیشتوانی ئیمپراتۆرییکە:

ئامارێکی بڕواپێکراومان سەبارەت بە دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە لەبەردەستدا نیە، بەڵام ژمارەی دانیشتووانەکە زۆربەی جار بە ٢٥ملیۆن مەزەندە دەکرێت، ژمارەیەکی وا بۆ ناوچەیەکی وا بەرفراوان(نزیکەی سێ ملیۆن کیلۆمەتردووجا).[١] لە راستییدا کەمیی هێزی مرۆیی بەدرێژایی سەدەی نۆزدە لەمپەرێکی سەرەکیی چ لە رووی ئابووریی و چ لە رووی سەربازییەوە لەبەردەم ئیمپراتۆریی عوسمانیی پێکدەهێنا. ٨٥ لەسەدی دانیشتووانی ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە لادێکاندا نیشتەجێ بوون. لەکاتێکدا ١٥لەسەدی لە شارەکاندا ژیانیان دەگوزەراند کە هەریەك لەو شارانە ١٠٠٠٠کەس یان زیاتریان تێدابوو. چ لە رووی چڕیی دانیشتووان و چ لە رووی پلەی مەدەنییەتەوە جیاوازییەکی هەرێمیی مەزن هەبوو، ناوچەی بالکان ناوچەیەکی پڕدانیشتووان بوو. لە

---

[1] بۆ پووختەیەکی سوودبەخش کەلەسەر کۆڵینەوەی نوێ بنیاتنراوەو رادەی دانیشتووان دەنرخێنێت، بڕوانە:
Donald Quataert (1994) 'The age of reforms,1812–1914', in Halil İnalcık with Donald Quataert (eds) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 777–98.
کێشەی سەرەکیی بەشێوەیەکی ناڕوون سەبارەت بە رێژەی فراوانیی و قەبارەی بنەماڵەکانە کە زێدەکردنی یەك کەس لە بنەماڵەیەك واتە ٥ملیۆن لە تێکڕادا.

دەوروبەری ساڵی ١٨٠٠دا، بالکان زۆرینەی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکەی لەخۆ دەگرت، بەڵام لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئەم ڕێژە دانیشتووانە رووی لە کزیی کرد.[2] ڕێژەی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە بەدرێژایی سەدەی حەڤدەو هەژدە بەرەو کەمبوونەوە چوو، بەڵام ڕادەی ئەم کەمبوونەوەیە نازانرێت. کەمبوونەوەی دانیشتووان و دابەزینی زۆری چڕییەکەی لە ئاکامی ئاسەوارەکانی جەنگ، قات‌وقڕیی و نەخۆشیی بوو. جەنگەکان، بەتایبەت ململانێ و کێشە نێوخۆییە بەرتەسکەکان کە ئاکامی لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندیی و نەشیاویی جەختکردنەوە لە یاسا و نەزمە، لەمپەری لەبەردەم پرۆسەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیی و پەیوەندییەکاندا پێکهێنا و برسێتیی و قاتوقڕیش خەڵکی رووبەڕووی پەتا و نەخۆشیی دەکردەوە، ئەو پەتا و نەخۆشییەی لەدوای هەر قات‌وقڕییەکی بەرهەمە خۆراکییەکان پەلاماری دانیشتووانە هەژارو لاوازەکەی دەدا.

لە هەرێمە ئاسیاییەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا، زۆرینەی مەزنی دانیشتووانەکەی موسوڵمان بوون(زیاتر تورک، عەرەب و کورد بوون)، لەگەڵ کەمینەیەکی بایەخداری کریستیانیی و جوو. لە بالکان زۆرینە کریستیانیی بوون(یۆنانیی، سرب، مۆنتینیگرۆ، ڤلاش)، لەگەڵ کەمینەیەکی موسوڵمان(بۆسنیی، زۆربەی ئەلبانیی، تورک و پۆماکس کە ناوی موسوڵمانە بولگارییەکانە). ئەم دابەشبوونە ئاینییەی دانیشتووان گرنگ بوو چونکە ئیمپراتۆرییەکە، لانی کەم لە رووی تیۆرییەوە، ئیمپراتۆرییەکی ئیسلامیی بوو، لەسەر بنەما ئاینییەکان بەڕێوەدەبرا. ئەو ڕاستییە پەسەندکراوەی کە ئیمپراتۆریی عوسمانیی جیاوازیی و هەڵاواردنی لەنێوان ئاین و دەوڵەتدا نەزانیوە، بەڵام کۆڵینەوە نوێیەکان بەو لایەدا دەشکێتەوە کە جەخت لەو ئاستە دەکاتەوە عوسمانییەکان،لانی کەم لەبواری کردارییدا، سیاسەتیان لە ئاین جیاکردبێتەوە. لە رووی تیۆرییەوە، شەریعەتی ئیسلام باڵادەستترین دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەکە بووە، بەڵام لە رووی کردارییەوە لە سەدەی هەژدەیەمدا لە چوارچێوەی کاروبارەکانی یاسای خێزان و موڵکایەتییدا قەتیس مابوو. مەسەلە گشتیی و تاوانکارییەکان پشتیان بە یاسایەک دەبەست کە لەسەر بناغەی فەرمانە سێکیولارەکانی سوڵتانەکان بەناوی"عورف یان قانون" داڕێژرابوو.

وێڕای ئەوەش، نیشتەجێبوونی تایفە ناموسوڵمانەکان لەنێو کۆمەڵگایەکی ئیسلامییدا کێشەی خۆی بەدواوە بوو. وەک دەوڵەتە بەراییەکانی ئیسلام، تایفە کریستییان و

---

[2] Quataert, op. cit., 779.

جووەكان بەشێوەیەك لەنێو كۆمەڵگادا تێكەڵ كرابوون كە ناویان لێنرابوو(زمیی/واتە پارێزراوەكان، لەراستییدا سەرانەدەرەكان). ئەوەش مانای ئەوە بوو كە لەبەرامبەر دانی باجێكی دیارییكراو بۆیان هەیە لەنێو دەوڵەتی ئیسلامدا بژین، بێئەوەی ناچار بكرێن ئاینی خۆیان بگۆڕن، بەڵام وەك هاوڵاتی پلە دوو. ئەو تایفانەی بەشێك لە ئۆتۆنۆمیی بەڕێوەبردنی كاروبارەكانی نێوخۆییان پێدرابووو لەلایەن نوێنەری ئاینیی شكۆمەندی خۆیانەوە مامەڵەیان لەگەڵ نوێنەرانی حكومەتدا دەكرد. وەك هەر حاڵەتێكی دیكە كە لە زۆربەی رووخساری دەوڵەتو كۆمەڵگای عوسمانییدا هەیە، سروشتی ئەم سیستمە كە زۆرجار بە "سیستمی میللەت" ئاماژەی بۆ دەكرێت، بۆ ماوەیەكی زۆر ناحاڵییبوونێك لەوبارەیەوە هەبوو. چونكە نووسەران لە كۆڵینەوەكانیاندا پشتیان بە نوێنەرانی حكومەتی ناوەندیی دەبەست، ئەوانەی بە شێوەیەك لەبارەی شتەكانەوە دەیاننووسی كە دەبێت ببێت نەك وەك ئەوەی كە بووە. لەم ٢٠ساڵەی دواییدا، كۆڵینەوەی دووروودرێژ سەبارەت بە ریاڵیتەی خۆماڵییو هەرێمیی پێشانیداوە كە سیستمەكە بونیادێكی ئۆتۆنۆمیی"نەتەوەیی فراوان" پێكنەهاتبوو كە سەركردایەتییەكەی بۆ نموونە لەلایەن پاتریاركی یۆنانییەوە لە ئەستەمبوڵ بكرێت وەك گریمان دەكرا، بەڵكو وەك كۆمەڵگەیەكی خۆماڵیی خاوەن رادەیەكی دیارییكراو لە ئۆتۆنۆمیی لەهەمبەر نوێنەرە لۆكاڵییەكانی حكومەتدا. هەروەها پێدەچێت كە هەڵاواردن زۆر كەم لەوەی پێشوو كە دەهێنرایە پێش چاو، توند بووبێت. [٣]

زۆرینەی دانیشتووانە رەسەنەكەی ئیمپراتۆرییەكە لە رووی بیروبڕواوە بەگشتیی یەكڕەنگ بوونو خاوەن ئاینزای سوننی بوون، هەروەها بە گوێرەی ئایدۆلۆژیای فەرمیی، دەوڵەتی عوسمانیی پارێزگاری ئیسلامی دروستكاری سوننە بوو لە جیهاندا. بەفەرمیی، ئەو دەوڵەتە بە شێوەیەك دژی ئیسلامی لادەر دەجەنگا كە لە دژایەتییكردنی بۆ كریستیانییەكان توندتربوو. ئەمەش شتێكی لۆژیكیی بوو. چونكە شەریعەتی ئیسلام دان بە بە بوونی" ئەهلی كیتاب"(كریستیانییو جووو ئەوانەی كە سەربە ئاینە

---

[3] Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed.) (1982) *Christians and Jews inthe Ottoman Empire*, New York: Holmes, 2 vols.

كۆڵینەوەكە لەسەر تۆمارەكانی دادگای خۆماڵیی بنیاتنراوە، ئەوەی كە لەماوەی ٢٠ساڵی دواییدا بڵاوبوو، زۆربەی جار پێشانی دەدا كە كریستیانییو جوو پرسی خۆیان لە شەریعەتی عوسمانییدا هەیە.

ئاسمانییەکانی دیکە بوون) دەنێت، ئیسلام بە فەرمیی یەك ئیسلامەو شایەنی پەرتبوون نیە. لە رووی کردارییەوە، کەمینەیەکی بایەخداری شیعە "لادەر یاخود رافیزە" لە بالکان، ئەنەدۆڵ، سوریا و میسۆپۆتامیا دەژیان و لەلایەن دەسەلاتی عوسمانییەکانەوە بە چاوپۆشیی و بوردبارییەوە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرا.

کریستیانییە بیانییەکان کە لەپەنا ئیمپراتۆرییەکەدا بوون لەسایەی "ئەمان"دا دەژیان و لەسایەی یاسا ئیسلامییەکان بە بێوەی بەڕێوەدەبران. باڵیۆزو کۆنسوڵەکانیان، ئەوانەی ڕێژەیەك ئۆتۆنۆمییان هەبوو سەبارەت بەو پرسانەی کە تەنیا بە کۆمەڵگەی رەوەندە بیانییەکانی خۆیان پەیوەست بوو، نوێنەرایەتییان دەکردن. ئەم مافانە لەو بەڵگەیەدا چەسپێنراوەکە بە"ئیمتیازات/جیاوگەکان" ناودەبرێت. لەبنەڕەتدا ئەمانە جیاوگی خۆبەخشانە بوون کە لەلایەن سوڵتانەوە بەخشرابووە وڵاتە دۆستەکان، بەڵام لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمدا، لەگەڵ گۆڕانی هاوسەنگیی هێز لە نێوان ئەوروپا و ئیمپراتۆریی عوسمانییدا، جیاوگەکان شێوەی رێکەوتننامەی گرتەخۆ. لەگەڵ جەختی هێزە ئەوروپییەکاندا، عوسمانییەکان نەیانتوانی یەکلایەنە ئەو مەرجانە بگۆڕن.سەرباری ئەوەش، لەسەدەی هەژدەیەمداو بەتایبەت لە سەدەی نۆزدەیەمدا، کریستیانییەکان زیاترو زیاتر (زۆربەی یۆنانیی و ئەرمەنیی بوون، بەڵام مارۆنیی و خەڵکی دیکەش بوون) حاڵەتی رەعییەتی هێزە بیانییەکانیان وەرگرت. ئەوانە لەم ساتە بەدواوە، هەستیان دەکرد لەسایەی جیاوگەکانی ئەو هێزانەدان و لەگەڵ گەشەکردنی هێزی زلهێزە ئەوروپییەکانەوە قازانج و مافێکی هەمیشەیی زێدەتریان لە رەعییەتە موسوڵمانەکانی سوڵتان بەدەستهێنا. لەهەمان کاتدا، کاریگەریی دەسەلاتی هێزە بیانییەکان زیاتر بەهۆی پەرەگرتنی ژمارەی رەعییەتەکانیان لە رۆژهەلات پەرەیگرت.

سیستمی فەرمانڕەوایی عوسمانییەکان: تیۆرو واقیع

بەگوێرەی ئایدۆلۆژیی عوسمانیی، کۆمەڵگەی ئیمپراتۆرییەکە بەتەواویی-بەشێوەیەکی تیۆریی ورد- دابەشبووە لەنێوان چینی فەرمانڕەوا، کە نە باج دەدات و مافی هەڵگرتنی چەکیشی هەیە، هەروەها "رەعییەت" بەشێوە عوسمانییەکەی، کە کۆمەلانی خەڵکە دانیشتووانەکەیە و پێچەوانەی چینی یەکەمی بۆ راستە. چینی فەرمانڕەوا لە دوو توێژ پێکدێت: نوێنەرایەتیی دەسەلاتی سوڵتان و هەروەها چاودێرو پارێزەری نەزمی

ڕەوشت و ئاکاری گشتیی. چینی فەرمانڕەوا کە بە (عەسکەریی/سەربازیی) ئاماژەی بۆ دەکرا، لەتێکڕای ڕاژەکارانی سوڵتان پێکدەهات: سەربازیی، نووسەرانی بەڵگەو نووسراوی دەزگاکان، هەروەها خولامەکانی کۆشک و دەرباری سوڵتانیی و شازادەکان. عولەما یان زانایانی ئاینیی، ئەوانەی متمانەی پاراستنی ڕەوشت و ئاکاری گشتیی و زۆربەی شێوەکانی فێرکردنی فەرمیی و دادوەرییان پێدرابوو، ئەمانیش هەروەها بەشێك بوون لە چینی فەرمانڕەوا. وێڕای جیاوگی زۆری ڕاژەکارانی سوڵتان بە بەراورد لەگەڵ ڕەشەخەڵکەکە، بەلام هێشتا ئەوانە بەو شێوەی کە لە سەدەی داهاتوودا ڕوویدا زۆروکەم نەبوونە چینێکی بیرۆکراتیی-سەربازیی نیمچە سەربەخۆ، ئەوانە ئامرازی دەسەلاتێکی ئیمپراتۆریی بوون، دەگۆڕان، لادەبران یان بە ویست و خواستی سوڵتان لە سێدارەدەدران. تەنانەت ئەم شێوازە بۆ خاوەن کارمەندە خاوەن پلەوپایە بڵندەکانیش ڕاست بوو، سەدرولئەعزەم، ئەوەی وەك بریکاری سوڵتان دادەنراو تا ئەو کاتەی لە پۆستەکەیدا دەمایەوە تەواوی دەسەلاتەکانی لەبندەستدا بوو. بەلام لەهەمان کاتدا پشتی بە خواست و ئارەزووی سوڵتان دەبەست.[٤]

لەساڵی ١٨٠٠دا، تایبەتمەندیی حکومەت هێشتا دەتوانرێت وەك سیستمێکی "باوکسالاریی" پێناسە بکرێت: بەشێوەیەکی بنەڕەتیی لەسەر بنەمای دەسەلاتی بنەماڵەیی سوڵتان داڕێژرابوو. نموونەیەکی وەها لە حوکمی بنەماڵەیی کە نەك تەنیا ئەندامانی بنەماڵەکە بەڵکو ڕاژەکارو خولام و پیاوەکانیشیان بە بەشێك لە چینی فەرمانڕەوای عوسمانیی بە هەموو ئاستەکانی لەقەڵەم دەدران. گەڕان بەدوای پشتگیریی کەسانێك کە لەسەر ئەو بنەماڵەیە حیساب بن یەك لە مەرجە پێشوەخت و پێویستەکانی هەر بڕیارو کارێکی حکومەتە.

دەستەبژێری فەرمانڕەوا نەك هەر دەسەلاتی بەڕێوەدەبرد، بەڵکو پاراستنی شارستانیی سوننەتییشی "ترادسیۆنی مەزن" لەئەستۆ بوو لەسەر بنەمای سەرچاوە نووسراوە ئیسلامییەکان(ئەوەی عولەماکان پارێزەرین و لە ڕێگەی سیستمی کۆلێجە ئاینییەکانەوە

---

[4] پێناسەیەکی نایابی پێکهاتەی چینی فەرمانڕەوای عوسمانیی لە سەروبەندی دەستپێکردنی سەدەی نۆزدەیەمدا دەتوانرێت ببینرێتەوە لە دووبەشی یەکەمی :

Carter V. Findley (1980) *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire:the Sublime Porte 1789–1922*, Princeton: Princeton University Press.

كه"مەدرەسە / خوێندنگە" يان پێدەگوت،خۆی بەرهەمدەهێنێتەوە. ئەم شارستانييەتەی كە كۆمەڵێك بەهاو ديدو بۆچوونی دەگرتەخۆو وايدەكرد عوسمانيی، عوسمانيی بێت، ئەوەی هێزێكی پێكەوەگرێدانی لە ئيمپراتۆرييەكەدا پێكدەهێنا كە لە چەند رەگەزی جۆراوجۆر پێكهاتبوو. دەلاقەيەكی مەزن لەنێوان ئەم شارستانييەتە و ديدو سەرنجی تێكڕای دانيشتووانە لادێيیە نەخوێندەوارەكاندا هەبوو، ئەوانەی ئاسۆی بيركردنەوەيان لە چوارچێوەی گوندەكانياندا قەتيس مابوو، لە زۆربەی حاڵەتە باشەكاندا، لەچوارچێوەی بازاڕی شارۆكەكەدا. پەيوەندييەك لەنێوان دەستەبژێرە شارستانيەتەكەو كەلتووری باوی ميللييدا لە رێگەی تەريقەتو رێبازە سۆفييگەراييەكانی وەك :مەولەويی، نەقشبەنديی، رەفاعيی، هەروەها بەكتاشيی لادەر، ئەوانەی تۆڕێك خانەقاو تەكيێی تەواو دابڕاويان لە سەراسەری ئيمپراتۆرييەكەدا دامەزراندووە. ئەندامەتيی ئەم تەريقەتانە لەگەڵ چينە جياوازەكانی كۆمەڵگادا يەكتری دەبڕن و شێخە رێبەرەكانيش دەيانتوانی كاريگەرييەكی بەهێزيان تەنانەت لەسەر نێوەندە باڵاكانيش هەبێت.

پەيوەستێكی ديكەی نێوان كۆمەڵانی خەڵك و چينی فەرمانڕەوا لە رێگەی بازرگانە دەوڵەمەندەكان و سەراف شارەكانەوە پێكدەهات، ئەوانەی لە رووی تەكنيكييەوە ئەندامی دەستەی عەسكەريی نەبوون، راژەی سەرەكيی ئەم دەستەيەيان دەكرد، هەروەها لەلايەن عولەماوە، ئەوانەی پەيوەستيان لەنێوان گچكە قازيی شارەكان و زانايانی ئاينيی پايەبڵند لە ئەستەمبوڵ پێكدەهێنا. لەنێو عولەمادا توێژێكی پايەخدار هەبوو كە "موفتييەكان"بوون، ئەوانەی بە پشتبەستن بە ياسا ئيسلامييەكان و بە پێی داواكاريی، ديدە شەرعييەكانی خۆيان دەردەبڕی. هەرچەندە پابەندبوون بەم فەتوايانە بەزۆر نەبوو(چونكە فەتواكان بڕيار نەبوون)،بەڵام موفتی رێزێكی فرەی هەبوو. ئەو راستييەی كە دەوڵەتی عوسمانيی وەك دەوڵەتێكی ئيسلاميی شەرعييەتی بەخۆی دەدا، ئەوەش مانای ئەوە بوو كە ديدو فەتوای شارەزايانی شەريعەتی ئيسلاميی سەنگی خۆی هەبوو. "شەيخولئيسلام" سەرۆكی موفتييەكان بوو، ئەوەی بەشێوەيەكی رێكخراو داوای ئەوەی لێدەكرا شەرعييەت بەكاری فەرمانڕەوايان بدات(هەروەها، لەراستييدا كاری ئەوانەی لەدژی ئەو ياخيی دەبوون).

بەگوێرەی ئايدۆلۆژيی فەرميی، ئەركی سەرەكيی فەرمانڕەواو راژەكارانی ئەوەيە بەرگريی لە كۆمەڵگەی ئيسلاميی دژی جيهانی دەرەوە بكەن و جەخت لە دادپەروەريی لە

چوارچێوەی کۆمەڵگەی ئیسلامییدا بکەنەوە. "عەدالەت/دادپەروەریی" و رۆڵی حکومەت لە زامنکردنیدا، کلیلی دیدی عوسمانییەکانە سەبارەت بە کۆمەڵگە. لە دیدی پیاوانی دەوڵەتی عوسمانییەوە زیاتر لە هەر شتێکی دی، بریتییە لە جێگیریی و هەماهەنگیی کۆمەڵگا. ئەمەش مانای ئەوە بوو کە هەریەك لەو توێژو تاکانەی کۆمەڵگە دەبێت لە جێگەی خۆیاندا بمێنن(لە حدود/سنووری خۆیاندا) بۆئەوەی ماڤ ئەوانی دیکە ببەزێنن. حکومەت پێویستە لە چوارچێوەی یاسادا ئەم سنوورانە بچەسپێنێت. ئەو فەرمانڕەوایەی (یان نوێنەرەکەی) سنووری خۆی تێپەڕێنێت بە ئەنجامدانی زوڵم تاوانبارەکرێت. جەختکردنەوە لە بەهاکانی جێگیریی رووخساریێکی سیاسیی کۆنەخوازی پێویست کردووە کە هەر گۆڕانێك لە نەزمی کۆمەڵایەتییدا مانایەکی نەرێیی دەگرێتەخۆ. نووسەرانی دەوڵەتیی عوسمانیی ئامادەبوون گورج تۆمەتی (فیتنە/ئاژاوەگێڕ) بە هەر نارەزایەتییەکی کۆمەڵایەتیی و ئاینییەوە بلکێنن. بەگوێرەی سەرچاوە عوسمانییەکانی سەدەی نۆزدەیەم، توێژەرە ئیسلامییەکانی سەدەی حەڤدەیەم و هەژدەیەم، بەتایبەت، هەڵوێستێکی فرە کۆنەخوازو شکیان پەرەپێداوە. ئۆباڵی ئەوەش دەکەوێتە سەر ئەو راستییەی کە دانانی ئەو توێژەرانە پشتی بە خزمخزمێنە و نابەرپرسیارێتیی دەبەست، نەك خوێندەواریی و زانایی.[5] پێویستە ئەوەش زێدەبکرێت ، هەرچەندە کە کۆڵینەوەی زۆر کەم لەم قۆناغەدا لەلایەن عولەماوە ئەنجامدەدرا.

ئایدۆلۆژیی عوسمانیی جەختی لە گرنگیی پەیوەندییەکانی نێوان فەرمانڕەوا (هەروەها راژەکارانی) لەگەڵ رەعییەتدا دەکردەوە. سوڵتان بەرجەستەی دەسەلاتێکی رەهای دەکردو وێڕای ئەوەی زۆربەی راژەکارانی کە نوێنەرایەتیی دەسەلاتی ئەویان دەکرد، بە شێوە تەکنیکییەکەی بە خولامی سوڵتان دادەنران. سیستمی عوسمانیی سەبارەت بە حکومەت و خاوەنداریێتیی زەوی بەشێوەیەك ئاراستە دەکرا کە لەبەردەم دەرکەوتنی ناوەندی کێبڕکێی دەسەلات و هێزی جۆراوجۆر رێگربێت. وەك چینی خانەدانەکان،

---

[5] ئەم وێنەیە لە بنەڕەتدا لەلایەن سیاسەتکارو کۆڵەر ئەحمەد جەودەت پاشاوە پێکهێنرا، ئەوەی نووسینە مێژووییەکەی فرە کاریگەر بوو. بڕوانە :

Christoph K. Neumann (1994) Das indirekte Argument: ein Plädoyerfür die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Ta'rih, Münster: Lit, 108–21.

ئەوانەی کە دەتوانن بەشێکی زێدەبەرهەمی خەڵکەکە لرف بکەن. ئەوانەی بە پێچەوانەوە دەبوونە شەریکەبەشی گەنجینەی دەوڵەت لە شێوەی سەپاندنی باجەکاندا. بۆ ماوەیەکی زۆر حکومەتی عوسمانیی لەم بوارەدا تەواو سەرکەوتوو بووە. بەڵام هەروەك دەبینین، لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمەوە، چیدی ئەمە راست نیە.

بەدڵنیاییەوە ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەبەراورد لەگەڵ حکومەتەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی هاوچەرخدا(بەڵام نەك بەبەراورد لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەی سەدەی هەژدەیەمدا) لە سەدەی هەژدەیەمدا لە سێ رووەوە جیاوازبوو. یەکەم زۆر بچووك بوو. ئەمە لە هەستێکی رەهادا راستە: دەزگاکانی حکومەتی ناوەندیی لە ئەستەمبوڵ "بابی عالی/دەروازەی بالآ" ١٠٠٠بۆ ١٥٠٠ نووسەری دامەزراندبوو.[٦] هەروەها بەشێوەیەکی رێژەیی راستە کە بگوترێت: بڕی بەرهەم و داهاتی نەتەوەیی کە بۆ حکومەتیی ناوەندیی بەشێوەی باج دەچێت بە تەواویی نازانرێت، لانی کەم لەم ماوەیەدا، بەڵام نزیکەی بەدڵنیاییەوە لە ٣لەسەد تێپەڕی نەدەکرد.[٧] ئەوەش مانای ئەوە نەبوو کە باج بارێکی گرانی دەخستە سەرشانی دانیشتووانەکە ، بەتایبەت خەڵکانی لادێنشین تەواو بە پێچەوانەوە کە باجێکی کەمیان دەدا. هەرچەندە مانای ئەوەبوو کە داهات نەدەگەیشتە گەنجینەی ناوەندیی چونکە نێوەندو دەمراستە ریشسپییەکان تا رادەیەکی کەموێنە بەشی خۆیان لێدەبرد. بەگوێرەی چەند مەزەندەیەك، دەوڵەت تەنیا ٢,٢٥ تا ٤ ملیۆن پاوەندی ئەستەرلینی لەو ٢٠ ملیۆنە بەردەکەوت کە ساڵانە لە باج کۆدەکرایەوە. ئەگەر راست بێت، مانای ئەوەیە کە گەنجینەی عوسمانیی لەنێوان دەیەك و شەشیەکی کۆدەکردەوە کە گەنجینەی فەرەنسیی دەستی دەکەوت.[٨] بەشێك لەو لێکدانەوانە ئەوەیە کە ئیمپراتۆریی

---

[6] Carter V. Findley (1988) *Ottoman civil officialdom: a social history*, Princeton: Princeton University Press, 47.

وەك ژمارەی گشتیی ٢٠٠٠دەدات بەدەستەوەو ئەمەش بەرز دەردەکەوێت کاتێك لەگەڵ ژمارەی کارمەندانە فەرمییەکەدا بەراورد دەکرێت کە وەرگیراوە لە: Findley’s *Bureaucratic reform*, بەڵام دەگونجێت کارمەندانی زیادەش بگرێتەخۆ کە لەم ژمارە فەرمییەدا نەهاتووە.

[7] "یاپ" حاڵەتێکی قەناعەتپێکەرانە لە پێشەکییە نایابەکەیدا بۆئەم دابەزینەی رێژە سەدییە دەهێنێتەوە:
Malcolm E. ,(1987) *The making of the modern NearEast 1792–1923*, London: Longman, 40–1.

[8] Bruce McGowan (1994) ‘The age of the Ayans, 1699–1812’, in Halil İnalcık with Donald Quataert (eds) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 714

عوسمـانیی لـەم کاتـەدا پێکهاتەیـەکی زۆر پەرتـەوازەی هـەبووەو گەنجینـەی هەرێمـەکانی بەشـێکی زۆری ئـەو داهاتـەی کۆیـدەکردەوە لەلایـەن فەرمانڕەوایـەتیی هەرێمەکـەوە بـۆ دابینکردنی پێویستییەکانی خۆی خەرجدەکرا.[9]

ئـەو ئەرکانـەی کـە لەلایـەن حکومەتـەوە ئەنجامـدەدراو لێـی چـاوەڕێدەکرا، بـەپێی سـتاندەرە هاوچـەرخەکان زۆر کـەم بـوو. ئـەوەی تـەنیا خـۆی لـە بـەرگرییکردن لـە ئیمپراتۆرییەکەو دابینکردنی یاساو ئارامیی (لەنێو ئەوانەدا لێپرسینەوەی تاوانکاران) دەبینیەوە، حکومەت چاودێریی بازاڕەکانی دەکرد، سەنگو پێوانەکان، پارەی لێدەدا، خۆراکی بـۆ شـارە گـەورەکان، بەتایبـەت ئەسـتەمبوڵ دابین دەکـرد، هـەروەها بنیاتنـان و چەند کارێکی گشتیی سـەرەکییش. بـۆ ئـەوەی حکومـەت بتوانێت ئـەم ئەرکانـە جێبـەجێ بکات چەندەی پێکرابێت جـەختی لـە کۆکردنـەوەی باج کردووەتـەوە . هـەموو ئـەو جـۆرە شـتانەی کـە ئـەمڕۆ وەك ئەرکـە ئاسـاییەکانی حکومـەت دەردەکـەون، وەك: فێرکـردن، بایەخی تەندروستیی، خۆشگوزەرانیو خزمەتگوزارییو نیشتەجێبوون، تێکڕای ئەمانە کەمتر جێگەی بایەخی حکومەتی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بوون.

دووەم، بـچووکی دەزگاکـانی حکومـەت مانـای ئـەوەبوو کـە بـە پێـچەوانەی حکومەتـە هاوچـەرخەکانەوە کـە راسـتەوخۆ لەگـەڵ هاوڵاتیانـدا بـە چـەندین شـێواز مامەڵـە دەکـات، حکومەتی عوسمانیی لـەو رووەوە زۆربـەی جار لەگـەڵ دەمڕاستو نوێنـەرانی کۆمـەڵگادا مامەڵــەی دەکــرد. ئیمــامو رۆحانییــەکان نوێنــەری تــاقمو دەســتە ئاینییــەکان بــوون، وەستاباشییە شارەزاکان نوێنەری ئەسنافەکان، کۆنسوڵەکان نوێنەری بیانییەکان، ئاغاو شـێخەکان نوێنـەری خێڵـەکان بـوون. بێگومـان هۆکـاری سـەرەکیی ئەمـەش ئـەوەبوو کـە حکومەت ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستدا نـەبوو کە مامەڵە لەگـەڵ تاکەکانـدا بکـات، بـەڵام ئەوەش راستە کە هەروەك هەر کۆمەڵگایەکی پێش مۆدێرنە، تاکەکان فرە پەیوەست بوون بەو دەستەو تایفەکانیانەوە کە بەشێك بوون لێی.

سێیەم، لەبەرامبـەر یاسـادا چـەمکێك بـەناوی یەکسانیی نـەبوو، تەنانـەت لـە دەوڵـەتانی نەتـەوەیی هاوچـەرخدا، یەکسانیی لەبـەردەم یاسـادا شـتێکی ئایدیالـە، نـەك راسـتیینە.

---

[9] Dick Douwes (2000) The Ottomans in Syria: a history of justice and oppression, London: I.B.Tauris, 154–5.

"داوس" بە درێژیی باسی ئەو خراپبوونەی داهاتی گومرگی هەرێمی "حەما" دەکات لە دیمەشق، کە زیاتر لە ٤٠ جۆر باجی دەگرتەخۆ.

بەڵام لەدەوڵەتی عوسمانییدا تەنانەت ئایدیالییش نەبوو. دانیشتووانی شارەکان بەشێوەیەکی جیاواز لەلایەن دانیشتووانی لادێنشینەوە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکرا، کریستیانیی و جووەکان لەلایەن موسوڵمانەکانەوە مامەڵەیەکی جیاوازیان لەگەڵدا دەکرا، کۆچەران بەشێوەیەکی جیاواز لەلایەن نیشتەنییەکانەوە، هەروەها ژنان زۆر بەجیاوازیی لەلایەن پیاوانەوە. شارەکان، ئەسنافەکان، خێڵەکان یاخود تاکەکان بەجۆشەوە جیاوگە کۆنە سونەتییەکانیان دەپاراست.

ئیمپراتۆریی عوسمانیی درێژەوەبووی دەوڵەتی پێش مۆدێرنە بوو، ئەو ناوەندگەرایییەی بەخۆوە نەدیبوو کە فەرەنسا لەسەدەی حەڤدەیەمدا ئەزموونی کردبوو، یاخود ئەو دەسەڵاتدارە رەها رۆشنگەرانەی وەك جۆزیفی دووەمی نەمسا، فردریکی مەزن لە پروسیا، یان کاترینی مەزنی روسیای بەخۆوە نەدیبوو کە لەسەدەی هەژدەیەمدا هەبوون. لەساڵی ١٨٠٠دا، حکومەتی ناوەندیی لە ئەستەمبوڵ دەسەڵاتێکی لەدەستدا کە پێشتر خاوەنی بوو. ئەو دوو پایە مەزنەی کە هەر لە لەسەدەی چواردەیەمەوە بەشێکی مەزنی سوپای عوسمانییان پێکدەهێنا، واتە ئینکشارییە (لەبنەڕەتدا یەنی چیرییە/سوپای نوێ) موچەوەرگرەکان کە هێزی پیادە بوون، هەروەها هێزی سوارەی سوپاهیەی نیمچەفیودالیی ، دەمێك بوو بەها و لێوەشاوەیی خۆیان لەدەستدابوو. سوپای ئینکیشاریی، ئەوانەی لەسەدەی هەژدەیەمەوە لەنێو ناوەندی هەرێمەکان و هەروەها لە پایتەختیشدا جێگیربوون، لە رووی ژمارەوە زۆرو(هەروەها مەسرەفیشیان زۆربوو)، بەڵام لە رووی سەربازییەوە لاشەیەکی بێگیان بوون. هەر ئەوەندە بەهێز بوو حکومەت و دانیشتووانەکە بتۆقێنێت، بەڵام هێندە لاواز بوو بەرگریی لە ئیمپراتۆرییەکە بکات، ئەوەشی لەو جەنگانەدا پێشاندابوو کە لەو سەد ساڵەی دواییدا لەگەڵ ئەو هێزە ئەورووپاییانەدا کردبووی، ئەو هێزانەی کە لە رووی تەکنەلۆژیاو تەکنیکەوە زۆر لە ئینکشارییەکان باڵادەستتربوون. نها ئەو ئینکشارییانە ببوونە ملیشیا و کەمتر لە شوێنی راژەکردندا دەمانەوە، تێکەڵ بە خاوەنداریێتی دوکانی بازاڕەکان ببوون و ئەو سەرانەیان دەپاراست کە لەگەڵ ئەسنافەکانی بازاڕدا تێکەڵ بوون. ئەو بەرگانەی پێیان بوو وەك دامەزراوێك لە یەکە ئینکشارییەکان حاڵەتی جیاوگی بەو دوکانانە دەدا کە دەیانپاراستن. بەخشینی تکتی ئینکشارییەکان کە ژمارەیان زۆر لە ژمارەی راستەقینەی هێزە سەربازییەکان زێدەتر بوو، لەجیاتی پارە بەکاردەهێنرا. سوپاهیی کە هەر لە

سەردەمی لوتکەی ئیمپراتۆرییەکەوە لە ترۆپکدا بوو، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆو لە ڕێگەی "تیمار"ەوە ژیانیان بەڕێوەدەچوو، بەهۆی هەڵوسانەوە لە زەوییەکانیان دەرپەڕاندن، چونکە داهاتەکانیان لە بڕێکی جێگیر پێکدەهات. لە کاتێکدا خەرجی ڕاستیینەی هەڵمەتەکانیان بەرزو نزمی دەکرد. لە ساڵی ۱۸۰۰دا ژمارەی سوپاهیی بەشێوەیەکی بەرچاو کەم ببووەوە، وێڕای ئەوەش، ئەو شێوە سوارەیەی سەدەکانی ناوەڕاست کە ئەوان بەرجەستەیان دەکرد، زۆر دەمێك بوو باوی نەمابوو. لەجەنگەکانی سەدەی هەژدەیەمدا، سوپای عوسمانیی هاتبووە سەر ئەوەی پشت بە هێزی غەیرەنیزامیی ببەستێت کە بە شێوەیەکی سەرەکیی لە موسوڵمانەکانی ئەنەدۆڵو جووتیارانی بالکانو هەروەها گەنجە لەیاسادەرچووەکانی شارەکان پێکدەهاتن. کاریگەرترین هێزەکانی سوپای عوسمانیی ئەو تیپە یەدەکانە بوون کە لەلایەن هەرێمەکانو دەرەبەگەکانی سەربەدەوڵەتەوە دابیندەکران.[10]

پەرەسەندنە ئابووریی و داراییەکان

هاوکات لەگەڵ لاوازیی سەربازیی (بەشێوەیەکی ڕێژەیی هۆکاریش بوو)، قەیرانێکی داراییی بەردەوام هەبوو. جەنگ، کە یەکێك بوو لە سەرچاوە بایەخدارەکانی داهات بۆ ئیمپراتۆرییەکە، ببووە کسپێکی دۆڕاو. ئەو ڕاستییەی کە چیدی جەنگ سەرچاوە مادییەکانی بۆ دەوڵەت دابین نەدەکرد وەك : تالانیی، جزیەو سەرانە، باجی نوێ، دەگونجێت دەوڵەتی ناچار کردبێت کە باجی سەرشانی دانیشتووان زێدە بکات.[11] ئاراستەی گوزەری کاروانە بازرگانییەکان بەنێو قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانییدا، بەهۆی فراوانخوازییە دەریاییەکانی لەلایەن ئەوروپییەکانەوە هەر لە سەدەی شازدەیەمەوە گۆڕانی بەسەردا هاتو حکومەت دەسەڵاتی بەسەر زۆربەی ئەو سەرچاوانەی داهاتی باج لە هەرێمەکاندا لەدەستدا. لە هەرێمەکان، چ لە ئاسیاییەکانو چ

---

[10] ڕاستیی ئەم جەنگانەی سەدەی هەژدەیەمو باسکردنی بڕوانە:

Virginia H. Aksan (1999) ‘Ottoman military recruitment strategies in the late eighteenth century’, in Erik-Jan Zürcher (ed.) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia, 1775–1925*, I.B.Tauris, 21–39.

[11] ئەم تێزانە پەرەپێدرا لەلایەن:

Willam H. MacNeill (1964) , *Europe's steppe frontier 1500–1800*, Chicago: University of Chicago Press.

له بەشی ئەوروپادا، لە سەدەی هەژدەیەمدا دروستبوونی "ئەعیان/خانەدان"ی بەخۆوە بینی. ئەوانە خەڵکانێکی دەستڕۆیشتوو بوون (یاخود زۆربەی جار بنەماڵە بوون) کە ریشەی جیاوازیان هەبوو، هێندێك لەوانە فەرمانداری عوسمانیی بوون، ئەوانەی لە هەرێمەکاندا بناغەی دەسەڵاتێکی لۆکاڵییان پێکهێنابوو. هێندێکیان بازرگانی دەوڵەمەند یان سەراف بوون. هێندێکی دیکەیان موڵکداری زەوی یاخود رۆحانیی و شکۆمەندی ئاینیی بوون. لەزۆربەی حاڵەتەکاندا ئەندامانی بنەماڵە خانەدانەکان تێکڕای ئەو ئەرك و تایبەتمەندییەیان لەخۆیاندا کۆکردبووەوە. تایبەتمەندیی هاوبەش لەنێوان ئەوانەدا ئەوە بوو کە هەموویان پارەو بنەمای دەسەڵاتێکی ناوچەییان هەبوو، کە حکومەتیان ناچار دەکرد دژی بنەما فەرمییەکانی خۆی ، وەك نێوەندێك لەنێوان خۆی و دانیشتووانی هەرێمەکاندا پەسەندیان بکات.

لەماوەی نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەم، حکومەتی ناوەندیی کەوتە ئەوەی بەتوندیی پشت بە خانەدانەکان ببەستێت، چ وەك هێزی سەربازیی و چ بۆ مەبەستی باجگرییش (هێندێك لە خانەدانەکان بە فەرمیی پۆستی باجگریان پێ درابوو). لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، پێگەی بنەماڵە خانەدانە مەزنەکانی وەك: عەزم لە حەما و دیمەشق، حەسەن پاشا و ئەحمەدپاشای کوڕی لە بەغدا، ئەحمەد جەزارپاشای بەناوبانگ لە عەککا(ئەوەی ناپۆلیۆنی بەزاند)، هەروەها بنەماڵەی قەرە عوسمان ئۆغڵو لە ئەنەدۆڵی رۆژئاوا، ئەمانە لە هەلومەرجێکی ئۆتۆنۆمیی نیمچە سەربەخۆییدا دەیان گوزەراند و پەیوەندییەکانی حکومەت لەگەڵیان هاوشێوەی ئەوانە بوو کە لەگەڵ میرە دەرەبەگە شوێنکەوتەکان بوو، زیاتر لەوەی وەك رەعییەتی خۆی بێت. هێندێك لەوانە وەك عەلی پاشای یانینا، ئەوەی فەرمانڕەوایەتیی ئەلبانیا و باکووری یۆنانی بۆ چەند نەوەیەك کرد، تەنانەت پەیوەندییەکانی دەرەوەشی سەربەخۆیانە بەڕێوەدەبرد.

لە رووی ئابوورییەوە، دەوڵەتی عوسمانیی دەوڵەتێکی پێش سەرمایەداریی بوو. ئامانجی سیاسەتە ئابوورییەکانی دەوڵەت ،هەروەك ئەوانی دیکە، بریتیبوو لە ژیاندنی دانیشتووان و دابینکردنی گوزەرانی، لە رێگەی فەراهەمکردنی خۆراك بۆ ناوەندە سەرەکییەکانی دانیشتووان و هەروەها کۆکردنەوەی باج بە پارە یاخود بە شمەك. تەنانەت تا قۆناغێکی درەنگی کۆتایی ئیمپراتۆرییەکە، حکومەتی عوسمانیی سیاسەتەکانی بەشێوەیەکی ئەوتۆ پەرەپێدەدا کە بتوانرێت بە سیاسەتێکی بازرگانییانە

پێناسـه بكرێـت، ئـەو حكومەتـەی چـالاكانە پارێزگـاریی چـەند كـەرتێكی دیـارییكراوی ئابووریی دەكرد یان هانی دەدا.

ئـابووریی عوسـمانیی ئابوورییـەكی كشتوكاڵیی بـوو، لەگـەڵ تایبەتمەنـدیی ئـەو شـێوە موڵكدارییەی كە زەمینداری بچووك لە زۆربەی ناوچە دەوڵەمەندەكانی ئیمپراتۆرییەكـەدا بـــەربلاّوبوو. موڵكـــداره مەزنـــەكانو جووتیـــاره بێزەوییـــەكان لـــە ناوچـــە وشـــكانییە بێپیتـەكانی ئەنـەدۆڵو بەشـێك لـە خـاكی عـەرەب بـەربلاّوبوو. كـشتیاران لـە هـەموو ناوچـەكاندا بەتونـدی پـشتیان بـەو خەڵكانـە دەبەسـت دەتـوانن لەبەرامبـەر بەشـێكی خەرمانـدا گـا و تـۆو بـۆ چاندنی زەوی كشتوكاڵیی دابین بكـەن. مـەزنترین بەشـی زەوییـە كـشتوكاڵییەكان بـەناو مـوڵكی دەوڵـەت بـوون، لەكاتێكـدا بەشـێكی كەمی،بـەلاّم فـرە بایەخداری، حاڵەتی شەرعیی "وەقف/زەوی تایبەت بە دەزگای ئاینیی)ی هەبوو. ئەوەی بۆ نۆژەنكردنەوەو دەستپێداهێنانەوەی تەلارو بنیاتە ئاینییو گشتییەكان تەرخان دەكرا وەك: (مزگەوتـەكان، نەخۆشـخانەكان، كتێبخانـەكانو خوێنـدنگاكان، هـەروەها كانیـا و كـارێزو پردەكـانیش). زۆربـەی موڵكـەكانی ئـەوقاف لەلایـەن عولـەماوە دەسـتی بەسـەردا گیرابـوو، ئـەوەش سـامانێكی بەرچـاوو دەسـەلاّتێكی باشـی دەدایـە عولـەما. بـەلاّم ئـەو موڵكانە زیاتر لە شێوەی باغو بێستانو رەزو مەزرای سەوزەواتی دەوروبـەری شـارەكاندا بـوون. دوای پاشەكشەی سیـستمی تیمـار، موڵكایـەتیی تایبـەت زیـاتر بـەربلاّوبوو كـە لـە شـێوەی "چیفتیلیك/كێڵگـە" كانـدا بـوونو لـە ناوچـەكانی بالكـانو رۆژئـاوای ئەنـەدۆڵ نموونەیەكی باوبوون. بۆ زۆربەی بەشەكان ، كێڵگە تایبەتـەكان نـا،وەك چاوەڕوان دەكرا، ئاراســتەی هــەناردەی بــەرفراوانی كــشتیاری گرتبووەبــەر(هەرچــەندە لــە ســەدەی هەژدەیەمەوە ئەم دیاردەیە لە بالكان خەریك بوو بلاّو دەبووەوە)، بەلاّم خاوەنداره زەوییە بـچووكەكان.[١٢] بەرهـــەمی كـشتوكاڵیی بنـــەمای بـاجی ســـەرەكیی دەوڵـــەتو ئەمێـــستا كۆكردنەوەی ئەو باجانە لە هەموو جێگەكان لە رێگەی سیستمی باجی كێڵگەكانەوە بوو كە بە (ئیلتیزام/پابەندیی) ناودەبرا، ئەو سیستمەی كـە لـە هەرێمـە عەرەبییەكانـدا هـەر لـە قۆناغـە بەراییـەكانی ئیمپراتۆرییەكـەوە ئاسـایی بـوو.ئیلتیـزام مانـای وەرگـرتنی مـافی كۆكردنـەوەی باجـە لـە ناوچـەیەكداو لەماوەیـەكی دیـارییكراودا، ئـەو مافـەی كـە دەوڵـەت

[12] Bruce McGowan (1994) ‘The age of the Ayans, 1699–1812’, in Halil İnalcık with Donald Quataert (ed.) *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 681.

دەیخاتــە مــەزادەوە، مولتــەزیمیش ئــەو مافــە دەکڕێــت و پێــشەکیی پارەکــەی دەدات. مولتەزیمـەکان زۆربـەی جـار بـۆ کـڕینی ئـەم مافـە پارەیـان بـە سـوود لـە سـەرافە جـووو ئەرمەنییەکانی شارە گەورەکان وەردەگرت. بۆ دەوڵـەتی ناوەندیی ئەم سیستمە قازانجی تایبەت بەخۆی هەبوو: لـە داهاتەکـەی دڵنیا بـوو، پـێش ئـەوەی وەرزی دروێنـەو خـەرمان هەڵگرتنەوە بهاتایە ئەو باجی خۆی لەگیرفاندا بوو، نالەباری ئەم سیستمە بۆ جووتیاران ئـەوەبوو کـە هەریەکـە لـە مولتـەزیم و سـووخۆرەکان دەیانویست قازانجی سـەرمایەکەیان ببیـنن، ئـەوەش بـاری سەرشـانی جووتیارەکـانی گـرانتر دەکـرد. لەکاتێکـدا بـاج بەشمـەك بـوو(ئـەوەی بنـەما بـوو نـەك ناوبـەناو)، مولتەزیمـەکان دەرفـەتی ئـەوەیان هـەبوو نرخـی بەرهەمـەکانی وەك گـەنم بقـەبڵێنن. لەسـەدەی هەژدەیەمـدا قەواڵـەی تـا مـردن دەدرایـە مولتەزیمـەکان کـە بـە "مالیکانـە/موڵکدارانـە" نـاودەبراو فـرە بـەربڵاوبوو. گرتنەدەسـتی سیستمی ئیلتیزام لەلایەن خانەدانەکانەوە هێندەی تر دەسەڵات و پێگەی بەهێز دەکردن.

بەرهەمهێنانی ناکشتوکاڵیی لەو پرۆژە قەبارە بچووکانەی لـە شـارەکاندا خـۆی دەنوانـد، ئـەوەی بـە تـەواویی لەلایـەن ئەسـنافەکانەوە دەسـتی بەسـەرداگیرابوو. ئـەم ئەسـنافانە هاوشێوەی ئەسنافەکانی دواقۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپیی، ڕێگـەیان لـە هـەر کەسێك دەگرت کـە ئەندامی ئەسنافەکان نـەبوون و دەیانویست تێکـەڵ بـە پیشەکان بـن ، هەروەها پارێزگارییان لـە گـوزەران و بـژێوی ئەندامـەکانی خۆیـان دەکـرد. لەهـەمان کاتـدا، ئـەوان جۆرایـەتیی باشـی کـارو شمـەك و کەلوپەلـەکانی کڕیارەکـانی خۆیـان زامـن دەکـرد. ئەسنافەکان جەختیان لە بوونی دیسپلین و پێودانگی تایبەت لەچوارچێوەی سیستمێکی پلەبەندیی دەکردەوە کـە تێیدا شاگرد دەیتوانی ببێتـە خەلفـەو دواجـار ئـەویش دەبـووە وەسـتا. بەگـشتیی ئەسـنافەکان بـە سـووکی سـەیری بەرهـەمی نـوێ یـاخود شـێوازی بەرهەمهێنانی نوێیان دەکرد، هەرچـەندە ئـەو ئەسـنافانە وەك هاوشێوەکانیان لـە ئـەورووپا پارێزگارییـان لـە کۆمـەڵێك بـەهاو ئاکـاری دیـارییکراوی تایبـەتی خۆیـان دەکـرد کـە بـە رووپۆشـــی ئـــاینیی ســـواغدرابوو(وەك ئـــەو پەیوەندییـــەی نێـــوان ئەســـناف و ڕێبـــازە سـۆفییگەرایییەکان وەك شـتێکی بەرچـاو دەبینـرا) ئـەوەی بـە تونـدیی کاریگـەریی لـە کۆمەڵگـەی نێـو شـارەکاندا دەکـرد. نزیکـەی ڕێکخـستن و سیـستمی راهێنـانی تێکـڕای ئەوانەی سوپا و بیرۆکراتیی دەوڵەتیی ببووە مۆدێلی بەڕێوەچوونی ئەسنافەکان. ئەمـەش مانای ئەوە نەبوو کە هەرگیز پیشەکار لـەدەرەوەی ئەسنافەکان نـەبوو، بـەڵکو ژمارەیـەکی

زۆر لەوانە هەبوون. زۆربەی پیشەکاری ئەسنافەکان پشتیان بە بەرهەمی نیوەئامادەکراو دەبەست کە لەلایەن ژنە لادێییەکانی دەوروبەرەوە دەخرایە بەردەستیان. کۆڵینەوە نوێیەکان نموونەی زۆریان سەبارەت بە ئاڵۆزیی تەواویی سیستمی ئەسنافەکان پێشان داوە.[13]

بازرگانیی بەگشتیی خۆماڵیی بوو، لەگوندەکانەوە بەرەو بازاڕی شارۆکەو شارەکان ، یاخود لەنێوان دوو مەڵبەندی ناوچەیەکدا بوو. بازرگانیی دوورنما و بان هەرێمەکان بە کالآی گرانبەها و تاڕادەیەك کەمکێشەکان سنووردار بوو. لاوازیی ئاسایشی ڕێگەوبانەکان وایکردبوو کاروانەکان ناچاربن لەهەڵگرتنی ئەم جۆرە کالآوشمەکە گرانبەهایانە خۆبپارێزن. کالآی قەبارەگەورە(وەك دانەوێڵەو تەختە) لە ڕێگای دەریاکانەوە بازرگانیان پێوەدەکرا، بازرگانیی نێودەوڵەتیی بەشێکی بچووکی تێکڕای کەرتی بازرگانیی پێکدەهێنا. بازرگانە موسوڵمانەکان و کەشتیوانەکان هێشتا ڕۆڵێکی بایەخداریان لە لە بازرگانیی ناوچەی دەریای سوورو کەنداوی فارسدا پێکدەهێنا، هەروەها تا ساڵی ١٧٧٤ بازرگانیی دەریای ڕەش کە ڕۆڵێکی بنەڕەتیی لە دابینکردنی پێویستییەکانی پایتەختدا دەبینی، بە ڕووی کەشتیگەلە بیانییەکاندا داخرابوو.هەرچەندە بازرگانیی ڕێگە دوورەکان لە دەریای ناوەڕاستدا لەدەستی ئەوروپییەکاندا بوو. لەسەدەی هەژدەیەمدا، کەشتیگەلە فەرەنسییەکان لەو ناوچەیەدا سەرلەنوێ لەسەر حسابی بازرگانیی هۆڵەندیی و ئینگلیزیی بالآدەستیی خۆیان دامەزراندبوو، ئەوانەی کە لەسەدەی حەڤدەیەمدا ئەو ڕێگەیەیان بە ڕووی فەرەنسییەکاندا قۆرغکردبوو.

بەهۆی ئەوەی کە حکومەتی عوسمانیی قەیرانی قووڵی وەك قەیرانی دارایی ئەزمونکردبوو، چاوەڕێی ئەودەکرا لە سەدەی هەژدەیەمیشدا ئیمپراتۆرییەکە ڕووبە ڕووی قەیرانی دارایی ببێتەوە. هەرچەندە بەڵگەیەکی ئاشکرا بۆ چاوەڕوانییەکی بەو

[13] Suraiya Faroqhi (for the seventeenth century) and Donald Quataert (for the nineteenth), in İnalcık with Quataert, op. cit. Quataert has dealt with the phenomenon in his several studies of Ottoman manufacturing, as has Sherry Vatter (1995) in her 'Militant textile weavers in Damascus: waged artisans and the Ottoman labour movement 1850–1914', in Donald Quataert and Erik-Jan Zürcher, *Workers and the working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839–1950*, London: I.B.Tauris, 35–57.

شـێوەیە نـەبوو. جێگـەی گومـان بـوو داخـۆ ئیمپراتۆرییەکـە بەگـشتیی وەك یەکەیـەکی ئـابووریی بناسـرێنرێت، کـە وەك بازرگـانی هـەرێمی فـرە بێبایـەخ بـوو، چـونکە جیاوازییـەکی هـەرێمی مـەزن هـەبووە، هـەروەها هێنـدێك لـە ناوچـەکان بەتایبـەت بالکـان، پێدەچێت لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی هەژدەیەمـدا تاڕادەیـەك ئاراسـتەی بازرگانییـەکی هـەناردەیی گرتبێتەبـەر. ئـەم ناوچـەیەو ناوچـەی دیکـەی وەك سـوریاو فەلەسـتین بـۆ ماوەیـەکی درێـژ بـە ناوچـەیەکی چـالاکیی بازرگـانیی دانەوێڵـە ناسـرابوو (بەشـێوەیەکی وردتـر، پـاش قەدەغـەکردنی ناردنـەدەرەوەی دانەوێڵـە بەقاچـاغ لەلایـەن حکومـەتی عوسمانییـەوە)، ئـەم بازرگانییـەی کـە لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی هەژدەیەمـەوەو بـەهۆی بەرزبوونەوەی بەردەوامی نرخی گەنم بازاڕی گەرمتربوو.

دەرکـەوتنی پیـشەسازیی و پەرەسـەندنی دانیـشتووانی ئـەوروپای ڕۆژئـاوا داواکـاریی سـەبارەت بـە بـەروبوومی کـشتوکاڵیی بەتایبـەت پـەمو زێـدەتر کـرد، ئـەوەی کـە نهـا بـە مەبەستی هەناردەکردن خەریکی چاندنی بوون. بازاڕی سەرەکیی بەروبومەکانی دەوڵـەتی عوسمـانیی، فەرەنسا ونەمـسا بـوون(هـەناردەکردنی لۆکـە بـۆ فەرنـساو ڕەوانـەکردنی ڕەوەبەراز لە سنوورەکانەوە بەرەو قەڵەمڕەوی هابسبێرگ بەرچاوبوو). پشێوی سیاسـەتی نێودەوڵـەتیی لـە کۆتـایی سـەدەی هەژدەیەمـدا، دەرفەتگـەلێکی نـوێی بـۆ بازرگانـانو باربـەران هێنایـەپێش. زۆربـەی ئەوانـەی یۆنـانیی بـوونو خـەڵکی ناوچـە کەنارییـەکانو دورگـەکانی دەریـای ئیجـە بـوون. کەڵەکـەبوونی قازانجـە بازرگانییـەکان لای چـەندین ئەندامی کۆمەڵگەی یۆنانیی وایکرد کە لـە دەرەوەی ئیمپراتۆرییەکە ناوەنـدی سـەرەکیی بازرگانیی بۆخۆیان دابمەزرێنن وەك: مارسیلیس، تریست، هـەروەها بەنـدەری "ئۆدیسا" کە شارێکی روسیی بوو لەسەر دەریای ڕەش کە بەودواییە دامەزرابوو. ئەمـەش تـۆڕێکی نێودەوڵەتیی ئەفراندبوو کە کاری بازرگانانی زیاتر برەو پێدەدا.[14]

ماشێنی دەوڵەتی عوسمانیی لەم چالاکبوونو گەرمبوونەی بازاڕی ئابووریی سوودێکی نـەبرد. لاوازی دەسـەڵاتی حکومـەت لـە هەرێمـەکان مانـای ئـەوەبوو دەسـەڵاتی چاککردنی هەلومەرجـە ئابوورییەکـەی لـە ڕێگـەی باجگریی لـە قازانجـە نوێیـەکان لاوازبـوو. کەچـی

[14] Reşat Kasaba (1988) The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century, Albany: SUNY Press, 18–23.

لەهەمان کاتدا، هەناردەکردنی بەروبوومە خۆراکییەکان دابینکردنی پێویستییەکانی شارەکانی عوسمانیی دەخستە مەترسییەوە.

ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە سیاسەتیی نێودەوڵەتییدا

ئیمپراتۆریی عوسمانیی لەساڵی ١٨٠٠ەوە لە سیاسەتیی نێودەوڵەتییدا بۆ دوو سەدەی داهاتووش لاواز بوو. لە کۆتایی سەدەی شازدەیەم بەرەوسەر، دەوڵەتانی ئەوروپیی، بەتایبەت دەوڵەتانی تازە دامەزراوی نەتەوەیی لە ئەوروپای رۆژئاوا، لە رووی ئابووریی، تەکنەلۆژیی و سەربازییەوە بالأدەست بوون. ئەو تەکنەلۆژیا نوێیانەی زیاتر بە ئاسانی بۆ کریستیانییەکانی ئیمپراتۆرییەکە لە ئەوروپای رۆژهەلأت پەڕییەوە وەك لە خاکی عوسمانیی. ئەمەش بە ئاشکرا خۆی لەو جەنگە درێژخایەن و گرنگانەدا بەرجەستە دەکات کە نزیکەی لە تێکڕایاندا بە بەزینی عوسمانییەکان کۆتاییهات. لە سەدەی حەڤدەیەم و سەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا، دوژمنی سەرەکیی خۆی لە ئیمپراتۆریی هابسبێرگ لە نەمسادا بەرجەستەکرد، بەلأم لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەیەمەوە ، ئیمپراتۆریی روسیا لەسایەی کاترینـدا هەڕەشەی سەرەکیی پێکدەهێنا. روسیا بە بەردەوامی لە هەوڵی دەست بەسەرداگرتنی –دواتر بەخۆوە گرێدانی_ رۆخەکانی باکووری دەریای رەشدا بووو لەگەڵ عوسمانییەکاندا پێکیاندادا، ئەوانەی ئەم ناوچانەیان بە ناوچەیەکی ژیانیی خۆیان دەزانی، چونکە خانە تەتارەکانی کریمە کە دەسەلأتی ئەم ناوچانەیان بەدەستەوە بوو، بە عوسمانییەکانەوە پەیوەست بوون. جەنگ لەبەر ئەم کێشەیە لە ساڵانی ١٧٦٨-١٧٧٤ بەرپاکراو بە شکستی ئیمپراتۆریی عوسمانیی و بەستنی رێکەوتننامەیەکی ئاشتیی کۆتاییهات کە لە مێژووی عوسمانییەکاندا لە چەندین رووەوە خاڵێکی وەرچەرخانە. رێکەوتننامەی کوچك کاینارجی (گوندێکە رێك دەکەوێتە باشووری دانوب لە بولگاریی بندەستی روسەکان) دانی بەسەربەخۆیی کریمەدا نا، جێپێیەکی ئارامیی بەخشییە روسیا لە کەناری دەریای رەشدا لەنێوان "دەنیپەرو بێرگ"دا و مافی کەشتییوانیی بە روسەکاندا لە دەریای رەشداو مافی پاراستنی کڵێسای ئۆرسەدۆکسیی لە ئەستەمبوڵ دەبەخشیە ژنەئیمپراتۆری روسیا، ئەوەی کە روسیا وای لێکدەدایەوە گوایە مافی پاراستنی کڵێسای

ئۆرسەدۆکسیی یۆنانیی لە تەواوی خاکی عوسمانییدا پێدراوە.[15] چ حکومەتی روسیاو چ رەعییەتە یۆنانییە ئۆرسەدۆکسەکانی سولّتان بە پەرۆشەوە ئەم مافانەیان قۆزتەوە . ئاکامەکەش ئەوە بوو کە لە دەیەکانی داهاتوودا کۆنسولّی روس لە تەواوی بالکانو دورگەکانی یۆناندا دامەزرێنران، ئەوانەی لەلایەن خۆیانەوە رەعییەتبوونی روسیایان فراوانکرد(لە سایەی سیستمی بەراتدا) کە سەبارەت بە کریستیانییە خۆماڵییەکان چاوپۆشیی تێدابوو. پاش ئەوەی دەریای رەش بەرووی کەشتیگەلی روسییدا کرایەوە، ئەوە کەشتی بارهەلّگری یۆنانیی بوون کە بە ئالاّی روسییەوە بازرگانیی دەریای رەشیان گرتبووە دەست.

چ بۆ روسیا کە چاوەڕێی بەدەستهێنانی زیاتریان دەکردو چ بۆ عوسمانییەکان کە فرە بۆیان سەخت بوو ئەوە پەسەند بکەن کە ئیمپراتۆرییەکە بۆ یەکەمین جار قەلّەمڕەوەی موسولّماننشینی خۆی لەدەست بدات (کە زیانێکی فرەی بە پێگەو شەرعییەتی دەسەلاّتی سولّتان دا)، ئاشتی ساڵی ١٧٧٤ سەلماندی کە ئاشتییەکە جێگەی باوەڕ نەبوو. یەکەم لایەنگرانی روسییو عوسمانیی شەڕێکی دیکەیان لە کریمە هەلّگیرساند، پاش ئەوەی روسەکان بەفەرمیی کریمەیان لە ساڵی ١٧٧٩دا بە ئیمپراتۆرییەکەیانەوە گرێدا. حکومەتی عوسمانیی بەناچارییو نابەدڵیی ئەمەیان لە ساڵی ١٧٨٤دا پەسەندکرد، بەلاّم پاش سێ ساڵی دیکە جەنگی دژی روسیا راگەیاند. جەنگی ساڵانی ١٧٨٧-١٧٩٢ کە سەرەتا روسیا لەلایەن نەمساوە پشتگیریی لێکرا، دووبارە بە سەرکەوتنی گەورە بۆ روسیا کۆتاییهات، ئەوەی دەسەلاّتی بەسەر کەناری باکووری دەریای رەشدا چەسپاو تەنانەت بەرەو دێنیستەر لە رۆژئاواو جۆرجیا لە رۆژهەلاّت فراوانخوازیی خۆی بەرەوپێش برد.

---

[15] بۆ زیاتر سەبارەت بەو خواستە بڕوانە:

Roderick H. Davison (1990) '"Russian skill and Turkish imbecility": the treaty of Kuchuk Kainardji reconsidered', in his *Essays in Ottoman and Turkish history, 1774–1923: the impact of the West*, Austin: University of Texas Press, 29–50.

باسی دووەم

لەنێوان سونەتیبوون و نوێبوونەوەدا

سوڵتان سەلیمی سێیەم و نەزمی نوێ ١٧٨٩-١٨٠٧

لە هەموو ئەو بوارانەی لێرەدا سەرنجییان لەبارەوە درا(خاك، دانیشتووان، ئایدۆلۆژیی، کارگێڕیی، ئابووریی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان) ئەو قۆناغەی دەکەوێتە نێوان هەڵگیرساندنی شۆڕشی فەرەنسیی و نزیك ساڵی ١٨٣٠ هەنگاوی خێرای گۆڕانکاریی بەخۆوەدی. هەریەك لەو بوارانەی باسیان لێوەکرا بە شێوازێك یان زیاتر لەگەڵ گۆڕانی پەیوەندییەکانی نێوان ئیمپراتۆریی عوسمانیی و ئەوروپادا، گۆڕانیان بەسەرداهات.

یەکەمین دەسەڵاتدار کە پێشڕەویی ئەو گۆڕانانە بوو، سوڵتان سەلیمی سێیەم بوو، کە لە ساڵی ١٧٨٩دا چووە سەر تەختی دەسەڵات. تەنانەت پێش ئەوەی دەسەڵاتیش بگرێتە دەست، ئەو بە بایەخەوە دەیڕوانیە جیهانی دەرەوەی دەربارو هەروەها ئەوروپا. ئەوە دەزانرێت کە لەکاتێکدا وەلیعەهد بوو، پەیوەندیی لەگەڵ لویسی شازدەیەمی فەرەنسادا هەبووە و وەك (نموونەیەکی باڵای خۆی) لێیڕوانیوە. هەروەها ئەڵقەیەك لە هاوڕێ و ڕاژەکارانی لەخۆی کۆکردبووەوە کە سەبارەت بە شتە ئەوروپییەکان، هاوبەشی بایەخ و سەرنجەکانی بوون. کاتێك چووە سەرتەختی دەسەڵات، زۆربەی ئەوانەی لە شوێنی هەستیاردا دامەزراندن. سەلیم لەماوەی سێ ساڵی یەکەمی فەرمانڕەوایەتییدا، بایەخی خۆی بۆ چۆنێتی بەڕێوەبردنی جەنگ لەگەڵ ڕوسیا تەرخانکرد. لەساڵی ١٧٩٢دا، کە هەلومەرجی سەربازیی عوسمانیی نوقمی بێهیوایی ببوو، ڕوسیا و ئیمپراتۆریی عوسمانیی، ناوبژییوانی بەریتانیا و پروسیایان پەسەندکرد، ئەوەی بە ڕێکەوتننامەی "یاسی" کۆتاییهات کە لەبنەڕەتدا جەختکردنەوە لە ڕێکەوتننامەی کوچك کینارجی(ساڵی ١٧٧٤)بوو، وێڕای چەند دەستکەوتێکی زەمینیی کە ڕوسیا لە کەنارەکانی دەریای ڕەشدا چنگی کەوت.

هەر نزیکەی دەستبەجێ پاش پێکهێنانی ئاشتیی، سوڵتان بەرنامەیەکی بۆ چاکسازیی دەستپێکرد، ئەوەی بە فەرمیی "نیزامی جەدید/نەزمی نوێ"ی پێدەگوترا. ئەم بەرنامەیە

ئامانجی بەهێزکردنی ڕێکخراوی دەوڵەتی ناوەندیی بوو دژی هەریەك لە دوژمنی دەرەوە(بەتایبەت روسیا کە پاش دوو جەنگی کارەساتهێنەر وەك مەزنترین هەڕەشە بۆ دەسەلاتی عوسمانیی دەرکەوت)، هەروەها دوژمنی نێوخۆ(واتە خانەدانە نیمچە سەربەخۆکان). کێشەگەلێکی فرە ببوونە بەلا بەسەر سوڵتانەکانی پێش سەلیم لەسەدەی هەژدەیەمدا، هەروەها هەوڵەکانی ئەویش بۆ چارەسەرکردنیان لە بنەڕەتدا سونەتیی بوون: ئەو هەوڵیدەدا کە دەزگاکانی دەوڵەت بەهێزبکات(بەتایبەت هێزە چەکدارەکان و سیستمی باجگریی) لە ڕێگەی بەگژداچوونەوەی بەدبەکارهێنانی پۆستەکان و گەندەڵیی و هەروەها سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی سیستمە سونەتییەکە و ئنجا چەسپاندنی عەدالەت . هەموو دەستەو تاقمەکان سەرلەنوێ لە چوارچێوەی سنوورەکانیاندا لە قاڵب درانەوە، وەك هەوڵێك حکومەت خوازیارە پێشانی بدات کە نەزمی ئیسلامیی دەپارێزێت. بڕیارەکانی سوڵتان سەبارەت بە سەپاندنی جلوبەرگی سونەتیی و سنووردارکردنی بنیاتنان، بەتایبەت سەپاندنی بەسەر رەعییەتە ناموسوڵمانەکاندا نموونەیەکی زەقی ئەم ڕووەی سیاسەتەکانێتی.

ئەوەی وایکرد سەلیم جێگەی بایەخ بێت وەك کەسێکی وەرچەرخێنەر لەنێو هەوڵە سونەتییەکانی بۆ چاکسازیی هەرلە سەردەمی وەزیرەکانی بنەماڵەی کۆپەرلوەوە کە لەناوەڕاستی سەدەی حەڤدەیەمدا دەسەلاتی ناوەندییان خستەوە سەرپێ لەلایەك، هەروەها تەنزیماتە چاکسازییەکانی سەدەی نۆزدەیەم لە لایەکی دیەوە، بریتیبوو لەو رادەیەی کە گەیشتێ لە ئامادەکاریی بۆ پەسەندکردنی هەنگاوە ئەوروپییەکان(هەروەها راوێژکاریی ئەوروپیی) بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی و ئەو شێوازەی سەردەمی کە کەناڵی پەیوەندیی لەنێوان ئەوروپا و چینی فەرمانڕەوای عوسمانییدا تێدا کرایەوە.

چاکسازییەکانی "نەزمی نوێ"

بەرنامەی سەربازیی بە هەوڵگەلێك دەستییێکرد لە پێناو زیاتر کاریگەرکردنی هێزە چەکدارەکان کە لە یەکەکاندا هەبوون: ئینکشارییەکان، هێزی سوپاهیی دەرەبەگیی، سوارە، یەکە تایبەتەکانی وەك تۆپخانەو بارهەڵگرەکان. بەرنامەکە هەوڵیدا بە توندیی ئەرکە سەربازییەکان لە ئەرکە کارگێڕییەکانی یەکە ئەفسەرییەکان جیا بکاتەوە، وەك هەوڵێك بۆ نەهێشتنی دەرفەتی گەندەڵیی و کەمکردنەوەی پلەو پۆستەکان لە ڕێگەی

لابردنـی ئەوانـەی کـە کـارتی سـەربازییان هـەڵگرتبوو بـەڵام لەراسـتییدا لـەنێو سـوپادا راژەیـان نـەدەکرد، لەکاتێکدا دیـسپلینێکی توند بەسـەر باقی دیکـەی ئەندامانی سوپادا دەسەپێنێت و موچەی بەردەوامیان بۆ دابین دەکات. هـەر زوو دەرکـەوت کـە لەمپـەرەکانی لەبــەردەم ئــەم سیــستمە وایکــرد ئــەم شــێوازە رێکخــستنە نزیکــەی بــە تــەواویی بێکاریگـەربێت. سـوڵتان و پیاوەکـانی نهـا بڕیـاری چارەسـەرێکی رادیکاڵانەیانـدا، کـە ئـەویش بڕیـاری پێکهێنـانی سـوپایەکی نـوێ بـوو لـە دەرەوەی ئـەو سـوپایەی کـە هـەبوو، کارکردن لەم سوپا نوێیەدا لە ساڵی ١٧٩٤ەوە دەستیپێکرد و لە کۆتایی فەرمانڕەوایەتیی سـەلیمی سێیەمدا نزیك بـە ٣٠،٠٠٠ پیـاوی ئازاو ،بەگوێرەی چاودێرەکان، تا رادەیـەك راهێنراو و چەکدار ئەو لەشکرە نوێیەیان پێکدەهێنا. هـەروەها کەشتیگەلیش سـەرلەنوێ رێکخرایەوە.

بێگومان ئەم بەرنامەیە پێویستیی بـە سیستمێکی نـوێی راهێنـان و فێرکردن و هـەروەها بڕێکـی بـاش پـارەش هــەبوو. سـوڵتان بـۆ بەدەسـتهێنانی ئـەم پێویـستییانە، هــەوڵی راکێشانی ئەفسەرانی بیانییدا کە وەك راهێنەرو راوێژکار پشتیان پێ ببەستێت. زۆربەی ئـەو ئەفـسەرانە فەرەنـسیی بـوون و لـە حکومـەتی فەرنـسییدا راژەیـان کردبـوو، چ لـە ســەردەمی رژێمــە کۆنەکــەدا یــاخود لــە ســەردەمی کۆمــاریی و قۆنــاغی ئیمپراتــۆریی ناپۆلیۆنـدا. هـەروەها دەزگایـەکی پزیـشکیی و فێرکـارییش دامـەزرێنران. لەکاتێکـدا ئـەو فێرگە ئەندازیاریی کەشتیگەلییەی کە هەبوو نۆژەنکرایەوە و هاوشێوەیەکیش بۆ سوپا لـە ساڵی ١٧٩٠دا دامەزرێنرا. بەڵام کاتێك هاتە سەر ئەوەی خەرجی ئەو چاکسازییانە دابین بکرێت، حکومەتەکەی سـەلیمی سێیەم کـارا نـەبوو. هـەوڵی نـەدا بودجەیـەکی ئامـادەکراو پێکبهێنرێت کە تێیدا هاوسەنگیی لەنێوان داهات و خەرجییەکاندا بکرێت، لەجیاتی ئـەوە نــەزمێکی پــڕ ئــاڵۆزیی و پــشێویی لــەئارادا بــوو، هــەروەها ئــەو هەوڵــە لاوازانــەی بــۆ چاکسازییکردن لـە سیستمی ناکارای باجگرییدا ئەنجامـدرا، یـاخود تەنانـەت لـە بـواری بـەهێزکردنی ئـەو سیـستمەی کـە هـەبوو، شکستیهێنا. حکومـەت شێوازیی سـونەتیی لـە زێـدەکردنی داهاتەکانیـدا گرتەبـەر: دەستبەسـەرداگرتن و هــەروەها دابەزانـدنی رێــژەی پێکهاتـەی دراوی کـانزایی، ئـەوەی بـە تێپـەڕینی کـات تـەنیا کێـشەکانی دژوارتـر کـرد. هەوڵـــەکانی ســــوڵتان بـــۆ زێـــدەکردنی توانـــای دەزگـــای تۆمـــارکردنی ناوەندیی(کارگێڕیی) خۆی لەو هەوڵانەدا بینییەوە کە ئامانجی کەمکردنەوەی ژمارەی

زیادەی کارمەندانی دەزگاکە بوو(کە بۆخۆی سەرچاوەی گەندەڵیی بوو). هەروەها لە ساڵی ١٧٩٧دا، کارە بایەخدارەکانی کاروباری دەوڵەتی وەك بەشێك لە دابینکردنی لانی کەمی نهێنیپارێزیی ئەو کاروبارانە لە دەزگایەکدا بە ناوی (موهیمە ئۆدەسی/ژووری کاروبارە بایەخدارەکان) کۆکردەوە. هەرچەندە ژمارەی زۆری کارمەندان، خزمخزمێنەو گەندەڵیی، مەحاڵ بوو بێ‌بوونی سیستمێکی موچەپێدانی گونجاوو رێکخستنێکی ئاشکرای پۆستو پلەو پایەکان قەڵاچۆ بکرێت. هەرچەندە چاکسازییەکانی سەدەی نۆزدەیەم ئەم ئەرك‌و سیستمەی هێنایەئارا، بەڵام ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەردەوام لەژێر باری ئەم کێشانەدا تا دوا ساتی دەیناڵاند.

کەناڵی نوێی پەیوەندییکردن

لەوانەیە گرنگترین هەنگاوە دروستەکانی سەلیم بریتیبێت لە زێدەکردنی ئەو دەرفەتانەی کە هێنرایەئارا بۆ جمانی بیروڕا رۆژئاواییەکان بۆ نێو ئیمپراتۆریی عوسمانیی، ئەوروپییەکان، بەشێوەیەکی سەرەکیی فەرەنسییەکان، وەك مامۆستاو راهێنەر بەسەرجەم ئەو یەکانەی سوپاوە پەیوەست بوون کە سەلیم دایمەزراندبوون یان چاکسازیی تێدا کردبوون، ئەوەش کەناڵێکی پەیوەندییەکانی پێکهێنا. خوێندکارەکانیان فێری فەرەنسیی بوون‌و بە پەرۆشەوە گەنگەشەی هەموو جۆرە بیروڕایەکی هاوچەرخیان لەگەڵ مامۆستا بیانییەکانیاندا دەکرد.وێڕای ئەوەش، ئەو بیانییانە ئازادییەکی زۆریان بۆ دەستەبەرکرا کە تێکەڵ بە کۆمەڵگای عوسمانیی بن. ئازادییەك زیاتر لەوەی کە نەوەی پێش ئەوان لە ئیمپراتۆرییەکەدا لێی بەهرەمەند بوون. ئەو بیانییانە نەك هەر بەشێوەیەکی رێکخراو تێکەڵ بە کۆمەڵگەی کریستیانییە خۆماڵییەکە دەبوون، بەڵکو بەهەمان شێوەش لەگەڵ ئەندامانی چینی فەرمانڕەوای عوسمانییدا لە پەیوەندییدابوون.[١٦] باڵیۆزە نوێیەکانی عوسمانیی لە ئەوروپا دووەمین کەناڵی پەیوەندییکردنیان پێکدەهێنا. لەسەرەتای سەدەی هەژدەیەمدا ناوبەناو نوێنەرایەتیی عوسمانیی بە مەبەستی تایبەت سەردانی پایتەختەکانی ئەورپایان دەکرد. بەڵام هێشتا

---

[16] بۆ زیاتر سەبارەت بە کاریگەریی رۆژئاوا لە دەستەبژێری عوسمانیی:
J. Shaw (1971) Between old and new: the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789–1807, Cambridge, MA: Harvard University Press, 180–99.

کـاره دپلۆماتییـەکانیان هـەروەك رۆژانـی بـەرایی ئیمپراتۆرییەکـە لـە ڕێگـەی وەرگێـڕە یۆنانییەنکانـەوە بـەڕێوەدەبرا. نهـا سـەلیم بـۆ یەکـەمجار باڵیۆزخانـەی هەمیـشەیی لـە لەنـدەن(سـاڵی ١٧٩٣)، ڤیێننـا(١٧٩٤)، بـەرلین(١٧٩٥)، هـەروەها لـە پـاریس (١٧٩٦) دامەزراند. زۆربـەی ئـەو "ریفۆرمیـستانە/چاکسازانەی" دواتـر پـەیدا بـوون، سـەرەتای ئـەزموونی خۆیـان لـە ئـەوروپاوە فێربـوون، کاتێك وەك سـکرتێر لـەم نوێنەرایەتییانـەی عوسمانییدا لە ئەوروپا هەڵدەسوڕان. باڵیۆزە بەراییەکانی عوسمانیی بە هـەموو پێوەرێك کـەمتر کـارابوون. وێـڕای ئـەوەش، ئەوانـە چ ئەزمـەنێکیان بـۆ ئـەم دپلۆماتـە تازەکارانـە زێدەنـەکردو پێویـست بـوو گەمـەی دپلۆماسیی لـە سفرەوە لـە ئەوروپییەکانـەوە فێـربن. بەڵام هەرچەندە یەکـەمین دەستەی دبلۆماتـە هاوچـەرخەکانی عوسمـانیی وەك باڵیۆزێکی عوسمـانیی لــە ئــەوروپادا سـست بـوون، بـەڵام چ خۆیـانو چ شـوێنگرەوەکانیان وەك نەوەیەکی دواتر بەدڵنیاییەوە فرە کاریگەرتر لە رۆڵی باڵیۆزخانە ئەوروپییـەکان لـە ژیـانی عوسمانییدا هەڵسوڕان.

کەوتنی سوڵتان سەلیمی سێیەم

سیاسـەتەکانی سـەلیم دوژمـنی زۆری بـۆ دروسـتکرد. ئـەو، بـەو هەوڵانـەی لـەپێناو دروستکردنی سوپایەکی نوێدا، دەزگای سەربازیی بێزارکردو لەخۆی تۆراند، هـەروەها زۆرینـەی زانایـانی ئـاینیی بـە بێزارییـەوە دەیانڕوانیـە کاریگـەریی فەرەنـسییەکان لـە دەربارو هەروەها لەنێو ئەندامە لاوەکانی چینی دەسەڵاتدار. هەروەها سوڵتان بەگشتیی لـەنێو خەڵکـدا خۆشـناو نـەبوو، ئەوانـەی لـە هەوڵـەکانی بـۆ چاکـسازیی لـە دەزگـای سـەربازیی و کەشـتیگەلیی عوسمـانیی قازانجێکیـان نـەبرد، بـەڵکو ئـەو هەوڵانـە بـاری سەرشانی خەڵکی گرانترکرد، چونکە سەپاندنی باجی نویێ بەسەریاندا بەشێوەیەك بوو کە ئەمێستا بەسـەر توتنو قاوەشدا سەپێنرابوو. لە هەرێمەکاندا، لەسەردەمی سوڵتان سەلیمدا وێڕای هەوڵەکان بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی، لەڕاستییدا، زێدەبوونی دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمیی خانەدانە مەزنەکانی بەخۆوە بینی . ئەوەش بەو هۆیـەوە بوو کە سـوڵتان نـەك تـەنیا پـشتی بـەو خانەدانانـە دەبەسـت سـەبارەت بـە داهاتـەکانی بـاجو دابینکردنی پێویستییەکانی پایتـەخت، بەڵکو هـەروەها لەبەرئـەوەی کـە ئـەو خانەدانانـە بەشێکی زۆری هێـزە جـەنگاوەرەکانی سوپایان دابینـدەکرد لـە جەنگـە ناپۆلۆنییەکانـدا.

تەنانەت بنەمای نەزمە نوێیەکەی سوپاش بە هاوکاریی چەند یەکەیەکی جەنگاوەریی دامەزرێنرا کە لەلایەن ئەو خانەدانانەوە نێردرابوون. هەڵوێستی خانەدانەکان لەئاست سوڵتانو سیاسەتەکانی ناکۆك بوو. ئەوان لەلایەکەوە پشتگیریی هەوڵەکانی سوڵتانیان دەکرد بۆ لاوازکردنی رکابەرەکانیان لە زانایانی ئاینییو ئینکشارییەکان کە لەناوەندی هەرێمەکاندا لەمپەریان لەبەردەم دەسەڵاتی خانەوادەکان پێکدەهێنا. لەلایەکی تریشەوە، بەدڵنیاییەوە، خوازیاری ئەوە نەبوون حکومەتی ناوەندیی دەسەڵاتی کاریگەرتری زێدەتری هەبێت. ئەمە لە ساڵی ١٨٠٥دا خۆی دەرخست کاتێك سوڵتان فەرمانێکی سەبارەت بە دامەزراندنی یەکەیەك لە نەزمی نوێ بۆ ئەدرنە دەرکرد. کاتێك لە ساڵی ١٨٠٦دا سوپا گەیشتە ئەدرنە، خانەدانەکانی هەرێمە ئەوروپییەکانی دەوڵەتی عوسمانیی هەڕەشەی ئەوەیان کرد گەربێتو ئەو سوپایە نەکشێتەوە، ئەوا هێرش دەکەنە سەر پایتەخت. هەربۆیە سوڵتان ناچاربوو وازبێنێت، ئەوەش پێگەی خانەدانەکانی تەنانەت بەهێزترکرد.

جێگەی گومانە داخۆ هەر سوڵتانێکی دیکەی وەك سەلیم، بەو تێگەیشتنە سنووردارەی لەو مۆدێلە ئەوروپییەی خوازیاری جێبەجێکردنی بوو، بەو خەرجییە کەمو بێدەرامەتییە، هەروەها بەو هەموو دژایەتییەی لەلایەن دەزگا سونەتییە دەسەڵاتدارەکانەوە رووبەڕووی دەبووەوە، بیتوانیبایە چاکسازیی رادیکاڵ بەدیبهێنێت. هەرچەندە دەگونجێت ئەوەش راست بێت کە سەلیم ئەو دڵڕەقییەو فێڵبازییەی نەبوو کە بتوانێت ئەرکێکی وای پێ جێبەجێ بکات. کاتێك لە مایۆی ١٨٠٧دا ، هێزە یەدەکەکانی ئینکشاریی لە سەربازخانەی ئەستەمبوڵدا دەستیان بە ئاژاوەنانەوە کرد(ئەم یاخییبوونە بە هەموو حسابێك دەستی ناوەندە کۆنەپارێزەکانی دەرباری لەپشت بوو) و داوای هەڵوەشاندنەوەی یەکەکانی نەزمی نوێو دەرکردنی رەگەزە ریفۆرمیستە بایەخدارەکانیان دەکرد. سوڵتان بێئەوەی سوپا نوێیەکەی بەکاربهێنێت دەستی هەڵگرت. هەرچەندە ئەو نەیتوانی پێگەی خۆشی بپارێزێت. هەر هەمان رۆژ لەسەر تەخت لابرا، بەگوێرەی فتوایەك لەلایەن شەیخولئیسلامەوە درا کە بەرزترین پێگەی ئاینیی لە وڵاتدا هەبوو، ئەوەی تێیدا هاتبوو کە چاکسازییەکانی سوڵتان لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامدا نایەتەوە.

پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان :شۆڕشی فەرەنساو جەنگەکانی ناپۆلیۆن

جگە لە بەرهەڵستکاریی نێوخۆ، هەوڵەکانی سوڵتان بەدڵنیاییەوە لەو سونگەیەوە لەمپەری هاتەڕێ، کە ئەم قۆناغە هاوکات بوو لەگەڵ هەراو کێشمەکێشی نێودەوڵەتیی بەهۆی شۆڕشی فەرەنسیی و جەنگەکانی ناپۆلیۆنەوە.

بەردی بناغەی سیاسەتی دەرەوەی عوسمانیی بۆ دوو سەدە لەسەر پەیوەندیی دۆستانەی ئیمپراتۆرییەکە لەگەڵ فەرەنساو دوژمنایەتیی توندی لەگەڵ بنەماڵەی هابسبێرگدا دامەزرابوو. هەروەك پێشتر ئاماژەی بۆکرا، سەلیم خۆی لەگەڵ پاشای فەرەنسادا پەیوەندیی هەبوو، بەڵام پاش هەڵگیرساندنی شۆڕشی فەرەنسیی و تەنانەت دوای سەرپەڕاندنی لویسی شازدەیەمیش ،پەیوەندییەکانی لەگەڵ فەرەنسییەکاندا بەردەوام بوون تا ئەو کاتەی ناپۆلیۆن پۆناپارت لە ساڵی ١٧٩٨دا دابەزییە سەر خاکی میسر. هەڵمەتەکەی ناپۆلیۆن بابەتی نووسین و لێکدانەوەیەکی بەرفراوان بوو. ئەو هەڵمەتە دەرئەنجامی رکابەری کۆلۆنیالیی و کێبڕکێی بازرگانیی نێوان فەرەنساو ئینگلتەرا بوو. ئەوەی کە هێشتا لە دەرەوەی هیندستاندا لەشەڕدا بوو، هەروەك درك پێکردنی پاریس سەبارەت بەوەی کە بەو توانا و شێوازانەی کە لەبەردەستیدا هەن ناتوانێت راستەوخۆ پەلاماری ئینگلتەرا خۆی بدات. دەگونجێت ناپۆلیۆن خۆشی وەك ئەسکەندەری مەزن خولیای داگیرکاریی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لەسەردا بووبێت، بەڵام ئامانجەکانی سیاسەتی فەرەنسا فرە سنووردار بوو: بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ بۆ لاوازکردنی پێگەی بەریتانیا لە رۆژهەڵات بە گێڕانەوەی میسر بۆ باوەشی فەرەنسا. داگیرکارییەکەی فەرەنسا حکومەتی عوسمانیی هەژاندو وایکرد هاوپەیمانیی لەگەڵ بەریتانیاو هەروەها روسیای کۆنە دوژمنی ببەستێت. بەڵام ئەم دۆخە تەنیا لەکاتی کێشەو پەلامارەکەدا بەردەوام بوو. ئاشتیی "ئامینس" لە ساڵی ١٨٠٢دا پەیوەندییە دۆستانەکەی جارانی نێوان فەرەنساو دەروازەی باڵادا گێڕایەوە. رەتکردنەوەی عوسمانییەکان بە دانپیانانی تاجلەسەرنانی ناپۆلیۆن وەك ئیمپراتۆر لەژێر فشاری نەمسادا، سەرلەنوێ پەیوەندییە دیپلۆماسییەکانی نێوان هەردوولای لە ساڵی ١٨٠٥دا تێکدایەوە . بەڵام لەماوەی ساڵێکدا، ئیمپراتۆریی عوسمانیی جارێکی دیکە لە حاڵەتی جەنگدا لەگەڵ هەریەك لە بەریتانیاو روسیادا، هاوپەیمانیی لەگەڵ فەرەنسادا پێکهێنایەوە. ئەو هەلومەرجەی کە زەمینەی بۆ داگیرکارییەکی نوێی روسیا خۆشکرد.

سیاسەتی ناکۆك و دژبەیەکی لەناکاوی ناپۆلیۆن لەماوەی دانوسانی لەگەڵ تزاردا لە "تیلیست"لە ساڵی ١٨٠٧ وای لە عوسمانییەکان کرد کە بە تەنیا رووبەڕووی دوژمنەکانی ببێتەوە.

کاریگەریی ئایدۆلۆژیی شۆڕشی فەرەنسیی

هەرچەندە ئەوە گومانی تێدا نیە کە پەرەسەندنە نێودەوڵەتییەکان سەبارەت بە شۆڕشی فەرەنسیی و رووداوەکانی پاشتر بەڕادەیەکی زۆر کاریگەرییان لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی کرد، بەڵام رادەی کاریگەریی ئایدۆلۆژیی شۆڕشەکە لە کۆمەڵگەی عوسمانیی کەمتر ئاشکرایە.

بەدڵنیاییەوە شۆڕشی فەرەنسیی هاندەری سوڵتان سەلیمی سێیەم نەبوو کاتێك ئەو نەزمە نوێیەکەی خۆی دەستپێکرد، هەرچەندە تەنانەت چەمکەکەی خۆی لە فەرەنسییەکانەوە هەڵهێنجاوە.[17] ئەو بە دەسەڵاتە شاهەنشاهییە رەهاکەی لویسی شازدەیەم، ئەوەی شۆڕشگێڕەکان سەریان پەڕاند، و سوپای فەرەنسیی و شارەزا کارگێڕییە فەرەنسییەکان سەرسام بوو. ئەوە هەڵسوڕانی شومی سونەتیی سوپای عوسمانیی لە جەنگی روسیادا بوو وای لە سەلیم کرد بڕیاری چاکسازیی سەربازیی بدات. پێدەچێت کاریگەریی شۆڕشەکەو بیروباوەڕەکانی، لەنێو چینی فەرمانڕەوای موسوڵمانی عوسمانییدا سنووردار بووبێت. بەڵگەی ئەوە نیە کە تایبەتمەندیی سێکیولاری ئایدۆلۆژیی وایکردبێت بیربڕواکانی ئاسانتر بۆ جەمارەوە موسوڵمانەکە هەرسبکرێت تا بیروبڕوایەکی بە ئاین سواغدراو، چاودێرانی عوسمانیی، ئەوانەی سەرنجی خۆیان سەبارەت بە تایبەتمەندیی دژە ئاینیی شۆڕشەکە خستەبەرچاو، بێجیاوازیی،تێکڕایان بەتوندی رەخنەی بیروباوەڕەکەیان کرد.[18] هەروەها داگیرکردنی میسریش لەلایەن فەرەنساوە، وێڕای ئەوەی وەك هێرشێك بۆسەر ناوجەرگەی جیهانی موسوڵمان شۆکێکی دروستکرد، بەڵام ئاگایی سەبارەت بە بەهێزی سوپای فەرەنسیی هێنایەئارا، نەك سەبارەت بە فەلسەفەی فەرەنسیی. بەشێکی ئەندامانی چینی

[17] Bernard Lewis (1961) *The emergence of modern Turkey*, London: Oxford University Press, 57.
[18] Bernard Lewis (1953) 'The impact of the French revolution on Turkey', *Journal of world history*, 1 (1), 105–25.

فەرمانڕەوای عوسمانیی کەوتنە بەر کاریگەری بیروڕا ئەوروپییەکان، ئەوەش بەهۆی تێکەڵاویی بیانییەکان کە ڕژێمەکەی سەلیم دەرفەتی بۆ رەخساندبوو، ئەوەی بە دڵنیاییەوە کاریگەریی خۆی هەبوو. بەتایبەت لەو لاوە بیرۆکراتانەی حکومەت کە بەدوای چارەسەری عەقڵانییانە بۆ کێشەکان دەگەڕان لەجیاتی پەنابردنەبەر چارەسەرە سونەتییەکانو لێرەشەوە چاویان لە یاساو بڕیارە نوێیەکان بوو. بەتایبەتیی ئەو عوسمانییە لاوانەی لە باڵیۆزخانەکانی وڵاتەکەیان لە ئەوروپا راژەیان کردبووو لە دڵەوە بە چالاکیی و کاریگەریی ئەو بیرۆکراتییەی لەوێ بینیبوویان، سەرسام بوون. پیاوماقوڵانی خاوەن پلەوپایەی عوسمانیی لە ڕێگەی موچەو مانگانەکانیان(کە زۆربەی جار چەند مانگێك دوادەکەوت ئەگەر نەگەیشتایەتە ساڵێك) لەگەڵ زێدەکردنی داهاتەکانیان لە ڕێگەی : دیاری دامەزراندن، کرێو سزا مادییەکان، هەروەها دەبوو لەوە دڵنیا بووایەتەوە کە ساڵێکی دیکەش دادەمەزرێتەوە،هەوڵیان دەدا شێوەی ژیانی خۆیان درێژە پێبدەن. کارمەندانی عوسمانیی لە دەوڵەتەکانی ئەورپا نزیکەی لە سەدەی نۆزدەیەمدا بۆ بیرۆکراتییەکی راستەقینە پەرەیان سەند: موچەی فەرمیی، مسۆگەری مانەوەیان لە ئەركو کارەکانیاندا، هەروەها لە ڕێگەی ڕێنماییەکانەوە ئەركو هەڵسوڕانیان بەئاشکرا دیارییکرابوو. هزرە ئەبستراکتەکانی وەك لیبرالیزم، دەستووریزم، ناسیونالیزم، تاکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم کاریگەریی لە چینی فەرمانڕەوای عوسمانیی نەکرد.

لەکاتێکدا شۆڕشی فەرەنسیی لەنێو ئەندامە خوێندەوارو رۆشنبیرەکانی کۆمەڵگە کریستیانییەکەی نێو ئیمپراتۆرییەکەدا کاریگەریی هەبوو. یەکەمینی ئەوانەی لەژێر ئەو کاریگەرییەدا بوون، یۆنانییەکان بوون، ئەوەش بۆ پەیوەندیی بازرگانیی ئەوان لەگەڵ تەواوی بەندەرەکانی ئەوروپا دەگەڕێتەوە، هەروەها سربییەکان، ئەوانەی کە لە ڕێگەی هەناردەکانیانەوە بۆ نەمسا، پەیوەندیی بەردەوامیان بە ناوەڕاستی ئەوروپاوە هەبوو. لەنێو هەموو دروشمەکانی شۆڕشی فەرەنسیی کە "ئازادیی، یەکسانیی، برایەتیی" بوو، ئەوە ئازادیی بوو کە لەنێو ئەو کۆمەڵگایانەدا دەنگی دابووەوە، بەڵام ئەو ئازادییە مانای ئەوە نەبووکە مافەکانی هاوڵاتییبوون زامن بکرێت، بەڵکو سەربەخۆیی نەتەوەیی دەگەیاند. نەتەوایەتیی لەپاش جەنگە شۆڕشگێڕییەکان لەنێو ئیمپراتۆریی عوسمانییدا هاتەپێش، بەڵام نەتەوایەتیی کۆمەڵگە کریستیانییە عوسمانییەکان ئەوەکەی ناوەڕاستی

ئـەوروپا بـوو نـەك زیـاتر لـەوەی نموونەیـەکی ئـەوروپای رۆژئاوابێت،لـە هەوڵـدان بـۆ هێنانەکایەی نەتەوەیەك کە خاوەنی دەوڵەتی خۆی بێت. رۆشنبیرە ئەلبانییەکان دیدێکی رۆمانسییانەیان سـەبارەت بـە رابـردووی مێـژوویان بنیاتنـابوو، تێیـدا فەرمانڕەوایـەتیی عوسمانییـان وەك (داگیرکارییـەك) وێنـا دەکرد.[19] ساڵی ١٨٠٨ سـەرەتای دەستپێکردنی یـاخیبوونی سـربییەکان بـوو کـە سـەرەتا جگـە لـە بێزارییـەك دژی دڵڕەقیـی موڵکـدارە موسوڵمانە خۆماڵییـەکان و ئینکشارییەکان، شتێکی دیکە نەبوو، ئەو بێزارییـەی بـەرەو جوڵانەوەیەك بۆ بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمیی و پاشتر سەربەخۆیی وەرچەرخا. بەڕێکەوت نەبوو کە یەکەمین سەرکردەی جوڵانەوەکە هەناردەکەرێکی دەوڵەمەندی بەرازەوان بوو کە نـاوی "قـەرەجۆرج" بـوو. دەتوانرێـت ریـشەی لـەدایکبوونی نەتەوایـەتیی یۆنـانیی بگەڕێنرێتەوە بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەکی نهێنیی بەناوی "فیلیکی هێتایریا" لە ساڵی ١٨١٤ لەلایەن بازرگانێکی یۆنانییەوە لە ئۆدیسا، ئەو کۆمەڵەیەی ئامانجی بنیاتنانەوەی ئیمپراتـۆریی بیزەنتـە بـوو. لـەماوەی سـەدەی نۆزدەیەمـدا، گەشەسـەندنی نەتەوایـەتیی، یەکەمجار لـە بالکان و دواتـر لـە هەرێمـەکانی ئاسیایی سـەلماندی کە هۆکارێکی گرنگی تێکشکاندنی دەوڵەتی عوسمانیی بوو.

گۆڕانی ئابووریی

لە رووی ئابوورییـەوە، پەرەسـەندنی سـەرەکیی لەسـاڵانی شۆڕشـگێڕییدا لـە رۆژهـەڵات، بەهێزبوونی پێگەی بازرگـان و باربـەرە یۆنانییەکان بـوو. ماوەی شۆڕشـەکە و جەنگـەکانی نـاپۆلیۆن بەشـێوەیەکی خـراپ زیـانی بـە پێگـەی بازرگـانیی دەریـایی فەرەنـسیی لـە رۆژهـەڵاتی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت گەیانـد و پێگـەی رێبـەریی فەرەنـسیی لـە دەریـا دوورەکانــدا لەلایــەن یۆنانییەکانــەوە شــوێنی گیرایــەوە، ئەوانــەی کــارو چــالاکییە بازرگانییـەکانیان لـە کۆتـایی ١٧٠٠کانـەوە برەوێکـی زۆری پەیـدا کـرد. لـە هـەمان کاتـدا، گـەمارۆی بەریتانییـەکان بەسـەر ئـەوروپای ناپۆلیۆنیـداو هـەروەها گـەمارۆی پێـچەوانەی فەرەنسییەکان کە بە "سیستمی کیشوەری ئەوروپا"ناودەبرا، ئەوانە بایـەخی هاتوچۆی

---

[19] لەنێو ئەو کۆڵینەوانەی سەبارەت بە نەتەوایتیی کراوە، لەو باوەڕەدام هێشتا کۆڵینەوەکەی "عەلی قەدووریی" فرە بۆ مێژووی عوسمانیی رۆشنکەرەوەیە، ئەوەی هەروەها فرە رەشبینیە:
Elie Kedourie, (1960) *Nationalism* (London: Hutchinson).

بازرگانیی لە ناوەڕاستی ئەوروپاوە زێدەتر کرد.[20] سەلیمی سێیەم چالاکانە هەوڵیدا ڕەوشی بازرگانیی عوسمانیی چاکتربکات لە بواری ڕکابەریی ئەوروپییەکان لە ڕێگەی دامەزراندنی کۆنسوڵخانە لە ناوەندە سەرەکییەکانی بازرگانیی دەریای سپی ناوەڕاستدا.بۆئەوەی سیستمێکی جیاوگ هەبێت پشتیان بگرێت، وەك ئەوەی عوسمانییەکان بۆ ئەوروپییەکانیان سەلماندبوو(بڕوانە باسی یەکەم)، ئەم کۆنسوڵانەی عوسمانیی بەدڵنیاییەوە وەك هاوشێوە ئەوروپییەکانیان ڕۆڵی خۆیان چالاکانە دەنواند.

بەیرەقدار مستەفا پاشا: خانەدانە هەرێمییەکان لە دەسەڵاتدا

پاش ئەوەی سەلیمی سێیەم لە تەخت هێنرایەخوار، وەك زیندانییەك لە کۆشك هێڵرایەوە، هاوپەیمانییە کۆنەپارێزەکانی عولەماو ئەفسەرانی ئینکشاریی کە کودەتای ١٨٠٧یان بەڕێوەبرد، ئامۆزاکەی سەلیمی سێیەمیان هێنایە سەرتەخت کە مستەفای چوارەم بوو.هاندەریان لەم ڕووەوە نەرێیی بوو(بێزارییان بوو لە سیاسەتەکانی سەلیم)، ئەوان لە گرتنەبەری سیاسەتێکی گشتگیر شکستیان خوارد، هەرچەندو لە هەمان کاتدا ژمارەیەك لەو سەردارانەی ڕژێم کە لە کودەتاکە ڕزگاریان ببوو پەنایان بردبوو بۆ ڕابەری خانەدانەکان کە"مستەفا پاشا بەیرەقدار بوو" لە "ڕوسچوك". مستەفا بەگ وەك زۆربەی سەرۆکی خانەدانەکانی دیکە پەیوەندییەکی هاوشێوەی لەگەڵ سوڵتانی لێخراودا هەبوو، دژی عولەماو ئینکشاریی پشتگیریی لێدەکرد. بەڵام هەوڵەکانی سەلیم بۆ فراوانکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی بەرەو هەرێمەکان ئەو پەیوەندییەی تێکدابوو. بەڵام کاتێك لە ساڵی ١٨٠٦دا پێشڕەویی ڕوسەکان مەترسیی بۆ سەر ناوچەکانی بندەستی بەیرەقدار لە دانوب پێکهێنا، لە سوڵتان نزیك بووەوە. هەربۆیە بنکەی دەسەڵاتداریی بەیرەقدار بووە پێگەیەك دژی هاوپەیمانییە کۆنەپارێزەکەی کە لە ئەستەمبوڵ دەسەڵاتیان بەدەستەوەبوو، هەروەها پاش کەمتر لە ساڵێك لە ژوئیەی ١٨٠٨دا بەرەو پایتەخت کشاو ویستی سوڵتان سەلیمی سێیەم بۆ سەر تەخت بگێڕێتەوە. پێش ئەوەی بتوانرێت سەلیم ئازاد بکرێت لەلایەن پاسەوانەکانی زیندانەوە کوژرا. بەڵام لەماوەی هەفتەیەکدا هێزەکانی مستەفا پاشا بەیرەقدار دەسەڵاتی تەواویان گرتەدەست. هەستان بەلابردنی

---

[20] Reşat Kasaba (1988) The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century, Albany: SUNY Press, 20–2.

مستەفای چوارەمو ئامۆزاکەی دیکەی سەلیمیان هێنایە سەر تەخت کە " مەحموودی دووەم" بوو. لێرەوە بە پارتیزانەکانی نەزمی نوێ ناوبانگیان دەرکرد.

جێی گاڵتەجارییە،حوکمی یەکەمین سوڵتان کە خوازیاری سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی لە ئیمپراتۆرییەکەدا بوو، بەدەسەڵاتگەیشتنی خانەدانە هەرێمییەکان"ئەعیان" لە ئەستەمبوڵ کۆتاییهات. ماوەی دەسەڵاتی مستەفا پاشا بەیرەقدار نزیکەی ٤مانگ بەردەوام بوو، بەڵام ئەوەی ئەو هەوڵیدا لەو ماوەیەدا بەدیبهێنێت جێگەی سەرنج بوو. جگە لەو هەوڵەی بۆ تۆقاندنی نەیارەکانی، جێبەجێکەرانی کودەتاکەی ١٨٠٧و مل پێکەچکردنیان درا، هەوڵیشیدا چاکسازییەکانی سوڵتان سەلیمو تەنانەت بنیاتنانەوەی نەزمی نوێ بژێنێتەوە. بەڵام لە ژێر ناوە سونەتییەکەی کە(سەگبان/سەگەوان) ە . ئەو تیپانەی لە لایەن خانەدانەکانەوە رەوانەی ئەستەمبوڵ کران، ناوکی ئەم هێزەیان پێکدەهێنا. لەوەش زیاتر، ئەو دەستپێشکەرییەکی گرنگی کردو هەستا بە بانگێشتکردنی خانەدانە ناودارو سەرەکییەکانی ئیمپراتۆرییەکە بۆ ئەستەمبوڵ تا لە کۆنفرانسێکدا بەشداربن کە تێیدا دەسەڵاتدارە شکۆمەندو خاوەن پلەو پایەکانی حکومەتی ناوەندیی ئامادەبێتو ئامانجی گفتوگۆکردن لەمەڕ کێشەکانی ئیمپراتۆرییەکە بێت.

زۆربەی سەرۆکە خانەدانەکانی ئەنەدۆڵ هاتن، بەڵام ژمارەیەك لە خانەدانە رکابەرەکانی بالکانو محەمەد عەلی پاشای میسر بیانویان بۆ نەهاتن دۆزییەوە، لەکاتێکدا عەلی پاشای یانینا، کە بەهێزترین خانەدانی بالکانی رۆژئاوا بوو، نوێنەری لەجێی خۆی ناردبوو. ئەوانەی هاتبوونە کۆنفرانسەکە گەنگەشەیان سەبارەت بە بەرنامەیەك کرد کە لە لایەن مستەفا پاشا بەیرەقدارەوە خرابووە بەردەستیان، ئەوانە (سەنەدی ئیتیفاق/نووسراوی رێکەوتن) یان پەسەند کردو لە ئۆکتۆبەری ١٨٠٨دا مۆریانکرد. لەو نووسراوەدا هەریەکە لە سوڵتانو هەروەها خانەدانەکان پەیمان دەدەن دادپەروەرانە فەرمانڕەوایەتیی بکەن. پێویستە باج بە شێوەیەکی دادپەروەرانە لەلایەن حکومەتەوە بسەپێنرێتو دادپەروەرانەش لەلایەن خانەدانەکانەوە کۆبکرێتەوە. خانەدانەکان پەیمانیاندا پشتگیریی چاکسازییو پێکهێنانی سوپای نوێ بکەن. ئەوان وەفاداریی خۆیان بۆ سوڵتانو حکومەتەکەی راگەیاندو پەیمانیاندا کە رێز لە قەڵەمڕەوو رەوشی نیمچەسەربەخۆی هەریەکەیان بگرن. ئەو نووسراوە بەرچاوەی کە ناوی نووسراوی

ڕێکـەوتنی لێنـرا، هێنـدێکجار وەك "مـەگناکارتا"ی عوسمـانیی، یـاخود وەك یەکـەمین هەوڵی دەستووریزم پێشان بدرێت. دیارە ئەوەی پێشوویان ڕاستترە، چونکە لە ڕاستییدا نووسراوەکە پەیمانێکە لەنێوان فەرمانڕەواو خانەدانەکانیدا، نەك تۆمارێك بێت مافەکانی هاونیشتمانانی لەخۆگرتبێت. ئەو نووسراوەی نفوزو کاریگەری مەزنی خانەدانەکانی ئیمپراتۆرییەکەی تێدا بەرجەستە بوو، ئەوانەی کە تێیدا بە فەرمیی وەك بەشدارو هاوبەشێکی حکومەت دانیان پێدانرابوو. سوڵتان خۆی نووسراوەکەی مۆرنەکرد، بەڵام ڕێگەی دا مۆری سوڵتانیی لە نووسراوەکە بدرێت.[٢١]

مانگێك پاش ئەوەی خانەوادەکان ئەو نووسراوەیان مۆرکرد، ئینکشارییەکان لە پایتەخت جارێکی دیکە یاخیبوون سەبارەت بەو دەنگۆیانەی گوایە مستەفا پاشا مەبەستێتی هەڵیانوەشێنێتەوە. پاشا کە باشترین هێزە چەکدارەکانی خۆی ڕەوانەی روسچوك کردبوو تا بەرگریی لە دەسەڵاتی خۆی لە هەمبەر ڕکابەرەکانی لە بولگاریا بکاتو هەروەها هێزێکی ئەوتۆی لە ئەستەمبوڵ جێنەهێشتبوو جێی متمانە بێت، هەربۆیە پاشا ناچاربوو خۆی بهاوێتە باروتخانەیەکەوە، پاش ئەوەی ئینکشارییەکان چوونە ژوورەوە، پاشا خۆی تەقاندەوە. ئینکشارییەکان کە لەگەڵ ئەسنافو عولەمادا لە هاوپەیمانییدا بوون، جارێکی دیکە لە پایتەختدا باڵادەستیان پەیداکردەوە. هەرچەندە سوڵتان وریایانە کاردانەوەی پێشاندا: ئەو مستەفای چوارەمی خنکاند کە تەنیا خزمی نێری بنەماڵەکەی بوو مابوو، هەروەها فەرمانی بە سەگبانەکاندا بچنە کۆشك . قەیرانێك پەیدا بوو کە لە کۆتاییدا بە سازشێك چارەسەرکرا، سوڵتان لەسەر تەخت هێڵرایەوە بەمەرجێك کە یەکەکانی سەگبان هەڵبوەشێنێتەوە.

[21] Halil İnalcık (1964) 'Sened-i ittifak ve Gülhane hatt-i humâyunu', *Belleten*, 28 (112), 603–22.

باسی سێیەم

ساڵەکانی بەرایی سوڵتان مەحموودی دووەم:هەوڵەکانی ناوەند بۆ گرتنەدەستی دەسەڵات

سوڵتان مەحموودی دووەم هەریەك لە سەرکەوتنی ڕێژەیی نەزمی نوێو هەروەها لادانو مردنی سەلیمی ئامۆزاشی بینی. پێدەچوو ئەو زۆرباش وانەکانی فێربووبێتو هەروەها پێویستی بە تاکتیکی گونجاوو لێهاتووانە بوو. ئەو لە پێگەیەکی فرە لاوازەوە دەستیپێکرد، ئەو لەلایەن مستەفا پاشا بەیرەقدارەوە هێنرایە سەرتەخت، ئەوەی کە تا سەر بۆی نەما، هەروەها تەنیا هۆکارێك کە مەحموودی دووەمی لەسەر تەخت هێشتەوە ئەوەبوو کە لە بنەماڵەکەیاندا نێرێك نەمابووەوە. هەربۆیە دەبوو زۆر وریایانە بجوڵێتەوە و پازدەساڵی یەکەمی فەرمانڕەوایەتییەکەی بە چەسپاندنی بناغەی هێزو دەسەڵاتەکەی بردەسەر. ئەوەش مانای دامەزراندنی کەسانی باوەڕپێکراوی خۆی لە پێگە گرنگەکانی وەك کارمەندانی تۆمارو چینی عولەماو لە سوپادا. ئامانجی دووەمی بریتیبوو لە کەمکردنەوەی دەسەڵاتی نیمچەسەربەخۆی خانەدانەکان، ئەوانەی کە هێنابوویانە سەر تەختی دەسەڵات. ئەوەی کە تا ڕادەیەکی بەرفراوان بەدیهێنا. لەماوەی ١٨١٢و ١٨١٧دا، خانەدانەکانی ئەنەدۆڵ ملیان پێ کەچکرا. هەروەها لە نێوان ١٨١٤و ١٨٢٠دا هەمان شت لە بالکان ڕوویدا. لە کوردستان پرۆسەکە درێژەی خایاند، بەڵام لەوێش دەسەڵاتی میرە کوردەکان کە بە کردار سەربەخۆ بوونو فەرمانڕەوایەتیی هاوپەیمانیەتییەکی خێڵەکییان دەکرد، دواجار تێکشکێنرا. لێرە، بوونی ستراکچەری کۆمەڵایەتیی خێڵەکیی مانای ئەوە بوو کە لابردنی میرەکانو ناکارایی حکومەتی ناوەندیی عوسمانیی بۆ ئەوەی دەسەڵاتێکی ناوەندیی چالاك شوێنی دەسەڵاتی میرەکان بگرێتەوە، قۆناغێکی پاشاگەردانیی هێنایە پێش کە تێیدا دەسەڵات کەوتە دەست سەرخێڵەکانو ڕێبەرە ئایینییەکان، ئەوانەی وەك دەمڕاستێك دەسەڵاتی خۆیان لە کێشەو ململانێ نێوخێڵەکییەکاندا چەسپاند.[٢٢] گێڕانەوەی دەسەڵاتی حکومەتی عوسمانیی لە هەرێمە

---

[22] سەرکوتکردنی میرنشینە کوردییەکان وردە وردە لە دوو دەیەی پاش لەنێوبردنی ئینکشارییەکان لەساڵی

عەرەبییەکانداو زاڵبوون بەسەر خانەدانەکاندا هێشتا لە ماوەیەکی دوورتردا روویدا کە لە ساڵانی ١٨٤٠کاندا بوو.

ئەو شێوازانەی بۆ ملکەچ پێکردنی خانەدانەکان گیرابوونەبەر بەشێك بوون لە شێوازە کۆنە سونەتییەکان(بەرتیل درا، پلەوپایە بەخشرایەوە، بارمتەگیرا، دووبەرەکیی لەنێو بنەماڵەی خانەدانەکاندا شارەزایانە بەکارهێنرا). جەنگو پەلامار تەنیا وەك دوا چارەیەك پەنای بۆ برا. هەروەها لە ساڵی ١٨٢٦دا دەزگا سەربازییە سونەتییەکان هەبوون کە لە بنەڕەتدا ئینکشارییەکان بوون. گرنگ ئەوەیە تێبگەین کە لە کاتێکدا مەحموود بەهێواشی لە حکومەتدا خەریکی بەهێزکردنی جێ پێی خۆی بوو، بەڵام هێشتا لەگەڵ مەزنە کارمەندانی دەوڵەتو ئینکشارییەدا تێکی نەدا. لەکاتێکدا لایەنگرانی چاکسازیی زیاترو زیاتر دەخرانە شوێنی بایەخدارەوە. بەهێزترین دەوڵەتکاری ئەم ساڵانەی بەرایی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان مەحموود بریتیبوو لە "محەمەد سەعید حاڵەت ئەفەندی" کە ئەندامێکی توێژی عولەماو باڵیۆزی پێشووی عوسمانیی بوو لە پاریس کە دیدو بۆچوونێکی فرە کۆنەپەرستانەی هەبوو. ئەو پەیوەندییەکی نزیکی بە ئینکشارییەکانەوە هەبوو، هەروەها هەوڵەکانیو سەرکەوتنی لە ملکەچ پێکردنی خانەدانەکان لەو ویستەوە سەرچاوەی دەگرت کە ئامانجی بەهێزکردنی پێگەی یەکەکانی ئینکشاریی بوو لە هەرێمەکاندا، ئەوانەی کە رکابەری مەزنی خانەدانەکان بوون.[٢٣]

قەڵەمڕەوە لەدەستچووەکان: سربیا، یۆنان، میسر

مەحموودو راژەکارانی توانیان سەرلەنوێ دەسەلات بەسەر زۆربەی قەڵەمڕەوی ناوەندیی عوسمانییدا بگێڕنەوە، بەڵام لە چەند پرسێکی کەمی بایەخدار شکستیانهێنا، لەساڵی ١٨٠٤دا یاخییبوونێکی چەکداریی کە قەرەجۆرج رێبەرایەتیی دەکرد دژی

١٨٢٩دا لەلایەن سوڵتان مەحموودەوە ئەنجامدرا. دوا میرنشینی بایەخداری کوردیی کە ملی پێکەچکرا لەساڵی ١٨٤٧دا میرنشینی بۆتان بوو. ئەوەی پایتەختەکەی لە جەزیرە بووو لەلایەن بنەماڵەی بەدرخانەوە فەرمانڕەوایەتیی دەکرا کە تا ئەمڕۆش وەك کوردانێکی خاوەن پلەو بایەخدار ناوبانگیان ماوەتەوە:
Cf. Martin van Bruinessen (1992) *Agha, shaikh and state: the social and political structures of Kurdistan*, London: Zed Books, 175–80 (original edition 1978).

23 Bernard Lewis (1961) *The emergence of modern Turkey*, London: Oxford University Press, 103.

زیدەکردنی ژمارەی هێزە پارێزەرەکانی ئینکشاریی، تێکشکا. حکومەتەکەی سەلیمی سێیەم کە سەرقاڵی کێشەو ململانێی خۆی بوو لەگەڵ ئینکشارییەکان، چاوی لە یاخییبوونەکە پۆشی، بەڵام پاش لەناوبردنی هێزە پارێزەرەکانی ئینکشاریی، یاخییبوونەکە پەرەیسەندو بووە جوڵانەوەیەك کە ئامانجی ئۆتۆنۆمیی سربیا بوو. وێڕای هێندێك هاوکاریی کەمی روسەکان بۆ سربییەکان، سوپای عوسمانیی جوڵانەوەکەی لە ساڵی ١٨١٣دا تێکشکاند، هەرچەندە دووساڵ دواتر جوڵانەوەکە سەرلەنوێ کڵپەی سەندەوەو ئەمجارەیان سەرکردەی نوێی سربیی "میلۆس ئۆبرینۆفیچ"، لەگەڵ عوسمانییەکاندا گەیشتنە رێکەوتنێك بۆ بەدەستهێنانی ئۆتۆنۆمیی بۆ میرنشینی سربیی لەنێوان بەلگرادو نیش دا. عوسمانییەکان مافی ئەوەیان بۆ مایەوە کە لە شارۆکە سەرەکییەکاندا هێزی پارێزگاریان هەبێت و هەروەها باجی ساڵانەشیان پێبگات(پێویستە ئەوە بێنینەوە یاد کە ئەم حاڵەتە هەمان ئەو پلەو دەسەڵاتە بوو کە حکومەتی ناوەندیی لە سەدەی هەژدەیەمدا بۆ نموونە لە کوردستان و هێندێك لە هەرێمە عەرەبییەکاندا هەیبوو).

یاخییبوونی یۆنانییەکان کە لە ساڵی ١٨٢١دا تێکشکا، لەبەر سێ هۆ فرە بایەخدارتر بوو. یەکەم، کۆمەڵگەی یۆنانیی لە ئیمپراتۆرییەکەدا رۆڵێکی فرە هەستیاریان لە پەیوەندییە دەرەکییەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا بینی چ لە رووی ئابووریی و چ لە رووی دیپلۆماسییەوە. دووەم، هەر لەسەرەتای یاخییبوونەکەوە ئامانجی زۆربەی رێبەرەکانی سەربەخۆیی تەواو بوو. سێیەم، ئەو قەیرانانەی لە ئاکامی ئەم یاخییبوونەوە هاتە ئارا، راستەوخۆ هێزە سەرەکییەکانی ئەوروپای تێوەگلاند.

"فیلیکی هێتایریا" ئەو کۆمەڵە نیشتمانییە یۆنانییەی کە لە ساڵی ١٨١٤دا لە ئۆدیسا دامەزرێنرا، لەماوەی چەند ساڵی کەمی داهاتوودا سەرقاڵی پێکهێنانی شانە بوو لە سەراسەری بالکاندا. قەرەجۆرج خۆی بۆ ماوەیەك ئەندام بوو. لە ساڵی ١٨٢٠وە رێکخراوێك لەلایەن " ئەلێکسەندەر ئیپسیلانتس" سەرکردایەتیی دەکرا، کە ئەندامی یەکێك لە دەستەبژێرەکانی خێزانە فەناریی یۆنانیی(وای پێدەگوترا چونکە لەگەڕەکی فەناری لە ئەستەمبوڵ بوون) ئیمپراتۆریی عوسمانیی بوو و خۆشی ژێنراڵ بوو لە سوپای روسیادا. لە ساڵی ١٨٢١دا ئیپسیلانتس و گروپەکەی هەستیان بەوە کرد کە کاتی ئەوە هاتووە تا یاخییبوونێکی سەرتاسەریی بەرپاکەن و واشیان بە باش دەزانی کە

بــەداگیرکردنی مۆڵــدافیا و والاشــیا(رۆمانیــای ئــەمرۆ) دەســت پێبکــەن. ئامانجیــان ڕاپەڕینێکی سەرتاسەریی بوو لە بالکان تاکو ئیمپراتۆرییەکی بیزەنتی نوێ لە سایەی ســەرکردایەتیی یۆنانییــدا پێکبهێــنن، نــەک تــەنیا دەوڵــەتێکی نەتــەوەیی یۆنــانیی. داگیرکارییەکــە کــە چاوەڕوانی ئــەوەی لێــدەکرا ئــەو خولیا و بەرنامەیــە بێنێتــەدی، بــە کارەسات کۆتاییهات.سوپای داگیرکاریی یۆنانی زۆر بچووك بوو(نزیکەی ٣٠٠٠کەس دەبـوو)، هــەروەها جووتیـارە نیـشتەجێیەکان لــە مۆڵـدافیا و والاشـیا هــەرگیز لایــەنگری داگیرکارییەکەیان نەدەکرد، لەکاتێکدا موڵکدارە گەورەکان و فەرمانداری ئەو هەرێمانە لە هەمان ئەو خێزانە فەنارییانە بوون کە ئیپسیلانتسی لێوە هاتبوو. لەلایەن خۆشیانەوە، زۆربەی بنەماڵە دەوڵەمەندە دەستڕۆیشتووەکانی نێو ئیمپراتۆریی عوسمانیی دژی خولیا نەتەوایەتییەکانی (هێتایریا) بوون.[٢٤]

لە هــەمان ئــەو کاتــەدا کە داگیرکارییەکە شکستیهێنا، یاخیبوونێکی یۆنانیی دیکــەی فــرە جیــاواز لــە بەشــەکانی باشــووری کــەناڵی بالکــان و دورگــە بــچووکەکانی ئیجــە دەستپێکرد. هەرچەندە یاخیبووەکان لەژێر کاریگەریی پرۆپاگەندەکانی (هێتایریا)دا بــوون، بــەڵام ئەمــەیان یــاخیبوونێکی ڕەســەنی جــەماوەریی بــوو دژ بــە فــەرمانڕەوایانی عوسمانییەکان. ڕاپەڕیوەکان بە خراپی ڕێکخرابوون و لەنێو خۆیاندا دابەشببوون، بەڵام وێڕای ئەوەش سوپای عوسمانیی لە ساڵی ١٨٢١-١٨٢٤دا نەیتوانی سەرکوتیان بکات. لــە ســاڵی ١٨٢٤دا نزیکــەی تــەواوی مــۆرە(پیلۆپــۆنیس) و چــەندین دورگــە لــە دەســتی ڕاپەڕیوەکاندا بوون. گەنگەشە سەبارەت بە سەرکەوتنی ڕاپەڕیوەکان کراوە و بەشێکی بۆ ئەو ڕاستییە گەڕێنراوەتــەوە کــە لــە ماوەی ساڵانی ١٨٢٠-١٨٢٢، حکومــەتی عوسمانیی لــە هەڵمــەتی ســەربازیی ســەرکوتکردنی بەدەســەڵاترین خانەدانەکان لــە تــەواوی بالکانــدا تێوەگلابــوو کــە "عــەلی پاشــای یانینــا" بــوو.لابردنــی ئــەم خانەدانــە لەلایــەن عوسمانییەکانەوە بەمانای لابردنی تەنیا هێزێك کە کاریگەرانە دەستی بەسەر ناوچەکەدا گرتبوو.[٢٥]

[24] Matthew S. Anderson (1966) The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations, London: Macmillan, 51–2.

[25] Anderson, op. cit., 54.

گرنگترین هەرێم کە لەم ماوەیەدا لەدەست ئیمپراۆرییەکە دەرچوو بریتیبوو لە هەرێمی میسر کە نزیکەی چوارملیۆن دانیشتووانی هەبوو. ئەم لەدەستچوونەش کاری تاقە پیاوێك بوو، ئەویش "محەمەد عەلی" والی عوسمانیی بوو لە میسر. لەو سالأنەدا کە مەحموودی دووەم وردە وردە خەریك بوو لە رێگەی خزاندنی هەوادارو پیاوەکانییەوە دەسەلأتی خۆی لەنێو حکومەتدا بەهێز بکات، والییەکەی میسر راشکاوانە پێشانیدا چۆن دەتوانرێت تەواوی دەسەلأتەکان لە دەستی ناوەندا کۆبکرێتەوە. محەمەد عەلی ئەلبانییەك بوو لە کاڤەلأ(نها لە باکووری یۆنانە) کە وەك ئەفسەرێك لەتیپێکی ئەلبانیی لە سوپای عوسمانییدا کە دژی فەرەنسییەکان دەجەنگان، هاتە میسر. لە سالّی ١٨٠٣دا، ئەو بووە فەرماندەی ئەو هێزە عوسمانییەو خۆی وەك فەرمانداری راستیینە بەسەر میسردا سەپاند.لە سالّی ١٨٠٨دا بە فەرمیی لەلایەن سولّتانەوە وەك والی میسر دانی پێدانرا.

داگیرکاریی فەرەنسیی بەشێوەیەکی کاریگەر پێگەی مەمالیکەکانی لەقکرد (ئەو چینەی بەشێکی چەرکەسیی و بەشێکیان تورکی سەربازیی بوون، فەرمانرەوایەتیی ولأتەکەیان دەکرد. ئەوانە لەلایەن فەرەنسییەکانە خزێنرانە میسری خواروو راوەدونران. لەماوەی جەنگی ناپۆلیۆنیشدا نەیانتوانی ژمارەی خۆیان لە رێگەی سەربازگیریی کۆیلەکانەوە لە ناوچەی قەفقاس زێدە بکەنەوە، وەك ئەوەی کە لە ماوەی سەدان سالّی پێشوودا دەیانکرد. هەربۆیە داگیرکاریی فەرەنسیی دەرفەتێکی گونجاوی خستە بەردەم محەمەد عەلی، ناوبراو ئەو دەرفەتەی بۆ ریشەکێشکردنی دوائاسەواری مەمالیکەکان قۆزتەوە، لە سالّی ١٨١١دا رێبەرانی مەمالیکی لە قەلأی قاهیرەدا بەکۆمەلّ کوشت. پاش ئەوە محەمەد عەلی دەستیکرد بە جێبەجێکردنی بەرنامەیەکی چاکسازیی بەرفراوان لەپێناو بەهێزکردنی حکومەتەکەیدا.

هەروەك نەزمە نوێیەکەی سەلیمی سێیەم، ئامانجی سەرەکیی بەرنامەکەی محەمەد عەلی پێکهێنانی سوپایەکی مەزنی هاوچەرخ و هاوشێوەی مۆدێلە ئەوروپییەکان بوو. ئەوەش پێویستی بە داهاتێکی مەزنی دەولەتیی بوو کە لە رێگەی باج سەندنەوە دابینکرا، ئەوەی پێویستی بە بیرۆکراتییەکی زیاتر بوو تاکو سەرچاوەکانی داهاتی ولأت لە دەستی خۆیدا کۆبکاتەوە، هەروەها پێویستی بە زانیاریی و خوێندنی شێوە ئەوروپیی هاوچەرخ بوو لەپێناو هێنانەئارای کادر بۆ سوپا و کارگێڕییە نوێیەکە. چاکسازە

عوسمانییەکان کە لە سەلیمی سێیەمەوە تا مەحموودی دووەم رووبەڕووی ئەم رەوشە نالەبارە بوونەوە، بەڵام نەیانتوانی وەك میسر سوود لە رەوشەکە بکەن. بەوەی کە دەزگا سونەتییەکان بە پەلاماریکی دەرەکیی تێكوپێکدران. لەوەش زیاتر، محەمەد عەلی هەنگاوی فراوانتری بەبەراورد لەگەڵ چاکسازە بەرایییەکانی عوسمانیی هاویشتو توانی یاخود تێکۆشا بۆ چارەسەرکردنی دوو گرفتی سەرەکیی کە لەپێناو نوێکردنەوەی سوپادا پێویست بوو: کەمیی داهاتو کەمیی هێزی مرۆیی پشت پێبەستراو لە دەرەوەی دەزگای سوپادا(ئینکشارییەکانو ئەو یەکانەی خزێنرابوونە نێو سوپای عوسمانییەوە، هێزە ئەلبانییەکانو مەملوکەکان لە میسر). سەرەتا محەمەد عەلی لە ساڵانی ١٨٢٠-١٨٢١ لە سودان پەنای بۆ راوەکۆیلە برد. بەڵام پاش ئەوەی دەرکەوت کە کۆیلەکان پاش بەسەربازگرتنیان وەك مێش رووبەڕووی مەرگ دەبوونەوە، بڕیاریدا گرفتی کەمیی توانای مرۆیی لە رێگەی داهێنانێکی دیکەی رادیکاڵانەترەوە چارەسەر بکات، ئەویش بەسەپاندنی سەربازگیریی بەسەر سەربازانی میسر لە ساڵی ١٨٢٢دا.[26] گرفتی دارایی هەرگیز بەتەواویی چارەسەر نەکرا، بەڵام محەمەد عەلی لە سەردەمی خۆیدا زیاتر لە عوسمانییەکان سەرکەوتووتر بوو لە زێدەکردنی داهات بۆ خەرجیی گرانی سوپا نوێیەکەی (هەروەها کەشتیگەلیش). ئەو سیستمی باجی مەزرای بۆ شێوەیەکی راستەوخۆی باجگریی گۆڕیی، هەروەها هانی گەشەکردنی کشتوکاڵیدا، وەبەرهێنانی لە بواری ئاودێریی و تەختکردنی رێگاکان کردو جووتیارانی ناچارکرد کە بەرهەمی تەکنیکی بچێنن، بەتایبەت پەمو کە بەتەواویی ببووە بڕبڕەی پشتی ئابووریی میسر. هەروەها محەمەد عەلی کایە قۆرغکارییەکانی دەوڵەتی فراوانکرد لە کاتێکدا، هەروەك دەبینین، عوسمانییەکان ناچارکران دەستی لێهەڵبگرن.

ناتوانرێت گومان لەوەبکرێت کە نموونەکەی محەمەد عەلی کاریگەرییەکی زۆری لە ئەستەمبوڵ هەبوو، چ وەك رێنموونییەك و چ وەك سەرچاوەیەکی رکابەریی. سوڵتان لە

---

[26] Khaled Fahmy (1997) 'Conscription in Mehmet Ali's Egypt', in Erik Jan Zürcher (ed.) *Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925*, 59–77.

لە سوپاکەی محەمەد عەلی دا ئەفسەرانی تیپ لە تورکان پێکدەهاتن(ئەو عوسمانییە تورکزمانانەی لە ئەنەدۆڵ یان لە باڵکان لەدایك ببوون) بڕوانە:

. Khaled Fahmy , *All the pasha's men: Mehmet Ali, his army and the making of modern Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press.

ساڵەکانی بەرایی فەرمانڕەوایەتییدا، لەوپێگە لاوازەی کە هەیبوو، چ چارەیەکی لەبەردەمدا نەبوو ئەوە نەبێت کە پەنا بۆ داوای یارمەتیی رەعییەتە فرە بەهێزەکەی ببات. کاتێك سەرخێڵەکانی ناوچەی ناوەندی نەجد لە نیمچەدورگەی عەرەبیی، ئەوانەی بیرباوەڕەکانی جولانەوەی بونیادگەرای وەهابییان وەك ئایدۆلۆژییەکی جولانەوە سیاسیەکە گرتبووەبەرو دەسەلاتی خۆیان بەرەو حیجاز فراوانکردو تەنانەت شوێنە پیرۆزەکانی مەککەو مەدینەشیان داگیرکرد، ئەوە محەمەد عەلی بوو کە پاش هەڵمەتێکی پڕخەرجیی و سەخت دژی وەهابییەکان لەنێوان ساڵانی ١٨١١و ١٨١٨دا توانی دەسەلاتی سوڵتان بۆ ئەو ناوچەیە بگێڕێتەوە. کاتێك سوپای ئینکشاریی عوسمانییەکان نالێوەشاوەیی خۆیان لە پرۆسەی سەرکوتکردنی یاخیبووە یۆنانییەکاندا سەلماند، سوڵتان جارێکی دیکە ئاوڕی بۆ والییە میسرییەکە دایەوە.

دوا قۆناغی یاخیبوونی یۆنانییەکان و سەرلەنوێ جەنگ لەگەڵ روسیادا

لەسەر داوای حکومەتی سوڵتان، سوپای میسریی لە مۆرە لە ساڵی ١٨٢٥ دابەزیی. کاتێك ئینکشارییەکان بەزین، ئەوان زۆر سەرکەوتووبوون. بە درێژایی دوو ساڵی داهاتوو زۆربەی ناوچە سەرەکییەکانیان داگیرکرد. تەنیا بالادەستی کەشتیگەلە بازرگانییە یۆنانییەکان بوو، ئەوانەی توانییان چەك و خۆراك بۆ یاخیبووان دابینبکەن، رێگەیان لە دارمانێکی تەواویی راپەڕیوەکان گرت. لەبەرامبەر ئەم کارەساتە سەربازییەدا، یاخیبوونی یۆنانییەکان ئەمێستا بەهۆی دەستێوەردانی ئەوروپییەکانەوە رزگارکرا. لە ئەوروپا هاوسۆزییەکی مەزن بۆ یاخیبووە یۆنانییەکان هەبوو، بە تایبەت لە بەریتانیا و روسیا. لە بەریتانیا، سەرچاوە هیلینیستگەراکان راشکاوانە هاوسۆزییان لەئاست خولیا نەتەوایەتییەکانی یۆنانییەکان پێشانداو بە شارستانییەتی کۆنی یۆنانییش سەرسام بوون، ئەوەی کە دانیشتووانی هاوچەرخی باشووری بالکان بەرجەستەی دەکەن. لە روسیا، هاندەری سەرەکیی هاوسۆزیی لەگەڵ یۆنانییەکاندا بریتیبوو لە هاوبەستەگیی ئاینیی لەچوارچێوەی کڵێسای ئۆرسەدۆکسدا، ئەم هاوسۆزییە ئاشکرایە لەگەڵ راپەڕیوەکاندا نەبووە هۆی هیچ پشتگیرییەکی سیاسیی، تەنیا لە وڵاتێکدا نەبێت کە ئەویش روسیایە. ئەلیکساندەرەی یەکەمی تزاری روسیا هەوڵیدا زلهێزەکانی ئەوروپا بهێنێتەسەر ئەو باوەڕەی کە لە پێناو دامەزراندنی یۆنانێکی

ئۆتۆنۆمدا دەستوەردەنە ناو كێشەكەوە. هەرچەندە زلهێزەكانی دیكە پەرۆش نەبوون، لەوە دەترسان كە یۆنانێكی ئۆتۆنۆم ببێتە ئامرازێكی دەستی روسیا، ئەلیكساندەر كە لە ساڵی ١٨١٥دا ئەندازیاری نەزمە نێودەوڵەتییەكە بوو، بواری زۆری لە سیستمە نێودەوڵەتییەكەدا نەهێشتبووەوە، هەروەها بنەماكانی یاسای رەواییبوونی بۆ دەستێوەردانی یەكلایەنەو دژی خواستی هێزەكانی دیكە لەمپەری لەو بوارەدا پێكدەهێنا.

ئەم دیمەنەی رەوشەكە بە مردنی ئەلیكساندەرو هاتنە سەرتەختی نیكۆلای یەكەم گۆرانی بەسەردا هات. تزاری نوێ ئاشكرایكرد گەر بێتو لەگەڵ هێزەكانی دیكەدا نەگەنە رێكەوتن، ئەوا روسیا بە تەنیا ملی پێوەدەنێت. ئەم هەڕەشەیە دواجار كاری خۆی كرد وەك لەوەی روسیا بە تەنیا دەستوەرداتە كێشەكەوە ، سەرەتا بەریتانیا لە ساڵی ١٨٢٦دا رەزامەندیی سەبارەت بە پێدانی ئۆتۆنۆمیی بە یۆنان پێشاندا، هەروەها پاشتر لە ژونی ١٨٢٧دا ، بەریتانیا، روسیاو فەرەنسا پێكەوە بڕیاریاندا بێنە نێو كێشەكەوەو ئاگربەس بەسەر یۆناندا بسەپێنن (ئەوەی یاخییبووەكانی رزگار كرد).

كاتێك سوڵتان ناوبژیوانیی ئەو زلهێزانەی رەتكردەوە، یەكەمجار كەشتیگەلەكانیان گەمارۆی كەشتیگەلی عوسمانیی‌و میسرییان لە بەندەری ناڤارینۆ لە رۆژئاوای كەناری مۆرە(پلیپۆنیس) داو لە ٢٠ی ئۆكتۆبەردا هەموویان تێكوپێكشكاند. هێزە هەڵمەتبەرە میسرییەكەیان پارەكرد. ئەوەش بەشێوەیەكی كاریگەر كێشەكەی یەكالا كردەوە ، بەلام تەنانەت ئەو كاتەش محەمەد عەلی رەزامەندیی سەبارەت بە كێشانەوەی هێزە میسرییەكان لە بالكان پێشاندا. حكومەت لە ئەستەمبوڵ ئامادەنەبوو رووبەڕووی راستییەكان ببێتەوە، كە بووە هۆی جەنگێكی بەرفراوان لەگەڵ روسیادا. پاش سەركەوتنێكی بەرایی، بەرگریی عوسمانییەكان لە هاوینی ١٨٢٩دا هەرەسیهێنا، سوپای روسیا ئەرزڕۆم‌و ئەدرنەی داگیر كرد. لە رێكەوتننامەی ئەدرنەدا كە لە سێپتەمبەری ١٨٢٩دا مۆركرا، عوسمانییەكان دەبوو دان بەسەربەخۆیی یۆنان‌و ئۆتۆنۆمیی میرنشینەكانی مۆڵدافیاو والاشیاداو هەروەها سربیادا بنێن كە هێندێك مەڵبەندی عوسمانیشی خرایەسەر. ئەو یۆنانەی كەلەسەر نەخشە پەیدا بوو دەوڵەتێكی فرە گچكە بوو، زۆر لەوە كەمتر بوو كە یۆنانییە نەتەوەییەكان ئومێدیان دەكرد. ئەوەش بەهۆی ئەو راستییەوە بوو كە بەریتانیا، فەرەنساو هەروەها نەمسا، ئیمپراتۆرییەكی عوسمانیی ملكەچیان لە دەوڵەتێكی یۆنانیی بەهێز پێباشتر بوو كە لەژێر سایەی كاریگەریی روسیادا بێت

باسی چوارەم

دوا ساڵەکانی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان مەحموودی دووەم :دەستپێکردنی چاکسازییەکان

قەیرانی میسر

لەکاتی ڕێکەوتننامە ئەدرنە (١٨٢٩) تەواوی کێشەی سەربەخۆیی یۆنان کە لەو دەمەدا دەستیپێکردبوو بەهۆی پەرەسەندنی مەترسییدارترین قەیرانی نێو ئیمپراتۆریی عوسمانیی لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا لەبەرچاو ون بوو، ئەو قەیرانەش بریتیبوو لە کێشمەکێشی نێوان سوڵتان و یەك لە بەدەسەڵاتترین ڕەعییەتەکانی کە والی میسر بوو.

محەمەد عەلی بەشێوەیەك لە قەیرانەکەی یۆناندا هاتەدەر کە لە بەرامبەر ئەو هەوڵ و تێکۆشانەیدا، بەتایبەت ئە خەرجییە زۆرەی کردبووی، شتێکی بەنرخی ئەوتۆی چنگ نەکەوت. لەساڵی ١٨٢٧دا کەشتیگەلەکانی لە سەودایەکدا لەدەستدا، هەربۆیە درك بەوە دەکرا کە خوازیار بوو لە ناوچەکانی دیکە قەرەبووی ئەو زیانانەی بکاتەوە. یەکەمجار هەوڵیدا کە لەگەڵ حکومەتی فەرەنسییدا بکەوێتە ڕێکەوتنێك، بەشێوەیەکی سونەتیی، میسر پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ فەرەنسادا کۆتایی پێهێنابوو. مسیۆنێری کاسۆلیکیی فەرنسیی بۆ ماوەیەکی درێژ لەو وڵاتەدا چالاك بوو، داگیرکارییەکانی ناپۆلیۆن هێشتا لە یادەوەرییدا زیندوو بوو، هەروەها ئەفسەرانی فەرەنسییش ڕۆڵێکی ڕێبەرییان لە بنیاتنان و ڕاهێنانی سوپا نوێیەکەی محەمەد عەلی دا هەبوو. محەمەد عەلی لەگەڵ "دروْڤیتی" ی کۆنسوڵی فەرەنسیی، سەبارەت بە داگیرکاریی میسر بۆ هەرێمە عوسمانییەکانی باکووری ئەفریقا (تەرابلوس، تونس، جەزائیر) بە پشتگیریی فەرەنسا و ملکەچیی عوسمانییەکان وتووێژی کرد. لەبەرامبەردا فەرەنسا لەو ناوچەیە جیاوگی ئابووریی و سیاسیی پێبدرێت . لەم پلانە هیچی لێ هەڵنەوەریی، لەجیاتی ئەوە، فەرەنسا خۆی هەستا بە داگیرکردنی جەزائیر.

ئەمێستا محەمەد عەلی بەلای بەریتانییەکانەوە بایدایەوە و هەمان پێشنیازی خستە بەردەستیان. کاتێك بەریتانییەکان هاوکارییان ڕەتکردەوە، بڕیاریدا بە تەنیا بجوڵێت، ئەو کۆنە قینێکی لەگەڵ فەرمانداری عوسمانیی "عەککا" کردە بیانوی هەڵمەتێکی گشتگیری بۆ دەستبەسەرداگرتنی سوریا لە ساڵی ١٨٣١ (بیانوەکەی ئەوە بوو کەفەرمانداری عوسمانیی

گێڕانەوەی ئەو جووتیارە پەنابەرانەی ڕەتکردووەتەوە کە لەبەر سەربازگیریی لە میسر هەڵاتوون). پاش بەرگرییەکی سەخت لەلایەن فەرمانداراەوە ، عەککا لە مایۆی ١٨٣٢دا کەوت. لە ژوئیەدا کوڕەکەی محەمەد عەلی(کە هەڵیگرتبووەوە) واتە ئیبراهیم پاشا، کە سەرکردایەتیی سوپای میسری دەکرد، دووجار سوپای عوسمانیی تێکشکاندو داگیرکردنی سوریای کۆتایی پێهێنا. حکومەتی عوسمانی نها بە فەرمیی محەمەد عەلی لێخستو وەك یاخییەك رایگەیاند. محەمەد عەلی هەوڵیدا دەرگای گفتوگۆ بکاتەوە، بەڵام کاتێك حکومەت ڕەتیکردەوە، فەرمانی بە سوپاکەی دا بەرەو ئەنەدۆڵ بکشێت و لەوێ لە ٢٧ی سێپتەمبەری ١٨٣٢دا لەگەڵ هێزەکانی عوسمانیی لە نزیك مۆدانیەدا دایان بە یەکداو پەرتەوازەیان کردن.

ئەم کارەساتە دەرگای بەرەو پایتەختی عوسمانیی بۆ میسرییەکان کردەوە، محەمەد عەلی ئەمێستا لە پێشڕەویی بەردەوام بوو، لەکاتێکدا هەوڵی سەرلەنوێ کردنەوەی دەرگای دانوسانی دەدا. عوسمانییەکان لە دەستەپاچەیی خۆیاندا بیریان لە پشتگیریی بیانیی دژی محەمەد عەلی کردەوە، بەریتانییەکان جگە لە پشتگیریی مەعنەویی چ شتێکی دیکەیان نەکرد، "میتیرنخ"ی راوێژکاری نەمساش بە هەمان شێوە سست بوو. سوڵتان لە بێهیواییدا پەنای بۆ دوژمنە سونەتییەکەی واتە روسیا برد کە یارمەتی بدات . روسەکان کە محەمەد عەلییان بە ئامرازی دەستی حکومەتی بێزراوی فەرەنسیی دەزانی (پاشایەتی ژوئیەی لویس فلیپ کە لە چاوی فەرمانڕەوایانی سانبترسبێرگدا، پاشایەتییەکی ناشەرعیی بوو)، هەروەها دەرفەتێك بوو سەرکەوتنێکی دیپلۆماسیی مەزنو پشتگیرییەکی دیپلۆماسیی و سەربازیی بۆ سوڵتان هێنایەئارا.

کاتێك دانوسانەکانی نێوان محەمەد عەلیو سوڵتان دووبارە شکستیهێناو هێزەکانی ئیبراهیم پاشا دەستیان کرد بە کشان بەرەو ئەستەمبوڵ، هێزەکانی روسیا لە ٥ی ئەپرڵی ١٨٣٣دا لە بۆسفۆر دابەزینو کاریگەرانە ڕێگەیان لە هەرجوڵەیەکی ئیبراهیم پاشا دژی پایتەخت گرت. بەڵام ئەو هێزانە ئەوەندە زۆرو بەهێز نەبوون تا پەلاماری ئیبراهیم پاشا بدەن. هەربۆیە سوڵتان جگە لە پەسەندکردنی داواکانی محەمەد عەلی و کردنی بە والی سوریا لە مایۆدا، چارەیەکی دیکەی لەبەردەمدا نەمایەوە. وێڕای ئەوەش ئیبراهیم پاشای کوڕیشی کرایە باجگری هەرێمی ئەدەنە. روسەکانیش بەهای دیپلۆماسیی خۆیان دەستکەوت کە مەبەستیان بوو، ئەوەش لە شێوەی ڕێکەوتننامەی "خونکار ئەسکەلسی" کە لە ژوئیەی ١٨٣٣دا مۆرکرا، کە لەنێوەرۆکدا هاوپەیمانییەکی بەرگریی هەشت ساڵە بوو

لـەنێوان روسـیا و ئیمپراتـۆریی عوسمانییـدا. ڕێکەوتننامەکـە لـە شـەش خـاڵی ئاشـکراو دانەیـەکی نهـێنی پێکـدەهات. خاڵـە نهێنییەکـە ئیمپراتـۆریی عوسمـانیی لـە پابەنـدبوون بـۆ هاوکارییکردنی سەربازیی بۆ روسیا بواردبوو، بەڵام ئەوەی کردبووە مەرج گەر بێتو لە نێوان روسیا و لایـەنێکی دیکـەدا جـەنگ هەڵبگیرسـێت، حکومـەتی عوسمـانیی پابەنـد دەبێـت کـە تەنگەی دەردەنێل بە رووی تێکڕای کەشتیگەلی وڵاتەکان ،جگە لە روسیا، دابخات.[27]

ڕێکەوتننامەکە کاریگەرییەکی توندی کردە بەریتانیا، ئەوەی هەمیشە لە روسیا تۆقی بوو، بە تایبەت لـە نێوەنـدە لیبراڵییەکانـدا. ئەمێستا کابینـەش لـە مەترسیی جمانی روسـەکان بـۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست فرە نیگەران بوو، هەروەك لە لەندەن درکی پێدەکرا، کە بووە یەك لەو مەسەلە سەرەکییانەی سیاسەتی دەرەوەی بەریتانیی لە دەیـەی داهـاتوودا. لە هـەمان کاتـدا، بەریتانییەکان بوونە دوژمنێکی سەرسەختی ئەو پیاوەی ئەم هەموو سەرئێشەیەی بۆ نانـەوە کە محەمەد عەلی بوو.

لـە راسـتییدا مـەحموودی دووەم هـەرگیز لەدەسـتدانی هەرێمـەکانی سـوریای پـێ قـووت نەدەچوو، لـە دەرفـەتێك دەگـەڕا تۆڵـەی خـۆی بکاتـەوە. لـە سـاڵی ١٨٣٨دا، "مـستەفا رەشـید پاشا"ی وەزیری دەستڕۆیشتووی کاروباری دەرەوەی خۆی نـارد بـۆ لەنـدەن تـاکو پـشتگیریی حکومەتی بەریتانیا بۆ هێرشکردنە سەر محەمەد عەلی بەدەستبێنێت. وێڕای ئـەم پێشنیازە، ئاسۆی ئەم پشتگیرییە روون نـەبوو، هـەروەها ڕێکەوتننامەیـەکی بازرگانیی ئـازاد مـۆرکرا کـە بـە پێـی ڕێکەوتننامەکـە بازاڕەکـانی عوسمـانیی (پێدەچێت لەوانـە ئـەو ناوچانەشـی کـە لـە میـسرییەکان دەسـەندرێتەوە) بـە رووی بازرگـانیی بـەریتانیادا دەکرێتـەوە. هەرچـەندە لـە ئەپرلی ١٨٣٩دا، سوڵتان هێندە هەستی بە هێزی خۆی دەکردکە فەرمانی هێرشکردنەسـەر هێـزە میسرییەکانی لـە بـاکووری سـوریادا دا. ئاکامەکەشـی بریتیبـوو لـە بـەزینی کەموێنـەی عوسمانییـەکان لـە "ینزیـپ" لـە ٢٤ی ژونـدا. لـەوەش بـەدتر، چـەند رۆژێکـی کـەم پاشـتر، فەرمانـدەی کەشـتیگەلی عوسمـانیی لـە دەریـای ناوەڕاسـتدا، بیـستییەوە کـە یـەك لـە رکابـەرەکانی بۆتـە سـەدری ئـەعزەمو داوای گەڕانـەوەی کەشـتیگەلەکانی دەکـرد، بـەرەو ئەسکەندەرەییە ملی پێوەنا و کەشتیگەلی عوسمانیی رادەستی میسرییەکان کرد.

[27] Enver Ziya Karal (1983) Osmanlı Tarihi. V. Cilt, Nizam-i Cedid ve tanzimat devirleri (1789–1856), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 137.

کێشەی ڕۆژهەڵات

دواساڵەکانی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان مەحموودی دووەم پەرەگرتنی بەرژەوەندییەکانی زلهێزە ئەوروپییەکانی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا بەخۆوە بینی. قەیرانەکانی یۆنان و میسر، لاوازیی ئیمپراتۆرییەکەیان پێشانداو بەریتانیای سەبارەت بەو مەترسییە ستراتیژییە وریا کردەوە کە سەبارەت بە کاریگەریی دەسەڵاتی ڕوسیا لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا هاتبووە ئارا. ئەوەی ڕوسەکانی والێدەکرد بتوانن پێگەی بەریتانیا لە دەریای ناوەڕاست بخەنە مەترسییەوە. هەروەها نەمساش فرە لە باڵادەستیی ڕوسەکان لە بالکان دەترسا. ڕکابەری ئیمپریالیی نێوان بەریتانیای مەزن و فەرەنسا، وای لە فەرەنسا کرد سەرلەنوێ سەربەرز بکاتەوە، ئەوەیەك پاش هەڵمەتەکەی ناپۆلیۆن بۆسەر میسر.

ئەو پرسیارە چۆن گومان بڕەوێنێتەوە سەبارەت بەوەی ململانێی نەتەوەییەکانی بالکان و خولیا ئیمپریالیستییەکانی زلهێزەکان بەرێوەبچێت بێئەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی تێکبشکێت. یاخود گەر ئەم تێکشکاندنەش حەتمیی بێت (ئەوەی کە زۆربەی سیاسەتکارەکانی ئەوروپا باوەڕیان پێی هەبوو) چۆن ئیمپراتۆرییەکە لەبەریەك هەڵوەشێت بێئەوەی هاوسەنگیی هێزەکان لە ئەوروپا لاسەنگ بێت و ببێتە هۆی هەڵگیرساندنی جەنگێکی گشتیی، ئەوەی کە بەدرێژایی سەدەی نۆزدەیەم بەناوی (کێشەی ڕۆژهەڵات) دەناسرا.[٢٨] ئەوەی لە ئەجێندای سیاسیی و دیپلۆماسیی هەر پایتەختێکی ئەوروپادا بایەخی بەرزی خۆی هەبوو. ئەوە تەواو دروست بوو، چونکە ئەوە بێزاریی نەتەوایەتیی سربیی بوو کە بووە هۆی هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهانیی لە ساڵی ١٩١٤دا .ئەوەی نەك تەنیا بووە هۆی ڕووخاندنی ئیمپراتۆریی عوسمانیی، بەڵکو بووە هۆی داڕمانی نەمسا و ڕوسیا و ئیمپراتۆریی ئەڵمانیاش.

لێرەوە وێناکردنی پەرەسەندنی سیاسەتی نێودەوڵەتیی پێشینەی دوو پەرەسەندنی تاڕادەیەك دژبەیەکی پێکدەهێنا کە هەر لە ساڵی ١٨٢٠ەوە بەرەوسەر بناغەی ئاشتیی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا چەسپاند. لەلایەکەوە گرێدانی زێدەی لایەنەکان بە سیستمی

---

[28] چەمکی "کێشەی ڕۆژهەڵات" لەکاتی کۆنگرەی ڤیرۆنا لە ساڵی ١٨٢٢دا تێکەڵ بە گوتاری دیپلۆماسیی بوو. بڕوانە:

Matthew A. Anderson (1972) *The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations*, London: Macmillan (first edition 1966). For an excellent brief summary, see also Walter Alison Phillips's (1962) 'Eastern Question', in *Encyclopaedia Britannica*, Chicago/London, vol. 7, 861–8.

سەرمایەداریی جیهانییەوەو گەشەکردنی بەرچاویان لە بواری بازرگانییدا، پێگەی ئەوانەی بەهێز کرد کە قازانجیان لەو پەرەسەندنەدا هەبوو کە بازرگانە کریستیانییە عوسمانییەکان، پیشەسازانو سەرافەکان بوون. لەلایەکی ترەوە، حکومەتی سوڵتان مەحموودی دووەم لە سایەی ڕێنمایی سوڵتان خۆیەوە هەوڵی بەهێزکردنی دەوڵەتی دەدا، لە ڕێگەی چاکسازیی سەربازیی، کارگێڕیی و داراییەوە. وردە وردە توانای سیاسیی و هێزی ئابووریی لە نێوان دوو دەستەی کۆمەڵگەی عوسمانییدا چەمسەریان گرت کە دەستەبژێری باڵادەستی سەربازیی و بیرۆکراتیی و هەروەها بۆرجوا کریستیانییەکان بوون.

ڕۆڵی هێزە بیانییەکان لەم چوارچێوەیەدا ناکۆك بوو، ئەوان، بەتایبەت بەریتانییەکان لە ساڵی ١٨٣٠ەوە بۆ ١٨٧٠کان، هانی چاکسازیی مۆدێرنیان بە ئامانجی بەهێزکردنی دەوڵەتی عوسمانیی دا، بەڵام لە هەمان کاتدا، چاوبرسییانە خەریکی پاراستنی بەرژەوەندییە بازرگانییەکانو مافەکانی کریستییانە هاوئاینەکانیان بوون. ئەوانەی زۆربەیان لە سایەی سیستمی بەراتدا ببوونە ڕەعییەتی وڵاتانی بیانیی. ئەوان لە پێناو مافە یەکسانەکانی ڕەعییەتە کریستیانییەکانی سوڵتان وەك پێودانگێکی دڵسۆزانەی چاکسازییەکان فشاریان دەکرد. دواتریش پشتگیریی ڕەتکردنەوەی کۆمەڵگە کریستیانییەکانیان دەکرد کە لەبەرامبەر ماق یەکساندا واز لەو مافە سونەتییانە بهێنن کە لەسایەی سیستمی:میللەت"دا هەیانبوو.

سوڵتان لە لوتکەی دەسەڵاتدا : دەستپێکردنی بزوتنەوەی چاکسازیی

سیاسەتەکانی سوڵتان مەحموودی دووەم لە ساڵی ١٨٢٦ەوە بەرەوسەر، ئاراستەی هەوڵەکانی چاکسازیی عوسمانیی دیارییکرد کە لە ماوەی ٨٠ساڵی داهاتووش گیرایەبەر. هاوشێوەی سیاسەتەکانی سوڵتان سەلیمی سێیەمو ئەوانەی رکابەرە مەزنەکەی کە محەمەد عەلی پاشا بوو، ئەو سیاسەتانەی دواجار ئامانجیان بەهێزکردنی دەوڵەتی ناوەندیی بوو لە ڕێگەی بنیاتنانی سوپایەکی نوێوە. هەموو ئەو چاکسازییانە دەتوانرێت وای لێ تێبگەین کە ئامرازێك بووە بۆ ئەو ئامانجە : دامەزراندنی سوپایەکی نوێ پێویستی بە پارەو خەرجیی هەبووە، پارەش دەبووایە لە ڕێگەی سەپاندنی باجی زیاترەوە مسۆگەر بکرێت، ئەوەی کە دەتوانرا لە ڕێگەی بیرۆکراتییەکی نوێ و کارای ناوەندیی و هەرێمیی بەدیبهێنرێت. باشترکردنی پەیوەندکان لە پێناو فراوانکردنی دەسەڵاتی حکومەت پێویست بوو، هەروەها شێوازی نوێی فێرکردنو پەروەردە لەپێناو بەرهەمهێنانی شێوازی نوێ لە

کارمەندانی پسپۆڕی سەربازیی و کارگێڕیی بۆ سوڵتان پێویست بوو. کە مەحموودی دووەم لەو رووەوە زیاتر لەوانەی پێش خۆی ملی نا (بەڵام نەك زیاتر لە محەمەد عەلی) لە هەوڵەکانیدا بۆ ریشەکێشکردنی دامەزراوە سونەتییەکان کە لەوڵاتدا هەبوون، هەڵوەشاندنەوە یاخود رامکردنی دەزگاکانی، هەروەها لە ئامانجی چاکسازییەکانی بوو. لەکاتێکدا سەلیمی سێیەم لە هەوڵی بەگژداچوونەوەی خراپییەکانی سیستمی رۆژدا بوو، مەحموود کارگێڕییەکی نویّ و پێکهاتەیەکی یاسایی ئەفراند.

خاڵی وەرچەرخان لە ملکەچ پێکردنی دامەزراوەکان بریتیبوو لە رووبەڕووبوونەوەی نێوان سوڵتان مەحموود و ئینکشارییەکان لە ساڵی ١٨٢٦دا، سوڵتان لە بەشی یەکەمی دەورانی فەرمانڕەوایەتییەکەیدا هانی پەرەسەندنی زیاتری یەکە سەربازییە بچووك و تایبەتەکانیدا (تۆپخانە، بارهەڵگر، ئەندازیاریی) کە هێندێك لەوانە تەنانەت پێش هاتنی سوڵتان سەلیمی سێیەم بۆ سەر تەخت دامەزرابوون. بەڵام سوڵتان مەحموود وریایانە خۆی لە دووبارەکردنەوەی هەمان هەوڵی سەلیم بەدوور گرت سەبارەت بە دامەزراندنی هێزی نویّ. سوڵتان بێزاریی لە ئاکاری ئینکشارییەکان لە هەڵمەتی یۆناندا لە مایۆی ١٨٢٦دا دەربڕی و بڕیاری هەوڵی ژیاندنەوەی سوپای نەزمی نوێی دایەوە، بەڵام لە ژێر ناوی (موعەلیم عەسکەری مەنسورەی موحەمەدییە/سەربازانی راهێنراوی سەرکەوتووی موحەمەدیی)دا. لەهەر بەتالیۆنێکی ئینکشاریی سەدوپەنجا کەس بۆ ئەو هێزە نوێیە تۆمارکران. بێگومان هەروەك چاوەڕواندەکرا، ئینکشارییەکان دژی ئەم کەمکردنەوەی پێگەیان یاخیبوون، بەڵام سوڵتان خۆی ئامادەکردبوو، کاتێك ئینکشارییەکان کۆبوونەوە تاکو هێرش بکەنە سەر کۆشك، هێزی تۆپخانەی سوڵتان تێیان کەوت و قەڵتوبڕی کردن و بنکە سەربازییەکانی گرتێبەردان. لە ماوەی ٣٠ خولەکدا بەرگریی ئینکشارییەکان، کە دەرکەوت ئەمجارەیان لەلایەن جەماوەری دانیشتووی پایتەختەوە پشتگیریی نەکران، شکستی خوارد. رۆژی دوایی هێزی ئینکشاریی بە فەرمیی هەڵوەشایەوە و لە چەند هەفتەی داهاتوودا، هێزە پارێزەرەکانی ئینکشاریی هەرێمەکانیش هەڵوەشێنرانەوە، پاش ئەوەی هێندێکیان بە توندی بەرگرییان کرد.

پاش سەرکوتکردنی ئینکشارییەکان کە لە مێژووی عوسمانییدا بە (واقیعەی خەیرییە/رووداوی خێردار) ناسراوە، سوڵتان بە دانانی سەرلەشکری هێزە نوێیەکە دەسەڵاتی سیاسیی ئایندەیی خۆی بەسەر سوپادا زامنکرد و ئەوەش نیمچە سەربەخۆیی سونەتیی یەکە جیاوازەکانی سوپای پێکهێنا . لە کاتێکی گونجاودا ، ئەو ئۆفیسەی

سەرلەشــکر دەبێتــە وەزارەتــی جــەنگ. وەك دەرئــەنجامێکی ڕووداوی خێــردار ، ڕێبــازی ســۆفیگەرایی بەکتاشــیی کــە لــە ســەدەی پازدەیەمــەوە بــە تونــدی پەیوەســت بــوون بــە ئینکــشارییەکانەوە، بــە فــەرمیی هــەڵگیرا. زۆربــەی تەکییــەکان ڕووخێنــران و ئەوانــەش مابوونەوە، خرانە ژێر چاودێریی ڕێبازی دروستکاری نەقشبەندییەوە، لەکاتێکی گونجاودا، ڕێبـازی نەقـشبەندی دەبێتـە ڕکابـەرێکی بیروبڕواو کـەلتووری بەکتاشـی لـە نیـوەی دووەمـی سەدەی نۆزدەیەمدا.

عولەما کە پێشتر بە هاوپەیمانیی ئینکشارییەکان کاریگەرانە دژایەتیی سوڵتانە چاکسازە بەرایـیـەکانیان دەکـرد، نـەـا توانـا و هێـزی خۆیـان لەدەسـت دابـوو، سـوڵتانیش دەرفـەتی ئـەو لاوازییەی پێگەیانی قۆزتەوەو لە دوو ڕووی بایەخدارەوە جڵەوی گرتن : لەلایەکەوە دەزگای ئــەوقاف خــستە بندەســتی حکومەتــەوە، لــە ڕێگــەی دامەزراوەیــەکی ســەربەخۆی بەڕێوەبەرایەتییــەوە کــە دواتــر بــووە وەزارەتــی دابودەزگــا ئاینییــەکان و عولەماشــی لــە چوارچـێوەی پلەبەندییـەکی دیـارییکراودا کـۆکردەوە کـە لەلایـەن "شەیخولئیـسلام"ەوە سـەرۆکایەتیی دەکـرا کـە مـوفتی سـەرەکیی و بـەرزترین پلـەی ئـاینیی ئیمپراتۆرییەکـە بـوو، ئەوەش دەسەڵاتی بەسەر دەزگای ئاینییدا سەنترالیزە کرد بەهەمان شێوە کە لەگەڵ سوپادا ئەنجامی دابوو.

بەدڵنیاییـەوە، چارەسـەرە توندەکـەی ساڵی ١٨٢٦ ئیمپراتۆرییەکـەی لەبـەردەم بوونی هـەر هێزێکـی چـەکداری ڕێکخـراودا دانـا، ئـەوەش سـوڵتانی والێکـرد بـە بایەخـەوە بڕوانێتـە دامەزرانـدنی سوپایەکی نوێ کە لـە مـایۆدا نـاوی سـوپای "مەنسوور/سـەرکەوتوو"ی لێنـا. سوڵتان بە پشتگیریی "خەسرەو پاشا" ی سەرلەشکر لەو قۆناغە هەستیارەدا توانی وێڕای گرفتی مەزن، سوپایەکی شێوە ڕۆژئاوایی دابمەزرێنێت. مەزنترین گرفتی ئـەم کارە بریتیبـوو لە دۆزینەوەی ئەفسەری لێوەشاوە. محەمەد عەلی پێشتر لەو ڕووەوە وریا بوو، پێش ئـەوەی دەست بە فراوانکردنی هێزەکانی بکات هەوڵیدا دەستەیەکی بچووك بەڵام لێوەشاوەو کارا لە کادرانی بۆ دابمەزرێنێت. بەڵام سوڵتان نەیدەتوانی لەو هەلومەرجە سیاسییەی پێش ساڵی ١٨٢٦ کارێکی لەو چەشنە بکات و لە ڕووی کردارییەوە دەبوو لە هیچەوە دەستی پێبکردایە . لە پاش لەنێوبردنی ئینکشارییەکان، سوڵتان داوای لـە ڕەعییەتـە میسرییەکەی خۆی کـرد ڕاهێنـەری سـەربازیی بۆ ڕەوانـە بکات، بەڵام محەمـەد عـەلی لەبەر چـەند هۆیـەکی ئاشـکرا بە ئەدەبەوە ئەو داوایـەی ڕەتکردەوە. هەربۆیـە وەك پێشتر لـە میسر ڕوویـدا، ڕاهێنـەری بیـانیی بانگێشتکران بۆ ئەوەی دەستەی ئەفسەران باربهێنن. حکومـەتی عوسمـانیی لەبـەر ئـەوەی لـە

رووی سیاسییەوە کەمتر لە ئەفسەرانی پروسیی بەگومان بوو وەك لە فەرەنسیی و بەریتانیی و روسەکان، هەربۆیە ئەوانی بانگێشتکرد . ئەوەش سەرەتای دەستپێکردنی نفوزی پروسیی(دواتر ئەڵمان) بوو لە سوپای عوسمانییدا. کە بۆ ماوەیەکی نزیك بە سەدەیەکی خایاند. هەرچەندە هەستیاریی موسوڵمانان ڕێگەی نەدا ئەفسەرانی بیانیی بکرێنە فەرماندەی هێزە چەکدارەکانی عوسمانیی، ئەوەش کاریگەریی سنووردار کردبوون. گرفتێکی دیکە بریتیبوو لە دابینکردنی چەك و جلوبەرگی سوپای نوێ ، کەلوپەلی سەربازیی زۆر لە وڵاتە جۆراوجۆرەکانی ئەوروپاوە هاوردەکران، بەڵام هەمان کات هەوڵدرا لەنێوخۆی ئیمپراتۆرییەکەدا هێندێك پێویستیی دابین بکرێت.

بەگشتیی، زۆری نەخایاند کە سوپایەکی کارا دامەزرێنراو لە رووی سەربازییەوە دەگونجێت ئیمپراتۆرییەکە ٢٠ ساڵ پاش ساڵی ١٨٢٦ زیاتر لەهەر کاتێکی تر لاوازتر بووبێت . پێشتر یاخود دواتر، ئەوەی بە ئاشکرا لە جەنگی کارەساتباری روسی ١٨٢٨-١٨٢٩و قەیرانەکانی میسری ساڵانی ١٨٣١-١٨٣٣و ١٨٣٩-١٨٤٠ دا دەرکەوت. هەنگاوێکی گرنگ لە مۆدێرنەکردنی سوپادا بریتیبوو لە پێکهێنانی سوپای "رەدیف/یەدەك" دوای مۆدێلە پروسییەکە. ئامانج لەوەش ئامادەکردنی ژمارەیەکی زۆر پیاوانی راهێنراو بوون لە هەرێمەکاندا بۆئەوەی یاساو ئارامیی بپارێزن و هەروەها بۆ ئەوەی لەکاتی جەنگدا سوپای نیزامیی پێ بەهێز بکرێت. هەرچەندە هێزی رەدیف سەرەتا لە رووی چەك و رێکخستنەوە لاواز بوون ، بەڵام لە ماوەی دواتری سەدەکەدا، بەجۆرێك پەرەیسەند کە ببووە ئامرازێکی گرنگی چەسپاندنی دەسەڵاتی حکومەت لە هەرێمەکاندا. [٢٩]

مەحموودی دووەم درکی بەوە کرد کە تەنیا سوپای هاوچەرخ بەس نیە. بەڵکو ماشێنێکی بیرۆکراتیی کاریگەریشی پێویستە کە وڵات لەبندەستی خۆیدا راگرێت و داهاتی بۆ کۆبکاتەوە. لەسەر ئاستی ناوەندیی، هەوڵەکانی سوڵتان بۆ بەدەستهێنانی ئەم مەبەستە سێ شتی گرتبووەخۆ، یەکەم هەوڵیدا ژمارەیەك هەنگاو هەڵهێنێت بۆ ئەوەی پلەو حاڵەتێکی پارێزراو بە کارمەندە کارگێڕییەکانی، چ بە تاك و چ بە کۆ، ببەخشێت. لەساڵی ١٨٢٦دا ئەو دابە کۆنەی هەڵوەشاندەوە کە سەبارەت بە دەستبەسەرداگرتنی موڵك ومالی کارمەندە باڵا دەرکراوەکانی دەوڵەت هەبوو. لەساڵی ١٨٣٤دا دابی سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی ساڵانەی کارمەندە باڵاکانی دەوڵەتی هەڵوەشاندەوە (لەگەڵ سەرلەنوێ دیارییکردنەوەی ئەو پارچە

[29] Erik-Jan Zürcher (1999) 'The Ottoman conscription system in theory and practice, 1844–1918', *International review of social history*, 43 (3), 437–9.

زەوییـەی وەك سەرچـاوەی بـژێویی دەیاندرایـە کـە بـارێکی فـرە گـران بـوو بەسـەر شـانی کارمەندانـەوە). ئەمـە شـوێنی گیرایـەوە بـەوەی کـە موچـەی مانگانـە لـەجیاتیی ئـەو پارچـە زەوییانە بۆ کارمەندان دەستنیشانکرا. سوڵتان لـە سـاڵی داهـاتوودا سیـستمێکی پلەبەندیی هاوچەرخی بـۆ پۆسـتو پلەوپایـەکان پێشکەشکردو هەوڵیـدا شـوێنی ئـەو سیـستمە کۆنـەی ئەسنافەکان لە هـەر بوارێکدا بـە سیـستمێکی فـەرمیی پـڕ ڕێنمـایی بگرێتـەوە. ئـەم گۆڕانـە بـە درێـژایی نیـوەی دواتـری سـەدەکە وردە وردە روویانـدا. دووەم، سیـستمی سـونەتیی و زیـاتر نادیارییکراوی حکومەتی بابی عالی بە سیستمێکی حکومـەتی گـۆڕیی کـە کـارو پیـشەکانی بە ئاشکرا تێیدا جیابکرێتەوەو لەگەڵ خولیا نوێیەکانی دەوڵەتێکی ناوەندیی بگونجێت.

لەم پرۆسـەیەدا، ئەرکـە جیاوازەکـانی سـەدرولئەعزەم، کـە لـەرووی سـونەتییەوە بـە هـاوەڵی سـوڵتان دادەنـراو نوێنەرایـەتیی تـەواوی دەسـەڵاتەکانی سـوڵتانی دەکـرد، لـەنێو کارمەنـدە راژەکارەکـانی سـەدری ئەعزەمدا دابـەش کـران. "کەهیـە/چاودێر"ەکـەی سـەدرولئەعزەم بـووە یەکـەمین وەزیـری کاروبـاری مـەدەنیی و پاشـتر لـە سـاڵی ١٨٣٧دا بـووە وەزیـری نـاوخۆ، (رەئیـسولکوتاب/سـەرۆکی نووسـەران) بـۆ وەزیـری کاروبـاری دەرەوە پەرەیـسەند. ئـەو دەزگایانـەی لەبەشـی گەنجینـەو هـەروەها وەزارەتـی دادپـەروەریش پـەرەیان سـەند. سـێیەم، سـوڵتان دەسـتیکرد بـە پێکهێنـانی ئەنجومـەنێکی راوێـژکاریی لـە هەریەکـە لـە دەربـارو لـە دەروازەی باڵاشـدا تـاکو مامەڵـە لەگـەڵ ئـەو ئەرکـە نوێیانـەی یاسـادانانەدا بکـات کـە چاکسازییەکانی پێویـستی پێیـەتی. لـە هـەموویان گـرنگتر بریتیبـوو لـە (مەجلیـسی ڤـاڵای ئـەحکامی عەدلیـە/ئەنجومـەنی بـاڵای ڕێنماییـە دادپەروەرییـەکان) ئـەوەی کـە پێکـەوە لەگـەڵ ژمارەیــەك دامــەزراوەی بــچووکی دیکــەدا رۆڵێکــی فــرە بایەخــداریان لــە سیــستەمە چاکسازییەکانی ٣٠ساڵی داهاتوودا بینی.

کێشە داراییەکان

چاکـسازییەکان، بەتایبـەت چاکـسازییە سـەربازییەکان، بـڕە پارەیـەکی کەموێنـەی تێـدا خـەرجکرا، یـەك لـەو گرفتـە سـەختانەی هەمیـشە تووشـی سـوڵتانو حکومەتەکـەی ببـوو، بریتیبـوو لـە بەرزکردنـەوەی ئاسـتی داهـاتی وڵات بـۆ خەزێنەیـەکی تایبـەت کـە بـۆ سـوپاکە دانرابـوو بـەناوی (مەنـسورو خەزێنەسـی/خەزێنـەی سـەرکەوتووان) لـە سـاڵی ١٨٢٦ەوە بەرەوسـەر، داهـاتی زیـاترو زیـاتر رەوانـەی ئـەو خەزێنەیـە کـرا: ئـەوەش لـە ڕێگـەی بـاجی کێڵگـەکان، لـەو دەزگـا ئاینییانـەی هێنرابوونـە ژێـر دەسـەڵاتی حکومـەت، لـەو ماڵومولکـە

دەستبەسەرداگیراوەکان و هەروەها لە ڕێگەی باجی نوێوە کە بۆ ئەم مەبەستە داهێنرابوون، کەناوی لێنرابوو(رسوماتی جیهادیە/باجی جەنگە پیرۆزەکان).

بەڵگەی ئاشکرا هەن کە هاندەری سەربازیی لە پشتی ئەو چاکسازییەوە بوون کە "خەزێنەی سەرکەوتووان"ی هێنایەبەر کە دواجار بۆ (وەزارەتی دارایی) گۆڕا. حکومەتی عوسمانیی لەماوەی ژیانی سوڵتان مەحموود دا سەبارەت بە بەرزکردنەوەی لێهاتوویی و کارایی سیستمی باج سەرکەوتنی بەدەستنەهێنا. نەشیتوانی ئاستی داهات لە ڕێگەی بەکارهێنانی کارای قۆرغکاریی دەوڵەتیی و سیاسەتە بازرگانییەکانی هاوشێوەی ئەوەی محەمەد عەلی لە میسر بەڕێوەی برد، بەرزبکاتەوە. بە پێچەوانەوە، لەبەرەو کۆتایی فەرمانڕەوایەتیی مەحمووددا، دامەزراوە قۆرغکارییەکان هەڵوەشێنرانەوە، حکومەت بە ناچاریی پەنای بۆ شێوازە کۆنەکەی دابەزاندنی دراوی کانزایی (کەمکردنەوەی ڕێژەی زیوەکەی) بردەوە و بۆ ئەوەی فریای کورتهێنانە داراییەکەی بکەوێت. ئاکامەکەی بەدڵنیاییەوە، هەڵتۆقینی هەڵاوسان بوو، لەبەرامبەر ئەو دراوە ئەوروپییە کە ڕژابووە ڕۆژهەڵات، "قروشی" عوسمانیی بەدرێژایی سەدەی هەژدەیەم نرخی جێگیر بوو، لەسەردەمی سوڵتان مەحموود بەڕێژەی ٥٠٠ لەسەدا دابەزینی بەخۆوە بینی.[٣٠] ئەوەی بەو شێوەیە بەردەوام بوو بێئەوەی بگوترێت کە کاریگەریی لە موچەی مانگانە دەکات. ئەوەی بێگومان یەکێك بوو لە هۆکارە بنەڕەتییەکانی بەربڵاوبوونی گەندەڵیی، ئەوەی هاوچەرخەکان گازندەی لەبارەوە دەکەن و هەروەها هۆکاری ئەو نائارامییە کۆمەڵایەتییە بەردەوامەی دواساڵەکانی فەرمانڕەوایەتیی مەحموود بوو.

ئەوەی پەیوەندیی بە پێویستی زیاتری داهاتی باج هەبوو، ئەو هەوڵانە بوون بۆ چاکسازیی، یاخود لانی کەم بۆ بەگژداچوونەوەی بەدبەکارهێنانی کارگێڕییە هەرێمییەکان، سوڵتان هەوڵی زیاتریدا توانای سەربازیی و دارایی خانەدانەکان لە ڕێگەی دامەزراندنی ڕاستەوخۆی کارمەندانی فەرمیی و نێردراو لە ئەستەمبوڵەوە لغاو بکات، بەتایبەتی باجگرو

[30] زۆر ئەستەمە نرخاندنی وردو ڕاستیینەی هەڵاوسانی ئەم قۆناغەمان دەستکەوێت، بەڵام سەبارەت بە پارەی کانزایی سەرەکیی عوسمانیی کە "قروش"ە، لەساڵی ١٨٠٠دا ٨ قروش بەرامبەر یەك "دوکاتی" ڤینسیا بوو، بەڵام لەساڵی ١٨٣٤دا بەشێوەیەك دابەزیبوو کە لە ٥,٩ بۆ یەك گرام لە سێ دەیەیەی فەرمانڕەوایی مەحمووددا دابەزیبوو. بڕوانە:

Şevket Pamuk (1994) 'Money in the Ottoman Empire, 1326– 1914', in Halil İnalcık with Donald Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 967, 970 and 975.

فەرماندە سەربازییەکان. یەکەمجار ئەم سیاسەتانە لە دوو ناوچە ئەزموونکرا، هەرێمی بۆرسە (ئەوکات خوداوەندیار بوو) و هەروەها مەڵبەندی گالیپولی، هەرێمەکانی دیکە لە ماوەی ژیانی مەحموودا بەسەختی کاریگەرییان تێکرا.هەروەها سوڵتان بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی لە هەرێمەکان، هەستا بە چاکردنی پەیوەندییەکان لە ڕێگەی پێشکەشکردنی سیستمێکی پۆستو بنیاتنانی ڕێگەوبان، هەرچەندە ئەمانە تەنیا بەو هەرێمانەوە سنووردرا بوو کە لە پایتەختەوە نزیك بوون. هەمان مەبەست ڕۆڵی لە بڵاوبوونەوەی یەکەمین ڕۆژنامەی عوسمانییدا هەبوو، کە زیاتر ڕۆژنامەیەکی فەرمیی بوو، ئەوەی بەناوی (تەقویمی وەقایع/ڕۆژژمێری ڕووداوەکان) لە ساڵی ١٨٣١دا چاپو بڵاوکرایەوە.

سوڵتان مەحموود لە پێناو زیادکردنی داهاتو لە ڕێگەی باجگریی چالاکترەوە فەرمانیدا سەرژمێریی ئەنجام بدرێت. لەساڵانی ١٨٢٨– ١٨٢٩دا کار بۆ ئەوە دەستپێکرد، بەڵام بەهۆی هەڵگیرساندنی جەنگی ڕوسییەوە ئەو کارە تەنیا لە چەند هەرێمێکی دیارییکراودا بەردەوام بوو. ڕاپۆرتەکانی سەرژمێریی کە لە ساڵی ١٨٣١دا نووسرابوو، ژمارەی دانیشتووانی بە ٣,٧ملیۆن کەس دانابوو. چونکە تەنیا پیاویان ژماردبوو. ئەم ژمارەیە کە دەبێت دووقات بکرێت بۆ ئەوەی ژمارەی ڕاستەقینەمان دەستکەوێت.بەڵام تەنانەت بەو چەشنەش دەگونجێت تەنیا نیوەی تێکڕای دانیشتووان بەرجەستە بکات. کارمەندە فەرمییەکانی سەرژمێریی ژماردنی موسوڵمانەکانیان پشتگوێ دەخستو، چونکە بەرژەوەندیی بنەڕەتییان لە ژمارەی کریستییەکاندا بوو، ئەوانەی کە "جزیە/سەرانە"یان دەداو ژیانێکی دژواریان لە پشت شارۆکەکانەوە دەگوزەراند. لانی کەمی ژمارەی ڕاستیینەی تەواوی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە (جگە لە باکووری ئەفریقا) دەگونجێت ٢٣ملیۆن کەس بێت.[31] لەساڵانی دواتردا سەرژمێرییەکان بەردەوام بوون، بەڵام لە ساڵی ١٨٤٤دا سەرژمێرییەکی تەواو نوێ ئەنجامدرا، بەتایبەت بۆ مەبەستی سەربازگیریی. ئێمە تەنیا ئاکامەکەی بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ دەزانین(لە ڕێگەی نووسەرە هاوچەرخەکانەوە کە ئاماژەیان پێداوە)، بەڵام تێکڕای ژمارەی دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە بە باکووری ئەفریقاو میسریشەوە بە ٣٥,٣٥٠,٠٠٠ کەس دانراوە.[32]

[31] Kemal H. Karpat (1985) *Ottoman population 1830–1914: demographic and social characteristics*, Madison: University of Wisconsin Press, 21–2.
[32] Kemal H. Karpat, op. cit., 116.

فێرکردن

دووەمـین هەلومــەرجی فـرە بایەخـدار پـاش بەدەسـتهێنانی داهـات بـۆ سـەرکەوتنی چاکـسازییەکانی سـوڵتان مـەحموود بریتیبـوو لـە دروسـتکردنی کـادر کـە توانـای جێبـەجێکردنی ئـەو چاکـسازییانەیان هـەبێت. عوسمانییـەکان پێویـستییەکی زۆریـان بـە زانیـاریی سـەبارەت بـە ئـەوروپا، بـە زانـستە ئەوروپییـەکان و تەکنـەلۆژیا و هـەروەها بـە زمانـە ئەورپییەکان هەبوو.

لەکاتێکـدا فێرکردنـی فـەرمیی بەشـێوازە هاوچـەرخەکەی جێگـەی بایـەخ بـوو، سـوپا فـرە لەپێـشەوەی دامـەزراوە عوسمانییـەکانی دیکـەوە بـوو. کـۆلێجی پزیـشکیی سـەربازیی کـە زانستی پزیشکی نوێی تێدا دەخوێندرا، لـە ساڵی ١٨٢٧دا دامـەزرا.مەسـەلەیەکی وا کـە وەك داهێنانێکی شۆڕشگێڕانە بوو لە کۆمەڵگایەکدا کە زانستە پزیشکییەکانی هێشتا لەبنەڕەتدا هـی سـەردەمی یۆنانییـە کۆنـەکان بـوو. خوێنـدنی پزیـشکیی نـوێ، بـایۆلۆجی و فیزیـا بەشێوەیەکی حـەتمیی هـانی بیرکردنـەوەی عەقڵانیانـە و پۆزەتیڤانـەی لـەنێو خوێندکارەکانـدا دا، کۆلێجە پزیشکییەکە ژمارەیەکی نائاسایی بیرمەنـدی ریفۆرمیست، نووسـەرو چالاکوانی لـە کۆتـایی سـەدەکەدا هێنایـە ئـارا. لـە سـاڵی ١٨٣١دا فێرگەیـەك بـۆ مۆسـیقای سـەربازیی دامەزرێنراو هەروەها لە ١٨٣٤دا ئەکادیمیەکی سەربازیی دامـەزرێنرا لـە مەڵبەنـدی "مەچکا" لـە ئەسـتەمبوڵ. ئـەم فێرگەیـە پاشـتر بـۆ مەڵبەنـدی "پانگـالتی" گواسـترایەوەو لەگـەڵ چـەند فێرگەیـەکی دیکـەدا ئاوێتـەکران، رۆڵێکـی گرنگیـان لـە هێنانـە کایـەی کـادر بـۆ دواقۆنـاغی ئیمپراتـۆری عوسمـانیی و پاشـتر ئـەو دەوڵەتـە نەتەوایەتییـە جۆراوجۆرانـەی لەسـەر داروپـەردوی ئیمپراتۆرییەکە دامـەزرێنران. لـەتێکڕای ئـەم فێرگـە نوێیانـەدا، رۆڵـی مامۆسـتا راهێنەرە بیانییەکان فرە بایەخدارو زانینی زمـانی بیـانیش (بەتایبەت فەرەنسیی) پێویست بوو.

هـەروەها لـە رووی مەدەنییـەوە، پێویـستیی بـۆ هێنانەکایـەی کادرگـەلێك کـە زانیارییـان لـەبارەی ئـەوروپا و زمانـە ئەوروپییەکانـەوە هـەبێت، بووەهـۆی شـێوازی نـوێی فێرکـردن. بـە چاولێکەری ئەو شێوە نموونەییانەی محەمەد عەلی، سوڵتان لـە سـاڵی ١٨٢٧دا بـۆ یەکـەمجار دەستەیەکی بچووکی لە خوێندکاران بۆ راهێنان نارده ئەوروپا. هەرچەندە تـەواو سروشـتییە کـە رۆڵـی رێبـەریی لـە هێنانەکایـەی کـادری نـوێ پێویـستە بـۆ دەزگـا کۆنەکـەی (سـەرۆکی نووسەران)ی دەزگای کاروباری دەرەوەی نها بپارێزێت. لێرەدا لانی کەم پاشماوەی زانیـاریی سەبارەت بە ئەوروپا لەسەردەمی باڵیۆزەکانی سوڵتان سەلیمەوە هەبوو، هەروەها لێرەبوو کە

(تەرجومە ئۆدەسی/خانەی وەرگێڕان) هێنرایە ئارا کە چەندین دەوڵەتکاری ڕێبەریی عوسمانیی لە سەدەی نۆزدەیەمدا پیشەکەی خۆیان لێرەوە دەستپێکرد. هەروەك پێشبینیی کراوە، کارە دپلۆماتییەکانی بەشێوەیەکی سونەتیی لە ئەستەمبوڵەوەو لە ڕێگەی پەیوەندییگرتن لە نێوان باڵیۆزخانەکانی بیانییو هەروەها دەروازەی بالاوە بەڕێوەدەچوو. لەسەدەی هەژدەیەمەوە پۆستی وەرگێڕی دیوان لەلایەن ئەندامانی بنەماڵەی یۆنانییە فەنارییەکانی ئەستەمبوڵەوە پڕ دەکرایەوە. یاخییبوونی یۆنانییەکان مانای ئەوەبوو چیدی ئەستەمبوڵ ئەوانەی پێ وەفادارنیەو متمانەیان پێناکات، بەوەش دوا وەرگێڕی یۆنانی لەساڵی ١٨٢١دا لە پۆستەکەی لابرا.

ئەوەش حکومەتی عوسمانیی لە گرفتێکی سەختی پەیوەندییەکاندا جێهێشت. لەکاتێکدا کە پەیوەندییگرتنە دپلۆماسییەکان زیاترو زیاتر بایەخیان بۆ ژیانەوەی ئیمپراتۆرییەکە هەبوو. لەنێوان ساڵانی ١٨٢١-١٨٣٣دا، کاری وەرگێڕیی لە ڕێگەی تەرتیباتێکی سەرپێیییەوە بەڕێوەدەبرا، بەڵام لە ساڵی ١٨٣٣دا دەزگای وەرگێڕان بە فەرمیی دامەزرێنرا. ئەوەی تەنیا دەزگایەك نەبوو، بەڵکو دامەزراوەیەکی گرنگی راهێنان بوو، ئەوەی گەنجە بیرۆکراتەکانی تێیدا فێری فەرەنسیی دەبوون و بەو زمانە دەیانخوێندو دەیاننووسییو قسەیان پێدەکرد، ئەو زمانەی کە لەو رۆژەدا زمانی دپلۆماسیی بوو. لە ساڵی ١٨٣٤دا، سوڵتان سەرلەنوێ باڵیۆزخانەکانی عوسمانیی لە پایتەختە سەرەکییەکانی وڵاتانی ئەورووپییدا دامەزراندەوە، باڵیۆزە نوێیەکان لەگەڵ خۆیاندا دەستەیەکیان لە نووسەرە لاوە کارگێڕییەکان دەبرد، ئەوانەی هەروەها لە پێکهێنانی کادری لێوەشاوەی نوێدا سوودیان هەبوو. کاتێك لە ژیانی تایبەتیی بیرۆکراتە ریفۆرمیستە عوسمانییەکانی سەدەی نۆزدەیەم ورد دەبینەوە، ئەوانە لە دەزگای وەرگێڕانو هەروەها لە باڵیۆزخانەکان راژەیان کردبوو.

لەمپەرەکانی بەردەم چاکسازییەکان

سەردەمی سوڵتان مەحموودی دووەم تەنیا سەرەتای پرۆسەی چاکسازییەکانی بەخۆوە بینی، ئەوەی کە ئیمپراتۆرییەکەی لە سەدەی نۆزدەیەمدا وەرچەرخاند. بەدڵنیاییەوە ئەوە راست نیە کە چاکسازییەکان تەنیا مەسەلەیەکی رواڵەتیی بوونو لەبەردەم دەروازەی بالادا وەستاوەو نەچۆتە ژوورەوە. دواجار بە پێکهێنانی سوپایەکی نوێو دامەزراوەی بیرۆکراتیی شێوە ئەورووپیی کە لەلایەن ئاسانکارییە فێرکارییە هاوچەرخەکانەوە پشتگیریی دەکرا،

هـــەنگاوی مـــەزن بـــۆ ســـەپاندنی دەســـەڵاتی ناوەنـــدیی بەشـــێوەیەکی کاریگـــەر بەســـەر ئیمپراتۆریەکەدا دانرا، بەڵام ئەوە ٥٠ساڵی دیکەشی خایاند تا بە تەواویی ئەنجام بدرێت.

ئەگەر ئێمە سەیری ئەو گرفتانە بکەین کە لەمپەریان لەبەردەم چاکسازییەکان پێکهێناوە چ لەسەردەمی مەحموودو چ لەسەردەمی عەبدولمەجیدی کوڕی کە شوێنی گرتەوە، هەروەها عەبدولعـەزیزیش(١٨٦١-١٨٧٦)، دەتـوانیین ببیـنین کـە پێـنج هۆکـاری سـەرەکیی ئـەم هەوڵانەیان لاواز دەکرد.

یەکەمیان بریتیبوو لە کەمیی کارمەندانێکی متمانپێکراو کە بە شێوەیەکی نوێ و شیاو ڕاهێنرابن. بوونی کەسانێك کە زانیاریی گونجاویان سەبارەت بە تەکنیکی نوێی سەربازیی و کارگێڕیی هەبێت دەتوانرێت بەسەد کەسێك ئەژماربکرێت، تەنانەت لەکۆتایی ١٨٥٠دا. دەزگا نوێیەکانی بارهێنان وردە وردە دەتوانێت دەرچووانی شیاو پێشکەش بە دەوڵەت بکات کە لە ساڵی ١٨٤٠ەکانەوە دەستیپێکردبوو. لە هەمان کاتدا، تەنانەت رادیکاڵترین داهێنانـــەکانیش ، وەك هەڵوەشـــاندنەوەی بـــاجی کـــشتوکاڵیی لەســـاڵی ١٨٤٠دا، یـــاخود سیستمی نوێ سەبارەت بە کارگێڕیی هەرێمەکان دەبوو لە ڕێگەی خەڵکانێکی ناکارای وەك خانەدانەکانی هەرێمەکەوە بەڕێوەببرێت، ئەوانەی کەمەبەست لە چاکسازیی کۆتاییهێنان بە بەدبەکارهێنانی دەسەڵاتیان بوو.

دووەم، چاکسازییەکان ئاکامی ویستێکی سیاسیی دیارییکراو بوو لەسەرەوە، ئەوەی لەسەر بنەمای خواستی بەشێك لە سوڵتان و ژمارەیەك کارمەندانی باڵای ڕێبەریی دامەزرابوو کە پێیان وابوو دەتوانرێت لە ڕێگەی گرتنەبەری شێوازی ڕۆژئاوایی، دەوڵەت لەو لاوازییە ڕزگار بکرێت. سیاسەتەکانی چاکسازیی هەرگیز ئاکامی فشاری جەماوەری نەبوو، هەربۆیە بناغەیەکی پڕدڵنیایی لە کۆمەڵگای عوسمانییدا نەبوو. ئەوەش مانای ئەوەبوو کە ئەوانەی کارمەندی باڵای دەوڵەت بوون و خۆشییان بە چاکسازیی بە شێوازە ڕۆژئاواییەکەی نەدەهات دەیانتوانی هەرکات بیانەوێت لەمپەر بخەنە ڕێگەی چاکسازییەکان یاخود تێکی بدەن گەر بۆ ماوەیەکی کاتییش بێت. هەرچەندە، کارمەندە بیرۆکراتە ریفۆرمیستەکان کە پەیوەندیی نزیکیان بە بەریتانیی و فەرەنسییەکانەوە هەبوو، ئەوانەی لە زۆربەی ئەو ماوەیەدا تا ساڵی ١٨٧٨دا، لەدەسەڵاتدا باڵادەست بوون، سوڵتان مەحموود لە پێناو پێ چەسپاندن و مانەوەی خۆی لەنێو گەمەکەدا، هەوڵیدا کێبڕکێ و ڕکابەریی لەنێوان دەستە جیاوازەکاندا پێکبهێنێت. لە ساڵانی دواتردا، دەوڵەتکارە دەسەڵاتدارە زێدە کۆنەپارێزەکان یاخود دژە ڕۆژئاواییەکان،

هێندێك جار تواناى دەركردنى ریفۆرمیستەكانیان بە هاوكاریى سەفارەتى روسیى یاخود دەربار هەبوو.

سێیەم، وێڕاى ئەوەى رەوتى عەقڵانیى لە كارى هەڵسوڕانى كارگێڕییدا وردە وردە شوێنى سونەتگەراكانى دەگرتەوە، بەڵام هێشتا سیستمى باوكسالاریى كە وەك تایبەتمەندییەكى سونەتیى رژێمە عوسمانییە كۆنەكە بەردەوام بوو، ئەو سیستمەى تێیدا كەسایەتییە باڵاكان هەریەكەیان ژمارەیەك وابەستەیان بەخۆیانەوە گرێدابوو كە لە رووى ژیان و گوزەرانەوە پشتیان بەو كەسایەتییە دەبەست و لە ململانێ سیاسییەكانى نێودەرباریشدا پشتگیرییان لێدەكرد. ئەوەش هەڵسوڕانى عەقڵانیى دامەزراوە نوێیەكانى لاواز دەكرد، بەتایبەتیى لە بەشێكى وەك بەشى (دامەزراندن)دا.

چوارەم، جیا لە پەرەسەندنە گرنگەكانى ساڵى ١٨٢٦، چاكسازییەكانى سەدەى نۆزدەیەم هێنانەكایەى یاساى نوێ، نەزمى نوێ، هەروەها دەزگاى نوێشى دەگرتەخۆ. زیاتر لەوەى هەڵوەشاندنەوەى دەزگا و دامەزراوە كۆنەكان بێت. لەكاتێكدا ئەمە دوالیزم پێكدەهێنێت، بۆ نموونە، سیستمى فێركردنى عولەماى سەدەكانى ناوەڕاست شانبەشانى فێركردنى هاوچەرخ بە زمانى فەرەنسیى لە كۆلێژە نوێیەكانى بارهێناندا بەڕێوەدەچوو. هەروەها نەزم و رێكخستنێك كە پشتى بە یاسا ئەوروپییەكانى سەدەى نۆزدەیەم دەبەست و وردەوردە شوێنى قانونى عوسمانیى كۆنى دەگرتەوە، بەڵام ئەم شانبەشانى شەریعەتى ئیسلام بەڕێوەدەچوو. دەسەڵات و چوارچێوەى هەڵسوڕانى دەزگا و دامەزراوە كۆن و نوێیەكان هەمیشە بە تەواوى روون نەكرابووەوە.

دواجار، گومان لەوە نیە جەختبكرێت لەوەى كە لاوازیى چاكسازییەكان بۆ لاوازیى بنەما ئابووریى و داراییەكان دەگەڕێتەوە. چاكسازییەكان فرە گران كەوتن، بۆ یەكەمجار حكومەتێكى گەورەیان پێكهێنا (هەرچەندە بە پێى پێودانگە نوێیەكانى نەبوو) رەوشى سەرچاوە داراییەكان بەشى نەدەكرد و نەشیاوبوو، ئەو هەوڵانەى بۆ زیادكردنى ئەو سەرچاوانە دەدرا بە شێوەیەكى خراپ بەڕێوەدەبرا. لە تەواوى ماوەى چاكسازییەكاندا گرفتى دارایى بە دژواریى مایەوە. لە ئاكامدا كارمەندانى دەوڵەت بەخراپیى و ناڕێكى موچەیان دەدرایە و گەندەڵیى وەك پەتایەك و دیاردەیەكى ریشە داكوتراو مابووەوە.

ئاراستە ئابوورییەکانی دواساڵەکانی سوڵتان مەحموود

پەرەسەندنی ئابووریی سەردەمی سوڵتان مەحموودی دووەمو ئەوانەشی راستەوخۆ پاش ئەو هاتن، پێویستە لە چوارچێوەی ئاراستەی ئابووریی جیهانیی لێی تێبگەین. بەریتانیای مەزن لە سەردەمی شۆڕشگێڕیی و قۆناغی جەنگەکانی ناپۆلیۆنەوە ببووە وڵاتێکی بازرگانیی جیهانیی و هێزێکی پیشەسازیی کە رکابەرێکی راستیینەی نەبوو، بەڵام بەم هەژموونە ئابوورییەی بەریتانیاوە رووبەڕووی هاوبەشە بازرگانییە سونەتییەکان لە کیشوەری ئەورووپا و هەروەها لە ئەمەریکا لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمەوە بووەوە. کە لە رێگەی گرتنەبەری سیاسەتی پاراستنی بازرگانیی و پیشەسازیی نیشتمانییەوە بەرگرییان لەخۆیان دەکرد. ئەم سیاسەتەش بەریتانیای ناچارکرد هەوڵەکانی خۆی لەوەدا چڕبکاتەوە کە بازاڕی نوێ لە باشووری ئەمەریکا و ئاسیادا پەیدا بکات. بۆ ئەم مەبەستە، چەند رێکەوتننامەیەکی بازرگانیی ئازاد لەگەڵ ژمارەیەك لە وڵاتان مۆرکرد، ئەو وڵاتانەی بازاڕەکانیان بۆ کاڵاکانی بەریتانیا کردەوە و دەستی دامەزراوە پیشەسازییەکانی بەریتانییان بۆ گەیشتن بە کەرەسەی خاوی وڵاتەکەیان ئاوەڵاکرد.

کۆمپانیا کۆنەکەی رۆژهەڵات لەساڵی ١٨٢٥هەڵوەشێنرایەوە، کۆتاییهێنان بە قۆرغکاریی ئەو کۆمپانیایە لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا مانای ئەوە بووکە بازرگانی بەریتانیی نها ئامادەن بەخۆشییەوە بەختی خۆیان تاقی بکەنەوە. ئەوانە لە قەڵەمڕەوی عوسمانییدا لە رێگەی سیستمی جیاوگەکانەوە بەرژەوەندییان پارێزرابوو، ئەوەی باجی سەر هاوردەو هەناردەکانیان بۆ ٣ لەسەدا سنووردار کرد. سەرباری ئەوەش، لە رێکەوتننامەی ئەدرنە لە ساڵی ١٨٢٩دا، روسەکان ژمارەیەك جیاوگی بازرگانییان لە عوسمانییەکان پچڕیی، ئەوەی هێزەکانی دیکەش ئەمێستا داوایان دەکرد. هەرچەندە ژمارەیەك سنووردارکردنی بازرگانیی هێشتا کاری پێدەکرا . ئەوانەی قۆرغکاریی دەوڵەتی عوسمانییان لەسەر چەند کاڵا و کەلوپەلێك پێکدەهێنا، باج و گومرگی نێوخۆ لە کاڵا بازرگانییەکان لەنێو ئیمپراتۆرییەکەدا وەردەگیرا، هەروەها توانای حکومەتی ناوەندیی بۆ سەپاندنی باجی نائاسایی، بۆ نموونە لە کاتەکانی جەنگدا. کاتێك حکومەتی عوسمانیی چاوەڕێی پشتگیریی بەریتانیای دژی هەڕەشەکانی محەمەد عەلی لە ساڵی ١٨٣٨دا کرد، مستەفا رەشید پاشای ئەندازیاری هاوپەیمانیی لەگەڵ بەریتانیا، پێشنیازی رێکەوتننامەیەکی بازرگانیی ئازادی پێشکەش بە بەریتانیا کرد کە هەموو باج و گومرگێکی تێدا (بە گومرگە نێوخۆییەکانیشەوە) بە بڕە

گومرگێکی نوێ بگۆڕرێت کە ١٢ لەسەدی سەر هەناردەکان و ٥ لەسەدی سەر هاوردەکانە.[٣٣] لە هەمان کاتدا، بازرگانی عوسمانیی دەبووایە زێدەی نێوخۆیی بە بڕی لەسەدا ٨ بدایە. وێڕای ئەوەش، هەموو قۆرغکارییە دەوڵەتییەکان هەڵوەشێنرانەوە، هەروەها ماف سەپاندنی باجی ئاساییش بەو ڕێکەوتنەی کە بەڕێکەوتنی (باڵتا لیمانی/پشت ئەو گوندەی لەسەر بۆسفۆر کە کۆشکەکەی ڕەشید پاشای لێبوو) ناسراوە، بازاڕەکانی عوسمانیی بەتەواویی بە ڕووی بازرگانیی بەریتانییدا کردەوە. وەك باوە، هەموو هێزە ئەوروپییەکانی دی داوای هەمان مافیان دەکرد، هەربۆیە لەماوەی سالانی ١٨٣٨و ١٨٤١دا ڕێکەوتنی بازرگانیی ئازادی هاوشێوەی ئەوەکەی بەریتانیا لەگەڵ چەندین وڵاتانی دیکە مۆرکرا.

بازرگانیی، بەتایبەت هەناردەکردنی بەروبوومی کشتوکاڵیی لەسەرەتای ١٨٢٠کانەوە بەخێرایی پەرەیسەند، یەك لە هۆکارەکان ئەوەبوو کە شۆڕشی پیشەسازیی لە ئینگلتەرا ببووە هۆی دابەزینی نرخی کاڵا پیشەسازییەکان ئەوەش بایەخی بەروبوومە کشتوکاڵییەکانی لە پرۆسەی بازرگانییدا بۆ وڵاتە پیشەسازییکان زیاد کردبوو. بە پێچەوانەوە، هاوردەکردنی کاڵا هەرزانە پیشەسازییەکانی بەریتانیی، ژیانی کالای پیشەگەرەکانی سەختکرد.[٣٤] یەك لە ئاکامەکانی ئامادەکارییە بازرگانییە ئازادەکەی سالانی ١٨٣٨-١٨٤١ کە هاوجووت بوو لەگەڵ دەستپێکردنی فراوانخوازیی خێرای ئابووریی لە ئەوروپا کە بە (هەڵتۆقینی ناوەڕاستی سەدە) ناسراوە، بریتیبوو لە بازرگانیی نێوخۆی ئیمپراتۆرییەکە کە لەنێوان سالانی ١٧٨٠و ١٨٣٠دا بە خێراییەکی زۆرو بەڕێژەیەی ٨٠ لەسەدا زیادی کردبوو، ئەوەی لەسالانی ١٨٣٠-١٨٧٠دا نزیکەی پێنج هێندە زیادی کردبوو.[٣٥] ئاکامێکی دیکەی ڕێکەوتنەکە ئەوەبوو کە حکومەتی عوسمانیی لەو ئامرازە بازرگانییانە بێبەش ببوو (باجە قۆرغکاریی و بەرچاوەکان) کە بناغەی دارایی چاکسازییەکانی محەمەد عەلییان پێکدەهێنا. بە درێژایی سەدەی نۆزدەیەم سیاسەتی ئابووریی ئیمپراتۆرییەکە بەشێوە سونەتییەکەی سەربەست مابووەوە بێئەوەی هەوڵێك بۆ پاراستنی بازرگانیی و کاڵا نێوخۆییەکان بدرێت. بەهەرحاڵ جێی گومانە سیاسەتێکی بەو شێوەیە گەر هەبایە لەلایەن هێزە ئەوروپییەکانەوە چاوپۆشیی لێکرابا.

---

[33] Şevket Pamuk (1987) The Ottoman Empire and European capitalism, 1820–1913: trade, investment and production, Cambridge: Cambridge University Press, 19–20.
[34] Pamuk, op. cit., 11.
[35] Pamuk, op. cit., 149.

بەدڵنیاییەوە، گۆڕان لە ڕەوشی ئابووریی ئیمپراتۆرییەکەدا براوەو دۆڕاوی لەگەڵ خۆی هێنا. براوەکان ئەوانەبوون کە راستەوخۆ لەگەڵ فراوانخوازیی بازرگانیی نێودەوڵەتیی تێوەگلان. بەگشتیی، ئەمانە خودی وەبەرهێنی دانەوێڵە هەناردەکراوەکان نەبوون. ئاراستەیەکی هەناردەکردنی بەرفراوانی بەروبوومە کشتوکاڵییەکان بەشێوەیەکی ڕێژەیی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا دەگمەن بوو، کە تێیدا موڵکداری بچووک و ناوەنجی تێدا بەربڵاوبوو. هەروەها جووتیاری بچووک نەیدەتوانی سەربەخۆ بەروبوومەکانی هەناردەبکات. لەلایەکی ترەوە، بوونی چەندین کێڵگەی بچووک وایکرد ئەستەم بێت کە بیانییەکان بجمێنە نێو تۆڕی ئابوورییەوە . ئەوە دەلاڵەکانی نێوان جووتیارە بچووکەکان و ئەورووپای پیشەسازیی بوو کە قازانجیان لەو پرۆسەیە دەکرد.[36] لە چوارچێوەی عوسمانییدا، ئەم دەلاڵانە بەزۆری یۆنانییەکان بوون ، لەئاستێکی کەمتریش، ئەو ئەرمەنییانە بوون کە لەو دیو دەریاوە پەیوەندییان هەبوو. تۆڕێك لە سەراف ئەرمەنیی، کارو چالاکییە پەرەگرتووەکانیان لە رووی داراییەوە هاوکاریی دەکرد. بەشێك لەو بازرگانە یۆنانیی و ئەرمەنییانە لە سایەی سیستمی "بەراتدا" حاڵەتی رەعییەتی فەخریی بیانییان هەبوو، هەربۆیە بەکردار لە لایەن حکومەتی عوسمانییەوە دەستییان بۆ نەدەبرا. ئەوانەی لەماوەی سەدەی نۆزدەیەمدا پێگەیان بەهێزتر بوو، نەك بە بەراورد لەگەڵ ئەو هاوڵاتییە بیانییانەی کە هەوڵی ئەوەیان دەدا سەربەخۆیانە بجمێنە نێوبازاڕەکانی رۆژهەڵاتی نزیکەوە ، ئەو هەوڵانەی کە زۆربەی جار لەلایەن کریستیانییە خۆماڵییەکانەوە سەرکەوتووانە پوچەڵ کرایەوە.

هەروەها دۆڕاویش هەبوون، کە دەبوو لەنێو پیشەگەرەکان سونەتییەکاندا ببینرێنەوە. ئەوانەی لە ئەسنافەکاندا ڕێکخرابوون. بەتایبەت لەنێو ئەو شارۆکەو شارانەدا وەك بەندەرە سەرەکییەکان کە پەیوەندیی راستەوخۆیان لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا هەیە، بەڵگەکان پێشانی دەدەن کە لانی کەم بەشێك لەو کاروپیشەگەرانە وەك بە توندیی بەهۆی کێبڕکێی کاڵا پیشەسازییە ئەورووپییەکانەوە زیانیان کەوت، ئاکامی ئەوەش دابەزینی داهات و کەوتنەوەی بێکاریی بوو.

---

[36] لەراستییدا ئەمە ئاکانی سەرەکیی ئەم سەرچاوەیەیە:

Reşat Kasaba, (1987) The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century, Albany: SUNY Press.

هەرچەندە کاریگەرییەکانی بەستنەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بە سیستمی ئابووریی ئەوروپییەوە نابێت زێدەڕۆیی تێدا بکرێت. ئامارەکان ئەوە پێشاندەدەن کە تەنیا لە ساڵی ١٨٧٠دا بازرگانیی دەرەوە گەیشتووەتە نزیکەی ٧یا٨ لەسەدی تێکڕای بەرهەم (هەروەها لەنێوان ١٢بۆ ١٦ لەسەدی بەرهەمی کشتوکاڵیی).[37] بەشی هەناردەکان لەساڵی ١٨٤٠دا، لە تێکڕای بەرهەمی نەتەوەیی ئیمپراتۆرییەکە نزیکەی بە ٣ تا ٤ لەسەدا ئەژمارکرابوو.[38] زیاتر لەوەش، کاریگەریی بەستنەوە ئابوورییەکەشی بەشێوەیەکی ناڕێکوپێک بڵاوبووەوە. لەکاتێکدا ناوچە کەنارییەکان و شارە مەزنەکان فرە کاریگەرییان تێکرا، ناوچە نێوخۆییە دووردەستەکان کەمتر کاریتێکرا. تەنانەت لەناوچە دووردەستەکانیشدا ئەو گرێدانە کاریگەریی ناڕاستەوخۆی خۆی هەبوو. بۆ نموونە نرخی گەنم لە بازاڕەکانی نێوخۆدا بەگوێرەی نرخەکەی لە بازاڕەکانی جیهانییدا بەرزونزمی دەکرد.

قەرزە بیانییەکان بۆ ئیمپراتۆریی عوسمانیی، یاخود سەرمایەگوزاریی لە ژێرخاندا یان لە پیشەسازییدا هێشتا ڕۆڵێکی لە ساڵانی ١٨٣٠کاندا نەدەبینی. بۆ یەکەمجار هێندێك هەوڵ لە بواری بەرهەمی پیشەسازیی خۆماڵیی هەبوون لەشێوەی کارگەی بەرهەمهێنانی جلوبەرگ،کەلوپەلی زرێیی بۆ سوپا نوێیەکە. کارگەکە بەشێوەیەکی بنەڕەتیی وەك گرێبەستێکی دەوڵەتیی هەڵدەسوڕاو لەلایەن دەستەیەکی سەربە حکومەتەوە دەستی بەسەردا گیرابوو، وەك دەزگای (سەرعەسکەر/سەرلەشکر). کرێکارەکانی ئەم کارگەیە بە بەشێك لە سوپا دادەنران. گرنگترین نموونە لەم بارەیەوە (فێسخانە) بوو، فێز کڵاوێکی لبادی سووری بێ پێچ بوو لە مەغریب پەیدا ببوو، وەك کڵاوێکی فەرمیی لەلایەن سوپا نوێیەکەوە و کارمەندە مەدەنییەکانیش پاش لەناوبردنی ئینکشارییەکان لەساڵی ١٨٢٦دا لەسەریان دەکرد. بۆ ماوەیەك ئەو فێسانە لە تونسەوە دەکڕان . بەڵام لە ساڵی ١٨٣٥دا ژمارەیەك پیشەگەری تونسیی هێنرانە ئەستەمبوڵ. لەساڵی ١٨٣٩دا (پاش مردنی سوڵتان مەحموود) فێسخانە فراوانکراو گوێزرایەوە بۆ نێو کۆشك کە لە ترۆپکی قۆچی زێڕییندا بوو. هەر لەم سەردەمەدا بەرهەمهێنانی کوتاڵیش دەستپێکرد، بەڵام هێشتا پشتی بەهێزی ئاژەڵ دەبەست. لەناوەڕاستی ١٨٤٠کان و ١٨٥٠کاندا چەند ئاشێکی هەمان شێوە کرانەوە، بەڵام ئەوانە بۆ دابینکردنی سوپا بوو نەك بۆ کاری بازرگانیی.

[37] Pamuk, op. cit., 40.
[38] Pamuk, op. cit., 26.

باسی پێنجەم

قۆناغی تەنزیمات ١٨٣٩-١٨٧١

سوڵتان مەحموودی دووەم لە ٣٠ی ژونی ١٨٣٩بە نەخۆشی سیل مرد، پێش ئەوەی هەواڵی بەزینی عوسمانییەکان لە ینزیپ بگاتە ئەستەمبوڵ، عەبدولمەجیدی براگەورەکەی، کە شوێنی گرتەوە لە ساڵی ١٨٣٩-١٨٦١ فەرمانڕەوایەتیی کرد. مردنی مەحموود سەرەتای قۆناغێکی کاردانەوەی بەخۆوە بینی وەك ئەوەی بەدوای مردنی سوڵتان سەلیمی سێیەم لە ساڵی ١٨٠٧دا روویدا. چاکسازییەکانی ناوەندگەرایی و مۆدێرنیتە لەسەر هەمان هێڵ و لەلایەن ئەوەی دواتر بەردەوام بوو. لەراستییدا ماوەی نێوان ساڵانی ١٨٣٩-١٨٧٦ لە مێژووی عوسمانییدا بەحەق بەقۆناغی (تەنزیمات/چاکسازیی) دادەنرێت . هەرچەندە مرۆ دەتوانێت گەنگەشە سەبارەت بەوە بکات کە ماوەی چاکسازییەکان لەساڵی ١٨٧١دا کۆتایی پێدێت. چەمکی (تەنزیماتی خەیرییە/چاکسازییە سوودبەخشەکان) تەنانەت پێش ساڵی ١٨٣٩ش بەکارهێنراوە، بۆنموونە لەو فەرمانە ئیمپراتۆرییەی سەبارەت بە (ئەنجومەنی باڵای ڕێنماییە دادوەرییەکان)[٣٩]دا هاتووە. ئەوەش بەردەوامیی نێوان سەردەمی مەحموودی دووەم و شوێنگرەوەکانی پێشان دەدات. جیاوازیی سەرەکیی بریتییە لەوەی کە ناوەندی دەسەڵات نها لە دەربارەوە بۆ دەروازەی باڵا و بیرۆکراتیی گواستراوەتەوە. سوڵتان مەحموود لەپێناو دامەزراندنی دامەزراوەیەکی بەهێزو هاوچەرخ بۆ بەڕێوەبردنی ئیمپراتۆرییەکە دەستیکرد بە گۆڕینی دەزگای سونەتیی نووسەران بۆ شتێك لە بیرۆکراتیی بچێت، بەوەش هێندە بەهێزکرا کە سوڵتانە لاوازە شوێنگرەوەکانی بۆ ماوەیەکی زۆر دەسەڵاتیان بەسەر ئەو بیرۆکراتییەدا لەدەستدابوو.

---

[39] بۆ چەمکی تەنزیمات بڕوانە:
Roderic H. Davison (1973) *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, New York: Gordian, 42 (originally published by Princeton University Press in 1963); for the High Council, see Davison, op. cit., 28.

فەرمانی چاکسازیی گوڵخانە

لەسایە ئەو سوڵتانانەی پاش مەحموود هاتن، کاریگەریی بیانییەکان، بەتایبەت بەریتانییەکان لەسەر سیاسەتسازانی ئەستەمبوڵ بەشێوەیەکی بەرفراوان زیادی کردبوو. بۆ ئەو ماوەی پاش دووەمین قەیرانی میسریی، پشتگیریی بەریتانییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیی بەردەوام بوو لەو دیدەوە کە لە لەندەنەوە پێی دەڕوانرایە دەوڵەتی عوسمانیی وەك دەوڵەتێکی لەمپەر لەهەمبەر فراوانخوازیی روسیا. "ستارتفۆرد کانینگ"ی لە روسیا تۆقیو (لەساڵی ١٨٥٢ەوە بە لۆرد ستارتفۆرد دی رێدکلیف ناسرابوو) ئەوەی لەماوەی نێوان ١٨٤١ بۆ ١٨٥٨ ەوە باڵیۆزی بەریتانیا بوو لە ئەستەمبوڵ و پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ زۆربەی سەرکردە ریفۆرمیستە عوسمانییەکاندا هەبوو و رۆڵێکی بایەخداری لەو پشتگیرییەی بەرتانییەکاندا گێڕا.

دەستپێکردنی تەنزیمات هاوکات بوو لەگەڵ ئەو هەوڵانەی بۆ چارەسەرکردنی دووەمین قەیرانی میسریی دەدرا. کاتێك ئەستێرەی بەختی عوسمانیی لە کوژانەوەدا بوو، لە ٣ی نۆڤەمبەری ١٨٣٩دا، فەرمانێکی ئیمپراتۆریی لەلایەن رەشید پاشای رێبەری ریفۆرمیستەوە کە وەزیری دەرەوە بوو، ئامادەکرا بە ناوی سوڵتانی نویّ وە راگەیەندراو لە دەرەوەی دەروازەی کۆشکی گوڵخانەوە بە ناوی "گوڵخانە خەتی شەریفی/فەرمانی شکۆمەندی گوڵخانە" بۆ ئەنجومەنی پایەبەرزانی عوسمانیی و دپلۆماتە بیانییەکان خوێندرایەوە. ئەوەی بڵاوکراوەیەك بوو سەبارەت بە ویستی حکومەتی عوسمانیی و بەڵێنی چوار چاکسازیی بنەڕەتیی لەخۆگرتبوو:

- زامنکردنی ژیان و ئابڕوو و موڵك و ماڵی رەعییەتەکانی سوڵتان.
- سیستمێکی باجگریی رێکوپێك شوێنی سیستمی باجی کشتوکاڵیی بگرێتەوە.
- سیستمێکی سەربازگیریی بۆ راژەکردن لە سوپادا دابنرێت.
- یەکسانیی تێکڕای رەعییەت لەبەردەم یاسادا بە بێ‌جیاوازیی لە ئایندا (هەرچەندە ئەمە بە شێوەیەکی ناڕوون لە دۆکیومێنتێکدا فۆرمەڵە کرابوو).[٤٠]

---

[40] دەقی تەواوی قسەکەی سوڵتان دەڵێت :" ئامانجی کارە چاکەکانمان بێ جیاوازیی خەڵکی موسوڵمان و خەڵکانێکی دیکە"میللەت" لەنێو رەعییەتی سەڵتەنەتەکەمان". لە وەرگێراوە فەرەنسییەکەدا کە لەلایەن بابی عالییەوە دابەشکراوە، موسوڵمانەکان بەشێوەی جیاواز ئاماژەی پێنەدراوە: (Davison, op. cit., 40).

هەر لەکاتی بڵاوکردنەوەی ئەم فەرمانەوە، گەنگەشەیەکی زۆر سەبارەت بە تایبەتمەندیی و راستگۆیی کارپێکردنی و ئەو بنەمایانەی چاکسازییەکان لەسەری دەڕوات، دەستیپێکرد. بێگومان ئەوە راستە کە راگەیاندنی فەرمانێکی وا لەوکاتە هەستیارەدا جوڵەیەکی دپلۆماسییانە بوو لەپێناو بەدەستهێنانی پشتگیریی هێزە ئەوروپییەکان، بەتایبەتی بەریتانیا، لەلایەن ئیمپراتۆریی عوسمانییەوە بۆ ئەوەی لە ململانێی خۆی لەگەڵ محەمەد عەلی دا سوودی لێبەرێت. هەرچەندە ئەوەش راستە کە دەقی فەرمانەکە رەنگدانەوەی بایەخی بنەڕەتیی ئەو دەستە ریفۆرمیستانە بوو کە لەلایەن رەشید پاشاوە رێبەرایەتیی دەکران. ئەو چاکسازییانەی بەڵێنی ئەنجامدانیان درابوو بە ئاشکرا بەردەوامبوونی سیاسەتەکانی مەحموودی دووەم بوو. بانگەواز بۆ زامنکردنی ژیان و ئابڕوو ماڵ‌ومولکی رەعییەت بەشێك بوو لە چاولێکەریی هزری لیبرالیی سونەتیی وەك ئەوەی لەلایەن ئەو سیاسەتکارە عوسمانییانەوە لێی تێگەیشتبوون کە ئەوروپایان بینیبووو زمانی ئەوروپییان دەزانی، هەروەها رەنگدانەوەی ئارەزووی بیرۆکراتیی عوسمانیی بوو تا لەو پێگە لاوازە رزگاریان بێت کە وەك بەندەی سوڵتان لەقەڵەم درابوون. مەسەلەی باج و سەربازگیریی، بەدڵنیاییەوە دوو مەسەلەی فرە جێگای بایەخی سوڵتان مەحموود بوون. بەڵێنی پێدانی مافی یەکسانیی بە کریستانییە عوسمانییەکان، بەو شێوە ئاڵۆزەی پێی فۆرمەڵەکرا، بەدڵنیاییەوە بۆ بەکاربردنێکی بیانیی هێنرابووە ناوان. لەلایەکی دیکەوە ئەوە ئاشکرابوو کە رەشید پاشا و هاوبیرانی لەو بڕوایەدا بوون، یاخود لانی کەم بەهیوابوون کە بتوانرێت لەمپەر لەبەردەم گەشەسەندنی نەتەوایەتیی و جیاخوازیی لەنێو کۆمەڵگە کریستیانییەکان پێکبهێنن و بەوەش بیانووی دەستێوەردان لەبەردەم بیانییەکاندا، بەتایبەت روسەکان نەهێڵن.

لەمەودایەکی کورتدا، فەرمانی گوڵخانە بەدڵنیاییەوە ئامانجەکانی خۆی پێکا، هەرچەندە ئەستەمە بگوترێت کە تا چ رادەیەك ئەم فەرمانە بەشداریی لە بڕیاری زلهێزەکاندا سەبارەت بە رزگارکردنی ئیمپراتۆرییەکە کرد.

چارەسەری قەیرانی میسریی

بەزینی عوسمانییەکان لە ینزیپ ئیمپراتۆرییەکەی بەتەواوی لە حاڵەتێکی بێ‌بەرگرییدا جێهێڵا و بەو شێوەیە دەبوو ملکەچی خواستەکانی محەمەد عەلی بووایە (کە دەیویست ببێتە فەرمانداریی میراتگری میسرو سوریا و ئەدەنە) گەر بێتو زلهێزەکان دەستیان لە

مەسەلەکە وەرنەدایە. کاردانەوەی بەریتانییەکان خێرابوو، فەرمانی بە کەشتیگەلییەکانی خۆیدا پەیوەندییەکانی نێوان میسرو سوریا بپچڕێننو کەوتنە کاریش بۆ پەیوەندییگرتن بە پێنج زلهێزەکەی جیهان(روسیا، نەمسا، پروسیا، فەرەنساو بەریتانیا خۆی). راوێژو گەنگەشەی دیپلۆماسییانە بۆ ماوەی نزیك بە سالێك بەردەوام بوو، لەکاتێکدا روسیاو بەریتانیا پێکەوە بۆ چۆلکردنی میسرییەکان لە سوریا فشاریان دەکرد، فەرەنسا خەریکی پشتگیرییکردنی محەمەد عەلی بوو. لە کۆتاییدا، هێزەکانی دیکە لە بەدەستهێنانی هاوکاریی فەرەنسییەکان بێهیوابوونو لە ١٥ی ژوئیەی ١٨٤٠دا روسیا، پروسیا، نەمساو بەریتانیا رێکەوتننامەیەکیان لەگەڵ دەروازەی بالادا مۆرکرد کە تێیدا پشتگیریی سەربازییان بۆ سوڵتان راگەیاندبوو. لەکۆتای سالی ١٨٤٠دا، کەشتیگەلی بەریتانیی کەوتە تۆپبارانکردنی پێگەی میسرییەکان لە بەیروت و دەوروبەریو هێزێکی سەربازیشی دابەزاند، کە بە هەماهەنگیی لەگەڵ ئەو یاخیبووە بەربلاوانەی دژی فەرمانڕەوایەتیی ستەمکارانەی ئیبراهیم پاشا چەکیان هەلگرتبوو، پاشایان ناچارکرد لە سوریا بکشێتەوە. سازشکارییە دیپلۆماسییەکان بۆ ماوەیەکی درێژتر بەردەوام بوو، بەلام لە بنەڕەتدا کێشەکە نها چارەسەربوو، لە ژونی ١٨٤١دا، محەمەد عەلی پاشا دانینا بە لەدەستدانی سوریا لەبەرامبەر دانپێدانانی عوسمانیی بە فەرمانڕەوایەتیەکی میراتگرانەی لە میسردا، ئەو میسرەی کە تا سالی ١٩١٤ش بەناو بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی.

نائارامیی نێوخۆو سیاسەتی نێودەوڵەتیی

بەکۆتاییهاتنی دووەمین قەیرانی میسریی، تەنگەژەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست بەرێژەیەکی بەرچاو کەمببووەوە. کێشە بنەڕەتییەکانی ئیمپراتۆرییەکە لە ئاکامی تەنگەژەی نێوان نەتەوەو کۆمەلگە جۆراوجۆرەکاندا بوو،کە حکومەتی ناوەندیی توانای چارەسەرکردن یان دەستبەسەرداگرتنی نەبوو. ئەوەی تا نزیکەی پازدەسالێش نەبووە هۆی دەستێوەردانی بەرفراوان لەلایەن دەوڵەتانی زلهێزی ئەوروپاوە.

توندوتیژترین کێشە لەماوەی ئەم سالانەدا ئەو شەڕە بوو کە لە لوبنان هەلگیرسا. بەهێزترین پیاوی ئەم ناوچەیە "ئەمیر بەشیری دووەم" بووکە سەر بە کۆمەلی ئاینیی دەروزییەکان بوو، [٤١] بەلام ببووە کریستیانییو لە قەلا سەختەکەیەوە لەچیای "شوف"

---

[41] دروز یاخود "موەحدین/یەکتاپەرستان" وەك خۆیان وا ناوی خۆیان دەبەن، کۆمەلگەیەکی عەرەبی زمانی جیان لە چیاکانی شوف لوبنان دەژینو لەناوچەی حۆرانی سوریا، ئەوانەی هەواداری ئاینی "نهێنی"ین کە لە سەدەی

فەرمانڕەوایەتیی لوبنانی دەکرد. ئەو بەتوندیی چارەنووسی خۆی بە هێزە داگیرکەرە میسرییەکانەوە بەستبووەوە، کاتێك میسرییەکان ناچاربوون لە سوریا بکشێنەوە، پێگەی ئەمیر بەشیر لاوازبوو، لەلایەن سەرخێڵە دەروزییەکانی دوژمنیەوە لە ناوچەکە دەرکرا. پاش ئەوەش ئەمیر بەشیر لە ساڵی ١٨٤٣دا تیاچوو، حکومەتی عوسمانیی سیستمێکی کانتۆنیی پێشکەشکرد تێیدا لوبنانی لە باکووری ڕێگەی بەیروت-دیمەشقەوە لەلایەن قایمقامێکی کریستیانییەوە فەرمانڕەوایەتیی دەکرا، لەکاتێکدا ناوچەی باشووری ڕێگەکە لەلایەن دەروزییەکەوە بەڕێوەدەبرا، ئەو دووانەش هەردووکیان ملکەچی فەرمانڕەوایی "صەیدا" بوو کە نها بارەگاکەی خۆی بۆ بەیروت گواستبووەوە.

لەبەرئەوەی ئەم دابەشبوونە لە سۆنگەی تایبەتمەندیی ئاوێتەی دانیشتووانەوە حسابێکی بۆ نەکرا، بۆیە هەرزوو تەنگەژەکان لە ساڵی ١٨٤٥ەوە سەریان هەڵدایەوەو لە شەڕێکی بەرفراواندا خۆی دەرخست، تێیدا دەروزییەکان ژمارەیەکی زۆر گوندی کریستیانیی مارۆنییان گرتێبەردا، لەسایەی فشاری هێزەکاندا-فەرەنسییەکان پاراستنی خۆیان وەك دیفاکتۆ بۆ کریستانییە مارۆنییەکان لە لوبناندا دامەزراندبوو (ئەو مارۆنییانەی یەکسروشتی عیسای مەسیحیان پەسەندبوو، لەبەر ئەوە دانیان بە پاپادا دەناو بەفەرمیی وەك کاسۆلیك لەقەڵەم دەدران) ، بەریتانییەکان بەسەر دەروزەکاندا، روسەکان بەسەر کریستیانە ئۆرسەدۆکسەکاندا- عوسمانییەکان بەتوندیی سزای سەرکردەکانی دەروزیانداو لە هەریەك لەو دوو کانتۆنەدا ئەنجومەنێکی نوێنەرایەتیی راوێژکارییان پێکهێنا. بەوەش دەسەڵات لە دەستێوەردانی راستەوخۆ پارێزرا.

جەنگی کریمە

یەك لە ململانێ مەزنە نێودەوڵەتییەکانی ئەم ساڵانە بریتییە لە جەنگی کریمە(١٨٥٣-١٨٥٦) کە هۆکارەکەی بەڕواڵەت ئەوەبوو کە داخۆ کڵێسای کاسۆلیکیی ئان ئۆرسەدۆکیی کامیان دەسەڵاتی شوێنە پیرۆزەکان لە فەلەستین بگرێتە دەست. بەتایبەتیی کڵێسای خۆماڵیی لە ئۆرشەلیم. فەرەنسا لەبەرژەوەندیی کاسۆلیکەکان تێدەکۆشا، لەکاتێکدا روسەکان بەرگرییان لە مافی ئۆرسەدۆکسەکان دەکرد. هەر لە ساڵی ١٨٤٠ەوە کڵێسای کاسۆلیکی وەك کڵێسایەکی لەپێشتر حیسابی بۆ کرابوو، بەڵام ئەو راستییەی کە لە زۆربەی کاتدا ئۆرسەدۆکسەکان زیاتر لە کاسۆلیکەکان سەردانی مەزارەکانی خاکی پیرۆزیان دەکردو

یازدەدا لە ئیسماعیلییە شیعەکانی میسر جیابوونەتەوە.

ئـەوەش کڵێـسای ئۆرسەدۆکـسی بـەهێزکردبوو. ئەمێـستا فەرەنـسا بـە پـشتگیریی نەمـسا خوازیـاری ئـەوە بـوو جـەخت لـە مەسـەلەی شـکۆمەندی پێـشووی کڵێـسای کاسـۆلیکی بکرێتەوە، روسیا خوازیاربوو رەوشەکە وەك خۆی بمێنێتـەوە. دەروازەی بـاڵا کە سـەری لـەم هەرایە سوڕمابوو، دەیویست هەموو لایەك رازیی بکات.

هۆکاری راستیینەی هەڵوێستی دوژمنکارانەی فەرەنساو روسیا بەگشتیی نێوخۆیی بوو، هەر لە دووەمین کۆماری تازەدامەزراو لە فەرەنسا کە لەلایـەن ناپۆلیۆن پۆناپارتـەوە (هـەرزوو بـوو بـە ئیمپراتـۆر ناپلیۆنی سـێیەم) سـەرۆکایەتیی دەکـرا، هـەروەها چ تـزاری روسـیاش ، ئەمانـە هـەردووکیان هـەوڵی ئـەوەیان دەدا لـە رێگـەی هانـدانی جۆشـی ئاینییـەوە پـشتگیریی جەماوەری خەڵك بۆ خۆیان بەدەستبهێنن.

رەوشەکە بەشێوەیەکی مەترسیدار ئاڵۆزبوو کاتێك لە ٥ی مایۆی ١٨٥٣دا نێردراوی روسیا لـە ئەسـتەمبوڵ نـەك هـەر داوای مـاف پاراسـتنی کڵێسای ئۆرسەدۆکسیی کـرد (داواکارییـەك پـشتی بـە خوێندنەوەیـەکی تـاك لایەنـەی ئـەو جیاوگانـە دەبەسـت کـە سـاڵی ١٧٧٤ بەدەسـتیهێنابوو)، بـەڵکو دانیـشتوانە کاسـۆلیکەکانی ئیمپراتۆرییەکـەش، کـە سـێیەکی دانیـشتووانەکەیان پێکـدەهێنا، دەروازەی بـاڵا بـە پـشتگیریی بـاڵیۆزە فەرەنـسیی و بەریتانییـەکان ئامـادە نـەبوو ملبـدات. روسـیا هەڕەشـەی ئـەوەی کـرد، گـەر دەروازەی بـاڵا داواکارییەکانی پەسەند نەکات ئەوا میرنشینەکانی والاشیاو مۆڵدافیا داگیردەکات. هـەروەها لـە ژوئیـەدا سـەربازەکانی بـەرەو میرنـشینەکان پەڕینـەوە. دوا هەوڵـەکانی ناوبـژیوانیی کـە فەرەنسا، بەریتانیا، نەمساو پروسیا پێی هەڵسابوون، شکستیخوارد. عوسمانییەکان داوای چـۆڵکردنی میرنـشینەکانیان دەکـردو کـاتێکیش ئەمـە روونـەدا، دەوڵـەتی عوسمـانیی لـە ئۆکتۆبـەردا جـەنگی دژی روسیا راگەیانـد. لـەژێر فشاری تونـدی رای گشتیی دژی روسیاو هـەروەها لەلایـەن حکومـەتی فەرەنـساوە، کابینـەی نـوێی بـەریتانیی دەنگـی بـۆ جەنگداو لـە ٢٨ی مارتی ١٨٤٥دا بە فەرمیی جەنگ راگەیەندرا. هیچ یەك لـە زلهێزەکـان خوازیـاری جـەنگ نەبوون، بـەڵام هەریەکەو خـۆی لـە گۆشـەیەك هاویـشتبوو بـە شێوەیەك نەیـدەتوانی بێئـەوەی زیانێکیان رووبەڕوو بێتەوە شوێنەکەیان جێبهێڵن.

هەڵوێستی نەمسا لە ململانێیەکە لەسەرەتادا هاوسەنگ بـوو بـەڵام ورده ورده زیـاترو زیـاتر بووە دژی روسیا، بەشێوەیەك کە روسیا ناچاربوو لە ترسی پەلاماری نەمسا هێزەکانی خـۆی لـە ژوئیـەدا لـە میرنـشینەکان بکـشێنێتەوە. هەربۆیـە هێزەکـانی فەرەنـسیی–بـەریتانیی کـە نێردرابوونە رۆژهەڵات تاکو لە بالکان بجەنگن، بێ نیشانە مانەوەو لـەجیاتی ئـەوە لـە کریمـە

دابەزین. لێرەوە جەنگی کریمە روویدا. جەنگەکە هیچ پێگەو قازانجێکی زۆری بۆ کەس نەهێنایەدی. تەنیا سەرکەوتنی سەرەکیی هاوپەیمانەکان بریتیبوو لە گرتنی شاری "سێباستۆپۆڵ"ی قەڵائاسای روسیا بوو، بەڵام باجی ئەو سەرکەوتنە بەهۆی ئەو نەهامەتیی و قوربانیانەی کە لە ماوەی زستانی ١٨٥٤-١٨٥٥ بەسەر هاوپەیمانەکاندا هات، بەقورسیی درا، هەربۆیە لە ساڵی ١٨٥٥دا تێکڕای لایەنەکانی جەنگ ئامادەی گفتوگۆبوون. کۆنفرانسێکی ئاشتیی لە فێبرایەر-مارتی ١٨٥٦دا لە پاریس بەسترا، ئەوەی ڕێکەوتننامەیەکی تێدا گەڵاڵەکرا کە خواستە سەرەکییەکانی فەرەنسا، بەریتانیا و نەمسای بەرجەستە دەکرد.

هەرچەندە جەنگەکە بۆ بەرگرییکردن لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی کرا، بەڵام ئەو دەوڵەتە سەبارەت بە پێکهاتنەوەو ئاشتیی بەشێوەیەکی فەرمیی راوێژی لەگەڵدا نەکراو ناچارکرا کە بڕیارەکانی کۆنفرانسەکە پەسەند بکات وەك لای خوارەوە دێت، گرنگترین خاڵەکانی نێو ڕێکەوتنە ئاشتییەکە بریتیبوو لە:

- نەهێشتنی هێزی سەربازیی و چەك دامالینی ناوچەی دەریای رەش (هەروەها لە بەری تورکیشەوە).
- کۆتاییهێنانی دەسەڵاتی روسیا لە مۆڵدافیا و والاشیا.
- زامنکردنی سەربەخۆیی و یەکێتی خاکی ئیمپراتۆریی عوسمانیی لەلای تێکڕای زلهێزە ئەوروپییەکانەوە.

وەك مۆرکەرێکی ڕێکەوتننامەی پاریس، ئیمپراتۆرییەکە نها بە فەرمیی بووە بەشدارێکی" دەستەی ئەوروپیی" سیستمی زلهێزەکان کە لەدوای بەزینی ناپۆلیۆن و کۆنگرەی ڤێنا هەوڵی جەختکردنەوەی لە هاوسەنگیی هێزە ئەوروپییەکان دەدا.هەرچەندە لاوازیی سەربازیی و دارایی ئیمپراتۆریی عوسمانیی مانای ئەوەبوو کە عوسمانییەکان وەك بابەتێك بۆ پیلانگێڕیی دیپلۆماسیی ئەوروپییەکان مابوونەوە. زیاتر لەوەی بەشدارێکی چالاك بن لەو دیپلۆماسییەدا.بڕیارەکانی چاکسازییە نوێیەکان مەودای بەڵێنەکانی فراوان کردبوو کە لە ساڵی ١٨٣٩دا درا و بەشێوەیەکی مەزن لەلایەن باڵیۆزی فەرەنسا و بەریتانیاوە لە ئەستەمبوڵ سەپێنرابوو. ئەوەی هاوکات لەگەڵ کۆنگرەی ئاشتیی و لەپێناو بەرزکردنەوەی شکۆو پێگەی عوسمانییەکان بڵاوکرایەوە. هێزە ئەوروپییەکان بە فەرمیی تێبینیی خۆیان سەبارەت بە ڕاگەیاندنی

بڕیارەکانی چاکسازییە نوێیەکە پێشکەشکردو گوتیان کە ئەو ڕاگەیاندنە هەموو بیانوویەکی لەبەردەم دەستێوەردانی ئەورووپییەکان لە پەیوەندییەکانی نێوان سوڵتان و ڕەعییەتەکەی نەهێشتۆتەوە.[42] ئەم زامنکردنە تەنیا مەرەکەبی سەرکاغەز مایەوە.

جەنگی کریمە ئاکامی دوورنمای سەبارەت بە چاکسازییەکانی نێوان ئیمپراتۆرییەکەو هەروەها لایەنە داراییەکانی هەبوو، بەڵام پاشتر دێینە سەر ئەوانە، ئەمێستا یەکێتی خاکی ئیمپراتۆرییەکە لە ڕاستییدا دابینکراو ٢٠ساڵی دیکەی خایاند پێش ئەوەی جارێکی دیکە ئەو یەکێتییە بکەوێتەوە بەر مەترسیی.

سەرلەنوێ کێشەی ڕۆژهەڵات

لەهەمان کاتدا نموونە کۆنەکە سەبارەت بە سیاسەت و دپلۆماسیی کێشەی ڕۆژهەڵات سەرلەنوێ شکڵی دەگرتەوە. هەروەك لە قەیرانەکانی سربیا،یۆنان و هەروەها لوبناندا، لەنێوەرۆکدا نموونەکان هەر هەمان شت بوون، نارەزایەتیی و بێزاریی کۆمەڵگەکان(زیاتر کریستیانییەکان) لە ئیمپراتۆرییەکەدا بووە هۆی هەڵگیرساندنی ژمارەیەك ڕاپەڕینی ناوچەیی کە بەشێکی بەهۆی بەدبەڕێوەبەرایەتیی و بەشەکەی دیکەشی لە ئاکامی جیاوازیی نەتەوایەتیی بوو کە لەو سەردەمەدا بڵاوببووەوە. ئنجا یەکێك لە هێزەکان بەشێوەی دپلۆماسیی دەستی تێوەردەدا، یاخود تەنانەت بەشێوەی سەربازییش، تاکو بەرگریی لە پێگەی کریستیانییە خۆماڵییەکان بکات. لە ڕەوشێکی بەوجۆرەی بەربڵاوی ڕکابەریی نێوهێزەکاندا وایدەکرد زلهێزەکانی دیکەش لە پێناوی "هاوسەنگیی هێزەکان" دەستوەردەنە کێشەکانەوە. ئەوەش وەك باو بوو، هەرجارەی بە لەدەستدانی ناوچەیەك و هاتنەدەرەوەی لە بندەستی حکومەتی ناوەندیی عوسمانییدا کۆتایی دەهات.

دروست ئەمە ڕوویدا کاتێك لە ساڵی ١٨٦٠دا سەرلەنوێ کێشەکانی نێوان کریستیانییە مارۆنییەکان و دەروزەکان لە لوبنان بۆ جەنگێکی نێوخۆ پەرەیسەندووە. جووتیارە مارۆنییەکان، بە پاڵپشتی ڕۆحانییەکان، دژی موڵکدارەکان (لە مارۆنی و دەروزەکان) ڕاپەڕین و هەروەها جەنگاوەری دەروزیی هاتنە نێو مەسەلەکەوە و هەزارەها جووتیاری مارۆنیشیان کوشت. پاش ئەوەی بە ماوەیەکی کەم لە ژوئیەی ١٨٦٠دا، ڕەشەخەڵکانێکی موسوڵمان کە لەلایەن دەروزەکانەوە هاندرابوون، زیاتر لە

[42] Davison, op. cit., Appendix A, 413.

٥٠٠٠كریستیانیی خۆماڵییان لە دیمەشق کوشت. ئەمەش وایکرد زلهێزەکان بە دەستپێشخەریی فەرەنسا خۆیان لە مەسەلەکە هەڵقورتێنن. تیپێکی سەربازیی کە نیوەی لە لایەن فەرەنسییەکانەوە دابینکرابوو، لە بەیروت دابەزین، وێڕای ئەو هەوڵانەی عوسمانییەکان دایان لە ڕێگەی چەند هەنگاوێکی تەمێکارانەی توندوتیژ بۆ پوچەڵکردنەوەی ئامانجی هێزە گەیشتووەکە. هەوڵەکانی فەرەنسا بۆ سەرلەنوێ دارشتنەوەی کارگێڕی سوریا لە لایەن دەروازەی بالاو بە پشتگیریی بەریتانییەکان، ڕێگەی لێگیرا. لەکۆتاییدا، بەشە کریستیانییە سەرەکییەکانی کەناری لوبنان و ناوچە چیاییەکان بووە هەرێمێکی ئۆتۆنۆم لە سایەی "متەسەریفێك"ی کریستیانیی، ئەوەی کە دەبوو بە پشتگیریی زلهێزەکان دابنرایە.

لە ساڵی ١٨٦٦دا، کاتێك راپەڕین لە کریت بەرپابوو، هەمان حاڵەت دووبارە بووەوە. ئەوەی سەرەتا نارەزایەتییەك بوو دژی بەدکارگێڕیی عوسمانیی لە دوورگەکە، بەرەو جوڵانەوەیەکی نەتەوایەتیی لەپێناو یەکگرتنەوە لە گەڵ یۆناندا وەرچەرخا. ململانێیەکە بووە هۆی هەژاندنی رای گشتیی چ لە یۆنان کە خەڵکی خۆبەخشانە چەکیان لەپێناو دوورگەکەدا هەڵدەگرت، یاخود لەنێو موسوڵمانانی ئیمپراتۆریی عوسمانیی (کریت کەمینەیەکی موسوڵمانانی گرنگی هەبوو)و لە ساڵی ١٨٦٧دا هەر دوو وڵات لە لێواری هەڵگیرساندنی جەنگدا بوون. لایەنگریی روسیاو هەماهەنگیی لەگەڵ یۆنانییە ئۆرسەدۆکسەکانی رەعییەتی سوڵتاندا بەگشتیی هەستی پێدەکرا، ئەوەی ئەوروپییەکانی هاندا کە بە قازانجی راپەڕیوەکانو بەستنەوەی کریت بە یۆنانەوە خۆ لە مەسەلەکە هەڵبقورتێنن. بەڵام رارایی هێزەکانی دیکە رێگەی ئەوەی لێگرتن کە هەنگاوی راستەوخۆ بهاوێژن. فشاری دەستەجەمعی ئەو هێزانە، دەروازەی بالای ناچار کرد لێبوردن بۆ راپەڕیوەکان رابگەیەنێتو چاکسازیی لە کارگێڕیی هەرێمیی لە کریت رابگەیەنێت بەوەی دەسەڵاتێکی زیاتر بە کریستیانییەکان بدات. بەڵام دەستێوەردانی بیانیی لەوەزیاتر تێنەپەڕینو لە کۆتایی ١٨٦٨دا راپەڕینەکەش کۆتاییهات.

هەروەها لە بالکانیش جۆشی نەتەوایەتیی پەرەیگرت، ئەوەی دەرکەوتنی جوڵانەوەی "سلاڤیزم" هاندەری بوو (ئیگناتیڤ ی باڵیۆزی دەسەڵاتداری روسی لە ئەستەمبوڵ) لایەنگرێکی بە پەرۆشی ئەو جوڵانەوەی بوو، لەگەڵ سربیا کە ناوەندێکی رووکەشی هروژاندن بوو)، کاتێك راپەڕینەکە لەنێو جووتیارە کریستیانییەکانی بۆسنەو هەرسکی

هاوسێی دژە موڵکدارە موسوڵمانە خۆماڵییەکان بڵاوبووەوە، هاندانەکانی سربیاو مۆنتینیگرۆ ئەو راپەرینەیان بۆ جوڵانەوەیەکی نەتەوایەتیی وەرچەرخاند، ئەمە لە ساڵی ١٨٥٣دابوو، لەساڵانی ١٨٦٠–١٨٦٢و هەروەها دووبارە لە ساڵی ١٨٧٥دا. لە ساڵی ١٨٦٠دا مۆنتینیگرۆییەکان چالاکانە پشتگیریی راپەرینێکیان لە بۆسنە–هەرسك کرد. کاتێك والیی عوسمانیی لەبۆسنە راپەرینەکەی سەرکوتکردو مۆنتینیگرۆی داگیرکرد، زلهێزەکان لەپێناو رزگارکردنی حاڵەتی ئۆتۆنۆمیی ئەو میرنشینە چیاییە دەستیان وەردایە مەسەلەکەوە، کاتێك لە ساڵی ١٨٧٥دا راپەرین هەڵگیرسا، سەرەتایەك بوو بۆ بەدواهاتنی زنجیرەیەك رووداوی دیکە کە نزیکەی بوونی ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە ئەوروپا کۆتایی پێهێنا.

تەنزیمات

گومانی تێدا نیە کە فشارە بەردەوامە دەرەکییەکان هاندەرێکی بایەخداری راگەیاندنی چاکسازییە کارگێڕییە نێوخۆییو یاساییەکان بوو لەماوەی قۆناغی تەنزیماتدا (١٨٣٩–١٨٧١). ئەوە بە تەواوەتیی راست بوو سەبارەت بەو چاکسازییانەی لەبارەی پێگەی کەمینە کریستیانییەکانی نێو ئیمپراتۆرییەتەکە کرا. هێزە ئەوروپییەکان لەپێناو چاککردنی پێگەی ئەو کۆمەڵگایانەدا فشاریان دەهێنا، ئەوانەی کە لە پێکهاتەی سونەتیی کۆمەڵایەتیی عوسمانییدا رەعییەتی پلەدوو بوون. ئەوانە بەهێواشیی، بەڵام بە بڕواوە یەکسانییان لەگەڵ زۆریەنەی موسوڵمانەکاندا بەدەستهێنا، لانی کەم لەسەر کاغەز. هەرچەندە ئەمە وای لێنەکردن (هێزەکانی دیکەش) کە دەست لە جیاوگەکانیان هەڵگرن کە پێشتر لە سایەی سیستمی(میللەت) دا پێیان رەوا بینرابوو. هێزەکان بەدڵنیاییەوە بەشێکیان ئەوە هاندەریان بوو کە خوازیاربوون دەسەڵاتی خۆیان لەنێو ئەو تایفەو تاقمە وابەستانە– کاسۆلیكو ئەوانەی بڕوایان بە یەکسروشتی عیسای مەسیح هەیە (ئەندامانی کڵێسای رۆژهەڵاتیی کە دانیان بە دەسەڵاتی پاپادا نابوو) بۆ فەرەنسیی و نەمساییەکان، ئۆرسەدۆکسەکان بۆ روسیا، دەروزو پرۆتستانەتەکان بۆ بەریتانیا– بەڵام هاوبەستەگیی کریستیانییەکان لەبنەڕەتدا رۆڵی سەرەکیی دەبینی. قۆناغی فیکتۆریی، قۆناغێك بوو خواپەرستیی و چالاکیی رێکخراوە مسیۆنێرییەکانو جوڵانەوە کریستیانییەکانی تێدا زێدەبلاو بوو. مسیۆنێرەکان لەنێو ئیمپراتۆریی عوسمانییدا زۆر چالاك بوونو زانیارییان سەبارەت

بە رەوشـی هەنوکـەیی ئیمپراتۆرییەکـە بـە لایـەنگرو هـەوادارانی خۆیـان دەدا (زۆربـەی جـار بـەو شـێوەیەی خۆیـان ئارەزوویـان دەکـرد) هەربۆیـە کاریگەرییـەکی مـەزنیان لـە تێوەگلانی رای گشتیی لە رووداوەکاندا هەبوو.

هەرچەندە هەڵەیـە گـەر بەتـەنیا فشاری بیـانیی بـەهۆکاری چاکسازییەکان دابنرێـت. هـەروەك فـەرمانی گوڵخانـە لەسـاڵی ١٨٣٩دا، ئەوانـە بـۆ بەدەسـتهێنانی پـشتگیریی بیانییەکان بەکار دەهێنران یاخود بۆ رێگرتن لـە دەستتێوەردانی بیـانیی بـوو. بـەڵام ئـەو چاکسازییانە هـەروەها ئاکـامی بڕوایـەکی رەسـەن بـوو کـە تـەنیا رێگـە بـۆ رزگـارکردنی ئیمپراتۆرییەکە بریتییە لە گرتنەبەری چاکسازیی بەشێوە رۆژئاواییەکەی.

چاکسازییەکانی پاش ساڵی ١٨٣٩ هەموو ئەو بوارانەی گرتۆتـەخۆ کـە لەبەرنامەکـەی سـوڵتان مـەحموودی دووەمـدا هـەبوو، سـوپا، کـارگێڕیی ناوەنـدیی، بەڕێوەبەرایـەتیی هەرێمییـەکان، سیـستمی بـاج، فێرکـردنو پەیوەندییـەکان. ئـەوەی نـوێ بریتیبـوو لـە جەختکردنەوەیـــەکی زیـــاتر لـــە چاکـــسازیی دادپـــەروەرییو کـــارو هـــەنگاوە راوێژکارییەکانی.

چاکسازییە سەربازییەکان

ئەمێـستا سـوپا (نیزامیـە/رێکخـراو)ی پێـدەگوترا و لـەم قۆناغـەدا فراوانکرابـوو، هـەروەها چـەكو تفـاقی ئـەورووپیی بـۆ دابینکرابـوو. سـوڵتان مـەحموود چـەندین جارهەوڵیدا بە چاولێکەریی سوپای میسریی، سیستمی سەربازگیریی پێشکەش بکات : نهـا لـــە ســـاڵی ١٨٤٥ بەرەوســـەر لەزۆربـــەی ناوچـــەکانی ئیمپراتۆرییەکـــە گیرابووەبـەر.[٤٣] هـەروەها ئەمێستا کریـستیانییەکانیش داواکرابـوون (یـاخود لـە دیـدی عوسمانییەکانەوە رێگەیان پێدرابوو) کە راژە بکەن. بەڵام کاتێك دەرکـەوت کـە کـارێکی وا دەگونجێت تەنگەژەیەکی سەخت لەنێو سوپادا پێکبهێنێت . ئەوانە هەرزوو چارەیان

[43] پێشەکیی سەربازگیریی ماوەیەکی خایاند، ئەو بابەتە لەکۆتایی سەردەمی مەحموودد گفتوگۆی لەبارەوە کراو یەکێکیش بوو لە بەڵێنەکانی فەرمانی گوڵخانە، رێکخستنی سوپای نوێ تێکەڵ بە سیستمێکی سەربازگیریی بوو کە لە سێپتەمبەری ١٨٤٣دا راگەیەندرا، هەروەها سیستمی سەربازگیریی بە تیروپشك لەساڵی ١٨٤٨دا دامەزرێنرا.بڕوانە:

Erik-Jan Zürcher (1999) ‘The Ottoman conscription system in theory and practice 1844–1918’, in Erik-Jan Zürcher (ed.) Arming the state: military conscription in the Middle East and Central Asia 1775–1925, I.B.Tauris,82.

بۆ دۆزرایەوەکە لەجێی راژە "بەدەلی عەسکەریی" کە باجێکی تایبەتە دەیدەن، کە بەگشتیی پێیان باش بوو. هەروەها موسوڵمانەکانیش دەیانتوانی لەبری راژەی سەربازیی، بەدەل بدەن. بەڵام ئەو بڕەپارەیەی کە بۆ زۆربەی خەڵك داوادەکرا یەکجار زۆربوو. چەند توێژێکی کۆمەڵایەتیی وەك دانیشتووانی ئەستەمبوڵ و کۆچەرەکان لەراژەی سەربازیی بەدەرکرابوون. بەڵام بۆ ئەو کۆمەڵگانەی کە راژەی سەربازیی دەیگرتنەوە، سەربازگیریی لەنێویان جێگەی نارەزایی و بێزارییان بوو. راژەی سەربازیی ئاسایی پێنج ساڵ بوو، بەڵام گەر راژەی یەدەکی هەرێمەکانیشی بخرێتەسەر ئەوا ماوەکەی دەبووە ٢٢ساڵ.

لە رووی رێکخراوییەوە، مەزنترین پەرەسەندنی نوێ بریتیبوو لە دەزگای سەربازیی هەرێمەکان کە خاوەن فەرماندەیی خۆیان بوون، لە ساڵی ١٨٤١دا، ئەوانە خرانە ژێر رێبەرایەتیی "سەرعەسکەر" لە ئەستەمبوڵ، بەوەش دەسەڵاتی والی و خانەدانی هەرێمەکان بەسەر هێزە پارێزگارەکانی هەرێمەکاندا کۆتاییهات. لەم رووەوە سەرنجراکێشترین شت بریتیبوو لە دامەزراندنی هێزێکی دەریایی نوێ کە کەشتیگەلی جەنگیی پۆلاقەڵغانی گرتبووەخۆ — لەماوەی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولعەزیز(١٨٦١-١٧٢٦) ئەوەی کە قازانجی تایبەتیی لە هەرشتێك وەردەگرت پەیوەندیی بە دابینکردنی چەك و تفاقی سەربازیی بۆ سوپا بووایە، هێزی عوسمانیی دەریایی بووە سێیەمین هێزی مەزن لە ئەوروپا، هەرچەندە لێوەشاوەیی دەستەی کەشتیوانی عوسمانیی زۆر لەدوای کەشتیوانە ئەوروپییەکانەوە بوو، هەربۆیە هێزی دەریایی عوسمانیی هیچ کات نەبووە ئامرازێکی کاریگەریی توانا و هێزی راستیینە.

چاکسازیی کارگێڕیی ناوەندیی

پەرەسەندنی سەرەکیی لە سیستمی کارگێڕییدا لەسەر ئاستی ناوەندیی لەم ماوەیەدا بە ئاراستەی عەقلانییکردن و پسپۆڕیی دەڕۆیی، بەوەی دەستەیەکی تەواو لە وەزیرەکان و لیژنەگەلێکی هاوشێوە ئەوروپییەکەی وردە وردە دامەزرێنرا.

هەروەك لەسەرەوە تێبینییکراوە، ناوەندی دەسەڵات لەنێو حکومەتدا لەم ماوەیەدا بە ئاشکرا لە دەربارەوە بۆ بیرۆکراتیی دەستئاوەڵای نوێ لە دەروازەی باڵا گۆڕا. لەنێو تەواوی پێکهاتەی کارگێڕیی دەروازەی باڵادا، بایەخ و رۆڵی وەزارەتی کاروباری دەرەوە جێگەی سەرنج بوو. رەشید پاشای دەوڵەتکاری رێبەریی سەردەمی تەنزیمات، وێڕای

قوتابییەکانی (عەلی پاشاو فوئاد پاشا) پێکەوە ١٣جار بوون بە وەزیری دەرەوەو بە بەردەوامیی لەماوەی ئەو قۆناغەدا (جگە لە ساڵانی ١٨٤١-١٨٤٥) ئەو پۆستانەیان بە دەستەوە بوو. وەزارەتەکە تەنیا کاروباری دەرەوەی بەڕێوەنەدەبرد، بەڵکو هەروەها رۆڵێکی سەرەکیی فۆرمەڵەکردنی کارگێڕیی نێوخۆیی و چاکسازییەکانی فێرکردن و دادوەریی دەگێڕا. چەند هۆکارێکیش بۆ ئەم مەبەستە هەبوو، ئەرکی سەرەکیی وەزارەتەکە سەرۆکاریی پەیوەندییەکانی دەرەوە بوو کە لەماوەی سەدەی هەژدەیەمدا بەشێوەیەکی بەرچاو گەشەیکرد، ئەویش بەهۆی پەرەگرتنی فشاری ئەوروپییەکان و هەروەها کەمبوونەوەی کاریگەریی هێزە چەکدارەکانی ئیمپراتۆرییەکە. رۆڵی باڵادەستیان لە جوڵانەوەی چاکسازییدا لەو راستییەوە سەرچاوەی گرتبوو کە شارەزایی پێویست لە (زانینی زمانە ئەوروپییەکان، شارەزایی لەبارەی کۆمەڵگە ئەوروپییەکانەوە) لەو وەزارەتەدا چڕببووەوە. هەروەها لەو پەیوەندییە نزیکەی نێوان فشاری دپلۆماتە بیانییەکان و هەروەها دەستێوەردانیان لەلایەکەوەو هەوڵەکان بۆ چاکسازیی لە لایەکی دیکەوە، بەڵگەیەکی تایبەت بوو لە هەموو ئەو کێشانەی کە بەشێوەیەك یان زیاتر پەیوەندیی بە پێگەی کریستیانییە عوسمانییەکانەوە هەبوو.

جگە لە گەشەکردنی وەزارەتە نوێیەکان، ئاراستە بایەخدارەکەی دیکە لەسەر ئاستی ناوەندیی بریتیبوو لە پەرەسەندنی سیستمی ئەنجومەنی راوێژکاریی و هەروەها کۆمسیۆنەکان. هەیئەتی تایبەت کە بایەخ بە کێشە تایبەتەکان دەدات وەك بنیاتنان یاخود بازرگانیی لە چەند وەزارەتێك گەشەیان کردبوو. ئەرکیان بریتیبوو لە هاوکاریی ئامادەکردنی هەنگاوی نوێ و یاسای نوێ. رۆڵێکی سەرەکیی لەلایەن (ئەنجومەنی باڵای رێنماییە دادوەرییەکان) بەڕێوەدەچوو کە لە ساڵی ١٨٣٩دا، کە فەرمانێکی نوێی پێدرا لەگەڵ جۆرێك لە کارو تایبەتمەندیی پارلەمانتاریی (لەگەڵ ئەوەی بڕیارەکان بە زۆرینەی دەنگ وەربگیرێن و هەروەها سوڵتان بەڵێنیدابوو بڕیاری ئەو ئەنجومەنە ئەریێ بکات). هەرچەندە پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە کارو هەنگاوەکانی ئەو ئەنجومەنە شێوەی پارلەمانتاریی هەبوو، بەڵام ئەنجومەنەکەو ئەوەی بەدوایدا هات ناوکی پارلەمانێك نەبوون. ئەوە ئەنجومەنێکی راوێژکاریی کارمەندە باڵاکانی دەوڵەت بوو، بەهیچ شێوەیەك هەڵنەدەبژێردراو دەسەڵاتیشیان بۆ کۆنترۆڵکردنی حکومەت فرە سنووردارببوو،جگە لەوەی لەژێر رەحمەتی سوڵتاندا بوون. ئەنجومەنی باڵا دوو ئەرکی لە دەستی خۆیدا کۆکردبووەوە: لەلایەکەوە هەڵدەستا بە گەنگەشەکردن و ئامادەکاریی

پـرۆژە یاسـاکان، لەلایـەکی تـرەوە ئـەو ئەنجومەنـە وەك دادگایـەکی پێداچـوونەوەی کاروبـارە کارگێڕییـەکان هەڵدەسـوڕا. بـڕی ئـەو کـارو ئەرکانـەی ئـەم ئەنجومەنـە پێیهەڵدەسـتا لـەماوەی چـەند سـاڵێکی کەمـدا یـەکجار زێـدەبوو، لـەوەش زیـاتر لـە سەرەتای ۱۸۵۰کاندا، راو دیدی جیاواز لەنێو ئەنجومەنەکەدا دەرکەوت، بەشێوەیەك بـووە قـەڵای یەکـەمین نـەوەی چاکـسازەکان کـە لەلایـەن مـستەفا رەشـید پاشـاوە رێبەرایـەتیی دەکـرا، هـەروەها دەوڵـەتکارانی دووەمـین نـەوە کـە لەلایـەن قوتابییـەکانی ئـەوەوەو ئەوانـەی عـەلی پاشـاو فوئـاد پاشـا بـوون، ئەوانـەی کـە خوازیـاربوون زیـاترو خێراتر بە ئاراستەی بەرنامەی رۆژئاواگەراییدا بڕۆن.

لەبەر ئەم هۆیانە، لەساڵی ۱۸٤٥دا گۆڕانێك پێشکەشکرا، ئەرکە دادوەرییەکان لەلای ئەنجومەنەکە مایەوە، لەکاتێکدا ئەرکە تەشریعییەکەی ببووە جیاوگی دەزگایەکی دیکە کە"مەجلیسی ئالی تـەنزیمات/ئەنجومـەنی بـاڵای چاکسازییەکان"ی پێدەگوترا کـە لـە لایـەن دووەمـین نـەوەی چاکـسازەکانەوە بـە سـەرۆکایەتیی فوئـاد پاشـا بـەڕێوەدەبرا. گۆڕانەکـە هێنـدێك لێکخـشاندنی لەنێوانـدا هـەڵگرت، بـەڵام کێـشەی پڕکـاریی ئەنجومەنەکـەی چارەسـەر نـەکرد. لەبەرئـەوە، لەسـاڵی ۱۸٦۰دا (پـاش مردنـی رەشـید پاشا) هەردوو دەزگاکە جارێکی تر کرانەوە بەیەك، بەڵام ئەمێستا ئەرکەکان بەسەر سێ بەشدا جیاکرانەوە:یەکێك بۆ یاسادانان، یەکێك بۆ کارگێڕیی، ئەوەکەی دیکەشیان وەك دادگایـەکی پێداچـوونەوە هەڵـسوڕان. دواجـار لەسـاڵی ۱۸٦۸دا، هـەمان نموونـەی فەرەنـسیی لەژێرفـشاری فەرەنـسادا گیرایەبـەر، ئـەوەی دیـسانەوە بـۆ دوو دەزگـا دابەشکرایەوە، یەکێکیان (شورای دەوڵەت/ئەنجومەنی راوێژکاریی دەوڵـەت) کە ئـەرکی یاسـادانانی هـەبوو، هـەروەها دادگایـەکی جیـای پێداچـوونەوە.[٤٤] یـەك لـە جیاوازییـە گرنگـەکانی نێـوان ئامادەکارییـەکانی سـاڵی ۱۸٦۸و ئەوانـەی پێـشوو ئـەوەبوو کـە ئەنجومـەنی دەوڵـەت نوێنەرایـەتیی بـوو، هەرچـەندە هەڵنەبـژێردرابوو، خـەڵکانێك کـە ئەندامی موسوڵمانو کریستیانیی دەستنیشانکراوبوون بە چەند لیستێك لەلایەن والیە هەرێمییەکانەوە ئامادەدەکران.

---

[44] بۆ ناساندنێکی روونو نەخشەی مێژووی هەمەڕەنگی "مەجلیس" بروانە:
Mehmet Seyitdanlıoğlu (1991) *Tanzimat devrinde Meclis-I Vâlâ (1838–1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 64.

کارگێڕیی هەرێمەکان و سیستمی باجگری

دەگونجێت فرە گرنگتر لەو پەرەسەندنانەی لە ئاستی ناوەندا هاتۆتەکایە بریتیبێت لە پەرەسەندنی ئەو چاکسازییانەی لە کارگێڕیی هەرێمەکاندا بە هەماهەنگیی ئەو هەولانەی لەپێناو دامەزراندنی سیستمێکی باجی دادپەروەرانەو کاراتر (وەك لە فەرمانی گوڵخانەدا راگەیەندراوبوو). لەساڵی ١٨٤٠دا، سەرلەنوێ رێکخستنەوەیەکی سەرەکیی لە سیستمی باجدا راگەیەندرا، کە تەنیا سێ جۆر باج هێڵرانەوە: "جزیە/سەرانە" کە لە ناموسوڵمانەکان وەردەگیرا، "عوشر/دەیەك"و "مورەتیبات/باجی خزمەتگوزاریی". لەهەمان کاتدا وابڕابوو کە گوندەکان یاخود کۆمەڵگەکان دەبوو خواردن و شوێنی حەوانەوەیان بۆ ئەو کارمەندانەو دەستوپێوەندەکانیان بکردایە کە بەو ناوەدا تێدەپەڕین یاخود دەمانەوە، دەبوو ئالفی ئەسپ و بارگیرەکانیشیان دابین بکەن (کە بارێکی گران بوو بەسەرشانی خەڵکی گوندەکانەوە) بەشێوەیەکی فەرمیی هەڵگیرا (ئەوەی پێشتر چەند جارێك هەولی بۆ درابوو).

هێشتا لەوە بایەخدارتر، سیستمی باجی کشتوکاڵیی بە کۆکردنەوەی راستەوخۆ شوێنی گیرایەوە، ئەوەی لە رێگەی دامەزراندنێکی موچەی نێوەندییەوە بە ناوی "موحەسیل/بەدەستهێن"هاتەدی. بەهیوای ئەوەی کە ئەمە داهاتی حکومەتی ناوەندیی زێدەبکات و باجی سەرشانی جووتیارانیش کەم بکات. بەلام ئاکامەکەی بە کارەساتێکی تەواو کۆتاییهات. حکومەتەکەی رەشید پاشا ئەوەندە کادری لێوەشاوەی نەبوو وەك موحەسیل دایانبمەزرێنێت. ئەو خانەدانە خۆماڵییانەی کە باجی کشتوکاڵییان قۆرخکردبوو، کۆکردنەوەکەیان تێکدابوو. نەبوونی زانیاریی ورد (هێشتا رووپێوێکی وردی ناوچەکان دیاریی نەکرابوو، لە راستییدا تەواوکردنی رووپێوی گشتیی کە لە ساڵی ١٨٥٨دا دەستپێکرد تا ساڵی ١٩٠٨ی خایاند) وایکرد کە کۆکردنەوەی شیاوی باج مەحاڵ بێت . لەکاتێکدا کە سیستمی موچە لەلایەن کارگێڕیی دەوڵەتییەوە پێشەکەشکرا، داهاتی دەوڵەت بەشێوەیەکی بەرچاو دابەزی. لە ئاکامدا رەشید پاشا لە دەسەلات لابراو سیستمی باجی کشتوکاڵیی کۆن گەڕێنرایەوە، لە زۆرینەی بەشەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا ئەم باجە تا کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم بە

باجی راستەوخۆ شوێنی نەگیرایەوە، تەنانەت تا کۆتایی ئیمپراتۆرییەکەش ٩٥ لەسەدی باجی کشتوکاڵیی لە دەیەك کۆدەکرایەوە.[٤٥]

لە چاکسازییەکانی دیکەی باج کە شوێنی لەسەر جەماوەری دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەکە دانابوو، یەکەمیان لابردنی جزیە بوو کە بە ئاشکرا لەگەڵ راگەیاندنی سیاسەتی پێدانی ماف یەکسانیی بە موسوڵمانەکان ناکۆك بوو. هەرچەندە باجی نەکردنی راژەی سەربازیی (بەدەل عەسکەریی) شوێنی جزیەی گرتەوەو لە رووی کردارییەوە زیاتر لە جزیەی تێپەڕاند. دووەمیان، بریتیبوو لە چاکسازیی باجی"ئەغنام/مەڕانە" کە سەرجەم مەڕدارەکانی دەگرتەوە کە لە ساڵی ١٨٥٦دا دەرچوو، ئەم یاسایە سیستمێکی نوێی بۆ تۆمارکردنی خاوەنێتیی داڕشتبوو کە پشتی بە گرێبەستو قەواڵە دەبەست. بەپێی ئەم سیستمە نوێیە، پارچە زەوییە مەزنەکانی دەوڵەتیی "میریی" نها دەگۆڕا بۆ "موڵك/خاوەنێتیی تایبەت".[٤٦]

بۆ رووبەڕووبوونەوەی ئەو شکستەی لە جێبەجێکردنی باجی راستەوخۆ لە ساڵانی ١٨٤٠-١٨٤١دا هاتەپێش، حکومەتی عوسمانیی پەنای بۆ یاسای سەربازیی بردو بەڕێوەبردنی حکومەتی هەرێمەکانی بە فەرماندەی سوپای هەرێمەکان سپارد.[٤٧] لەماوەی ساڵانی ١٨٤٠کاندا حکومەت ئامانجی بەناوەندییکردنی کارگێڕیی نێوخۆیی ئیمپراتۆرییەکە بوو، هەوڵیدەدا کە دەسەڵاتی فەرماندارەکان بە دامەزراندنی کارمەندانێك کەمبکاتەوە کە راستەوخۆ لەبەرامبەر دەروازەی باڵادا بەرپرسیار بوون تا فەرماندارە هەرێمییەکان، هەروەها لە رێگەی ناردنی لێژنەی پشکنینو هەروەها بە دامەزراندنی ئەنجومەنی هەرێمەکە. لەم ئەنجومەنانەدا کە کەم یان زیاد یەکەمین دەزگا نوێنەرییەکانی ئیمپراتۆرییەکە بوون، بە بایەخدارترین نوێنەرایەتییە خۆماڵییەکانی حکومەت (بۆنموونە، والی، قازیی، بەڕێوەبەری پۆلیس) لەگەڵ نوێنەرایەتییە خۆماڵییەکان لە خانەدانو سەرانی بایەخداری تایفەو میللەتەکان پێکدەهاتن. وێڕای

---

[45] Donald Quataert (1994) 'The age of reforms, 1812–1914', in Halil İnalcık with Donald Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 855.

[46] Quataert, op. cit., 856–60 .

[47] Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw (1977) History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Volume 2, Reform, revolution and republic: the rise of modern Turkey 1808–1975, Cambridge: Cambridge University Press, 86–7.

ئەوەش، لەماوەی دوومانگی ساڵی ١٨٤٥دا ئەنجومەنێکی هەرێمیی خانەدانەکان لە ئەستەمبوڵ پێکهاتبوو، هەرچەندە ئاکامێکی هیوا لەسەرهەڵچنراوی لێ شین نەبوو.

لە ساڵانی ١٨٥كانـدا، ئاشکرابوو کە ئەم شێوازە بەناوەندییکردنە کە ئامانجی کەمکردنەوەی ئۆتۆنۆمیی هەرێمەکان بوو، بۆ کارگێڕییەکی کارای هەرێمەکان زیانبەخش بوو. بەو پێیەش، فەرمانڕەوایەتیی ئامادەکارییە هەرێمییەکانی ساڵی ١٨٥٨ دەسەڵاتی والییەکانی گێڕایەوە، هەموو ئەو کارمەندانەی کە لە ئەستەمبوڵەوە دەیناردن بۆ هەرێمەکان، خستنیە ژێر دەسەڵاتی ئەوەوە. لە ساڵی ١٨٦٤دا، یاسایەکی نوێ سەبارەت بە رێکخستنەوەی هەرێمەکان، سیستمێکی تەواو پلەبەندیی لەبارەی هەرێمەکانو لە بەشە کارگێڕییەکانی دیکەی پێشکەشکرد. لە "ویلایەت/هەریم"ەوە بۆ "سنجەق/پارێزگا"، هەروەها "قەزا/مەڵبەند"و "ناحیە/ناوەندی لادێ"و "قەریە/گوند" ئەم سیستمە لەسەر بنەمای شێوازی سیستمە فەرەنسییەکە دامەزرابوو و (لەسایەی کاریگەریی فەرەنسییەکاندا) ئەم سیستمە لە ساڵی ١٨٧١دا زێدەتر رێکخرا.

لەسەردەمی سوڵتان مەحموودی دووەم بەرەوسەر، چاکسازییەکان وەك ئەزمونێك لە یەکێك یان زیاتر لە هەرێمەکاندا تاقییکرانەوە. ئەو ئەزموونانە لە فۆرمەڵەکردنی چاکسازییەکانی دواتردا کاریگەرییان هەبوو، وەك یاساکەی ساڵی ١٨٦٤. کاریگەریی ئەو چاکسازییانە لە بواری باجگریی و کارگێڕییدا دەکرا بەشێوەیەکی مەزن لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی دیکەو لە ماوەیەکەوە بۆ ماوەیەکی دیکە جیاوازیی هەبوو. لەوەدەچێت بڕیاردەری سەرەکیی شیاویو توانای ئەو پیاوەبێت کە ترۆپکی دەسەڵاتە. هێندێك گارگێڕیی بەڕێوەبەرایەتیی هەرێمەکان ناوبانگێکی لێوەشاوەیی و سەرڕاستیی ئەوتۆیان بەدەستهێنابوو کە روویان لەهەر شوێنێك بکردایە پێی دەناسران. کارگێڕیی و بەڕێوەبردنەکەیان هێندێك جار لەبواری بەرنامەکانی کارو بەرنامەی گشتیی ئاکامی تایبەتیی خۆی هەبوو(رێگا، پردو رووناککردنەوەی رێگەو بانەکان)، تەندروستیی و حەوانەوەی خەڵكو داهاتی باجیان بۆ دەوڵەت چاککرد. مەدحەت پاشا بە تایبەت، بە سەرڕاستیی و لێوەشاوەیی ناوبانگی دەرکرد کاتێك بۆ ماوەیەك وەك والی لە نیش(١٨٦١-١٨٦٤) و پاشتریش لە هەرێمی دانوبی تازەپێکهێنراو و هەروەها لە بەغدا دەستبەکار بوو.[٤٨] هەرچەندە ئەم جۆرە والییانە ناوازەبوون زیاتر لەوەی بنەمابن.

48 Davison, op. cit., 144–7, 160–3.

هەنگاوەکانی بواری دادوەریی و یاسا سێکیولارەکان

قۆناغی تەنزیمات چەندین گۆڕانی لە بواری سیستمی دادوەرییەوە بەخۆوەبینی، کە زۆربەیان بۆ ئەو گۆڕانە دەگەڕایەوە کە لە پێگەی کۆمەڵگە ناموسوڵمانەکاندا هاتەئارا. شەریعەتی ئیسلام هەرگیز ڕەتنەکرایەوە، بەڵام کاریگەریی لە هێندێك لایەنەوە، بەتایبەت لە بواری یاسای خێزانییدا بە تەواوی کاڵ بووەوە (کێشەکانی وەك موڵکایەتیی نها هێنرابووە ژێر سایەی یاسا سێکیولارەکان)و هەروەها لە ساڵانی ١٨٥٦–١٨٨٨ وەك کۆمەڵە یاسایەك بە شێوە ئەوروپاییەکەی کاری پێدەکرا. ئیمپراتۆرییەکە هەمیشە لە سایەی سیستمێکی دووانەییدا بەڕێوەدەچوو، لەگەڵ فەرمانە سوڵتانییەکان کە شانبەشانی (هەرچەندە لە ڕووی تیۆریشەوە لە سایەی) شەریعەتی ئیسلامدا بوو، بەڵام پیاوەکانی دەوڵەتی قۆناغی تەنزیمات، یاسای سێکیولارو دامەزراوەی نوێیان داهێنا بۆ ئەوەی شوێنی سیستمی "قانون"ە سونەتییەکە بگرێتەوە کە بەگشتیی گۆڕینی پێگەی بیانییەکانی ئیمپراتۆرییەکە یان کریستیانییە عوسمانییەکان خوازیاری بوو. لە ساڵی ١٨٤٣دا کۆمەڵە یاسایەکی سزادان پێشکەشکرا کە دانی بە یەکسانی نێوان موسوڵمان و ناموسوڵمانەکاندا نابوو.لەهەمان کاتدا، دادگای تایبەت بۆ پرسە بازرگانییەکان دامەزرێنرا کە تێکەڵ بووو بیانییەکانیشی لەخۆدەگرت، لە ساڵی ١٨٤٤دا ئەو یاسایە لابرا کە شەریعەت بۆ کوشتنی ئەوانەی لە ئیسلام وەردەگەڕێن داینابوو. کۆمەڵە یاسایەکی بازرگانیی، کە لە یاسای فەرەنسییەوە وەرگیرابوو ، لەساڵی ١٨٥٠دا پێشکەشکرا. لە ساڵی ١٨٦٣دا کۆمەڵە یاسای بازرگانیی دەریایی بەدواداهات و لە ساڵی ١٨٦٧ یاسایەك ڕێگە بە بیانییەکان دەدات بۆ یەکەمجار لەنێو خاکی عوسمانییدا خاوەن زەوی خۆیان بن. لە ساڵی ١٨٦٩دا پلەبەندیی دادگا سێکیولارەکان کە مامەڵە لەگەڵ ئەو پرسەکانەی کە ناموسوڵمانەکانی تێوەگلاوە، دادگاکانی نیزامیە /سەربازیی پێکهێنران.

نەك تەنیا یاساو دامەزراوەکانی ئیمپراتۆرییەکە سێکیولاریزەکران، بەڵکو ئەوانەی میللەتە کریستیانییەکانیش. لەنێو کۆمەڵگە ئەرمەنیی و یۆنانییەکاندا کە بۆرجوای بازرگانییان دەوڵەمەندترو زیاتر متمانەبەخۆ بوو. لەهەمان کاتدا پەیوەندییان بە ئەوروپاوە بووەهۆی بڵاوبوونەوەی هزرو بیروبڕوا سیاسییە فەرەنسییەکان لە نێویاندا. ئەوەش بووەهۆی پەرەگرتنی جوڵانەوەی ڕزگاریی ڕێکخراوەیی ئەو گەلانە لە دەسەڵاتی توندی کڵێساکانیان. ئەم جوڵانەوەیە هاندەرێکی زیاتری لەلایەن

پرۆتستانتی نوێی گەلی ئەرمەنییەوە لەسایەی (فشاری بەریتانیی لە ساڵی ١٨٥٠دا) بەدەستهێنا، کە هەر لە سەرەتای دەستپێکردنیەوە پێکهاتەیەکی نوێنەرایەتیی هەبوو. پاش گەنگەشەو ململانێیەکی درێژخایەن، گەلی ئەرمەنیی گریگۆریی لە ساڵی ١٨٦٣دا دەستووریێکیان پەسەندکرد کە وەك ڕێنماییەك ڕاژەی بە جوڵانەوەی دەستووریی عوسمانیی کرد. هەروەك لەم ماوەیەدا گەلی یۆنانییش چەند هەنگاوێکیان بەرەو سێکیولاریزمو کارگێڕیی نوێنەرایەتیی نا. هەرچەندە دەسەڵاتی ڕۆحانییەکان لای ئەمان زیاتر بەهێزتر بوو وەك لای ئەرمەنییەکان.کۆمەڵگەی جوو لە ساڵی ١٨٦٥ دەستووری تایبەت بەخۆی بەدەستهێنا. ئاکامێکی سەیروسەمەرەی ئەم پەرەسەندنانە ئەوەبوو کە بەهۆی ئەم پرۆسە سێکیولاریزەکردنەوە گەلانی غەیرە موسوڵمان پلەیەکی فەرمیی دامەزراوەییکردنی ئەوتۆیان بەدەستهێنا کە هیچ لە سایەی ئیمپراتۆرییە سونەتییەکەی عوسمانییدا بەخۆیانەوە نەدیبوو. لەراستییدا، ئەو نوێنەرایەتییە کە لەنێو ئەم کۆمەڵگایانەدا دەسەڵاتیان لەسایەی ئەو گۆڕانو ڕێنماییە نوێیانەدا بەدەستهێنا، ناڕاستەوخۆ هانی جوڵانەوەی جیاخوازیی نەتەوایەتییان دا، ئەو جوڵانەوەیەی کە لەم ناوەندانەدا پشتگیریی خۆی بەدەستهێنا.[49]

سێکیولاریزەکردنی فێرکردن

هەروەها لە قۆناغی تەنزیماتدا سێکیولاریزەکردنی فێرکردن ئاراستەیەکی فرە بایەخدار بوو. هەروەك لە قۆناغەکەی پێشووتردا، بایەخی سەرەکیی درا بە دامەزراندنی خوێندنگەی ڕاهێنانی پسپۆڕییەکانی بیرۆکراتیی کارگێڕیی و سەربازیی. لە هەمووی گرنگتر (مەکتەبی موڵکیە/خوێندنگەی کارمەندان) بوو کە لە ساڵی ١٨٥٩دا دامەزرا. ئەوانەی لوتکەی قوچەکی فێرکردنیان لە ئیمپراتۆرییەکەدا پێکهێنا. چونکە ئەو چەند هەوڵانەی بۆ دامەزراندنی زانکۆ دران تا ساڵی ١٩٠٠ سەرکەوتوو نەبوون. ئەوە کاردانەوەی نێوەروکی هزری قازانجخوای فێرکردنە لای پیاوانی تەنزیمات.

سوڵتان مەحموود پێشتر دەستی بە دامەزراندنی (ڕوشدیە/تازەپێگەیشتووان) کرد، کە خوێندنگەیەکی سێکیولاری کوڕان بوو لە نێوان تەمەنی ١٠–١٥ ساڵیدا. ئەوانەی کە لە (مەکتەب/فێرگەی سەرەتایی) دەردەچوون کە تێیدا قورئانی پێ لەبەردەکرا و هێندێکجار فێری نووسین و خوێندنەوەش دەکران. ڕوشدیە وەك پردێك بوو لەنێوان

[49] Davison, op. cit., 132–3.

مەکتەبو ئەو خوێندنگانەی کە کارمەندی بەشە جۆراوجۆرەکانی حکومەتی تێدا بارهەهێنرا. کەمتر لە ٦٠دانە لەو خوێندنگە نوێیانە لەنیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا کرایەوە، وێڕای کەموکوڕیی باو کە لە پارەو کەسایەتیی مامۆستا راهێنەرەکاندا هەبوون، پەرەسەندنی هێواشی فێرکردنی هاوچەرخ وای لە سوپا کرد کە لە ساڵی ١٨٥٥ەوە بەرەوسەر، خوێندنگاکانی روشدیەی سەربازیی گەشەپێدا. کە لەو شارانەی هێزی پاراستنی سەرەکییان لێبوو، خوێندنگەی (ئیعدادیە/ئامادەیی) بەدواداهات.

لە ساڵی ١٨٦٩دا، نەزمێکی نوێ بۆ خوێندنی گشتیی پێشکەشکرا، کە پشتی بە راوێژکاریی وەزارەتی فێرکردنی فەرەنسیی دەبەست. ئەم نەزمە نوێیە سیستمێکی سێ‌قۆناغیی فێرکردنی گرتبووەبەر. خوێندنگەی روشدیە لە هەریەك لە گوندە گەورەکانو خوێندنگەی ئامادەیی مەدەنیی لە شارەکانو کۆلێجەکانی "سوڵتانییە/ئیمپراتۆریی" ش کە هاوشێوەی لیسانسی فەرەنسیی بوو لە هەریەکە لە پایتەختی هەرێمەکان. ئەمە هەموو خوێندنگاکانی کوڕان بوو. بەڵام ئامادەکاریی بۆ دامەزراندنی خوێندنگەی جیاواز بۆ کچان لەو نەزمەدا کاری بۆ کرابوو. لە ساڵانی ١٨٧٠کاندا پەرەسەندنی هێشتا هێواش بوو، بەڵام لە قۆناغی پاشتردا، لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولمەجیددا، تۆڕی خوێندنگە سەرەتاییو ئامادەییەکان بەخێرایی بڵاوبوونەوە، تەنیا دوو خوێندنگەی سوڵتانیە دامەزرێنرا، کە هەردووکیان لە پایتەختدا بوو، یەکێکیان لە تەلارە کۆنەکەی خوێندنگەی گلاتەسەری لە ساڵی ١٨٦٨و ئەوەی تریشیان لە مەڵبەندی عەسکەریی لە ساڵی ١٨٧٣دا لە (دارولشەفەقە/هەتیوخانە)کەی هەتیوانی موسوڵمان دامەزرێنران، ئەوەی کارگێڕی باش و بارهێنراوی بەرچاو، دیپلۆمات، پزیشك، هەروەها ئەکادیمیست، چ موسوڵمانو چ ناموسوڵمانی بۆ ئیمپراتۆرییەکەی (دواتریش کۆمارەکە) دابینکرد .

ئاکامی پەرەسەندنەکانی بواری فێرکردن لەماوەی سەدەی نۆزدەیەمدا ئەوەبوو کە نها چوار جۆر خوێندنگە لە ئیمپراتۆرییەکەدا هەبوو، یەکەمیان خوێندنگە سونەتییە ئیسلامییەکانی (مەکتەب) و پلەبەندیی مەدرەسەی لەخۆدەگرت، ئەوەی زانستە سونەتییە ئیسلامییەکانی تێدا فێردەکرا. خوێندنگەی سێکیولاری دەوڵەتیش هەبوون لەماوەی تەنزیماتدا دامەزرێنرانو لەسەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا(١٨٧٦-١٩٠٩) فراوانترکران. هەرچەندە ئەوانە کەمتر لە ناوەندیی بوون. ئەم خوێندنگانە ئەو

کادێرانەیان هێنایە بەرهەم کە دەبوو ئیمپراتۆرییەکە بەڕێوەبەرن (هەروەها کۆمارە تورکییەکەش). سێیەم جۆری خوێندنگە ئەوانە بوون کە لە لایەن میللەتە ناموسوڵمانەکانەوە دامەزرێنران و پشتگیریی مادییش دەکران، چوارەم جۆریش ئەو خوێندنگانە بوون کە لەلایەن بیانییە کاسۆلیکەکان و مسیۆنێرە پرۆتستانتەکان و هەروەها لەلایەن (هاوپەیمانیی ئیسرائیلیی جیهانیی) دامەزرێنرابوون کە ژمارەیەکی کەم منداڵی موسوڵمانەکانیشی گرتەخۆ کە پاشتر ئەم ژمارەیە زیادی کرد. پێویستە ئەوە بگوترێت کە ئەم سیستمەی فێرکردن وا دانەمەزرێنرابوو کە هەستی هەماهەنگیی نەتەوەیی هانبدات یاخود تەنیا شوناسێکی هاوبەش لەنێو دەستەبژێری خوێندەوارو رۆشنبیرانی ئیمپراتۆرییەکە پێکبهێنێت، ئەوەی هێشتا ١٠ لەسەدی دانیشتووانیان پێکدەهێنا).[٥٠]

زێدەبوونی پێکەوەگرێدانی ئابووریی

وەك پێشتر تێبینیکرا، ئەو قۆناغەی لێرەدا جێگەی بایەخە هاوکاتە لەگەڵ هەڵتۆقینی ئابووریی ناوەڕاستی سەدەکە لە ئەورووپا. پاش مۆرکردنی رێکەوتنە بازرگانییە ئازادەکان لەگەڵ دەوڵەتە سەرەکییەکانی ئەورووپا لە ساڵانی ١٨٣٨-١٨٤١دا، پێکەوە گرێدانی ئابووریی عوسمانیی بە سیستمی سەرمایەداریی جیهانییەوە بەشێوەیەکی خێراتر لە پێشوو بەڕێوەچوو. ئاکامی ئەمەو هەروەها ئەو فراوانبوونە ئابوورییەی وڵاتە سەرەکییەکانی ئەورووپاش وایکرد کە بازرگانیی دەرەوەی عوسمانیی فراوانبێت ساڵانە بەرێژەی ٥ لەسەدا لەماوەی هەر ١١ بۆ ١٣ ساڵێکدا قەبارەی بازرگانیی دووهێندە بوو. لە هەمان کاتدا، بەشی بەریتانیا لەم بازرگانییە بەشێوەیەکی بەرچاو زیادی کرد، تاڕادەیەکی زۆر سەرچاوە فرە گرنگەکانی

[50] زانیارییەکی زۆر کەممان سەبارەت بە رێژەی خوێندەواریی لەم سەردەمەدا هەیە، بەڵام دەتوانین ئەوە لەو راستییەوە هەڵهێنجین کە لەیەکەمین ئاماری کۆماری تورکیادا هاتووە کە تەنیا لە ١٠,٦ی دانیشتووان خوێندەوار بوون. لەکاتێکدا ئەوە راستە کە رێژەی خوێندەواریی لەنێو کریستیانییەکاندا زۆر بەرزتربووە. لەوانەیە خوێندەواریی لەنێو موسوڵمانەکاندا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا لەخوارترەوە بووبێت.
Orhan Cavit Tütengil (1980) ‘1927 yılında Türkiye’, in *Atatürk’ün büyük söylevinin 50:* yılı semineri. Bildiriler ve tartışmalar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 56.

بەرهەمی پیشەسازیی پێکدەهێنا.[51] فەرەنسا لەم رووەوە هەرگیز نەهاتەپێش، بەڵام وەك بازاڕێکی گرنگی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی دەوڵەتی عوسمانیی مایەوە. نەمسا وەك هاوبەشێکی گرنگی بازرگانیی مایەوە، بەڵام زۆربەی بازرگانییەکەی لەگەڵ ئەو بەشانەی بالکانی ئیمپراتۆرییەکەدا بوو کە لە ماوەی سەدەکەدا جیابوونەوە. لەماوەی قۆناغی تەنزیماتدا، یەك لە تایبەتمەندییەکانی نموونەی بازرگانیی بریتیبوو لە کورتهێنانێکی مەزنی بازرگانیی عوسمانیی.

لەپاش جەنگی کریمە بەرەوسەر، تێوەگلانی ئابووریی ئەورووپیی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا فراوانبوو لە پشت بازرگانییەوە بۆ قەرزبەخشین. وەبەرهێنانی راستەوخۆ لە پرۆژەکاندا هێشتا گرنگیی پەیدا نەکردبوو، بەڵام بەخشینی قەرز بەحکومەتی عوسمانیی لەلایەن بانکەکانی ئەورووپاوە بایەخی خۆی هەبوو، لەراستییدا رۆڵی یەکلاکەرەوەی هەبوو.

کێشە داراییەکان کە پێشتر هەبوون و هەر مانەوە سەرچاوەی لاوازکردنی چاکسازییەکانی حکومەتەکان بوون، لەلایەکەوە، ئاراستەی مۆدێرنیتە فرە خەرجیی دەویست. گۆڕینی سیستەمە کۆنەکەی بژێوی کارمەندان کە لە پێدانی زەوییەوە بۆ موچەی مانگانە گۆڕا، بووەهۆی زێدەکردنی خەرجیی حکومەت، هەروەك کڕینی کەلوپەلی سەربازیی بۆ سوپا نوێیەکە –بەتایبەت– دامەزراندنی هێزی نوێی دەریایی. لەکۆتایی ساڵانی ١٨٦٠کان بەرەوسەر، پارەبەفیڕۆدانی شەخسیی سوڵتان عەبدولعەزیز فرە زەحمەت بوو کە دەستی بەسەردا بگیرێت.

حکومەتەکانی قۆناغی تەنزیمات چیدی نەیتوانی بە کەمکردنەوەی بەهای دراوی کانزایی ئەو کورتهێنانە داراییە بشارنەوە، هەروەك ئەوانەی پێش خۆیان لەسەدەی شازدەیەمدا ئەنجامیاندا.هۆکارەکەشی ئەوەبوو کە لەگەڵ فراوانبوونی بازرگانی دەرەکیی، رێژەی گۆڕینەوەی دراو فرە بایەخی پەیداکرد، هەر کەمکردنەوەی بەهای دراوی کانزای عوسمانییش راستەوخۆ کاردانەوەی لە دابەزاندنی بەهای دراوی عوسمانیی دەکرد لە بەرامبەر دراوی قورسی ئەورووپا.

وەرگرتنی قەرز لە بانکی ئەرمەنیی لە گالاتە بۆ ماوەیەك پەیڕەوکرا، بەڵام ئەم بانکانە تاڕادەیەك بچووك بوون، بڕی ئەو سوودانەی دەیانخستە سەر قەرزەکان زۆربوو(ساڵانە

---

[51] Şevket Pamuk (1987) The Ottoman Empire and European capitalism, 1820–1913: trade, investment and production, Cambridge: Cambridge University Press, 28–9.

١٦تــا ١٨لەســەدا زیــادی کــرد). لەبــەر ئــەوە حکومــەت لــەماوەی ١٨٤٠کانــەوە دەستیکردووە بە وەرگرتنی قەرز لە دەرەوە. لە راستییدا بەشێك لەو قەرزانە ئەوروپای تێوەگلاند، هەروەك چۆن قەرزەکانی بانکی گالاتە بەشێکی لەدەرەوە وەردەگیراو دەدرا بە دەوڵەتان بە فەرمیی، قەرزکاریی لە دەرەوە لە ساڵی ١٨٥٤دا دەستیپێکرد، کاتێك حکومەت رووبەڕووی گرفتگەلێکی دارایی توند بووەوەو بەهۆی ئەو خەرجییەی لە جەنگی کریمەدا بەفیڕۆ چوو، لەکاتێکدا هاوپەیمانیی لەگەڵ دوو زلهێزی ئەوروپای رۆژئاوادا زەمینەی قەرزکاریی لە بازاڕەکانی ئەوروپا بەشێوەیەکی رێژەیی خۆشکرد- بەشــێوەیەکی رێــژەیی ئــەو ماوەیــەی ئــەم قەرزانــەو ئــەوانی دیکــەی تێــدا دەدرا سەرنجراکێش بوو لەوەی دەردەکەوت. رێژەی سوود هەمیشە لەنێوان ٤-٦ لەسەدا بوو، بەڵام بەدەر لە قەرزی ساڵی ١٨٥٥، کە لەلایەن فەرەنساو بەریتانیاوە زامنکرا، لەراستییدا بەشەکان لە بازاڕی دراوی ئەوروپییدا فرۆشرانەوە بەنرخێك کە لە بەها بنەڕەتییەکەی زۆر کەمتر بوو. لە هێندێك کاتدا لە ٦٠-٧٠ لەسەدا کەمتر بوو. کاتێك سوودو لیژنەکانی بانکە نێودەوڵەتییەکان پێشکەشکران تۆڕی داهاتی گەنجینەی عوسمانیی لەلایەن ئەم قەرزدەرانەوە بە رێژەی ٥٠ لەسەدی بەها راستیینەکانی وەبەرهێنا. حکومەتی عوسمانیی دەبوو دووهێندەی ئەوەی وەریگرتبوو بداتەوە، تەواو بەجیا لەو سوودەی لەسەر قەرزەکان دانرابوو.[52]

سەیرنەبوو کە قەرزەکان بووە بارێکی گران لەسەرشانی دارایی دەوڵەت. لەراستییدا، داهاتی دەوڵەت بە ئەستەم گەشەیکردو لە ئاکامدا راژەی قەرزەکان بووە گرفتێکی جدیی. کورتهێنان لە ساڵی ١٨٦١ بەلاوازیی توانرا خۆیانی لیّ بەدوور بگرن، راژەی قەرزەکان سێیەکی داهاتی دارایی دەوڵەتی برد لە ساڵی ١٨٧٠دا، ئەم رێژە سەدییە تا دەهات بڵندتر دەبوو. بەشێکی مەزن(نیوە بۆ دوو لە سێ) ی قەرزی نوێ لە دانەوەی سوودی قەرزە کۆنەکاندا خەرج کرا، هەرچەندە پێویستیی حکومەتیی عوسمانیی بۆ قەرزکردن، وەبەرهێنانێکی قازانجبەخشی بۆ ئەو خاوەن بانکە ئەوروپییانەی عمولەیەکی زۆریان کۆکردبووەوە و هەروەها ئەو سەرمایەگوزارە ئەوروپییانە(زۆربەیان

[52] بۆ تێروانینێکی گشتیی سەبارەت بەدەرکردنی نرخ ، خەرجی حکومەتو رێژەی سوودەکان، بڕوانە:
Christopher Clay's exhaustive study (2000) *Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856–1881*, London: I.B.Tauris, Appendix 1.

له فەرەنسا بوون) پێکهێنابوو. له ساڵانی ١٨٧٠کاندا ئەوە بە ئاشکرا دەرکەوت کە هەر پچڕاندنێکی راستیینەی دابینکردنی قەرزە ئەوروپییەکان، کارەساتی لێدەکەوتەوە.

یەك لەو قەرزانەی کە لەساڵی ١٨٥٨دا وەرگیرا بۆ گێڕانەوەی جێگیریی بۆ سیستمی دراوی عوسمانیی بوو کە فرە تێکچووبوو. بەردەوامبوون لە سووککردنی دراوی کانزایی عوسمانیی بەهەمان نرخە بنەڕەتییەکەی، بەڵام بڕێکی جیاوازتر زیوی لەخۆگرتبوو، ئەوەش بەهایەکی راستیینەی جیاوازی دایە دراوەکە، کەمیی دراوی لێدراو وایکردبوو نەتوانێت ئەم پارانە لە بازاڕدا کۆبکرێتەوە، تەنانەت پاش ئەوەی لە ساڵی ١٨٤٤یشدا حکومەت چاکسازییەکی گشتیی دراویی ئەنجامدا. بەگوێرەی ئەم چاکسازییە سێ یەکەی دراوی پێشکەشکرا: پاوەندی عوسمانیی کە لە پێنج"مەجیدیە" پێکدەهات ، کە هەریەکەیان لە٢٠ قرۆشی عوسمانیی پێکدەهات. دراوی نوێ بە تێکەڵەیەکی زێڕو زیو پەیوەست بوو وەك هاوشێوەی فەرەنسیی. بەڵام تەنیا دراوی عوسمانیی لەنێو ئیمپراتۆرییەکەدا مامەڵەی پێ نەدەکرا. لە ئاکامی سیاسەتی نابەرپرسانەی دارایی حکومەتە جۆربەجۆرەکانی عوسمانیی چەندین دراوی بیانیی وەك (ساڵێری نەمسایی، فرانکی فەرەنسییو ناپۆلیۆنی زێڕین، رۆبڵی روسیی، بەشێوەیەکی فراوان بەکاردەهات نەك تەنیا بۆ بازرگانیی بیانیی بەڵکو لە مامەڵە نێوخۆییەکانیشدا. لەسەرو ئەمەشەوە، حکومەتی عوسمانیی لە ساڵی ١٨٤٠دا و هەروەها دووبارە لە ساڵی ١٨٤٧دا هەوڵیدا کێشە داراییەکانی خۆی بە چاپکردنی پارەی کاغەز کەمبکاتەوە کە (کایمە)ی پێدەگوترا. لەراستییدا ئەمە بەشێوە هاوچەرخەکەی پارەکە نەبوو، بەڵکو بەڵگەیەکی دەوڵەتیی بوو قازانجی ١٢,٥ لەسەدی هەڵگرتبوو کە بۆ کاری فەرمیی بەکار دەهێنرا. بێمتمانەیی دارایی عوسمانیی بووەهۆی دابەزینی بەهای کایمە بەبڕی ٤٠ لەسەدا بەرامبەر هەمان دراو کە لە زیو پێکهاتبوو. تەنیا رێگەش بۆ گێڕانەوەی متمانە بریتیبوو لە کۆکردنەوەی تەواویی کایمەکان و کێشانەوەیان. ئەوەی حکومەت توانی بە پشتیوانی قەرزی ساڵی ١٨٥٨ ئەنجامیبدات. هەرچەندە حکومەتی عوسمانیی هەرکات بکەوتایەتە تەنگەژەی داراییەوە، دڵی بۆ گێڕانەوەی کایمە لێدەداو لە ساڵی ١٨٦١و لە ١٨٧٦دا ئەو کارەی کرد. دواجار کایمە بەشێوەیەکی کۆتایی لە بازاڕەکاندا لە ساڵی ١٨٨٥دا کێشرایەوە.[٥٣]

---

[53] Clay, op. cit., 409.

یەك لە كێشە داراییەكان كە تا كۆتایی ئیمپراتۆرییەكە هەر مابوو ئەو راستییە بوو كە هەمان جۆری دراو نرخی جیاوازیان هەبوو لە ناوچە جیاوازەكانی ئیمپراتۆرییەكەدا، ئەوەش پشتی بە داواكاریی خۆماڵیی لەسەر ئەو دراوە دەبەست.
هەلومەرجی ئاڵۆزی دراویی، دامەزراندنی بانكی كردە مەسەلەیەكی پێویست و وەبەرهێنانێكی فرە قازانجبەخش. تائاستێك كە لەراستییدا سەرافە ئەرمەنیی و یۆنانیی و جووە دەوڵەمەندەكان راراییان سەبارەت بە وەبەرهێنانی بەرهەمهێن پێشاندا، كە پێویستی بە سەرمایەگوزارییەكی درێژخایەن هەبوو، ئەوەش رێگرییەكی سەرەكیی لەبەردەم پەرەسەندنی سەرمایەداریی هەبوو لەنێو ئیمپراتۆرییەكەدا. لەهەمان كاتدا، بایەخی ئابووری كاری بانكی دانیپێدا نراو حكومەت پشتگیریی پەرەسەندنی كرد. لە ساڵی ١٨٥٦، بانكی عوسمانیی دامەزرێنرا كە تاڕادەیەكی زۆر بایەخدارترین دەزگای كاری بانكیی بوو لە ئیمپراتۆرییەكەدا. ئەو بانكە لەسەرەتادا پرۆژەیەكی بەریتانیی بوو، كە بە شێوەیەكی لاوەكی سەركەوتوو بوو، بەڵام لە ساڵی ١٨٦٣ ئەم بانكە رووبەڕووی ركابەریی فەرەنسییەكان بووەوە، وەك (بانكی ئیمپراتۆریی عوسمانیی) لەلایەن كۆمپانیایەكی فەرەنسیی–ئینگلیزیی كە بارەگاكەی لە لەندەن بوو، دامەزرێنرایەوە.[٥٤]

گۆڕانی كەلتووریی

ناتوانرێت قۆناغی تەنزیمات بە شێوەیەكی گونجاو فام بكرێت گەر بێتو تەنیا لە دیدی دەستێوەردانی هێزە بیانییەكان، چاكسازییە كارگێڕییەكان یاخود پێكەوەگرێدانی ئابوورییەوە لێی بڕوانرێت. ئەوەی هەروەها دەبێت هەستی شۆڕشگێڕانەی (هەڵبەتە بەشێوەیەكی سنووردار) درك بكرێت. نووسەران كە نها بوونەتە بیرۆكرات و لە ماوەی تەنزیماتدا لە دەوڵەتدا باڵادەست بوون، نەوەیەكی نوێیان پێكدەهێنا. پاسپۆرتی سەركەوتنی پلەی ئەوانە لە دەوڵەتدا بریتیبوو لە زانیارییەكانیان سەبارەت بە ئەورووپا و زمانە ئەورووپییەكانەوە كە زۆربەیان ئەو زانیارییانەیان لە ئۆفیسی وەرگێڕان و ئۆفیسی نوێنەرایەتییە بیانییەكانی نێو دەروازەی باڵا و لەبواری راژەی دیپلۆماسییدا بەدەستهێنابوو. ئەوانە چاكەتێكی تا

---

[54] Clay, op. cit., 69.

ســـەرئەژنۆیان لەبـــەردەکردو فێـــسێکیان لەســـەرنابوو، ئـــارەزووی هاوڕێیـــەتیی ئەوروپییـەکانیان دەکـردو بەبـەردەوامیی لەگـەڵ ئەوانـەدا تێکـەڵ دەبـوون. هـەروەها شێوازی ژیـانی نـوێ کاری لـە سـوڵتانەکانیش کردبـوو کـە نها لەچەندین کۆبوونـەوەی دیپلۆماسـیی و تەنانـەت کۆمەڵایەتیـشدا ئامـادەبوون کـە خۆیـان پێـشانی دانیـشتووانی ئەســـتەمبوڵ بـــدەن و تەنانـــەت ســـەردانی هەرێمـــەکانی دەوروبەریـــشیان دەکـــرد. سەردانەکەی سوڵتان عەبدولعەزیز بۆ فەرەنساو بەریتانیا لە ساڵی ١٨٦٧دا چیرۆکێکی سەیروسـەمەرە بـوو. چـونکە یەکـەمجاربوو فەرمانڕەوایـەکی عوسمـانیی بەمەبەسـتی ئاشتیی پێ بنێتە سەر خاکێکی بیانیی.

یـەك لـە بانگەشـەکەرانی بیرۆکراتیـی، وەك بـاوکی چاکـسازییەکان، رەشـید پاشـاو قوتابییەکانی واتە عەلی پاشاو فوئاد پاشا بوو، ئەوەی کە کاروبـاری ئیمپراتۆرییەکـەی لـە سـاڵی ١٨٥٠کانـدا ئاراسـتەدەکرد. میدحـەت پاشـای چاکسازی مـەزنی هـەرێمیی و ئەحمەد جەودەت پاشای یاساناس و فێرکار، کەسایەتیی فرە لێوەشاوەو بەتواناوبوون. بـەڵام زۆربـەی بیرۆکراتـەکانی پلـەخواروتر شـارەزاییەکی سـاکاریان لـەبارەی رۆژئـاواوە هـەبوو، بـە لوتبەرزییـەوە شێوازی سـونەتیی عوسمانییـان رەتـدەکردەوە. ئەوانـەی کـە نوێنەرایـەتیی حکومـەتێکی ناوەنـدییان دەکـردو داواکـاریی نوێیـان لـە رەعییەتـەکانی هەبوو، ئەوەی کە ئەوانە لە هەمان کاتدا بە ئاشکرا هـەڵگری کـەلتوورێکی بیـانیی بـوون وایکردبـوو کـە لـە لای ناوەنـدە موسوڵمانە سونەتییەکانەوە قێزەونبن. ئەوانـە هـەروەها لەلای کریستیانییە عوسمانییە رۆژئاواگەراکان و بیانییەکان مایەی گاڵتـەجاریی بوون، چـونکە ئەوانـە رۆژهـەڵاتیی بـوون و لاسـایی شارسـتانییەتێکیان دەکـردەوە کـە لێـی تێنەدەگەیشتن.

بەرهەڵستکارانی چاکسازیی

سیاســەتەکانی چاکـسازیی (تـەنزیمات) هـەرگیز لەسـەر بنـەمای داواکـانی خـەڵك دانەڕێـژرابوو. ئـەو چاکـسازییانە بەسـەر کۆمەڵەگـەی عوسمانییـدا سـەپێنرا، چـونکە بیرۆکراتیـی رێبـەریی بـە پێویـستی دەزانـین یـاخود ئەوانـە لەلایـەن نوێنـەرانی زلهێـزە ئەوروپییەکانـــەوە بـــە ناچـــاریی ئەنجامـــدەدران. هەربۆیـــە بەشـــێوەیەکی بـــەرفراوان پشتگیریی ئەنجامدانی ئەو چاکسازییانە نەکرا. کریستیانییەکانی ئیمپراتۆرییەکە کە

چاوەڕێی ئەوەیان لێدەکرا پشتگیریی لەو چاکسازییانە بکەن، تاڕادەیەك پشتگیرییان لێکرد، بەڵام چاکسازییەکان زۆر کەمی کرد بۆ ئەوەی ڕێگا لە بڵاوبوونەوەی نەتەوایەتیی جیاخواز لەنێو ئەو کۆمەڵگایانەدا بگرێت. زۆرینەی موسوڵمانە عوسمانییەکان بە تێپەڕینی کات زیاترو زیاتر دژایەتییان لەمەڕ ئەو چاکسازییانە پێشان دەدا و لەدیدی ئەوانەوە وازهێنانیان لە ماف و دەسەڵاتێك بوو کە باوباپیرانیان بە شمشێرەکانی دەستیان دایانمەزراندبوو. بەتایبەتی پاش فەرمانەکەی ساڵی ١٨٥٦، ئەوان پاشا مەزنەکانی تەنزیماتیان وەك ملکەچێك بۆ هێزە ئەوروپاییەکان و هەروەها بەرژەوەندییەکانی ئەو کۆمەڵگە کریستیانییانەی کە سامان و توانا و دەسەڵاتیان بەئاشکرا لە پەرەگرتندا بوو، دەبینی. لەساڵانی ١٨٧٠کاندا کاردانەوەی موسوڵمانەکان دەرکەوتن، ئەم جۆرە هەستە ڕۆڵێکی گرنگی لەو هەوڵە کودەتاییەدا بینی کە لەساڵی ١٨٥٩دا لەسەربازخانەکەی "کولیلی" لە بۆسفۆر ئامادەکاریی بۆ کرا.[٥٥] هەروەها لەو توندوتیژییە گشتییەی کە لە ساڵی ١٨٦٠دا لە سوریا ڕوویدا.

جۆرێکی دیکە لەبەرهەڵستیی چاکسازییەکان لەنێو چاکسازەکان خۆیاندا سەریهەڵدا. ژمارەیەك نموونەی نوێنەرایەتیی گروپە ریفۆرمیستەکان لە بیرۆکراتەکان کە بە شێوازە ئەوروپاییەکەی ڕاهێنرابوون (زۆربەیان لە ئۆفیسی وەرگێڕان لە دەروازەی باڵا لەماوەیەك لە ماوەکاندا ڕاژەیان کردبوو) لە ڕێگەی زانینی زمانی فەرەنسییەوە شارەزاییان سەبارەت بە ڕەوتە ئەورووپییەکانی سەردەمی خۆیان پەیداکردبوو، بەتایبەت هزرو بیروڕاکانی ساڵی" ١٨٤٨ "لەبارەی لیبرالیزم و ناسیونالیزمەوە. ئەوانە وەك پێشەنگی ئەنتەلەجێنسیای عوسمانیی وەسفدەکران. ئەوانە کەسانێك بوون کە پاش ئەوەی لە ساڵەکانی ١٨٣٠و ١٨٤٠کاندا وەك چەپکە گوڵێکی دەستی ڕەشیدپاشا کاری خۆیان لە حکومەتدا دەستپێکرد، لەگەڵ عەلی پاشا و فوئاد پاشادا ناکۆکییان لێ پەیدابوو، هەربۆیە لەو ماوەیەدا نەچوونە پێش کە ئەو دووانە دەستیان بەسەر سیاسەتەکانی چاکسازییدا گرتبوو. لەبەر ئەوە ئەمانە لە ناوەندی دەسەڵات بێبەشکران. هەربۆیە ئەوانە بەدوای شێوازێکی تردا گەڕان کە کاریگەریی خۆیان هەبێت، ژمارەیەك لەوانە پیشەیەکیان دۆزییەوە کە لە ئیمپراتۆرییەکەدا نوێ بوو ئەویش:ڕۆژنامەوانیی بوو.

---

[55] Davison, op. cit., 100–2.

یەکــەمین رۆژنامــەکانی عوســسمانیی "تــەقویمی وەقــایع" لەســەردەمی ســوڵتان مــەحموودا بڵاوکرایــەوە. بــەڵام بــەگوێرەی پێودانگــە هاوچــەرخەکان زیــاتر لــە هەواڵنامەیــەکی فــەرمیی دەچــوو تــا رۆژنامــە. یەکــەمین رۆژنامــە بــە زمــانی تــورکیی عوسمانیی کە ئەهلیی بوو بریتیبوو لە "جەریدەی حەوادیس/تۆماری رووداوەکان" کە لەسـاڵی ١٨٤٠دا بڵاوکرایـەوە، ئـەوەی کـاری پیـاوێکی ئینگلیـزی غـەوارەبوو کـە نـاوی "چەرچڵ" بـوو، هـەروەها ئـەویش بەرجەسـتەی سیاسـەتە فەرمییـەکانی دەکـرد، بـەڵام بوارێکی زیاتری بۆ بایەخدان بە پەرەسـەندنە نێودەوڵەتییـەکان تـەرخانکردبوو وەك لـە هەواڵــەکانی حکومــەت. دەســتپێکردنی راســتیینەی رۆژنامەنووســیی عوسمــانیی دەتوانرێـت بـۆ سـەرەتای ١٨٦٠کـان بگەڕێنرێتـەوە، کاتێـك رۆژنامـەی "تـەرجومانی ئەحواڵ/لێکدانەوەی رەوشـەکان" بڵاوکرایـەوە، ئـەوەی سەرنووسـەرەکەی کابرایـەك بـوو بەناوی "ئیبراهیم شناسی".

شناسی، باوەڕپێکراوی رەشید پاشا بـوو، ئەو لە ماوەی یان کـەمێك پـاش شۆڕشـە ئازادییخوازەکـەی سـاڵی ١٨٤٨،لـەپاریس خوێنـدبووی‌و هـەروەها وەك مۆدێرنیـستێك گەڕایـەوە وڵات، بەشـێوەیەك مێـشکی بـە بیروهـزری ئەوروپییـەکان زاخـاو درابـوو، لـە ساڵی ١٨٦٢ دا رۆژنامەی تەرجومانی ئـەحواڵی بەجێهێشت‌و رۆژنامەیـەکی تایبـەت بـە خـۆی بڵاوکـردەوە کـە نـاوی"تەسـفیری ئـەفکار/ روونکردنـەوەی بیروراکـان" ئـەوەی هــەرزوو بــووە ئــامرازێکی بێلایەنانــەی رەخنــەی میــانڕەو لــە حکومــەت و هێرشــی دەکردەســەر ئاراســتەی دەســەڵاتی حکومــەت و ملکەچــیی‌و وابەســتەیی بــۆ زلهێــزە ئەوروپییەکان. لە ساڵی ١٨٦٥،شناسی لە ترسی کاردانـەوەی حکومـەت لـەناکاو بـەرەو پـاریس وڵاتـی بەجێهێـشت‌و رۆژنامەکـەی کەوتەدەسـت کارمەنـدێکی لاو لـە ئۆفێـسی وەرگێڕانی سەربە دەروازەی باڵا. ئەوەی ژمارەیەك وتاری بۆ خۆی‌و رۆژنامـەکانی دیکـە نووســی ئــەویش "نــامیق کــەمال" بــوو. لەســایەی سەرنووســەری ئەمــدا، رۆژنامــەی تەسفیری ئـەفکار تونـدتر بـوو. سـەروتارەکان ئـەو دیدوهزرانـەی روونـدەکردەوە کـە بـە تەواویی لە کۆتایی ١٨٦٠کاندا پەرەیان سەندبوو.

هـزری کـەمال، کـە لـەنێو دەسـتەی نووسـەرو بیرۆکراتـە ناڕازییەکانـدا لـە هـەموویان روونترو راشکاوانەتر دەدوا، دەتوانرێت وا پێناسەبکرێت کە بەرگرییکردن بوو لـە بـەها لیبرالییــەکان بــە گفتوگــۆو گەنگەشــەیەکی ئیــسلامییانە. کــەمال‌و "عوسمانییــە نوێیـەکان"ی دی وەك وا ناویـان دەرکـرد، موسـوڵمانی پـاك‌و دروسـتکارو عوسمـانیی

نیشتمانپەروەریش بوون کە بە سۆزەوە دەیانڕوانییە چاخی زێڕینی ئیسلام و قۆناغی مەزنایەتیی ئیمپراتۆرییەکەیان. ئەوان رەخنەی سیاسەتەکانی عەلی پاشا و فوئاد پاشا کرد وەك لاساییکردنەوەیەکی کرچ وکاڵی ئەوروپا بێ ئەوەی رەچاوی داب ونەریتی عوسمانیی یاخود بەها ئیسلامییەکان بکرێت، هەروەها وەك وابەستەییەکی ملکەچی بەرژەوەندییەکانی ئەوروپا . ئەوان هەروەها رژێمی تەنزیماتیان وەك خۆسەپێنییەکی بیرۆکراتیی دەبینی، ئەوەی کە نەزم و هاوسەنگیی سیستمە کۆنەکەی تێکداوە، ئەوەی بڕوا وابوو کە لەلایەن عولەماوە هێنراوەتە بوون لەکاتێکدا سەربەخۆیی زیاترو پێگەیەکی بەهێزیان هەبوو. ئەوانە بڕوایان وابوو کە سیاسەتەکانی تەنزیمات تێکدانی دەوڵەتی لێدەکەوێتەوە. چارە بەلای ئەوانەوە، دامەزراندنی حکومەتێکی نوێنەرایەتیی دەستووریی بوو لە ئیمپراتۆرییەکەدا کە لەم رووەوە رێچکەی حکومەتە ئەوروپییە لیبراڵەکان بگرێتەبەر، عوسمانییە لاوەکان بڕوایان وابوو کە ئەوە لەهەمان کاتدا مانای گەڕانەوە بۆ یاسا بنەڕەتییە ئیسلامییەکانە کە دانی بە سەروەریی خەڵکدا ناوە. لەدیدی کەمالدا، ئەنجامدانی کاری سونەتیی "بەیعە" بۆ نموونە، سوێندی وەفاداریی لەلایەن رێبەرانی کۆمەڵگای ئیسلامیی بۆ خەلیفەی نوێ کاتێك دەچێتە سەر تەختی دەسەلات، لەنیوەرۆکدا ئەو گرێبەستە کۆمەڵایەتییەیە کە لەنێوان سوڵتان و خەڵکدا دەبەسترێت.

کەمال بۆ روونکردنەوەی هزرو بۆچوونەکانی بۆ جەماوەریی عوسمانیی، چەمکی نوێی داتاشیی و مانای نوێی بە چەمکە کۆنەکاندا کە لەگەڵ چەمکە بەکارهێنراوەکانی لیبرالیزمی سەدەی نۆزدەیەمدا یەکبگرێتەوە. "وەتەن" کە بە عەرەبی مانای نیشتمانی مرۆڤە بووە هاومانای "Patrie"لە فەرەنسییدا. "حورییەت" کە مانای (ئازادبوون و کۆیلە نەبوونە) بووە هاومانای "liberty"، "میللەت" بووە هاومانای "nation". ئەم چەمکە نوێیانە بوونە ئامرازێکی ئایدۆلۆژیی بۆ نەوەی داهاتووی ئازادییخوازو موسوڵمانە نەتەوەییەکان.

کەمال تەنیا بەو رەخنە ئاشکرایانەو هەروەها لێکدانەوەی هزرە نوێیەکانی لە بڵاوکراوەکاندا نەوەستا . ئەو هەروەها لەو گەنجە بیرۆکراتانە بوو کە لە ساڵی ١٨٦٥دا کۆمەڵەیەکی نوێی بەناوی "ئیتفاقی حەمییەت/هاوپەیمانیی نیشتمانییەکان" پێکهێنا، کەلەسەر شێوەی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالیی دامەزرێنرابوو کە ئامانجی هێنانەکایەی رژێمێکی نیشتمانیی دەستووریی پارلەمانیی بوو. لەماوەی دووساڵدا پێدەچێت کە

چەندسەد کەسێك پەیوەندییان بەم کۆمەڵەیەوە کردبێت ، کە لەنێویاندا دوو برازای سوڵتانیان تێدابوو کە "میر موراد" و "میر حەمید" بوون.

یەك لە ئەندامانی جولاّنەوەی بەرهەڵستکاری چاکسازییەکان، ئەوەی دواتر لەو نووسینانەی کە رۆژنامە عوسمانییەکان بلاّویان دەکردەوە باشتر دەرکەوت، بریتیبوو لە زیابەگ(پاشتر پاشا) کە ئەندامی پێشووی سکرتارییەتی دەربار بوو، ئەوەی بە فشاری عەلی پاشا و عەلی سواڤی کە مامۆستای ئاینیی و گوتاربێژو سەرنووسەری رۆژنامەیەکی کورتخایەنی"موخبیر/پەیامنێر" بوو، پۆستەکەی خۆی لەدەستدا. زیابەگ لەکەمال کۆنەپارێزتر بوو، لایەنگریی لە پارلەمانێکی عوسمانیی خاوەن دەسەلاّتێکی سنووردار دەکردو نەیاری ماڧ یەکسانیی ناموسوڵمانەکان بوو، لەکاتێکدا عەلی سواڤی موسوڵمانێکی بونیادگەرای توندبوو.

کەسێکی دیکە بایەخێکی هەستیاری لە جولاّنەوەی بەرهەڵستکارییدا هەبوو ئەویش میر مستەفا فازیل پاشا بووکە برای ئیسماعیل پاشای خدێوی میسری کوڕی محەمەد عەلی پاشا بوو، بەلاّم کینەیەکی شەخسیی وای لێکردبوو کە لەسەرەتای ساڵی ١٨٦٧دا هەڵوێستی ئاشکرا بنوێنێت. شوێنگرتنەوەی دەسەلاّت لە میسر هەروەك لە دەوڵەتی عوسمانییدا بەشێوەیەك بوو کە کوڕە گەورە شوێنی باوکی دەگرتەوەو هەروەها بەپێی ئەم دابە، مستەفا فازیل لەنێو جێگرەوەکاندا شوێنی یەکەمی هەبوو. بەلاّم خدێوی ئیسماعیلی برای بۆ ماوەیەك کەوتبووە فشارهێنانو بە بەرتیلدان بە حکومەتی ئەستەمبوڵ هەوڵیدا فەرمانی جێگرتنەوەکەی بەقازانجی کوڕەکەی خۆی بگۆڕێت. لە ساڵی ١٨٦٦دا توانی سەرکەوتووانە فەرمانێکی ئیمپراتۆریی سەبارەت بە جێگرتنەوەی خۆی لەلایەن کوڕەکەیەوە بەدەستبێنێت. مستەفا فازیل بۆ تۆڵەسەندنەوە ولاّتی بەرەو فەرەنسا جێهێشتو نامەیەکی سەرئاوەلاّی بۆ سوڵتان نارد تێیدا سەرنجی بۆ لاوازیی ئیمپراتۆریی عوسمانیی راکێشاو بێڕەحمانە هێرشی کردە سەر حکومەت. نزیکەی لە هەمان کاتدا، مستەفا فازیل پاشا خەریك بوو وەك نوێنەرێکی "تورکیای لاو" خۆی بە بلاّوکراوە ئەوروپییەکان دەناساند.

حکومەت کە نها یاسای رۆژنامەوانییو هەروەها سانسۆرکردنی لە ساڵی ١٨٦٥دا هێنایەئارا، بەم رەخنانە خراپ توڕە بوو، بەتایبەتیی ئەوەی پەیوەندی بە قەیرانی "کریێت"ەوە هەبوو. هەروەها سەبارەت بە پیلانگێڕیی کۆمەڵەی ئیتیفاقی حەمیەتیش بەئاگابوو. کاتێك کەمال و هاوەلاّنی نامە سەرئاوەلاّکەی مستەفا فازیل پاشایان بۆ

سـوڵتان چـاپ وبڵاوکردەوە، حکومـەت بڕیاریـدا کـاری تونـد دژی ڕەخنـەگران بکـات و ئەوانــەی لــەنێو ئیمپراتۆرییەکــەدا دوورخــستەوە. لەپرســی دوورخــستنەوەی زیــا و کەمالدا، بیانوو بە دامەزراندنیان لە کارگێڕیی هەرێمەکان دەهێنرایەوە.

کاتێك مستەفا فازیل پاشا ئەمەی بیست، بڕیاریدت بانگێشتیان بکات تا بچنەلای بۆ پــــاریس، ئــــەوانیش ئــــەو کارەیــــان کــــرد. ئەمێــــستا خۆیــــان بــــە "یــــەنی عوسمانلیلـەر/عوسمانییە نوێیـەکان" نـاودەبرد. کە بە فەرەنسیی" Jeunes Turcs" بوو. ئەو دەستەواژەیە یەکەمجار لەلایەن مستەفا فازیل پاشاوە بەکارهێنرا. ئەوان بە پشتگیریی مادیی ئەو پاشا دەوڵەمەندە، لەهێرشـی توندی خۆیـان دژی سیاسـەتەکانی عـەلی پاشـا و هـەروەها فوئـاد پاشـا لـە گۆڤارەکـانی کـە لـە لەنـدەن و پـاریس و جنـێڤ دەردەچوون، بەردەوامبوون. کە لە ڕێگەی دەزگـای پۆسـت و تەلەگرافـەوە دەگەشـتە نێـو ئیمپراتۆرییەکە، ئـەو دەزگایـەی لەلایـەن هێـزە ئەوروپییـەکان و هـەروەها بـەهۆی کەناڵـە بازرگانیەکانەوە هەڵدەسوڕا. گرنگترین بڵاوکراوە "حوریەت"بوو کە لەلایەن زیا و نـامیق کەمالــەوە لــە ســاڵی ١٨٦٨ەوە بەرەوســەر بڵاودەکرایــەوە. بــەڵام ژمارەیــەکی دیکــەش هـەبوون کـە تایبەتمەندیی توندتریان هـەبوو. چالاکیی عوسمانییە لاوەکـان لـە دەرەوە تەنانـەت دوای ئـەو کاتـەش بـەردەوام بـوو کـە مـستەفا فازیـل پاشـا بۆنـەی سـەردانێکی سوڵتان عەبدولعەزیزی بۆ فەرەنسا لە ژونـی ١٨٦٧دا قۆزتـەوە و ئاشـتیی خـۆی لەگەڵدا پێکهێنا و گەڕایەوە ئەستەمبوڵ. پێش ئەوەی بگەڕێتەوە، کاروباری دارایـی بەشـێوەیەك ڕێکخست کە ژیانی ئۆرگانەکانی عوسمانییە لاوەکان بەردەوام بێت.

ئـەو دواکـەس نـەبوو بـۆ ئەسـتەمبوڵ بگەڕێتـەوە، عوسمانییـە لاوەکـان جگـە لـە عـەلی سواڤی، ئەندامانی چینی فەرمانڕەوا و کارمەنـدانی پێشووی حکومـەت بـوون. ئـەوان لـە نزیکەوە بەشێك بوون لەو دەوڵەتەی کـە دەیانویـست لـە ڕێگـەی چاکسازیی لیبرالییـەوە ڕزگاری بکـەن. نـامیق کـەمال دووەمـین کـەس بـوو لـە سـاڵی ١٨٧٠دا بگەڕێتـەوە. دواتـر هەموو(جگە لە دووان کە عەلی سواڤی یەکێکیان بوو) عوسمانییە لاوەکان پـاش مردنـی عەلی پاشای دوژمنیان لە ١٨٧١دا گەڕانەوە.

عوسمانییـە لاوەکـان دەسـتەیەکی بچووکی چینی فـەرمانڕەوای عوسمـانیی بـوون کـە چالاکییە ڕێکخراوەکانیان زیاتر لە پێنج ساڵ درێژەی کێشا. ئەوانـە دەسـتەیەکی تـەواو ڕێکخـراو نـەبوون و هـزری ئەندامەکانیـشیان بەشـێوەیەکی بـەرفراوان لێـك جیـاوازبوو. هەرچەندە کاریگـەرییان لـە تورکیـا و ناوچـەکانی دەوروپـشتی وەك یـەك نـەبوو، هەڵبـەت

ئـــەوان بەشــێوەیەکی ناڕاســتەوخۆ کاریگــەرییان هــەبوو، هێنانەکایــەی دەســتووری عوسمـانیی لـە سـاڵی ١٨٧٦داو هـەروەها جوڵانـەوەی دەستووری عوسمانیی کە دوای ساڵی ١٨٧٨کەوتـە بەرهەڵستکاری فەرمانڕەوایـەتیی ئۆتـۆکراتیی سـوڵتان، پـشتی بـە نووسـینەکانی ئـەوان دەبەسـت. ڕەوتـی بیرکردنـەوەیان، بەتایبـەت نـامیق کـەمال، کـە لیبراڵیزمــی ئــەوروپیی تێکــەڵ بــە ئیــسلامی ســونەتیی دەکــرد لەلایــەن ئیــسلامییە مۆدێرنیـستەکانەوە گیرایەبـەر لـە کۆتـایی سـەدەکەداو لـە تـەواوی جیهـانی ئیـسلامدا جەماوەری بۆ پەیدا بـوو.[56] جگـە لـە هزرەکانیـان، بەشـداری سـەرەکیان لـە ئەفرانـدنی شێوازێکی نوێی سیاسەتدا بوو. دەتوانرێت ئەوان بـە یەکـەمین جوڵانـەوەی ئایدۆلۆژیی هاوچـەرخ لـەنێو چـینی فـەرمانڕەوای عوسمـانیی دابنرێـت، هـەروەها ئـەوان یەکـەمینی ئەوانـە بـوون لـە ڕێگـەی نووسـینەکانیانەوە بەهۆشـیارییەوە هـەوڵی دروسـتکردنی ڕای گــشتییان دەداو کاریگــەرییان لەســەری هــەبوو. چــەمکی عوسمــانیی "ئــەفکاری عومومی/ڕای گشتیی" لە داهێنانی ئەوان بوو.[57]

---

[56] ئەم بابەتە بە قووڵیی قسەی لێکراوە:

Albert Hourani's famous (1962) *Arabic thought in the liberal age*, London: Oxford University Press.

[57] بۆ زیاتر سەبارەت بە تورکە لاوەکان :

Şerif Mardin's (1962) The genesis of Young Ottoman thought: a study in the modernization of Turkish political ideas, Princeton: Princeton University Press

باسی شەشەم

قەیرانی ١٨٧٣-١٧٨٨ و ڕووداوەکانی پاشی

عوسمانییە لاوەکان بە خۆش خەیاڵییەوە گەڕانەوە ئەستەمبوڵ، پێیان وابوو کە بە مردنی فوئاد پاشا (لە ١٨٦٩دا)و عەلی پاشا (لە ١٨٧١دا) ئیدی لەمپەرەکانی بەردەم چاکسازیی دیموکراتیی هەڵدەگیرێن. ئەوان هەرزوو درکیان بەوە کرد کە تەواو پێچەوانەی خۆشخەیاڵییەکەیان، مردنی عەلی پاشا یەکەمین قۆناغە لە پەرەسەندنی ڕووداوەکان کە لە چەند ساڵی کەمدا وڵاتی بەرەو ڕێژەیەکی زۆر قەیرانو دژواریی بێوێنە ئاراستە کرد.

ژمارەیەك لە پەرەسەندنەکان پێکەوە هاوجووتبوون کە ئەم قەیرانەیان پێکهێنا لە ڕووی جیهانییەوە، پێگەی ئیمپراتۆرییەکە خەریکبوو دەگۆڕا تەنانەت پێش مردنی عەلی پاشاش، کردنەوەی کەناڵی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا مانای ئەوە بوو کە میسر، زیاتر لە ئیمپراتۆرییەکە خۆی بۆتە شوێنی چڕبوونەوەی بەرژەوەندیی هێزە لیبراڵە سەرەکییەکان کە فەرەنساو بەریتانیان. بەزینی ئاشکراو چاوەڕواننەکراوی فەرەنسا لەلایەن پروسیاوە لە جەنگی ١٨٧٠-١٨٧١، مانای گۆڕینی هاوسەنگیی بۆ هێزەکانی ئەوروپا بوو، فەرەنسا کە هێزێك بوو زۆر لە ریفۆرمیستە عوسمانییەکانەوە نزیك بوو هەر لە جەنگی کریمەوە، بۆ ماوەیەکی کاتیی بەرەو ئاوابوون دەچوو. ئەمەش بۆ خۆی بازووی هەوادارانی هێزە دەسەڵاتسەپێنو کۆنەپارێزەکانیان (لەپێش هەموویانەوە ڕوسیا) لە ئەستەمبوڵ بەهێزکرد. لە هەمان کاتدا، سوڵتان کە بەشێوەیەك نیشانەی نەحەواوەیی لە سەرەڕێی فوئاددا پێشاندابووو لەلایەن عەلی پاشاوە لە دەرەوەی بەڕێوەبردنی کاروباری گشتیی ڕاگیرابوو، مردنی عەلی پاشاشی قۆزتەوە تا بۆ خۆی دەسەڵات و کاروباری گشتیی بەڕێوەبەرێت، ئەوەی کە ئەمێستا بەهۆی هێندێك ئاکاری تایبەتو خۆبەزلزانی تاڕادەی شێتیی، بۆ ئەو شوێنە نەشیاو بوو. یەك لەو ڕێگانەی کە بۆ دەسەڵاتسەپێنی گرتبوویەبەر ئەوەبوو کە نەیدەهێشت کارمەندەکان دەستیان بە پۆستەکانیاندا بگات بە شێوەیەك کە نێراوەکانیانی بە خێراییەکی زۆر تێکەڵ دەکرد. پیاوی دەستەڕاستی سوڵتان لە ماوەی ١٨٧١-١٨٧٢و ١٨٦٧-١٨٧٥ بریتیبوو لە مەحموود نەدیم پاشا، ئەوەی تا ئەوپەڕیی هەوڵی بەدەستهێنانی لوتفو ڕەزامەندیی سوڵتانی دەداو ئەوەندە خۆی بە باڵیۆزخانەی ڕوسیادا کردبوو نازناوی

(نەدیمۆف)یان بەسەرا داپڕیبوو.[58] نەدیم پاشا نە ئەزمونێکی سەبارەت بە ئەوروپا هەبوو، نە زمانێکی ئەوروپیشی دەزانی، هەربۆیە کەسێکی وەك ئەو لەوە بێتواناتر بوو کە لەماوەی قەیراندا ڕێبەرایەتیی ئیمپراتۆرییەکە بکات.

هۆکارە ئابوورییەکان و دەرئە نجامە سیاسییەکانی

ئەو قەیرانەی کە لە ساڵی ١٨٧٠کاندا پەرەیسەند هێندەی سیاسیی بوو هێندەش ئابووریی بوو. یەکانگیریی وشکەساڵیی و دواتر لافاو، برسێتیی و قاتوقڕییەکی کارەستباری لە ئەنەدۆڵ لە ساڵانی ١٨٧٣و ١٨٧٤دا لێکەوتەوە. ئەوەش بووەهۆی سەربڕین و لەنێوچوونی مەڕوماڵات و چۆڵبوونی گوندو ناوچە کشتوکاڵییەکان بەهۆی مردنی یاخود کۆچکردنی دانیشتووانەکەی بەرەو شارەکان. جگە لەو چارەڕەشیی و نەهامەتییە مرۆڤایەتییە، ئاکامەکەی بریتیبوو لە دابەزینی توندی داهاتی باج، ئەوەی حکومەت هەوڵیدا لە ڕێگەی زێدەکردنی باجی سەرشانی خەڵکە رزگاربووەکە قەرەبووی ئەو دابەزینە بکاتەوە، ئەوەش نەهامەتیی و بێنەوایی خەڵکەکەی زێدەترکرد. هەروەها هەروەك لەسەردەمی جەنگی کریمەوە ببووە کاری حکومەت سەیری بازاڕەکانی ئەوروپای دەکرد تا قەرزی بۆ دابین بکات ، بەلاّم ئەو خواستە وا زوو بەدینەهات. داڕمانی بازاڕەکانی دراوی نێودەوڵەتیی لە ساڵی ١٨٧٣دا کە سەرەتای دەستپێکردنی (بێبازاڕیی مەزن) بوو کە لە ئابووریی ئەوروپییدا ڕوویداو تا ساڵی ١٨٩٦ بەردەوام بوو،[59] وایکرد مەحاڵ بێت لایەنێکی قەرزداری بێ متمانەی وەك ئیمپراتۆریی عوسمانیی قەرزی زیادەی دەستکەوێت. لەئاکامدا، ئیمپراتۆرییەکە نەیدەتوانیی چیدی سوودی قەرزە کۆنەکان بداتەوەو دەبوو گوێی خۆی لەو دانەوەی ئەو قەرزانە بخەواندایە کە نها گەیشتبووە ٢٠٠ملیۆن جونەیهی ئیستەرلینی.[60]

لەگەڵ زیادکردنی فشاری باجگرییدا، نائارامیی لە هەرێمەکانی بالکان ئیمپراتۆرییەکەدا (کە قاتوقڕییەکە نەیگرتبووەوە) بۆ یاخیبوونێکی بەرفراوانی جوتیارە کریستیانییەکان پەرەی گرت، یەکەمجار لە بۆسنەو هەرسك، هەروەها لە ئەپرڵی ١٨٧٦دا لە بولگاریا. کاتێك سوپای عوسمانیی یاخیبوونەکەیان سەرکوتکرد، ١٢٠٠٠بۆ ١٥٠٠٠ بولگارییان

[58] Roderic H. Davison (1991) 'Mahmud Nedim Pasha', in C. E. Bosworth et al. (eds) *Encyclopaedia of Islam: new edition*, Leiden: E. J. Brill, vol., VI, 68–9.
[59] Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820–1913*, Cambridge: Cambridge University Press, 14.
[60] Christopher Clay (2000) Gold for the sultan: Western bankers and Ottoman finance 1856–1881, London: I.B.Tauris, 574.

کوشت،[61] شەپۆلێکی ناڕەزایەتیی و سەرسوڕمان ئەورووپای گرتەوە، ئەوەی ئەو کۆمەڵکوژییە بەرفراوانەشی پشتگوێ خستبوو کە کریستیانییەکان وەك بەشێك لە دیمەنەکە لە موسوڵمانەکانیان کردبوو. بەتایبەت لە ئینگلتەرا، کاتێك "گلادستۆن"ی بەرهەڵستکاری لیبراڵ "کۆمەڵکوژیی بولگاریی" وەك پرۆپاگەندەیەك دژی حکومەتی کۆنەپارێزی "دیسرائیلی"بەکارهێنا (ئەوەی بە لایەنگری تورك و بەوەش وەك تۆمەتبار لە کۆمەڵکوژییەکەدا تەماشادەکرا) ، ئەو رەوشە تورکخوازییەی کە لەپێش جەنگی کریمەدا لە ئارادابوو، هەڵگیرا.

روسیا و نەمسا–مەجەڕ هەر لە کۆتاییساڵی ١٨٧٥ەوە لەو گەنگەشەیەدا سەبارەت بە "کێشەی رۆژهەڵات" بە توندی تێوەگلان. نەمسا هێشتا ژیانی ئیمپراتۆریی عوسمانیی پێ بەشێك بوو لە بەرژەوەندییە بنەڕەتییەکانی، وێڕای ئەوەی کە دەسەڵاتی سەربازیی بەتوندیی لایەنگریی داگیرکردنی بۆسنە–هەرسکی دەکرد لە حاڵەتێکدا دەسەڵاتی عوسمانیی لەوێدا لاوازبێت. لە لایەکی ترەوە لە روسیا هەماهەنگیی سلاڤیزم لەگەڵ سلاڤەکانی باشوور ئەمێستا بەشێوەیەکی بەرفراوان بڵاوببووەوە و "ئیگناتیڤ"ی باڵیۆزی روسی لە ئەستەمبوڵ لایەنگرێکی بەجۆشی ئەو جوڵانەوەیە بوو. وتووێژی روسیی–نەمسایی لە ٣٠ی دیسەمبەری ١٨٧٥دا"تێبینیی ئەندراسی" لێکەوتەوە، (کە بەناوی وەزیری دەرەوەی نەمساوە ناونراوە)، کە چەند پێشنیارێك بوو بۆ چاکسازیی دوورنما لە بۆسنە–هەرسك لە سایەی چاودێری بیانییدا. دەروازەی باڵا لە فێبرایەردا پەسەندی کرد، بەڵام یاخیبووەکان ئامادەنەبوون چەکەکانیان دابنێن. ئەو ئاگربەستە کورتخایەنە هەر زوو لە ئەپرڵدا بەزێنرا.

شۆڕشی دەستووریی

لەم وەیشومە سیاسیی و پشێوییە داراییەدا، دەستەیەك لە رێبەرانی سیاسەتی عوسمانیی، لەوانە "میدحەت پاشا" چاکسازی هەرێمیی (نها وەزیری بێوەزارەت)، "حوسێن عەونی پاشا" ی وەزیری جەنگ، "سولەیمان پاشا"ی بەڕێوەبەری ئەکادیمی سەربازیی و هەروەها "شەیخولئیسلام خەیروڵا ئەفەندی". کودەتایەکیان ئەنجامدا سوڵتان عەبدولعەزیزیان لە ٣٠ی مایۆی ١٨٧٦ لەسەر تەخت هێنایەخوار. لە شوێنی ئەو، میر مورادیان دانا کە لە عوسمانییە لاوەکان نزیك بوو، هەروەها لە رێگەی نامیق کەمال و زیا

[61] Matthew S. Anderson (1966) The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations, London: Macmillan, 184.

پاشاوە پەیوەندی بە میدحەت پاشاوە هەبوو، بەناوی سولّتان مورادی پێنجەم هاتە سەر تەخت. مراد پێش تاج لەسەرنانی، بەڵێنیدا کە چەندە زوو بۆی بلوێت دەستوور رابگەیەنێت، هەروەها واپێدەچوو کە بەرنامەی عوسمانییە لاوەکان (دەستوورو پارلەمان) نها بەتەواوی هاتۆتەدی. نامیق کەمال‌و زیا پاشا وەك سکرتێری دەربار دامەزرێنران. هەرچەندە لە هەمان کاتدا، لە دەربار، موراد گوێی بۆ "روشدی پاشا"ی سەدری ئەعزەم رادەگرت ئەوەی هانیدەدا کە وریا‌و بەئاگابێت. لەجیاتی ئەو بەڵێنە کۆنکرێتیە سەبارەت بە دەستوور دابوی، هەروەك لەلایەن میدحەت پاشا و عوسمانییە لاوەکانەوە لایەنگریی لێدەکرا، تەنیا بەیاننامەیەکی ناڕوون سەبارەت بە چاکسازییەکان کە فەرمانی هومایۆنی پاش هاتنە سەرتەختی سولّتان بوو، دەرچوو بوو.

لە ٥ی ژونی ١٨٧٦ سولّتانی پێشوو"عەبولعەزیز" خۆی کوشت. ئنجا لە ١٥ی ژوندا ئەفسەرێکی سوپای قەوزاقی کە "حەسەن"ی ناوبوو، رقێکی شەخسیی هانیدابوو، تەقەی لە "حوسێن ئەفەندی پاشا"ی وەزیری کاروباری دەرەوەو "رەشید پاشا"و چەند کەسێکی دیکە لەکاتی کۆبوونەوەیەکی کابینەی وەزارەتدا کرد‌و کوشتنی. ئەمەش سەنگی هێزەکانی بە قازانجی چاکسازە فرە رادیکاڵەکاندا گۆڕیی. لە ١٥ی ژوئیەدا لەیەکەم دانیشتنی ئەنجومەنی مەزنی نوێدا بڕیاری راگەیاندنی دەستوور درا.هەرچەندە ئەو هەوڵە نەیتوانی سەرکەوتووانە هەنگاوبنێت بە تێکچوونی خێرای حاڵەتی دەرونی سولّتان مورادەوە.

موراد کە ئەمێستا شەرابخۆرێکی مەست بوو، کاتێك لە ئێوارەی ٣٠ی مایۆدا لە کۆشکەکەی برا بۆ ئەوەی کارمەندە باڵاکانی دەوڵەت بەیعەتی بدەنی‌و لە دەروازەی باڵا سوێندی وەفاداریی بۆ بخۆن، تا دواڕادە ئاڵۆزییەکی دەرونیی پێشاندا (ئەو پێی وابوو کە بەرەو لە سێدارەدان دەیبەن بیکوژن).[٦٢] لەوەدەچێت خۆکوشتنی مامی‌و کوشتنی چەندین ئەندامانی کابینەکەی بووبێتە رمانێکی توندی دەرونی. پاش ئەوەی سولّتان لەلایەن پسپۆڕە پزیشکییە عوسمانیی‌و بیانییەکانەوە پشکنرا، کابینەکە گەیشتە ئەو ئەنجامەی کە سولّتان موراد کەڵکی فەرمانڕەوایەتیی نەماوە. سەرەتا هەوڵدرا حەمید ئەفەندی برابچووکی بکرێتە بریکاری، بەڵام کاتێك موراد ئەوەی رەتکردەوە، ناچاربوون موراد لابەرن‌و حەمید بخەنە شوێنی، ئەوەی لە ١ی سێپتەمبەری ١٨٧٦دا بەناوی "عەبدولحەمیدی دووەمەوە"

[62] Robert Devereux (1963) The first Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament, Baltimore: Johns Hopkins Press, 39.

چووە سەرتەخت. موراد برایە کۆشکی "چراغان" لەبۆسفۆر، کە لەوێ وەك دەستبەسەرێك بۆ ماوەی نزیکەی ٣٠ ساڵ ژیانی بردەسەر.

پەرەگرتنی قەیرانی بولگاریا: جەنگ لەگەڵ روسیا

هەمان کات هەلومەرجەکە لە بالکان بەرەو خراپتر دەڕۆیشت. سربیا لە ٣٠ی ژونی ١٨٧٦دا جەنگی دژی ئیمپراتۆرییەکە راگەیاند، بەڵام رووبەڕووی بەهێزیی و خۆڕاگرییەکی بەرچاوی سوپای عوسمانیی بووەوە، هەربۆیە لە سێپتەمبەردا داوای ئاگربەستی کرد. هەرچەندە لەم کاتەدا هەستی سلاڤیزم لە روسیا لە جۆش‌وخرۆشدا بوو. سلاڤگەراکان کە لە سربیا بێئومێد بوون، چاویان ختسەسەر بولگاریا، هەروەها حکومەتی روسیا فشاری ختسەسەر ئەستەمبوڵ بۆ ئەوەی چاکسازییەکی بەرفراوان و ئۆتۆنۆمییەکی راستیینە لەو ناوچانەدا بێنێتەئارا کە دانیشتووانەکەی بولگارییێن، هەڕەشەی ئەوەشی کرد ئەگەر داواکارییەکانی جێبەجێ نەکرێت ئەوا جەنگ دژی دەوڵەتی عوسمانیی رادەگەیەنێت. بەریتانیا هەوڵیدا بۆ کەمکردنەوەی ئەو قەیرانە پەرەگرتووە پێشنیازی کۆنفرانسێکی نێودەوڵەتیی لە بالکان بکات، کاتێك کۆنفرانسەکە بۆ یەکەمجار لە ئەستەمبوڵ لە ٢٣ی دیسەمبەری ١٨٧٦دا دانیشتن، نوێنەرانی کۆنفرانسەکە سەریان سوڕما کاتێك لەلایەن نوێنەرە عوسمانییەکانەوە راگەیەندرا کە نها دەستوور رادەگەیەنرێت، ئەوەی لەسەر بناغەی دەستووری بەلچیکیی ١٨٣١ داڕێژرابوو، بەڵام ژمارەیەك لە خاڵەکانی (یان هەڵەکانی) وایکرد ئەو دەستوورە تایبەتمەندییەکی زێدە دەسەڵاتسەپێن بێت و جیاوگی بایەخداری بۆ سوڵتانیش جێهێشتبوو، ئەوەی پاشتر بۆ سنووردارکردنی حکومەتی دەستووریی بەکارهێنرا. ئاراستەی دەسەڵاتسەپێنیی دەستوورەکان پاش دەستووری پروسیی ساڵی ١٨٥٠ شکڵی گرت.

راگەیاندنی دەستوور لە دیدی عوسمانییەوە هەموو گەنگەشەیەکی سەبارەت بە چاکسازیی لە ناوچە کریستیانییەکانی ئیمپراتۆرییەکە کردە بابەتێکی زێدەو ناپێویست، چونکە نها هەموو رەعییەت ماف دەستووریان پێ بەخشرابوو. دەروازەی باڵا هەموو پێشنیازێکی دیکەی هێزەکانی سەبارەت بەو مەسەلەیە رەتکردەوە. لە ئاکامدا کۆنفرانسەکە شکستیخوارد و لە ٢٤ی ئەپرڵی ١٨٧٧دا روسیا جەنگی دژی دەوڵەتی عوسمانیی راگەیاند و بێلایەنیی نەمساشی بەوە مسۆگەر کرد کە داگیرکاریی نەمسای بۆ بۆسنە–هەرسك پەسەند کرد. لەسەرەتادا سوپای روسیی کەمێك رووبەڕووی بەرەنگاریی بوونەوە، بەڵام دواتر بەشێوەیەکی ناچاوەڕوانکراو لە "پلیڤان" لە بولگاریا رێگەی لێگیرا، لەوێدا عوسمانییەکان بەرگرییەکی زۆریان لە بەرامبەر ئەو پەلامارە روسییانەدا کرد کە لە مایۆ و دیسەمبەردا دەکرایە سەریان.

کاتێك دواجار روسیا دزەی کرد ئیدی مانای کۆتایی بەرگریی عوسمانییەکان هاتو هەروەها لە کۆتایی فێبرایەردا، روسەکان لە (سانستیڤانۆ/یەشیلکۆی هاوچەرخ) ١٢کیلۆمەتر لەدەروەی ئەستەمبوڵ، لە ٣ی مارتی ١٨٧٨دا رێکەوتنی ئاشتیی لەوێدا مۆرکرا، کە بە تەواویی کارەساتێکی بەسەر عوسمانییەکاندا هێنا. بولگارییایەکی ئۆتۆنۆمی مەزن لەنێوان دەریای ئیجە و دەریای رەشی گرتبووەخۆ، مۆنتینیگرۆ قەڵەمڕەوێکی مەزنی دەستکەوت(کە بووە سێ ئەوەندەی رووپێوەکەی پێش خۆی)، قەڵەمڕەوێکی کەمتریش بۆ سربیا. سربیا، مۆنتینیگرۆو رۆمانیا سەربەخۆ بوون. پێویست بوو چاکسازییەکی بەرفراوان لە تیسالیا و قوبرس بکرێت. لە ئاسیا، باتوم، قارس، ئەردەهانو دۆغۆبایەزید خرانەسەر روسیا و دەبووایە چاکسازییش لە ئەرمینیا بکرایە. لەوەش زیاتر، دەوڵەتی بولگاریا دەبوو بۆ ماوەی دووساڵ لە بن داگیرکاریی روسیا بمایەتەوە. بە ئاشکرا بولگاریا تەنانەت پاش ئەو ماوەیەش لەژێر دەسەڵاتی روسیادا مایەوە.

مۆرکردنی رێکەوتنامەکە حەپەسانی هێزە ئەوروپییەکانی دیکەی لێکەوتەوەو هانیدان وەخۆکەونەوە، بەتایبەت، نەمساو بەریتانیا. نەك لەبەر هەر سۆزو لایەنگرییەکیان بۆ عوسمانییەکان. بەڵکو لەبەر ئەوەی گەر هێزە ئەوروپییەکان بیانەوێت هاوسەنگیی هێزەکان لە ئەوروپادا بمێنێتەوە، هەرگیز باڵادەستیی روسیایان بەسەر دەوڵەتانی بالکانو ئاسیای بچووکدا بۆ قووت نەدەچوو. فشارو هاتوهاواری نەمساو بەریتانیا بووە هۆی بەستنی کۆنفرانسی بەرلین لە ژونی ١٨٧٨دا، بۆ دۆزینەوەی چارەسەرێکی گونجاو بۆ قەیرانی رۆژهەڵات کە ئەمێستا بووەتە "کێشەی رۆژهەڵات". ئەم کۆنفرانسە دوا کۆنفرانس بوو کە لەدوای کۆنفرانسی ڤێنای ساڵی ١٨١٤ بەوشێوەیە هەموو زلهێزە ئەوروپییەکانی تێدا ئامادەبێت، پێویست ناکات بگوترێت کە کاریگەریی گەلانی بالکانو حکومەتەکانیان لەو کۆنفرانسەدا بایەخێکی نەبوو.

ئاکامی کۆتایی کۆنفرانسەکە، رێکەوتنامەی بەرلین بوو کە هەلومەرجە دژوارەکەی هێورکردەوە، بەڵام خاڵو بەندەکانی سان ستیڤانۆی هەڵنەوەشاندەوە. رۆمانیا،سربیا و مۆنتینیگرۆ هێشتا سەربەخۆیی خۆیان دەستکەوت. بەڵام ئەو قەڵەمڕەوانەی دران بەو دووانەی دواتریان فرە کەمکرایەوە. بولگارییایەکی ئۆتۆنۆمیی پێکهێنرا، بەڵام زۆر بچووکتر لەوەی چاوەڕواندەکراو هەروەها بەدرێژایی زنجیرە چیاکانی بالکان کرایە دووبەش، بەشی خوارووی وەك بەشێك لە هەرێمەکانی عوسمانیی مایەوە کە والیەکی کریستیانیی بۆ دانرا. لە ئاسیا، زۆربەی ئەو دەستکەوتانەی روسیا، لەوانە بەندەری باتوم، لەشوێنی خۆی مایەوە. لەوەش زیاتر، نەمساو بەریتانیا دەستکەوتی خۆیان لەو دەستێوەردانە چنگ کەوت-نها نەمسا بۆسنەوهەرسکی داگیرکردبوو (کە بەناو بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی) هەروەها بەریتانیاش لە قوبرس هەمان شتی کرد.سوڵتان جگە لە ملکەچبوون چارەیەکی دیکەی نەبوو.

باسی حەوتەم

دیسپۆتیزمی دواکەوتووانە یان کۆتایی چاکسازییەکان؟

فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم

لەوکاتەوە ڕێکەوتننامەی بەرلین مۆرکرا(ساڵی ١٨٧٨)، ڕەوشی نێوخۆیی لە ئەستەمبوڵ بەشێوەیەکی خێراو توند گۆڕانی بەسەرداهات، وەك دەستوور خواستبووی، هەڵبژاردنەکان بۆ پارلەمانێکی عوسمانیی لە دیسەمبەری ١٨٧٦و یەنایەری ١٨٧٧دا ئەنجامدرا. پارلەمانیش بەشێوەیەکی فەرمیی لە ١٩ی مارتی ١٨٧٧دا کرایەوە، ئەنجومەنی هەرێم و مەڵبەندەکان، نەك گەل، ١٣٠نوێنەریان هەڵبژارد. لەم پرۆسەیەدا بەرژەوەندییە میللییەکان نزیکەی بە تەواویی لە هێندێك ناوچە نائامادە بوو، بەڵگەی ئەوتۆ بەدەستەوەن کە هێندێك لەوانەی شوێنیان لەنێو هەڵبژێردراوەکاندا هەبووە لەلایەن والیەکانەوە دانراون.[63] هەرچەندە، پارلەمان، یاخود زیاتر ئەو ئەنجومەنەی دووەمجار هەڵبژێردرا، لەو ماوەیەی کە ئەندامەکانی بە باشیی خۆیان ناساندبوو، دوو دانیشتنی کرد. وێڕای بێئەزموونیی و نەبوونی ترادسیۆنی نوێنەرایەتیی لە ئیمپراتۆرییەکەدا، زۆربەی ئەندامەکانی هەوڵیاندا نوێنەری دیدو سەرنجی ئەو ناوچانە دەرخەن کە لێوەی هاتبوون و نوێنەرایەتییان دەکرد. پارلەمانی عوسمانیی نزیکەی بە تەواویی لە ئەرکە تەشریعییەکەیدا شکستیخوارد، بەشێکی بۆ ئەوە دەگەڕایەوە کە دەستوور ڕێگەی بە سوڵتان و وەزیرەکانی دابوو کە بە بڕیارو فەرمانە سوڵتانییەکان فەرمانڕەوایەتیی بکەن، بەڵام ببووە یانەیەکی ڕەخنەکاریی لەئاست بەڕێوەبردنی کاروبارەکان لەلایەن حکومەتەوە، ئەویش بەشێوەیەکی کاریگەرو ورووژێنەر، لەڕاستییدا، کە لە ١٤ی فێبرایەری ١٨٧٨(کاتێك سوپای ڕوسیی لە دەروازەی شاری ئەستەمبوڵ بوو ڕەخنەی توندوتیژ دژی حکومەت لە هەڵکشاندابوو) سوڵتان پارلەمانی بۆ ماوەیەکی نادیار هەڵپەسارد.

ئەوەش بە هەموو مەبەست و ئامانجێك مانای ئەوەی دەگەیاند کە لەم ساتە بەدواوە ڕژێمی دەستووریی کۆتاییهاتووە، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم نەك تەنیا خاوەن شکۆ بوو، بەڵکو وەك پاشایەکی فەرمانڕەوای ڕەها بۆ ماوەی ٣٠ ساڵ حوکمی کرد (هەرچەندە دەستوور هیچ

63 Robert Devereux (1963) The first Ottoman constitutional period: a study of the Midhat constitution and parliament, Baltimore: Johns Hopkins Press, 126–7.

کات بە فەرمیی هەڵنەوەشێنرایەوەو واپێشاندرا کە لە ساڵی ١٨٨٠دا کار بە دەستوور دەکرێتەوە).[٦٤] ماوەی فەرمانڕەوایەتیی عەبدولحەمید جێی گەنگەشەیەکی مەزنو بیروڕای دژبەیەکە. ئەوروپییەکانی سەدەی نۆزدەیەم ئەویان بەتایبەت لە کۆتایی قۆناغی فەرمانڕەوایەتییەکەیدا وەك پاشایەکی ستەمکاری دواکەوتووی خوێنڕێژ دەبینی. سەرکوتی خوێناویی ئەرمەنییەکان لە ساڵی ١٨٩٠کان یاریدەی شکڵگرتنی وێنەیەکی بەو شێوەیەی دا. مێژوونووسەکانی کۆماری تورکیا، کە بۆخۆیان میراتگری تورکە لاوەکان بوون، ئەوانەی عەبدولحەمیدیان ناچارکرد لە ساڵانی ١٩٠٨-١٩٠٩دا واز لە دەسەڵات بێنێ، ئەوانیش عەبدولحەمیدیان وەك دواکەوتووخوازێك بینیوە، ئەوەی لە ماوەی تەمەنی نەوەیەك لەمپەری خستەبەردەم نوێبوونەوەی ئیمپراتۆرییەکە. مێژوونووسە هاوچەرخەکانی تورکیا، هەر لە ساڵی ١٩٦٠کانەوە وێنەیەکی جیاوازیان پێشانداوە، جەختیان لەو ماوەیە کردووەتەوە کە فەرمانڕەوایەتییەکەی عەبدولحەمید وەك بەردەوامییەك، یان تەنانەت لوتکەو کۆتایی قۆناغی تەنزیمات بووە ، هەروەها سەبارەت بەو قازانجانەی بۆ ئیمپراتۆرییەکەو دانیشتووانەکەی هێناون.[٦٥] ئەو دیدو تێڕوانینانە هەردووکیان دروستن، چونکە هەریەکەیان نیوەی چیرۆکەکە دەگێڕنەوە.

رەگەزەکانی بەردەوامیی

ئەوە راستە کە بەناوەندییکردنی کارگێڕیی کە بنچێکی سەرەکیی چاکسازییەکانی تەنزیمات بوو، تەنیا لە قۆناغی فەرمانڕەوایەتیی عەبدولحەمیددا بەریگرت. کە بە یارمەتیی چەندین پەرەسەندنی گرنگ لە شێوازەکانی پەیوەندییکردن لە ئیمپراتۆرییەکەدا هاتەدی. گرنگترینی ئەوانە"تەلەگراف" بوو. یەکەمین هێڵی تەلەگراف لە سەردەمی جەنگی کریمەدا راکێشرا، کە ئەستەمبوڵی بە سیستمی ئەوروپاوە دەبەستەوە.پاش ئەوەی تۆڕی تەلەگراف بەخێرایی لەسەردەمی عەبدولحەمیددا بڵاوبووەوە بەشێوەیەك گەیشتە هەریەکە لە شارەکانی هەرێمەکان. ئەوەی ئامرازێکی ئەوتۆی بە حکومەت بەخشیی کە چالاکانە پەیوەندیی لەگەڵ

---

[64] Devereux, op. cit., 248–9.

[65] ئەم سەرنجە وەرگیراوە لە:

J. Shaw and Ezel Kural Shaw (1977) History of the Ottoman Empire and modern Turkey. Volume 2: Reform, revolution and republic: the rise of modern Turkey 1808–1975, Cambridge: Cambridge University Press, 172–272.

هەرێمەکاندا بکاتو بۆ یەکەمجار ڕاستەوخۆ دەسەڵاتی بەسەر کارمەندەکانی لەو هەرێمانەدا بگات. دەستەیەکی مەزنی باش ڕاهێنراو لە بەگەڕخەرانی تەلەگراف هاتەئارا.

بنیاتنانی ڕێگەی ئاسنیی، کە پێویستی بە سەرمایەگوزارییەکی مەزنتر هەبوو فرە هێواشتر پەرەیسەند، بەڵام هێشتا لەم ساڵانەدا بەشێوەیەکی مەزن فراوان بوو، کۆمپانیا فەرەنسییو بەریتانییەکان یەکەمین ڕێگەی ئاسنییان لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا بنیاتنا. ئەوەی لە چەند هێڵێکی ساکار پێکدەهات کە ناوچە کشتوکاڵییە کەنارییەکانی بە بەندەرە سەرەکییەکان دەبەستەوە. هێڵێك لە ئەزمیرەوە بۆ حەیدەر پاشا(بەرامبەر ئەستەمبوڵ لە ڕووی ئاسیایی بۆسفۆرەوە) لە ساڵی ١٨٧٣دا کرایەوە، هەروەك هێڵێکی بۆرسە–مودانیە. تەنانەت ئەو هێڵەی کە بەلای ڕۆژهەڵاتی ئەزمیردا تێدەپەڕیی بەرەو دۆڵی مەندرێسی باڵاو خواروو، کۆتتر بوو، لە ساڵی ١٨٦٦دا دەستپێکرابوو. لە ساڵانی ١٨٨٠کانو ١٨٩٠کاندا، ئەو چەند سەد مایلە ڕێگایە بۆ چەند هەزارێك زیادی کرد. فەرەنسییو بەریتانییەکان هێڵە ئاسنییە نێوخۆییەکانی کەنارەکانی سوریاو فەلەستینیان لە ساڵی ١٨٨٨بەرەوسەر بنیاتنا، مەکەدۆنیا بە پایتەختەوە بەسترایەوە، هەروەها ناوچە نێوخۆییەکانی ئەنەدۆڵ، کە بەهۆی بنیاتنانی (ڕێگەی ئاسنیی ئەنەدۆڵ لەلایەن کۆمپانیایەکی ئەڵمانییەوە) لە ساڵی ١٨٩٢دا گەیشتە ئەنکەرەو هەروەها چوارساڵ پاشتریش بۆ قۆنیە. لە ساڵی ١٩٠٣دا جیاوگێك بە کۆمپانیایەکی ئەڵمانیی درا کە هێڵی ئاسنیی لە ئەنکەرەوە بەرەو ڕۆژهەڵات درێژ بکاتەوە تا بەغداو بەسرە. ئەوەش بە"ڕێگەی ئاسنیی بەغدا" ناوبانگی دەرکرد. کە تەنگەژەیەکی مەزنی لەنێوان زلهێزەکاندا لە ساڵانی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیی پێکهێنا. ئەم هێڵانە تەنیا بەستنەوەیەکی ساکارانەی نێوان ناوچە بەرهەمهێنەرە کشتوکاڵییەکانی بە بەندەرە نزیکەکانیانەوە نەبوون، بەڵکو ئامرازێکی بەهێزی پێکەوەگرێدانی دەسەڵاتی ناوەندیی بوون (ئەوەی بۆ نموونە جوڵەی خێرای سوپای گونجاوتر دەکرد).

لەکۆتایی ١٨٧٠کانەوە بەرەوسەر، کەشتیگەلی هەڵمیی خەریك بوو لەبواری هاتوچۆی دوورمەوداکاندا باڵادەستیی پەیدا دەکرد.[٦٦] هەروەك کۆمپانیاکانی ڕێگەی ئاسنیی، کۆمپانیاکانی کەشتیگەلی هەڵمیی نزیکەی بە تەواویی بیانیی بوون. جگە لەو هێڵانەی لە نێوخۆو دەوروبەری پایتەختدا هەبوون. شانەبشانی ڕۆڵی ڕێگەی ئاسنیی لە بەستنەوەی بەندەرەکان بە ناوچە کەنارییە بەرهەمهێنەرەکانەوە، کەشتیگەلی هەڵمییش پێکەوە گرێدانی

66 Donald Quataert (1983) Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908: reactions to European economic penetration, New York: New York University Press, 96,

به سیستمی سەرمایەداریی هێندێك ناوچەو لە چەند بوارێکی ئابووریی عوسمانییدا خێراتر کرد. لە رووی ماوەی سەفەر کردنو چالاکیی ئابوورییەوە، ئەو ناوچانە نها توندتر بە بەندەرە ئەوروپییەکانی وەك (مارسیلیسو ترسیت)ەوە بەسترابووەوە وەك لە بەشە نێوخۆییەکانی ئیمپراتۆرییەکە کە سەد مایلێك ماوەی نێوانیان بوو.

چاککردنی ئەم ئامرازە تەکنیکییانە وای لە کارگێریی کرد لە کۆکردنەوەی باجو سەربازگیریی و پاراستنی یاساو ئاسایشدا کاراتربێت. سەرباری ئەوەش، لەسالانی ١٨٨٠کاندا خوێندنگە هاوچەرخەکان گەیشتبوونە ئەو ئاستەی ژمارەیەکی تەواوی دەرچووانی هەبێت تاکو لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ستاف بیرۆکراتییدا شوێنی خۆیان بگرن. چ ژمارەی خوێندنگاکانو خوێندکاران لە نێوان سالانی ١٨٦٧و ١٨٥٩دا زیاتر لە دووهێندە زیادی کرد. هەرچەندە رێژەی خوێندکاران لەئاست دانیشتووان زیاتر لەنێو کۆمەڵگە کریستیانییەکاندا زیاتر بوو وەك لەنێو موسوڵمانەکاندا. باشبوونی فێرکردن بووە هۆی زێدەبوونی خوێندەواریی، ئەوەش بازاڕێکی بۆ رۆژنامەوانیی عوسمانیی پێکهێنا. ئەوەی لەسەردەمی عەبدولحەمیددا بەخێرایی پەرەیگرت، چ لە رووی ژمارەی بڵاوکراوەکانو چ لە رووی ژمارەی خوێنەرانیشیەوە.

ناکۆکییەکان لەگەڵ قۆناغی پێشوو

رۆژنامەوانیی ئەو کەناڵەیە بە ئاشکرا دەریدەخات کە قۆناغی حەمیدیی هەم بەردەوامی تەنزیماتەکانەو هەم دابڕانیشە لە پێشوو. کاتێك رۆژنامەکان لەگەڵ هەولە پێشەنگییەکانی سالانی١٨٦٠کان بەراورد دەکران. ئەمێستا پرۆفیشناڵترو دەگەیشتنە رێژەیەکی بەبڵاوتری خەڵك. لەنێوان ١٨٧٦و ١٨٨٨دا هەر ساڵەی ٩ بۆ١٠ بڵاوکراوەی وەرزیی لە ئەستەمبوڵ دەردەکەوتن. کاتێك لە ساڵی ١٨٨٨دا سانسۆری توند هێنرایەئارا، رێژەی ئەو بڵاوکراوانە بوونە یەك دانە لەماوەی ساڵێکدا. نها سانسۆر رێگەی لە گەنگەشەی کاروبارە سیاسییەکان گرت، بەتایبەتیی هەرشتێك پەیوەندیی بە لیبراڵیزمو دەستووریزمەوە هەبێت. وتووێژکردن سەبارەت بە رۆژەڤ بەهەر شێوەیەك قەدەغە بوو، رۆژنامەو گۆڤارەکان لاپەڕەکانی خۆیان بە گوتاری ئینسایکلۆپیدیایی زانستیی، جوگرافیی، مێژوویی و هەروەها تەکنەلۆژیی و ئەدەب پڕدەکردەوە. بەم شێوەیەش، ئەوان راژەیان بە خوێنەرانی عوسمانیی (هێشتا تەنیا بەشێك لە دانیشتووان) دەکردو سەبارەت بە جیهانی دەرەوە روونیان دەکردنەوە. رۆژنامە سەرەکییەکانی ئەستەمبوڵ بە تیراژی ١٢٠٠٠تا ١٥٠٠٠ بڵاودەکرانەوەو دوایلەی تیراژ

٣٠٠٠٠دانــه بــوو. لەراســتییدا خوێنــەران فــرە زۆرتربــوون. ئــەوەش بــۆ ئــەو دیاردەیــە دەگەڕێتــەوە کــە لــە ١٨٧٠کانــدا بــەناوی" قیرائەتخانــە/شــوێنی خوێندنــەوە" کــە قاوەخانەیــەك بــوو بڵاوکــراوەو ڕۆژنامــە ســەرەکییەکانی تێــدا کۆدەکرایــەوەو مــشتەرییەکانیش بــەدەم نێرگەلەکێشانەوەو قاوەخواردنەوە چاویان پێدا دەخشاند.[٦٧]

هەروەها بڵاوکراوەی ئەم قۆناغە ڕوویەکی ئایدۆلۆژیی بونیادگەرایی ڕژێم پێشاندەدات، کە لەگەڵ قۆناغەکانی پێش خۆیدا پچڕانێکی ئاشکرا بەرجەستە دەکات. نەك تەنیا سەبارەت بەو شتانەی سوڵتان وەك هێزێکی هەڵوەشێنەر (لیبرالیزم، نەتەوایەتیی و دەستووریزم) تەماشای دەکرد، (عەلی پاشاو فوئاد پاشاش لەکاتی خۆیدا ناحەزییان دژی ئەم جوڵانەوەیە پێشاندا)، بەڵکو ئەو هەروەها دەیویست لە ڕێگەی جەختکردنەوە لە تایبەتمەندیی سونەتیی و ئیسلامییەتیی فەرمانڕەواییەکەی بەرپەرچی ئەو هزرانە بداتەوە. ئەم ڕەوتە هەر لە دواساڵەکانی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولعەزیزەوە دەستیپێکرد، بەڵام عەبدولحەمید زیاتر لەهەر سوڵتانێکی پێش خۆی، بانگەشەی هاوبەستەگیی موسوڵمانانی دەکرد، نازناوو سیمبوڵی خەلیفەشی بۆخۆی بەکاردەهێنا. ئەوە تەنیا خواستی عەبدولحەمید نەبوو کە ئاراستەی ئایدۆلۆژیی بۆ هاوسەنگیی لە هەمبەر ئەو هزرە هەڵوەشێنەرانە دەکرد، بەڵکو بە وردی ئەو هەلومەرجە نوێیەی ئیمپراتۆرییەکەش بوو کە لە ئاکامی شکستەکەی ساڵی ١٨٧٨دا لە ڕووی قەڵەمڕەوەوە زیاتر ببووە ئاسیایی و لە ڕووی دانیشتوانیشەوە زیاتر دانیشتووانی موسوڵمانانی لەخۆدەگرت.[٦٨]

ئەو ئیسلامەی سوڵتان پشتگیریی لێدەکرد بریتیبوو لە ئیسلامێکی زێدە کۆنەپارێزی ئەو عولەماو شێخە سۆفییگەرایانەی کە عەبدولحەمید لەخۆی کۆکردبوونەوە. لەوەناچێت ئیسلامییە مۆدێرنیستەکان لە دەربارەدا چ پشتگیرییەکیان هەبووبێت. لەکاتێکدا چاودێرە بیانییەکان و ئەندامەکانی کۆمەڵگا کریستیانییەکان ئەوەیان وەك گەڕانەوەیەك بەرەو فاناتیزم دەبینی. بانگەشەکردن بۆ ئیسلام لێدانبوو لە تەلی ئاینیی موسوڵمانان لە ناوەوەو

[67] Orhan Koloğlu (n.d.) ‘Osmanlı basını: içeriği ve rejimi’, in Murat Belge (ed.) *Tanzimat’tan cumhuriyet’e Türkiye ansiklopedisi*, Istanbul: İletişim, vol. 1, 87.
ئەم بەشە دە گوتار دەگرێتەخۆی باس لە باری هونەرو شارەزایی لەم بوارەدا دەکات.

[68] Selim Deringil (1998) The well-protected domains: ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876–1909, London.

"ل.ب.توریس" وێنەیەکی سەرنجڕاکێش سەبارەت بە چۆنیەتیی بەکارهێنانی ئیسلام لەلایەن عەبدولحەمیدەوە بۆ بەهێزکردنی بناغەی ئایدۆلۆژیی دەسەڵاتەکەی دەخاتەبەرچاو.

دەرەوەی ئیمپراتۆرییەکـە، ئەوانــەی هەســتیانکرد هەڕەشــەی ئیمپریــالیزمی ئــەورووپیی و هەروەها پێگەی خاوەن جیاوگە کریستیانییەکانیان لەسەرە. مـەزنترین مۆنۆمێنتی سیاسـەتە ئیـسلامگەراییەکەی عەبدولحەمیـد بریتیبـوو لـە رێگـەی ئاسـنیی حیجـاز لـە دیمەشـقەوە بـۆ مەدینە، کە لە نێوان سالّی ١٩٠١و ١٩٠٨ەوە لـە رێگـەی بەشداریی خۆبەخشەوە لـە پێنـاوی راژەی حەجکردن بۆ مەککە ئەنجامدرا.[٦٩]

ئایـدۆلۆژیی دەوڵـەت تـەنیا بـوار نـەبوو کـە قۆناغی عەبدولحەمیـدی لـە ئەوەکـەی تـەنزیمات جیادەکردەوە، لەوەکەی دواتریاندا، لە سایەی سوڵتانی لاوازو پاشا بەهێزەکاندا، ناوەندی دەسەلات زۆربەی لە دەروازەی بـالادا کۆببـووەوە، کـە کارمەنـدە بالاکـانی بیرۆکراتـی دەوڵـەتی تێـدا کـارابوو، بـەلام پەیوەندییـەکانی نێـوان دەروازەی بـالا و دەربـار بـە تـەواویی روون نەکرابووەوە. هەروەها ئەمێستا بە بوونی سوڵتانێکی بەجەخت لە دەربار، ناوەندی دەسـەلات بەجەختــەوە گــۆڕاو بــۆ دەربــار گەڕایــەوە، ئــەوەی پێــشتر لەســایەی مــەحموودی دووەمــدا روویــدابوو، سـکرتارییەتی دەربـار (مابـەین/نێوەنـد)، نزیکـەی لـە دواسـاڵەکانی سـەردەمی عەبدولعەزیزدا فراوانکراو بۆ بیرۆکراتییـەکی مـەزن گەشـەی کـردو دواتـر لـە لوتکەیەکدا وەك بەڕێوەبەری دەربار دەرکەوت. غازی عوسمان پاشا هەتا مردنی لە سالّی ١٨٧٩دا، بەرگریکار لە پلیڤان لە سالّی ١٨٧٧دا، کە کەسایەتییەکی ملهوڕو کۆنەپارێز بوو، ئەوەی بۆ مـاوەی ٢٠ سـالّ هێزێکـی مـەزن بـوو لـە پـشت دەربـارەوە. هێنـدێك لـە بیرۆکراتـە مەزنـەکانی قۆنـاغی عەبدولحەمیـد وەك"کوچك سـەعید پاشـا" کـەمتر لـە ٧ جـار ببـووە سـەدرولئەعزەم، هـەروەها قوبرسلی "کامیل پاشا" کەمتر لە سەرکردەکانی تەنزیمات لێوەشاوە نەبوو، بەلام ملکەچیی بۆ دەربار وایکرد هەمان پێگەی ئەوانی نەبێت.

لە سیستمێکی ئۆتۆکراتیی بەم شێوەیەدا، کەسایـەتیی سـوڵتان بایـەخێکی مـەزنی هـەبوو، هــەروەها لــە ســالانی ١٨٨٠کــانو ١٨٩٠کانــدا ئەمــە بــە شــێوەیەکی زیــاد بــووە گرفــت. لــە ســاڵەکانی قۆنــاغی لاویــدا(کاتێــك چــووە ســەرتەخت تەمــەنی ٣٤ســالّ بــوو) کەســێکی دەســتنەکراوەو پــارە بەفیڕۆنــەدەر بــوو، هەڵــسوڕو هۆشــیار بــوو. بــەلام پێــشینەی لــە سیاسـەتەکانی دەربـاری عوسمانییـدا، هـەروەها بـە تایبـەتیی رووداوەکـانی سـالّی ١٨٧٦کـە ئـەویان هێنایـە سـەرتەخت، وایلێکرد کە هەست بـە نائارامیی بکاتو گومـان لـە هـەواداران و

---

[69] نزیکەی نیوەی ئەم خەرجییانە لەو پیتاکانەوە دەهات کە خۆبەخشانە پێشکەش دەکران. بڕوانە :
Azmi Özcan (1997) Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877–1924), Leiden: E. J. Brill, 108–10.

راژەکارانی بکات. پاش هەمووی، ئەگەر ئەوان بتوانن عەبدولعەزیزو موراد لەسەرتەخت لابەرن، ئەو بۆ نا؟ بە درێژایی سالآن، ئەم گومانەو خواستی سروشتی بۆ ئەوەی گەورەی مالی خۆی بێت بۆ ترسێك گۆڕاو لە ئاکاریدا بنجی داکوتا. ئاکامەکەشی ئەوەبوو کە سولتان ئیدی زیاتر و زیاتر متمانەی بەو تۆڕە سیخوڕییە نێوخۆییە هەبوو کە خۆی بنیاتی نابوو، وێڕای ئەوەی خەلکانێك لە چەندین پلەو پۆستی جیاوازدا هاندەدران کە راپۆرت سەبارەت بە چالاکیی ئەوانەی دیکە بنووسن. دەیەها هەزار راپۆرت کە "ژۆرنالز"ی پێدەگوترا، ئاخنرابوونە نێو ئەرشیفەکانی کۆشکی"یەلدز/ئەستێرە"ی سولتان عەبدولحەمیدەوە.

کاتێك وەفاداریی بۆ کەسایەتیی ببووە بایەخێکی سەرەکیی سولتان، رێگە بە فراوانی لەبەردەم گەندەلیی و خزمخزمێنە تەخت بوو، ئەوەی بەشەکانی حکومەتی بە کارمەندانی زۆروبۆر پڕکردبووەوە. ئەوەش بووە هۆی ئەوەی هەلسوڕانە عەقلانیی و لێهاتووەکانی لە کایە حکومییەکان هەلگیرێت، کەشتیگەل رێگەی پێنەدرا لە بنکە دەریاییەکانی خۆیەوە لە کەنارەکانی قۆچی زێڕینەوە ببزوێت نەوەك چەکەکانی ئاراستەی کۆشکی سولتان بکاتو بەوە چەکەکانی تاقیبکاتەوە، سوپا دەبوو بێ گوللە راهێنان لەسەر چەکەکانی بکات. سولتان بە باشیی ئاگاداری ئەو خولیا لیبرالییانەی زۆربەی دەرچووانی کۆلێجە مەزنە سەربازییەکان بوو، هەربۆیە ئەو حەزی دەکرد پشت بەو –هەروەها سەرخستنی پلەی– ئەفسەرانە ببەستێت کە لەنێو دەستە سەربازییەکانەوە پێگەییبوونو شارەزایی زانستی سەربازیی هاوچەرخ نەبوون (هێندێك لەوانە نەخوێندەوار بوون). لەنێو سوپادا دابەشبوونی توند لەنێوان ئەفسەرە "مەکتەبلی/دەرچووانی خوێندنگە سەربازییەکان"و "ئالآیلی/سەربە تیپە سەربازییەکان" هەبوو. بێورەیی و بێمتمانەیی لەنێو سوپا و بیرۆکراتییدا، بەتایبەت لەنێو ئەندامە گەنجەکاندا وردە وردە بووە گرفتێکی جدیی. لەم رووەوە کە قۆناغی حەمیدیی نەك تەنیا بەردەوامبوونێکی تەنزیمات نیە، بەلکو هەروەها کاریکاتێرەکەشێتی.

بۆ قەزاوەتکردن لە تایبەتمەندیی و هەروەها دەستکەوتەکانی قۆناغی حەمیدیی، پێویستە پێش هەموو شتێك درکی ئەوە بکەین کە بۆ ماوەیەکی درێژ قۆناغێکی هەستانەوە بوو لەو قەیرانەی کە زۆری نەمابوو کۆتایی بە ئیمپراتۆریی عوسمانیی بێنێت. رووداوەکانی ۱۸۷۷–۱۸۷۸ بۆ ئیمپراتۆرییەکە کارەساتێك بوو، لەدەستدانی قەلەمڕەوەکان، تەنانەت پاش رێکەوتننامەی بەرلینیش مەزن بوون، لەوانە: رۆمانیا، سربیا، مۆنتینیگرۆ، بۆسنەو هەرسك، بولگاریا، تێسالیا، بەشێك لە ئەنەدۆل، هەروەك قوبرس، بەگشتیی سێیەکی قەلەمڕەوی ئیمپراتۆرییەکەی و ۲۰ لەسەدی دانیشتووانەکەی لەدەستدابوو.

کارەسات تەنیا رووی لە بواری سەربازیی،سیاسیی خود دارایی نەکردبوو، بەڵکو لە رووی مرۆڤایەتییەکەشەوە بوو. کۆچی موسوڵمانان بۆ نێو ئیمپراتۆرییەکە ببووە ئایندەی ژیانی عوسمانیی لە سەدەی نۆزدەیەمدا. ئیمپراتۆریی روسیا هەر لەو کاتەوە کەوتبووە فراوانخوازیی لە ناوچە کەنارییەکانی دەریای رەشدا. پاش هێرشکردنە سەر کریمە لە لایەن روسیاوە(١٧٧١). هەروەها پاش دووبارە جەنگی کریمە (لە ١٨٥٤-١٨٥٥) ژمارەیەکی مەزن لە تەتارەکان لە کەنارەکانی باکووری دەریای رەشەوە دەستیان بە کۆچکردن کرد. لەوانەیە تێکڕای ژمارەیان لەناوچەکەدا خۆی لە نیو ملیۆن بدات. زیاتر بەرەو رۆژهەڵات ، روسەکان دواجار لە ساڵی ١٨٦٤دا دەستیان بەسەر ناوچە چیاییەکانی قەفقاسدا گرت پاش ململانێیەکی درێژخایەن لەگەڵ باندە پارتیزانە چەرکەسییەکاندا، هەروەها، زۆر لە موسوڵمانەکان، هێندێك جار بە تەواوی خێڵەکانیانەوە، وایان بە باشتر دەزانیی کۆچ بۆ نێوخاکی عوسمانیی بکەن وەك لەوەی لە سایەی دەسەڵاتێکی کریستیانییدا بژین. زۆربەی جار ئەوانە بەهۆی پێشڕەویی سوپای روسیی و دەستە چەکدارە نانیزامییە گورجیی و قەوقازەکانەوە دەتۆقێنران و ناچار دەکران هەڵبێن. تێکڕا زیاتر لە ١,٢ ملیۆن موسوڵمان لە قەفقاسەوە کۆچیان کردبوو یاخود هەڵاتبوون.[70]

ئەو قەڵەمڕەوانەی ئیمپراتۆرییەکە کە لە ناوەڕاستی ئەوروپا لە دەستچوون، تا ئەو کاتەش دانیشتووانێکی مەزنی موسوڵمان تێیدا دەژیا. لە ساڵانی ١٨٧٧-١٨٧٨، بۆ یەکەمجار ناوچەگەلێك کە بەشێکی بەرچاوی دانیشتووانەکەی موسوڵمان و تورك بوون، کەوتنە بندەستی داگیرکاری بێگانە، لەوەش زیاتر، چاوپۆشین بووە لەوە، هاوکاریی ئەوەی کرد کە کۆمەڵکوژییەکی گەورە لە دانیشتووانە لادێیە موسوڵمانەکان بکرێت. ئاکامەکەشی ئەوەبوو کە نزیکەی ملیۆنێك کەس هەڵاتن. زۆرێك لەوانە پاش جەنگ گەڕانەوە شوێنی خۆیان، بەڵام نزیکە ٥٠٠,٠٠٠هەزارێك وەك "موهاجیر" پەنابەر مانەوە.[71] **زیاتر لە ٢٦٠,٠٠٠ کوژران یاخود بە نەخۆشیی و قاتوقڕیی مردن. زۆرێك لەوانەی لەمردن رزگاریان ببوو روویان لە ئەستەمبوڵ کرد، بەڵام خەڵکانێکی زۆریشیان لە دووبارە لە ئەنەدۆڵ، ناوچەکانی بالکانی عوسمانیی، کرێت و تەنانەت سوریاش نیشتەجێبوون، لە زۆربەی کات لە ناڕەحەتیی و**

[70] Justin McCarthy (1995) Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922, Princeton: Darwin Press, 15–18, 32–5.

[71] McCarthy, op. cit., 91.

داماوییەکی زۆردا دەژیان، لەپاڵ ئەو هەستە دژە کریستیانییەی کە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمدا لە تین‌وتاوێکی بەهێزدابوو.

رەوشی نێودوڵەتیی

ئەو کێشە سەرەکییانەی کە حکومەتی عوسمانیی تووشی هات بریتیبوو لە هەمان ئەوانەی لەسەرەتای سەدەکەدا یەخەی گرتبوو. ئاوێتەیەك لە سەرهەڵدانی نەتەوەیی لەنێو گەلە جیاوازەکانی ئیمپراتۆرییەکەو ئەو فشارەی لەلایەن زلهێزەکانەوە دەکرا. ئەوەی رەوشەکەی ئێستای لە پێشوو جیادەکردەوە ئەوە بووکە ئەو زلهێزانە نها لە چوارچێوەی ململانێیەکی توندی نێو ئیمپریالیستیی دەجمان، ئەوەی وایکرد کە عوسمانییەکان بتوانن یاری لەسەر پەت بکەن‌و بیاندەن بە یەکدا بەشێوەیەکی فرە سەرکەوتووانە لە رۆژگاری کۆن(کە لە کاتی هەماهەنگیی ئەوروپا)دا هەبوو. حکومەتی عوسمانیی کارتێکی کەمی بەدەستەوە بوو یاری پێبکات. یەك لەوانە بریتیبوو لە وروژاندنی سۆزی موسوڵمانان‌و هەستی هاوبەستەگییان لە سەراسەری جیهاندا، بەتایبەت لە ئیمپراتۆرییەتی روسیا، فەرەنساو بەریتانیا. زۆر لە سیاسەتکارەکانی وڵاتانی زلهێزەکان هەستیان وابوو کە ئەوەی پێی دەگوترێت سیاسەتی ئیسلامگەرایی گەمەیەکی فێڵبازانەیە، بەڵام ئەوانە هەرگیز لەو رووەوە دڵنیا نەبوون. بۆ نموونە، کارگێریی کۆلۆنییەکان لە هند هەمیشە ئەو هەڕەشەیەیان بە بایەخەوە وەردەگرت، لەراستییدا ئاینده دەریخست کە سوڵتان فەرمانی بە پێکهێنانی هاوبەستەگیی نێوان موسوڵمانان کرد لە دەرەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی. گەشەکردنی پەیوەندییەکان، پەیوەندییگرتنی لە نێو جیهانی ئیسلامدا زێدەتر کردو سۆزی هەماهەنگیی موسوڵمانانی هاندا. هەروەها ئاینده دەریخست کە وەرگێڕانی ئەم سۆزە بۆ سیاسەتێکی کارا یاخود تەنانەت پشتگیرییەکی سەربازییش لەسەرو توانا و ئامرازی کاری عوسمانییەکانەوە بوو.

رۆڵی هێزە جۆربەجۆرەکان لەنێو رەوشە نێودەوڵەتییەکەدا گۆڕانی بەسەردا هات. فەرەنسا کە نفوزێکی باڵادەستی لە کۆتایی ١٨٥٠کان‌و هەروەها ساڵانی ١٨٦٠کاندا لە ئەستەمبوڵ هەبوو هێشتا تازە ئەو برینەی جەستەی چاك دەبووەوە کە پروسیا لە جەنگدا تێیکردبوو، هەروەها لە هەوڵی بۆ تۆڵەسەندنەوە، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ روسیای دوژمنی سەرەکیی عوسمانییەکان خۆشکرد. بۆ بەریتانیا، نها میسرو قوبرس ئەو دوو کارتە

سەرەکییە بوون کە لە ڕۆژهەڵات گەمەی پێدەکردن. بەتایبەت پاش ئەوەی بەشەکەی خدێوی ئیسماعیلی لە کەناڵی سوێسدا کڕییەوە. داگیرکاریی میسر لە ساڵی ١٨٨٢دا بەتوندی پەیوەندییەکانی بەریتانیای لەگەڵ دەروازەی بالادا دژوارکرد (هەرچەندە تەواوی میسر هێشتا بەناو بەشێك بوو لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی). شوێنی بەریتانیا لە ئەستەمبوڵ تارادەیەکی مەزن لە لایەن نفوزی پەرەسەندووی ئەڵمانیاوە شوێنی گیرایەوە.ئەوەی عوسمانییەکان بە کەمترین مەترسییان لەنێو هێزە ئیمپریالیستییە ئەورووپییەکانی دیکەدا دەبینی (هەروەها تەنیا دانەش کە قەڵەمڕەوی موسوڵمانانی داگیر نەکردبوو). ئەڵمانەکانیش لەلایەن خۆیانەوە خولیای ئەوەیان هەبوو لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریی عوسمانییدا بوارێك لە کاریگەریی ئابووریی و سەربازیی بۆ خۆیان پێکبهێنن. ڕاوێژکارانی سەربازانی ئەڵمانیی، بەتایبەت ژێنڕاڵ "ڤۆن دەر گۆڵتز" ڕاهێنانی بە سوپای عوسمانیی دەکردو بنەماو ڕێنماییە سەربازییە ئەڵمانییەکان لەنێو دەستەبژێری سەربازیی عوسمانییدا بالادەست بوون. هەروەها نفوزی ئابووریی و دیپلۆماسیی ئەڵمانیی بەشێوەیەکی بەرچاو گەشەیکرد. ئەڵمانەکان پشتگیریی سیاسەتە ئیسلامگەراکانی سوڵتانیان دەکرد. لەسەردانەکەی ساڵی ١٨٩٨دا بۆ ئیمپراتۆریی عوسمانیی کە بە باشیی ڕومالکرا، "ولیەمی دووەم"ی قەیسەری ئەڵمانیا ڕایگەیاند کە "دۆستی ٣٠٠ملیۆن موسوڵمانانی جیهانە" [٧٢].

تەنگەژەو ململانێ هەرێمییەکان

ئەمێستا ڕەوشە نێودەوڵەتییەکە ڕێگربوو لەبەردەم دەستێوەردانی کاریگەری زلهێزەکان لە ململانێیەکانی نێوهەرێمی ئیمپراتۆرییەکەدا. دووان لەو ململانێ دژوارانە کێشەی مەکەدۆنیاو ئەرمینیا بوو. ناوچەکە لەسەر نەخشە ئەورووپییەکاندا وەك مەکەدۆنیا پێشاندەدرا (کە لەگەڵ هەرێمەکانی عوسمانیی لە سالۆنیکا، کۆسۆڤۆ، و هەروەها مۆناستیر هاوجووت بوو) بە شێوەیەکی بەرفراوان لە سان ستیڤانۆ بە بولگاریای نوێوە گرێدران، بەلام دوای کۆنفرانسی بەرلین لە چوارچێوەکەی ئیمپراتۆرییەکەدا مانەوە. دەرکەوتنی نەتەوایەتیی کێشەی زیاتری لە مەکەدۆنیا هێنایەکایەوە لە هەر ستونێکی دیکە بەهۆی پێکهاتەی دانیشتووانەکەیەوە، کە سرب، بولگاریی، یۆنانیی، ڤالاش و هەروەها کریستیانییە ئۆرسەدۆکسەکان بوون، بەلام هەروەها کەمینەیەکی مەزنی ئەلبانیی و تورکی موسوڵمان هەبوون، لەگەڵ جووەکان. ئەم گروپانە کێبڕکێی خولیاو ئومێدی نەتەوایەتییان

[72] İlber Ortaylı (1983) *Osmanlı İmparatorluğunda Alman nüfuzu*, Istanbul: Kaynak, 67.

لەنێواندا هەبوو، ململانێی نێوان بولگارییەکان و یۆنانییەکان بۆ دەست بەسەرداگرتنی کڵێسای ئۆرسەدۆکسیی هەلومەرجەکەی فرە دژوار کردبوو. کۆمەڵە نهێنییەکان تیرۆریزم و تاکتیکی پارتیزانییان بەکاردەهێنا بۆ ئەوەی هانی دەستێوەردانی هێزەکان بدەن. لە تێکڕای ئەوانە چالاکتر بریتیبوو لە ڕێکخراوی شۆڕشگێڕیی مەکەدۆنییەکانی ناوخۆ (ر.ش.م.ن) بوو کە لە ساڵی ١٨٣٩دا لە سالۆنیکا دامەزرێنراو داوای ئۆتۆنۆمیی دەکرد. هەروەها کۆمیتەی شۆڕشگێڕیی مەکەدۆنییەکانی دەرەوە (ك.ش.م.د) لەساڵی ١٨٩٥ لە بولگاریا دامەزرا. کە خوازیاری گرێدانی مەکەدۆنیا بە بولگاریاوە بوو. هێزەکان دەیانویست لە ڕێگەی ئاساییەوە دەستوەردەنە ڕەوشەکەوە، چاکسازییان و بڕێك ئۆتۆنۆمییان لە سایەی دەسەڵاتی بیانییدا پێشنیاز دەکرد، بەڵام بەهۆی پشتگوێخستنی عوسمانییەکان و ڕکابەریی نێو هێزەکان خۆیانەوە هەوڵەکان بەلاڕێدا دەرۆیشتن.

کێشە مەزنە هەرێمییەکەی دیکە بریتیبوو لەوەکەی ئەرمینیا. ئەرمەنییەکان بەسەر تایفەی ئاینیی مەزنی گریگۆریی و بچووکی پرۆتستانت و هەروەها کاسۆلیك دابەش ببوون و کەمینەیەکی بەرچاویان لە شەش لە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵی عوسمانیی پێکدەهێنا. زۆربەیان لەو ناوچانەی کە خێڵە تورکومان و کوردەکانی تێدا باڵادەست بوون، جووتیار بوون. بەدرێژایی ڕێگەی بازرگانییە سەرەکییەکانی ڕۆژهەڵات-ڕۆژئاوای ئەنەدۆڵدا کۆچیان کردبوو، هەربۆیە لە سەدەی نۆزدەیەمدا دانیشتووانێکی بایەخداری ئەرمەنیی لە زۆربەی شارە سەرەکییەکانی ئەنەدۆڵ و ئەستەمبوڵیشدا دەژیان. لە شارەکانی ئەنەدۆڵدا وەك پیشەگەرو بازرگان بایەخیان پەیداکردبوو. ئایدۆلۆژیی نوێی نەتەوایەتیی لە ساڵانی ١٨٧٠کانەوە لەنێو ئەرمەنەکاندا دەستی بە بڵاوبوونەوە کردبوو. نوێنەرایەتییەکی ئەرمەنیی لە کۆنفرانسی بەرلیندا داوای چاکسازیی لە هەرێمەکانی ڕۆژهەڵاتدا لە ئەنەدۆڵ کردبوو، بەڵام تەنیا ڕوسیا پشتگیرییەکی ساردی کردبوو.

لە ساڵی ١٨٨٧دا، خوێندکارە ئەرمەنییەکان لە جنێڤ ڕێکخراوێکی نەتەوەیی ڕادیکاڵیان بەناوی "هەنچاك/زەنگ"ەوە دامەزراند، کە بەدوایدا ڕێکخراوێکی مەزنی میانڕەوترو سۆشیال دیموکرات هات بەناوی "داشناکزۆتیون/فیدراسیۆنی شۆڕشگێڕی ئەرمەنیی" کە لە ساڵی ١٨٩٠ لە تفلیس دامەزرێنرا. ئەم ڕێکخراوانە ئامانجیان سەربەخۆیی ئەرمینیا بوو (ئەوەی تا ئەو کاتە زۆرینەی کۆمەڵگای ئەرمەنی، بەتایبەت ئەندامە سامانداراەکانیان بیریان لێ نەکردبووەوە)ئەوانە هەوڵیان دەدا سەرنجی گشتیی جیهانیی لە ڕێگەی پەلاماری تیرۆرستانە بۆ لای خۆیان رابکێشن.

کاردانـەوەی حکومـەت لـە ڕێگـەی تیپـە نانیزامییـەکانی خێڵەکوردەکانـەوە بـوو کـە لەسـەر شێوەی سوپای قەوزاقی ڕوسیی دامەزرابووو پێیدەگوترا "یەکەکانی حەمیدییە" لە پایزی ١٨٩٤دا چـەند ڕووداوێکـی بایەخـدار بـووە هـۆی کوشـتوبڕێکی بـەرفراوانی ئەرمەنییـەکان لەلایـەن سـوارەکانی حەمیدییـەوە لـە مەڵبەنـدی ساسـۆن. شـەپۆلێکی تـوڕەیی و ناڕەزایـەتیی ئـەورووپای گرتـەوە، بـەڵام دانوسـانی کـاتیی لـەنێوان زلهێزەکانـدا بەمەبەسـتی ناچـارکردنی حکومـەتی عوسمـانیی بـۆ ئەنجامـدانی چاکسازییەکان لـە ڕۆژهەڵاتـدا بـەهۆی ململانـێو ڕکابـــەریی نێوهێزەکـــان شکـــستیخوارد. لـــە ســـاڵی ١٨٩٥و لـــە ١٨٩٦دا دیـــسانەوە کۆمەڵکوژییەکی بەرافراوان لە ڕۆژهەڵاتو تەنانەت لە ئەستەمبوڵیش قەوما. لەوێ، گرووپێکـی ئەرمەنیی دەستیان بەسەر بارەگای بانکێکدا گرتو هەڕەشەی تەقاندنـەوەیان کرد. دووبـارە زلهێزەکـان شـتێکیان لەدەسـت نـەهات، لـەدوای ١٨٩٦دا، حکومـەتی عوسمـانی وردە وردە دەسەڵاتی خۆی گێڕایەوە شوێنەکانو شەڕەکان دامرکانەوە.

لەکاتێکـدا پرسـتیژی عوسمانییـەکان لـە ئـەورووپا بـەهۆی ڕەوشـی ئەرمەنـەوە لەوپـەڕی دابەزینـدابوو، متمانەبـەخۆبوونی عوسمانییـەکان لـەناکاو لـە بـەهاری ١٨٩٧دا پـەرەیگرت کاتێـك ئیمپراتۆرییەکـە جـەنگی دژی یۆنـان ڕاگەیانـد. (یۆنـان کـە بـە ئاشـکرا پـشتگیریی ڕاپەڕینە نوێیەکەی کریتی دەکرد) و لە چەند هەفتەیەکدا بەزاندی. عوسمانییەکان لەلایـەن هێزە ئەورووپییەکانەوە ڕێگـەی ئەوەیان پێنـەدرا داگیرکارییەکەیان لـە یۆنـان درێـژە پێبـدەنو هێزەکانیـان بهێڵنـەوە، بـەڵام یۆنـان ناچـاربوو کـە پارەیـەکی زۆر بـداتو پـشتگیریی خـۆی بـۆ یاخیبووەکان بوەستێنێت. هیچ یەك لە کێشەکان لەگەڵ نەتەوەییە (مەکەدۆنیی، ئەرمـەنیی و یۆنانییەکانـدا) چارەسـەرنەکرا، بـەڵام لەوەدەچـوو پـاش سـاڵی ١٨٩٦قەیرانـە سیاسـییە توندەکان کەمێك کپتر بووبێتو سوارەکانی حەمیدییـەش جێگرییـەکی ڕێـژەییان تـا دەیـەکی دیکە بەخۆوە بینی.

دارایی و ئابووریی

دژوارتـر لـە ڕەوشـە سیاسـییەکە، عەبدولحەمیـد نالـەباری ڕەوشـی دارایـشی بـە مـیرات بـۆ مابووەوە، دەوڵەت لە ساڵی ١٨٧٥گوێی خۆی لە قەرزەکان خەواندبوو، هـەروەها جـەنگ دژی ڕوسـیا خەرجییـەکی زۆری خـستە سەرشـانی حکومـەت، بەشـێوەیەك ئیمپراتۆرییەکـە بەتەواویی مایەپوچیی دارایی ڕووی تێکردبوو، هەروەها متمانەو متمانەی قەرزپێدانی لـەنێو

بازاڕەکانی دراوی ئەوروپادا، ئەوەی نها لە قۆناغی بێبازاڕیدا زیاتر چنگی نوقابوو، بە تەواویی لەدەستدابوو. دانوسانەکان سەبارەت بە قەیرانی قەرزەکان هەرزوو پاش ئەوەی ئاشتیی لە ساڵی ١٨٧٨دا گەڕایەوە، دەستیپێکردو وردە وردە چارەسەریی لەوچەند ساڵە کەمەی داهاتوودا خۆی سەپاند.

هەروەك پێشتر لە میسرو قوبرس ئەزموونکرابوو، چارەسەرەکە بە دامەزراندنی "بەڕێوەبردنی قەرزی گشتیی" بە پێی بڕیاری موحەڕەم لە ساڵی ١٨٨١دا، دۆزرایەوە. ئەوەی لەلایەن کۆمسیۆنێکەوە بەڕێوەدەبرا کە نوێنەرایەتیی ئەو لایەنەی دەکرد کە لە ئەوروپا گرێبەستی قەرزدانیان لەگەڵ ئیمپراتۆریی عوسمانییدا هەبوو. لە هەمان کاتدا، نیوەی قەرزەکانی سەر ئیمپراتۆریی عوسمانیی لابرا، "بەڕێوەبەرایەتیی قەرزی گشتیی" کارگێڕییەکی نوێی دامەزراندبوو، کە دواجار زیاتر لە ٥٠٠٠ کارمەندی گرتبووەخۆ، کە راستەوخۆ لە ڕێگەی ئەوانەوە هێندێك لە سەرچاوەکانی داهات بەڕێوەدەبرا، وەك باج و دەرامەتی هێندێك لە هەرێمەکان، قۆرغکاریی خوێ و توتن و باجدانان لەسەر شمەکە جۆربەجۆرەکانی وەك حەریر، شەراب، راوماسی. پاش جیاکردنەوەی خەرجییەکان، ئەم داهاتانە بەکارهێنران لەپێناو راژەکردنی قەرزە گشتییەکانداو بەڕێوەبەرایەتیی قەرزی گشتییەکان زیاتر وەك باجگرێك چالاکتر بوو تا حکومەت و هەروەها بەتوندیی دەستی بەسەر نزیکەی سێیەکی داهاتی ڕێکخراوی دەوڵەتدا گرت. دەستتێوەردانی راستەوخۆی سەرمایەداریی ئەوروپیی لە ئابووری عوسمانییدا تا ئاستێکی دیارییکراو پێگەی بەهێزی نێوەندە یۆنانیی و ئەرمەنییەکانی پوچەڵ کردەوە کە لە قۆناغی تەنزیماتدا لە ئابووریی ئیمپراتۆرییەکەدا بنیاتنرابوو.

حکومەتەکەی عەبدولحەمید بۆ ماوەیەکی درێژ قەرزێکی فرە کەمی لە دەرەوە وەرگرت و بەشێکی زۆری قەرزە کۆنەکانی دایەوە، لەوانە ئەو زیادانەی کە لە قەرزە نوێیەکانەوە هاتبوونە سەرشانی. تەنیا لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا بەشێوەیەکی خێرا هەوڵی وەرگرتنی قەرزی نوێ درا. هەروەها گەشەسەندنی بازرگانیی نێودەوڵەتیی لە ٢٠ساڵی یەکەمی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتاندا لاواز بوو کە لەگەڵ بێبازاڕیی مەزنی ئەوروپادا هاوکات بوو. لە ساڵی ١٨٦٩ بەرەوسەر، گەشەسەندنی بازرگانیی دەستیپێکردەوە، وێڕای ئەو

باشبوونەی لە ئابووریی پیشەسازیی ئەوروپادا هاتەکایەوە، هەڵبەتە بە ڕێژەیەکی هێواشتر لەو حاڵەتەی کە لە ماوەی ١٨٣٠-١٨٧٥دا بەخۆیەوە بینی.[73]

سالآنی ١٨٨٨-١٨٩٦ یەکەمین شەپۆلی وەبەرهێنانی ڕاستەوخۆی لەلایەن کۆمپانیا بیانییەکانەوە لە ئیمپراتۆرییەکەدا بەخۆوەبینی، زۆربەیان(دوولە سێی) لە بواری ڕێگەی ئاسنییدا بوو. ئەم پەرەسەندنە ئابوورییە بەشێکی لە ئاکامی ئەو هاندەرەدا بوو کە بریتیبوو لە گەڕان بەدوای قازانجدا (بەتایبەت لەو کاتەی کە حکومەتی عوسمانیی ئامادەبوو پێشەکیی وەك زامنێك بەو کۆمپانیایانە بدات، بەوەش ریسکێکی ڕاستیینەی کە لەبەردەم بنیاتنەراندا هەبوو هەڵدەگرت، بەڵکو هەروەها بۆ ئەو ئاستە مەزنە دەگەڕایەوە کە ڕکابەریی نێوئیمپریالیستیی و هەروەها ئەو ئارەزووەی بۆ دامەزراندنی بواری نفوز لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕێگە ئاسنییە نوێیەکاندا هەبوو. پاش ساڵی ١٨٩٦، وەبەرهێنانە بیانییەکان بەتوندیی کەمبووەوە. ئەوەی لەدوای ساڵی ١٩٠٥ دووبارە بەشێوەیەکی زێدەخاوتر بەرزبووەوە.

بەریتانیا وەك هاوبەشێکی سەرەکیی بازرگانیی ئیمپراتۆریی عوسمانیی مابووەوە، هەروەك ئەوەی لەسەرەتای دەستپێکردنی سەدەکەدا هەبوو، نزیکەی چارەکێکی لە هەناردەکانی دەوڵەتی عوسمانیی دەبرد(بەشێوەیەکی سەرەکیی بەرهەمیی کشتوکاڵیی بوو)و ٣٠-٤٠ لەسەدی هاوردەکانیشی پێدەدا. لە بواری وەبەرهێناندا، کۆمپانیا بەریتانییەکان، کە کەمتر لەوەی لەلایەن حکومەتەوە پشتگیریی دەکران وەك لەوەی لە هاوشێوە کیشوەرییەکانیانەوە هەبوو، لە بەرامبەر فەرەنساو بەتایبەت ئەڵمانیا دۆڕاندی. لەم ماوەیەدا بەشداریی بەریتانیا لە تێکڕای وەبەرهێنانەکان لە زیاتر لە ٥٠ لەسەدەوە بۆ ٢٠ لەسەد دابەزیبوو، لە کاتێکدا وەبەرهێنانی ئەڵمانیی بەخێرایی لە ١ لەسەدەوە بۆ ٢٥ لە سەدا زیادی کرد. هەرچەندە ئەوە فەرەنسا بوو کە بووە وەبەرهێنەری سەرەکیی کە بەشەکەی نزیکەی لە ٣٠ لە سەدەوە بۆ ٥٠ لەسەد زیادی کرد .[74]

بەرهەمەکانی پیشەسازیی دەستکردی سونەتیی ئیمپراتۆرییەکە بەردەوام بوو لەو زیان پێکەوتنەی لەئاکامی هاتنە ناوەوەی کاڵا هەرزانە پیشەسازییە بیانییەکانەوە تووشی ببوو. بەتایبەت لە هەرێمە کەنارییەکان. لەهەمان کاتدا، هێندێك لە کایە پیشەسازییەکان خۆیان بنیاتنایەوەو هەروەها بەردەوامبوون، هێندێك کاڵای بەتەواویی نوێش دەرکەوتن. بەگشتیی

---

[73] Şevket Pamuk (1987) *The Ottoman Empire and European capitalism, 1820–1913: trade, investment and production*, Cambridge: Cambridge University Press, 14–17.
[74] Pamuk, op. cit., 66

ئەم پیشەسازییە نوێیانە (وەك كارگەی ئاوریشم كە لە بۆرسە كە لەلایەن سەرمایەدارە ئەرمەنییەكانەوە دامەزرا، كارگەی بەڕە دروستكردن لە ئوشكا، كارگەی بیرەو كارگەی خشتسازیی لە سالۆنیكا) پشتی بە كرێكاری تەواو هەرزانو ناپیشەیی دەبەست كە زۆربەیان ژنو منداڵ بوونو لە پرۆژەو دەزگای بچووكدا كاریان دەكرد.[75] زیاتر لە ۹۰ لەسەدی دامەزراوە پیشەسازییەكانیان كە تێیدا زیاتر لە ۱۰ كرێكار كاری تێدا دەكرد، موڵكی غەیرە موسوڵمانەكان بوو.

گەشەسەندنی پیشەسازییە نوێیەكانو تێوەگلانی راستەوخۆی كۆمپانیا هاوچەرخە ئەوروپییەكان، تەنگەژەی لە كۆمەڵگای عوسمانییدا پێكهێنا، دەسەڵاتدارانی عوسمانیی بەشێوەیەكی سونەتیی ئەسنافە مەدەنییەكانیان دەپاراست، ئەمێستا دەسەڵات زۆربەی جار دۆش دامابوو لەنێوان هەنگاوی كرداری عەقڵانیی، وەك كۆمپانیا بێگانەكان تێیان گەیاندبوون، لەگەڵ خواستی سونەتیی ئەسنافەكان كە بەسەختیی تێدەپەڕیی.

جوڵانەوەی تورکە لاوەکان

هەروەك بینیمان، بە تێپەڕینی سالان، پەیوەندیی نێوان حكومەتو كۆمەڵگا كریستیانییەكان، بەتایبەت ئەرمەنییەكان، تادەهات دژوارتر دەبوو، بەڵام سوڵتان لەنێو بەشی زۆربەی دانیشتوانە موسوڵمانەكانی ئیمپراۆرییەكەدا بێزراو نەبوو، هۆكارێكی ئەوتۆش نەبوو كە بەو شێوەیە بێت چونكە، لەكاتێكدا زێدەڕۆییە كە بگوترێت جووتیارانی ئیمپراتۆرییەكە زۆرباش بەڕێوەدەچوون، بەڵام لانی كەم سێبەری كارەساتە مەزنەكانی جەنگ، قاتوقڕیی، پەتاو نەخۆشییان لەسەر نەمابوو. بەڵای تاعون كە لەناوەڕاستی سەدەكەدا كێشەیەكی مەزن بوو، نەمابوو، تیفۆو كۆلێراش لە پاش ساڵی ۱۸۸۰وە پاشاكشەی كردبوو. لە ئاكامدا، لەماوەی فەرمانڕەوایەتیی عەبدولحەمیددا دانیشتووانی ئیمپراتۆرییەكە زیادی كرد لە نزیكەی ۲۰ ملیۆنەوە لەكۆتایی ساڵانی ۱۸۷۰كاندا بۆ زیاتر لە ۲۷ملیۆن لەكۆتایی سەدەكەدا،(جگە لە ناوچەكانی میسرو قوبرس كە زیادبوونێك بە بڕی ۳۷ لەسەدا زیادی كرد، تەنانەت لە ئەنەدۆڵ ژمارەی دانیشتووان خێراتر گەشەی كرد، كە بە رێژەی نزیكەی ۵۰ لەسەدا بوو.[76]

---

[75]Donald Quataert (1994) *An economicand social history of the Ottoman Empire 1300–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 888–933.
[76] Justin McCarthy (1983) Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of the empire, New York: New York University Press, 2

لاوازیی عەبدولحەمید لەوەدابوو کە لە چاندنی گیانی وەفاداریی لەنێو نەوەی نوێدا لە کارمەندانی کارگێڕانی و ئەفسەرانی سەربازیی و ئنتێلێجێنسیای عوسمانیی شکستی خوارد. ئەوەی دەزگا و دامەزراوە فێرکارییەکانی، ئەمێستا بەری نوێی دابوو. لەکاتێکدا دەتوانرێت گەنگەشەی ئەوە بکرێت کە حکومەتەکەی توانییبووی سەرکەوتووانە ئەو قەڵەمڕەوانەی ئیمپراتۆرییەکە بپارێزێت کە مابوونەوە. عەبدولحەمید هەروەك "فرانسیس جۆزیفی دووەم"ی ئیمپراتۆری نەمسا-مەجەڕ نەیتوانی ئیلهامبەخشبێت و کارمەندو راژەکارانی بەگیانی بەرزی دڵسۆزیی و وەفاداریی بۆ خۆی ئاراستە بکات.

نەوەی نویێ لە خوێندنگەکانی وەك (مولکییەو حەربییە)دا خوێندبوویان و بە بەردەوامیی هەزرە لیبراڵیی و دەستوورییەکان سەرنجیانی رادەکێشا، هەروەك کاریگەرییان بە نیشتمانپەروەریی عوسمانیی عوسمانییە لاوەکان، کە کتێبەکانی ئەوانیان بەنهێنی دەخوێندەوەو گەنگەشەیان لەبارەوە دەکردن.

راستەوخۆ پاش هەڵپەساردنی پارلەمان، دوو هەوڵی کودەتا بۆ لابردنی عەبدولحەمیدو گۆڕینی بە مورادی پێنجەم، کە دەنگۆی ئەوە هەبوو چاك بووبێتەوە، روویاندا. یەك لەو هەوڵانە لەلایەن "عەلی سواڤی" کۆنە لاوی عوسمانییەوە رێبەرایەتیی کرا، ئەوەی دیکەشیان لەلایەن دۆستە ماسۆنییەکانی سوڵتانی پێشووەوە رێبەرایەتیی کرا. لە دەساڵی دواتردا کارێکی رێکخراوو بایەخداری ئەوتۆ نەکەوتۆتە بەرچاو، بەڵام لە خوێندنگەکاندا وێڕای دەسەڵاتی توندی حکومەت هەژانێکی کەم بەردەوام بوو، لەوەدەچێت یەکەمین دەستەی بەرهەڵستکاری رێکخراو لە کۆلێجی پزیشکی سەربازیی لە ساڵی ١٨٨٩دا دامەزرابێت، کاتێك چوار لە خوێندکارەکان (ئیتحاد عوسمانیی جەمعیەت/ کۆمەڵەی یەکێتیی عوسمانیی) یان پێکهێنا، کە ئامانجی گێڕانەوەی دەستوور و پارلەمان بوو. جێگەی بایەخە، لەو چوار خوێندکارە ئەلبانی، کوردو چەرکەسیان دەگرتەخۆ. لەماوە چەند ساڵی کەمی داهاتوودا، ئەم کۆمەڵەیە بەهێواشیی پەرەیگرت. هێندێك لە ئەندامەکانی لەلایەن پۆلیس و سوڵتانەوە گیران و هێندێکیشیان کەوتنە ئەوەی لە ترسی راوەدونان بەرەو دەرەوە هەڵبێن، کە زۆربەیان روویان لە پاریس کرد، بەڵام هەروەها روویان لە قاهیرەو ئەسیناش کرد. لەپاریس ناوەندێکی بچووکی عوسمانییە پەنابەرە دەستووریخوازەکانیان دۆزییەوە، ئەوانەی لە رێگەی نامیلکەو بڵاوکراوە وەرزییەکانیانەوە پەلاماری سوڵتانیان دەدا. کەسایەتیی رێبەری ئەم ناوەندە (ئەحمەد رەزا) بوو. کە کوڕی یەك لە ئەندام پارلەمانەکانی عوسمانیی و خۆشی بەڕێوەبەری پێشووی فەرهەنگی بۆرسە بوو.

پیلانگێڕەکانی ئەستەمبوڵ لە ئەحمەد ڕەزاوە نزیك بوونەوە، ئەوەی ڕەزامەندیی سەبارەت بە ڕێبەرایەتییکردنی ڕێکخراوێك لە ئەوروپا لە ساڵی ١٨٩٥دا پێشاندا. ڕەزا کە کەسێکی پۆزیتیڤیست بوو هەوڵی ناونانەوەی ڕێکخراوەکەی دا و کرا بە "ئیتیحادو تەرەقی جەمعیەت/کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن(ك.ی.پ). یەکێتییەکە بەدڵنیاییەوە بۆ یەکێتی ڕەگەزە (ئیتنییەکان) دەگەڕێتەوە، کە هەزری کۆنی عوسمانییە لاوەکان بوو. لەسایەی ڕێبەرایەتیی ئەحمەد ڕەزادا، لقی پاریسی کۆمەڵە نها ڕۆژنامەی "مەشوەرەت/ڕاوێژ" لەساڵی ١٨٩٥بەرەوسەر بە تورکیی عوسمانیی و فەرەنسیی دەردەکات، لە پاریس، دەستەکە خۆیان زیاتر بە "ژون تورك/تورکە لاوەکان"ناودەبرد، وەك عوسمانییە لاوەکان کە ٣٠ساڵ بەرلەوە وایان ناولەخۆیان نابوو.[٧٧]

لەساڵانی قەیرانی ئەرمەنییدا(١٨٩٤-١٨٩٦)کاتێك حکومەتەکەی عەبدولحەمید بۆ هەمیشە بێزراو بەدناوبوو و لە رووی نێودوڵەتییەوە گۆشەگیر بوو. ئەندامەتی (ك.ی.پ) بەخێرایی پەرەیگرت. لقی ئەستەمبوڵی کۆمەڵەکە هەوڵیدا لە سێپتەمبەری ١٨٩٦دا کودەتایەك بکات، بەڵام پیلانەکە لەسەرەوبەندی جێبەجێکردندا ئاشکراکراو پیلانگێڕانیش دەستبەسەرکران، کە زۆربەیان لەناوخۆی ئیمپراتۆرییەکەدا دوورخرانەوە.[٧٨]

جوڵانەوەی دەستووریی لە ئیمپراۆریی عوسمانییدا تووشی پاشەکشەیەکی جدیی بووەوەو لەماوەی دەساڵی داهاتوودا سەنگی ئۆپۆزسیۆن بۆ ئەو دەستەیە گواسترایەوە کە لە ئەوروپا بوون. ماوەماوە ئەو تورکانەی کە وەك دوورخراوە شوێنەکانی خۆیان جێدەهێڵا و هەڵدەهاتنە ئەوروپا و پەیوەندییان بەو دەستەیەوە دەکرد. گەیشتنی ئەوانە هێزو توانایەکی دیکەی بە جوڵانەوەکە دەبەخشی،هەروەها رکابەرییشی دەهێنایە ناوناوان، لەبەرئەوە تێکڕای تورکەلاوەکان ئامادە نەبوون دوای ڕێبەرایەتیی ئەحمەد ڕەزا بکەون. بەشێوەیەکی سەرەکیی بەهۆی بیروڕا پۆزتیڤیستەکانییەوە ئەحمەد ڕەزا زۆر زیاتر لە رووی ڕەتکردنەوەی ئاینییەوە تێیدەپەڕاند وەك لەوەی تورکە لاوەکان لەو ڕووەوە مامەڵەیان لەگەڵ مەسەلەکەدا دەکرد. ئەوانە تێکڕایان کارتێکردنی ڕەوتە ئەوروپییەکانی وەك : زانستگەرایی، ماتەریالیزم، هەروەها داریونیزمی کۆمەڵایەتیی بەسەرەوە بوو، بەڵام پۆزتیڤیزم بەو شێوە توندەی بۆ (کڵێسای مرۆڤایەتیی)دەگەڕایەوە. لە رووی کەسایەتیشەوە، کە هەروەها ڕۆڵی

---

[77] M. Şükrü Hanioğlu (1995) *The Young Turks in opposition*, Oxford: Oxford University Press, 74.

[78] Hanioğlu, op. cit., 86.

خۆی هەبوو، وابیردەچوو ئەحمەد رەزا کەسێکی لەسەر بیروڕای خۆی سوورو پیاوێك بێت قانعکردنی سەخت بێت.

یەکەمین رکابەری سەرەکیی رێبەرایەتیی رەزا کە لە ساڵی ١٨٩٦دا گەیشتبووە پاریس بریتیبوو لە "میزانچی موراد بەگ" مامۆستای پێشووی خوێندنگەی مولکییە کە وەك سەرنووسەری بڵاوکراوەی لیبراڵی "میزان/ تەرازوو" ناوبانگی دەرکردبۆ ئەوەی لە سەرەتا لە ئەستەمبوڵو دواتر لە ساڵی ١٨٩٥ لە قاهیرە بڵاودەکرایەوە. هەرچەندە موراد بەگ وەك لیبراڵێك، زیاتر لە رەزا بایەخێکی مەزنتری بۆ خەلیفەو تایبەتمەندی ئیسلامیی ئیمپراتۆرییەکە دادەنا. ئەو لەمەدا زیاتر لەگەڵ سروشتی زۆربەی ئەندامەکانی جوڵانەوەکە دەهاتەوە، ئەوانەی مورادیان بە سەرۆکی (ك.ی.پ) هەڵبژاردو پاش ئەوەی لە ساڵی ١٨٩٧دا گەیشتە پاریس خستیانە شوێنەکەی ئەحمەد رەزا. مورادو دەستەیەك لە شوێنکەوتەکانی بارەگای (ك.ی.پ)یان بۆ جنێڤ گواستەوە.

هەرچەندە شەش مانگ پاشتر، سوڵتان عەبدولحەمید پرستیژی پەرەسەندوی خۆی بەکارهێنا (ئەوەی کە بە خراپیی کۆتایی بە کێشەی ئەرمەنیی هێناو جەنگیش دژی یۆنان لەو ساڵەدا بڕایەوە)، بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئۆپۆزسیۆنی نێوخۆو دەرەوەدا. لە پایتەخت، هەموو ئەو تورکە لاوانەی ناسرابوون کۆکرانەوە و پاش دادگایەکی سەرپێی بۆ تەرابلوس دوورخرانەوە، کەچی لەهەمان کاتدا، پیاوەکانی سوڵتان توانییان میزانچی، موراد بەگ و ژمارەیەك لە تورکە لاوە بەرچاوەکان رازیی بکەن کە بگەڕێنەوەو هاوکاریی سوڵتان لە چاکسازییەکاندا بکەن. هەرچەندە (ك.ی.پ) هەوڵیدا وا پێشانبدات کە ئەم رێکەوتننامەیە وەستانێکی کاتی ململانێیەکانە، متمانەی زۆربەی رێبەرایەتیی تورکە لاوەکان پوچەڵ بووەوە کاتێك ئەوانە ئامادەی دامەزراندنو وەرگرتنی پۆست بوون لە حکومەتەکەی عەبدولحەمید یاخود لەبواری کاری دیپلۆماسیدا. هەڵوێستی هەلپەرستی ئەوانە ئەحمەد رەزای کڕییەوەو سەرلەنوێ وەك رێبەرێکی بێئەملاولای جوڵانەوەکە لە تاراوگە دەرکەوتەوە، بەڵام جوڵانەوەکە گورزێکی توندی بەرکەوتو ساڵانی ١٨٩٧-١٨٨٩ لەوپەڕی لاوازیدابوو.

جوڵانەوەکە لە دیسەمبەری ١٨٩٩دا بە گەیشتنی میرێکی دەوڵەمەندی عوسمانیی بۆ پاریس کە(مەحموود جەلالەدین)ی زڕبرای سوڵتان بوو، پاڵنەرێکی نوێی بۆ پەیدابوو کە لەگەڵ دوو کوڕی خۆیدا(سەباحەدینو لەتفوڵڵا)هەڵاتبوونە فەرەنسا. تا مردنی سێ ساڵ پاشتر، رۆڵی پاشا لەنێو تورکە لاوەکاندا هاوشێوەی رۆڵی پێشووی مستەفا فازیل پاشا بوو لەنێو عوسمانییە لاوەکاندا. لە هەمان کاتدا، سەباحەدینی کوڕە گەورەی مەترسییەکی فرە

گەورەی بۆسەر ئەحمەد رەزا پێکهێنا. سەباحەدین لەنێو تورکە لاوەکاندا ناوازە بوو، ئەو ئامرازی گۆڕانو پەرەسەندنی تەنیا لە دەوڵەتدا نەدەبینی، بەڵکو لە تاکەکانیشدا، بڕوای بە حکومەتی تەکنۆکرات و هێزی ئابووریی ئازاد لە نوێکردنەوەی ئیمپراتۆرییەکەدا هەبوو، لەکاتێکدا ئەحمەد رەزا تا دەهات زیاتر و زیاتر دەبووە نەتەوەییەکی عوسمانیی، جوڵانەکەیان لە نێو خۆیاندا دابەشکرد، ئەو دابەشبوونەی کە لە یەکەم کۆنگرەی عوسمانییە ئازادییخوازەکاندا کە لە ساڵی ١٩٠٢ لە پاریس رێکخرا، دەرکەوت.

کاتێك وشەی (لیبراڵ/ئازادیی یان سەربەستیی) بەکاردەهێنین، پێویستە زۆر بە ئاگاییەوە ماناکەی لەم چوارچێوەیەدا ببینین.وێڕای ئەوەی تورکە لاوەکان لە پێناو گێڕانەوەی پەرلەمانو دژی ملهوڕیی و ئۆتۆکراتیی سوڵتان تێدەکۆشان، بەڵام دیموکراتخواز نەبوون. هاوپەیمانو نموونەی باڵایان لە فەرەنسا بێ جیاوازیی بریتیبوو لە سیاسەتکارە راستڕەوەکان کە زۆربەیان ناسیونالیستی کۆنەپارێزی لیبراڵ بوون، ئەوانە لە دوو سەرەوە گورزیان پێکەوتبوو، یەکێکیان لەو بەزینەی لەلایەن ئەڵمانیاوە بەسەریاندا هات، دووەمیش جوڵانەوەی چەکدارانەی کۆمۆنەی پاریس کە هەردووکیان لە ساڵانی (١٨٧٠-١٨٧١) دابوو، ئەو بیرمەندە فەرەنسییەی کە کاریگەریی بەسەر یەکێتییخوازەکانەوە هەبوو(گۆستاڤ لیبۆن)بوو، ئەوەی کارەکانی سەبارەت بە دەروونناسیی جەماوەر ئیلهامیان لە چەند نائارامییەکی قووڵی جوڵانەوە میللییەکانەوە وەرگرتبوو.[٧٩] بازنەی میر سەباحەدین تەنانەت زیاتر لە راستەکان، لەو ئەریستۆکراتە کاسۆلیکە دواکەوتووانە پێکدەهات کە تێدەکۆشان بۆ لاساییکردنەوەی رۆڵی ئەریستۆکراتیی بەریتانیا لە بنیاتنانی ئیمپراتۆرییەکەدا. جێگەی بایەخە، هیچ یەك لە تورکە لاوەکان بەرەو هیچ جۆرە شێوازێکی سۆشیالیزم کێش نەبوون، هەرچەندە ئەوانە گەشەی جوڵانەوە سۆشیالیستەکانیان لە پاریس بینیبوو.

تێکڕای نەتەوەکان لە کۆنگرەی ساڵی ١٩٠٢ نوێنەرایەتییان هەبوو، زۆرینەیان کە رێکخراوە ئەرمەنییەکانو دەستەکەی سەباحەدین بوو، رایگەیاند کە هەردوو شێوازی توندوتیژیی و دەستێوەردانی بیانیی لە ئیمپراتۆرییەکە بۆ لابردنی عەبدولحەمید شێوازی پەسەندو شیاون. ئەحمەد رەزا هەردوو شێوازەکەی رەتکردەوە، ترسی لە سەربەخۆیی

---

[79] Hanioğlu, op. cit., 32.

سەبارەت بە بیروباوەڕی"لیبۆن" کە زۆر لەنێو ئەفسەرانی لاودا باو بوو بڕوانە:

Robert A. Nye (1975) The origins of crowd psychology: Gustave LeBon and the crisis of mass democracy in the Third Republic, London: Sage.

ئیمپراتۆرییەکە هەبوو. پاش کۆنگرە، دابەشبوونەکە بووە مەسەلەیەکی فەرمیی، کاتێك میر یەکەمجار "کۆمەڵەی عوسمانییە ئازادییخوازەکانی" دامەزراندو پاشتر لە ساڵی ١٩٠٦" تەشەبوس و شەخسی ڤە عەدەمی مەرکەزییەت/کۆمەڵەی دەستپێشخەریی کەسیی و ناناوەندییبوون"ی پێکهێنا کە لەسەر هەمان راستەڕێی بڕیارەکانی کۆنگرەکە بەڕێوەچوو، دەستەکەی سەباحەدین هەوڵی ئەوەیاندا کودەتایەکی سەربازیی رێکبخەن بە هاوکاریی هێزەکانی سەربازخانەی تەرابلوس، بەڵام هەوڵێکی وا لە لانکدا خنکێنرا.

بۆ زۆربەی باڵە نەتەوەییو ناوەندگەراکانی جوڵانەوەکە کە لەلایەن ئەحمەد رەزاوە رێبەرایەتیی دەکرا، ئاکامی جەنگی روسیی–ژاپۆنیی ساڵانی ١٩٠٤–١٩٠٥و رووداوەکانی پاش ئەو جەنگە کە یەکەمیان شۆڕشی روسیا بوو، هێزو وزەیەکیان دەبەخشییە هەردووك لە نەتەوایەتیی عوسمانییو دەستووریزم. لە جەنگەکەدا، یەکەمین جار بوو هێزێکی ئاسیایی، یەك لە هێزە ئیمپریالیستییە مەزنەکانی ئەوروپا تێکبشکێنێت. ئەمێستا ژاپۆن ببووە نموونەیەکی باڵا بۆ زۆربەی تورکە لاوەکان. لەوەش زیاتر، لەو نائارامییانەی پاش جەنگەکە لە روسیا قەومان، تزار ناچار کرا ئەنجومەنێکی یاسادانان بۆ روسیا پەسەند بکاتو رێگە بە رێژەیەك لە دەستووریزم بدات. ماوەیەکی کەم پاش ئەوە، لە ساڵی ١٩٠٦دا، تەنانەت ئێرانی دواکەوتووش شۆڕشی دەستووریی تێدا کرا. ئەم رووداوانە بۆ جوڵانەوەی ئۆپۆزسیۆنی عوسمانیی ئیلهامبەخش بوون. لەهەمان کاتدا، یەك لە یەکێتتیخوازە بەرچاوەکان لە ئەستەمبوڵ (هەروەها پزیشکی شەخسیی یوسف عیزەدین کە لە دەربادا بە پلەی دووەم دەهات) دەستگیرکراو بۆ ئەرزڕۆم دوورخرایەوە، کە لەوێ بەرەو پاریس هەڵات. ئەو کەسایەتییە کە (دکتۆر بەهادین شاکر) بوو لە پاریس سەبارەت بە لاوازیی کاریگەریی رێکخراوەکەی ئەحمەد رەزا نیگەران بوو و سەرلەنوێ بۆ رێکخستنەوەی لە سفرەوە کەوتەکار. ئەحمەد رەزا هەمیشە زیاتر وەك تیۆریستێك بوو تا ئەوەی سیاسەتکارێکی بە ئەزموون بێت، بەڵام بەهادین شاکر لەگەڵ کەسێکی دیکەی تورکە لاوەکانی باڵی ئەحمەد رەزا، کە دکتۆر نازم بوو، بۆ یەکەمین جار بناغەیەکی رێکخراوی وردیان بە (ك.ی.پ) بەخشیی، کە لقیان لە زۆربەی بەشەکانی ئیمپراتۆرییەکەو وڵاتانی دەوروبەرییدا دامەزراندو سکرتاریەتێکی کاراو پەیوەندییەکی بەهێزیان بۆ پێکهێنا. ئەو گۆڕانکارییانەی بە گۆڕینی ناوی رێکخراوەکەش سیمبولیزەکراو ئەمێستا ناوەکەی لە (کۆمەڵەی یەکێتییو پێشکەوتن)ەوە بۆ (تەرەقیی ڤە ئیتحاد جەمعیەت/کۆمەڵەی پێشکەوتنو یەکێتیی) گۆڕا.[80]

---

[80] M. Şükrü Hanioğlu (2001) *Preparation for a revolution: the Young Turks, 1902–*

لە ساڵی ١٩٠٧دا هەوڵێکی نوێ درا بۆ یەکخستنی تێکڕای جوڵانەوەی ئۆپۆزسیۆن لە دووەمین کۆنگرە لە پاریس، ئەمجارەیان دەستپێشخەریی لەلایەن دەستە ئەرمەنییەکانەوە بوو، تەنانەت ئەمێستا ڕێکخراوی (ك.ی.پ) یش بەکارهێنانی شێوازی توندوتیژیی پەسەندکرد. هۆکاری ئەم هەڵوێست گۆڕینەی خۆی لەو پەرەسەندنانەی نێو ئیمپراتۆرییەکە دەبینێتەوە. لەوێ، دەستەی خۆماڵیی بچووك، چ لە کۆلێجە مەزنەکانی پایتەخت، چ لە نێوەندی هەرێمەکان، دەستیان بە کارو ژیانەوە کردەوە. بەڵام پەیوەندیی لە نێوانیاندا نەبوو. بە بەردەوامیی گرووپی نوێش هاتبوونە کایەوە، بەڵام هیچ کام لەوانە تۆڕێکی بەرفراوانی نیشتمانیی پێکنەهێنا، هەتاکو لە سێپتێمبەری ١٩٠٦دا(عوسمانیی حورییەت جەمعیەت/کۆمەڵەی ئازادیی عوسمانیی) لە سالۆنیکا دامەزراند، دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە کارمەندان و ئەفسەرانی لاو بوون کە هێندێك لەوانە پێش ساڵی ١٨٩٦ەوە پەیوەندییان بە (ك.ی.پ)وە هەبوو. هێزی پاڵنەری پشت ئەم کۆمەڵەیە "محەمەد تەلعەت" بوو کە کارمەندێکی دەزگای پۆستی ئەدرنە بوو ئەوەی لە ئەدرنە بەهۆی تێوەگلانی لە(ك.ی.پ) کۆنەکە ساڵی ١٨٩٦دا دوورخرابووەوەو نها ببووە بەڕێوەبەری تەلەگراف لە دەزگای پۆستی سالۆنیکا، لە سایەی بلیمەتی ڕێکخراوەیی ئەمەوە، کۆمەڵەی ئازادیی عوسمانیی بە خێرایی لە مەکەدۆنیا بڵاوببووەوە. پەرەسەندنی هەرە گرنگ و بایەخدار بریتیبوو لە هاتنە ناوەوەی ئەفسەرانی سوپای سێیەمی مەکەدۆنیی و سوپای دووەم لە ئەدرنە بۆ نێو کۆمەڵەکە، ئەوەی کە رائید ئەنوەر، ئەندامی ستاف سوپای سێیەم، ڕۆڵێکی ڕێبەرایەتیی گێڕا. لە ساڵی ١٩٠٧دا، دەستەی سالۆنیکا پەیوەندییان بە پەنابەران لە پاریسەوە کرد، هەروەها بیروبۆچوونەکانی ئەحمەد ڕەزایان حەزپێدەکرد وەك ئەوەکەی میر سەباحەدین، هەربۆیە بڕیاریاندا داوابکەن دەستەکەیان لەگەڵ دەستەکەی ئەحمەد ڕەزادا یەکبخەن، پاش دانوسانێکی درێژخایەن ئەم داوایەیان لە ئۆکتۆبەری ١٩٠٧دا هاتەدی . دواجار ناوی ڕێکخراوە نوێیەکە بۆ شێوازە کۆنەکەی (کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن)گۆڕایەوە.

لەنێوخۆی ئیمپراتۆرییەکەداو بەتایبەت لەنێو سوپادا، پێدەچێت ساڵانی ١٩٠٦بۆ ١٩٠٨ ناڕەزایەتیی زۆریان بە خۆیانەوە دیبێت، بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخ (لە سەرەتای ساڵانی بەرایی سەدەکەدا هەڵاوسان بەخێرایی زیادی دەکرد) و بۆ ئەو ڕاستییەی کە موچە تەنانەت زۆر لەکاتی خۆی درەنگتر لە کاتی ئاسایی خۆی دەدرا. نیشانەی ئەو ناڕەزایەتییانە لە

1908, Oxford: Oxford University Press, 136–41.

شـێوەی مـانگرتنو یـاخیبوونی بـچووکدا دەردەکـەوتن. کـە ئەوانـەی لـە زۆربـەی بەشـەکانی ئیمپراتۆرییەکـەدا روویانـدا، بـەڵام کێشەی مەکـەدۆنیا هۆکـاری راسـتەوخۆی هەڵگیرسـاندنی شۆڕشی ژوئیەی ١٩٠٨بوو.

لە ژونـی ئـەو سـاڵەدا، تـزاری روسـیی و ئیـدواردی حەوتـەمی پاشـای بەریتانیا لـە ریڤاڵ لـە بالتیـك یـەکتریان بـینی. بـەریتانیا و روسـیا ورده ورده لـە ترسـی هاوبەشـیان لـە ئـەڵمانیا لـە یەکتر نزیکبوونەوەو هەر بەم بۆنەیەوە سیاسەتکارانی هەردوو دەوڵـەت هـەوڵی بەلاداخستنی هێنـدێك لـە کێشەکانی نێوانیـان بـوون کـە مابوونـەوەو پێشتر چارەسـەر نـەکرابوون. یـەك لـە ئاکامـەکانی بریتیبوو لـە پێشنیازێك بـۆ چارەسـەرکردنی کێشەی مەکـەدۆنیا، ئـەوەی لەسـەر بنـەمای چەسـپاندنی دەسـەڵاتی بیـانیی بەسـەر ناوچـەکەو هێشتنەوەی بـەناوی سـەروەریی سـوڵتانی عوسمـانیی دانرابـوو. کاتێـك هـەواڵی چـاوپێکەوتنەکەی ریڤـاڵ گەیـشتە سـالۆنیکا (وێـڕای ئـەو دەنگۆیـەی کـە بـەریتانیا و روسـیا سـەبارەت بـە دابەشـکردنی ئیمپراتـۆریی عوسمـانیی رێکـەوتوون) ، (ك.ی.پ) بڕیاریـدا بکەوێتـەکار، دیـارییکردنی دەمـی کەوتنـەکاری کۆمەڵەکـە لەوانەیـە هـەروەها لـە ئاکـامی دەرکـەوتنی ئـەوەدابێت کـە پیاوەکـانی حکومـەت خەریکی ئاشکراکردنی بەشێك لە رێکخراوەکە بوون.

لـە هەڵمـەتێکی هەماهەنگییـدا، ئەفـسەرانێك کـە ئەنـدامی کۆمەڵەکـە بـوون (لەناویانـدا ئـەنوەریش) بەسـوپاکانیانەوە برانـە سـەر گردەکـانو داوای گەڕانـەوەی دەسـتووریان کـرد. یەکـەمجار سـوڵتان هەوڵیـدا یاخیبوونەکـە سـەرکوت بکـات بـەناردنی ژمارەیـەك ئەفـسەری متمانـەپێکراوی خـۆیو دواتـریش هێـزی سـوپای ئەنـەدۆڵی رەوانـەی مەکـەدۆنیا کـرد، بـەڵام ژمارەیەك لە ئەفسەرەکان کوژرانو سوپا بە کاریگـەریی ئـەو ئاژاوەیـەی لایـەنگرانی (ك.ی.پ) لەسەر کەشتییەکان نایانەوە ئامادە نـەبوون لەگـەڵ یاخیبووەکانـدا شـەڕبکەن. سـوڵتان ئنجا سـەری دانەوانـدو هـەروەها لـە ٢٣ی ژوئیـەی ١٩٠٨دا رایگەیانـد کـە دەسـتوور لێرەبـەدوا بـە تـەواویی جێبـەجێبکرێتو پارلـەمانیش پـاش تێپـەڕینی ٣٠سـاڵ سـەرلەنوێ داوای لێکـرا کۆبێتەوە.

بەشی دووەم

سەردەمی تورکە لاوەکان لە مێژووی تورکییدا

(١٩٠٨-١٩٥٠)

باسی هەشتەم

دووەمین قۆناغی دەستووریی ١٩١٢-١٩١٨

شۆڕشی دەستووریی ساڵی ١٩٠٨

شۆڕشی ژوئیەی ١٩٠٨ ئاکامی کارو هەڵسوڕانی ئەفسەرە یەکێتییخوازەکانی سوپای سێیەم(مەکەدۆنیی)و سوپای دووەم(تراقیا) بوو. لە هەرێمەکانی ئەورووپیی ئیمپراتۆرییەکە ئەمە یەکجار ئاشکرا بوو، چونکە (ک.ی.پ) نوێنەرانی خۆیان بۆ هەموو شارە سەرەکییەکان نارد، بۆ ئەوەی گێڕانەوەی رژێمی دەستوورییان پێ رابگەیەنن، هەروەها بۆ ئەوەی سوودی ئەو رژێمە بۆ خەڵکیی روونبکەنەوە. ئەفسەرە یەکێتییخوازەکان کە سەرکردایەتیی ئەم نوێنەرایەتییەیان دەکرد، هەوڵیاندا ئەوە روونبکەنەوە، کە ئەوە کۆمەڵەیە لە هێنانە کایەی ئەو کۆڕانە بەرپرسیارە، نەك سوڵتان. هەرچەندە، لە هەرێمە ئاسیاییەکانو هەروەها لە ئەستەمبوڵی پایتەخت، هەلومەرجەکە تەواو جیاواز دەهاتە پێش چاو. سانسۆری توندی رژێمی حەمیدیی رێگەی لەبڵاوبوونەوەی هەواڵەکانی مەکەدۆنیا لەنێو خەڵکدا گرت. پاشان سوڵتان سەرکەوتووانە توانی سێبەری خۆی بخاتە سەر رووداوەکان، بەوەی یەك لە راوێژکارە ناپاکەکانی بەهەڵەیاندا بردبوو بەشێوەیەك لای وابێت کە وڵاتەکە کەڵکی فەرمانڕەوایەتیی دەستووریی پێوەنیە، بەڵام پاشتر بۆ خۆی هاتبووە سەر ئەو باوەڕەی کە مەسەلەیەکی وا وەختی هاتووە.

کاتێك هەواڵەکە ئاشکرابوو (ئاشکرابوونی هەواڵەکە ماوەیەکی خایاند، چونکە یەکەمین راگەیاندن لە پایتەخت دوور لە چاوی گشتیی بوو، بابەتێکی سێ دێڕیی لە لایەکی چەپەکی رۆژنامەکاندا سەبارەت بە هەڵبژاردنی نوێ بڵاوکرایەوە)،[1] کاردانەوەی گشتیی لە ئەستەمبوڵو هەرێمە ئاسیاییەکان، بە هەمان شێوەی مەکەدۆنیا پێشاندانی خۆشییو شادیی بوو. وێڕای ئەو خەڵکانەی سەر بەتوێژو تایفەی جۆراوجۆربوون، موسوڵمان، کریستیانییو جوو، ئەوانەی برایانە لەسەر شەقامەکان ئاهەنگیان دەگێڕا. تێڕوانینێکی گشتیی ئەوتۆ هەبوو کە ژیان بەشێوەیەك لە شێوەکان بەرەو باشتر دەگۆڕێت. لە هەمان

[1] Hüseyin Cahit Yalçın (1976) *Siyasal anılar*, Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.

کاتـدا، لـە هێنـدێك لـە شـوێنەکان، لەوانـەش پایتـەخت، خـەڵکی کەوتنـە تۆڵەسـەندنەوە لـە نوێنـەرانی رژێمـە کۆنەکـە، هێنـدێك کارمەنـدیان بـە دەرکردنـداو راوەدوی ژمارەیـەك لـە ئەندامانی ناسراوی دەزگای سیخوڕیی رژێمیان نا.

ئـەو ئـازادیی بیرکردنـەوەو دەربـڕین و کۆڕوکۆبوونەوەیـەی کـە شۆڕشـی دەسـتووریی هێنایـەئارا، تـەنیا نـەبووە هـۆی ئەنجامـدانی خۆپێشاندانی سیاسیی کـە خۆشـیی و شـادیی یـاخود تـوڕەیی پێوەدیـار بـوو، بـەڵکو ئاژاوەیـەکی بـەرفراوانی کرێکاریـشی لێکەوتـەوە. کرێکاران، داوای کرێی زیادیان وەك قەرەبوویەك بۆ گرانیی و بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەلە پێویـستییەکانی ژیانیـان دەکـرد(هـەر دوو مـانگ پـاش شۆڕشـەکە هەڵاوسـان بەشـێوەیەکی بەرچـاو بـە رێژەیـەی ٢٠ لەسـەدا بـەرزبووەوە)، پـاش ئـەوەی داواکانیـان بـەدی نـەهێنرا، شەپۆلێکی مانگرتن ئیمپراتۆرییەکەی گرتەوە، کە لەماوەی شەش مانگدا خۆی لە زیاتر لە ١٠٠ مـانگرتن دەدا.[٢] حکومـەت، کـە داوای دەکـرد چـیدی خۆپێـشاندانی سیاسـیی نەکـەن، بەهۆی ئەو مانگرتنانەوە بەئاگاهاتەوەو بە پشتگیریی (ك.ی.پ) کاردانەوەی پێشاندا بـەوەی یاسـای کرێکـاریی دەرکـرد تێیـدا یەکێتییـە پیـشەییەکانی لـەنێو کەرتـە گـشتییەکاندا قەدەغـەکرد، ئەنجومـەنێکی نێوبـژیوانی ناچـاریی هێنایـەئاراو وایکـرد کـاری مـانگرتن فـرە گران و سەخت بێت. ئەم یاسایە، کارایانە جوڵانەوە کرێکارییەکانی سەرکوتکردو بە ئەستەم لـە کـاتی مـاوەی دووەمـین قۆنـاغی دەسـتووریدا مانگرتنێـك روویـدەدا. رۆڵـی (ك.ی.پ) لـە سەرکوتکردنی مانگرتنەکەدا سەرنجڕاکێش بوو، چونکە کۆمەڵە –پاڵەوانی مەیدانی ئازادیی دەستووریی– بە ئاشکرا لە سەرکوتکردنی ئازادیی وەك مانگرتن و رێکخراوبوونی کرێکاران لایەنگریی لە سەرمایەداران کرد.

سـەرکردەکانی جوڵانـەوەی پەنابـەرەکان، وێـڕای ئەوانـەی لـەنێو ئیمپراتۆرییەکـەدا دوورخرابوونەوە، گەڕانەوە ئەستەمبوڵ و وەك پاڵەوانێك پێشوازییان لێکرا. جگە لە بەهادین شاکرو دکتۆر نازم، ئەو دووانەی رێکخەری پارتەکە کە پێش شۆڕشەکە پەیوەندییان بە جوڵانەوەی نێوخۆیی ئیمپراتۆرییەکەوە هەبوو، ئەوانە پێگەو پۆستێکی وایان پێنەدرا کە کاریگـەرییان هـەبێت . دەسـەڵاتی سیاسـیی لـەنێو (ك.ی.پ) دا لەدەسـتی پیاوەکـانی سالۆنیکادا مایەوە.

---

[2] سەبارەت بە شەپۆلی مانگرتنەکان و سەرکەتکردن لەلایەن یەکێتییخوازەکانەوە، بڕوانە:
Donald Quataert and Erik Jan Zürcher (eds) Workers and working class in the Ottoman Empire and the Turkish republic 1839–1950, 19–34.

جێگـەی سەرسـوڕمانە، لـەم فـەزای پـڕ خۆشـیی و شـادییەدا، (ك.ی.پ) خـۆی دەسـەڵاتی نەگرتەدەست و سوڵتانیشی لەسەر تەخت لانەبرد کە بۆ ماوەی ٢٠ ساڵ بەتوندیی دژایەتیی دەکـرد و سـووکایەتیی پێـدەکرد. یـەك لـەو هۆکارانـە، لەبەرئـەوەی سـوڵتان رای گـشتیی داگیرکردبـوو، زۆربـەی خـەڵکی ئـەویان بـە پاڵـەوانی رەوشـەکە دەبـینی. هەرچـەندە سەرکردەکانی (ك.ی.پ) لە سوڵتان دەسڵەمینەوە، بەڵام هەستیان دەکرد کە ناتوانن لایبەرن. هـەروەها هەسـتیان دەکـرد کـەمتر دەتـوانن جڵـەوی حکومـەت بخەنـە دەسـت خۆیـان. تەمـەن و رووخساری ریشسپییانە، مەرجێکی پێشیینەی بایەخداری گرتنەدەستی جڵەوی دەسەڵات بوو لە کۆمەڵگای عوسمانییدا، هـەروەها تورکە لاوەکـان کـە بەشـی زۆریـان ئەفسەرو رائیدی سەربازیی یاخود کارمەندی بیرۆکراتیی لاوەکیی بوون کە تەمەنیان لە کۆتایی بیستەکان و سـەرەتای سییەکاندا بـوو. هەربۆیـە کۆمەڵـە وای پێباشـبوو کـە سیاسـەت لەدەسـتی کابینـەی وەختـدا لـەژێر سایەی سـەعید پاشـای سـەدرولئەعزەمدا بمێنێتـەوە. لـە هـەمان کاتـدا خۆیـان وەك پاسەوانێك چاودێری رەوشەکەو ئەرکی پاراستنی ئازادییە دەستوورییە نوێیەکە بگرنـە ئەستۆو، ئەوکاتە دەستوەردەنە سیاسەتەوە کە بە گونجاوی دەزانن. لـە سـاڵانی داهـاتوودا، پێگەی (ك.ی.پ) وەك کۆمەڵەیەکی نهێنی کە فشاربکات و دەسـەڵاتی سیاسـیی بگرێتەدەست بێئەوەی بەرپرسیارییەکی فەرمیی هەبێت، سەلماندی کە هۆکارێکی ناسەقامگرییە.

یەکەمین ململانێـی کـە (ك.ی.پ) خـۆی تێهەڵقورتانـد، بەوهۆیـەوە بـوو کـە سـوڵتان جـەختی لـەوە دەکـردەوە کـە راسـتەوخۆ مـافی دامەزرانـدنی وەزیرەکـانی جـەنگ و کەشـتیگەلی هـەبێت، لەبری ئەوەی تەنیا لەلایەن سەدرولئەعزەمەکەیەوە کەسانێك بۆ ئەم پۆستانە هەڵبـژێردرێت. ئـەوە بەزانـدنێکی ئاشـکرای پـەیام و گیـانی دەسـتوور بـوو، هـەروەها کاتێـك سـەعید پاشـا پـشتگیریی لـە سـوڵتان کـرد، کۆمەڵـە تـەنیا پـاش پێـنج رۆژ ناچـاریان کـرد دەسـت لـەکار بکێشێتەوە. قوبرسلی کامیل پاشا کە وەك ئینگلیزخوایەکی لیبراڵ ناسرابوو لە ٦ی ئوتـدا لـە شوێنی ئەو دانرا.[٣]

رووداوی سـەرەکیی مانگـەکانی پـاش شۆڕشـەکە کـە بریتیبـوو لـە یەکـەمین هەڵبـژاردن لەماوەی ٣٠ ساڵدا، پێش شۆڕش، (ك.ی.پ) تەنیا رێکخراوێکی هەرێمیی بەهێزی لە هەرێمـە ئەوروپییەکانـدابوو، ئەمێـستا لـە هـەوڵی بڵاوکردنـەوەی رێکخراوەکـەی بـوو لـە هەرێمـە ئاسـیاییەکان و بـاکووری ئـەفریقا، هێنـدێك جـار لقـی نـوێ لـەو دەسـتە خۆماڵییـە بەرهەڵـستکارانە پێکـدەهێنرا، کـە لەلایـەن خەڵکانێکـەوە پێکهێنرابـوو پێـشتر لەلایـەن

---

[3] Aykut Kansu (1997) *The revolution of 1908 in Turkey*, Leiden: E. J. Brill, 120–3.

عەبدولحەمیدەوە لەنێوخۆی وڵاتدا دوورخرابوونەوە، ئەو دەستانەی بە ڕێکخراوی (ک.ی.پ) ەوە پەیوەست دەبوون.بەگشتیی، لقەکانی (ک.ی.پ) لە هاوپەیمانیی خەڵکانی شارەزا (مامۆستا، پارێزەرو پزیشك)، بازرگانە موسوڵمانەکان، سەرۆکی ئەسنافەکانو مۆڵکدارە مەزنەکان پێکدەهاتن. لە کاتێکدا کۆمەڵە نزیکەی موسوڵمانو بەشێوەیەکی مەزن تورکی دەگرتەخۆ، بەشێوەیەکی بەرچاویش چاوی لە هاوکاریی نەتەوەکانی دیکە بوو، لە پەرلەمانی نوێدا چەند کورسیەکی بۆ زامنکردن. لە کۆتاییدا، تورکان ٥٠ لەسەدی ٢٨٨ کورسییەکەی پارلەمانیان بە دەستەوە بوو.[٤]

وێڕای (ک.ی.پ)، تاقە ڕێکخراوێك کە لە هەڵبژاردنەکە کێبڕکێی دەکرد بریتیبوو لە پارتێکی نوێ لەلایەن لایەنگرانی میر شەهابەدینەوە (ئەوەی هەروەها گەڕابووەوە) لە سێپتەمبەردا بەناوی "عوسمانیی ئەحرار فیرقەسی/پارتی ئازادیخوازانی عوسمانیی). هەرچەندە ئەم پارتە ڕێکخراوێکی بایەخداری سەرتاسەریی نەبووو توانی تەنیا یەك کورسی بەدەستبێنێت.

نفوزی یەکێتییخوازەکان وێڕای سەرکەوتنی، تەواو ناڕاستەوخۆ ماوەیەك مایەوە تا ئەوەی ڕاستەوخۆ بێت.چونکە لە زۆربەی بەشەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا پشتیان بە خانەدانی خۆماڵیی دەبەست، ئەوانەی ڕێگەیان بە ناوەکانیان دەدا کە بخرێتە پێشەوەی کاندیدەکانەوە لە لیستی یەکێتییخوازەکان، زیاتر لەوەی وەك ئەندامی (ک.ی.پ) خۆیان. ئەوەش مانای ئەوە بوو کە دیسپلینی پارتەکە لە پارلەمان لاوازبوو.

بەوەش پاش شۆڕشو هەروەها هەڵبژاردن دەسەڵاتی دەربار لغاوکرا، بەڵام کۆتایی پێنەهێنرا، هەروەها کارمەندانی باڵای کارگێڕیی لە دەروازەی باڵا، وەك فاکتەرێکی سیاسیی سەربەخۆ بۆ یەکەمجار لە ساڵی ١٨٧٨ەوە دووبارە دەرکەوتنەوە، لەکاتێکدا هێشتا (ک.ی.پ) لە پشتەوە راوەستابوو، پشتی بە زۆرینەی نێو پارلەمان دەبەست بۆ کۆنترۆڵکردنی حکومەت.

---

[4] بەگوێرەی کانسۆ ١٥٣ تورك، ٥٣ عەرەب، ٢٧ ئەلبانی، ٤٠ کریستیانیی بوون، بەڵام بەگوێرەی فەیروز ئەحمەدو دانکوارت رۆستۆ کە راستەوخۆ بەجۆرێکی دیکە دابەشی دەکەن: ١٤٢ تورك، ٦٠ عەرەب، ٢٥ ئەلبانیی، ٢٣ یۆنانیی، ١٢ ئەرمەنیی، ٥ جوو هەروەها ٥ کۆیلە.

Kansu (op. cit., 239–40),. Feroz Ahmad and Dankwart Rustow (1976) ‘İkinci meşrutiyet döneminde meclisler 1908–1918’, *Güneydoğu Avrupa araştırmaları dergisi*, 4–5, 247.

دژەشۆڕش ساڵی ١٩٠٩

هەرچەندە پاش سەرکەوتنە سەرسوڕهێنەرەکەی شۆڕشەکە، (ك.ى.پ) بەهێزترین هێز بوو لە وڵاتدا، بەڵام لەماوەی ساڵی ١٩٠٨و هەروەها سەرەتای مانگەکانی ١٩٠٩ پێویستبوو لەگەل دوو شێوازی نوێی ئۆپۆزسیۆن ململانێ بکات. یەکێکیان پارتی ئازادیخوازان بوو، کە لە هەڵبژاردنەکەدا شتێکی ئەوتۆی پێنەکرا، هەربۆیە هەستی بە بێهیواییەکی زێدەتر کرد. کامیل پاشا هەروەك لیبراڵەکان کە لە فشاری (ك.ى.پ) بێزار بوو، هاوپەیمانیی لەگەڵ ئەم دەستەیەدا بەستو پەیوەندییەکانی لەنێوان ئەوو (ك.ى.پ)دا زێدە دژواربوو. لە ١٤ی فێبرایەردا، (ك.ى.پ) توانی وابکات لە پارلەماندا دەنگ بۆ لابردنی پاشا بدرێتو لە شوێنی ئەو حوسەین حیلمی پاشا کە لە کۆمەڵەوە نزیك بوو، دابنرێت. ئۆپۆزسیۆن هەڵمەتێکی توندی لە بڵاوکراوەکانەوە دەستپێکرد، کە بەهەمان شێوە لەلایەن ئۆرگانەکانی یەکێتییخوازەکانەوە وەڵامدرایەوە. لە٦ی ئەپرڵدا، حوسەین فەهمی کە سەرنووسەری یەك لەو بڵاوکراوە توندانەی دژ بە یەکێتییخوازەکان بوو، کوژرا. لەوەدەچێت لەلایەن دەسەندەیەکی یەکێتییخوازەکانەوە. ڕۆژی دواتر پرسەکەی بۆ خۆپێشاندانێکی جەماوەریی دژی کۆمەڵە گۆڕا.

دووەمین شێوازی ئۆپۆزسیۆن کە ڕووبەڕووی (ك.ى.پ) بووەوە بریتیبوو لە ناوەندە ئاینییەکانی کۆنەپارێزەکان، بەتایبەتیی عولەماو شێخو دەروێشی تەریقەتەکان. لەماوەی مانگی ڕەمەزاندا کە هاوکاتبوو لەگەڵ ئۆکتۆبەری ١٩٠٨، چەند ڕووداوێك کە دووانیان بایەخداربوون، لەگەڵ چەند خۆپێشاندانێکی توندوتیژ ڕوویدا. کە تێیدا داواکاریی داخستنی باڕو تیاترۆخانەکان، قەدەغەکردنی وێنەگرتنو ڕێگرتن لە جوڵانەوەی ئازادیی ژنان خرابووە ڕوو. لە ٣ی ئەپرڵدا ئاینییە توندڕەوەکان ، ئەوانەی کە سۆفیی شێخ وەحدەتیی نەقشبەندیی بوونو وەك گروپێك چالاك بوونو لە دەوری ڕۆژنامەی (ڤولکان) کۆبوونەوە، خۆیان لە "ئیتحادی محەمەدیی/یەکێتیی محەمەدیی"یدا ڕێکخست، ئەم دەستەیە بە شێوەیەکی بەرفراوان پرۆپاگەندەی دژی سیاسەتەکانو سێکیولاریزمی تورکە لاوەکان دەکرد.

وێڕای هەموو ئەو ململانێ سەختە سیاسییەو پەرەگرتنی تەنگەژە لە مانگەکانی رابردوودا، تەواو بۆ یەکێتییخوازەکانو چاودێرانی بێگانە سەرسوڕهێنەر هاتە بەرچاو، کاتێك لە شەری ١٢ی ئەپرلی ١٩٠٩دا یاخیبوونێکی چەکداریی لەنێو پایتەخت بە ناوی گێڕانەوەی ئیسلامو شەریعەت سەریهەڵدا. ئەو شەوە، بەتالیۆنی هێزە سەربازییەکانی

مەکەدۆنیا لە سەربازخانەکەی "تەشکیشلا"، ئەوەی کە (ك.ی.پ) هێنابوویان تا جێگەی ئەو یەکە سەربازییە بگرێتەوە کە لە عەرەبو ئەلبانییەکان پێکدەهاتنو کەمتر جێگەی باوەڕبوون.ئەوان یاخییبوونو ئەفسەرەکانی خۆیان بە بارمتە گرتبوو. بۆ بەیانییەکەی، لەگەڵ ژمارەیەکی مەزن لە (سوفتەکان/فەقێی خوێندنگە ئاینییەکان) بەرەو تەلاری پارلەمان کشان. کە ڕۆژ بووەوە، هێزێکی زیاترو زیاتر لە عولەما پەیوەندییان پێوەکردن. حکومەت لە پشێوییدا بوو، نەیوێرا هێزی سەربازیی وەفادار ڕەوانە بکات، بەڵکو بەڕێوەبەری پۆلیسی نارد تا گوێ لە داوای جەماوەرەکە بگرێت، قسەکەری هێزە سەربازییە یاخییبووەکە داوایەکی شەش خاڵی پێشکەشکرد:

- سەدرولئەعزەمو هەردوو وەزیری جەنگو کەشتیگەڵ لابرێن.
- گۆڕینی ژمارەیەك لە ئەفسەرە یەکێتییخوازەکان.
- گۆڕینی سەرۆکی یەکێتییخوازی ئەنجومەنی نوێنەران (ئەحمەد ڕەزا).
- دوورخستنەوەی ژمارەیەك نوێنەری یەکێتییخوارز لە ئەستەمبوڵ.
- گێڕانەوەی شەریعەت، هەروەها
- دەرکردنی لێبوردن بۆ سەربازە یاخییبووەکان.

سەرنجڕاکێشترینی ئەم داواکارییانە ئەوەیانە کە داوای گێڕانەوەی شەریعەت دەکات، لەکاتێکدا هێنانەکایەی یاسای تایبەتیی شێوازی ئەوروپییانەو ڕێکخستنی ببووە هۆی لاوازکردنی پێگەی شەریعەت، ئەو شەریعەتەی هیچ ڕەتنەکرایەوەو بەردەوام بوو، لەبواری یاسای خێزاندا هەژموونداربوو.

سەدرولئەعزەم کە ڕووبەڕووی ئەم داوایانە کرایەوە، پاش نیوەڕۆ چوو بۆ دەربار و دەست لەکارکێشانەوەی خۆی پێشکەش کرد، ئەوەی سوڵتان پەسەندی کرد. بەیانی ڕۆژی دواتر، ڕاگەیندرا کە تۆفیق پاشا (ئۆکدەی)ی کۆنە دیپلۆمات، وەك سەدرولئەعزەم دادەمەزرێت، میرئالا عیسمەت پاشای وەزیری جەنگ سەردانی سەربازەکانی کردو پاش ئەوەی بەشانوباڵیاندا هەڵیدا بەڵێنی پێدان هەموو داواکارییەکانیان جێبەجێ بکات. سەربازەکانو سوفتەکان بە شادییەکی زۆرەوە بەو سەرکەوتنە ئاهەنگیان گێڕا، لە هەمان کاتدا، بەرنامەیەك دژی یەکێتییخوازە ناسراوەکان چووەپێش کە لانی کەم بە کوشتنی ٢٠ کەس کۆتاییهات کە زۆربەیان ئەفسەر بوون، هەروەها دوو نوێنەری مەجلیسیشیان تێدا بوو کە بە هەڵە وەك سەرکردەی یەکێتییخوازەکان لەقەڵەم درابوون.

یەکێتییخوازەکان یان خۆیان شاردەوە یان لە پایتەخت هەڵاتن. لەئاکامدا، ئەنجومەنی نوێنەرایەتیی کە (ك.ی.پ) زۆرینەی تێدا گرتبووە دەست ئەوەندە ئەندامی تێدا نەمابوو بتوانێت دانیشتنی فەرمیی خۆی بکات. هەرچەندە، ئەو نوێنەرانەی ئامادەبوون داواکاریی سەربازەکانیان پەسەندکردو لە هەمان کاتدا بڵاوکراوەیەکیان دەرکرد تێیدا جەختیان لە شەریعەتو هەروەها دەستووریش کردەوە .

لە یەکەم رۆژەوە بەرەوسەر، رێبەرانی ئازادییخوازیی عوسمانیی لە هەوڵی ئەوەدابوون یاخییبوونەکە بۆ مەسەلەیەکی دژ بە (ك.ی.پ) بگۆڕنو رێگەی ئەوەی لێبگرن کە ببێتە جوڵانەیەکی دواکەوتووانەی دژەدەستووریی و عەبدولحەمیدگەرایی، عولەما باڵادەستەکان لە "جەمعیەتی عیلمیەی ئیسلامیە/کۆمەڵەی فێرکارە ئیسلامییەکان" کۆبوونەوە، لە هەمان کاتدا، هەرگیز پشتگیریی یاخییبوونە چەکدارییەکەیان نەکردو هەروەها لە ١٦ی ئەپرڵ بەرەوسەر راشکاوانە رەخنەیان کرد.

(ك.ی.پ) راونرانە دەرەوەی ئەستەمبوڵ، بەڵام لە هەرێمەکاندا دەسەڵاتی خۆیان پاراستبوو، بەتایبەت لە مەکەدۆنیا، هەروەها راستەخۆ دەستیانکرد بە دژەکار. (ك.ی.پ) خۆپێشاندانی جەماوەرییان رێکخست لە شارە هەرێمییەکانداو تەلەگرافبارانی پارلمانو دەربارییان کرد. بەتایبەت لە مەکەدۆنیا ئەو شەڕە پرۆپاگەندەییان بردەوەو خەڵکەکەیان هێنابووە سەر ئەو باوەڕەی کە دەستوور لە مەترسییدایە. لە ١٥ی ئەپرڵ (ك.ی.پ) دەستیکرد بە رێکخستنی هەڵمەتی سەربازیی دژی یاخییەکان. جوڵەی سەربازیی خرایە پاڵ ئەم هەڵمەتە کە چەند یەکەیەکی سەربازیی گرتبووەخۆ لە سایەی "محەمەد شەوکەت پاشا"ی فەرماندەی سوپای سێیەم بەڕێوەدەچوو، ئەو هەڵمەتەی بە یەکەی خۆبەخشەکان دەوڵەمەند کرابوو کە زۆربەیان ئەلبانیی بوونو لەلایەن "نیازی بەگ" ەوە کە یەك لە پاڵەوانەکانی شۆڕشی ١٩٠٨ز، سەرکردایەتیی دەکران. ئەم هێزانە بە قەتار بۆ دەوروبەری ئەستەمبوڵ گواسترانەوە.

ئەنجومەنی نوێنەران دەستەیەکی بە نوێنەرایەتیی خۆی نارده لای فەرماندەی سوپا بۆئەوەی رێگەیان لێبگرن شارەکە بەهێز داگیر بکەن، بەڵام وەڵامێکی ئەرێنییان نەدایەوە، ئەو دەستە نوێنەرایەتییە بڕیاریاندا لەپاڵ سوپادا بمێننەوەو داوایان لە هاوڕێکانیان کرد پێیانەوە پەیوەست بن. لە ٢٢ی ئەپرڵ بەرەوسەر، هەردوو بەشەکەی پارلەمان پێکەوە لە سان ستیڤانۆ (یەشیل کۆی هاوچەرخ) وەك "مەجلیسی عمومی میلی/ئەنجومەنی گشتیی نەتەوەیی" کۆبوونەوە.

لـه بـەیانی زووی رۆژی ٢٤ی ئـەپرڵ، سـوپای هەڵـسوڕاو شـارەکەی بـێ هـیچ بـەرگریی و کاردانەوەیـەکی ئـەوتۆ داگیر کـرد. پـاش سـەرکوتکردنی یاخییبوونەکـەو لـە سـایەی یاسـای سـەربازیی و دۆخـی نائاسـاییدا، دوو دادگـای سـەربازیی پێکهێنـرا. ژمارەیـەکی زۆر لـە یاخیبووەکانی تاوانبارکردو تیرەبارانیان کرد، لەوانـە دەروێشەکانی وەحدەتیی. ژمارەیـەك لـە سـەرکردەی ئـازادییخوازان قۆڵبەسـتکران، بـەڵام لـەژێر فـشاری بـەریتانیادا دووبـارە ئـازادکران. لـە ٢٧ی ئەپرڵـدا، دوو ئەنجومەنەکـەی پارلـەمان هێـشتا پێکـەوە دانیـشتبوون، سـوڵتان عەبدولحەمیـدیان لێخـست، ئـەوەی لەلایـەن "محەمـەد رەشـاد"ی برابـچووکییەوە شوێنی گیرایەوە، ئەوەی ئێستا بەناوی "سوڵتان محەمەدی پێنجەم"ەوە چووە سەر تـەخت. ئـەو نـاوە بۆیـە هەڵبـژێردرا کـە محەمـەدی دووەم بەبیربهێنرێتـەوە(ئـەوەی لـەماوەی ١٤٥١-١٤٨١) فەرمانڕەوایـەتیی دەوڵـەتی عوسمـانیی کـرد) کـە یەکـەمجار ئەسـتەمبوڵی فـەتح کـرد، سوڵتانی نوێش لەسایەی هەڵسوڕانی سوپاوە بۆ دووەم جار پایتەختی گرتەوە.

رووداوەکـانی ئـەپرڵی ١٩٠٩ دەتوانرێـت بەچـەند هۆکـاری جیـاواز لێکبدرێتـەوە. چـەند دەسـتەی جیـاواز بـە چـەندین هـۆی جیـاواز لـە بـوونی رژێمـی دەسـتووریدا بێهیـوا بـوون. رووخاندنی رژێمە کۆنەکە زیانی بە ژیان و گوزەرانی ئەوانە گەیاند کە پلەوپایـەیان لـە نێو دەزگـاو دامـەزراوەکانی حەمیدییـەدا هـەبوو، لەوانـە ژمارەیـەکی زۆر سـیخوڕە چـالاکەکانی حکومەت لە ئەستەمبوڵ، ئەوانەی راپۆرتەکانی خۆیان دەدایە سوڵتان. سیاسـەتی عـەقڵانیی حکومەتی نوێ ئامانجی کۆتاییهێنانی ئەو زۆریی و بۆرییـەی بەش و کایـەکانی حکومـەت بـوو کە لە ئاکامی خزمخزمێنەو مەحسوبییەتی رژێمـە کۆنەکـەوە لـەئارادا بـوو. هـەزارەها کارمەنـد لە پلەو پۆستی جیاواز کارەکانیان لەدەستدا. ئەمە لـە شـاری ئەسـتەمبوڵ کـە داهـات و ژیـانی سەرەکیی خەڵك حکومەت بوو، ئاکامی دوورمەودای هەبوو.

لـەنێو سـوپادا، سەرچـاوەی سـەرەکیی دژواریـی بریتیبـوو لـە نـاکۆکیی نێـوان ئەفـسەرە مەکتەبلییـەکان، ئەوانـەی لـە خوێندنگـە سـەربازیی و ئەکادیمییـەکان راهێنرابـوون، لەگـەڵ ئەفـسەرانی ئـالأیلی کـە لـەنێو تیپـە سـەربازییەکاندا پلـە بەپلـە سـەرکەوتبوون. ئەوانـەی دواییـیـان لەلایـەن رژێمـە کۆنەکـەوە قـەدری زیـاتر بـوو، هەربۆیـە موچـەیان بـە ڕیکـوپێکی دەدرایـەو لـە سـوپای یەکەمـدا لـەنێو ئەسـتەمبوڵ و دەوروبەریـدا راگیرابـوون. لەکاتێکـدا مەکتەبلییـەکان بـەد مامەڵـەیان لەگەڵـدا دەکـرا (ئـەوەش راسـت دەرچـوو چونکە ئـەو ئەفسەرە خوێنـدەوارە هاوچـەرخانە بـوون کـە سـاڵی ١٩٠٨شۆڕشـی دەسـتوورییان هەڵگیرسـاند). ئەمێستا زۆربەی ئەو ئەفسەرە مەکتەبلییانـە دەسـەڵاتیان گرتەدەسـت. ئەفسەرە ئالأیلییـەکان

یان لێخران یاخود پلەکانیان هێنرایە خوارو خراپتریش، تەواوی سیستمی بەرزکردنەوەی پلەکان وەستێنرا. هەروەها سوپاش هۆکاری بێزاریی خۆی هەبوو. ئەوان لەسەر دیسپلینێکی لاوازو حەوانەوە راهاتبوونو نها تووشی ئەفسەرانێکی لاو ببوون کە خوازیاری سەپاندنی شێوازێکی راهێنانی پروسیی بوون. لەنێو ئەو شتانەی کە لابرابوون دەستنویژگرتنو نوێژکردن بوو لە کاتی راهێناندا.

لەکاتێکدا هیچ یاساو پرۆژەیەکی سێکیولاریست بە شێوەیەکی ئاشکرا لە هەشت مانگی یەکەمی شۆڕشی دەستووریدا بەڕێ نەکرا، بەڵام عولەماکانی پلەخوار گۆڕانی فەزاکەیان بە مەترسیی ئەزانی، ئەوەی شۆڕشە دەستوورییەکەی هێنابووەئارا. یەك لەو کارانەی بێزاریی لەنێو ئەم دەستەیەدا لێکەوتەوە ئەوە بوو کە ئەو خوێندکارانەی خوێندنگە ئایینییەکان کە لەکاتی خۆیدا لە تاقیکردنەوەکان دەرنەچووبوون، چیدی لە خزمەتی سەربازیی چاویان لێ نەپۆشرا.

ناتەبایی نێو تورکە لاوە پلەدارەکانیش هەبوو، لەگەڵ ئەوەی دەستەی ئازادیخوازان دژی ئەوە وەستانەوە سەبارەت بە سیاسەتی نابەرپرسانەی یەکێتییخوازەکانو قۆرخکردنی دەسەڵات یارمەتیی ئەوەیاندا فەزایەك دروست بێت کە یاخیبوونی تێدا رووبدات. لەوەڵامی ئەو پرسیارەی کە کێ هانی دژەشۆڕشی دا، (ك.ی.پ) راشکاوانە ئۆباڵەکەی خستەملی سوڵتان عەبدولحەمیدو ئۆپۆزسیۆنی ئاینیی(یەکێتی محەمەدیی)ی شێخ وەحدەتی. لەکاتێکدا دەستی سوڵتان هەروەها لەو راستییەدا دەبینرا کە یاخیبووەکان پارەیەکی مۆڵیان لەبەردەستدا بوو، هەروەها سەربازەکانی بە ئاشکرا زێڕیان بەسەردا دابەشکرابوو. بەهێندێك هۆکار کەسانێك گومانیان لە تێوەگلانی بەریتانییەکان هەبوو، ئاماژەیان بە پەیوەندی نزیکی نێوان بەریتانییەکانو عوسمانییە ئازادیخوازەکان کردووە. هەرچەندە، ئەوە ئاشکرایە کە بە درێژایی ١١رۆژی یاخیبوونەکە سوڵتان بە وریاییەکی زۆرەوە هەڵدەسوڕا، لەکاتێکدا ئەو بە ئاشکرا خۆی لە یاخیبوونی سەربازەکان بێئاگا رانەگەیاند، ئەو بە ئاشکراش پشتگیریی داخوازییەکانیانی نەکردو هەوڵی نەدا رێبەریی جوڵانەوەکەیان بکات. کاتێك سوپای هەڵسوڕاوی یەکێتییخوازەکان خۆی بە شارەکەدا کرد، ئەو بە خۆشییەوە پێشوازیی لێکردو فەرمانی بە سەربازەکانی کۆشکەکەی دا بەرگریی نەکەن. پاشتر سوڵتان لە بیرەوەرییەکانیدا نکۆڵیی لە هەر پەیوەندییەکی خۆی لەگەڵ یاخیبوونەکەدا کردووە.

ئـەو داخوازییانـەی لەلایـەن یاخیبووانـەوە فۆرمەڵـە کرابـوون، هـەروەها ئـەو بەڵگانـەی لەبـەردەم دادگـا سـەربازییەکەدا خرابوونـە بەرچـاوو هـەروەها ئـەوە بیرەوەرییانـەی سـەرانی ئۆپۆزسیۆن، تێکڕا ئاماژە بۆ ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی(ئازادییخوازان) وەك هانـدەری سـەرەکیی دەکەن. هەروەها ئەو شێوازەشی کە یاخیبووەکان هێرشیان پێ دەکردە سەر کەسایەتییە یەکێتییخوازەکان و ئۆفیسەکان، پشتگیریی لەم بۆچوونە دەکرد. لە هـەمان کاتدا، ئاشکرایە کـە ئۆپۆزسـیۆنی ئـاینیی و یـەکێتی محەمـەدیی شـێخ وەحـدەتی، بەشـێکی گرنگیـان لـە ڕێکخـستنی ڕاپەڕینەکـەو هانـدانی سـەربازەکاندا هـەبوو، زۆر لەوانەیـە ئۆپۆزسـیۆنە ئازادییخوازەکان هاندەری سەرەکیی یاخیبوونەکە بووبن. بە زێدەڕۆیی تێڕوانینی هێزی خـۆی، وای دەبـینی کـە دەتوانێـت گروپـە ئاینییـەکان بـەکار بهێنێـت، بـەڵام هـەرزوو پـاش دەسـتپێکردنی یاخیبوونەکـە ئاشـکرابوو کـە لـە پێگەیـەکی وادا نیـە دەسـەڵاتی خـۆی بسەپێنێت.[5]

دژەشۆڕشـی سـاڵی ١٩٠٩ بـۆ هەرێمـەکان نەپەڕییـەوە، هەرچـەندە دەتوانرێـت لـەم ڕووەوە ئامـاژە بـە یـەك نموونـە بـدرێت. لـە هـەرێمی ئەدەنـە ژمارەیـەك لەلایـەنگرانی ڕژێمـە کۆنەکـە دەرفـەتی تێکـچوونی دەسـەڵاتی ناوەنـدییان قۆسـتەوەو هێرشـیان کـردە سـەر نوێنـەرە یـەکێتییخوازەکان. ئاژاوەکـە بـۆ بەرنامـە گـۆڕاو ژمارەیـەکی زۆر (نزیکـەی ٢٠٠٠٠) لـە هاوڵاتیـانی ئەرمـەنیی کۆمـەڵکوژکران. کۆمـسیۆنێکی پارلـەمانیی بـۆ پرسـینەوە ڕەوانـەی ئەدەنـەکراو ١٢٤ موسـوڵمان و حـەوت ئەرمـەنیی بـە تۆمـەتی ڕۆڵگـێڕان لـە ئاژاوەکـەدا هەڵواسران.[6]

کێبڕکێی سیاسیی لە ١٩٠٩-١٩١٣

کۆمەڵـە خـراپ ڕاتـەکێنرا، دژەشۆڕشـەکە فشەڵیی ڕژێمـی دەسـتووریی و جـۆری سیاسـەتە مۆدێرنەکانی دەرخست کە (ك.ی.پ) بناغەی بۆ داڕشت. ئـەوەش هـەم ئـەزموونێکی تاڵ و هـەم

---

[5] "سینا ئەکشین" لەنامەی دکتۆراکەیدا گەیشتۆتە ئەم دەرئەنجامە، بەڵام پێدەچێت چالاکییە ئیسلامیستەکانی تورکیا لەساڵانی ١٩٩٠کاندا کاری تێکردبێت(بەتایبەتی هەراو پەلامارەکەی سێواس)، ئەو لە چاپە نوێیەکەیدا ڕووداوی نەتەوەکانی وەك نموونەی بونیادگەرایی ئیسلامیی داناوە.

(1970) *31 Mart olayı*, Ankara: Sevinç.

[6] Taner Akçam (1999) İnsan hakları ve Ermeni sorunu: İttihat ve Terakki'den kurtuluş savaşına, Ankara: İmge, 122.

وانەیـــەکی لەبیرکراونـــەهاتووی دایـــە یـــەکێتییخوازەکان، ئەوانـــەی پاشـــتر دەســـەڵاتیان گرتەدەست.

ســـەرکوتکردنی دژەشۆڕشـــەکە دەســـەڵاتی لەدەســـت ســـوپادا هێـــشتەوە، بەتایبـــەت لەدەستی(مەحموود شەوکەت پاشا)ی سوپاسالاردا، ئەوەی کرایە پشکنەری سەرەکیی هەر سێ سوپاکە. یەکەم(ئەستەمبوڵ)، دووەم(ئەدرنە)، سێیەم (مۆناستیر). نە کابینەی سەرەك وەزیر "حوسەین حیلمی پاشا"، نە ئەوەی پاش ئەو لە دیسەمبەری ١٩٠٩دا "حەقی پاشا" شوێنی گرتەوە، نە تەنانەت (ك.ی.پ) یش لە پێگەیەکی وادا بوون کێبڕکێی دەسەڵاتەکەی مەحموود شەوکەت پاشا بکەن. ئاکامەکەشی ئەوە بوو کە لەچەند ساڵانی کەمیی داهاتوودا بۆ هەموو مەبەستو ئامانجێك سوپا لە سەروو یاساوە بوو (کە لە هەر حاڵەتێکدا بریتیبوو لە یاسای سەربازیی تاکو ژوئیەی ١٩١٢ی خایاند). لە لایەکی ترەوە کۆمەڵە دەستی کراوەبوو کە لە ڕێگەی گۆڕینی یاساییەوە ئەوەی ئارەزووی دەکات بیهێنێتەدی بێ ئەوەی دەست بۆ سوپا درێژ بکات.

لە ئاکامدا، یەکێتییخوازەکان باڵادەستیی ئەنجومەن کەوتنە هەڵسوڕان بۆ پرۆگرامێکی یاسایی کە ئامانجی چەسپاندنی ڕژێمی دەستووریی بوو. لە ئوتی ساڵی ١٩٠٩دا چەند بەندێکی دەستوورەکە گۆڕا، دواجار ڕژێمی دەستووریی و پارلەمانیی راستیینە دامەزرێنرا. لەم ساتە بەدوا، سوڵتان تەنیا ئەو مافەی هەبوو کە سەرەك وەزیرو هەروەها شەیخولئیسلام دابمەزرێنێت. ئەمێستا پارلەمان تەنیا دەتوانرێت لەو حاڵەتەدا هەڵبوەشێنرێتەوە کە کابینە دەنگی متمانەدان لەدەستبدات و لەکاتی هەڵوەشاندنەوەشدا هەڵبژاردن لەماوەی سێ مانگدا ئەنجامبدرێت. یاسادانان و مۆرکردنی ڕێکەوتننامەکان دەبێتە جیاوگی پارلەمان.

بەدوای ئەم گۆڕانکارییە دەستوورییانە، ژمارەیەك یاسا تێپەڕێندرا لە چەند مانگی داهاتوودا بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی و بۆ جڵەوگیریی ئازادییەکانی تاکەکەسیی و کۆبوونـــەوەکان. ئـــەوەش ســـەبارەت بـــەو یاســـایانەی لەمـــەڕ کۆبوونـــەوە گـــشتییەکان، ڕێکخراوبـــوون، ڕێگریـــی، مـــانگرتن دروســـت بـــوون، هـــەروەها یاســـای نـــوێی –هـــەروەها سنووردارکراو–ڕۆژنامەوانیی. هەروەها یاسایەکی نوێ سەبارەت بە راژەکردنی سەربازیی دەرچوو کە راژەکردنی وەك ئەرکی هەموو رەگەزە نێرەکانی تێکڕای رەعییەتەکانی سوڵتان سەپاندبوو، بە موسوڵمان و ناموسوڵمانەوە. لەنێو کەمینەکاندا، بەتایبەت ئەوانەی نەوەی یۆنانییەکان، بەم گۆڕانە زۆر لە پیاوە گەنجەکانیان هاندا وڵات جێبهێڵن، چ وەك ئەوەی لە

ولآت بڕۆنەدەرەوە یاخود بەشێوەیەکی فەرمیی (ڕەگەزنامەی بیانیی، بە شێوەیەکی سەرەکی یۆنانیی، وەربگرن).

کەمکردنەوەی دەسەلآتی دەربار لە بودجە نوێیەکەدا دەرکەوت، ئەوەی خەرجیی بنەماڵەی سوڵتانی بە ڕێژەی دوو لە سێ کەمکردبووەوە. دواجار کارمەندە بالآ کارگێڕییەکان و ئەفسەرانی بڵندپایە سەرلەنوێ ڕێکخرانەوە (ئەوانەی دوایی بە پەسەندی مەحموود شەوکەت پاشا بوو)،کە بووەهۆی کەمکردنەوەی مووچە، خانەنشینکردنی پێش وەخت، هەروەها کەمکردنەوەی پلەی سەربازیی لەنێو سوپادا، زۆربەی ئەو ئەفسەرانەی کە لەنێو سوپادا لە سەردەمی عەبدولحەمیددا پلەیان بەرزکرابووەوە نها پاکتاوکران. بەگشتیی، زیاتر لە ١٠٠٠٠ یان نزیکەی سێیەکی ئەو ئەفسەرانە لە چەند ساڵی کەمی داهاتوودا لابران.[٧] هەروەها چاو بە هەموو پلەکاندا خشێنرایەوەو پلەی زۆرێك لە ئەفسەران دابەزێنرا.

دوو گرفت لەماوەی سالآنی ١٩٠٩-١٩١٣دا بە بەردەوامیی دەردەکەوتن، ئەویش ڕۆڵی سوپا، واتە ئەفسەران لە سیاسەتدا، هەروەها پەیوەندیی نێوان کۆمەڵە -کە هێشتا نهێنیی بوو- لەگەڵ ئەو پارلەمانەی کە تێیدا بالآدەست بوو.

ئەو ڕاستییەی کە ئەفسەرە تازەپێگەیشتووەکانی سوپا لە ڕێگەی پێگەی خۆیانەوە لە (ك.ی.پ) دەستیان لە کاروباری سیاسیی وەردەدا لەگەڵ دیسپلینی سوپادا ناکۆك بوو چونکە پلەبەندیی سیاسیی لە سوپادا پلەبەندیی دەستەی ئەفسەرانی پچڕاند. مەحموود شەوکەت پاشا ئاشکرای کرد کە بە بۆچوونی ئەو، سوپا لە ئەپرلدا دەستێوەردانی بۆ ئەوە بووە دەستوور بپارێزێت، نەك کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن. ئەو هانی ئەفسەرانی دا، کە بەتەواویی خۆیان بۆ ئەرکە سەربازییەکەیان تەرخان بکەن یاخود بە پێچەوانەوە سوپا جێبهێڵن. کۆمەڵە لە ڕووی بیروباوەڕەوە ئەوەی پەسەند بوو، هەربۆیە لە کۆنگرەی (ك.ی.پ) زیاتر لە جارێك ئەو پێشنیازە خرایەڕوو کە پێویستە ئەفسەران لەدەرەوەی سیاسەت بمێننەوە.

هەرچەندە لە هەمان کاتدا، ڕووداوەکانی ئەپرلی پێشانیدا کە (ك.ی.پ) لەپێناو پێگەی سیاسییدا پشتی بە ئەندامە سەربازییەکانی و دەسەلآتی لەنێو سوپادا دەبەست. وێڕای ئەو ڕاستییەی کە بە ئاشکرا سنووری دەستووری بەزاند، ڕێگە بە ئەفسەران درا لە پارلەماندا دابنیشن.دەستێوەردانی پیاوانی سوپا لە سیاسەت و بەسیاسییکردنی سوپا یەك لەنێو

[7] M. Naim Turfan (2000) The rise of the Young Turks: politics, the military and Ottoman collapse, London: I.B.Tauris, 243 (figures calculated by S. Karatumu in his Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi).

کینەو بێزارییە سەرەکییەکانی ئۆپۆزسیۆن بووکە پاش ساڵی ١٩١٠ سەری هەڵدایەوە. بەڵام کاتێک نەیتوانی چارەی بکەن، ئەوانیش کەوتنە رێکخستنی جوڵانەوەیەکی دژە یەکێتییخوازەکان لەنێو سوپاداو بە یاخیبوونێکی چەکدارانە هەڕەشەیان کرد. ئەم گیرۆدەیە لەماوەی دووەمین قۆناغی دەستووریدا چارە نەکرا. هەمان شت سەبارەت گرفتی دووەمیش هەر راستە، سەبارەت بە پەیوەندییەکانی نێوان کۆمەڵەو پارلەمان. ئۆپۆزسیۆن گلەیی ئەوەیان لە (ك.ى.پ) هەبوو کە بێ بەرپرسیارێتیی دەسەڵات بەڕێوەدەبەن. وەك کاردانەوەیەك، (ك.ى.پ) لە یەکەمین کۆنگرەی خۆیدا لە پایزی ١٩٠٨دا بڕیاریدا پارتی سیاسیی خۆی پێکبهێنێت.

هەرچەندە ئەم پارتە کە لە ئەندام پارلەمانە یەکێتییخوازەکان پێکدەهات شوێنی کۆمەڵەی نەگرتەوە، بەڵکو شانبەشانی ئەو هەڵدەسوڕا. بەهۆی لاوازیی و دیسپلینی پارتەکەیانەوە، دەستەی پارلەمانیی بەتەواویی جێگەی متمانەی رێبەرایەتیی (ك.ى.پ) نەبوون، لە ئاکامدا، رێکخستنی نێوخۆی (ك.ى.پ) ئەوەی مسۆگەرکرد کە دەسەڵاتی راستیینە لەنێو کۆمیتەی ناوەندییداو لە دەستی سکرتێرە گشتییەکەی دەمێنێتەوە. پارتە پارلەمانییەکە تەنیا پاش ساڵی ١٩١٤ رێگەی پێدرا خاوەنی قسەی کاریگەر بێت. کاتێک پارلەمان لە تێکڕای حاڵەتەکاندا ببووە دەزگایەکی مۆرکردنی بڕیارەکان.

ئۆپۆزسیۆن کە لە ئەپرڵی ١٩٠٩دا تێکشکێنرا، هێواش هێواش لە ساڵانی داهاتوودا سەری دەرهێنایەوە، لەنێوان ساڵانی ١٩٠٩و ١٩١١ ژمارەیەك پێکهاتن کە هێندێکیان لەلایەن کۆنە دوژمنەکانی (ك.ى.پ) وەو هێندێکیشیان لەلایەن ئەو یەکێتییخوازە لادەرانەوە کە گرتنەبەری هێڵێکی ئازادانەتر یاخود کۆنەخوازتریان پێ باشتر بوو. سەبارەت بە دەستەی یەکەم (موعتەدیل حورییەتپەروەران فیرقەسی/پارتی ئازادییخوازە میانڕەوەکان)و هەروەها (ئیسلاحاتی ئەساسییەی عوسمانیی فیرقەسی/پارتی چاکسازیی بنەڕەتیی عوسمانیی) لە سەروبەندی کۆتایی ساڵی ١٩٠٩دا دامەزرێنران. پارتی دووەمیان سەرکردایەتییەکەی لە پاریس بوو. (ئەهالی فیرقەسی/پارتی گەل) لە بەهاری ساڵی ١٩١٠ دامەزرێنرا، هەروەها (حیزبی جەدید/پارتی نوێ)لە سەرەتای ساڵی ١٩١١ دامەزرێنرا کە بۆ دەستەی دووەم دەگەڕێتەوە. "عەقید سادق"ی کۆنە یەکێتییخواز خۆی لە سیاسەتە نەتەوەخوازە رادیکاڵەکانو مەیلی سێکیولاریزمی (ك.ى.پ) دوورخستەوەو ئەو پارتەی دواییانی دامەزراند. بە پێچەوانەوە یەك لە داوا سەرەکییەکانی سادق ئەوەبوو کە پێویستە ئەفسەران

خۆیان لە سیاسەت هەڵقورتێنن و هەروەها داوای ئەوەی کرد کە چیدی پێویستە (ک.ی.پ) بەنهێنیی نەمێنێتەوە.

هەروەها ئەم ماوە سەرهەڵدانی یەکەمین ڕێکخراوی چالاکیی سۆشیالیستیی بەخۆوەبینی. ئەڵقەیەکی ڕۆشنبیرانی چەپگەرا لە ئەستەمبوڵ هەبوو، ئەوەی دژی ئەو شێوازانە بوو کە یەکێتییخوازەکان پاش شۆڕشی دەستووریی یەکێتییە پیشەییەکان و مانگرتنەکانیان پێ سەرکوتکرد. کەسایەتیی سەرەکی ئەم دەستەیە بریتیبوو لە سەرنووسەری بڵاوکراوەی "ئیشتیراك/بەشداریی" سۆشیالیستیی کە ناوی "حوسەین حیلمی"بوو، ئەوەی کە لە سێپتەمبەری ١٩١٠دا (عوسمانلی سۆشیالیست فیرقەسی/پارتی سوشیالیستیی عوسمانیی) دامەزراند.

ئەم پارتە وێڕای ناوەکەی، زیاتر پارتێکی لیبراڵی ئازادییخوازانە بوو وەك ئەوەی پارتێکی سۆشیالیستی راستیینە بێت. ئەو پارتەی دەستەیەکی بچووك بوون و نوێنەریان لە پارلەماندا نەبوو، لقی پاریسی پارتەکە لەلایەن دکتۆر ڕەفیق نەوزادەوە ڕێبەرایەتیی دەکرا کە لە لایەن سۆشیالیستە فەرەنسییەکانەوە پشتگیریی دەکرا.

پەرەگرتنی ئۆپۆزسیۆن هاندەرێکی نوێی لە ساڵی ١٩١٠دا بۆ پەیدا بوو، کاتێك یاخیبوونێکی چەکداریی بەرفراوان لە ئەلبانیا سەریهەڵداو هەروەها بە کوشتنی "ئەحمەد سەمیم" ڕۆژنامەنووسی بەناوبانگی بەرهەڵستکار لە ٩ی ژوندا. ئەمەش نزیکەی دووبارەبوونەوەی ئاکاری کوشتنی حەسەن فەهمی لە ساڵی ١٩٠٩دا بوو. کۆمەڵەش لە ترسی دووبارەبوونەوەی دژەشۆڕش، ژمارەیەك لە سەرکردە ئۆپۆزسیۆنەکانیان دەستگیرکرد لە ژوئیەدا بە بیانووی ئەوەی کە پیلانێك ئاشکرا کراوە. هەرچەندە ئۆپۆزسیۆن لە پەرەگرتندا بەردەوام بوو، هەروەها لەسەرەتای ١٩١١دا، ڕەوشەکە بایەخدار بوو بەشێوەیەك (ک.ی.پ) هەوڵی رازییکردنی بەوەی پێگەیەکی ئاشتەواییان گرتەبەر، ژمارەیەك لە یەکێتییخوازە توندڕەوەکان، لەنێوانیاندا تەلعەت، لە حکومەت دەستیان کێشایەوە، هەروەها بەرنامەیەکی دەخاڵی نوێ لە ٢٣ی ئەپرلدا بڵاوکرایەوە بەشێوەیەك داواکارییەکانی ئۆپۆزسیۆنی بەجێهێنا، هەروەك ئەوەی لەلایەن عەقید سادق کە دەسەڵاتی لە زێدەبووندا بوو فۆرمەڵەکرابوو. بۆ ساتێك ئەمە لەوەدەچووە ئۆپۆزسیۆنی رازیی کردبێت، هەروەها کابینەکەی حەقی پاشا لە ٢٧ی ئەپرلدا دەنگی ئاشکرای متمانەی پێ بەخشرا، بەڵام ناکۆکییەکان تەنیا لەسەر کاغەز کۆتاییان پێهاتبوو.

له ٢٩ی سێپتەمبەر، حەقی پاشا دەبوو دەست لە کاربکێشێتەوە، کاتێک ئیتالیا جەنگی ڕاگەیاندو دەستیکرد بە داگیرکردنی تەرابلوس کە دوا هەرێمی عوسمانیی بوو لە ئەفریقا، کابینەکەی دەبوایە کە شان بخاتە ژێر ئەو بەرپرسیارییەتەوە. پاش ئەو سەعید پاشا هات کە کەسێکی لێوەشاوە بوو و نها بۆ جاری هەشتەم بووە سەرەك وەزیر. ئەمێستا ئۆپۆزسیۆن دژی (ك.ی.پ) بەخێرایی هێزی خۆی کۆکردەوە، لە نۆڤەمبەردا، نزیکەی هەموو گروپە ئۆپۆزسیۆنەکان و پارتەکان لە پارتێکی نوێدا یەکیان گرت بە ناوی(حورییەت ئیئتیلاف فیرقەسی/پارتی ئازادیی و پێکهاتن). ئەمانە کۆبوونەوەیەکی کۆنەپارێزو ئازادییخوازەکان بوون کە جگە لە ڕق و کینەیان لە (ك.ی.پ) زەمینەیەکی دیکەی هاوبەش لەنێوانیاندا نەبوو، بەڵام لە کورت ماوەدا لانی کەم بۆ شتێکی بەو شێوەیە چالاك بوو. پاش سێ هەفتە لە دامەزراندنی، هەروەها مایەی سەرسوڕماندنی هەموو بایەخداران، توانی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانی ئەستەمبوڵ بەرێتەوەو کاندیدەکانی (ك.ی.پ) ببەزێنن.

کۆمەڵە ئەمێستا بڕیاریدا کە وەختی هەڵسوڕان هاتووەتە پێش و هەر لە ساڵی ١٩٠٨ەوە، پشتیشی بە پارلەمان بەست وەك هۆکارێك بۆ دەستبەسەرداگرتنی حکومەت،دەرباروو دەزگای کارگێڕیی. ئەمێستا بینیان کە خەریکە دەستیان لە پەرلەمان شل دەبێت، هەربۆیە کاریان بۆ هەڵوەشاندنەوەی کرد. ئەو هەڵبژاردنەی کە لەدوای بەهاری ١٩١٢دا ئەنجامدرا لە مێژووی تورکدا بە (سۆپەلی سەچیم/هەڵبژاردن بە تێلا) دەناسرێت. بەهۆی ئەوەی کە (ك.ی.پ) بە توندوتیژیی و ترساندن و ناچارکردن وایانکرد لە هێنانی زۆرینەی دەنگەکان دڵنیابن. لە ئاکامدا، ئەنجومەنی نوێ ئامرازێکی ملکەچ و ئەڵقەلەگوێی کۆمەڵە بوو، تەنیا دەستەیەك لە کاندیدەکانی ئۆپۆزسیۆن هەڵبژێردراو ئەو پارلەمانە لەچاوی ئۆپۆزسیۆندا هیچ شەرعییەتێکی نەبوو، ئەوەی کە نها کارو هەنگاوی پارلەمانیی زێدەتری دەنا . لە مایۆ و ژونی ١٩١٢دا، عەقید سادق و هاوڕێکانی داوای دەست لەکارکێشانەوەی حکومەتیان کردو هەڕەشەی دەستوەردانیان بە هێزی چەکداریی کرد، لە ڕێگەی دەستەیەکەوە پێی دەگوترا "هەلئەسکەر زاپتان/ئەفسەرانی فریادڕەس" گەر بێتو وەڵام نەدرێنەوە. ئەنجومەن کە یەکێتییخوازەکانی تێدا باڵادەست بوون، دەنگی متمانەیان بە سەعید پاشا بەخشیی، بەڵام ئەو کۆنە سیاسەتکارە بەهەرحاڵ دەستی لەکار کێشایەوە. بەهۆی ئەوەی وەك خۆی گوتی، چیدی متمانەی بە ئەنجومەن نەماوە.[٨] نزیکەی لە هەمان کاتدا، مەحموود شەوکەت

---

[8] Feroz Ahmad (1969) The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908–1914, Oxford: Clarendon, 107.

پاشا لـه داخـی بـەردەوامبوونی ململانێـی تونـدی سیاسـیی لـەنێو سـوپادا دەسـتی لـەکار کێشایەوە.

سەعید پاشا کابینەیەکی یەکێتی نیشتمانیی بەدوادا هێنا کە هەروەها بە" کابینەی مـەزن" ناسـراوە بـەهۆی ژمـارەی ئـەو کۆنـە سیاسـەتکارانەی تێیـدا هـاتبوون. ئـەم کابینـە نوێیـە دەسـتێوەردانی سیاسـیی لەلایـەن ئەفـسەرانەوە بـەخۆوە بـینیو هـەروەها سیاسـەتی نابەرپرسانەی (ك.ی.پ) هۆکاری پشێوی سیاسیی نێو ئیمپراتۆرییەکە بوو، ئەوەی بەهۆی تێکـشکاندنی دەسـەڵاتی یـەکێتییخوازەکان، بەتایبـەت ئەفـسەرە یـەکێتییخوازەکان کـە لـە پێشەوەی هەمووواندا بوون. لەمـەدا رێکـەوتنێك لەگـەڵ عەقید سـادق هـەبوو کاتێك ئـەو داوای هەڵوەشـاندنەوەی پارلـەمانی کـرد لەگـەڵی چـووەپێش، پارلـەمان هەوڵیـدا هەڵوەشـاندنەوەی خۆی بەگوێرەی پێکهاتنی خۆی دوابخات، بەڵام وێڕای ئەوەش هەڵوەشێندرایەوە، لە ئاستی نێوخۆدا، مانگەکانی داهاتوو چەوسانەوەی ئەفسەرە یەکێتییخوازەکانی لەلایەن حکومەتـەوە بـەخۆوە بـینی، ژمارەیـەکی زۆریـش لـەنێوخۆی وڵاتـدا دوورخرانـەوەو هێنـدێکیش چـوونە دەرەوە. هەرچـەندە لـەوە تـاڵتر، ئـەم ململانێیـەی پارتـە سیاسـییەکان لـە پـاریزی ١٩١٢دا، بـەدترین قـەیرانی نێودەوڵـەتیی بـاڵی بەسـەر شـۆڕکردەوە کـە ئیمپراتۆرییەکـە لـە سـاڵی ١٨٧٨ەوە رووبەڕووی شتی وا نەبووەوە.

سیاسەتی نێودەوڵەتیی: هێشتا کێشەی رۆژهەڵات

تورکـە لاوەکـان چـاوەڕێی سـەرلەنوێ دامەزراندنـەوەی رژێمـی دەسـتوورییان دەکـرد تـا متمانـەو پـشتگیریی دەوڵەتـە لیبراڵـەکانی ئـەوروپای رۆژئـاوا بەدەسـتبێنن. بـەرتانیا هێـشتا نموونـەی بـاڵای تورکـە لاوەکـان بـوو، هـەروەها راسـتەوخۆ پـاش شـۆڕش خۆپێـشاندانی جـەماوەریی لایـەنگریی بـۆ بـاڵیۆزی بـەریتانیا ئەنجامـدرا. هەرچـەندە ئـەو چاوەڕوانییەیان نزیکەی دەستبەجێ بێهیوایی بەسەردا هات. چەند رۆژێك پاش شۆڕشـەکە، نەمسا-مەجەڕ کە بەفەرمیی رایگەیاند ئەو هەرێمانەی عوسمانیی بۆسنە-هەرسك کە ساڵی ١٨٧٦ بەهێزی سەربازیی داگیریان کردووە بەخۆیانەوە گرێدەدەن. بولگاریا رایگەیاند کە یەکێتیی رۆمێڵی رۆژهـەڵاتی (ئـەو هەرێمـە ئۆتۆنۆمـەی سـاڵی ١٨٧٦ دامـەزرێنرا) لەگـەڵ بولگاریـادا گونجـاوە، ئـەوەی نهـا هـەروەها پەیوەسـتەگیی خـۆی بـە ئیمپراتـۆریی عوسمانییـەوە(کـە بـە تـەواویی تیۆریی بـوو) پـچڕاندو خـۆی وەك مەملەکـەتێکی سـەربەخۆ راگەیاند، هـەروەها "کرێت" یش لەگـەڵ یۆنانـدا یـەکیگرت. بەریتانییـەکان، یـەکێتییخوازەکانیان خـستە پـشتگوێو لەگـەڵ

هێزەکانی دیکە ئەوەیان ڕەتکردەوە لەجیاتی عوسمانییەکان خۆ لە مەسەلەکە هەڵقورتێنن. عوسمانییەکان دەیانتوانی زۆرو کەم لەم رووە هەڵسوڕێن. ئەوان هەستان بە بۆیکۆتکردنی کالاّ نەمسایییەکان کە تەواو کاریگەر بوو(هەرچەندە زیاتر زیانی بەو یۆنانیی و ئەرمەنییانە گەیاند کە کالاّی نەمساییان دەهاورد وەك لەوەی زیان بە نەمسا خۆی بگەیەنێت)و هەروەها قەرەبووی دارایی عوسمانییەکان قازانج کرد. بۆیکۆتکردنەکە بۆخۆی سەرنجڕاکێش بوو چونکە نموونەی شێوازێکی نوێی سیاسەت بوو، ئەوەی کە سیاسەتکارەکانی تێدا هەوڵی ڕاکێشانی بەرفراوانی دانیشتووانی سیڤیلیان دەکرد.[9]

پاش ئەم گورزە بەرایییانە، فشارەکان تا دوا ماوەکانی دەیەکە بەردەوام بوو، فشارەکان هەروەك دەیەکانی پێشوو دەرەکیی (کێبڕکێی هێزە ئیمپریالیستەکان لەسەر قەڵەمڕەوی عوسمانیی و پچڕاندن و سەربەخۆبوونی دەوڵەتەکانی نوێی بەلقان)و نێوخۆیی (جولاّنەوەی جیاخوازیی لەنێو کۆمەڵگە ناتورکییەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا) بوون.

بەدڵنیاییەوە یاخیبوونە هەرێمییەکان ئەمێستا شتێکی نوێ نیە، لەراستییدا ئەو یاخیبوونانە لەسەدەی نۆزدەیەمدا ببوونە بەشێکی سروشتی لە شتەکان. ئەوەی رژێمە نوێیەکەی زیاتر لەهەمبەر ئەم یاخیبوونانە هەستیار کردبوو بریتیبوو لە تایبەتمەندییە ئایدۆلۆژییەکەی. ئەو رژێمەی کە بەناوی نوێنەرایەتییکردنی هەموو کۆمەڵگای عوسمانییەوە دەسەلاّتی گرتبووە دەست. ئەو راستییەی کە هاندانی یاخیبوونی دەستە چەکدارییەکان، بۆ نموونە، مەکەدۆنیا هەروەك پێشوو بەردەوام بوو، مانای زیاتر بێهیوابوونی (ك.ی.پ) بوو.

لەمپەری مەزن لەم رووەوە بریتیبوو لە زنجیرەیەك راپەڕینی گرنگ کە لە مارتی ١٩١٥ەوە بەرەوسەر لەنێو ئەلبانییەکاندا هەڵگیرسا. ئەم کۆمەڵگەیە موسوڵمان بوون و ژمارەیەك لە ئەندامەکانی رۆڵی بایەخداریان لە کارگێڕیی عوسمانیی و هەروەها (ك.ی.پ) خۆشیدا بینیوە(نیازی بەگ کە یەك لە پاڵەوانەکانی پێشووی شۆڕشەکەی ساڵی ١٩٠٨و سوپا هەڵسوڕاوەکەی ساڵی ١٩٠٩ بوو، ئەلبانیی بوو). یاخیبوونە چەکدارییەکە لە کۆسۆڤۆ لە ساڵی ١٩١٠دا، لە دەوروبەری سنووری باشووری مۆنتینیگرۆ لە ١٩١١و دووبارە لە کۆسۆڤۆ لە ١٩١٢دا بەهۆکاری سونەتیی بەرگرییکردن دژی باجگریی و سەربازگیریی بوو، بەلاّم ئەوانە هەروەها بەهۆی بێزاریی دژی سیاسەتی ناوەندگەرایی (ك.ی.پ) بوون. یەك لە کێشە

[9] Donald Quataert (1983) Social disintegration and popular resistance in the Ottoman Empire, 1881–1908: reactions to European economic penetration, New York: New York University Press, 121–45

تایبەتییەکانی ناحەزیی یەکێتییخوازەکان بوو دژی بەکارهێنانی نووسین بە لاتینی لە خوێندنگە ئەلبانییەکاندا. زۆربەی ئەلبانییە موسوڵمانەکان لەم کاتەدا خوازیاری پچڕاندنی تەواوی پەیوەندییەکانی خۆیان نەبوون لەگەڵ ئەستەمبوڵدا، بەلاّم ئەوان خوازیاری ئۆتۆنۆمییەکی بەرفراوان بوون. (ک.ی.پ) لە هەوڵێکیدا بۆ گێڕانەوەی وەفاداریی ئەلبانییەکان، سوڵتان محەمەدیان لە ژونی ١٩١١دا بە گەشتێکی نیازپاکیی ناردە مەکەدۆنیا و کۆسۆڤۆ کە لەلایەن نیازی بەگەوە هاوەڵی کرا. پاش سالأنێکی زۆر لە کەنارگیریی سوڵتان عەبدولحەمید، ئەم جۆرە هەوڵە لە بواری پەیوەندییە گشتییەکان بەتەواویی ئەزموونێکی نوێ بوو، ئەوەی سالّی پاریش لە بۆنەیەکدا سوڵتان سەردانی پایتەختە کۆنەکانی عوسمانیی لە بۆرسە و ئەدرنە کرد، لەم سەردانەشدا کە لەلایەن خەڵکەکەوە پێشوازییەکی گەرمی لێکرا، ژمارەیەکی زۆر لە ئەلبانییەکان بۆ چاوپێکەوتنی سوڵتان هاتنەدەرو لە مەزاری سوڵتان موراد یەکەم(ئەوەی لە ساڵی ١٣٨٩دا مردووە) لە دەشتی کۆسۆڤۆ نوێژیان لەگەڵدا کرد.[10] بەلاّم سەردانەکە چ شتێکی لەبارەی ئسوڵگەراکانەوە نەگۆڕیی. هەروەك ئەوەی ڕووداوەکانی ساڵێك پاشتر دەریدەخات، ئەلبانییەکان نەدەتوانرا بکرێنە پاڵپشتێکی هێزی عوسمانیی بە ڕووی فشارە جیاخوازییەکاندا.

دووەمین یاخیبوونی چەکداریی لە یەمەن بوو، ئەم گۆشە چیاییەی نیمچە دورگەی عەرەبیی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمەوە بەناو لە سایەی سەروەریی عوسمانییدا بوو. هەرچەندە دەسەلأتی ئیمپراتۆرییەکە لەم هەرێمە دووردەستەدا هەمیشە لاواز بوو، لە ساڵی ١٩٠٤ "ئیمام یەحیا"ی فەرمانڕەوای میراتگری ئەم ناوچەیە دووبارە ئالأی ڕاپەڕینی هەڵکرد. ژمارەیەکی زۆر سەربازی عوسمانیی لەو مەیدانە بچووکەی جەنگدا لە یەمەن گیانیان لەدەستدا.(لەڕاستییدا یەمەن لە فۆلکلۆردا ببووە ئاوەڵناوێك لەمەڕ گێڕۆدەیی سەربازانی عوسمانیی هەروەك لە گۆرانییە خەمبارەکانی یەمەندا دەردەکەوێت)، بەلاّم لە ساڵی ١٩١١دا، هەردوولا گەیشتنە ڕێکەوتنێك بەشێوەیەك یەمەن بەناو گەڕایەوە ژێر سایەی عوسمانیی و ئیمام یەحیاش ئۆتۆنۆمیی خۆی پاراست. پاش ئەوە، یەمەن تا دواسات وەفادار بە ئیمپراتۆرییەکە مایەوە.

---

[10] Erik Jan Zürcher (1999) 'Kosovo revisited: Sultan Reşad's Macedonian journey of 1911', *Middle Eastern studies*, 35 (4), 26–39

ژمارەی ئەلبانییەکان زۆر کەمترە (لەڕاستییدا لە دەیەك کەمترە) لەو ٣٠٠,٠٠٠ی کە لە بلاّوکراوەی یەکێتییخوازەکاندا ئاماژەی پێدراوە.

فشاری فراوانخوازیی ئیمپریالیستیی لەو پرۆژە کێبڕکێیانەی حکومەتەکانی بەریتانیی، فەرەنسیی و ئەڵمانیی سەبارەت بە بەدیهێنانی بواری دەسەڵاتی ئابووریی لە میسۆپۆتامیا، سوریا، ئەنەدۆڵ یەك بەدوای یەکدا رەنگی دایەوە. بەڵام دەستبەجێترین مەترسیی لەوکاتەدا خولیای ئیتالییەکان بوو لە باکووری ئەفریقا. هەرێمی تەرابلوس(لیبیای ئەمڕۆ) لە رووی ئابوورییەوە بایەخێکی ستراتیژیی هەبوو. بەڵام دوا هەرێمیش بوو لە باکووری ئەفریقا کە لەلایەن بەیتانیا و فەرەنساوە داگیرنەکرابوو. لە ئیتالیا، فراوانخوازیی لە ئەفریقا و رۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاست وەك مەرجێکی پێشوەختی بەدیهێنانی حاڵەتی زلهێزیی دەبینرا و دیپلۆماسیی ئیتالیا لەماوەی دوو دەیەدا بەجەختەوە لەپێناو رازییکردنی نێودەوڵەتیی سەبارەت بەو فراوانخوازییە تێدەکۆشا، ئیتالیا لە ساڵی ١٩١١دا بەچەند رێکەوتنێك بێلایەنیی بەریتانیا و فەرەنسای مسۆگەرکرد و لانی کەمی بێلایەنیی ئەڵمانیا و نەمساشی بەدەستهێنا و کەوتەکار. ئیتالیا لە ٢٨ی سێپتەمبەری ١٩١١دا ئۆڵتیماتۆمێکی دا بە حکومەتی عوسمانیی کە تێیدا رەزامەندیی عوسمانیی سەبارەت بە داگیرکردنی تەرابلوس خواست بەو بیانووەی کە لەوێ هاوڵاتییانی ئیتالیی لەلایەن موسوڵمانە دەمارگیرەکانەوە مەترسییان لەسەرە.

حکومەتی عوسمانیی ئۆڵتیماتۆمەکەی رەتکردەوە، بەڵام وەڵامێکی نەرمی دایەوە. وێڕای ئەوەش، ئیتالیا رۆژی دواتر جەنگی راگەیاند، هەرێمەکە بە تەواویی بێدیفاع بوو، هەربۆیە هێزە ئیتاڵییەکان نارەحەتییەکی ئەوتۆیان لە داگیرکردنی ناوچە کەنارییەکانیدا نەهاتە رێ. عوسمانییەکان لە سۆنگەی دەستبەسەرداگرتنی دەریاکان لەلایەن ئیتاڵییەکانەوە نەیانتوانی چ هێزێکی سەربازیی رەوانەی تەرابلوس بکەن. لەوکاتەدا کە خۆی کارێکی ئەوتۆی پێنەدەکرا، (ك.ی.پ) داوای ئەوەیکرد کە پێویستە دژەکار بگیرێتەبەر. نەك لەبەر بەهای راستیینەی تەرابلوس خۆی، بەڵکو بەوهۆیەی کە لەدەستدانی تەرابلوس کاریگەریی دەبێت بۆسەر پرستیژو متمانەی حکومەتی سوڵتان لەنێو رەعییەتە عەرەبەکانی کە زیاتر کەوتوونەتە رۆژهەڵاتەوە، کاتێك هیچ شتێك نەکرا، ئەفسەرە یەکێتییخوازەکان لەنێو (ك.ی.پ) بە فەرماندەیی ئەنوەر بڕیاریاندا دەستبەکاربن. ٥٠ ئەفسەر لە رێگەی میسر یاخود تونسەوە وەك "فیدائی/گیان بەختکەر" روویان لە تەرابلوس کرد تا هانی عەرەبەکان بدەن بەرگریی بکەن، ئەوەی نزیکەی لە سایەی بەڕێوەبەرایەتیی چەکدارانەی رێبازیی ئاینیی سەنوسییەوە دەستیپێکرد. لەماوەی ساڵانی داهاتوودا، هێزە چەکدارەکانی

دەوارنشینانی بیابان لەلایەن ئەو ئەفسەرانەوە ڕێبەرایەتیی دەکران، ئیتاڵییەکانیان هەراسان کردو ڕێگەیان لێگرتن کە زیاتر بەرەو ناوەوەی هەرێمەکە پێشڕەوەیی بکەن.

ئیتاڵییەکان بۆ دەستبەسەرداگرتنی هەلومەرجەکە هەوڵیاندا لە ڕێگەی فراوانکردنی بواری ململانێیەکەوە فشار بخەنە سەر پرسەکە. لە ئەپرلی ١٩١٢دا کەوتنە بۆمبارانکردنی دەردەنێل، کاتێك ئەم کارەی ئیتاڵییەکان زلهێزەکانی هۆشیار کردەوە، ئنجا لە مایۆدا هەستان بە داگیرکردنی دورگەی "دۆدێکانیس"،جەنگ بەردەوام بوو هەتاکو عوسمانییەکان ئامادەبوون لە ١٧ی ئۆکتۆبەری ١٩١٢دا ئاشتیی پێکبێننو هەریەك لە تەرابلوسو دۆدێکانیس لەدەستی ئیتاڵییەکاندا جێبهێڵن، چونکە پێش ئەوە ڕەوشێکی فرە ترسناکتر لە بالکاندا سەریهەڵدا.

خاڵی نەگەڕانەوە : جەنگی بالکانو کودەتای بابی عالیی

دەوڵەتە نەتەوەییەکانی بالکان لە زۆر شتی کەمدا پێکەوەبوون، بەڵام یەك لەو شتانەی کە لەسەری ڕێکەوتبوون بریتیبوو لە ئارەزووی نەهێشتنی عوسمانییەکان لە ئەوروپا. ئەوەی ڕێگەی ئەوەی لێگرتبوون لەم ئاراستەیەدا چالاکانە بچنەپێش بریتیبوو لە کۆك نەبوونیان سەبارەت بە دابەشکردنی تالآنییەکانو ترسیان بوو لە سوپای عوسمانیی (وێڕای ئەوەی ئەو جەنگەی دوایی لە بالکان لە ساڵی ١٨٩٧دا بە سەرکەوتنێکی بەرچاوی عوسمانییەکان کۆتاییهات) بەڵام لە ساڵانی ١٩١١-١٩١٢دا ئەو هەلومەرجە گۆڕانی بەسەردا هات. لە مارتی ١٩١٢دا، سربیاو بولگاریا، بە دەستپێشخەریی ئەوەی دواییان هاوپەیمانیەتییەکیان بەست کە بە فەرمیی ڕووخسارێکی بەرگرییکارانەی هەبوو، بەڵام ئامانجە ڕاستەقینەکەی داگیرکردنی بەشی ئەوروپایی تورکیا بوو. لە مایۆی ١٩١٢دا ڕێکەوتننامەیەکی هەمانشێوە لەنێوان یۆنانو بولگاریادا مۆرکرا. مۆنتینیگرۆو سربیا لەسەرەتای ئۆکتۆبەردا هاوپەیمانییان پێکهێنا، لەم کاتەدا، جەنگی عوسمانیی-ئیتاڵیی، لاوازیی سیاسییو سەربازیی ئیمپراتۆرییەکەی پێشانداو ئەوەش دەوڵەتانی بالکانی هاندا دەست بەکاربن.

لە ٢ی ئۆکتۆبەری ١٩١٢دا، دەوڵەتە هاوپەیمانەکانی بالکان(سربیا، مۆنتینیگرۆ، یۆنانو بولگاریا) ئۆڵتیماتۆمێکی هاوبەشیان ئاراستەی دەروازەی باڵا کردو تێیدا داوای چاکسازییەکی بەرفراوانیان لە مەکەدۆنیا لە سایەی دەسەڵاتی بیانییدا کرد. لە هەمان کاتدا بەمەبەستی جەنگ، چوونە حاڵەتی ئامادەباشییەوە. حکومەتی عوسمانیی ڕایگەیاند، کە ئامادەیە تەواوی ئەو چاکسازییانە ئەنجامبدات کە پێشتر پەسەندی کردووە، بەڵام ئەو شێوە

نکۆڵییکردنەی لە سەروەریی خۆی ڕەتکردەوە کە ئۆڵتیماتۆمەکە داوای کردبوو. لە سۆنگەی ئەوەوە، مۆنتینیگرۆ لە ٨ی ئۆکتۆبەردا جەنگی ڕاگەیاند، کە پاشتر دەوڵەتەکانی دیکەی بەدواداهات. هیچ کام لە زلهێزەکان پشتگیریی ئەم جەنگەیان نەکرد، بەڵام هێندە لەنێوخۆیاندا دابەشبوون کە نەیاندەتوانی هەوڵێکی فرە لەپێناو وەستاندنیدا بخەنەگەڕ.

پلانی کاری عوسمانییەکان لە کاتی ڕوودانی هێرشدا وەك ئەوەی نها ڕوویداوە چاوەڕێی جەنگێکی بەرگرییکارانەی دەکرد لەگەڵ پاشەکشەی سوپا بەرەو تراقیای ڕۆژهەڵات لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ئەلبانیای مەزن لە ڕۆژئاواوە(ئەو سوپایەی ژمارەیان فرە زیاتر بوو)، لەکاتێکدا هێزە سەربازییەکانی هەرێمە ئاسیاییەکان دەخرانە ئامادەباشییەوە. هەرچەندە نازم پاشای وەزیری نوێی جەنگ بەو پلانە ئاشنا نەبوو، لە کاتێکدا "ئەحمەد عیزەت پاشا"ی سوپاسالاری پێشوو کە پلانەکەی داڕشتبوو، ئەمێستا لە یەمەن ڕاژەی دەکرد.[11] لەئاکامدا، سوپای عوسمانیی پاشەکشەی نەکرد بەڵکو لەگەڵ سربیا و بولگارییەکاندا پێکەوە کەوتە شەڕەوە کە بە کارەسات کۆتاییهات. پاش بەزینی عوسمانییەکان لە شەڕی "کیرکلیس"(کیرکالەرلی هاوچەرخ)و "لولبەرگاز" دژی بولگارییەکانو لەشەڕی "کومانۆڤۆ" دژی سربییەکان، سوپاکەیان بۆ هێڵی چاتاڵکا تەنیا لە دەرەوەی ئەستەمبوڵ پاشەکشەی کرد. لە ڕۆژئاوا، تەنیا چەند قەڵاشارێکی وەك یانینا(ئایۆنینای هاوچەرخ)، سیکیوتاری(سکوداری نوێ)و هەروەها ئەدرنە خەرك بوون بەرگرییان دەکرد.

لە نۆڤەمبەردا ڕەوشەکە سەختو بێئومێدانە بوو، هەروەهالە ٣ی دیسەمبەر حکومەتی عوسمانیی ئاگربەستی پەسەندکرد. دە ڕۆژ پاشتر دوو کۆنفرانس دپلۆماسیی لە لەندەن گیرا، یەکێکیان لەلایەن شەڕەکەرەکانو ئەوەکەی دیکەشیان لەلایەن زلهێزەکانەوە. ئەوەی دواییان لەسەر دوو خاڵ ڕێکەوتن: عوسمانییەکان ئەستەمبوڵو تەنگەکانیان لە دەستدا بمێنێتەوە(لەم چوارچێوەیەدا بە بۆسفۆرو دەردەنێلەوە)، دەوڵەتێکی سەربەخۆی نوێ بۆ ئەلبانیا پێکبهێنرێت. بەشێوەیەکی سەرەکیی بە هاوکاریی نەمسا، کە ئامانجی بنەڕەتی سیاسەتەکەی ئەوە بوو کە ڕێگە لە سربیا بگیرێت لەسەر دەریای ئەدریاتیك پێگەیەکی دەرچوون بەدەست بێنێت. هەرچەندە کۆنفرانسەکە جگە لەوە نەیانتوانی سەبارەت بە شتی دیکە زۆر ڕێکبکەون. بەهەرحاڵ سەبارەت بە دابەشکردنی دەستکەوتەکان لە ئەوروپا و

[11] Karl Klinghardt (translator and editor) (1927) Denkwürdigkeiten des Marschalls İzzet Pascha: ein kritischer Beitrag zur Kriegsschuldfrage, Leipzig: Koehler, 179.

هـەروەها لـە سـنووری نوێیـەکانی مەکـەدۆنیا و تراقیـا. هەربۆیـە دانوسـاندنەکان نزیکـەی وەستابوو کاتێك هەواڵەکان گەیشتنە لەندەن و باسیان لە کودەتایەکی سەربازیی لە یەنایەری ١٩١٣ لە ئەستەمبوڵ دەکرد.

کودەتـای بـابی عـالیی و دووەمین قۆنـاغی جەنگی بـالکان

ئەڵقـەی نێوخـۆی (ك.ی.پ) لەلایـەن ئـەنوەرو تەلعەتـەوە رێبەرایـەتیی دەکـرا، لەوەدەچـێت بڕیاری ئەوەیان دابێت کە لـە کۆتـایی سـاڵی ١٩١٢دا و بـە هـۆی نێوخـۆیی حکومـەت ناچـار بکەن دەسـت لـەکار بکێشێتەوە.[12] چەوساندنەوەی یـەکێتییخوازەکان لەلایـەن حکومەتـەوە بـە خێرایی زیادی کرد کاتێك لـە نۆڤەمبـەردا "کامیـل پاشـا"ی کۆنـە دوژمنـی (ك.ی.پ)، پۆسـتی سـەرەك وەزیـری گرتەدەسـت و مانـەوەی بـەردەوامی کۆمەڵـە کەوتـە بـەر مەترسـیی. کۆنگرەی لەندەن دەرفەتی هەڵسوڕانی پێبەخشـی، نـەك بـەناوی بەرژەوەنـدیی سیاسـیی پارتایەتییـەوە بەڵکو لەپێناو هۆکارە نیشتمانییەکاندا. پێشنیازی زلهێزەکـان، لـە ١٧ی ژوئیـەدا گەیەندرایـە دەروازەی باڵا، ئەوەی رادەستکردنی ئەدرنەی بۆ بولگارییەکان دەگرتەخۆ.

ئـەم پرسـە بایـەخێکی مـەزنی ویـژدانیی هـەبوو، چـونکە ئەدرنـە شـارێك بـوو زۆرینـەی خەڵکەکـەی موسـوڵمان بـوون و پایتـەختی پێـشووی ئیمپراتۆرییەکـە بـوو. زیـاتر لـەوەش، بولگارییـەکان لـە ئۆکتۆبـەرەوە گەمارۆی شـارەکەیان دابـوو، بـەڵام شـارەکە بـەرگریی دەکـرد و هێشتا خۆی بەدەستەوە نەدابوو. کاتێك لـە ٢٢ی یەنایـەردا ئاشـکرابوو کـە حکومـەت تەسـلیم بـە ویـستی زلهێزەکـان بـووە، یـەکێتییخوازەکان پاسـاوی خۆیـان بینییـەوەو رۆژی دواتـر کودەتایەکیان کرد. دەستەیەك لە ئەفسەرانی یەکێتییخواز روویان لە دەربار کرد و لەکاتێکدا کابینە خەریکی کۆبوونەوەی خۆی بوو، رژانە هۆڵەکەوە، تەقەیان لە وەزیـری جەنگ کـرد و ئەنـدامانی کابینـەیان دەستبەسـەر کـرد، کامیـل پاشـایان ناچـار کـرد دەسـت لـەکار بکێـشێتەوە.کابینەیـەکی نـوێ پێکهێنـراو مـەحموود شـەوکەت پاشـا وەك سـەرەك وەزیـرو وەزیری جەنگ گەڕایەوە.

نزیکـــەی راســـتەوخۆ پـــاش کودەتاکـــە ، دەوڵـــەتانی بالکـــان کەوتنـــەوە راگەیانـــدنی دەستپێکردنەوەی هێرشەکانیان. (ك.ی.پ) جەختیان لە سیاسەتێکی دوژمنکارانەو هێرشـی پێـچەوانەیان لــە هێڵــی چـاتاڵکاوە کـردەوە، بــەڵام رەوشــەکە لــەنێو ســوپاداو رەوشــی رێگەوبانەکە لە زستاندا کارێکی بەو شێوەیەی مەحاڵ کرد. هەوڵێك بۆ پشتگرتن لـە سـوپای

[12] Feroz Ahmad, op. cit., 120.

بولگـاریی لـه "شـەرکۆیی" بـه شـێوەیەك هاوکـات بێـت لەگـەڵ ئـەو دەرچـوونەی لـه نیمـچه دوورگــەی گــالیپۆلی (کــه هێــشتا لــه دەســتی عوسمانییەکانــدا بــوو) بــەهۆی نــەبوونی هەماهەنگییەوە شکستیهێنا، بووە هۆی یەکتر تاوانبارکردن لەنێو سوپادا.[13] هێرشی توندی بولگارییــەکان بۆســەر هێڵــی چــاتاڵکا لــه ٢٦ی مارتـدا تێکـشکێنراو برسـیکردنی ئەدرنـەی پچڕاند. له مایۆ، تەنانەت یەکێتییخوازەکان پێویستبوو دان بـەوەدا بنێن کـه ئیمپراتۆرییەکه جگه له دانوسان له پێناو ئاشتییدا چارەیەکی دیکەیان نیه. لـه ١٦ی ئەپرلدا، ئاگربەستێکی نــوێ مــۆرکرا، رێکەوتننامــەی لەنــدەن لــه ١٠ی ژونــدا مــۆرکرا، کــه بەهۆیــەوە تــەواوی قەڵەمڕەوەکانی باکوورو رۆژئاوای هێڵی "ئنۆز"ەوە لەسەر دەریای ئیجه تا "میدەی"لەسەر دەریای رەش به ئەدرنەوە، لەدەستدرا.

لەهەمان کاتدا تەنگەژە لەنێوان دەوڵەتە جیاوازەکانی بالکاندا هاتەکایەوە، رۆمانیا کە لە جەنگەکەدا هیچ بەشدارییەکی نەبوو، لەهەمبەر ئەو قەڵەمڕەوانەی که بولگارییـەکان دەستیان کــەوتبوو، داوای قــەرەبوویان دەکــرد. ســربیاو یۆنــان ســەبارەت بــه دابەشــکردنی دەستکەوتەکانی لـه مەکـەدۆنیا نـاڕازیی بـوونو لەمـەڕ دژایـەتیی بولگاریـا هاوپـەیمانییان پێکهێنـابوو. بولگارییـەکان زۆربـاش ئاگـاداریی ئـەو گەلەکۆمەیـه بـوون، هەربۆیـه بڕیاریانـدا گورزێکی پێشوەخت له سربیا بوەشێنن که بەتەواویی ناکام بـوو. ئـەوەی بووەهـۆی دووەمین جـەنگی بالکـان، ئـەوەی کـه تێیـدا بولگاریایـان لـه هەمووڵایەکـەوە پـەلاماردا. رێبەرایـەتیی (ك.ی.پ) فشاریان خسته سەر حکومەتو سوپاسالار کە هێرشی خۆیان دەستپێبکەنەوە، کاتێکیش ئەو لایەنانـه ڕاڕابوونو بە ترسـەوە هەڵدەسوڕان، دەستەیەك لـه ئەفسەرە لاوەکان بەڕێبەرایەتیی ئەنوەر، به پاڵپشتی (ك.ی.پ) دەستپێشخەریان کردولە ژوئیە هێرشیان کردە ســەر ئەدرنــە. ئەدرنــە ســەرلەنوێ گیرایــەوەو بولگاریــا ناچــارکرا رێکــەوتنی ئاشــتیی

---

[13] M. Naim Turfan *,The rise of the Young Turks* (368–70).

"نایم تورفان" لەتێزەکەیدا، ئاماژە بەوە دەکات کە دوو ئەفسەر"عەلی فەتحی (ئۆکیار)و مستەفا کەمال (ئەتاتورك) لە بنەڕەتدا پێشنیازی ئۆپەراسیۆنێکی وشکاوییان کردبوو. ئەو بەڵگەیەی پشتی پێ بەستووە راپۆرتێکە بەمێژووی ٤ی فێبرایەر. سەبارەت بە دابەزینەکە لەلایەن ئەو دووانەوە نووسراوە. بەگوێرەی تورفان دەگونجێت ئەوان رۆژژمێری گریگۆرییان لەجیاتی قەیسەریی بەکارهێنابێت، چونکە ٤ی فێبرایەری ١٩١٣ بە رۆژژمێری گریگۆریی دەکاتە ٢٢ی یەنایەر بە رۆژژمێرە قەیسەرییەکە. بۆ زیاتر:

Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor*, 58–9.

قوستەنتینییە لە ٢٩ی سێپتەمبەری ١٩١٣دا مۆربکات، ئەوەی هەرێمی ئەدرنەی بۆ دەوڵەتی عوسمانیی گێڕایەوە.

هەرچەندە، بایەخی دۆڕانی عوسمانییەکان لە جەنگی بالکان ناتوانرێت زێدەڕۆیی تێدا بکرێت. بەڵام لە رووی مرۆیی، ئابووریی و کەلتوورییەوە کارەسات بوو. ئیمپراتۆرییەکە نزیکەی تەواوی هەرێمە ئەوروپییەکانی لەدەستدا کە بە گشتیی زیاتر لە ٦٠٠٠٠ مایل دووجا دەبوو، وێڕای نزیکەی ٤ملیۆن دانیشتووان. دووبارە هەروەك لە ساڵی ١٨٧٨، شاری ئەستەمبوڵ پڕبوو لە پەنابەری موسوڵمان، ئەوانەی هەموو شتێکیان لە دەستدابوو.[14] لەنێو پەنابەرەکاندا بە توندیی نەخۆشیی تیفۆو کۆلێرا بڵاوبووەوەو رێژەیەکی زۆری لێ قڕکردن. نیشتەجێکردنەوەی ئەو پەنابەرانە کێشەی زۆری لێکەوتەوەو ژمارەیەك لەوانە چەند ساڵێکی کەمی داهاتوویان لەنێو زەوی‌وزاری شارۆچکەکاندا بەسەردەبرد کە دەستیان بەسەردا گرتبوو. بەڵام بایەخی مەسەلەکە تەنانەت لەوەش قووڵتر بوو، ناوچە لەدەستچووەکان(مەکەدۆنیا، ئەلبانیاو تراقیا) کە کرۆکی ناوچەکانی ئیمپراتۆرییەکە بوون بە درێژایی ٥٠٠ساڵ ئەو ناوچانە دەوڵەمەندترین‌و پێشکەوتووترین هەرێمەکانی عوسمانیی بوون‌و بەشێکی نابەرابەری چینی فەرمانڕەوای عوسمانیی لەم ناوچەیەوە دەرکەوتووە. لەگەڵ ئەوەش، سالۆنیکا لانکی (ك.ی.پ) بوو. کاریگەریی لابەلای ئەو لەدەستدانەشی نها دەرکەوت، ئەوەبوو بۆ یەکەمجار لە مێژووی عوسمانییدا، رەگەزی تورك زۆرینەی دانیشتووان پێکبێنێت.

تەشکیلات مەخسووسە

رۆڵێکی بایەخدار لە رزگارکردنی ئەدرنەدا بۆ دەستەیەك لە ئەفسەرە لاوەکان دەگەڕێتەوە کە لەنێو (ك.ی.پ)دا هەر لەپێش شۆڕشی ساڵی ١٩٠٨ەوە بە"فدائیی/گیان بەختکەر" دەناسران.ئەوانە دەتوانرێت وەك سوپای تۆقێنەری یەکێتییخوازەکان ببینرێت کە کارە پۆخڵەکانی کۆمەڵەیان(وەك غافڵکوژیی سیاسیی)جێبەجێ دەکرد. هەروەها لەکاتی قەیرانەکاندا کۆدەبوونەوەو تا بەرگریی لە کۆمەڵە بکەن. ئەوانە لە زنجیرە رووداوەکانی سوپا هەڵسوڕاوەکەی ساڵی ١٩٠٩ دەرکەوتن‌و بەشی زۆریان لە تەڕابلوس راژەیان کرد، کە پارتیزانە عەرەبەکانیان دژی ئیتاڵییەکان رێکدەخست. ئەم ئەڵقەیە فرە لە ئەنوەرەوە نزیك

[14] Justin McCarthy (1995) Death and exile: the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922, Princeton .

بوو، کە پێدەچێت وەك سەرۆکیان هەڵسوڕابێت.[15] پاش گرتنەوەی ئەدرنە، ئەنوەر ئەندامانی دەستەکەی ئاراستەکرد تاکو لە رۆژئاوای تراقیا، ئەو ناوچەیەی رۆژئاوای رووباری "مارتیزا" کە دانیشتووانەکەی موسوڵمانی تورك زمان بوون، جوڵانەویەکی پارتیزانی دەستپێبکەن، بۆ ئەو مەبەستەش حکومەتی کاتیی تراقیاییان پێکهێنا. هەرچەندە ئەم حکومەتە تەنیا بۆ ماوەی دوو مانگ بەردەوام بوو(عوسمانییەکان بۆ فشارخستنە سەر بولگارییەکان لە گفتوگۆی ئاشتییدا بەکاریانهێنا و کاتێك ئەو دەستکەوتەی خوازیاری بوون هاتەدی، حکومەتەکە کۆتایی هات). ئەم جوڵانەوەیە وەك "تاقیگەیەك"ی گرنگ بۆ جوڵانەوەی بەرەنگاری نەتەوەیی راژەی کرد، ئەوەی پاش جەنگی یەکەمی جیهانیی لە ئەنەدۆڵ پەرەی سەند.

لەوەدەچێت ئەو دەستەیە لە ئەفسەرانی گیان بەختکەری دەوری ئەنوەر بەشێوەیەکی نافەرمیی بە "تەشکیلاتی مەخسووسە/رێکخراوی تایبەت" لە ساڵی ١٩١٣دا ناسرابێت. لە ساڵی ١٩١٤دا رێکخراوبوونیان بەو ناوەوە کرایە فەرمیی و راستەوخۆ خرایە ژێردەستی ئەنوەر وەك وەزیری جەنگ.(کە لەو کاتەدا ببوویە). لە یەکەمین جەنگی جیهانییدا ئەم رێکخراوە رۆڵێکی گرنگیان لە پێش بەرەکانەوە دەبینی، چ لە سەرکوتکردنی جوڵانەوە جیاخوازەکان، بەتایبەتیی لە هەرێمە عەرەبییەکان، چ لە هەڵمەتە تۆقێنەرەکانی دەکرایە سەر کاروبازرگانیی یۆنانییەکان لە رۆژئاوای ئاسیای بچووکدا. رۆڵی ئەم رێکخراوە لە کێشەی ئەرمەنییەکاندا پێویستە بەشێوەیەکی سەربەخۆ باسی لێوە بکرێت. هەروەها رێکخراوەکە لە دەرەوەی ئیمپراتۆرییەکەش هەڵسوڕاوە، ئەوەی هەوڵیداوە کە بەرگریی موسوڵمانەکان دژی روسیا، فەرەنساو بەریتانیا لە کۆڵۆنییەکانی ئەو دەوڵەتانە بورووژێنێت. وێڕای جۆش‌وخرۆش‌و بوێریی ئەم "لۆرانسانەی" عوسمانیی، پێدەچێت کاریگەرییەکی کەمیان هەبووبێت.

کەم سەبارەت بە پێکهاتەی رێکخراوەکە دەزانرێت، بەڵام دواتر بیرۆکەی سیاسیی هەبوو، پەیوەندییەکی نزیکی بە کۆمیتەی ناوەندیی (ك.ی.پ) وە هەبوو و لەلایەن بەهادین شاکیرەوە رێبەرایەتیی دەکرا،پێدەچێت ئەم بەشەی رێکخراوەکە تا رادەیەك لەو دەستە سەربازییە جیابێت کە لەسایەی ئەنوەر دابوو.

---

[15] بۆ زیاتر سەبارەت بە دەرکەوتنی تەشکیلات بەشێوەی غەیرە نیزامی لەماوەی ساڵانی ١٩١٣–١٩١٤:
Philip Stoddard (1963) The Ottoman government and the Arabs 1911–1918: a preliminary study of the Teşkilât-I Masusa, Princeton: unpublished Ph.D. thesis, 52 ff.

خورتبوونی دەسەڵاتی یەکێتییخوازان

پاش کودەتای یەنایەری ١٩١٣، (ك.ی.پ) بەتەواویی دەستی بەسەر رەوشی سیاسیی نێوخۆدا گرتبوو. یەکەمجار ئۆپۆزسیۆنی لیبراڵ سەرکوت نەکرا، بەڵکو بەشێوەیەکی شەخسیی بەسەرکردەکانی گوترا لە دەرەوەی سیاسەتدا بوەستن. ئەم حاڵەتە بە پشتگیرییکردنی تیرۆرکردنی مەحمود شەوکەت پاشای سەرەك وەزیر لە ١١ی ژونی ١٩١٣ لەلایەن (حوریەتو ئیئتیلاف) گۆڕانی بەسەرداهات. ژمارەیەکی زۆر گیران و چەند کەسێکیشی بەمردن سزادران، نها یەکێتییخوازان دەستیان بە توندیی بەسەر حکومەتدا گرتو تەنانەت زیاتریش تەلعەت وەك وەزیری نێوخۆ چووە نێو کابینەوە، ئەنوەر پلەکەی دووجار بەدوای یەکدا بەرزکرایەوەو بووە پاشاو کرایە وەزیری جەنگ. جەمال، فەرمانداریی سەربازیی لە پایتەخت، ئەویش پلەی بەرزکرایەوەو بووە پاشا، سەرەك وەزیری نوێ بریتیبوو لە میرێکی میسریی کە (سەعید حیلمی پاشا) بوو، کە ئەندامی ئەڵقەی نێوخۆیی (ك.ی.پ) بووە، بەڵام وێڕای ئەوەش کاریگەرییەکی راستیینەی کەمی هەبوو.

ئەو رژێمەی نها پەرەیگرت ناوی "سێکوچکەی" ئەنوەر، جەمال و تەلعەتی لێنرا، هەرچەندە ئەمە وەك ئاسانکارییەکە. ئەو سێ پیاوە بە دڵنیاییەوە کەسانێکی بەهێزبوون. ئەنوەر دەستی بەسەر سوپادا گرتبوو، تەلعەتیش دەسەڵاتێکی زۆری لەنێو کۆمەڵەدا هەبووە. جەمال لە سیاسەتی نەتەوەییدا کاریگەر بوو بەوەی کە لە ئەستەمبوڵدا ماوەیەکی زۆر فەرمانداربوو، بەڵام لەناوەڕاستی ساڵی ١٩١٤ەوە بەرێژەیەکی کەمتر. بەڵام ئەنوەر لە سوپادا رکابەریی خۆی هەبووە(لەوەکانی جەمال کەمتر نەبوون). لەنێو کۆمەڵەدا، رێبەرە خۆماڵییەکانی پارتەکە (سکرتێرە بەرپرسەکان یاخود پشکنەرەکانیان پێدەگوترا)، هەروەها فەرماندارە هەرێمییە یەکێتییخوازەکان زۆربەی جار دەسەڵاتدارو سەربەخۆ بوون. (ك.ی.پ) لە بن سەرکردایەتیی بازنەیەکی باڵای نزیکەی ٥٠ کەسیدا بوو. ئەوەی بۆ چەند توێژێك دەگەڕانەوە. لەراستییدا، کاریگەریی مەزنی تەلعەت بۆ ئەو توانا بەرچاوەی دەگەڕایەوە کە ئاشتەوایی لەگەڵ سەرکردایەتیی ئەم توێژانە پێ دەکرد.

لەماوەی قۆناغی ١٩١٣-١٩١٨، ئەڵقەی نێوخۆیی (ك.ی.پ) لە بەڕێوەبردنی سیاسەتەکاندا زیاتر لە کابینە دەستی دەڕۆیشت. ئەوەی زۆربەی جار بە تەواویی رووبەڕووی راستییەکان بووەوە. هەڵبژاردنەکان بۆ پارلەمانی نوێ لە زستانی ١٩١٣-١٩٠٤ ئەنجامدرا. پارتە لیبراڵە ئۆپۆزسیۆنەکە(پارتی ئازادیی و پێکهاتن) بەشێوەیەکی فەرمیی هەڵنەوەشێندرا بووەوە.

بەڵام بەشداریی نەکرد، ئەو پارلەمانەی کە زادەی هەڵبژاردنەکە بوو، ئامرازێکی ملکەچی (ك.ی.پ)بوو.

چوونە ناوەوەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بۆ جەنگی یەکەمی جیهانیی

نزیك بە ساڵێك لە کۆتایی جەنگی بالکان، ئیمپراتۆری عوسمانیی جارێکیتر لە جەنگەوە گلا-بۆ دواجار. هەمیشە کە باس لە جەنگی یەکەمی جیهانیی دەکرێت و قسە دێتەسەر تورکیا، دەگوترێت کە چۆن حکومەتی یەکێتییخوازان بڕیاریاندا لەو جەنگەدا بەهێزەکانی ناوەندەوە پەیوەست بن. راستییەکانی مەسەلەکە (هەروەها رووداوەکانی بە پێی وەخت) بەم شێوەیەی خوارەوەیە.

لە فەزایەکدا کە تەنگەژەی نێودەوڵەتیی بەخێرایی لە پاش کوشتنی "ئارشیدۆق فێردیناند"شازادەی نەمسا بە دەستی نەتەوەخوازە سربییەکان لە سەرایڤۆ لە ٢٨ی ژونی ١٩١٤دا، پەرەیدەگرت، ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە هەوڵی ئەوەدا بوو هێزە سەرەکییەکانی ئەوروپا هانبدات هاوپەیمانی لەگەڵدا پێکبێنن. جەنگی بالکان دابڕانی دپلۆماسیی ئیمپراتۆرییەکەی دەرخستبوو و یەکێتییخوازانیش هاتبوونە سەر ئەو باوەڕەی کە دابڕانی بەردەوام مانای کۆتایهاتنی ئیمپراتۆرییەکە دەگەیەنێت. لەبنەڕەتەوە ئەوان خۆیان بۆ پەسەندکردنی هەر جۆرە هاوپەیمانییەتیەك ئامادە کردبوو، زیاتر لەوەی بەردەوامیی بەو دابڕانە بدەن.

سەرەتا جەمال پاشا لە پاریس نزیك بووەوە، بەڵام رەتکرایەوە. فەرەنسا و بەریتانیا پەیوەندیی باشیان لەگەڵ روسیادا کردبووە پێشینەی کارە دپلۆماسییەکانیان، ئەوەندەی پەیوەندیی بە رۆژهەڵاتیشەوە هەبێت، ئەوان پاش جەنگی بالکان چاوەڕێی زیاتر لە هاوکارییان لە رێگەی هاوپەیمانییەتیی لەگەڵ دەوڵەتانی بالکاندا دەکرد تا پەیوەندییکردن لەگەڵ عوسمانییەکان. ئنجا یەکێتییخوازان روویان لە دەوڵەتانی زلهێزی ناوەندکرد. نەمسا-هەنگاریا هێمایان بە بواری بەستنی هاوپەیمانیەتییەك دژی سربیا لەگەڵ عوسمانییەکاندا داو هەریەك لە تەلعەت و ئەنوەر هاندەرانە وەڵامیان دایەوە. لە ٢٨ی ژوئیەدا، ئەنوەر لە گفتوگۆیەکدا لەگەڵ "وانگنهیم"ی باڵیۆزی ئەڵمانیا راشکاوانە پێشنیازیی هاوپەیمانییەتییەکی بەرگرییکارانەی لەگەڵ ئەڵمانیادا کرد. پاش ئەوەی ئەم پێشنیازە رەوانەی بەرلین کرا، "ولیەم"ی قەیسەری ئەڵمانیی خۆی پشتگیریی لێکرد.

پاش تێپەڕینی چەند ڕۆژێك، ئەڵقەیەکی بچووك لە ڕێبەرایەتیی تورکە لاوەکان(سەعید حەلیم پاشای سەرەك وەزیر، ئەنوەر پاشا، تەلعەت پاشا، خەلیلی سەرۆکی ئەنجومەن) بەو پەڕی نهێنییەوە دانوسانیان لەگەڵ ئەڵمانیادا سەبارەت بە وردەکاریی ڕێکەوتنەکە کرد. تەنانەت ئەندامەکانی دیکەی کابینە وەك کەسایەتیی ڕێبەرایەتیی جاویدی وەزیری دارایی، جەمال پاشا، یاخود خەیری ئەفەندی شەیخولئیسلام ئاگادار نەکرابوون. لە ٢ی ئوتی ١٩١٤دا، ڕێکەوتنەکە لە شوێنی حەوانەوەی تایبەت بە سەعید حەلیم پاشا لە بۆسفۆر مۆرکراو هەشت خاڵی فرە بایەخداری دۆکیومێنتەکە بەم شێوەیەی خوارەوە بوو:

١- هەردوولا لە هەر ململانێیەکی نەمسایی-سربییدا بێلایەن دەمێننەوە.

٢- ئەگەر روسیا تێکەڵ بە ململانێیەکە بوو و ئەڵمانیاشی ناچار کرد تێوە بگلێت، ئەوا ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەهێزەکانی ناوەندەوە پەیوەست دەبێت.

٣- نێردراوی سەربازیی ئەڵمانیی لە تورکیا دەمێنێتەوەو لە سایەی فەرماندەی باڵای عوسمانییدا ڕۆڵی کاریگەری پێدەدرێت کە بیبینێت.

٤- ئەڵمانیا قەڵەمڕەوی عوسمانیی دەپارێزێت.

٥- ڕێکەوتنەکە ڕاستەوخۆ دەچێتە بواری جێبەجێکردنەوەو هەتا ٣١ی دیسەمبەری ١٩١٨ بڕدەکات.

٦- ڕێکەوتنەکە بە شێوەیەکی ئۆتۆماتیکی بۆ ماوەی پێنج ساڵی دیکە نوێ دەکرێتەوە، مەگەر لایەك لە لایەکان پێچەوانەی ئەوە بڕیار بدات.

٧- سوڵتان و قەیسەر لەماوەی مانگێکدات ڕێکەوتننامەکە پەسەند دەکەن.

٨- ڕێکەوتنەکە نهێنیی دەمێنێتەوە.[١٦]

گرنگە تێبینیی ئەوە بکرێت کە ئەم ڕێکەوتنە ڕۆژێك پاش ئەوە مۆرکرا کە روسیا ئامادەباشیی دژی هەریەك لە نەمساو ئەڵمانیا ڕاگەیاند. پێویستە گریمانەی ئەوە بکەین کە سەرکردایەتیی عوسمانیی ئاگاداریی ئەمە بوون، هەربۆیە ئەو پرسیارە دێتە پێشەوە کە چی

[16] دەقی ڕێکەوتننامەکە لەکتێبەکەی "ترومپنەر" دا هاتووە، ئەو جەختی لە تایبەتمەندیی بەڕێکردنی ڕێکەوتننامەکە کردووەتەوە:
Ulrich Trumpener (1968) *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918*, Princeton: Princeton University Press, 28.

ئەو سەرکردایەتییەی هانداوە رێکەوتنێکی بەو شێوەیە مۆربکەن لەکاتێکدا دەزانن کە بەرەو جەنگیان دەبات؟ بەشێکی لە ترسی ئەو دابڕانە بوو کە پێشتر ئاماژەی بۆکرا، دوو فاکتەری دیکە لەو رووەوە رۆڵیان گێڕا، یەکەمیان ئەوەبوو کە لەنێو زلهێزەکاندا، تەنیا ئەڵمانیا ئامادەیی ئەوەی تێدا بوو کە رێکەوتنێك لەگەڵ عوسمانییەکاندا ببەستێت و وەك هاوتایەك تێی بڕوانێت. ئەوەی بۆ یەکێتییخوازان فرە خاڵێکی گرنگ بوو چونکە ئەوان لە هەوڵی ئەوەدا بوون وڵاتەکەیان لە دۆخی نیمچەکۆڵنیی رزگار بکەن. دووەمیان بریتیبوو لە بەدخوێندنەوە، عوسمانییەکان لەوە بەئاگابوون کە پلانی ستراتیژیی ئەڵمانیی لەسەر ئەوە داڕێژراوە کە یەکەمجار روسیای هاوپەیمانی فەرەنسا لە مەیدانەکە وەدەربنێن، بەو جوڵانەوەیەی لە رێگەی بەلچیکاوە پشت لە روسەکان بگرن، ئەوەی نەك تەنیا فەرەنسا، بەڵکو بەریتانیاشی لە جەنگەکەوە گلاند. دەگونجێت ئەوان تەنیا چاوەڕێی جەنگیان لەگەڵ روسیادا کردبێت، پێشبینیی ئەوەشیان کردبێت کە ئەڵمانیا و نەمسا لەو جەنگەدا ببەنەوە. سەرکەوتن بەسەر روسیادا چاوەڕوانی ئەوەی لێدەکرێت ئاکامی بەرهەمداری پتەوی لە قەفقاس و بالکان لێبکەوێتەوە. کاتێك ململانێیەکە بەرەو ئەوە رۆی فراوانتر بێت، دەستەی ئەڵەمانخوا لەنێو یەکێتییخوازاندا بڕیاریدا هەرچۆنێك بێت قوماری خۆی بکات.

دەوڵەتی عوسمانیی، چ لە رووی سەربازیی یاخود لە رووی ئابووریی یان لە رووی پەیوەندییەکانی نێوخۆدا لە رەوشێکی وادا نەبوو لە جەنگێکی جدییدا تێوەبگلێت. ئەڵمانەکان لەمە باش بەئاگابوون، بەڵام بۆ ئەوان هاوپەیمانیی دەوڵەتی عوسمانیی و راکێشانیان بۆ بەشداریپیکردنی سوپای عوسمانیی نەبوو لە جەنگدا، ئەوەی ئەوان چاوەڕێیان دەکرد لەچەند مانگێکی کەمدا کۆتایی بێت، بەڵکو بەهۆی کاریگەریی ئەو دەوڵەتەوە بوو لە موسوڵمانانی کۆلۆنییەکانی فەرەنسا و بەریتانییەکان و هەروەها لە دەوڵەتانی بالکان. زێدەباری ئەوەی، عوسمانییەکان دەتوانن کارایانە رێگە لە جوڵانەوەی کەشتیگەلی روسیی بەنێو تەنگەکاندا بگرن.

راستەوخۆ پاش مۆرکردنی رێکەوتننامە نهێنییەکە، کۆبوونەوەی پارلەمان دواخرا و حکومەت خەریك بوو رای گشتیی بۆ جەنگ ئامادە دەکرد. لەمەشدا کارتێکی براوەی بەحکومەتی بەریتانیا بەخشیی.

عوسمانییەکان بۆ هاوسەنگیی لەهەمبەر پەرەگرتنی هێزی کەشتیگەلی یۆنانیی، دوو کەشتیگەلی هاوچەرخیان لە ساڵی ١٩١١دا لە بەریتانیا بەکردن دا. لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩١٤، هەردوو کەشتییەکە، کە بەشێکی تێچوونەکەی لەلایەن پیتاکی میللیەوە و لەرێگەی

(دۆنانمه جەمعیەت/ کۆمەڵەی کەشتیوانان) لە سەراسەری ئیمپرتۆرییەکەدا درابوو، ئامادە بوو. بەڵام گواستنەوەکەی بەهۆی تاقیکردنەوە کۆتاییەکان و هەروەها دوابڕی دانی پارەکەی، نەختێك دواخرا. بەشێك لە ئەفسەرانی عوسمانیی و دەریاوانەکانی ئینگلتەرا بۆ ئەوەی کاری گواستنەوەکە ئەنجام بدەن و هەروەها دوا بڕی پارەکەش درا، کاتێك لە ١ی ئوتدا، یەکەمین لۆردی دەریاوانی (وینستۆن چەرچڵ) لەجیاتی حکومەتی بەریتانیا دەستی بەسەردا گرتن.(ئەوەی لەکاتێکدا بەرتانیا لە جەنگدا بێت ڕێگە پێدراوە، بەڵام کاتی تر نەخێر). ئەمە بووە هۆی ورووژاندنی توندو بێزاریی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا لێکەوتەوە، ئەوەی ئەڵمانەکان لێزانانە قۆزتیانەوە بەوەی فەرمانیان بە پۆلە دەریاییەکان لە دەریای ناوەڕاستدا دا، ئەوەی لە کەشتیگەلی جەنگیی"گیۆبن"و کەشتییەکی دیکەی سووك بەناوی "بێرسلاو" پێکدەهات، کە بەرەو دەردەدنێل بجووڵێن. پاش گەشتێکی داستان ئامێز کە خەریك بوو لەلایەن کەشتیگەلەکانی فەرەنسیی و بەریتانییەوە راو بکرێن، ئەو کەشتییانە لە ١٠ی ئوتدا چوونە بەندەرەکان. ئەوانە بە فەرمانی ئەنوەر پاشا لە ناوچەی کێڵگە مینەکاندا هێڵرانەوە. کاتێك بەرتانیا داوای رادەستکردنەوەی ئەو کەشتیگەلانەی کرد (ئیمپراتۆری عوسمانیی هێشتا بەگشتیی لەم کاتەدا بێلایەن بوو) حکومەتی عوسمانیی بە بڕە پارەیەکی کەم ئەم کەشتییانەی لە ئەڵمانیا کڕیو لەگەڵ کەشتیگەلەکانی خۆی تێکەڵی کردن.

لەگەڵ چوونی روسیا بۆ نێو جەنگەکە، عوسمانییەکان پابەندبوونی ئاشکرایان بە چوونە نێو شەڕەکەدا گرێدرابوون. بەڵام حکومەتی عوسمانیی توانی لەواقیعدا جەنگ دوابخات چونکە ئیمپراتۆرییەکە ئامادەنەبووو هەروەها بێ وەرگرتنی هاوکاریی دارایی مەزن و چەك و تەقەمەنیی لە ئەڵمانیا نەیدەتوانی تێکەڵ بە جەنگەکە بێت. لەراستییدا، ئەنوەر پاشا دواخستنی راگەیاندنی جەنگی تا بەهاری ساڵی ١٩١٥دا پێ باشبوو. بەڵام کاتێك حکومەتی ئەڵمانی فشاری بۆ هێناو زامنی پێویستییە داراییەکانی کرد، نەدەتوانرا لەوە زیاتر راگەیاندنی جەنگ دوابخرێت. بڕیاری شەڕکردن لە ٢٥ی ئۆکتۆبەر وەرگیرا.[١٧] هەروەها دوو رۆژ پاشتر پۆلێك کەشتیگەلی عوسمانیی بە فەرماندەی "سۆشۆن" لەسەر "یاوز سوڵتان سەلیم"(نها وا بە کەشتی جەنگیی گیۆبن دەگوترا). بە فەرمانی وردی ئەنوەر هێرشیان کردە سەر کەشتیگەلی روسیی و باڵادەستییان لە دەریای رەشدا بەدەستهێنا. لە١١ی نۆڤەمبەردا، ئیمپراتۆریی عوسمانیی لەدژی روسیا، فەرەنسا و بەریتانیا کەوتە جەنگەوە.

[17] Trumpener, op. cit., 54.

ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە ماوەی جەنگی یەکەمی جیهانییدا

کاتێك دەرکەوت چاوەڕوانییەکان سەبارەت بە جەنگێکی کورتخایەن بنەمایەکی نەبوو، هەروەها هەڵمەتەکان لە بەرەی ڕۆژئاوادا بۆ شەڕی سەنگەرەکان لە کۆتایی ١٩١٤دا پەرەی سەند، بایەخی بەشدارییکردنی عوسمانیی لە چاوی ئەڵمانەکاندا زیادی کرد. سوڵتان بە فەرمیی جیهادی ڕاگەیاند دوای ئەوەی لە ١٤ی نۆڤەمبەردا لەگەڵ شەیخولئیسلامدا ڕاوێژی کرد، چاوەڕوانیی کاریگەریی ئەم ڕاگەیاندنە لەسەر موسوڵمانانی کۆلۆنییەکانی دەوڵەتانی هاوپەیمان (هەروەها لە ئاسیای ناوەندیی ڕوسیی) لەنێو ئەڵمانەکاندا فرە مەزن بوو (هەرچەندە لەنێو عوسمانییەکاندا زۆر کەمتر بوو). بەڵام وێڕای پرۆپاگەندەیەکی بەرچاوی حکومەتی عوسمانیی، بەشێوەیەکی سەرەکیی لەڕێگەی تەشکیلات مەخسووسەوە، بایەخێکی نەبوو. وێڕای ئەوەی ئەڵمانەکان گومانیان لە بەهێزیی سوپای عوسمانیی هەبوو کەچی هانیاندان ستراتیژێکی هێرشبەرانە بگرنەبەر. پلانی ئۆپەراسیۆنە سەربازییەکان لەلایەن"برونسارت ڤۆن شیلۆندرۆڤی"ئەڵمانییەوە پەرەپێدرا کە سەرۆکی ئەرکانی گشتیی عوسمانیی بوو، کە تێیدا هێرش بۆ سەر کەناڵی سوێس و ناوچەی قەفقاسی وێنا کردبوو، ئەنوەر پاشا بە جۆشەوە ئەم پلانەی پەسەندکرد.

لەبەرەی قەفقاس، یەکەمجار ڕوسەکان لە نۆڤەمبەردا پەلاماریاندا، بەڵام سوپای عوسمانیی توانی بەرپەرچیان بداتەوە. هێرشێکی پێچەوانە بە فەرماندەی ئەنوەر پاشا خۆی لە کۆتایی دیسەمبەردا دەستیپێکرد. پاش سەرکەوتنێکی بەرایی، عوسمانییەکان بە توندیی لە "ساری قامیش" تێکشکێنران کە لەسەر ڕێگەی قارسە. لە یەنایەردا تەنیا ١٢٠٠٠ سەربازی لە تێکڕای ٩٠٠٠٠ گیانیان دەربرد. زۆربەی ئەوانەی دیکە یا لەسەرمادا مردن یاخود شەکەت و ماندووبوونی بڕینی زنجیرە چیاکان لە ناوەڕاستی زستاندا هێزی لەبەر بڕین.

کێشەی ئەرمەن

ئەم بەزینە سەربازییە دەروازەی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵاتی لەبەردەم پێشڕەویی ڕوسەکاندا خستە سەر گازی پشت. کە لەکاتی باشبوونی کەش و بارودۆخەکەدا وەك پێویست هاتەدی. هەروەها ئەوە سەرەتایەك بوو بۆ سەرکوتکردنی ئەرمەنییە عوسمانییەکان، ئەوەی پاش تێپەڕینی ٧٥ ساڵ هێشتا گەنگەشەی لەبارەوە گەرمە.

کۆمەڵگەی ئەرمەنیی بەشێکی گرنگی لە دانیشتووانی هەرێمەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات پێکدەهێنا. تەنانەت لە دەرەوەی هەرێمەکانیش ئەوانە زۆرینە یاخود تەنانەت بەشێك بوون لە دانیشتووانەکە(سەرژمێریی تورك، کوردو گروپە موسوڵمانەکانی دیکە بەجیا لای عوسمانییەکان هەرگیز نەدەکرا). مەزەندە کردنی تێکڕای ژمارەی ئەرمەنییەکان لە ئیمپراتۆرییەکەدا جیاوازە، بەڵام ژمارەی نزیکەی ١,٥٠٠,٠٠٠ دەورووبەری ١٠ لەسەدی دانیشتووانی ئەنەدۆڵی عوسمانیی، پێدەچێت مەزەندەکردنێکی ماقووڵ بێت.

پاش گرفتەکانی ساڵی ١٨٩٦، ڕەوشی ڕۆژهەڵات تاڕادەیەك ئاسایی کرابووەوە. بەڵام پەیوەندیی نێوان ئەرمەنییە خۆماڵییەکانو موسوڵمانەکان، بەتایبەت کوردەکان، دژوار مابووەوەو چەندین جار پێکدادان لەنێوانیاندا هەبوو. لە مایۆی ١٩١٣دا، نوێنەرانی داشناك داوای دامەزراندنی ژاندارمی دەرەکییان بۆ پاراستنی ئەرمەنییەکان لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات دەکرد. حکومەتی (ك.ی.پ) سەبارەت بەم بابەتە لە بەریتانیا نزیك بووەوە، ئەویش گفتوگۆی سەبارەت بە بابەتەکە لەگەڵ هەریەك لە حکومەتەکانی فەرەنساو ڕوسیا کرد. لە فێبرایەری ساڵی ١٩١٤دا، ڕێکەوتنێك پێکهات سەبارەت بە دامەزراندنی دوو پشکنەر کە دەسەڵاتێکی بەرفراوانی لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات هەبێتو هەروەها لە مایۆدا پشکنەرێکی نەرویجیی و سویدیی دامەزرێنران. هەڵگیرساندنی جەنگ جێبەجێکردنی ئەم بڕیارەی مایەپووچ کرد.

لەکاتی هەڵگیرساندنی جەنگدا، ئەرمەنییە نەتەوەییەکان وایان دەبینیی کە سەرکەوتنی ڕوسیا دەرفەتێك بێت بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنیی لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات. پرۆپاگەندەی ڕوسیا هانی ئەم جۆرە خولیایانەی دەدا. چەند هەزار ئەرمەنییەك بە سوپای ڕوسەوە پەیوەست بوون، هەروەها ئەو ئەرمەنییانە هەبوون کە لە سوپای عوسمانییدا هەڵاتبوونو چالاکی پارتیزانانەیان لە پشت هێڵەکانی عوسمانییەوە دەنواند. بەپێچەوانەی ئەم هەلومەرجەوە، سوپای عوسمانیی دەستیکرد بە پەرتەوازەکردنی ڕاگواستراوەکانی ئەو ناوچانەی کەتبوونە پشتی بەرەکانەوە. ژمارەیەك کۆمەڵکوژیی لە ئاستی بەرتەسکدا قەومان. لەکۆتایی مارتدا، کۆمیتەی ناوەندیی(ك.ی.پ) لە هەموو ئەگەرەکاندا بڕیاری ڕاگواستنی دانیشتووانە ئەرمەنییەکانی نێو ناوچەی جەنگی بۆ ناوچەی "زور" لە ناوجەرگەی بیابانی سوریاو لەوێشەوە بۆ باشووری سوریاو میسۆپۆتامیا. هەڵگیرساندنی ڕاپەڕینێك لەلایەن ئەرمەنییەکانەوە لە "ڤان"ی پایتەختی هەرێمیی، بۆ پشتەوەی پاشەکشەکە، هەستی پەلەکردنی توندترو خێراتر کرد. لە مایۆدا ڕاگواستنەکان بە خەستی دەستیپێکرد. ئەوەی

بە پێی بڕیارە فەرمییەکەی کابینە لە ٢٧و هەروەها ٣٠ مایۆدا پەسەند کرا. لە هاوینی ١٩١٥دا، ڕۆژهەڵاتو ناوەندی ئەنەدۆڵ لە ئەرمەنیی پاك کرانەوە. ئەمە ڕاگواستنی ئەرمەنییەکانی ڕۆژئاوای بەدواداهات، جێبەجێکردنی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاواز بوو. لە هێندێك ناوچە خێزانەکان ماوەی ٢٤ ساتیان بۆ دانرا، لەهێندێك شوێن عەرەبانەو گوێدرێژ ڕێگەیان پێدرا، لە هێندێکی دیکە دەبووایە هەر کەسێك بە پێی خۆی بڕوات. کاروانی ئەرمەنییە ڕاگوێزراوەکان لەلایەن هێزی ژاندارمەوە پاسەوانی دەکران، ئەوەی لە زۆربەی بارەکاندا دڕندانە هەڵدەسوڕان. هەرچەندە ژمارەی ژاندارمەکان کە پاسەوانی کاروانەکانیان دەکرد کەم بوون، قوربانییەکان پێدەچێت هێندە بەتوندیی ملیان پێ کەچ کرابێت کە نزیکەی چ نموونەیەکی بەرگریی نابینینەوە.

ئەو دوورخستنەوەیە(کە بە فەرمیی "تەهجیر/ڕاگواستن"ی پێدەگوترا) بووە هۆی مردنی ژمارەیەکی زۆر لە ئەرمەنییەکان، ئەوەی ڕاستییەکی مێژوویی بێ ئەملاولایە. ناکۆکییەکان لەسەر سێ خاڵ زەقبوونەتەوە. یەکەمیان، پێویستیی سەربازیی ئۆپەراسیۆنەکە. مێژوونووسە تورکەکانو لایەنگریان ئاماژە بەو چالاکییە خیانەتکارانەیە دەدەن لەلایەن زۆربەی ئەرمەنییەکانەوە لەماوەی جەنگداو سەختیی ئەوە داخۆ بزانرێت کام لە ئەرمەنییەکان وەفادارەو کامی دیکەیان لایەنگریی ڕوسەکان دەکات. لایەنەکەی دیکە-بەدروستی- ئاماژەی بەوە داوە کە دوورخستنەوەکان تەنیا لە ناوچەکانی جەنگدا ڕووی نەداوە، بەڵکو لە سەراسەری ئیمپراتۆرییەکەدا ئەنجامدراوە.

ناکۆکیی دووەم لەسەر ژمارەیە: مێژوونووسە تورکەکان ژمارەی مردووەکان کەمتر لە ٢٠٠,٠٠٠ دادەنێن، لەکاتێکدا ئەرمەنییەکان هێندێك جار ژمارەکەیان بە دە هێندە لە قەڵەم داوە. هۆکاری ئەو جیاوازییەش، جگە لە پڕۆپاگەندە، بەهۆی جیاوازیی قەبڵاندنی ژمارەی ئەرمەنییەکانە کە پێش جەنگ لە ئیمپراتۆرییەکەدا دەژیانو هەروەها ژمارەی ئەوانەی کۆچیان کردبوو، زۆر دەگونجێت کوژراوەکان لەنێوان ٦٠٠,٠٠٠ بۆ ٨٠٠,٠٠٠بێت.[١٨]

---

[18] ئەم ٦٠٠,٠٠٠ی وەك دروستترین ژمارە بەدەستەوەداوە، لەکاتێکدا لێکدانەوەی "مك کاسی" سەبارەت بە کێشەی ئەرمەنەکان بە ڕادەیەکی زۆر جێگەی گرنگیی پێدانە. ئەو بە جوانی ئاماری خۆی لەمەڕ قوربانییەکان پێشکەش کردووە.

. Justin McCarthy (1983) Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of empire, New York: New York University Press, 30.

سێیەم خاڵ کە بایەخدارترین خاڵی ناکۆکییەکانە بریتییە لە مەبەستی دوورخستنەوەکە، داخۆ جینۆسایدی ئەنجامدراوە. لایەنی تورکیی و هەوادارانی ئیدیعای ئەوە دەکەن کە هەلومەرجەکە لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات کە مەڵبەندێکی مەیدانی جەنگ بووە، بەشێوەیەك بووە کە باندە ئەرمەنییەکان (کە لەلایەن سوپای روسیاوە پشتگیریی دەکران) سەبارەت بە دەستبەسەرداگرتنی ئەو ناوچەیە لە ململانێدا بوون، هەروەها ئەوان دان بەوەدا دەنێن کە دانیشتووانە موسوڵمانە خۆماڵییەکان (بەتایبەتیی کورد) هێرشی توندیان کردۆتە سەر ئەو ئەرمەنییانەی ڕەوانەی سوریا کراون، بەڵام ئەوان ئەمە بۆ لاوازیی کۆنترۆڵی بەشێك لە حکومەتی عوسمانیی دەگێڕنەوە زیاتر لەوەی پەیوەندیی بە سیاسەتەکانی ئەو حکومەتەوە بێت. ئەوانەی ئاماژە بەوە دەدەن کە تۆمارە فەرمییەکانی حکومەتی عوسمانیی، ئەوەندەی دەزانرێت، هیچ دۆکیومێنتێکی سەبارەت بە تێوەگلانی حکومەت لەو کوشتن و بڕینەدا دەرناخات. لایەنی ئەرمەنیی هەوڵیداوە ئەم تێوەگلانە دەربخات، بەڵام بەشێك لەو دۆکیومێنتانەی خستوونیەتیە بەرچاو (ئەوەی پێیەڕەکانی ئەندۆنیانی پێدەگوترێت) وا دەردەکەوێت کە ساختەو قەڵب بن. زۆربەی بڵاوکراوە بەریتانیی و ئەرمەنییەکان سەبارەت بەو کێشەیە لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانیی باس لە تێوەگلانی حکومەتی عوسمانیی دەکات، مۆرێکی گران لە دەمی پڕۆپاگەندەیی دەمی جەنگیی لەخۆی داوە. لەلایەکی ترەوە ناتوانرێت هەمان شت سەبارەت بە سەرچاوەکانی ئەڵمانیی سەردەمی جەنگ بگوترێت. زۆر لە ئەڵمانەکان بەوەی بینیبوویان ڕاچڵەکیبوون و هەوڵیاندابوو کە حکومەتی بەرلین بێننە سەر ئەو باوەڕی کە پێویستە شتێك بکات، بەڵام ئەو پاساوەی دەهێنرێتەوە ئەوەیە کە حکومەتی ئەڵمانیی ئیمپریالیی زۆر بە وریاییەوە هەڵسوڕاوە بۆ ئەوەی هاوپەیمانییەکەی نەکەوێتە مەترسییەوە. هەروەها بە هەرحاڵ حکومەتی عوسمانیی ئەوەی ئاشکرا کردبوو کە ناتوانێت بەرگەی هەر دەستوەردانێك لەو مەسەلەیەدا بگرێت.

بەم شێوەیە ئێمە دەتوانین چ دەرئەنجامێك بەدەستەوە بدەین؟ لە ڕاپۆرتی ئەو شایەتحاڵانەی نەك تەنیا سەر بە مسیۆنێریە ئەڵمانیی، نەمسایی، ئەمەریکیی و سویسرییەکان بوون، بەڵکو ئەفسەرانی ئەڵمانیی و نەمسایی و هەروەها ئەو دیپلۆماتانەی کە لە پەیوەندییەکی بەردەوامدابوون بە دەسەڵاتدارانی عوسمانییەوە، لەو بەڵگانەوە کە پاش جەنگ لەلایەن دادگای لێکۆڵینەوەی عوسمانییەوە لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنیی کراوە، تەنانەت تا ڕادەیەکی دیارییکراویش لە بیرەوەریی ئەو ئەفسەرو هەروەها کارگێڕە یەکێتییخوازانە دەتوانین بگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە ئەگەر حکومەتی عوسمانیی بە شێوەیەك بێت کە خۆی

له جینۆسایدەوە نەگلابێت، ئەوا ئەڵقەی نێوخۆیی کۆمەڵەی یەکێتیی و پێشکەوتن لە سایەی ڕێنمـایی تەلعـەت خوازیـاری "چارەسـەرکردنی" کێـشەی ڕۆژهـەڵات بـوون لـە ڕێگـەی قەڵاچۆکردنی ئەرمەنـەوە، ڕاگواستنەکەشیان وەك پەرەدەیـەك بـۆ داپۆشـینی ئـەم سیاسـەتە بەکارهێنا. ژمارەیەك لە سەرۆکە هەرێمییەکانی کۆمەڵە هاوکاریی ئەم قەڵاچۆکردنیەیان کرد، ئـەوەی بەشـێوەیەکی بنـەڕەتیی لـە ڕێگـەی "تەشـکیلاتی مەخـسووسە"وە ڕێکخرابـوو و لەسـایەی بەڕێوەبـەرە سیاسـییەکانی وەك بـەهادین شـاکر(هـەروەها ئەنـدامانی کۆمیتـەی ناوەنـدیی ك.ی.پ). ژمارەیـەك فەرمانـدارە هەرێمییـەکانی وەك دکتـۆر محەمـەد ڕەشـید لـە دیاربەکر، خۆیان هاندەرێکی ئەم ستەمکارییە بەربڵاوانە بوون کە سەبارەت بە ئەرمەنییـەکان بـەڕێوە دەچـوو، بـەڵام هـەروەها فەرمانـدارو ئەفـسەرانی ئـەوتۆش هـەبوون کـە ئامـادەی هاوکـاریی و بەشـداریی نـەبوون. هەرچـەندە ئەوانـە لابـران و بەخـەڵکانی دیکـە شـوێنیان گیرایەوە. ڕێبەرانی کۆمەڵە لەم بارەیەوە "لەسەر زەوی" بڕیاری ڕاستیینەیان وەرگرت.

ئـەو ڕاسـتییەی تۆمارەکـانی تەشـکیلاتی مەخـسووسە لـەنێوبران و ئەوانـەی (ك.ی.پ)یـش ونکران، وادەکات سەخت بێت، گەر مەحاڵ نـەبێت، ڕادەی وردی بەشدارییکردن و تێوەگلانی کەسایەتیی و دەزگاکانمان لەو قەڵاچۆکردنەدا بۆ بسەلمێنن، بەڵام چیدی ناتوانرێت نکۆڵیی لەوە بکرێت کە (ك.ی.پ) بەشێوەیەکی ناوەندیی سیاسـەتی قەڵاچۆکردنەکەیان بەدەستەوە گرتبوو و هاندەری بوون.

نموونەی ئەم قەڵاچۆکردنە لـە هـەموو شـوێنێك نزیکـەی هـەمان شـت بـوو(ئـەوەش لەخۆیـدا گەنگەشەیەکی بەهێزە بۆ بوونی سیاسەتێکی هەماهەنگ). پیـاو و منداڵـی کوڕ(جگـە لەوانـەی زۆر منداڵ یاخود پیر بـوون) لەسـەرەتای قەڵاچۆکردنەکەدا لـە ژنـان جیادەکرانـەوە. پیاوەکـان یا ڕاستەوخۆ لە شارەکاندا دەکوژران یـان لـە کـاتی گواسـتنەوەدا لـە سـەرەڕێگەکان "کێڵگـەی کوشـتن"دا لـەنێودەبران. بەتایبـەت ئەوانـەش کـە لـە سـوپادا بـوون ئاسـان بـوو. لـە ٢٥ی فێبرایەردا، بە تایبەت پاش تێکشکاندنەکەی ساری قامیش، هـەڵاتن لـە سوپادا زیـادی کرد و فـەرمانێك دەرچـوو کـە سـەربازە ئەرمەنییـەکان چەك بکرێن. ئـەم فەرمانـە بـۆ ئـەو بەتالیۆنانـە تـەرخانکرابوو کـە سـەربازە ئەرمەنییـەکان بـە ژمارەیـەکی زۆر ڕاژەیـان تێـدا دەکـرد، هەربۆیـە کاتێك کوشتنی ئەرمەنییەکان دەستیپێکرد، ئەمانە بوونە نیشانەیەکی ئاسان.

دوورخراوەکـان بەگشتیی مامەڵەیـەکی فرە توندیان لەگەڵدا کـرا کاتێـك بـەرەو بیابانـەکانی سـوریا ڕاپێـچکران و ئەوانەشـی گیانیـان دەربردبـوو ترنجێنرانـە ئۆردوگاکانـەوە بەدرێـژایی ڕووباری فورات بێئەوەی هیچ بژێویی و خۆراکێکیان بۆ دابین بکرێت، زۆربەیان لـە برسێتیی،

نەخۆشیی و کەوتنەبەر ئەو کەش و هەوا دژوارە گیانیان لەدەستدا. هەڵویستی خەڵکانی ئەو ناوچانەی کاروانە ئەرمەنییەکانیان پێدا تێدەپەڕی، لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر جیاواز بوو. هێندێك جار ئەرمەنییەکان لەلایەن لادێییەکان یاخود خێڵەکان یا جەردەکانەوە پەلامار دەدران و ئەو کەلوپەلانەی پێیان بوو لێیان دەسێندراو یاخود تەنانەت دەشکوژران. بەلام هەروەها نموونە گەلێکیش هەن کە خەڵکانێکی هەژار نانی خۆیان لەگەڵ ئەو دوورخراوانەدا کردووە بە دوولەتەوە، یاخود خێڵەکان فریایان کەوتوون. ژمارەیەکی تەواو مەزنی کچانی ئەرمەنیی کەوتنە نێو ماڵە موسوڵمانەکانەوە و بوونە موسوڵمان. هەرچەندە هاندەری ئەو جۆرە کارەو بردنی ئەو کچانە لە خۆشەویستییدا نەبووە، بەلام بێگومان ژمارەیەك گیانی لەمردن رزگارکرد.[١٩]

ئەگەر ئەوەمان پەسەند کرد کە دەستەیەك لەنێو (ك.ی.پ)دا هۆشیارانە تێکۆشاون بۆ قەلاچۆکردنی ئەوانەی بەشێکی دانیشتووانەکەی خۆیان پێکدەهێنا، پێویستە ئەو پرسیارەش بکەین کە کارێکی وا بۆچی؟. هۆکاریی سەرەکیی بێگومان نەتەوەییە، بەلام نەك وەك ئەوەی توێژەرە ئەرمەنییەکان بروایان پێیەتی، واتە خولیای پان تورکیزم. کردنەوەی رێگە بەرەو ئاسیای ناوەند دەگونجێت هاندەرێکی ئەمە بێت، بەلام پان تورکیزم لەراستییدا لانی کەم تا ساڵی ١٩١٧جولانەوەیەکی لاوەکیی بوو. هەرچەندە نەتەوایەتیی موسوڵمانی عوسمانیی فرە بەهێز بوو. ئەو راستییەی کە نها لانی کەم بەشێکی دانیشتووانە موسوڵمانەکەی ئەنەدۆڵ لە(موهاجیر)ی ناوچەکانی بالکان، دەریای رەش یاخود قەفقاس پێکدەهاتن کە دەوڵەتە کریستیانییەکان داگیریان کردبوو. ئەمە تەنگەژە ئیتنییەکانی دژوارتر کرد. ئەم خەڵکە ئەوەیان کەوتبووە یاد کە چۆن زیاتر لەجارێك، خۆیان یان باوانیان ناچار کرابوون زێدی باپیرانیان جێبهێڵن، هەربۆیە ئەو بڕیارەیان بەخۆیاندابوو چیدیکە رێگە نەدەن ئەمە رووبداتەوە.

کۆمەڵکوژییەکە هیچ جۆرە تیۆرێکی رەگەزیی ساختە هاندەری نەبوو(ئەمەش جیاوازیی سەرەکیی بوو لەگەڵ چەوسانەوەی جووەکان لەلایەن نازییەکانەوە لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانییدا). هەرچەندە، ئەوەش راستە کە زۆربەی تورکە لاوەکان کەوتبوونە ژێر کاریگەریی ماتەریالیزمی بایەلۆجیی و داروینیزمی کۆمەلایەتیی و جیهانیان لە حاڵەتی ململانێ و مانەوەدا لەنێوان نەتەوە جیاوازەکاندا دەبینی. لەم جیهانبینییەدا دەگونجێت ئەرمەنیی و

---

[19] لە پوختەی کێشەی ئەرمەنییدا تا رادەیەکی زۆر پشتم بە "تانەر ئاکشەم" بەستووە کە لەکاتی نووسیندا لێوەشاوەیی پێشانداوە. Akçam, *İnsan hakları ve Ermeni sorunu*

یۆنانییــە عوسمانییــەکان بەئاســانیی وەك "میکــرۆب" یــاخود "لویــەکی شــێرپەنجەیی" تەماشابکرێت کە تەندروستیی و ژیانی "لاشەی" عوسمانی دەخاتە مەترسییەوە. جێگەی بایەخە، دەتوانین ئەو جۆرە چەمك و دەستەواژانە لە لێدوانەکانی ئەوانەدا ببینینەوە کە لەو ستەمکاریی و تاوانانەدا تێوەگلاون.[20]

هێرشکردن سەر کەناڵی سوێس

لە یەنایەری ١٩١٥دا یەکەمین هەوڵ بۆ گرتنی کەناڵی سوێس درا کاتێك ٢٠٠٠٠سەرباز لەماوەی دە رۆژدا لە بیابانی سینا پەڕینەوە، بەڵام هەوڵەکەیان بۆ پەڕینەوە یاخود پچڕاندنی ڕێگەی کەناڵەکە شکستیخوارد. هەروەها وەك چاوەڕواندەکرا چ ڕاپەڕینێکی چەکداریی دژی بەریتانییەکان لە میسر وەك پشتگیرییەك و بەدەمەچوونێکی جیهاد، نەقەوما. سوپای عوسمانیی بە زیانێکی کەمەوە بەرەو باشووری فەلەستین پاشەکشەی کرد. هەروەها دووەمین هەوڵیش بۆ هێرشکردنە سەر کەناڵەکە لە ساڵی ١٩١٦دا شکستیخوارد.

هێرشی هاوپەیمانەکان

پاش ئەم هەوڵە بەراییەی عوسمانییەکان، ڕاستەوخۆ هاوپەیمانان دەستپێشخەریی خۆیان کرد. یەکەمین کاری هێرشکارانەی بەریتانییەکان بریتیبوو لە دابەزاندنی دوو تیپی هندیی لە سەرووی کەنداوی فارس بۆ پاراستنی دامەزراوە نەوتییە بەریتانییەکان لە کەنداو(ئەوەی لە پاش گۆڕینی وزەی خەڵوز بە نەوت لەلایەن کەشتیگەلی بەریتانییەوە، بایەخی پەیداکرد). لە بەرەی سینا، پەلاماری عوسمانییەکان بۆسەر کەناڵی سوێس، حکومەتی بەریتانیای لە لاوازیی خۆی بەئاگا هێنایەوەو ساڵانی ١٩١٥-١٩١٦ بنیاتنانەوەی وردە وردەی هێزەکانی ئەوێی بەخۆوەبینی کە خۆی بۆ پەلامار ئامادە دەکرد.

هەرچەندە ئامانجی سەرەکیی هاوپەیمانان دەردەنێل بوو-کە لە ڕووی ستراتیژییەوە دروست بوو- دەبوایە هێرش بکرایەتە سەر تەنگەکان و ئەستەمبوڵ داگیر بکرایە، بەوەش بە

---

[20] "قوشچو باشیزادە ئەشرەف بەگ" کە ئەندامی ڕێبەرایەتیی "ڕێکخراوی مەخسووسە" بوو یۆنانییە عوسمانییەکانی وەك "لویەکی شێرپەنجەی ناوخۆ" دەناساند کە پێویستە ریشەکێش بکرێت. دکتۆر محەمەد ڕەشیدیش، والی بەدناوی دیاربەکر، کێشەکەی وەك هەڵبژاردنێك لەنێوان کوشتنی نەخۆش و نەخۆشەکە پێکەوە یاخود وێرانکردنی نەتەوەی تورك بەدەستی شێتە پیاوان" دەبینی، بڕوانە:
Mithat Şükrü Bleda (1979) *İmparatorluğun çöküşü*, Istanbul: Remzi, 61.

گورزێك ئیمپراتۆریی عوسمانیی لە دەستكەوتنی هاوكارییەكانی لە ئەڵمانیا دادەبڕن و ئەگەری دابینكردنی پێویستییەكانی بەرەی روسیا و بەهێزكردنی گونجاو دەبێت. هەروەها دەگونجێت ئەم ستراتیژییە دەوڵەتانی ڕاڕای بالكان بهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی بە هاوپەیمانانەوە پەیوەستبن. پاش ئەو بنبەستەی كە لەبەرەی رۆژئاوا هاتبووە پێش، واپێدەچوو ئەمە دەرفەتێكی زێڕین بێت بۆ ئەوەی ئەڵمانیا لە دەرگای پشتەوە تێكبشكێنرێت.

یەكەمین هەوڵ بۆ پەلاماری تەنگەكان لە ماوەی فێبرایەرو مارتی ١٩١٥دا درا. ئەمە بە تەواویی ئۆپەراسیۆنێكی دەریایی بوو كە تێیدا كەشتیگەلی جەنگیی فەرەنسیی و بەریتانیی هەوڵی بێدەنگكردنی دەستەی تۆپخانەی عوسمانییان دەداو خوازیاری هەڵگرتنەوەی كێڵگە مینەكانی دەردەنێل بوون. بەڵام كاتێك لە ١٨ی مارتدا دەركەوت زیانێكی قورس دەدەن، ئۆپەراسیۆنەكە هەڵوەشێنرایەوەو بڕیاردرا كە هێرشێكی وشكاوەكیی ئەنجامبدەن، بەوەی هێزەكانیان لە كەنارەكانی ئاسیای بچووك و نیمچە دورگەی گالیپۆلی دابەزێنن. یەكەمین دابەزاندنی هێزەكان لە ٢٥ی ئەپرڵدا روویدا. هێزە سەربازییە بەریتانیی و ئوسترالییەكان ژمارەیەك كەناری ناوچەكانیان داگیر كرد بەڵام پێش ئەوەی بگەنە لوتكەی ئەو زنجیرە بەرزاییەی بەسەر نیمچە دورگەكەدا دەڕوانێت، شەڕیان لەگەڵدا كراو ناچاركران بوەستن. هەروەها دابەزینی هێزی نوێ لەئوتدا نەیتوانی درزە بكات، هەربۆیە سوپای هاوپەیمانان ناچاربوون ئەو شوێنە چۆڵبكەن. بۆ عوسمانییەكان ئەم سەركەوتنە بەسەر بەریتانییەكاندا سەرچاوەیەكی مەزنی شانازیی نەتەوەیی بوو، بەڵام لە هەمان كاتدا ئەو شەڕەی لەگالیپۆلی روویدا تاڕادەیەكی زۆر زیانی جەنگەكەی پێگەیاندن، لەوانەیە كە زیاتر لە ٣٠٠٠٠٠ قوربانییان هەبێت.[21]

هەروەها سەركەوتنی سەرەكیی دیكەی سوپای عوسمانیی لە ساڵی ١٩١٦دا بوو، تیپە سەربازییەكانی سوپای هیندیی بەریتانیی، ئەوەی بە كەناری رووباری دیجلەدا بە ئاراستەی بەغدا هەڵدەگەڕا، دەورەدراو ناچار كرا لە ژوئیە لە كوت ئەلعەمارەدا خۆی بەدەستەوە بدات و ١٣٠٠٠دیلی لێگیرا. "ژێنەڕاڵ تاوزەند"ی فەرماندەی ئەو هێزە تا دوا ماوەی جەنگی لە

---

[21] Robert Rhodes James (1965) *Gallipoli*, London: Batsford, 348: (Alan Moorehead (1989) *Gallipoli*, London: Andre Deutsch, (first edition 1956), 300). Edward J. Erickson (2001) in *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the First World War*, Westport: Greenwood, 237

ئەستەمبوڵ بردەسەر. سەربازەکانیش لە کامپی دیلەکان لە ئەنەدۆڵ دەیانگوزەراند، ئەوانەی کە لەویٚ زۆربەی کات بێگاریان پێدەکرا.

یەکە سەربازییە عوسمانییەکان تەنیا لەسەر قەڵەمڕەوی عوسمانیی نەدەجەنگان، بەڵکو لەسەر داوای سوپاسالاری ئەڵمانیی، ئەوانە بۆ یارمەتییدانی ئەڵمان و نەمساییەکان رەوانەی رۆمانیا و گالیسیا و بولگاریا لە مەکەدۆنیا دەکران. ناردنی ئەم هێزانە بۆ ئەوروپا بارێك بوو کە ئیمپراتۆرییەکە بە ئەستەم دەیتوانی لەژێری دەرچێت، چونکە لەنیوەی دووەمی ساڵی ١٩١٦ەوە شتەکان لە تێکڕای بەرەکاندا بە ئاراستەیەکی نالەباردا رۆیشتن. روسەکان پێشڕەوییان بەرەو ئەنەدۆڵ بەردەوام بوو، دواجار تەرابزۆن، ئەرزڕۆم و ڤانیان گرت، بەخشینی چەك و زێڕو بەڵێنی سەربەخۆیی لەلایەن بەریتانییەکانەوە، "شەریف حوسێنی" فەرمانڕەوای میراتگری عوسمانیی لە مەککە هاندا جەنگێکی عەرەبیی بۆ سەربەخۆیی دەستپێبکات. لەسەرەتادا ئەم جەنگە جگە لە بێزارکەرێك بەولاوە شتێکی ئەوتۆ نەبوو، بەڵام بە هاوکاریی ئەفسەرانی بەریتانیی و تفاقی سەربازیی وردە وردە بەدرێژایی دوو ساڵی داهاتوو بووە مەترسییەکی بایەخدار. لە هەمان کاتدا، سوپای بەریتانیی توانی پێگەی خۆی لە میسۆپۆتامیادا و هەروەها لەبەرەی فەلەستیندا بەهێز بکات.

لەمارتی ١٩١٧دا یەکە سەربازییە بەریتانییەکان بەغدایان گرت و بەرەو سەرووی رووبارەکە کشان. لە فەلەستین دوو هەوڵی بەریتانییەکان لە بەهاردا بۆ دزەکردن لە غەزەوە شکستهێنا. سوپای عوسمانیی لەدەست برسێتیی و نەخۆشیی دەیناڵاند. لە زستاندا رشك و ئەسپێی قژو نێو جلەکان، تیفۆیان لەگەڵ خۆیاندا هەڵدەگرت. دەتوانرا ئەوانە بەهۆی پاکردنەوەی تەواویی سەربازەکان و گەرمکردنی جلەکانیان قەڵاچۆ بکرێن، بەڵام ئەوە پێویستی بە ئاوو سووتەمەنیی هەبوو کە چنگ نەدەکەوت. لەهاویندا مەلاریا بڵاوببووەوە، بەتایبەت لە دەشتە کەنارییە شێدارەکاندا یاخود لەوناوچانەی ئاوی وەستاویان لێبوو. لەکۆتایی هاوین و سەرەتای پایزدا، بەهۆی پیسبوونی ئاوی خواردنەوە، کۆلێرا بڵاوبووەوە. ئەوەی مەزنترین پەتای کوشندە بوو. سەرباری ئەوەش، کەمیی ڤیتامین، نەخۆشیی ئەسکەرپوت(هەڵئاوسانی پووك و خوێنبەربوونی/سەردەشتیی) لێکەوتەوە. بەگشتیی، سوپا تاڕادەیەکی باش پڕچەك کرابوو(بە چەکی ئەڵمانیی و هێندێکیش بەلچیکیی و روسیی) ،بەڵام لە رووی پێویستییەکانی ئازووخەوە پەرێشان بوو. لە ساڵی ١٩١٧دا، سەربازەکان بەرگی دڕاو و پەڕپوتیان لەبەردا بووو زۆربەیان بە پێخاوسیی رێیان دەکرد. رەوشەکە فرە بەد بوو بەچەشنێك سەربازان بەپۆل لە سوپا هەڵدەهاتن. شتێکی نائاسایی نەبوو بۆ یەکە

سەربازییەکان کە لە ڕێگەی ئەستەمبوڵەوە بۆ بەرەکان (ئەوەی گەشتی مانگ‌و نیوێك بوو) نیوەی ژمارەی هێزەکانی خۆیان یان زیاتر لەدەست بدەن. لەکۆتایی جەنگدا نزیکەی نیوملیۆن سەربازی هەڵاتوو هەبوو.[22] لەساڵی ١٩١٦دا سوپا لە لوتکەی هێزیدا ٨٠٠,٠٠٠ سەربازی ڕاگرتبوو، لەساڵی ١٩١٧دا ئەو هێزەی بۆ نیوە دابەزی‌و لە ساڵی ١٩١٨دا تەنیا سەدهەزار سەرباز لە مەیدانی جەنگدا مایەوە. گرفتی سەرەکیی بریتیبوو لە نەبوونی تەواویی ئاسانکارییەکانی گواستنەوە بوو. ڕێگای ئاسنیی هێشتا تاکە فارگۆن بووو بەنێو زنجیرە چیاکانی تۆرۆس‌و ئەمانۆسدا تێنەدەپەڕی، هەربۆیە ڕێگەیەکی ئاسنیی ڕاستەوخۆ لەنێوان ئەنەدۆڵ(هەروەها پایتەخت) لەگەڵ بەرەکاندا نەبوو، ئەمە مانای ئەوە بوو-وەك نموونەیەك- ئەو تەقەمەنییانەی لە ئەڵمانیاوە دەهێنران دەبووایە تا دەگەیشتە بەرەی فەلەستین زیاتر لە دوازدە جار باربکرێن‌و دابگیرێنەوە. لەبری ئەوەی توانای بەرگریی بەرەکان بەهێز بکرێت، کاردانەوەی ئەڵمانیی بەپێچەوانەوە بریتیبوو لە ئامادەباشیی بۆ ئەنجامدانی دژەهێرشێك بۆ سەر بەغدا، ئەوەی هێزێکی نوێی بەناوی "یلدرم/بروسکە" لە حەلەبەوە بۆ کۆکرایەوە بە فەرماندەیی "ڤۆن ڤالکنهاین"ی سوپاسالاری پێشووی ئەڵمانیی. زیاتر لە ١٣٠٠٠سەربازی ئەڵمانیی ڕەوانەی حەڵەب کرا، بەڵام کاتێك گەیشتن ، هەلومەرجەکەی فەلەستین هێندە دژوار بوو، کە لەبری بەغدا، ئەوانە ڕەوانەی ئەوێ کران. وێڕای ئەوەش، سوپای بەریتانیی لە هێڵی غەزەوە لە دیسەمبەردا دزەی کردو تەنیا پێش جەژنی سەری ساڵی ١٩١٧دا ئۆرشەلیمی گرت.

تەنیا پەرەسەندنێکی ئەرێیی ئەو ساڵە لە دیدی عوسمانییەکانەوە ئەوە بوو کە پاش شۆڕشی ڕوسیی لە نۆڤەمبەری ١٩١٧(مەبەستی شۆڕشی ئۆکتۆبەرە بە ڕۆژژمێری گریگۆریی/سەردەشتیی)، دەوڵەتی عوسمانیی داوای ئاگربەستی کرد. لەو دانوسانە ئاشتییانەی کە پاشتر لە برێست لیتۆڤێسك(دیسەمبەر- مارتی ١٩١٨) ئەنجامدرا، ڕوسەکان ڕازییبوون کە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات چۆڵبکەن، بەو ناوچانەشەوە کە لە ساڵی ١٨٧٨داگیریان کردبوو، بەڵام لەو کاتەدا کە دانوسان لە برێست بەردەوام بوو، سوپای ڕوسیی لە ئەنەدۆڵ هەڵوەشابووەوەو هێزەکانی تورك ناوچەکانی بندەستیانی دەگرتەوە. بەرگرییەکی فرە سەخت لەلایەن ئەرمەنییەکانەوە بەرووی تورکاندا کرا، ئەوانەی کە ڕوسەکان نها دەستیان

[22] . Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the world war*, New Haven: Yale University Press, 262.

لێهەڵگرتن. هەزارەها ئەرمەنیی دیکە لەگەڵ سوپای روسدا بەرەو رۆژهەڵات پاشەکشەیان کرد.

پاش شۆڕشی روسیی، لە دیسەمبەری ١٩١٧دا، دەستەی دژە بەلشەفییەکان لە جۆرجیا، ئەرمینیا، ئازەربایجان، کۆماری قەفقاسیایان دامەزراند کە پایتەختەکەی لە تبلیسی بوو. ئەم کۆمارە ئەوەی رەتکردەوە کە دان بە گەڕانەوەی سنوورەکەی ساڵی ١٨٧٦دا بنێت، هەربۆیە سوپای عوسمانیی بەهێز ناوچەکەیان داگیرکردو حکومەتی عوسمانیی داواکارییە زەمینییەکانی خۆی بۆ ئەو دیوی ئەو ئاستە بەرزکردەوە کە لە بریست لیتۆڤیسکدا لەسەری رێکەوتبوون. شۆڕشی روسیی پاڵنەرێکی بە هێزە پان تورکیستەکان بەخشیی و ئەنوەر پاشا نها خۆی بەتوندیی لایەنگریی لە هزری دامەزراندنی ئیمپراتۆرییەکی نوێ دەکرد کە بە یەکگرتن لەگەڵ ناوچە تورکییەکانی ئاسیای ناوەند، قەرەبووی لەدەستچوونی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بکاتەوە. وێڕای ئەو رەوشە مەترسییدارەی لە بەرەی میسۆپۆتامیا و فەلەستیندا لەئارادابوو، ئەو هێزانەی لە گالیسیا گەڕابوونەوە لەجیاتی ئەوەی رەوانەی باشووریان بکات، کەچی ناردنیە قەفقاس. کاتێك کۆمارەکەی قەفقاس لە مایۆی ١٩١٨دا رووخا، ئەڵمانەکان کە بەرژەوەندیی بنەڕەتییان لەوەدا بوو دەست بەسەر بیرە نەوتەکانی باکۆدا بگرن، هەوڵیاندا لغاوی عوسمانییەکان بکەن، بەڵام ئەنوەر فشاری لە هێزە سەربازییە عوسمانییەکان کردتا ئازەربایجان لە سێپتەمبەردا داگیر بکەن. بەلشەفییەکان، بەناڕەزایەتییەوە ئامادە نەبوون شان بخەنە ژێر باری رێکەوتننامەی برێست– لیتۆڤیسك، بەڵام لە رووی کردارییەوە شتێکی زۆر کەم نەبێت پێیان نەدەکرا.

ئەو کاتەی سوپای عوسمانیی چوونە باکۆ، جەنگەکەیان نزیکەی دۆڕاندبوو. لە ٨ی ئوت بەرەوسەر، سوپای ئەڵمانیی لە فەرەنسا بەهێواشیی، بەڵام نەبەزانە ناچارکران پاشەکشە بکەن. لە ٢٠ی سێپتەمبەردا، سوپای بەریتانیی بەشێوەیەکی بەرچاو دەلاقەیان کردە بەرەی فەلەستینەوە لەشەڕی "مەجیدۆ"و پاشماوەی سوپای عوسمانیی گەڕانەوە باکوور. هەڵمەتێکی سەربازیی بەریتانیی–فەرەنسیی لە سالۆنیکا لە ٢٩ی سێپتەمبەردا بولگارییەکانیان تێکشکاند، ئەوەی لە ساڵی ١٩١٥دا بەهێزەکانی ناوەندەوە پەیوەست ببوو بەستینێکی لەنێوان ئەڵمانیا و نەمسا و ئیمپراتۆریی عوسمانیی پێکهێنابوو. بولگاریا لە ٢ی ئۆکتۆبەردا خۆی دا بەدەستەوە.

حکومەتی یەکێتییخوازان ئەمێستا درکی بەوە کرد کە جگە لە داوای ئاگربەست چارەیەکی دیکە لەبەردەمدا نیە. هەروەها پێشبینیی ئەوەی کرد کە دانوسانێك کە سەرکردایەتیی

دەورانــی جــەنگی گرتبێتــەخۆ(ئــەو ئەندامانــەی کــە هاوپــەیمانان بــە تاوانبــاری جــەنگ لــە قەڵــەمیان دەدان) فــرە ســـەخت دەبێــت. لەبەرئـــەوە کابینەکـــە دەســـتی لەکارکێـــشایەوەو کابینەیـەکی دیکـە بـە سـەرۆکایەتیی ژێنـراڵ ئەحمـەد عیـزەت پاشـا شـوێنی گرتـەوە. پـاش گفتوگۆیـەکی سـەرەتایی کـە ژێنـراڵ تاوزەنـد ناوبـژیوان بـوو، ئاگربەسـت لـەنێوان نوێنـەرانی عوسمـانیی بـە سـەرکردایەتیی حوسـوین رەئـوف"ئۆربـەی"و هــەروەها فەرمانــدەی یــەکی دەریایی بەریتانیی کە لە مۆدرۆس لەدەریای ئیجەدا لەنگەری گرتبوو، لـە ٣١ی ئۆکتۆبـەری ١٩١٨دا مۆرکرا.

سیاسەتەکانی چاکسازیی ١٩١٣-١٩١٨ : گۆڕانە کۆمەڵایەتیی و کەلتوورییەکان

(ک.ی.پ) ئەو دەسەڵاتە قۆرخکراوەی بەکارهێنا کە لـە یەنایـەری ١٩١٣دەسـتی کـەوتبوو و هەروەها ئەو راستییەی کە لەرێگـەی هەڵوەشـاندنەوەی جیاوگـەکان لـە ئۆکتۆبـەری ١٩١٤(ئـەو بۆ یەکەمجار لەماوەی ئەم چەند ساڵەدا گەورەی ماڵی خۆی بوو) بۆ سـەپاندنی بەرنامەیـەکی چاکسازییە سیاسیی و کۆمەڵایەتییەکان.

بەشـێك لـەم پرۆگرامـە بایـەخی بـە چاکسازیی کـارگێڕیی دەدا، پـێش هـەموو شـتێك لـەنێو سـوپادا. هــەروەك بینیمــان، لــە یەنایــەری ١٩١٤دا، ئــەنوەر، پاڵــەوانی رزگــارکردنی ئەدرنــە، دووجـار پلەکـەی بـەرز کرایـەوە، پلـەی پاشـای پێـدراو کرایـە وەزیـری جـەنگ. هـەرزوو پـاش ئەوەی دامەزرێنرا، دەستیکرد بە رێکخستنەوەی بەفراوانی سـوپا. بەشـێکی مـەزنی دەسـتەی ئەفسەرانی بەتەمەن لەنێو سوپادا لابران و نێردەیەکی سـەربازی ئـەڵمانیی کـە لـە ٧٠ ئەفسـەر پێکـدەهات و لەلایـەن ژێنـراڵ "لیمـان ڤـۆن سـاندەرس" ەوە سـەرکردایەتیی دەکـرا کـە ئـەرکی چاکسازیی لـە سـوپادا خرایـە ئەسـتۆ. بـە پێچەوانەی نێـردە سـەربازییەکەی جـاری پێـشوو، ئەندامانی ئەم نێردەیە فەرمانـدەیی راسـتیینەیان پێـدراو هـەروەها لـەماوەی جـەنگی یەکـەمی جیهانییــدا ژمارەیــان دەهێنــدە زیــادی کــردو بوونــە زیــاتر لــە ٧٠٠ ئەفــسەر.[٢٣] ئەمانــە دەســەڵاتێکی مــەزنیان پێــدرا. "برۆنـسارت ڤـۆن سـکیلندرۆڤ"ی ئەفسەری ئـەڵمانیی کرایـە سوپاسالارو تەنانەت راستەوخۆ خرایە بندەستی ئەنوەرەوە.

هــەروەها هــەوڵی نــوێ بــۆ چاکــسازیی کــارگێڕیی هەرێمــەکان و زیــاتر کاراکردنیــان لــە ئارادابوو، لەکاتێکدا چەند هـەنگاوێك بـە دابەشـکردنی دەسـەڵات بەسـەر هەرێمەکانـدا هـەبوو.

---

[23] Jehuda L. Wallach (1976) Anatomie einer Militärhilfe: die preussisch– deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835–1919, Düsseldorf: Droste, 246.

لەم بوارەدا سیاسەتەکانی (ک.ی.پ) لە سالانی ١٩١٣-١٩١٤ پێچەوانەی ئەو پێنج ساڵەی پێشوو بوو. ئامانج لە سیاسەتی ناناوەندگەرایی لەبنەڕەتدا راکێشانی عەرەب بوو بۆ پاڵ رژێم کە ئەمێستا تاڕادەیەکی زۆر مەزنترین کەمینەی ئیمپراتۆرییەکە بوونو ئەم سیاسەتانە تەنیا بە شێوەیەکی رێژەیی سەرکەوتووبوون، لەکاتێکدا زۆربەی خانەدانانی عەرەب پشتگیریی یەکێتییخوازانیان دەکرد، گروپە جیاخوازە عەرەبەکان وەك "ئەلعەهد/پەیمان" کە لەلایەن کۆنە ئەفسەرێکی یەکێتییخواز بەناوی "عەزیز عەلی میسریی"ەوە رێبەرایەتیی دەکرا،خەریکی هاندانو ورووژاندنەکانیان بوون.

کایەیەکی دیکە بریتیبوو لە سێکیولاریزەکردنی زیاتری دادوەریی و سیستمی فێرکردن، هەروەها لاوازکردنی زیاتری پێگەی عولەما. لەساڵی ١٩١٦دا، شەیخولئیسلام پایەبڵندترین کەسایەتیی ئاینیی لە کابینە لابراو لەماوەی ساڵێك پاشتردا دەسەڵاتی یاسایی لە هەمووڵایەکەوە سنووردار کرا. لە ساڵی ١٩١٧دادگاکانی شەریعەت خرایە بندەستی وەزارەتی "سێکیولاری" دادەوە. کۆلێجە ئاینییەکان(مەدرەسە)هێنرایە بندەستی وەزارەتی فێرکردنو وەزارەتێکی نوێی دەزگا ئاینییەکان بۆ بەڕێوەبردنی "وەقف" دامەزرێنرا. لەهەمان کاتدا، پرۆگرامەکانی خوێندنی خوێندنگەکان مۆدێرنیزە کرا. تەنانەت خوێندنی زمانە ئەورووپییەکانیش کرانە ناچاریی.

یاساکانی خێزان لەبواری شەریعەتدا مایەوە، بەڵام تەنانەت دزە کرایە ئەم قەڵا سەختەی دەوڵەتی ئیسلامیشەوە. لەساڵی ١٩١٣دا، یاسایەکی نوێی میرات کە پشتی بە دەقە یاساییەکانی ئەڵمانیی دەبەست هێنرایە ئارا. لەساڵی ١٩١١دا، یاسایەك بۆ رێکخستنی کاروباری داد لە دادگا ئاینییەکاندا هێنرایە ئاراو بڕیارێکیش سەبارەت بە یەکشێوەیی یاسای خێزان بۆ تەواوی رەعییەتەکانی عوسمانیی دەرچوو. کە لەسەر بنەمای دەستنیشانکردنێکی هاوچەرخانەی رێکخستن لە چوار ئاینزا دروستکارەکەی ئیسلامەوە دارێژرابوو، یاساکە ژمارەیەك هەموارکردنی بۆ ناموسوڵمانەکان لەخۆگرتبوو.

رەوشی ژنان بەشێکی بەهۆی سیاسەتەکانی (ک.ی.پ)و بەشێکی دیکەش لە ئاکامی کاریگەریی جەنگی یەکەمی جیهانیی، گۆڕانی بەسەردا هات، لانی کەم سەبارەت بە ژنانی چینەکانی ناوەڕاستو سەرەوە کە لە شارەکاندا دەژیان. مافی ژنان بۆ جیابوونەوە لە مێردەکانیان بەشێوەیەك فراوان بووەوە، بەڵام فرەژنی هەرگیز قەدەغە نەکرا. لە سایەی یاسای خێزانیی ساڵی ١٩١٧، گرێبەستی ژنو مێردایەتیی دەبوایە لەبەردەم قازییدا پێکبهاتایەو تەمەنی کچانیش بۆ شووکردن دەبوو لە سەرو ١٦ ساڵییەوە بێت(هەرچەندە

قازیی دەیتوانی چاو بپۆشێت). تورکە لاوەکان هانی ژنانیان دەدا کە لە ژیانی کۆمەڵایەتییدا بەشداریی بکەن، هەروەها ژنانی چینە ناوەندیی و بەرزەکان خەریك لەگەڵ مێردەکانیان لە شوێنە گشتییەکاندا دەردەکەوتن و سەردانی شانۆو کۆنسێرتە مۆسیقییەکانیان دەکرد. لە یانــە نەتەوایەتییــە تورکییــەکانی "جولانــەوەی خانــەی تــورك"(بڕوانــە گەنگەشــە ئایدۆلۆژییەکان) ژنان تەنیا گوێیان لە گوتارەکان نەدەگرت، بەڵکو هەروەها گوتاریشیان دەدا. لە هەموو ئەمانە گرنگتر بریتیبوو لەودەرفەتانەی لەبواری فێرکردندا لەلایەن رژێمی یەکێتییخوازانەوە هێنرابووە ئارا. کچان سوودیان لە گەشەسەندنی ژمارەی خوێندنگەکان لە ئاست و قۆناغی جۆراوجۆردا وەرگرت. زێدەباری ئەوەش، خوێندنی سەرەتایی بۆ کچان لە ساڵی ١٩١٣دا کرایە ناچاریی. هێندە پەیوەندیی بە خوێندنی باڵاوە هەیە، ئەوە یەکەمجار بە کۆلێجی راهێنانی مامۆستایانەوە پەیوەست بوو(کە پاش ساڵی ١٩١٣ بەخێرایی فراوان بووەوە). هەرچەندە لە ساڵی ١٩١٤بەرەوسەر، لە زانکۆی ئەستەمبوڵ چەند کۆرسێك بۆ ژنان کرایەوە.

ژمارەیەك ژنانی عوسمانیی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیی کاریان پێدرا، هەرچەندە رێژەیەکی سەدیی تاڕادەیەك بەرز لە هێزی کاری دەزگا بچووکە پیشەسازییەکان لە ژنان و منداڵان پێکدەهاتن. وەك لە هەر دەوڵەتێك لەو دەوڵەتانەی لە جەنگەوە گلابوون، کەمی هێزی کاری پیاو کە بەهۆی کۆکردنەوەی پیاوان بۆ جەنگ هاتبووەئارا، لە رێگەی ژنانەوە قەرەبوو کرایــەوە، ئــەوەش هــانی تێکــەڵبوونی خێراتــری ژنــانی بــۆ بــازاڕی کــار دا. هــەروەها یەکێتییخوازان کۆمەڵەیان پێکهێنابوو بۆ دامەزراندنی ژنان لەسەر کار بەناوی"کادینلەر چاڵشتیرمە جەمعیەت/کۆمەڵەی خستنەسەرکاری ژنان"، ئەو کۆمەڵەی هەوڵی دەدا ژنان بۆ کایە پیشەسازییەکان کۆبکاتەوەو رەوشی کارکردنیان رێکبخات.[24]

تەواو بەدەر لە نێوەرۆکی سیاسەتەکانیان، تێکڕای شێوازی سیاسەت کە بە تەواویی لە ماوەی ئەم پێنج ساڵەی فەرمانڕەوایەتیی (ك.ی.پ) گۆڕانی بەسەردا هات. یەکێتییخوازان خوازیاری ئامادەباشیی هەموو سەرچاوەکانی وڵات بن لەرێگەی دامەزراندنی رێکخراوە نەتەوەییەکان کە ناوی "میللی" لێنرا. لە هەموویان بایەخدارتر بریتیبوو لە "مودافوعەی میللی جەمعیەت/کۆمەڵەی بەرگریی نەتەوەیی" کە لە ساڵی ١٩١٣دا لە پێناو پێکهێنانی "بەرەیەکی ناوخۆ" لەماوەی جەنگی بالکاندا، دامەزرێنرا. بەشداریکردن لە سیاسەتدا

---

24 Zafer Toprak (1988) ‘Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti: Kadın askerler ve Millî Aile’, *Tarih ve Toplum*, 9 (51), 34–8.

فراوانتر بوو، گەمەی سیاسەت کەمتر لە چوارچێوەی دەستەبژێردا قەتیس مابوو، لەهەمان کاتیشدا توندوتیژتر ببوو. دواجار بەشێکی گرنگ لە بەرنامەی چاکسازییەکان لە پاش سالّی ١٩١٣ جێبەجێکرا کە خۆی لە رزگارکردنی ئابووریی لەدەستبەسەراگرتنە بیانییەکانو کریستیانییە عوسمانییەکانی دەبینێتەوە.

دارایی و ئابووریی: لە لیبرالیزمەوە بۆ ناسیونالیزم

رێکەوت نەبوو کە "محەمەد جاوید بەگی" یەکەمین یەکێتییخوازی راستەقینەو شارەزاو پسپۆڕیی دارایی بچێتە کابینەوە، ئەوەی کە لە ژونی ١٩٠٩دا بووە وەزیری دارایی. یەك لە هۆکارەکانی دەرکەوتنی جولأنەوەی تورکە لاوەکان بریتیبوو لە تورەیی ئەندامە لاوەکانی چینی فەرمانڕەوا لەو رەوشە ئابوورییە نزیك بە ئیمپریالیستییەی کە ئیمپراتۆرییەکەی تێدا نوقم بووە. (ك.ی.پ) فرە هەستی بە پێویستی بەدیهێنانی سەربەخۆیی ئابووریی دەکرد ئەگەر شۆرشەکە پێویست بکات ئاکامێکی بەرهەمداری هەبێت. لەماوەی نێوان شۆڕشەکەو هەڵگیرساندنی جەنگی بالکاندا، هەوڵیاندا ئەمە لە رێگەی چاکسازیی و دانوسانەوە بەدەستبێنن.

نزیککەوتنەوەی یەکێتییخوازان لە رەوشە ئابوورییەکە لە دیدێکی سونەتیی لیبرالأنە بووە. ئەوان هەولّی هاندانی گەشەسەندنی بازرگانیی و پیشەسازییەکاندا لە رێگەی هەڵگرتنی لەمپەرە سونەتییەکانو هاوچەرخکردنی یاساکانی مامەڵەو موڵکایەتیی(بۆ نموونە یاسای زەوی سالّی ١٩١١و یاسای میراتیی لە سالّی ١٩١٣دا). (ك.ی.پ) پشتگیریی لە بازرگانیی ئازاد دەکردو هێشتا پێگەی ئیمپراتۆریی عوسمانیی وەك وەبەرهێنێکی دەرەکیی کەرەسەی خاو نەدەبینی، لە رەوشێکی لاوازیی بنەڕەتیدا لە ولأتە لیبراڵەکانی وەك ئەورووپای رۆژئاواو ئەمەریکا، وەك هۆکارێکی سیاسەتی بازرگانیی. بەلای جاویدەوە، سەرمایەگوزاریی بیانیی و هاوردەکردنی شارەزاییە بەڕێوەبەرییە بیانییەکان بایەخی یەکەمی هەبوو، هەربۆیە بە تەواوی توانایەوەو لە هەرجێیەك بۆی بکرایە هانی دەدا. تەنانەت لە حکومەتی یابانیش نزیك بووەوە(یابان نموونەی بالأی زۆربەی تورکە لاوەکان بوو) لەپێناو خواستی شارەزاو پسپۆڕاندا.

لەنێوخۆدا (ك.ی.پ) پالّی بەسەرمایەدارییەوەدا، ئەمەش لەو شێوازەدا ئاشکرا دەبێت کە نائارامییەکی کۆمەلأیەتیی و مانگرتنەکانی لە سالأنی پاش ١٩٠٨دا پێ سەرکوتکردو هەروەها لەو یاسایانەدا کە سەبارەت بە پەیوەندییەکانی کرێکاران دەریکردن. کە تێیدا

پشتی خاوەن کارو سەرمایەدارەکانی دەگرت. (ك.ی.پ) لە لادێکاندا، مافی موڵکایەتیی موڵکدارانی دەپاراستو لەو دەمەدا چالاکانە هانی مۆدێرنیزەو هەروەها وەبەرهێنانی سەرمایەگوزارییان لەبواری کشتوکاڵدا دەدا(لە ڕێگەی پرۆژەکانی ئاودێریی، کارکردنی لەژێرخانی ئابووریی، ئاسانکاریی قەرزبەخشین) کەچی هەوڵی دابەشکردنی زەویوزارو کۆتاییهێنانی کاری سێیەك بەریی.

حکومەت لە کاتێکدا هانی بازرگانیی دەرەکییو وەبەرهێنانی دەدا. هەروەها هەوڵی دانانی ژووری دارایی خۆی دەدا تا پشکنینو باج کۆکردنەوە باش بکات. لە ئاکامدا داهاتی حکومەت بەڕێژەی نزیکەی ٢٥ لەسەدا بەرزبووەوە. لە دیسەمبەری ١٩٠٩دا،جاوید یەکەمین بودجەی واقیعییو هاوچەرخی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بڵاوکردەوە بێئەوەی گرفتە داراییەکانی وڵات بشارێتەوە. ئەوەش بەدڵنیاییەوە، مانای هەڵسەنگاندنی خەرجییەکانیش بەرزببووەوە. یەکێتییخوازان هیواداربوونو تەنانەت چاوەڕێی ئەوەشیان دەکرد کە کۆکردنەوەی لیبرالیزمو سیاسەتێکی بەرپرسانەی دارایی، ڕێزو هاوکاریی هێزە ئەوروپییەکانی بۆ بەدیدەهێنێت، بۆئەوەی پاش ئەوە ئامادەباشیی بکەن لەپێناو لابردنی ئەو بەرژەوەندییە تایبەتانەی ناچاربوون لە سایەی سیستمی جیاوگەکاندا بۆ ئەوروپییەکانی بسەلمێننو ئیمپراتۆریی عوسمانیی بە چاوێکی یەکسان سەیر بکرێت.

لەم چاوەڕوانیانەدا بێهیوا بوون. بە هێنانەکایەی دەستوور وەبەرهێنانی بیانیی بەشێوەیەکی بەرچاو پەرەی نەگرت. بەپێچەوانەوە، بیانییەکان لە نەتەوەگەرایی ڕژێمە نوێیەکە سڵەمینەوە. دانوساندنەکان لەگەڵ هێزە ئەوروپییەکاندا سەبارەت بەهەمواركردنی سیستمی جیاوگەکان یاخود هەڵگرتنی نەگەیشتنە جێیەك، تەنانەت ئەو هەوڵەش بۆ بەرزکردنەوەی گومرگی سنوورەکان بە ڕێژەی ٤ لەسەدا لەسەرەتادا لەلایەن هێزە بیانییەکانەوە پوچەڵ کرایەوە. لەمپەری مەزن بریتیبوو لەوەی کە فەرەنساو بەریتانیای مەزن پێدانی قەرزیان بە ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەو شێوەیەی کەساڵی ١٩١٠ لەسەری پێکهاتبوون، ڕەتکردەوە. زۆربەی قەرزەکانی عوسمانیی خرابووە بازاڕەکانی ئەوروپاوە بەشێوەیەکی بنەڕەتیی لە پاریس، لە ڕێگەی کۆمپانیایەکەوە کە بانکی ئەنگلۆ-فەرەنسیی عوسمانیی سەرکردایەتیی دەکرد. هەر لەساڵی ١٨٨١ هەموو ئەمانە لەلایەن لیژنەی کارگێڕیی قەرزە گشتییەکانەوە زامنکرا کە لە حکومەتی عوسمانیی زیاتر متمانەپێکراو بوو.

لەماوەی ١٩٠٩-١٩١٠دا، حکومەتی عوسمانیی دووبارە پێویستی بە پارە قەرزکردن بووەوە. ژمارەیەکی زۆر کارمەندانی دەوڵەتی خانەنشین کرد کە هاوکات بوو لەگەڵ

کەمکردنەوەی کارمەندەکانی دیکەی دەزگا دەوڵەتییەکان. لە ماوەیەکی کەمدا پارەی زۆر دەویست، هەروەها پێگەی مەحموود شەوکەت پاشا وەك فەرماندەی گشتیی هێزە چەکدارەکان بەمانای بێدەسەڵاتی جاوید بوو لە جڵەوکردنی بەرزبوونەوەی خێرای خەرجییە سەربازییەکان. هەربۆیە پەنای بۆ فەرەنسا برد تا بڕی ١١ پۆندی تورکیی قەرز بکات، بەڵام مەرجەکانی بانکی عوسمانیی لەگەڵ سەروەریی و سەربەخۆیی ئیمپراتۆرییەکە نەدەگونجا و لەلایەن جاویدەوە ڕەتکرایەوە، ئەوەی مانای ئەوەبوو کە زامنکردنی قەرزەکە لەلایەن کارگێڕیی قەرزی گشتیی عوسمانییەوە کراو ڕێگە بە چاودێریی فەرەنسییش بۆ دارایی قەرزی عوسمانیی درا. لە ئاکامدا دانوساندنەکان لەگەڵ بانکی عوسمانییدا تێکچوو. پاش ماوەیەکی کەم ، جاوید خوازیار بوو لەگەڵ یەکێتییەکی دیکەی کۆمپانیا فەرەنسییەکاندا ڕێکەوتن بکات. بەڵام حکومەتی فەرەنسیی ویستی تورکە لاوەکان لە شوێنی خۆیاندا ڕاگرێت و ئەوەیان ڕەتکردەوە کە ڕێگە بدرێت قەرز لە بازاڕی دراوی فەرەنسییدا کاری پێبکرێت. لەمەشدا ، لەلایەن بەریتانییەکانەوە پشتگیریی کرا. لەم ساتە هەستیارەدا بانکی ئەڵمانیی بەفەرمانی حکومەتی ئەڵمانیی خۆی لە مەسەلەکە هەڵقورتاند وایکرد عوسمانییەکان بزانن کە ئەو بانکە ئامادەیە قەرز بە عوسمانییەکان بدات بێ هیچ مەرجێك. وەك پێویست ڕێکەوتننامەیەك مۆرکرا، پێگەی جاویدی پاراست و ڕێزو پێزانینێکی زۆریشی لە ئەستەمبوڵ بۆ دەوڵەتی عوسمانیی لێکەوتەوە.

خەڵکانێکی کەم هەبوون کە سەرنجیان بۆ پێگەی نیمچە کۆلۆنیی ئیمپراتۆریی عوسمانیی ڕاکێشاوە و هەروەها سەبارەت بە ساکاریی ئابووریی سیاسەتە ئابوورییەکانی تورکە لاوەکان کە لایەنگریی لە سیاسەتێکی ئابووریی نەتەوەیی زیاتر دەکرد. لەسەرووی هەموویانەوە "ئەلیکسەندەر هیلفاند"ە کە بە "پارڤوس"یش ناسراوە. هیلفاند جووەکی ڕوسیی بوو کە بۆ ئەڵمانیا کۆچی کردبوو، لەوێش بە جوڵانەوەیەکی سۆشیالیستییەوە پەیوەست بوو.

دوای شۆڕشی ڕوسیا لە ساڵی ١٩٠٥، ئەو گەڕابووەوە و لە شورای سانبترسبۆرگ لەگەڵ ترۆتسکیدا ڕاژەیان دەکرد. لەپاش ساڵی ١٩١٢، ئەو ئەرکی ڕۆژنامەوانیی، سیخوڕیی بۆ ئەڵمانیا، مامەڵەی چەك و مارکسێتیی تێکەڵ بەیەك کردبووو لە ئەستەمبوڵ نیشتەجێ بوو، ئەو وەك مارکسیستێکی دروستکار لایەنگریی لە شۆڕشێکی سۆشیالیستیی لەنێو ئیمپراتۆرییەکەدا نەدەکرد(وای دەبینی کە شۆڕشی سۆشیالیستیی ناکرێت لە وڵاتێکدا ئەنجامبدرێت کە پرۆلیتاریای پیشەسازیی تێدا نیە). بەڵام لە ژمارەیەك گوتاری کاریگەردا

له گۆڤاری "تورك يوردر/ولاتی تورك" ئەو لايەنگريی له سياسەتێكی ئابووريی نەتەوەييانەو بنياتنانی بازرگانييەكی خۆماڵیی و بۆرجوازيی پيشەسازيی دەكرد.

تێڕوانينەكانی پارڤوس لە ساڵی ١٩١٣ەوە بەرەوسەر كاری خۆی كرد. لە چوارچێوەی خۆكۆكردنەوەی نەتەوەيی لەدوای كودەتای دەروازەی باڵا، نها دەوڵەت بە تەواويی لەبندەستی (ك.ی.پ) دا دەستيكرد بە دەستوەردانی كاريگەرانە لە كايەی ئابووريدا. لەساڵانی داهاتوودا ئەم ئاراستە نوێيە بەرەو سياسەتێكی "ميللی ئيقتيساد/ئابووريی نەتەوەيی" گەشەيسەند، كە تێيدا پيشەسازييكردنی ئەڵمانيا لە سەدەی نۆزدەيەمدا بە نموونە وەرگيرا. بە دڵنياييەوە هەر بەرنامەيەكی ئابووريی نەتەوەيی دەتوانرا بە تەواويی جێبەجێبكرێت تەنيا ئەو كاتەی كە حكومەت لە ولاتی خۆيدا سەروەرو بالادەست بێت و ئەو سيستمە جياوگەش هەڵوەشێنرێتەوە كە حكومەتی لە پێگەيەكی ملكەچيی ئەوروپادا هێشتبووەوە. ئەم دەرفەتە بە هەڵگيرساندنی جەنگی يەكەمی جيهانيی لە ساڵی ١٩١٤دا هاتە پێش. راستەوخۆ پاش مۆركردنی رێكەوتنی نهێنی عوسمانيی–ئەڵمانيی لە ٢ی ئوتی ١٩١٤دا، حكومەتی عوسمانيی رايگەياند كە دانەوەی قەرزە نەتەوەييەكانی دەوەستێنێت.

لەگەڵ داگيركاری زلهێزەكان لە شوێنێكی ديكە، حكومەتی يەكێتييخوازان لە سێپتەمبەری ١٩١٤دا رايگەياند كە بە شێوەی يەك لايەنە جياوگەكان لە ١ی ئۆكتۆبەرەوە هەڵدەوەشێتەوە. هێزە ئەوروپييەكان بەتوندی وەلاميان دايەوە، بەلام لەوبارەيەوە شتێكی ئەوتۆيان پێنەكرا. لەسەرەتادا ئەڵمانيا بێزاريی خۆی دەربڕيی، بەلام بەرێكەوتننامەيەك لەگەڵ عوسمانييەكان دانی بەو هەڵوەشاندنەوەيەدا نا، دووساڵ دواتر، حكومەت لە لای خۆيەوە يەكلايەنە سيستمی گومرگی هاوردەی گۆڕيی. دواجار سيستمێكی ديكەی خستەبری سيستمە كۆنەكە كە لە بنەڕەتدا بەتونديی پشتی بە بەهای پارەی كالای هاوردەكان دەبەست لەگەڵ گومرگێكی تايبەت لەسەر كالا جياوازە هاوردەكان، ئەوەش هەنگاوی پاراستنی زياتر بوو كە بوارێكی زياتری بۆ حكومەت رەخساند كە چاودێريی سياسەتی ئابووريی بكات.

تەنانەت پێش جەنگ، لە ژونی ١٩١٤دا، ياسايەك سەبارەت بە هاندانی پيشەسازيی راگەيەندرا، كە مەرجی ئەوەی كردبوو بەرهەمی پيشەسازيی عوسمانيی لەپێشتر بێت. تەنانەت ئەگەر ١٠ لەسەد زياتر لە كەلوپەلە هاوردەكان گرانتر بێت. كۆمەڵەيەكی بەكاربەری نيشتمانيی دامەزرێنرا. وەك سەدايەكی هزرو بۆچوونەكانی پارڤوس، حكومەت لە رێگەی پێكهێنانی كادری بەڵێندەری خاوەنكار بيری لەوە كردەوە كە بۆرجوازييەكی نەتەوەيی بەهێز بنياتبنێت، كانديدی ئەم كادرانە لەنێو ئەو بازرگانە موسوڵمانانە لەنێو شارە

هەرێمییەکاندا، لەنێو ئەسنافەکان و هەروەها هەروەها بیرۆکراتەکاندا وەردەگیران. حکومەت هانی ئەندامانی ئەم ناوکە بۆرجوازییەی دەدا کە سەرمایە کەڵەکە بکەن لە ڕێگەی ڕەوشی نائاسیی و تایبەتی بازاڕدا لەکاتی جەنگ. ئەوەی قازانج و سوودبەدەستهێنانی تێدا لەبار بوو.

قوربانیی ئەم تەرزە سیاسەتانە بریتیبوو لە بەکاربەری نێو شارەکان و لەسەرو هەموویانەوە پیاوانی کاری ئەرمەنیی و یۆنانیی. ئەوانەی نەك ناچاربوون تورك لە کارگێڕیی و کۆگاکانیان بەکار بێنن و تورك بەرنە نێو دەستەی بەڕێوەبەریی کۆمپانیاکانیانەوە، بەڵکو ئەوانە تووشی هەڵاواردن بوونەوە. هەڵمەتێکی هەڕەشە و ناچارکردن لەلایەن "مەحموود جەلال بایار"ەوە سکرتارییەتی ئەزمیری (ك.ی.پ) (دواتر سەرەك کۆماری تورکیا)لانی کەم ١٣٠٠٠یۆنانییان لەناوچە کەنارییەکانی ڕۆژئاوا بەرەو یۆنان دوورخستەوە.[25] کۆمپانیاکانیان درا بە پیاوانی کاری تازەپێگەیشتووی تورکی موسوڵمان کە لەزۆر ڕووەوە نەیاندەتوانی وەك ئەوانەی شوێنیان گرتبوونەوە هەڵسوڕێن، بەتایبەت لەبواری پەیوەندییەکانی ئەودیو دەریا و لێوەشاوەیی بەڕێوەبەریی و هەڵسوڕان لە بازاڕدا.

بەرنامەی ئابووریییەکی نەتەوەیی پاش سەرکەوتنی چاوەڕواننەکراوی گالیپۆلی هاندەرێکی بایەخداری بۆ پەیدابوو. ئەو سەرکەوتنەی بەدڵنیایەوە وەرەو گیانێکی مەزنی نەتەوەییانەی بەرزکردەوە. ئەندازیاری ئەو سەرکەوتنە "قەرە کەمال بەگ" ڕێبەری کۆمەڵەی یەکێتییخوازان لە ئەستەمبوڵ و چاودێری پێشووی ئەسنافی حەماڵەکان بوو. ئەوەی دەستی بەسەر کۆمپانیە نوێیە نەتەوەییەکاندا گرت لە ڕێگەی "هەیئەتی مەخسووسەی تیجاری/کۆمسیۆنی بازرگانی تایبەت" لەنێوان سالانی ١٩١٦بۆ ١٩١٨زیاتر لە ٨٠ کۆمپانیای نوێ بە پشتگیریی چالاکیی (ك.ی.پ) دامەزرێنران.[26] یەك لە گرنگترین پەرەسەندنەکانی لەم بوارەدا هاتەپێش بریتیبوو لە دامەزراندنی "ئەسناف جەمعیەت/کۆمەڵەی پیشەگەران" کە تێیدا ژمارەیەك پیشەی گرنگی بازرگانیی لە پیاتەخت تێیدا یەکیان گرت. ئەوانە هاندران کە قازانج و سامانەکانیان لە کۆمپانیای نوێدا بخەنە گەڕ. ئەمەش بە چەشنێك پێچەوانەی سیاسەتی فەرمیی بوو چونکە تا درەنگانێکی ساڵی ١٩١٣

[25] Celâl Bayar, op. cit., 1572–82; Erkan Şenşekerci (2000) *Türk devriminde Celâl Bayar (1918–1960)*, Istanbul: Alfa, 35–6.
[26] Zafer Toprak lists them in his *Türkiye'de "Millî İktisat"(1908–1918)*, Ankara: Yurt, 1982, 363–4.

حکومەت لە هەوڵی لیبراڵیزەکردنی ئابوورییدا بوو، هەڵوەشاندنەوەی ئەسنافە کۆنەکانی عوسمانیی راگەیاندبوو.

جەنگەکە وایکردبوو داوایەکی ئاسایی لەسەر تێکڕای کاڵا جۆراوجۆرەکان هەبێت. بەتایبەتیی بەرهەمە خۆراکییەکان. بەشێوەیەکی سونەتیی، ئۆکرانیا، روسیاو رۆمانیا سەرچاوەکانی دابینکردنی دانەوێڵە بوون بۆ ئەستەمبوڵ. ئەمێستا ئەستەمبوڵ لەو سەرچاوانە پچڕاوەو دەبوایە ئەنەدۆڵ کە ناوجەرگەی خاکی تورکە شوێنی ئەو جێگایانەی بگرتایەتەوە. شان بە شان ئەوە، هاوپەیمانەکانی ئیمپراتۆرییەکە، واتە نەمساو ئەڵمانیا، ئەوانیش بەهەمان شێوە پێویستیان بە مادە خۆراکییەکان هەبوو. بەرزبوونەوەی ئەم داوایە لە لادێکاندا ببووە هۆی پەیدابوونی سامانی نوێ ، بەڵام نەك بە تەنیا لە رێگەی هەڵسوڕانی هێزەکانی بازاڕەوە.

پاش ئامادەباشیی،حکومەتی (ك.ی.پ) هاتوچۆی رێگەی ئاسنیی قۆرغکرد، ئەوەو تەنیا ئەو بازرگانە هەرێمییانە بوون کە پەیوەندیی باشیان بە (ك.ی.پ) ەوە هەبوو دەیانتوانی ماشێنی بارهەڵگری پێویست بۆ دانەوێڵەکانیان پەیدابکەن‌و بارەکانیان بۆ ئەستەمبوڵ یاخود بۆ سوپا بگوازنەوە. لەرێگەی کۆمیتەی بەرگریی نەتەوەیی‌و هەروەها کۆمەڵەی پیشەگەرانەوە، ئەمینداری (ك.ی.پ) دەستی بەسەر فرۆشتن‌و دابەشکردندا لە شارەکاندا دەگرت، هەروەها فرۆشتنی دانەوێڵە بە هاوپەیمانەکانی عوسمانیی لەلایەین حکومەتەوە دەستی بەسەردا گیرابوو. ئەوەش بووەی کەڵەکەبوونی سەرمایە لای بازرگانە موسوڵمانەکان، موڵکدارە مەزنەکان‌و ئەسنافەکان. بەڵام هەروەها خزمچێتیی‌و گەندەڵییشی بەرادەیەکی مەزن لێکەوتەوە. "دەوڵەمەندانی ساڵی ١٩١٦" یاخود بەواتایەکی دی بازرگانانی جەنگ وەك توێژێکی بەدناو دەرکەوتن. بەدڵنیاییەوە، موچەخۆرانی بچووك قوربانیی ئەو رەوشەو گرانیی‌و بەرزبوونەوەی نرخی شتومەك بوون(ئەم بەرزبوونەوەی لەماوەی جەنگدا لە بازاڕی ئاساییدا بەرێژەی ٤٠٠ لەسەدا بوو، لە بازاڕی رەشیشدا زیاتر لە ١٨٨٥ لە سەدا بوو.[٢٧] هەوڵەکانی حکومەت بۆ رێگرتن لە چاوبرسێتیی‌و قۆرغکاریی‌و هەروەها رێکخستنی سیستمی دابەشکردن، نیوەناچڵ‌و شکستخواردوو بوو.

---

[27] Yalman, op. cit., 151.

ئەو ژمارەیەکی کە یەلمان داویەتیی‌و (هەروەها مێژوونووسە هاوچەرخەکانی وەك زەفەر تۆپراك بەکاریانهێناوە) پشت بەو پێرستە دەبەستێت کە بەرێوەبەری قەرزەگشتییەکان وێنای کردووە،بۆ پێزانینی ئەو پاداشتانەی بە کارمەندەکان دراون.

لەلایەکی دیکەوە، وردە وەرزێرانو سێیەکبەران لە ئەنەدۆڵ باجی ئەو رەوشەیان دەدا، ئەوان لە هەلومەرجێکی وادا نەبوون قازانج لە بەرزبوونەوەی نرخی بەرهەمەکانیان وەربگرن. بەو هۆیەی کە ئەوان تەنیا موحتاجی موڵکدارە مەزنەکانو بازرگانانی شارنەبوون تا بەرهەمەکانیان بگەیەنێتە بازاڕ، بەڵکو ناچاربوون هێزی مرۆییش بۆ سوپای عوسمانیی دابین بکەن. کەمی هێزی مرۆیی گرفتێکی فرە دژواری پێکدەهێنا پاش ئەوەی کوڕانی وەرزێرانی ئەنەدۆڵ بەسەدان هەزاریان لە میسۆپۆتامیا، قەفقاس، دەردەنێلو فەلەستین گیانیان سپاردبوو. لەکۆتایی جەنگەکەدا، ئابووریی ئیمپراتۆرییەکە وێران بوو.

گەنگەشەی ئایدۆلۆژیی

ساڵی ١٩١٣بە وەرچەرخانێکی کاریگەری رەوتی ئایدۆلۆژیی نێو ئیمپراتۆرییەکە دادەنرێت، هەروەك لە پەرەسەندی بوارەکانی دیکەی بوارەکانی سیاسییو ئابوورییدا هاتە پێشەوە. پاش ئەو فەزا خنکێنەرەی لەدوا ساڵەکانی فەرمانڕەوایەتیی عەبدولحەمیددا لەئارادابوو کە تێیدا سانسۆرو دەمارگرژیی باڵادەست بوو. دەستپێکردنی قۆناغێکی دەستووریی لە ساڵی ١٩٠٨دا تەقینەوەیەکی لەبواری گەنگەشەی گشتیی سەبارەت بە تێکڕای شێوەکانی پرسە سیاسییو کۆمەڵایەتییەکان بەخۆوەبینی. توندوتیژبوونی گەنگەشەکان لە ژمارەیەك بڵاوکراوەی نوێدا کاردانەوەی دەرکەوت. ژمارەیەك بڵاوکراوەی وەرزیی کە لە کۆتایی رژێمە کۆنەکەدا بۆ چەند دانەیەك دابەزیبوو، ساڵێك پاش شۆڕشەکە سێ هێندە زیادی کرد.

گەنگەشەی سیاسییو کۆمەڵایەتیی زۆربەی جار لەنێوان سێ ئایدۆلۆژیی رکابەردا بەڕێوەدەچوو، عوسمانیزم، کە بریتیبوو لە کۆنەهزری عوسمانییە لاوەکان سەبارەت بە یەکێتیی هەموو کۆمەڵگە جیاوازەکان لە سایەی تەختی عوسمانییدا. هەروەها پان ئیسلامیزم یاخود ئیسلامگەرایی، ئەوەی بڕوای بە بنیاتنانەوەی ئیمپراتۆرییەکە لەسەر بناغەی پایە ئیسلامییەکانو هەماهەنگیی نێوان ئومەتی ئیسلامیی هەبوو. هەروەها پان تورکیزم یاخود تورکگەرایی، ئەوەی بڕوای بە یەکێتیی رەگەزی تورکان لە سایەی ئاڵای عوسمانییدا هەبوو. پاشتر نووسەران رەوتێکی دیکەی چوارەمیشیان هێنایە نێو گەنگەشەی رۆشنبیریی ئەو قۆناغەوە کە ئەویش رۆژئاواگەرایی بوو، ئەو جوڵانەوەیەی ئامانجی گرتنەبەری تەکنیكو هزری رۆژئاوایی بوو، ئەوەی لەگەڵ سونەتگەرایی ئیسلامدا ناکۆكو پێچەوانە بوو.

ئەم پێناسە ناتوانێت راستیی ئەو گەنگەشەیە زیندوو بکاتەوە، ئەوەی کە زۆر زیاتر فرە رووو شێوە بوو. ئەو گرفتە سەرەکییانەی جێگەی بایەخی شارەزایانی دووەمین قۆناغی دەستووریین بریتییە لە نوێکردنەوەی دەوڵەت و کۆمەڵگا بەلای تورکە لاوەکانەوە، کە زۆربەیان کارمەندی دەوڵەتیی و ئەفسەر بوون، دەوڵەت ئامرازێکی لۆجیکی بەدەستهێنانی گۆڕانە، ئەگەر تەنیا ئامرازیش نەبێت. ئەوانەی کە جەختیان لە کۆمەڵگە زیاتر لە دەوڵەت دەکردەوە، ئەوانەی کە ناناوەندگەرایی، دەستپێشخەری شەخسیی و هەروەها فێرکردنیان وەك ئامرازی نوێبوونەوە دەبینی، دەستەیەکی فرە بچووك بوون کە لە میر سەباحەددین دا چڕببووەوە.

دوو بابەت کە بەردەوام لەکاتی گەنگەشەکردن سەبارەت بە گرفتە سەرەکییەکانی نوێکردنەوە قسەی لێدەکرا بریتیبوو لەو رێژە رۆژئاواگەرایییەی کە پێویستە یاخود پەسەندکراوە، هەروەها ئەو پرسیارەی کە دەبێت ئەو بناغەی پێناسەیە چی بێت لەگەڵ وەفاداریی بۆ ئایندەی دەوڵەتی عوسمانیی بێتەوە.دیارە هەریەك لە عوسمانیستو تورکیستو ئیسلامیستەکان سەبارەت بە بابەتی دووەم ناکۆك بوون. سەبارەت بە بابەتی یەکەم، ناکۆکییەکان کەمتر ئاشکرابوونو بەنێو هەرسێ رەوتە جیاوازەکە داتێدەپەڕیی. هێندێك لە فرە رۆژئاوا گەراکان، وەك دکتۆر عەبدولڵا جەودەت، لەگەڵ تێوڕدانی تەواوی شارستانییەتی سونەتیی عوسمانییداو گرتنەبەری شێوازی ژیانی ئەوروپیی بوو لە شوێنی. لەلایەکی ترەوە، هێندێك چالاکە ئاینییەکان هەر تەکنیكو هزرێکی رۆژئاواییان رەتدەکردەوە. هەرچەندە ئەوانە تاكوتەرا بوون. بەشی زۆربەی رۆشنبیران وایان بە باش دەزانی کە ئەوەی چاکەو سوودبەخشە لە شارستانییەتی ئەوروپیی وەربگیرێت، ئەوانە بە قووڵیی بڕوایان بە توانای زانستو تەکنەلۆژیی هەبوو، هەروەها بۆ زۆربەی ئەوانە گرنگترین پرسیار کە گەنگەشەی لەبارەوە دەکرا هەر ئەوە بوو کە پێشتر کەسێکی وەك نامیق کەمال هەوڵی وەڵامدانەوەی دەدا، ئەویش ئەوە بوو چۆن دەتوانرێت ئەو رەگەزانەی شارستانییەتی ئەوروپیی لەگەڵ شارستانیی عوسمانیی ئیسلامییدا بگونجێنرێت، بەمانایەکی دی، چۆن دەتوانی هاوچەرخ بیت لەکاتێکدا مرۆڤ وەك خۆی بمێنێتەوە.

هەروەها رەوتە ئایدۆلۆژییەکان لەهێندێك رووەوە هاوبەشییشیان تێدا دەبینرا، زۆربەی تورکە لاوەکان کە بە شێوەیەکی عەقڵانیی پشتگیریی عوسمانییزمیان دەکرد، بەشێوەیەکی ویژدانییش بە پان تورکییزمەوە پەیوەست بوونو هەروەها لەهەمان کاتیشدا موسوڵمانی خواپەرست بوون.

عوسمانییزم، ئەو هزرو بڕوایەی کە هەموو ڕەعییەتەکان بێ جیاوازیی بڕواو ئاین‌و زمانیان، هاوڵاتی وەفادار دەبن‌و مافی یەکسانیان لە دەوڵەتی نوێی دەستووریدا دەبێت، ئەم هزرە ئایدۆلۆژیی فەرمیی شۆڕشی ١٩٠٨بوو، هەرواش مایەوە تاکو هەموو خۆش خەیاڵیی عوسمانییەکان لەساڵی ١٩١٣دا پەرش‌وبڵاو بوو. هەرچەندە ژمارەیەك خەڵك، بۆ نموونە، لەو ئەڵقەیەی لە دەوری میر سەباحەددین بوون، لەناخەوە بڕوایان بەو هزرە هەبوو، لاوازیی بنەڕەتییان وایکرد کە نەتەوایەتیی دەست بەسەر سەرجەم کۆمەڵگە سەرەکییەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا بگرێت. دوای ئەوەی شۆڕشەکە بە ئاسانیی کەوتە هەڵسوڕان، زۆر ئاشکرابوو کە یۆنانییەکان، مەکەدۆنییەکان، بولگارییەکان‌و هەروەها ئەرمەنییەکان لەپێناو بەدیهێنانی ئامانجی تایبەت بەخۆیان بەردەوام بوون . لەساڵی ١٩١٠بەرەوسەر، تەنانەت زۆربەی موسوڵمانە ئەلبانییەکانیش، ئەلبانییان لە ناسنامەی عوسمانیی پێ باشتر بوو ئەگەر بێتوو ئەوەی دواییان ئەو ئۆتۆنۆمییە هەڵبگرێت کە ئەلبانییەکان لە سایەی ڕژێمە کۆنەکەدا وەك مافێکی خۆیان خاوەنی بوون. لە هەمان کاتدا ئەوە ڕاست بوو کە (ك.ی.پ) خۆی نزیکەی لە سایەی هزری نەتەوایەتیی تورکیی یاخود لانی کەم ئیسلامییدا بوو، تەنانەت پێش شۆڕشەکەی ساڵی ١٩٠٨یش. لەکاتێکدا کۆمەڵە بە شێوەیەکی فەرمیی پشتگیریی عوسمانییزمی دەکرد(هەروەها لەراستییدا چۆن پێچەوانەی دەکرد بێئەوەی خۆبەخشانە دوولەسێ یان زیاتری قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆرییەکە تووڕ بدات). لێکدانەوەی بۆ عوسمانییزم لە تواندنەوەی ڕەگەزە ناتورکەکانەوە نزیك بوو. ئەمە هەروەها بێ تێبینیکردن تێنەپەڕی‌و تەنانەت زیاتر متمانەی عوسمانییزمی کەمکردەوە.

نەتەوایەتیی تورکیی وەك بەرهەڵستکارێکی عوسمانییزم، تاڕادەیەك درەنگ هاتە مەیدان، یەکەمجار وەك جوڵانەوەیەکی کەلتووریی لە دوا دوو دەیەی فەرمانڕەوایەتیی سوڵتان عەبدولحەمیددا سەریهەڵدا. بنەماکەی بۆ کاری ڕۆژهەڵاتناسە ئەوروپییەکانی وەك: "دی گوینس"ی فەرەنسیی، کاهون‌و هەروەها ڤامبێری هەنگاریی دەگەڕێتەوە، ئەوەی دەستیکرد بە کۆڵینەوە سەبارەت بە تورکی ئاسیای ناوەندیی لە سەدەی نۆزدەیەمدا، هەروەها بۆ کارگەریی تورك لە ئیمپراتۆریی ڕوسیا دەگەڕێتەوە، بە تایبەت تەتارو ئازەرییەکان.

لەنێو ئەم خەڵكانەدا بۆرجوایەكی خۆماڵیی لە دوانیوەی سەدەی نۆزدەیەمدا دەركەوت، كوڕانی خۆیان رەوانەی خوێندنگا و زانكۆكانی روسیا دەكرد، ئەوانەی راستەوخۆ سەبارەت بە روسیا و هەرەشەی پان سلاڤیزم لەمەڕ كۆمەڵگەی خۆیان بەئاگابوون. لەنێو ئەو توركانەی لە روسیا بوون و لەنێو ئیمپراتۆریی عوسمانییدا چالاك بوون، بریتیبوون لە : حوسەینی زادە عەلی"توران"، هەروەها ئاغا ئۆغلو ئەحمەدو هەروەها تەتار یوسف ئاكچورە، ئەوەی خێزانەكەی بەرەو ئەستەمبوڵ كۆچیان كردبوو.

ئاكچورە لە ئەكادیمی جەنگ لە ئەستەمبوڵ خوێندبووی، ئەوەی كە هەروەك زۆربەی هاوچەرخەكانی خۆی لەسەر بڵاوكردنەوەی پڕۆپاگەندەی توركە لاوەكان قۆڵبەستكراو لەساڵی ١٨٩٧بۆ تەرابلوس دوورخرابووەوە. لەوێوە هەڵاتە پاریس و لەوێوە گەڕایەوە "كازان" لە ڤۆڵگا كە زێدی خۆی بوو. ئەو لە سیاسەتی روسیادا چالاك بوو، بەڵام لە هەمان كاتدا، گوتارێكی درێژی لە بڵاوكراوەی پەنابەرەكاندا"تورك" بڵاوكردەوە كە لە ساڵی ١٩٠٤دا لە قاهیرە دەركەوت. ئەم گوتارە كە بە ناونیشانی(ئوچ تەرزی سیاسەتی/سێ جۆری سیاسەت)كە بە مانیفێستۆی ئاشكرای توركییزم ناودەبرێت كە تێیدا تایبەتمەندییەكانی سیاسەتە ئیسلامیست،عوسمانیست و توركیست بەراورد كردووە و لایەنگریی لەوەی دواییان دەكات. ئەم گوتارە دەتوانرێت بە یەكەم بەیاننامەی ئاشكرای ئامانجە سیاسییەكانی پان توركییزم دابنرێت. ئەو ئاماژەی بەوەداوە كە دامەزراندنی نیشتمانێكی عوسمانیی لەسەر بناغەی رەگەزە ئیتنییە جۆراوجۆرەكان خۆش خەیاڵییە. بەوەی هێزە كۆڵۆنیالییەكان رێگریی هەموو هەوڵێك لەپێناو یەكگرتنێكی سیاسیی موسوڵمانانی جیهان دەكەن. بەڵام بە پێچەوانەوە، ئەوەكەی پان توركییزم–یەكگرتنی تەواوی تورك و خەڵكانی تورك رەگەز_پشتگیریی هەموو خەڵكانی تورك رەگەزی ئاسیا و جیهان بەدەستدەهێنێت و تەنیا رووبەڕووی بەرهەڵستكاریی روسیا دەبێتەوە.

پان توركییزم لەنێو رۆشنبیرە توركە لاوەكاندا پشتگیرییەكی دیارییكراوی بەدەستهێنا، بەڵام تا جەنگی بالكان لەساڵی ١٩١٣دا دەست لەپشتدانێكی فەرمیی بەخۆوەنەبینی، بەوەش بەهەرحاڵ، عوسمانییزمی كردە لاپەڕەیەكی رزیو. هەرچەندە ئەو كاتەش هێشتا زیاتر وەك خەونێكی رۆمانسیی دەردەكەوت كە هەڵاتن لە كارەساتەكانی سیاسەتی رۆژبەرۆژی ئەو دەمە نمایش دەكات وەك ئەوەی سیاسەتێكی كۆنكرێتیی

هـەبێت. لەسـاڵی ١٩١١بەرەوسـەر، پلاتفـۆرمی جوڵانـەوەی پـان تـورکییزم بریتیبـوو لـە ڕێکخـراوی کۆمەڵایـەتیی و کـەلتووریی یـەکێتییخوازان کـە نـاوی "تـورك ئۆجـاغی/خانـەی تورك" بـوو. ئـەم خانەیـە لـە سەراسـەری ئیمپراتۆرییەکـەدا یانـەی دامەزراندبوو کـە تێیـدا وانەگوتنـەوە، گفتوگـۆ، کـاری شانۆیی،مۆسـیقا و نمایـشکردنی بـەربڵاوی ئایـدۆلۆژیی نەتەوایەتیی تورکیی. گۆڤارەکەی "تـورك یـوردو/نیشتمانی تـورك" بەشێوەیەکی بـەربڵاو دەخوێنرایەوە.

لەماوەی جـەنگی یەکـەمی جیهانییدا، یـەکێتییخوازان پـان تورکیزمیـان لـە چوارچێوەی ملمڵانـێ لەگـەڵ روسیادا هانـدا. ئـەوەی بـە دارِمـانی سوپای روسیی لـە سـاڵی ١٩١٧داو داگیرکردنــی (یــاخود رزگــارکردنی) ئازەربایجــان بــەخێرایی پــەرەیگرت. نامیلکەیــەك بەناونیـشانی "تورکلـەر موحارەبـەدە نـە قازانجبیلـەر/تورکـان لـەم جەنگـە چ سـوودێك وەردەگرن" کە نووسـەرەکەی "تـەکین ئـەلپ"ی یـەکێتیخواز بـوو(ئـەوەی نازنـاوی مۆیس کـۆهین بـوو لـە سـێریس)لـە سـاڵی ١٩١٤دا چـاپکرا، کـە زۆر بـە باشـیی ئامانجـە سیاسییەکانی پان تورکییزمی فۆرمەڵە کردبوو، ئەوەی لە ئـەوروپا بـە نـاوی "تورکییزمو پان تورکییزم" ناوبانگیی پەیدا کردو وەك بڵاوکراوەیـەك لـە مەڕ ئامانجە عوسمانییەکان لـە جـەنگ چاویلێکرا، بـەڵام تـەکین ئـەلپ هـیچ کـات لـە بازنـەکانی (ك.ی.پ) دا کاریگـەر نەبوو، ئەو دەمە جۆرێکی دووەمی نەتەوایەتیی تورکیی شانبەشانو وەك رکابەرێکی پـان تورکییزم هاتە مەیدان کە جەختی لە ئەنەدوڵ دەکرد وەك ناوجەرگەی زێدی تورکو کەلتووری دانیشتووانی جووتیاری تورك، ئەوەی جوڵانەوەیەکی شارنشینیی رۆمانسیی بوو و چ چاکسازییەکی لە ژیانی پڕ نەهامەتیی جووتیاراندا نەهێنایە پێش، بەڵام یەك لـە بنـەماکانی "هەڵکـچلیك/گـەلێریی" هـەوڵی هەماهـەنگیی نەتـەوەیی دەدا، لـە کاتێکـدا پـەرەگرتنی ئـابووری سـاڵانی جـەنگ تەنگەژەیـەکی کۆمەڵایـەتیی پێکهێنـابوو کـە دەبوایـە خـامۆش بکرایـە. هەربۆیـە جێگـەی سەرسـوڕمان نیـە، ئـەو ڕێکخـراوە کـە ئـەم جـۆرە نەتەوایەتییە بەرجەستە بکات."هەڵك دۆگرو/بەرەو گەل" کە لـە ساڵی ١٩١٧دا لە ئەزمیر دامەزرا، دروستکراوی (ك.ی.پ) خۆی بوو.

بــە دڵنیاییــەوە پــان ئیسلامیــست لــەنیوەی دووەمــی دەورانــی فەرمانڕەوایــەتیی عەبدولحەمیـدەوە لـە لوتکـەدا بـوو. لـە دووەمـین قۆنـاغی دەسـتووریداو بەتایبـەت پـاش شکــستی دژەشۆڕشــەکەی ئــەپرڵی ١٩٠٩، یــەکێتییخوازن بــەقووڵی لــە چــالاکییە

ئیسلامیستەکان بەگومان بوونو وەك مەترسییەك تەماشایان دەکرد. چ لەسەر بەردەوامبوونی ئیمپراتۆرییە فرەنەتەوەکەو چ لەسەر خۆشیان. تەنیا ئەو کاتەی کە بەرژەوەندیی سیاسیی پێویستیی پێبوو، یەکێتییخوازان ئامادەبوون جەخت لە تایبەتمەندیی ئیسلامی دەوڵەت بکەنەوە. هەروەك ئەوەی سالانی ١٩١٤-١٩١٦ کردیانو لەپێناو بەدیهێنانی پشتگیریی عەرەبو دانیشتووانی موسوڵمانی کۆلۆنییەکاندا کردیان. بەرجەستەترینی دەربڕینی ئەو سیاسەتەش بریتیبوو لە ڕاگەیاندنی جیهاد لە ساڵی ١٩١٤دا، کە دواجار لە بەدیهێنانی هەردوو ئامانجەکەیدا شکستیخوارد.

هەرچەندە ئەوە هەڵەیە گەر بێتو پێناسەی ڕەوتی ئسلامیی لەم قۆناغە بەتەنیا لەگەڵ کۆنەپارێزیی و دواکەوتووییدا بکرێت. ئیسلامییە دواکەوتووەکان هەبوون وەك ئەو تاقمەی لەدەوری ڕۆژنامەی"ڤۆلکان" کۆببوونەوەو لە دژەشۆڕشەکەی ساڵی ١٩٠٩دا بەشدار بوون، بەڵام لە هەمووی بایەخدارتر بریتیبوو لە گروپێکی گەورە لە ئیسلامی مۆدێرنیست یاخود ریفۆرمیست کە پشتگیریی دەستووریان دەکرد. ئۆرگانی ڕێبەرایەتیی ئەم گروپە کە کەسانی وەك: محەمەد عاکف ئارسۆیو هەروەها ئەدیب فەرغانی لەخۆگرتبوو، بریتیبوو لە "سیراتولموستەقیم/ڕێگەی ڕاست"کە لە ساڵی ١٩١٢ەوە بوو بە "سەبیلو لرەشاد/ ڕێگەی چاکەکاریی"، بە بڕوای ئەوان نوێکردنەوەی کۆمەڵایەتیی بە گەڕانەوەی بەها ئیسلامییەکان دێتەئارا. زۆر لەوانە داوای گەڕانەوەی شەریعەتیان دەکرد بەوەی لەگەڵ مۆدێرنیتەدا یەتەوە و گونجاوە(هەروەك نامیق کەمال کردبووی)، لەدیدی ئەوانەوە، هەماهەنگیی موسوڵمانان لە دەرەوەی ئیمپراتۆرییەکە، بەڵام لەنێو ئۆمەتی ئیسلامیدا، دەتوانێت هێزێکی زێدە ببەخشێتە ئیمپراتۆرییەکە.

یەك لە جوڵانەوە ئیسلامییەکان کە ریشەی لە دووەمین قۆناغی دەستووریدا هەبوو بریتیبوو لە "نورچولوك"(لایەنگرانی نوور یاخود ڕووناکیی) کە لەلایەن زانای ئاینیی کوردو ئەندامی باڵی هاوچەرخگەرای ڕێبازی سۆفییگەرای نەقشبەندیی "سەعید نورسی"یەوە دامەزرێنرا. ئەو لە ساڵی ١٩٠٩دا بە یەکێتیی موحەمەدییەوە پەیوەست بوو، بەڵام لە هەمان کاتدا لە ڕێبەرایەتیی یەکێتییخوازانەوە نزیك بوو، پاشتریش ڕاژەی پرۆپاگەندەی (ك.ی.پ) لەگەڵ تەشکیلاتی مەخسووسەدا کرد. هەرچەندە گەشەسەندنی ڕاستیینەی ئەم جوڵانەوەیە بۆ قۆناغێکی دواتر دەگەڕێتەوە، کە لەوێدا باشتر ڕوونکراوەتەوە.

محەمـــەد زیـــا "گۆکالـــپ" هـــەوڵێکی فـــرە داهێنـــەرو شـــێلگیرانەی بـــەردەوامی بـــۆ پێکەوەگرێدانی رەگەزە جیاوازەکانی کەلەپووری عوسمانیی دا(ئیسلام، رەگەزی تورك، دەوڵەتی عوسمانیی) لەگەڵ مۆدێرنیتە بە شێوە ئەوروپاییەکەی. گۆکالپ شوێنکەوتەی سایکۆلۆجیی فەرەنسیی "دۆرکهایم" بوو. ئەو هزری دۆرکهایمی سەبارەت بە باڵادەستیی کۆمەڵگە بەسەر تاکدا وەرگتبوو، هەرچەندە ئەو (نەتەوەی خستبووە شوێنی کۆمەڵگە). گۆکالپ وەك نەتەوەییەکی بەجۆش لەوبڕوایەدا بوو کە نەتەوە یەکەیەکی سروشتیی و کۆمەڵایەتییە. هەرچەندە کاریگەرترین بەشداریی گۆکالپ بۆ دۆرکهایم ناگەڕێتەوە، بەڵکو بـۆ هـزرو بۆچـوونەکانی "تـۆنیس"ی سایکۆلۆجیـستی ئـەڵمانیی دەگەڕێتـەوە، ئـەو جیاوازییەکی بەرچاوی لەنێوان "کەلتوور" وەك بنەمای ئەو بەهاو ئاکارە بەردەوامانەی لەکۆمەڵگـەدا هـەن، لەگـەڵ "مەدەنییـەت/شارسـتانیی" کـە سیـستمێکی نێودەوڵـەتیی عەقڵانیی زانیاریی، زانستو تەکنەلۆژییە. بەگوێرەی گۆکالپ، نەتەوەی تورك کەلتووری بەهێزی خۆی هەیە، کە ریشەی بە قوڵایی سەدەکانی ناوەڕاستدا دەچێتە خوارێ، کە بەشێکی ئیسلامی عەرەبیی و بەشەکەی دیکەی بیزەنتییە. رێگەی رزگاریی بریتییە لە هـەڵگرتنی ئـەم تـەرزە شارسـتانییەتەو جێگرتنـەوەی بـە شارسـتانییەتە ئەوروپییەکـەو دەستبەسـەرداگرتنی لـە رێگـەی کـەلتووری تورکییـەوە(ئـەوەی کـە ئـەو وای لەقەڵـەم دەدا بەشـێکی رووتـی ئـاینی ئیـسلامە). هەڵـەی چاکسازەکانی تـەنزیمات لـە دیـدی ئـەودا بریتیبـوو لـەوەی ئـەوان لەهـەوڵی پەیوەسـتبوونیان بـە شارسـتانییەتی ئەوروپییـەوە پابەنـدبوونیان بە کـەلتووری گەلەکـەی خۆیانـەوە لەدەسـتدا. گۆکالـپ لـەم بارەیـەوە ئـەو هـزرو بۆچوونانەی دووبارە کردەوە کە عوسمانییە لاوەکانی وەك نامیق کەمال پەنجا ساڵ لەوەبەر پێشکەشیان کردبوو.

لێوەشاوەیی بۆچوونەکانی گۆکالپ وەك تیۆر هەرچییەك بێت، ئەوەی بەشێوەیەکی مەزن سەرنجی رادەکێشا بریتیبوو لەوەی کە رێگەی بە شانازیی نەتەوەیی دابوو لەگەڵ گرتنەبەری شێوازی ژیانی ئەوروپییانەدا پێکبێت. گۆکالپ لـە هـەردوو خانـەی تورك و (ك.ی.پ) خۆی(ئەو بۆ ماوەیەك ئەندامی کۆمیتەی ناوەندیی و کەم یا زۆر ئایدۆلۆژیستی پارتەکە بوو) دەسەڵاتێکی بەرچاوی هەبوو.

کاتێك چاو بـەو ڕەوتـە هزرییانـەی قۆنـاغی دووەمـی دەسـتووریدا دەگێـڕین ئـەوەی جێگـەی تێبینییـە ئەوەیـە کـە هـەروەك (ك.ی.پ) خـۆی کـە سـەرەتاکەی لـە ناوچـەی

مەکەدۆنیای فرە ڕەگەزی ئیتنی پەیدا ببوو، زۆربەی نووسەرو بیرمەندە بایەخدارەکانی ئەو قۆناغە کە بەشداریی گەنگەشەکانیان کردبوو، خەڵکی ناوچە فرە ڕەگەزو تێکەڵەکان بوون. جگە لەوانەی کە لەناوچە تورکییەکانی قەڵەمڕەوی روسیی هاتبوون(ئەکچورە، ئاغا ئۆغلو، حوسەینی زادە، محەمەد ئەمین شاعیری میللی) ، بەجۆشترین نەتەوەخوازی تورك تەکین ئەلپ بوو کە جوویەکی خەڵکی ناوچەی "سیراس" بوو. عەبدوڵا جەودەتی رۆژئاواگەرا ، کوردێکی خەڵکی ئارەبگیر بوو، زیا گۆکالپ نیوە کوردێکی دیاربەکریی بوو. سەعید نورسی کوردێکی خەڵکی بتلیس بوو. لەوەدەچێت رووبەڕوو بوونەوەی راستەوخۆ لەگەڵ تایبەتمەندیی فرە ئیتنی لەم هەرێمانەدا وای لێکردبوو بەتوندیی ئاگاداری کێشە بنەڕەتییەکانی کۆمەڵگای عوسمانیی بن.

لەکاتێکدا گرنگە تێگەیشتنمان لە گەنگەشە ئایدۆلۆژییەکانی تورکە لاوەکان بێت، هەروەها ئەوەش گرنگە کە ئەو پیاوانەمان لەبیربێت کە دەسەڵاتی راستیینەیان لەدەستا بوو، سەرکردەکانی (ك.ی.پ) ، ئەوانەی ئایدۆلۆژیست نەبوون بەڵکو پیاوانی کار بوون. ئەوانەی لە رووی ئایدۆلۆژییەوە لێرەو لەوێیان هەڵدەبژاردو پێگەی هاوبەشیان بەشداریی و هاوبەشیی هەڵوێستیان بوو زیاتر لەوەی پرۆگرامێکی ئایدۆلۆژیی هاوبەشیان بێت. ڕەگەزی هاوبەشی ئەم کۆهەڵوێستییە بریتیبوو لە نەتەوایەتیی، بڕوای پۆزتیڤیست بە بەها راستییە بابەتییە زانستییەکان. بڕوایەکی مەزن(هەروەها بە جۆرێك ساکارانە) بە توانای فێرکردن بۆ بڵاوکردنەوەی ئەم راستییە و پێشکەوتنی گەل. جۆرە بڕوایەك بە رۆڵی دەوڵەتی ناوەندیی وەك بزوێنەرێکی سەرەکیی لە کۆمەڵگاداو هێندێك چالاکگەرایی، بڕوابوون بە گۆڕان، بە پەرەسەندن، کە بە توندیی ناکۆك و بەراوەژوو بوو لەگەڵ ئەو کۆنەپارێزییە خۆپارێزەی لە دەورانی حەمیدییەدا باوبوو.

باسی نۆیەم
خەبات بۆ سەربەخۆیی

ئاگربەستی مۆدرۆس

ئەو ئاگربەستەی لە ٣١ی ئۆکتۆبەری ١٩١٨ لە مۆدرۆس لەنێوان "ئەدمیراڵ کالسرۆپ"ی فەرماندەی تیپی دەریای ڕەشی بەریتانییەکان و "حوسەین ڕەئوف بەگ"ی وەزیری کەشتیگەل و نوێنەری عوسمانیی مۆرکرا، بە ئاشکرا ئاماژەیەك بوو بۆ خۆبەدەستەوەدانی عوسمانییەکان. ئەو ٢٥ بەندەی ئاگربەستەکە خاڵی ئەوتۆیان لەخۆگرت وەك : داگیرکردنی سەربازیی تەنگەکان، دەستبەسەرداگرتنی هێڵی ئاسنیی و تەلەگراف لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە، چەکداماڵین و بڵاوەپێکردنی هێزە سەربازییەکانی عوسمانیی و تەنیا هێشتنەوەی چەند یەکەیەکی سەربازیی بچووك بۆ یاساپارێزیی و هێمنیی، خۆبەدەستەوەدانی هەموو سوپاکانی عوسمانیی لە هەرێمە عەرەبییەکان و هەروەها ئازادکردنی تەواوی ئەو دیلانەی سەربەهاوپەیمانەکان بوون و کەوتبوونە دەست عوسمانییەکان (بێئەوەی پێچەوانەکەی جێبەجێبکرێت)، هەموو کە سایەتییە ئەڵمانیی و نەمساییە سەربازییەکان دەبوایە لەماوەی دوومانگدا خاکی عوسمانیی جێبهێڵن. مەترسییدارترین بەند لەدیدی عوسمانییەکانەوە بریتیبوو لە بەندی حەوتەم کە ئەو مەرجەی تێدا هاتبوو کە هاوپەیمانان مافی ئەوەیان هەیە هەر شوێن و جێگەیەك لەنێو ئیمپراتۆریی عوسمانیی خۆیدا داگیربکەن کە ئاسایشەکەی وا لەقەڵەم بدرێت کە لە مەترسییدایە. بەندی ٢٤ ئەو مافەی بە هاوپەیمانان دەدا کە لە ڕێگەی سەربازییەوە دەستوەردەنە هەرێمە ئەرمەنییەکان گەرهاتو لەو ناوچانە هێمنیی و ئارامیی هەڵگیرا. ئەم بەندانە وادەکات کە هاوپەیمانان بتوانن (هەروەك توانیان) هەرکاتێك خوازیار بن کەم و زۆر هێز بەکاربێنن. مەرجەکان وێڕای سەختییان پەسەندکران،تەنانەت هێندێك جار بە پەرۆشیشەوە لەلایەن عوسمانییەکانەوە پێشوازییان لێکرا.کاتێك جوڵانەوەی بەرەنگاریی پاش ساڵێك لە کۆتاییهاتنی جەنگ پەرەیگرت، سەرکردایەتیی ئەو جوڵانەوەیە هێندە ئازایەتییان دژی

مۆرکردنی ئاگربەستەکە پێشان نەدا، ئەوەندەی دژی شێوازی بەد بەکارهێنانی مەرجەکانی ئەو ئاگربەستە بوون لەلایەن هاوپەیمانەکانەوە.[٢٨]

رۆژی دواتر ئاگربەستەکە خرایە بواری جێبەجێکردنەوەو بەگشتیی کاریگەر بوو، تەنیا گرفتی سەرەکیی سەبارەت بە موسڵ دەرکەوت کە شارێکی سەرەکییە لە باکووری عێراق. لە رۆژی ئاگربەستەکەدا، هێزەکانی بەریتانیی هێشتا ٦٠ کیلۆمەتر لە باشووری شاری موسڵەوە بوون، بەڵام فەرماندەیی بەریتانیی جەختی لەسەر داگیرکردنی ئەو شارە لە سایەی بەندی حەوتەمی ئاگربەستەکەدا کردەوە، فەرماندەی خۆماڵیی عوسمانیی ئەوەی رەتکردەوەو لەوبارەیەوە ئەستەمبوڵی ئاگادار کردەوە، بەڵام لەوێوە ئاگادارکرایەوە کە ملبدات، هەربۆیە هێزەکانی عوسمانیی لەنێوان ٨ بۆ ١٥ی نۆڤەمبەر شارەکەیان چۆڵکرد. ئەو راستییەی کە موسڵ لەپاش مۆرکردنی ئاگربەستەکەدا داگیرکراوە لە ساڵەکانی پاشتردا ببووە کێشەیەك کە لە ساڵانی داهاتوودا بێنەوبەرەو دیدی جیاوازی لەمەڕ خاوەنێتی ئەو هەرێمەی لێکەوتەوە.هەروەها هەمان هەلومەرجیش بەسەر لیوای (ئەسکەندەرونە)دا هات کە لە کەناری سوریادایە، ئەوەی کە بەشێك بێت لە بیابانی سوریا، بەتەواویی نادیار بوو، ئەوەش لە ساڵانی پاشتردا بووەهۆی کێشەو ململانێی خۆبەخاوەنزانینی ئەو ناوچەیەی لێکەوتەوە.

هەلومەرجی پاش جەنگ: سەرنجێك

سەرکردەکانی (ك.ی.پ)ی سەردەمی جەنگ، ئەوانەی لە ١٤ی ئۆکتۆبەردا دەسەڵاتیان دایە دەست کابینەیەکی نوێ لە سایەی "ئەحمەد عیزەت پاشا"دا، هەرزوو دوای مۆرکردنی ئاگربەستەکە وڵاتیان جێهێڵا، لەشەوی ١ی نۆڤەمبەردا، جەمال، ئەنەوەر، تەلعەت، بەهادین شاکر، دکتۆر نازمو سیانی دیکە بەسواری کەشتیەکی ئەڵمانیی بەرەو ئۆدیسا بەڕێکەوتن، لەترسی ئەوەی نەوەکا بەهۆی بەدمامەڵەکردنی ئەرمەنییەکانەوە بدرێنە دادگا. چونکە هاوپەیمانەکان هەر لە ساڵی ١٩١٥ەوە ئەو مەبەستەی خۆیان لەوبارەیەوە راگەیاندبوو، گومان لەوەشدا نەبوو کە ئەوانەیان رووبەڕووی دادگا دەکردەوە. هەرچەندە پاشتر ئەم یەکێتییخوازانە هیچکات لەبەردەم دادگا دەرنەکەوتن، بەڵام ئەرمەنە تۆڵەسێنەکان، جگە لە ئەنوەر، هەموو ئەوانی دیکەیان لە نێوان ساڵانی ١٩٢٠-١٩٢١ غافڵکوژ کردن.

---

[28] Erik Jan Zürcher (1998) 'The Ottoman Empire and the armistice of Moudros', in Hugh Cecil and Peter H. Liddle (eds) *At the eleventh hour: reflections, hopes and anxieties at the closing of the Great War, 1918*, London: Leo Cooper

پاش جەنگ، ئەو سەرکردانەی پێشوو زۆربەی کاتی خۆیان لە بەرلین بەسەر بردو لەوێ تێکەڵ بە جۆرەها ململانێ‌و پیلانی رامیاریی جیاواز بوون کە رەوانەی چەند شوێنی دوور لەیەکی وەك رۆما، مۆسکۆ، ئەفغانستانی کردن. تەنیا یەك لەوانە کە ئەنوەر پاشا بوو رۆڵێکی گرنگی لە سیاسەتی تورکیای پاش جەنگ بینی.

هەڵاتنی ئەم سەرکردە یەکێتییخوازانە بۆشاییەکی دەسەڵاتی لە ئەستەمبوڵ هێنایەئارا، ئەو هێزو لایەنە جیاوازانەی کە لەم قۆناغەدا کەوتبوونە ململانێ لەپێناو دەسەڵاتدا بریتیبوون لە :

دەربار: سولّتان محەمەدی پێنجەم لە ژوئیەی ١٩١٨دا مردو لەلایەن "وەحیدەدین ئەفەندی"ەوە شوێنی گیرایەوەو بەناوی "محەمەدی شەشەم"ەوە هاتە سەرتەخت، ئەم سولّتانە نوێیە وریاو سەرەڕۆیە، خوازیاربوو ئەم دەرفەتە بقۆزێتەوە و لەو رۆڵەی پێشووی هەڵبێت کە لە سایەی یەکێتییخوازەکاندا وەك بوکەشوشە هەڵدەسوڕێنرا.

لیبراڵەکان: ئۆپۆزسیۆنی لیبراڵ کە لەنێو "حوریەت‌و ئیئتیلاف فیرقەسی/کۆمەڵەی ئازادیی‌و هاوپەیمانیی"دا کۆببوونەوە، ئەوانەی لە ساڵی ١٩١٣دا بێدەنگ کرابوون، سەرلەنوێ لە دەوری چەند سەرکردەیەکی پێش ساڵی ١٩١٣دا خۆیان رێکخستبووەوە کە دیارترینیان "داماد فەرید پاشا" بوو.

یەکێتییخوازەکان: وێڕای ئەوەی سەرکردەکانیان هەڵاتبوون، بەڵام هێشتا یەکێتییخوازەکان پەرلەمان، سوپا، جەندرمە، هەروەها پۆست‌و تەلەگراف‌و چەند دەزگایەکی دیکەیان بەدەستەوە بوو. رژێمی نوێ لەگەڵ ئەوەی لە ساڵی ١٩١٩ەوە کەوتبووە پاکسازیی، بەڵام نە ئەوان‌و نە هاوپەیمانانیش ئەوەندە کارمەندو خەڵکیان بەدەستەوە نەبوو کە شوێنی زۆربەی یەکێتییخوازان بگرێتەوە.

هێشتا ئەوانە یاریزانی سەرەکیی بوون لەو گەمە سیاسییەی کە لە پایتەختدا ئەنجامدەدرا، لەکۆتایی ١٩١٨ەوە بەرەوسەر لە زێدەبووندا بوون‌و بەتەواوەتیش دوای ئەوەی بەریتانییەکان ئەستەمبوڵیان لە مارتی ١٩٢٠دا داگیر کرد. ململانێ سیاسییە راستەقینەکە لە ئەنەدۆڵ دەگوزەرا. سەرکردایەتیی سەردەمی جەنگی(ك.ی.پ) پێش ئەوەی وڵات جێبهێڵن، زەمینەیان بۆ خۆشکردبوو. پلانەکەیان لەسەر ئەو بنەمایە داڕشتبوو، کاتێك هەریەك لە سەرکردەکانی (ك.ی.پ) چاوەڕێی ئەوەیان دەکرد کە کەشتیگەلی بەریتانیی‌و فەرەنسیی لە مارتی ١٩١٥دا لە دەردەنێلەوە دزە بکەن، ئەوەش بە دامەزراندنی

جولانەوەیەکی بەرەنگاریی نەتەوەیی لە ئاسیای بچووکدا، کاتێك ئەوە روویدا، دەبوایە حکومەتی عوسمانیی، ئەستەمبوڵ بەرەو قۆنیە جێبهێڵێت.[٢٩]
لێرەوە چەند سەرکردەیەك لە ساڵی ١٩١٨دا رۆڵیان بینی، لەوەدەچوو ئەنوەر هێزی ئاراستەکەریان بێت. ئەو لەو باوەڕەدا بوو کە تەنیا خولی یەکەمی جەنگەکەیان لەدەستداوە، هەروەك لە ساڵی ١٩١٣دا لە بالکان روویدا، هێشتا دەرفەت لەبارەو لە خولی دووەمی جەنگەکەدا عوسمانییەکان بتوانن هێرش و هەڵمەتی پەلاماردەرانەی خۆیان دەستپێبکەنەوە. ئەنوەر لە کۆتایی جەنگدا لەژێر کاریگەریی باوەڕی پان ئیسلامیی و بە تایبەتییش پان تورکییزمدا بوو، ئەوەی وایلێکردبوو پێیوابێت ناوچە تورکییەکانی ناوەڕاستی ئاسیا، بەتایبەت ناوچەی ئازەربایجان کە بەو دواییە رزگارکرابوو، رۆڵێکی بایەخدارو گرنگی لە بەردەوامبوونی ململانێیەکاندا دەبێت. هەربۆیە ئەو فەرمانی بە تیپەکانی عوسمانیی دابوو کە لە ساڵی ١٩١٨دا لە ئەورووپا گەڕابوونەوە تا روو لە قەفقاس بکەن. ئەو خۆشی مەبەستی بوو لە نۆڤەمبەری ١٩١٨دا لە ئۆدیساوە بەرەو باکۆ بچێت، بەڵام نەخۆشی رێگەی ئەوەی پێنەدا ئەو کارە ئەنجام بدات. لە هەمان کاتدا، هەریەك لە ئەوو هەروەها تەلعەت، فەرمانیان بە"تەشکیلات مەخسووسە" دابوو کە چەك و جبەخانە لەچەند حەشارگەیەکی نهێنیی لە چەند جێگایەك لە ئەنەدۆڵ مۆڵ بدەن. لە ئۆکتۆبەری ١٩١٨دا "عموم عالەمی ئیسلام ئیختیلال تەشکیلات/رێکخراوی گشتیی شۆڕشگێڕان لە جیهانی ئیسلام" سەرلەنوێ دامەزرێندرایەوەو فەرمانی ئەوەشی پێدرا کە جەخت لە دامەزراندنی باندو دەستەی پارتیزانیی لەنێوخۆدا بکاتەوە. ئەنجامدانی ئەوەش بۆخۆی کارێکی فرە ئەستەم نەبوو، چونکە لە رووی کردارییەوە هێندێك لە باندو دەستانە هەبوو کە رۆڵێکی زێدەخراپیان لە بەدمامەڵەکردنی ئەرمەنیی و یۆنانییەکاندا بینیبوو. ئەوان لەو ترسەشدا ژیانیان دەگوزەراند نەوەکا سزا بدرێن و چەکەکانیان لێدابماڵن و هەڵیانوەشێنەوە.
گرنگترین هەنگاو کە لەلایەن سەرکردەی یەکێتییخوازانەوە پێش کۆتاییهاتنی جەنگ هاوێژرا بریتیبوو لە دامەزراندنی "قەرەقول/پاسەوان". بیرۆکەی ئەمەش هەر لەلایەن ئەنوەرو تەلعەتەوە، هەفتەیەك پێش ئەوەی وڵات جێبهێڵن، پێشکەشکرا. دامەزرێنەری راستەقینەی قەرەقول بریتیبوو لە "قەرە یوسف"ی ئەندامی بایەخداری بازنەی نێوخۆیی ئەفسەرانی یەکێتییخواز، هەروەها "قەرە کەمال" رابەری کۆمەڵەی یەکێتییخوازان لە ئەستەمبوڵ. ناوی

[29] Erik Jan Zürcher (1984) The Unionist factor: the role of the Committee of Union and Progress in the Turkish national movement 1905–1926, Leiden: E. J. Brill, 104–5.

ئەم ڕێکخراوە لە ئەرك‌و نازناوەکەیەوە وەرگیرابوو، ئامانجەکەش پاراستنی یەکێتییخوازەکان بوو لە هەلومەرجەکەی پاش جەنگداو شاردنەوەو پاراستنیان بوو تا ئامانجی بەهێزکردنی بەرەنگاریی بوو لە ئەنەدۆڵ‌و قەفقاس، بەوەی پیاوی کاراو پارە، چەك‌و ئازوخەیان لە پایتەختەوە بۆ ڕەوانە بکەن.[٣٠]

لەکاتێکدا (ك.ی.پ) خەریکی هێنانە کایەی جوڵانەوەیەکی بەرەنگاریی چەکدارانە بوون لە ئەنەدۆڵ ، هەمان کات خەریکی ئامادەکاریی بوون بۆ پارێزگاریی ئاشکرا لە مافی دانیشتووانی تورکانی موسوڵمان لەناوچانەی شیمانەی ئەوەی لێدەکرا بکەوێتە بەر هەڕەشەی مەترسیی لەلایەن یۆنانیی، ئەرمەنیی، فەرەنسیی، ئیتاڵیی یاخود بەریتانییەکانەوە. ئەم دەستپێشخەرییە چووە قاڵبی دامەزراندنی چەند ڕێکخراوێی هەرێمییەوە بەناوی"ڕێکخراوەکانی پارێزگاریی لە مافە نەتەوەییەکان" ئەوانە ڕۆڵێکی زیندوویان لە هێنانەکایەی جوڵانەوەی بەرەنگاریی نەتەوەییدا لە ئەنەدۆڵ (هەروەها لە تراقیا) بینی. یەکەمین ڕێکخراوێکی لەو شێوەیە لە سەرەتای نۆڤەمبەری ١٩١٨دا دامەزرێنرا.[٣١]

کاتێك جوڵانەوەی بەرەنگاریی نەتەوەیی لە ئەنەدۆڵ پەرەیگرت، دوژمنی سەرەکییان خۆی نە لە بەریتانیی‌و نە لە فەرەنسییەکاندا دەبینییەوە، بەڵکو یۆنانییەکان بوون. یۆنان بە پشتگیریی بەهێزی بەریتانییەکان مافی داگیرکردنی ئەو ناوچەیەی دەوروبەری ئەزمیریان لە ساڵی ١٩١٩دا بەدەستهێنا. داگیرکاریی یۆنانییەکان لە ساڵانی داهاتوو لە ئاسیای بچووکدا شێوازێکی بەرفراوانتری بەخۆوەبینی. هۆکاری ئەوەش دەتوانرێت لەو شێوازەدا ببینرێتەوە کە هێزە هاوپەیمانەکان پاش جەنگ دانوسانەکانی ئاشتییان پێ ڕادەپەڕاند، ئەو دانوسانە لەگەڵ وڵاتە شکستخواردووەکانی جەنگدا بەڕێوەنەدەبرا–ڕێکەوتنەکانی ئاشتیی لەلایەن هاوپەیمانە سەرکەوتووەکانەوە دەسەپێندرا– بەڵکو لەنێوان هێزە هاوپەیمانەکان خۆیاندا دەگوزەرا، ئەوانەی بەشێوەیەکی لاوەکیی ڕووبەرووی ژمارەیەك ڕێکەوتننامەو بەڵێننامەی ناکۆك‌و ناتەبا دەبوونەوە کە لە دەمی جەنگدا ئەنجامدرابوون‌و دەبوو ڕێکبخرانایەو تاوتوێ بکرانایە. ئەوەش کاتێکی زۆری خایاند، لە ڕاستییدا ئەوەندەی خایاند، کاتێك دواجار هاوپەیمانەکان ڕێکەوتننامە فرە سەختەکەی خۆیان لە ئوتی ١٩٢٠دا(مەبەستی

[30] N. Bilge Criss (1999) *Istanbul under allied occupation 1918–1923*, Leiden: E. J. Brill, 94–114., Zürcher, *Unionist factor*, 80 ff.
[31] Tevfik Bıyıklıoğlu (1956) *Trakya'da millî mücadele*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 128.

رێكەوتننامەی سیڤەرە/سەردەشتیی) بەسەر ئیمپراتۆریی عوسمانییدا سەپاند، مەسەلەی هەڵوەشاندنەوەی سوپاكەیان كە لە دوای جەنگەكەوە دەستی پێكردبوو، بەشێوەیەك تێپەڕی كە ئامرازی ئەوتۆیان بەدەستەوە نەبوو پێی جێبەجێبكەن. یۆنانییەكان كە لەلایەن "ئیلسیریەس ڤینزیلیۆس"ی سەرۆك وەزیرانیانەوە رێبەرایەتیی دەكران، ئەم هەلەیان قۆستەوە، بۆئەوەی وەك باسكێكی هێزە هاوپەیمانەكان هەڵسوڕێن تا جوڵانەوەی بەرەنگاریی تورك لە ئەنەدۆڵ ناچار بكەن كە رێكەوتننامەی ئاشتیی پەسەند بكەن. ئاكامەكەشی جەنگێكی گەورەی لێكەوتەوە كە لە ساڵی ١٩٢٢دا بە تێكشكاندنی تەواویی یۆنانییەكان كۆتاییهات.

ئەستەمبوڵ : نۆڤەمبەری ١٩١٨ – مارتی ١٩٢٠

دەربار

سوڵتان محەمەدی شەشەم كە لە چارەی نووسرابوو دوا سوڵتانی عوسمانیی بێت، لە تەواوی ئەو ماوەیەدا سیاسەتێكی ئەوتۆی گرتبووەبەر ئامانجی رازییكردنی هاوپەیمانەكان بوو، بەتایبەت بەریتانییەكان، ئەوەش بۆ ئەوەی رێكەوتننامەی ئاشتیی وای بەسەردا بدەن كە گونجاوبێت و دژوار نەبێت. وێڕای ئەو هەوڵەی، لەگەڵ تێكڕای ئەوانەی كە پشتگیریی ئەم رەوتەیان دەكرد، هەموو جێگەو متمانەو پێگەیەكی خۆیان لەدەستدا پاش ئەوەی لە هاوینی ١٩٢٠دا رێكەوتننامە ئاشتییەكە بەو توندیی و سەختییە بڵاوكرایەوە.

سوڵتان، وەك باوباپیرانی پێشووی، لەسەر رەوتێكی بنەماڵەیی و ئاینیی تێدەفكریی و تەنیا بیری لە پاراستنی دەسەڵات و فەرمانڕەوایەتیی بنەماڵەكەیان دەكردەوە، بیری لە ئەستەمبوڵ وەك پێگەی خەلافەت و دەسەڵاتی خۆی بەسەر گەلانی موسوڵمانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەكردەوە. لەو رووەشەوە هەستی بە لێپرسراویەتییەكی بەهێز دەكرد. ئەو نەتەوەیی نەبوو(لەراستییدا ئەو نەتەوەیی یەكێتییخوازەكانی دیتبوو كە چۆن چووبوونە ژێر باری ئەو ئایدۆلۆژییەو لەو كارەساتە بەرپرسیار بوون كە بەسەر ئیمپراتۆرییەكەدا هاتبوو)، هەروەها ئەو مەسەلەی سەربەخۆیی تەواوی ئەنەدۆڵ و هەرێمەكانی دیكەی زۆر بە بایەخ نەگرتبوو.

سوڵتان وەحیدەددین بەپێچەوانەی سوڵتانەكەی پێش خۆی كە بازیچەیەكی دەستی یەكێتییخوازەكان بوو، بەشێوەیەكی چالاك خۆی لە سیاسەت هەڵقورتاند بۆئەوەی رەوتی دژە یەكێتییخوازەكان، دژە نەتەوەییەكان و بەریتانییخوازەكان بەهێز بكات. لەراستییدا

چەکی سەرەکیشی لەو بوارەدا دانانی سەرەك وەزیران (هەروەها وەزیرانی حکومەتەکەی) بوو . لەو بارەیەشەوە دەتوانرێت ماوەی دوای ئەپرڵی ١٩٢٠ بەرەوسەر بۆ سێ قۆناغی جیاواز دابەشبکرێت.

کابینەکان

قۆناغی یەکەم یەك لەو وەرچەرخاندنانە بوو ، کاتێك سەرکردەکانی دەمی جەنگ لە ئۆکتۆبەردا دەسەلاتیان جێهێشت، سوڵتان دەیویست کابینەیەکی ناحزبیی لە سایەی "ئەحمەد تۆفیق پاشا"ی کۆنە دپلۆماتەوە بچەسپێنێت، بەلام یەکێتییخوازەکان جەختیان لە کابینەیەکی میانڕەو بە رابەریی "میرئالا ئەحمەد عیزەت پاشا" سەرۆکی ئەرکانی پێشوو دەکردەوەکە بۆخۆی یەکێتییخواز نەبوو، بەلام جێگەی متمانەی کۆمەڵەکەیان بوو. پاش ئەوەی سەرکردەکانی دەمی جەنگ لە مەیداندا نەمانو ئاگربەستەکەش مۆرکرا، سوڵتان، تۆفیق پاشای خستە شوێنی عیزەت پاشا، ئەو تۆفیق پاشایەی وەك کەسایەتییەکی دژە یەکێتییخوازەکان لە ١١ی نۆڤەمبەری ١٩١٨ بۆ ٣ی مارتی ١٩١٩ سەرۆکایەتیی دوو کابینەی بەڕێوەبرد.

لە ٤ی مارتدا داماد فەرید پاشا شوێنی تۆفیق پاشای گرتەوە، ئەو فەرید پاشایەی کەسایەتییەکی سەرەکیی لە سیاسەتی عوسمانیی دەورانی پاش جەنگ پێکدەهێنێتو سەرۆکایەتیی کەمتر لە پێنج کابینەی وەزاریی نەکرد. ئەو زۆر لە دەربارەوە نزیك بوو، چونکە زاوای سوڵتان بوو، هەربۆیە تەنیا کەسێك بوو کە جێگەی متمانەی راستیینەی سوڵتان بوو. بەلام ئەو هەمان کات ئەندامێکی رێبەریی "حوریەتو ئیئتیلاف فیرقەسی/پارتی ئازادییو هاوپەیمانیی" سەرلەنوێ دامەزراوە بوو. سێ کابینەکەی فەرید پاشا کە لە مارت–سێپتەمبەری ١٩١٩دا بوو، سێیەمین قۆناغی ماوەی دوای جەنگ پێکدەهێنێت . ئەوان لەو ماوەیەدا سەرقاڵی رووبەڕووبوونەوەی چالاکی بەرەنگاریی پەرەسەندووی نەتەوەییەکان بوون، چ لە پایتەختو چ لە ئاسیای بچووك، بەتایبەت پاش ئەوەی هاوپەیمانەکان رێگەیان بە یۆنانییەکاندا لە مایۆدا ئەزمیرو دەوروبەری داگیر بکەن. ئەوان کاردانەوەیان بەجۆرێك بوو زێدەتر سەبارەت بە سەرکوتکردنی بەرەنگارییکاران پێداگرنو سزای یەکێتییخوازەکان بدەن.

لەکۆتایی سێپتەمبەردا، فشاری جوڵانەوەی بەرەنگاریی، فەرید پاشای ناچارکرد دەست لەکار بکێشێتەوە. بەپێچەوانەی حکومەتەکانی فەرید پاشا، دوو کابینەی دیکەی بەدوادا هاتن، ئەوەکەی "عەلی رەزا پاشا" کە تا ٣ی مارتی ١٩٢٠ بەردەوام بوو، هەروەها ئەوەکەی "سالح خلوسی پاشا" کە تا ٢ی ئەپرێلی خایاند، هەوڵیاندا لەگەڵ بەرەنگاریی نەتەوەییدا هاوکاریی بکەن و ئەو کەلێنە زێدەیەی کە لە گەڵ ئەنەدۆڵ دروست ببوو، پڕبکەنەوە.

پارتەکان

هەرچەندە پارتی نەوژینی ئازادیی و هاوپیمانیی لە زۆربەی ئەم ماوەیەدا هێزی هەژمونکەری لە سیاسەتی فەرمییدا پێکدەهێنا، بەڵام چالاکییەکانی یەکێتییخوازەکانیش تەنیا بە خەباتی ژێرزەمینیی سنووردار نەکرابوو.(ک.ی.پ) لە دوا کۆنگرەی خۆیدا لە نۆڤەمبەر خۆی هەڵوەشاندەوەو "تەجەدود فیرقەسی/پارتی نوێبوونەوە"یان پێکهێنا. گروپێکی دیکە لە یەکێتییخوازان جیا بوونەوە و لەسایەی "فەتحی ئۆکیار"دا "عوسمانیی حوریەتپەروەر عەوام فیرقەسی/پارتی ئازادییخوازی گەلی عوسمانیی"یان پێکهێنا. وێڕای ئەوەش، فرەیی پارتە سیاسییە بچووکەکان هۆکاری ئەوەبوون کە هێندێك لەوانە لە قۆناغی پاش جەنگدا بەخێرایی لەسەر شانۆکە تێپەڕن.

پاش ئەوەی لە دیسەمبەردا پارلەمان هەڵوەشێندرایەوە، فشاری سەر یەکێتییخوازەکان پەرەیسەند. بەشێکی فرە لە ئەندامە بەرچاوەکانی کۆمەڵە دەستبەسەرکران(زیاتر لە ١٠٠یان لەسەرەتای ئەپرڵدا لێگیرا)، بەشێکیان بە دەستپێشخەری حکومەتە لیبراڵەکەو بەشێکیشیان لەسەر خواستی بەریتانییەکان بوو، ئەوانەی خوازیار بوون"تاوانبارانی جەنگ" بهێننە بەردەم دادگا سەبارەت بەو رۆڵەی لە بواری ئەشکەنجەدانی ئەرمەنییەکان، بەدمامەڵەکردنی دیلە بەریتانییەکانی جەنگ، یان خۆدزینەوە لە نێوەرۆکی ئاگربەستەکە بینیویانە. دادگایەکی عوسمانیی تایبەت لەو بوارەدا مامەڵەی لەگەڵ چەندین کەیسدا کرد، بەڵام پاشتر بەریتانییەکان بەشێکیان لەو گیراوانە بۆ ماڵتە گواستەوە کە زۆربەیان تا کۆتایی ساڵی ١٩٢١ لەوێ مانەوە.

چالاکییە سیاسیەکان چەندە بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی پارلەمان رێگەی لێگیرا، هێندەش بەهۆی داخستنی پارتی نوێبوونەوە بوو لە مایۆی ١٩١٩دا. حکومەت دژی فشاری هەڵبژاردنی نوێ وەستایەوە چونکە هەلومەرجەکەی بەتەواویی ئارام و گونجاو نەدەهاتە پێش چاو. بەڵام دواجار ملی بۆ داواکارییەکانی بەرەنگارییکارە ئەنەدۆڵییەکان داو لە پایزی ١٩١٩دا هەڵبژاردن ئەنجامدرا، سەرکردە یەکێتییخوازەکانی جوڵانەوە بەرگرییکارەکە

زۆربەی دەنگەکانی ئەنەدۆڵیان بەدەستهێناو پاش ئەوەش ئەنجومەن لە یەنایەری ١٩٢٠دا کۆبووەوە مۆرێکی یەکێتییخوازیی و نەتەوەیی هەڵگرتبوو وەك زمانحاڵی بەرەنگارییکاران هەڵدەسوڕا. زۆرینەی نەتەوەییەکانی نێو ئەنجومەن لە "گروپی رزگاریی نیشتمانیی" دا خۆیان رێکخست.

ئەنجومەن لە ٢٨ی یەنایەری ١٩٢٠دا بڵاوکراوەیەکی فەرمیی بەنێوی "میساقی میللی/پاکتی نەتەوەیی" بڵاوکردەوە کە لە بنەڕەتدا بەیاننامەی فەرمیی ئامانجەکانی جوڵانەوەی بەرەنگاریی بووو هەروا بە درێژایی ماوەی جەنگی سەربەخۆییدا مایەوە. دەقەکە، لەبنەڕەتدا لەسەر بڕیارە بەراییەکانی کۆنگرەکانی ئەرزڕۆم و سێواس داڕێژرابوو کە لەلایەن نەتەوەییەکانەوە رێکخرابوو. شەش خاڵی گرتبووەخۆ:

١- ئەو ناوچانەی دانیشتووانی موسوڵمانی عوسمانیی تێدا نیشتەجێن(لە ئاین و رەگەزو ئامانجدا یەکگرتوون)[٣٢] یەکەیەکی پێکەوە بەستراوو لێکدانەپچڕاون. بەڵام ئەو ناوچانەی کە زۆرینەی رەگەزی عەرەبی تێدا نیشتەجێن و لە سایەی داگیرکاریی بێگانەدان پێویستە لە رێگەی راپرسییەوە بڕیاری لێبدرێت.

٢- دەبێت چارەنووسی سێ ویلایەتەکە "باتوم، قارس، ئەردەهان" کە لە ساڵی ١٨٧٨-١٩١٨دا بەدەست روسەکانەوە بووە، لەرێگەی راپرسییەوە دیاریی بکرێت.

٣- هەمان شێوەش بۆ دیارییکردنی چارەنووسی "تراقیای رۆژئاوا" راستە.

٤- پێویستە ئارامیی و ئاسایشی ئەستەمبوڵی پایتەخت و دەریای مەڕمەڕە زامنبکرێت.

---

[32] تێکستی پەیمانی نەتەوەیی چەند کێشەیەکی تێدایە، یەکەم چەند نووسەرێك قسە لە "لەنێوخۆو دەرەوەی هێڵەکانی ئاگربەست" دەکەن، هێندێکی دیکە تەنیا لە " لەنێوخۆی هێڵەکانی ئاگربەست" دەدەن بە دەستەوە. ئەمەش جیاوازییەکی بنەڕەتییەو خواستە دیارییکراوەکانی پەیمانی نەتەوەیی پێدەچێت کە روونی بکاتەوە کام وەرگێڕانەیان راستریینیانە(هەروەك داواکارییەکان بۆ تراقیا، باتومی،و خاکی عەرەبیی بە باشیی فۆرمەڵە کرابوون). هەروەها سەرلێشێوانێك سەبارەت بەوە هەیە کە چی موسوڵمانە عوسمانییەکان پێکەوە دەبەستێتەوە. رەگەزە یاخود خولیایە؟ هەردوو تێکستەکە لە بیستەکانەوە پێکەوە لە ئەدەبییەتەکاندا هەن، دەگونجێت شێواوییەکە بۆ تێکستە دەستنووسەکەدا (بە نووسراوە عەرەبییەکەی)بگەڕێتەوە کە لەگەڵ نووسراوە چاپکراوەکە هاوجووت نین.بڕوانە:
Erik Jan Zürcher (2000) ‘Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish nationalists’, in Kemal H. Karpat (ed.), *Ottoman pastand today’s Turkey*, Leiden: E. J. Brill, 170.

٥- مــافی كەمیینــەكان دەبێــت بەشــێوەیەك دابینبكرێــت كــە هاوشــێوەبێت لەگــەڵ ئــەو ڕێكەوتنانەی لەنێوان هاوپەیمانەكانی دەوڵەتەكانی ئەورووپاوە مۆركراوە.

٦- پێویستە سەربەخۆیی ئابووریی، دارایی و دادوەریی ئیمپراتۆرییەكە مسۆگەر بكرێت و لە سنووردارکردنی ئازاد بێت(بەواتایەكی دی، گێڕانەوەی جیاوگەكان پەسەند نابێت).

ئەمە بریتیبوو لە بەیاننامە بنەڕەتییەكەی بەرنامەی نەتەوەییەكان. ئەوەی جێگەی بایەخە، ئـەم بەیاننامەیـە جـەختی لـە سـەروەریی نەتـەوەیی تـورك نەكردووەتـەوە بـەڵكو لـە تـەواوی موسـوڵمانە عوسمانییـەكان. ئـەوەش لـە ڕووی كرداریـیـەوە تـورك و هـەروەها كـورد و گروپـە بچووكەكانی دیكەی وەك لاس و چەركەسی دەگەیاند.

هەوڵێك بۆ ناكۆكیی و ناتەبایی پارتەكە لەگۆڕێدا بوو بۆ ئەوەی بەرەیەكی نوێ پێشكەش بكـات و لـە كۆنفرانـسەكەی پاریـسدا دەنگـی توركـان زاڵبكـات، ئـەوەش بـە دامەزرانـدنی "كـۆنگرەی نەتـەوەیی"كـە ٦٣ گـروپ و پـارتی جیـاوازی یەكخـستبوو. كۆنگرەكـان لەچـەند كـاتێكی جیـاوازدا چـالاك بـوون، لـەنێوان نۆڤەمبـەری ١٩١٨و هـەروەها نۆڤەمبـەری ١٩١٩، وێڕای ئەوەی چەند نامیلكەیەكیشیان بڵاوكردەوە و تەنانـەت نوێنەریـشیان ڕەوانـەی پـاریس كرد، بەڵام گوێیان لێ نەگیرا.

بەداگیركردنی ئەستەمبوڵ لەلایەن بەریتانیاوە لە ١٦ی مارتی ١٩٢٠دا، چالاكیی سیاسیی ئاشكرا كۆتاییهات. ئەو داگیركارییـە بۆ ئەوە بوو ڕێگا لـەو هاوكارییـە بگرێت كە لـە دەزگا حكومەتییەكانـەوە پێشكەش بە نەتەوەییـەكان دەكرا. هـەروەها لـە پێنـاو فشارخستنە سـەر نەتەوەییـەكانیش. سـەركردە نەتەوەییـەكان لـە پارلەمانـدا ئاگـاداری ئـەو كـارە داگیركارییـەی بەریتانییـەكان بـوون و بڕیاریانـدا لـەنێو پارلەمانـدا بمێننـەوە و خۆیـان نەشـارنەوە و نەچـن بـۆ ئەنــەدۆڵ، بــۆ ئــەوەی بەئاشــكرا پێــشانی بــدەن كــە سیاســەتی بــەریتانیا دژی مافــە نیـشتمانییەكانی ئـەو وڵاتەیـە . لـە راسـتییدا ئەفسەرانی ئاسایـشی بـەریتانیی هەریـەك لـە حوسەین ڕەئوف و قەرە یوسف یان گرت كە دوو سەركردەی بەرچاوی گروپی ڕزگاریی بوون لـەنێو پارلەمانـدا. بـەوەش دوا پارلـەمانی عوسمـانیی وەك ناڕەزایەتییـەك لـە ئەپرڵـدا خـۆی هەڵپەسارد.

هەوڵەكان بۆ هەژاندنی رای گشتیی

لەكاتێكــدا دەســتە و تاقمــە سیاســییەجیاوازەكان – هەریــەك لــە یــەكێتییخوازەكان و دژەیەكێتییخوازەكانیش – لەو ڕووەوە شكستیانهێنا كە كاریگەرییـەكی بایەخداریان لەسـەر

رای گشتیی یاخود سیاسەتکارەکان لە ئەوروپا کردبێت ، ژمارەیەك لە رێکخراوی کۆمەڵایەتیی و کەلتووریی کە لە سەردەمی جەنگدا پەیوەندییەکی توندیان بە (ك.ی.پ)ەوە هەبوو، بەڵام بەشێوەیەکی ئاشکرا کارو چالاکیی سیاسییان نەبوو، ئەمانە رۆڵێکی گرنگیان لە راکێشانی رای گشتیی موسوڵماناندا بەلای نەتەوەییەکاندا گێڕا. هەلومەرجەکە لەنێو خەڵکە موسوڵمانەکەدا لە یەکەمین مانگەکانی پاش ئاگربەستەکە جۆرێك لە بێهیوایی و خۆبەدەستەوەدانی پێشاندەدا. بەڵام داگیرکردنی ئەزمیر لە مایۆی ١٩١٩دا لەلایەن یۆنانییەکانەوە، خاڵێکی وەرچەرخان بوو، راستەوخۆ پاش ئەو رووداوە، خۆپیشاندانی جەماوەریی کە لەلایەن خوێندکاران و مامۆستایانی زانکۆی ئەستەمبوڵەوە رێبەرایەتیی دەکرا، وەك نارەزایەتییەك دژی ئەو داگیرکارییە ئەنجامدرا.

هاوپەیمانەکان

هەلومەرجی ئاگربەستەکە و بوونی زیاتر لە ٥٠ هەزار سەربازی هاوپەیمانەکان (٣٠هەزاریان بەریتانیی بوو) هەمیشە ئەوەی دەگەیاند کە نوێنەرانی هاوپەیمانان هەژمونێکی سیاسیی کاریگەریان لە پایتەخت هەیە. تەنانەت ئەو کاتە کە حکومەتە ملکەچەکەی عوسمانی لە دەسەڵاتدا بوو، کۆنترۆڵی هاوپەیمانەکان بە چەندین هۆکار ئاڵۆز بوو.

ئەو راستییەی کە ئیمپراتۆرییەکە هێشتا بە فەرمیی سەربەخۆ بوو، هاوسۆزیی کارمەندە عوسمانییەکانی بۆ نەتەوەییەکان هێنایەئاراو ئەو دەرفەتەی دانێ کە بە ناردنی هەواڵ و زانیاریی، کەلوپەل، چەك و هەروەها پیاو، پشتگیریی جوڵانەوەکەی ئەنەدۆڵ بکەن. هاوپەیمانەکان ئەو ئامرازو توانایەیان نەبوو بزانن لە هەموو بەشەکانی حکومەتەکەدا چی دەگوزەرێت. زانیارییەکان سەبارەت بەو رووداوانەی لەنێو بەشە موسوڵمانەکەی کۆمەڵگەی عوسمانییدا روویاندەدا بەشێوەیەکی سنووردار تەنیا پەیوەستبوو بە پشتبەستن و متمانە(بەدڵنیاییەوە لە رووی کێشەی بەریتانییەکانەوە)بە چەند ئەندامێك لە کەمینەی یۆنانیی و ئەرمەنیی، ئەوانەی هاوپەیمانانیان سەبارەت بە چەندایەتیی و توانای کارکردنی بەرگرییکارەکان بەهەڵەدا بردو بێبایەخییان پێشاندا.

ئەو بنەما کارگێڕییەی هاوپەیمانان پێشکەشیان کردبوو زۆر ئاڵۆز بوو. سوپای دەریای رەشی بەریتانیی سەرەتا لەلایەن "ژێنڕاڵ میلن"و پاشتر لەلایەن "ژێنڕاڵ هارینگتۆن"ەوە سەرکردایەتیی دەکرا لە داگیرکردنی بەندەرە تورکییەکان بەرپرسیار بوو، لەکاتێکدا ئەوەی

پەسەندکرد کە تورکیای ئەورووپیی وەك بەشێك لە بالکان بخرێتە ژێر دەسەڵاتی هێزی"ئەرمی دی وەن ئۆرینیت" کە لە بنەرەتدا بنکەکەی لە ساڵی ١٩١٨دا بە فەرماندەی "ژێنراڵ فرانچێت دی ئێسپری"لە سالۆنیکا بوو. لە ئەستەمبوڵ، هەردوولا لە بەرەی بۆسفۆرو بەرە ئەوروپییەکەی بوون، ئەمەش بێگومان بووەهۆی لێکخشاندن و دژواریی بەردەوام. دەسەڵاتدارە سەربازییەکان تەواوی دەسەڵاتیان بەدەستەوە نەبوو، وێڕای ئەوەش، هەروەها هەریەك لە دەوڵەتانی هاوپەیمان نوێنەرانی دیپلۆماسیی خۆشیان هەبوو کە"کۆمیساری باڵا"یان پێدەگوتن. هەروەها باڵیۆزو کۆنسوڵ نەبوون چونکە حاڵەتی جەنگ بە فەرمیی سەرکردە سەربازییەکانی ملکەچی کۆمیسارە باڵاکان کردبوو، بەڵام لەراستییدا ئەو سەرکردانە زۆربەی جار سەربەخۆیانە هەڵدەسوڕان. پاش داگیرکردنی سەربازیی پایتەخت لە مارتی ١٩٢٠دا، هێشتا رۆڵی سەرکردە سەربازییەکان بەشێوەیەکی سروشتیی زێدەتر بوو.

کۆمیسارە باڵاکانی دەوڵەتانی هاوپەیمان نەك هەر لە رووی دیپلۆماسییەوە نوێنەرایەتیی حکومەتەکانی خۆیان دەکرد، بەڵکو لە رێگەی "کۆمسیۆنی هاوپەیمانان بۆ دەستبەسەرداگرتن و رێکخستن"ەوە بەشێوەیەکی مەزن رۆڵێکی فرە بەرچاویان لە بەڕێوەبردنی پایتەختدا دەگێڕاو بە بابەتەکانی وەك پێویستییە خۆراکییەکان، ئاسانکارییە پزیشکییەکان، گرفتی پەنابەرەکان، کێشە داراییەکاندا رادەگەیشت. حکومەتی عوسمانیی ئەو توانایەی نەبوو کرێی کارمەندەکانی و نانی خەڵکەکە بدات، هەربۆیە هاوپەیمانان ناچاربوون کەم و زۆر هەنگاوبنێن و لەو رووەشەوە تەواو کاریگەرییان هەبوو، وێڕای ئەوەش، ژیان لە ئەستەمبوڵ لە ساڵەکانی پاش جەنگدا بە تەواویی سەخت ببوو. تێچوونی ژیان بەشێوەیەکی سەرنجراکێش بە رێژەی ١٨٠٠لە سەدا بەرزببووەوە(لەنێوان ساڵانی ١٩١٧- ١٩١٨دا ١٤٠٠ لە سەدا بەرزببووەوە)، لە فێبرایەری ١٩١٩دا گەیشتە لوتکە. پایتەخت رووبەڕووی کەموکورتییەکی زۆری دانەوێڵەو خەڵوز بووەوە، ئەوەی لە کۆتاییدا لەرێگەی هاوردەکردنەوە لە بەریتانیاو هەروەها لە ئەمەریکاوە بەهۆی تیمە فریاگوزارییەکانەوە دەهێنرا. بەوەش نرخەکان ٣٥ لەسەدا دابەزین و جێگیر بوون.[٣٣]

بوونی ژمارەیەکی زۆر پەنابەر لە شارەکەدا بارودۆخەکەی ئاڵۆزترکرد. جگە لەو بێماڵ و لانانەی کە پاش جەنگ لە وڵاتە شکستخواردووەکانەوە روویان لە ئەستەمبوڵ کردبوو، بە

[33] Ahmed Emin [Yalman] (1930) *Turkey in the world war*, New Haven: Yale University Press, 151.

روسـه هەڵاتووەکانیـشەوە کـە هاتبوونـە ئـەوێ. هێنـدێك لەوانـە لـە سـەرەتای سـاڵی ١٩٢٠و هـەروەها لـە نۆڤەمبـەری ئـەو سـاڵەدا هـاتن، کەشـتیگەلی فەرەنـسیی نزیـك بـە ١٥٠,٠٠٠ لـە روسە دژە بەلشەفییەکانی لە کریمەوە هێنا کـە لـەژێر فەرماندەیی"ژێنـڕاڵ ڕەنگێل"دا بوونو لە ناوچەی تەنگەکاندا نیشتەجێیان کردن. نزیك بە نیو ملیۆن پەنابەر لەناوچەی ئەستەمبوڵ دەژیـان، ئـەوەش بووەهـۆی کەوتنـەوەی کێـشەی نیـشتەجێبوون، زێـدەباری ئـەوەی کـە هاوپەیمانەکانیش بۆ خۆیان دەستیان بەسەر چەندین خانووو تەلاردا کردبوو.[٣٤] ئەو بنەما کارگێرییە ئاڵۆزەی هاوپەیمانەکان دەتوانرا بەشێوەیەك هەڵسورایە گەر متمانەو نیازپاکیی تایبەتمەندییـەکی پەیوەندییـەکانی نێوان هێـزە هاوپەیمانـەکان بووایـە، بـەڵام بـە دڵنیاییـەوە شـــتێکی وا لـــە گۆڕێـــدا نـــەبوو. لەوکاتـــەدا کـــە سیاســـەتیی بەریتانییـــەکان لەئاســـت عوسمانییەکاندا ڕەقو کارگێڕیی بەریتانیی لەو ناوچانەی داگیری کردبوون توندو تەنانەت تۆڵەسـێنیش بـوو، ئیتاڵییـەکان هـەر لـە ١٩٢٠ەوە و فەرەنـسییەکان لـە ١٩٢١ەوە، لەگـەڵ نەتەوەییـە بەرگرییکارەکانـدا خـەریکی چـاوبڕکێ بـوو.ئـەو بابەتـەی هۆکـاری نـاکۆکیی ناوبەناوی کۆمیسارە باڵاکان بوو.

یەکێتییخوازە شاراوەکان

یـەکێتییخوازە نهێنکارەکـانی ئەسـتەمبوڵ ئـەم ناکۆکییـەیان قۆسـتەوە، لـەنێوان نۆڤەمبـەری ١٩١٨و مارتی ١٩٢٠دا، قەرەقول کەوتنە کارکردن بۆ بەقاچاغ ناردنی ژمارەیـەکی بەرچاو لـە ئەفسەرە یـەکێتییخوازەکان بـۆ ئەنـەدۆڵ کـە بەشـێکی زۆر لەوانـە ڕاوەدونرابـوون. ئـەوان بـە بڕێکـی مـەزنی چـەك، ئازووخـەو تەقەمـەنییان بـۆ جوڵانـەوە بەرگرییکارانەکـەی ئەنـەدۆڵ دابینکـرد، کـە لـەو گەنجینانـەی حکومـەتی عوسمانییـەوە دزرابـوون کـە لـە بندەسـتی هاوپەیمانەکانـدا بـوو. بـەم شـێوەیە ٥٦٠٠٠ لولـە بـاروت، ٣٢٠ ڕەشـاش، ١٥٠٠تفـەنگ، ٢٠٠٠سندوقە فیشەك، ١٠٠٠٠بەرگی سەربازیی بە قاچاغ ڕەوانـەی ئەنەدۆڵ کران.[٣٥] وێڕای ئەندامەکانی پێشووی تەشکیلاتی مەخسووسە، سـەندیکای بارهـەڵگرانو کەشتیوانەکانیش هێشتا لـە بندەسـتی قـەرە کەمالـدا بوون، هـەروەها کارمەنـدە یـەکێتییخوازەکان لـە وەزارەتـی جـەنگو لـە دەزگـای تەلـەگراف،ڕۆڵێکی بایەخداریان لـەم پرۆسـەیەدا بینـی، دواتـر، قـەرەقول

---

[34] Criss, op. cit., 29 ff.

[35] Hüseyin Dağtekin (1955) 'İstiklâl savaşında Anadolu'ya kaçırılan mühimmat ve askerî eşya hakkında tanzim edilmiş mühim bir vesika', *Tarih vesikaları (Yeni seri)*, (1) 9–15.

ئەو زانیارییانەی دەیبەخشینە بەرگرییکارەکان کە لە ڕێگەی تۆڕێکی سیخوڕییەوە لەنێو دەزگای حکومەتدا چنگیان دەخست. لە ڕاستییدا درککردنی ئاستی هاوکاری بیرۆکراتیی عوسمانیی لەگەڵ نەتەوەییەکانی ئەنەدۆڵ هۆکارێکی سەرەکیی بوو بۆ داگیرکردنی فەرمیی ئەستەمبوڵ لە لایەن بەریتانییەکانەوە لەساڵی ١٩٢٠دا.

کاتێك لە ساڵی ١٩١٩دا، ئەفسەران زیاترو زیاتر بەرەو ئەنەدۆڵ دەڕۆیشتن و جوڵانەوەی بەرگرییکاریی خەریك بوو دەستیپێدەکرد، جوڵانەوەکە پێویستی بە کەسایەتییەکی بەدەسەڵات و خۆشناو بوو تا سەرکردایەتیی بکات. یەکەمجار نهێنکارەکان واپێدەچوو کە ئەحمەد عیزەت پاشای سەرۆك ئەرکانی پێشوو و سەرۆك وەزیریان پێشنیازکرد کە یەکێتییخواز نەبوو بەڵام جێی متمانەی یەکێتییخوازەکان و نیشتمانپەروەرێکی پەرۆش بوو. کاتێك نەیانتوانی ڕەزامەندیی ئەو بەدەستبهێنن، ئەندامانی ڕێبەرایەتیی قەرەقول، مستەفا کەمال پاشا (ئەتاتورك)یان دەستنیشانکرد.[٣٦]

مستەفا کەمال پاشا ئەندامێکی بەرایی(ك.ی.پ)بوو،[٣٧] ئەو یەکێك بوو لە ئەفسەرە چالاکەکانی ئەڵقەی نێوخۆیی کە لە کودەتاکەی ساڵی ١٩٠٨دا بەشداربوون، هەروەها یەکێك بوو لە ڕێبەری جوڵانەوە سەربازییەکەی ساڵی ١٩٠٩ و لە ساڵی ١٩١١ لە لیبیاش ڕاژەی کردبوو. لەوەدەچوو لەنێو (ك.ی.پ)دا سەر بە دەستەی جەمال بووبێت. بەوەش بەشێوەیەکی تایبەت لە عەلی فەتحی ئۆکیارەوە نزیك بوو کە ئەفسەرێکی باڵادەستی یەکێتییخوازەکان و ڕکابەری بوو. لەماوەی ١٩١٢-١٩١٣دا پەیوەندییە شەخسییەکانی نێوان ئەنوەر لەلایەك و فەتحی و مستەفا کەمال لەلایەکی دیەوە زۆر دژوار بوو، لەئاکامدا، مستەفا کەمال چووە دەرەوەی بازنەی دەسەڵات و ئەنوەریش وەك فەرماندەیەکی سەربازیی باڵا لە پاش کودەتاکەی بابی عالیی لە یەنایەری ١٩١٣دا دەرکەوت.ئەوەش ئەوە دەگەیەنێت کە مستەفا کەمال تێکەڵ بە سیاسەتەکانی دەمی جەنگی ئەنوەرو تەلعەت نەبوو. لەساڵەکانی جەنگی یەکەمی جیهانییدا، مستەفا کەمال ناوێکی دیاری بۆخۆی بەدەستهێنا پاش ئەوەی بووە فەرماندەی بەرەی"ئەنەفارتا"لەکاتی هەڵمەتەکەی دەردەنێلدا. هەروەها پاش ئەوە بە شێوەیەکی بەرچاو لە بەرەکانی ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات و فەلەستین جەنگا و کاتی کۆتایی جەنگ وەك میرئالا و بەرپرسی هێزە سەربازییەکانی بەرەی سوریا بوو. لەنێو سوپادا وەك

[36] Criss, op. cit., 100–1.
[37] Kâzım Karabekir (1960) *İstiklâl harbimiz*, Istanbul: Türkiye, 391.

ئەفسەرێکی زۆر لێهاتوو بەڵام بەخۆنازو سەربەگۆبەند دەناسرا. پاش ئاگربەستەکە، رووی کردە ئەستەمبوڵو لەماوەیەکی کەمدا هەوڵیدا تێکەڵ بە سیاسەت بێتو خۆی بە پارتەکەی عەلی فەتحی هاوڕێدا کە"پارتی لیبراڵی گەلی عوسمانیی"بوو، هەڵواسیی و لە بەهاری ساڵی ١٩١٩دا بۆی روون بووەوە کە ئەم کارەی بەهیچ جێگەیەکی ناگەیەنێت، هەربۆیە وای بەقازانج زانی کە هەروەك زۆربەی برادەرکانی دیکەی بەرەو ئەنەدۆڵ بڕوات.

ئەو تایبەتمەندییانەی لە مستەفا کەمالدا هەبوو وەك:پایەبڵندیی لە سوپا، زمانپاراویی و گوتاربێژیی سیاسیی و هەروەها دەستپاکیی، کردی بە هەڵبژاردەیەکی گونجاو بۆ سەرکردایەتیی بەرگرییکاران. هەر پاش ئەوەی بەوە رازیی بوو، دەرفەتی گونجاوی خرایە بەردەست. حکومەتەکەی فەرید پاشا سەبارەت بە توندوتیژییە نێوکۆییەکانی ئەنەدۆڵو هەرێمی دەریای رەش، هۆشیار کرایەوە(ئەوەی توانیبووی هاوپەیمانەکان بەگوێرەی بەندی ٢ی ئاگربەستەکە بورووژێنێت) هەروەها ویستی پشکنەرێکی سەربازیی بۆ هێورکردنەوەو چەکداماڵین بنێرێتە هەرێمەکە. "محەمەد عەلی بەگ"ی وەزیری ناوخۆ، پەیوەندیی بە "عەلی فوئاد پاشا"وە کردبوو کە ئەفسەرێکی دۆستی نزیکی مستەفا کەمال بووو خۆشی پێشتر چووبووە ئەنەدۆڵ. چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ مستەفا کەمالدا کردو دواتر دیدەنییەکی لەگەڵ سەرۆك وەزیر بۆ رێکخرا، دواتر مستەفا کەمال بە پشکنەری سوپای سێیەم لە رۆژهەڵات دامەزرێنرا. لێرەشەوە هاورێکانی لە وەزارەتی جەنگ تێیانگەیاند چی بکات، دەسەڵاتێکی فراوانیان پێدا، لەوانە ماڤ راستەوخۆی پەیوەندییکردن بە تەواوی دەسەڵاتدارە سەربازیی و مەدەنییەکانەوە لەو ناوچەیەی تیدا وەك پشکنەر دامەزرابوو کە هەموو ناوچەی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵی گرتەوە. مستەفا کەمال کە بەو دەسەڵاتە فراوانە چەکدارکراو لەگەڵ دەستەیەکی ئەرکاندا ئەستەمبوڵیان لە ١٨ی مانگدا جێهێشتو لە ١٩ی مایۆی ١٩١٩دا گەیشتنە بەندەری سامسۆن لەسەر دەریای رەش. هەر گەیشتنە ئەوێ، چالاکییەکانی خۆی لە چوارچێوەی پەرەسەندنی رووداوەکانی ئەنەدۆڵدا بە باشیی بردەپێش.

دانوسانی ئاشتیی

تەنانەت لەکاتی جەنگیشدا، هێزە هاوپەیمانەکان ژمارەیەك رێکەوتننامەیان سەبارەت بە دابەشکردنی ئیمپراتۆریی عوسمانیی مۆرکردبوو. پاش شکستی عوسمانییەکانییش، رێکەوتنەکان لە بنەڕەتدا بۆ دوو جۆر دابەشبوون. یەکەمیان ئەو رێکەوتنانە بوون لەنێوان هێزەکاندا بە ئامانجی دابەشکردنی خاکی عوسمانیی بوو بێئەوەی هاوسەنگیی هێز

لەنێوانیاندا لاوازبێت. دەتوانرێت ئەو چالاکییە دیپلۆماسییانەی کە بەم لایەنەوە سەرقاڵبوو بە دوا تێکۆشان لە کەیسی"کێشەی ڕۆژهەڵات"دا بدرێتە قەڵەم. دووەمیش ئەو ڕێکەوتنانە بوون کە درابوون بە دانیشتووانی، یان ئەوانەی دەبوونە دانیشتووانی ئەو ناوچانەی کە دەخرانە ژێرسایەی شێوازێکی هاوچەرخ لە دابینکردنی مافی چارەنووس ، هەڵبەتە بەشێوەی ماندێتیی کە ئەوەش ڕۆڵی خۆی هەبوو.

یەکەمین ڕێکەوتننامە لە مارتی ١٩١٥بوو کە "ڕێکەوتننامەی قوستەنتنییە"ی پێدەگوترێت، تێیدا فەرەنساو بەریتانیا دانیان بە ژمارەیەك لە داواکارییەکانی ڕوسیادا نا، بەوەی پاش سەرکەوتن لەجەنگ، ڕێگە بە ڕوسەکان دەدرێت چەند بەشێك لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات، ئەستەمبوڵو هەروەها تەنگەکان داگیربکەن. ئەوەش لەراستییدا دەستکەوتێکی بنەڕەتیی بوو بۆ ڕوسەکانو لەئاکامدا فەرەنساو بەریتانییەکان کەوتنە دانوسان سەبارەت بە خواستە تایبەتەکانیانو بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو ئاڵۆزییەی لەهاوسەنگیی هێزەکاندا هاتبووە کایەوە. هەمانکات، بەپێی ڕێکەوتننامەی لەندەن لە ئەپرڵی ١٩١٥دا، هاوپەیمانەکان بەڵێنیان دابوو کە باشووری ڕۆژئاوای ئاسیای بچووك وەك بەرتیلێك بدەنە ئیتالیا بۆئەوەی پاڵ بە هاوپەیمانەکانەوە بدات.

دانوسانەکانی فەرەنسیی–بەریتانیی سەبارەت بە دابەشکردنی کەلاکی دەوڵەتی عوسمانیی لە ١٦ی مایۆی ١٩١٦دا بە ڕێکەوتنی "سایکس پیکۆ" کۆتاییهات، ئەو ڕێکەوتننامەی لەنێوان "مارك سایکس"ی سەر بە بیرۆی عەرەب لە قاهیرەو هەروەها"جۆرج پیکۆ"ی دیپلۆماتی فەرەنسیی کە لە باڵیۆزخانەی فەرەنسیی لە لەندەن بەستراو لە ٣ی یەنایەری ١٩١٦دا فەرمیی کرا. ئەم ڕێکەوتنە ناوچە کەنارییەکانی سوریا(بە لوبنانیشەوە)، هەروەها ناوچەیەکی دەوروبەری بایەخداری نێوخۆی سوریا تا دەگاتە موسڵ کە هەرێمێکی عوسمانیی بە نەوت دەوڵەمەندە، دەداتە فەرەنسا. بەریتانییەکان هەرێمەکانی بەغداو بەسرەیان دەستکەوت، لەگەڵ ناوچەیەکی دەوروبەری بایەخدار کە بەرەو ڕۆژئاوا تا بەندەرەکانی یافاو حەیفا درێژدەبێتەوە. فەلەستین جگە لەو دوو بەندەرە دەکرێتە ناوچەیەکی نێودەوڵەتیی، بەڵام شێوازی بەڕێوەبردنەکەی بە تەمومژاویی هێڵرابووەوە. ناوچەکانی ناوەوە دەبوایە ڕادەستی پاشایەتییەکی عەرەبیی یان "پاشایەتییەکان"بکرایە بەشێوەیەك کە گونجاوبێت لەگەڵ ناوچەکانی نفوزو دەسەڵاتی هەریەك لە فەرەنساو بەریتانیادا. ڕێکەوتننامەکە لەلایەن بەریتانیاو کابینەکەی فەرەنسا لە فێبرایەری ١٩١٦دا مۆرکراو لە ١٦ی مایۆدا، لەنێوان وەزیری دەرەوەی بەریتانیاو باڵیۆزی فەرەنسا بە نامە

ئاڵوگۆڕ کرا. پاشتر هەروەها حکومەتی روسیا پێیەوە پەیوەست بوو. ئەم رێکەوتننامەیە بەنهێنی مایەوە تاکو شۆڕشی بەلشەفیی روسیی بڵاویکردەوە.

رێکەوتننامەی "سات جین دی موریان" سەرلەنوێ داواکارییەکانی ئیتاڵیای سەبارەت بە باشووری ئاسیای بچووک پێناسە کردەوە، کە لەنێوانیاندا ئەزمیرو دەوروبەری خرایەسەر ناوچەی ئیتاڵیا.بەڵام رووداني شۆڕش لە روسیا رێگەی لە جێبەجێکردنی ئەم رێکەوتننامەیە گرت. پاشتر فەرەنسا و بەریتانیا ئەم واقیعەیان بۆ دژایەتیی خواستەکانی ئیتاڵیا بەکارهێنا.

ئەمە هەموو رێکەوتننامەکانی نێوان هێزەکان بوو، بەڵام لە هەمان کاتدا، بەڵێن و وادە بەلایەنی دیکەش درابوو. یەکەمین پەیوەندییەکانی نێوان کۆمیساری باڵای بەریتانیی لە میسرو شەریفی مەککە، لە ئاکامدا بە هەڵگیرساندنی راپەڕینە عەرەبییەکە کۆتاییهات، کە لەبەهاری ١٩١٥دا دەستیپێکرد. ئەم پەیوەندییانە گۆڕا بۆ شێوازێکی درێژخایەنی نامەگۆڕینەوە لەنێوان ژوئیەی ١٩١٥بۆ مارتی ١٩١٦ کە تێیدا لە بەرامبەر راپەڕینی عەرەبدا، بەریتانییەکان بەڵێنیان بە شەریفی مەککە دابوو پشتگیریی بکەن بۆ دامەزراندنی پاشایەتییەکی عەرەبیی کە تا هێڵی ٣٧ی باکوور درێژبێتەوە، جگە لە کەناری سوریا و ناوچە پیرۆزەکانی فەلەستین. بەڵێنەکە تەنیا شێوەی شەرعیی پەیوەندییەکە بوو تا ئاستێك لەگەڵ رێکەوتننامەکانی کە هەبوون ناتەبایی پێدەهێنا.

لە نۆڤەمبەری ١٩١٧دا، "ئارسەر بێلفۆر"ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیا، بەئامانجی بەدەستهێنانی پشتگیریی نێوەندە جووەکانی وڵات و هەروەها بەتایبەت لە ئەڵمانیا و نەمسا، بەڵێنی دا بە "لۆرد رۆتشێڵد"ی رابەری جوڵانەوەی زایۆنیی لە بەریتانیا کە پشتگیریی دامەزراندنی "نیشتمانێکی نەتەوەیی"بۆ جووەکان لە فەلەستین بکات.لەکۆتاییدا، لەیەنایەری ١٩١٨دا، "ویلسن"ی سەرۆکی ئەمەریکا ئامانجەکانی ئەمەریکای بۆ جەنگ لەگەڵ "چواردە خاڵەکە"یدا راگەیاند کە تێیدا دانانی بەمافی نەتەوەکان لە چوارچێوەی دیارییکردنی چارەنووسی خۆیاندا هاتبوو، ئەوەی بەتوندیی لەلایەن حکومەتەکانی فەرەنسا و بەریتانیاوە بێزراوی کردبوو.

رەوشەکە بۆ سیاسەتکارانی هاوپەیمانان زێدە ئاڵۆز بوو. کاتێك لەناکاویش پاش شۆڕشی بەلشەفیی، رژێمە نوێیەکەی روسیا هەموو ئەو رێکەوتننامە "ئیمپریالیستییانە"ی راگەیاند و لەوەش خراپتر بڵاویکردەوە، بەوە حکومەتی عوسمانیی دەرفەتی پرۆپاگەندەی بۆ بڵاوکردنەوە و ئیفشاکردنی رێکەوتننامەی سایکس- پیکۆ بۆ رەخسا، ئەو

ڕێکەوتننامەیەی بە ئاشکرا لەگەڵ ئەو بەڵێنەدا ناکۆك بوو کە لە سوریا بە شەریف حوسێن درابوو. شەریف نارەزایەتیی خۆی لەو بارەیەوە دا بە کۆمیساری باڵای بەریتانیی، بەڵام ئەو وەڵامێکی روونی نەدایەوە. ئەوە تەنیا لە ژونی ۱۹۱۸دا بوو کە بەریتانییەکان سەبارەت بەو مەسەلەیە هەڵوێستی خۆیان پێشاندا. ئەوان لەنێوان دووجۆر لە ناوچەکان جیاوازییان دادەنا، هەموو ئەو ناوچە عەرەبییانەی پێش جەنگ سەربەخۆ بوون و هەروەها ئەوانەی کە عەرەب خۆیان رزگاریان کردبوو سەربەخۆ دەبن، لەکاتێکدا ئەو ناوچانەی کە هاوپەیمانان رزگاریان کردوون یاخود تا ئێستاش لەبندەستی تورکانی عوسمانییدا ماونەتەوە، ئەوا لە چوارچێوەی ناوچەی نفوزی هێزە هاوپەیمانەکاندا دەمێننەوە.

ئەمە رەوشەکە بوو سەبارەت بە رێکەوتننامەو پەیمان و بەڵێنەکان دەگوزەرا کاتێك لە ئۆکتۆبەری ۱۹۱۸دا بەرگریی عوسمانیی نوزەی لێبڕا. نها کۆنفرانسی ئاشتیی لە پاریس کۆبووەتەوە تا بە ئەرکی هەماهەنگیی نێوان ئەو رێکەوتننامەو پەیمانانە رابگات.لەبنەڕەتدا کارەکان لەم کۆنفرانسەدا بریتیبوو لە دانوسان لەنێوان زلهێزە هاوپەیمانەکان خۆیان، هەروەها لەنێوان ئەوان و دەوڵەتە پەیوەستەکانی وەك یۆنان و سربیادا. لەراستییدا چیدی روسیا دەوڵەتێکی هاوپەیمان نەمایەوە هەروەها وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش لەساڵی ۱۹۱۹دا بەهۆی هۆکاری ناوخۆییەوە لەم کۆنفرانسە کشایەوە. لەنێوان دەوڵەتانی سەرکەوتووی هاوپەیمان و دەوڵەتانی شکستخواردوودا بایەتێکی جدیی بۆ دانوسان نەبوو. دوا دەقی رێکەوتنەکان سووك و باریك خرایە بەردەم دەوڵەتانی شکستخواردوو، ئەوانیش دەیانتوانی یا مۆری بکەن یاخود-لە رووی تیۆرییەوە-رەتی بکەنەوە.

ئەو بڕیارانەی کە دەبوایە لەمەڕ رۆژهەڵاتی نزیك وەرگیرابان بەهۆی لەپێشیی هێورکردنەوەی کێشەکانی ئەڵمانیاو نەمساوە دواکەوت. ئەوەی زیاتر ئەو مەسەلەیەی دژوارترکرد بریتیبوو لەو راستییەی کە نوێنەرانی هێزە هاوپەیمانەکان بە نوێنەرانی گروپە ئیتنییە جیاوازەکانی رۆژهەڵاتی نزیکی وەك تورك، گریك، ئەرمەنیی، کورد، عەرەب و هێنانەدی داواکارییەکانیان دەکرد لەگەڵ یەکدا ناکۆکیی هەبوو.

سەرەکییترین ناکۆکیی نێوان بەریتانیاو فەرەنسا سەبارەت بە سوریا بوو. بەریتانیا بەڵێنی دابووە راپەڕیوە عەرەبەکان و ئامادە بوو بەقازانجی پاشایەتییەکی سەربەخۆی عەرەب کە لە دیمەشقەوە لەلایەن فەیسەڵی کوڕی شەریف حوسەینەوە راگەیەندرا، چاو بە رێکەوتننامەی سایکس-پیکۆ بخشێنرێتەوە. ئەم دەوڵەتە لەلایەن بەریتانییەکانەوە دانی پێدانرابوو، بەڵام لەلایەن فەرەنسییەکانەوە نەخێر، ئەوانە داوای جێبەجێکردنی تەواوی رێکەوتننامەی

سایكس پیكۆ بوون. كاتێك دانوسان لەو بارەیەوە گەیشتە بنبەست، لێرەدا ئەمەریكییەكان دەستپێششخەرییان كردو كۆمسیۆنێكیان (كە كۆمسیۆنی كینگ-كراین ی پێدەگوترێت) لە ژونی ١٩١٩دا ناردە سوریا تا لە سەرنج و دیدی دانیشتووانەكە بكۆڵنەوە. عەرەبەكان ئومێدی خۆیان لەسەر كۆمسیۆنەكە هەڵچنیبوو، بەڵام فەرەنسیی و بەریتانییەكان هەرگیز مەسەلەكەیان بە بایەخ وەرنەگرت و پاش ئەوەی ئەمەریكییەكان لە كۆنفرانسی ئاشتییدا پاشەكشەیان كرد، خۆیان لە پێشنیازەكانی كۆمسیۆنەكە دزییەوە. بەریتانییەكان لەنێوان فەرەنساو عەرەبەكاندا، فەرەنسییەكانی هەڵبژاردو لە سێپتەمبەری ١٩١٩دا بە قازانجی ئەوان بڕیاریدا. فەرەنسا خوازیار بوو كە كەناری سوریای لەبندەستدا بێت و ماندێتی بەسەر ناوچەكانی ناوەوەی سوریا، كە فەیسەڵ فەرمانڕەوایەتیی دەكرد، بسەپێنێت. لەبەرامبەردا، فەرەنسا ماندێتی بەریتانیای بەسەر فەلەستیدا پەسەند كردو رازییبوون دەست لە ناوچەی موسڵی بەنەوت دەوڵەمەند بۆ عێراقێكی بن هەژموونی بەریتانیا هەڵگرێت. ئەم یەكلاكردنەوەیە، كە لە دانیشتنێكی ئاشتیی لە سان ریمۆ لە زستانی ١٩١٩-١٩٢٠دا جێگیركرا، بووەهۆی هەڵگیرساندنی راپەڕینێكی عەرەبیی لە سوریا كە بەشێوەیەكی دڕندانە لەلایەن هێزە فەرەنسییەكانەوە سەركوتكراو بەوەش فەرەنسا تەواوی سوریای لە ژوئیەی ١٩٢٠دا داگیركرد.

سەبارەت بە جێگیریی هەلومەرجەكە لە ئەنەدۆڵ، سێ كێشەی سەرەكیی هەبوو: كێشەی ئەرمەن، خواستە دژبەیەكەكانی یۆنانیی و ئیتاڵیا لە رۆژئاوا، هەروەها شوێنی ئەستەمبوڵ و تەنگەكان. سەبارەت بە ئەرمەنەكان، كۆنفرانس لە كۆتاییدا بڕیاری دامەزراندنی دەوڵەتێكی سەربەخۆی ئەرمەنیی لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا، كە بەشێوەیەكی وا درێژ دەبووەوە خواستە فراوانخوازییەكانی ئەرمەنییە نەتەوەییەكان بێنێتەدی، هەرچەندە رێكەوتننامەكە بەهۆی دژایەتیی توركانەوە نەژیاو بووە نووسراوێكی مردوو. شوێنی جوگرافیی ناوچەكە ئەوەی دەگەیاند كە سەپاندنی بڕیارەكە بەسەر توركە ئۆپۆزسیۆنە چەكدارەكاندا پێویستی بە هەڵمەتێكی سەربازیی بەرفراوان هەیە كە لەو دەمەدا هاوپەیمانەكان نە ئامرازێكیان بەدەستەوە بوو بۆ جێبەجێكردنی و نە حەزیشیان پێدەكرد.

دووەمین كێشە لەو راستییەوە سەرچاوەی دەگرت كە یۆنان(كە لەكۆتایی جەنگدا دایەپاڵ هاوپەیمانەكان) داوای هەمان ناوچەیان لە باشووری رۆژئاوای ئاسیای بچووكدا كرد. داواكانی ئیتاڵیا كۆنتر بوون، بەڵام بەدواداچوونی هاوكات ئەمە بە خواستەكانی ئیتاڵیا سەبارەت بە كەنارە ئاوییەكانی دەریای ئەدریاتیك پێگەی ئیتاڵیای لە كۆنفرانسی ئاشتییدا

لاواز کرد، لەکاتێکدا یۆنانییەکان لەلایەن بەریتانیاوە پشتگیرییەکی بەهێز کران. ئەوەش بەشێکی بۆ ئەو کاریگەرییە فیزیۆلۆجییە بەرچاوە دەگەڕێتەوە کە "ڤێنزیلۆس" سەرەك وەزیری یۆنانی بەسەر "لوید جۆرج"ەوە هەیبوو،[38] بەشێکی دیکەش بۆ ئەو هزرە سیاسییە ساردو هێورە دەگەڕێتەوە کە بەریتانییەکان پیادەیان دەکردو پێیان وابوو کە یۆنان پارسەنگێکی شیاوە بۆ فەرەنساو ئیتاڵیا لە رۆژهەلاتی دەریای سپی ناوەڕاست. ئاکامی ئەوەش بریتیبوو لەوەی کە یۆنانییەکان چرای سەوزیان بۆ هەڵکرا تا لە مایۆی ١٩١٩دا ئەزمیرو دەوروبەری داگیر بکەن.

هاوپەیمانەکان سەبارەت بە ئەستەمبوڵو هەروەها تەنگەکان رووبەڕووی گەنگەشەیەکی ئاڵۆز بوونەوە ، بەلای حکومەتی بەریتانیاوە، بایەخی سیاسیی وستراتیژیی ئەم تەنگانە هێندە بووە کە پێی وابوو ئەگەر تەنگەکان لەنێو ئیمپراتۆریی عوسمانییدا بهێڵرێتەوە، ئەوا پێویست دەکات کە تەواوی ئیمپراتۆرییەکە بخرێتە ژێر سایەی جۆرێك لە دەسەلاتی بێگانەکان، دەگونجێت لە شێوەی ماندێتییدا. ئەگەر لەلایەکی دیکەوە، ئەو ناوچانە لە ئیمپراتۆریی عوسمانیی دابڕێت، ئەوی دواتریان ئەوەندە بایەخدار دەبێت کە دەتوانرێت بۆ چارەنووسی خۆی جێبهێڵرێت. بەریتانییەکان هەڵوێستێکی توندیان لەو بارەیەوە پێشاندا، بەلام فەرەنسییەکان زیاتر لەهەمبەر تورکان نەرمییان نواند، دەیانویست ئەستەمبوڵیان بەدەستەوە بمێنێت. لە دیسەمبەری ١٩١٩دا، فەرەنسییەکان –لە بەرامبەر بەدیهێنانی خواستەکانیان لە سوریا– خواستەکانی بەریتانیایان پەسەندکرد، بەلام بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش ئەوە کابینەی بەریتانییەکان خۆی بوو کە لە سایەی فشاری ئۆفیسی هند رایان گۆڕیی، ئەو ئۆفیسە ترسی ئەوەی هەبوو کە موسوڵمانان لەهندی بەریتانیی توندوتیژیی بنوێنن، هەروەها ئۆفیسی جەنگ پێی وابوو کە پاراستنی ئایندەی ئەستەمبوڵ دژی تورکان لە رووی کردارییەوە نەشیاوە.[39]

هەمان کات، لە وەلامی ئەو خواستەی ولاتە یەکگرتووەکان سەبارەت بە دامەزراندنی ماندێتییەك لە ئەرمینیا، "کۆمسیۆنی هاربۆرد" کە نێردراوێك بوو هاوشێوەی کۆمسیۆنی کینگ –کراین، لە سێپتەمبەری ١٩١٩دا سەردانی ئەنەدۆڵیان کرد. ئەم کۆمسیۆنە پێشنیازی دامەزراندنی ماندێتییەکی ئەمەریکییان لە تەواویی ئەنەدۆڵدا کردکە تێیدا تورکان پلەیەکی

[38] Harold Nicolson (1934) *Curzon: the last phase 1919–1925: a study in postwar diplomacy*, London: Constable, 95–7 for an analysis of Lloyd-George's attitude towards Venizelos and the Greeks.
[39] Paul C. Helmreich (1974) From Paris to Sèvres: the partition of the Ottoman Empire at the peace conference of 1919–1920, Columbus: Ohio State University Press, 218.

مەزنیان لە ئۆتۆنۆمیی هەبێت. بیرۆکەی ماندێتییەکی ئەمەریکیی بۆ زۆرێك لە تورکانی عوسمانیی جێگەی سەرنج و پەسەند بوو، ئەوانەی هیوای خۆیان لە سەر بەندی دوازدەی "چواردە خاڵەکەی سەرۆك ویلسن" هەڵچنیبوو، ئەو خاڵەی بەشی تورکیان لە ئیمپراتۆری عوسمانییدا وەك (سەروەرییەکی پارێزراو) دڵنیا کردەوە. تەنانەت ژمارەیەك لە رۆشنبیرانی تورك "کۆمەڵەی ویلسن"یان دامەزراند، بەڵام ئەو بیرۆکەیە هەرگیز لەلایەن هاوپەیمانانەوە نەگیرایەبەرو هەروەها لە راستییدا لەلایەن رێبەرایەتیی نەتەوەییەکانەوە لە ئەنەدۆڵ.

هەموو بڕیارە سەرەکییەکانی جێگیرکردنی ئاشتیی لە سەرەتای بەهاری ۱۹۲۰دا دران و دەقەکە لە ۱۱ی مایۆی ۱۹۲۰دا بە نوێنەری عوسمانییەکان درا، ئەستەمبوڵ لەدەست عوسمانییەکاندا مابووەوە، بەڵام جیا لەوە، دەقەکە ئەوەندە توند بووکە نوێنەرانی عوسمانیی ئامادەی پەسەندکردنی نەبوون و رێکەوتننامەکە تەنیا ئەو کاتە واژۆکرا کاتێك ئەستەمبوڵ چەند نوێنەرێکی نوێی گوێ لەمستی نارد. رێکەوتننامەی سیڤەر کە لە ۱۰ی ئوتی ۱۹۲۰ مۆرکرا. ئیمپراتۆریی عوسمانیی وەك کوتە دەوڵەتێك لە باکووری ئاسیای بچووك بە ئەستەمبوڵی پایتەختەوە دەهێشتەوە. تراقیای رۆژهەڵات و ناوچەی دەوروبەری ئەزمیر بە یۆنان درابوو، لەکاتێکدا تەنگەکان بەنێودەوڵەتیی کرابوون. لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵیش دەوڵەتێکی ئەرمەنیی سەربەخۆ دامەزرێنرا بوو. فەرەنسا لە سوریا و لوبنان ماندێتی دامەزراندبوو، لەباشووری ئەنەدۆڵ ناوچەی نفوزی هەبوو. بەریتانیاش لە فەلەستین، سوریای باشوور(کە ئێستا ئەردەنی پێدەگوترێت)، هەروەها لە میسۆپۆتامیا(عێراق)، بە هەرێمی موسڵی بە نەوت دەوڵەمەندیشەوە، ماندێتی دامەزراندبوو. ئیتاڵیا بەشی باشووری رۆژئاوای ئاسیای بچووکی وەك ناوچەی نفوز بەرکەوتبوو. کوردستان لە باکووری هەرێمی موسڵەوە بۆ دەوڵەتی عوسمانیی جێهێڵرابوو، بەڵام بەشێوەیەك کە ئۆتۆنۆمیی هەبێت و لەماوەی ساڵێکیشدا مافی ئەوەی هەبێت بۆ داوای سەربەخۆیی پەنا بۆ کۆمەڵەی گەلان بەرێت.

لەو دەمەی رێکەوتنەکەی تێدا واژۆکرا، ئاشکرابوو کە واژۆی حکومەتی سوڵتان لە ئەستەمبوڵ بەهایەکی کەمی هەبوو، چونکە بەندەکانی دەبوایە بەسەر وڵاتێکدا بسەپێنرێت کە نزیکەی بەشی زۆری لە بندەستی جوڵانەوەیەکی چەکدارانەی نەتەوەییەوە بوو. وەك بینیمان، هاوپەیمانان چاوەڕێی نارەزایەتییان بۆ ئەو رێکەوتننامەیە دەکرد، هەربۆیە لە مارتدا ئەستەمبوڵیان داگیرکرد. بەڵام لەبەرئەوەی تا ئەو کاتە ناوچەکانی ناوەوەی وڵات لە ژێر سایەی داگیرکارییەکی سەربازیی تەواودابوو، هەربۆیە لە سایەی فشاری بەریتانیادا،

هاوپـەیمانان پێـشنیازی یۆنانیـان بـۆ سـەپاندنی ڕێکەوتننامەکـە بەشـێوازێکی سـەربازیی پەسەندکرد. ئاکامەکەشی بە شەڕی سەرتاسەری نێوان تورك و یۆنانییەکان کۆتاییهات کە لـە ١٩٢٠-١٩٢٢ی خایاند.

ئەنەدۆڵ : نۆڤەمبەری ١٩١٨-بەهاری ١٩٢١

یـەکێتییخوازەکان وێڕای چالاکییە ژێرزەمینییـەکان دەستیانکرد بە چالاککردن و هاندانی ڕای گشتیی لە هەرێمەکاندا، خاڵی دوازدە لە خاڵەکانی ویلسن بەڵێنی بەناوچە تورکییەکانی ئیمپراتۆرییەکە لەسایەی سەروەرییەکی پارێزراودا دابوو. هەربۆیـە یەکـەمین ئـەرکی ئەوانـەی خوازیاربوون ڕێگریی لەوە بکەن ناوچە تورکییەکان لە ئیمپراتۆرییەکە دابڕێت، ئـەوەبوو کـە پێشانی بدەن ئەو ناوچانە لە مەترسییدان و لـە کۆنگرەی ئاشتییدا هـەوڵی دابڕانیـان دراوە و تـەواوی موسـوڵمانانی تـورك خوازیـارن بـە شـێوەیەکی یـەکگرتوو لەگـەڵ دایکـی نیـشتماندا بمێننـەوە. بـۆ ئـەو ئامانجـەش ، لقـەکانی(ك.ی.پ) لـە پایتەختـەکانی هەرێمەکانـدا زۆرجـار لەگـەڵ نوێنەرایەتییەکـەیان لـە پایتـەختی هەرێمـەکان لـە پەیوەندییـدا بـوون و هەڵـسان بـە دامەزرانـدنی چـەند کۆمەڵەیـەك بـەناوی"مودافەعـەی حقوق وملليـە/ بـەرگریی لـە مافـە نەتەوەییـەکان"، ئـەو چـەمکەی لـەو دەمـەدا بـاوبوو. (دیـارە ئـەم جـۆرە چـالاکییە سیاسـییە ورووژێنەرانـە زیـاتر لـەو ناوچـانە خێراتربـوو کـە بـە ئاشـکرا مەترسـیی رادەسـتکردنیان بـۆ یۆنانییەکان لەسەر بوو.لە تراقیا"کۆمەڵەی بەرگریی لە مافەکان" لـە نۆڤەمبـەری ١٩١٨دا لـە ئەدرنە دامەزرێنرا، دانەیەکی هاوشێوەش لە هەمان کاتدا، بۆ تراقیەی ڕۆژئاوا پێکهات. ئنجا ئەزمیر ڕێکخراوی هەرێمی خۆی لە دیسەمبەردا پێکهێنا. لـە ڕۆژهـەڵات یەکـەمین ڕێکخـراو لـە قـارس لـە نۆڤەمبـەری ١٩١٨دا پێکهێنـرا، ئنجـا ئـەوەی ترابـزۆن و هـەروەها ئـەرزڕۆمی بەدواداهات (هەردووکیان پاش ئامادەکارییەکی کەم لە فێبرایەری ١٩١٩ دا بوو). لە باشـوور، دانەیەك لە ئۆرفە لە دیسەمبەردا پێکهێنرا.

ژمارەیەك ڕێکخراوی بچووکی دیکە هەبوون و هەموویان هاوشێوەی یـەك هەڵدەسوڕان، ئـەو یەکێتییخوازانـەی لـە پـشت ئـەو کۆمەڵانـەوە بـوون هەمیـشە لـە هـەوڵی ئـەوەدا بـوون کـە کەسایەتییە ریشسپیی و ڕۆحانییـە ناسراوەکان(زۆربـەی جار موفتییـەکان) بکەنـە سـەرۆك و سـیمبوڵی ئـەو کۆمەڵانـە بـۆ ئـەوەی جـەخت لەمـەڕ کارەکتـەری نەتـەوەییان بکەنـەوە و پـشتگیرییەکی بـەرفراوان بۆخۆیـان بەدەسـتبهێنن. دواترکۆنگرەیـەکیان بـۆ ئـەو کۆمەڵانـە پێکهێنا تاکو نوێنەرایەتیی و کارەکانیان جێگیر بکەن. لەڕاستییدا، ئەو کۆنگرانە پڕبوون لە

ئەندامەکانی ڕێکخراوی(ک.ی.پ)، ئەوانەی بانگێشتکرابوون و بەگشتیی هەڵنەبژێردرابوون. ئەو کۆنگرانە کە ژمارەیان ٢٨ بوو، لەنێوان دیسەمبەری ١٩١٨بۆ ئۆکتۆبەری ١٩٢٠ بەستران و تایبەتمەندیی تورکیی و ئیسلامیی ئەو ناوچانەیان ڕاگەیاندو جەختیانکرد لەگەڵ دایکی نیشتماندا بە یەکگرتوویی بمێننەوە. لە شارەکانی ئەنەدۆڵ، موڵکدارانی زەوی و بازرگانە موسوڵمانەکان، بەگشتیی پشتگیریی کۆمەڵەکانی بەرگرییکردن لە مافەکانیان دەکرد. زۆر لەوانە لە ڕێگەی گرێبەستەکانی حکومەتەوە دەستبەسەرداگرتنی زەوی و موڵك و ماڵ و کاروکەسابەتیی یۆنانییە ڕادەستکراوەکان و کۆچکردووەکان و هەروەها ئەرمەنییەکانەوە دەوڵەمەندبوون، هەربۆیە ئەوانە زۆر بە توندیی هانیدەدان دژی خواستەکانی یۆنانیی و ئەرمەنەکان بوەستنەوە. هەروەها سەرکردەی کۆمەڵە ئاشکراکانی بەرگریی لە مافەکان زۆربەی جار تێکەڵ بە چالاکییە بەرگرییکارییە ژێر زەمینییەکان دەبوون.

ئەم شێوازە لەنێوان نۆڤەمبەری ١٩١٨و ژونی ١٩١٩دا تەواوی ئەنەدۆڵ و تراقیای پێ جیادەکرایەوە، بەڵام ناکۆکیی ڕێکخەرەکان و گرفتەکانیان هەراو کێشەی لە نێوانیان پێکهێنا و لە جەماوەریی کەمکردنەوە، ئەوەی پاڵپشتییەکی گەورەی بۆ هێنانەوەئارا بریتیبوو لە داگیرکردنی ئەزمیر لە مایۆی ١٩١٦دا لەلایەن یۆنانییەکانەوە. یۆنان لە سەروبەندی کۆتایی جەنگدا چوونە پاڵ هاوپەیمانەکان و ئەوان هیچ هێزێکی سەربازیی عوسمانییان تێکنەشکاندبوو، هەربۆیە لە ڕەوشێکی وادا کە هاوپەیمانان بەوشێوەیە پاداشتی بدەنەوە حاڵەتێکی فرە نادادپەروەرانە دەهاتە پێش چاو .سەربارى ئەوەش، یۆنانییەکان تەنیا بە داگیرکردنی ئەزمیرو ئەیڤالیك(کە پێشتر لەسەری ڕێکەوتبوون) دەستیان هەڵنەگرت و ملیان پێوەنا. هاوپەیمانەکان بە کێشانی هێڵی "میلن" لەنێوان ناوچەکانی یۆنانیی و عوسمانیی، دانیان بەو داگیرکارییەی یۆنان بۆ زۆربەی ئەو ناوچانەدا نا کە لە بندەستیدا بوو.

لەساڵی ١٩١٩دا، زیاتر ئاشکرابوو کە تورکان دەبوو لەپێناوی دەستخستنەوەی هەموو هەرێمە جێناکۆکەکان لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا بجەنگن و توانای بەدیهێنانی ئەوەش لەسەر هێزی سەربازییان ڕادەوەستا. شکستەکان،نەخۆشیی و پەتاکان و هەڵاتن لە سوپا، تێکڕای ئەوانە سوپای عوسمانییان داڕزاندبوو، بەڵام هێشتا وەك یەکەیەك لەسەر پێی خۆی وەستا بوو. پێکهاتەی ڕێبەرایەتییش هێشتا زیانی بەرنەکەوتبوو، هەروەها ئەفسەرە فەرماندەییەکان-ئەو ئەفسەرە لاوانەی تورك کە لەماوەی دەساڵی دواییدا ڕاژەیان دەکرد-بە

پەرۆشـەوە پـشتگیریی بـەرگرییان دەكـرد.ئەوانـە دژی چـەكداماڵین و هەڵوەشـاندنەوەی هێـزە سەربازییەكان بوون و بەنهێنیی پاڵپشتیی ڕێكخراوە بەرگرییكارەكانیان بە چەك و تەقەمـەنیی دەكـرد. وێـڕای ئـەوەش، توانـا و هێـزی سـوپا لــە زۆربــەی ئەنەدۆڵـدا بەرچـاو نــەبوو. تراقیا،ناوچەی تەنگەكان و هەروەها هەموو ڕۆژئاوای ئەنەدۆڵ تـەنیا ٣٥٠٠٠سـەربازی هـەبوو كە بەدرێژایی ٥٠٠ مایل لە كەنارەكان بڵاوەیـان پێكرابوو، هـەروەها زۆربـەیان لـەو ناوچـانەدا بوون كە لە بندەستی هاوپەیمانەكاندا بوون. یەكە سەربازییە ڕێكخراوەكان هێندە لاواز بـوون كـە نەتەوەییـەكان تـا سـاڵی ١٩٢١ پـشتیان بـە چـەند دەسـتەیەكی تـوركیی و چەركەسـیی نارێكخراو بەست تا دژی داگیركەرە یۆنانییەكان بەرگریی بكەن. ئەو دەستانە وێڕای ئـەوەی توانیـان كــە سـوپای یۆنـانیی تــەواو بێـزار بكــەن، بــەڵام نــەیانتوانیی ببنــە هۆكـارێكی یەكلاكەرەوە.

هەلومــەرجی ســەربازیی لــە باشــوور باشـتر بـوو، نزیكـەی ١٨٠٠٠ســەرباز (پاشمـاوەی سوپاكانی عوسمانیی لە سوریا) لـە كلیكیا و باكووری بیابانی سوریا، هـەروەها ٨٠٠٠یش دوورتـرلـە ڕۆژهـەڵات لـە كوردسـتان. هەلومەرجەكـەی كلیكیـا-بـە ئەدەنـەی پایتەختیـشەوە- هـەروەها لـە شـارەكانی ئۆرفـە، مەرعـەش و عینتـاب لەسـەرەتاوە زۆر تونـد و ئـاڵۆز بـوو. نـەك تـەنیا لەبـەر ئـەوەی كـە زۆربـەی ناوچـەی موسـوڵمان نـشینەكان لەلایـەن فەرنـسییەكانەوە داگیركرابـوو، بـەڵكو گومـانێكی زۆر لـە خواسـتەكانی ئەرمـەنیی لـەم ناوچـانەدا هـەبوو، پـاش ئـەوەی ئـەو خواسـتانە بایـەخیان پێـدرا بـەوەی فەرەنـسییەكان ئەرمەنـە خۆماڵییـەكانی ئـەو ناوچانەیان چەكدار دەكرد. شەڕوپێكدادان لە یەنایەری ١٩٢٠دا لێرەوە دەستپێكرد.

تەنیا شوێنێك كە سوپای عوسمانیی تێدا چڕو كۆكراوە بوو بریتیبوو لـە ڕۆژهـەڵات. ئـەو هێزانـەی كـە دوای ئاگربەسـتەكە لـە ئازەربایجـان گەڕابوونـەوە لێـرەدا مۆڵیـان خواردبـوو كـە توانـای تـەواویان (پـاش ئامادەكارییـان) نزیكـەی ٣٠٠٠٠هـەزارێك دەبـوون كـە ئێـستا تیپـی پازدەی سوپای پێدەگوترا و هـەروەها لـە هێزەكـانی ڕۆژئـاوا پڕچـەكتر بـوون و لـە ناوچـەیەكدا كەوتنـە هەڵسوڕان كـە دەستپێڕاگەیشتنی ئەسـتەم بـوو. قسەكەری سـەربازییان "كـازم پاشـا قـەرە بـەكر"بـوو كـە كەسـایەتییەكی بـاڵا و بڕیاربەدەسـتی ئەنـەدۆڵ بـوو، پـاش ئـەوەی "عـەلی فوئاد پاشا"(جێبیسۆی)[40] هات .كە فەرمانـدەی تیپی بیستەمی سوپا بوو لـە ئەنقـەرە، ئـەوەی لەكۆتایی ١٩١٨دا لە كلیكیاوە بۆ ناوەڕاستی ئەنەدۆڵ گواسترایەوە.

---

[40] شێوازە ڕۆژئاواییەكەی ناونانی خێزان تا ساڵی ١٩٣٤ لەتوركیا بە ناچاریی نەبوو.

ڕەوشەکە بەم شێوەیە بوو کاتێك مستەفا کەمال پاشا لە ١٩ی مایۆی ١٩١٩دا لە سامسۆن دابەزی(واتە چوار ڕۆژ بەر لەوەی یۆنانییەکان لە ئەزمیر دابەزن). ئەو یەکسەر کەوتە پەیوەندییکردن بە فەرماندە سەرەکییەکانەوەو هەوڵەکانی خۆی بۆ کۆکردنەوەی ڕێکخراوە هەرێمییە جیاوازەکان لە یەك ڕێکخراوی نیشتمانییدا دەستپێکرد. ئەو لەگەڵ هاوڕێکانیدا– ڕەئوف ئۆربەی، عەلی فوئادو ڕەفعەت بێلی کە ئەندامی باڵای ستافەکەی خۆی بوون– لە ١٢ی ژوئیە کۆبوونەوەیەکیان بەستو بڵاوکراوەیەکیان ڕاگەیاند، کە پاش ڕاوێژکاریی لەگەڵ کازم پاشا کە لە ئەرزرۆم بوو، بۆ تەواویی دەسەڵاتدارە مەدەنییو سەربازییەکانی ئەنەدۆڵ ڕەوانەکرا، تێیدا هاتبوو کە وڵات لە مەترسییدایەو حکومەتی ئەستەمبوڵ ناتوانێت بیپارێزێت، تەنیا ویستی نەتەوە دەتوانێت ڕزگاری بکات .

هەروەها ڕایگەیاندبوو کە کۆنگرەی نیشتمانیی لە سێواس دەبەسترێت(بە پارێزراوترین شوێنی ئەنەدۆڵ دادەنرا)و هەروەها پێویستە هەر هەرێمێك دەستبەجێ سێ نێردراوی خۆیان بنێرن، ئەو نێردراوانەی جێگەی متمانەی نەتەوەیی دەبن) مستەفا کەمال خوازیاربوو هەرچی زووترە ئەو کۆنگرەیە ببەسترێت،[41] بەڵام لە ڕۆژهەڵات کۆنگرەیەکی هەرێمی خەریکی بەستن بوو لەلایەن "شەرق ئەنەدۆڵو مودافەعەی حقوقو جەمعیەت/کۆمەڵەی بەرگریی لە مافەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ" کە یەکێتییەکی ڕێکخراوە هەرێمییو خۆماڵییەکان بوو. ئەوە باش دەزانرا کە ئەرمەنییەکان داوای شەش هەرێمی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵیان کردبوو، خواستەکانیشیان لە پاریس پشتگیریی لێکرا بوو. هەربۆیە هەژانی سیاسیی لە ڕۆژهەڵات توند بوو.

کۆنگرە لە ٢٣ی ژوئیەو لە یازدەهەمین ساڵیادی شۆڕشی دەستوورییدا لە ئەرزرۆم بەسترا کە ڕاگەیەندراوێکی دە خاڵی پەسەند کرد. کە تێیدا نەك جەختیان لەسەر هێشتنەوەی ئەو شەش ویلایەتە لە چوارچێوەی ئیمپراتۆرییەکەدەکردەوە، بەڵکو پێداگرییان لە یەکێتیی خاكو سەرەوەریی نەتەوەیی هەموو ئەو زەوییانە دەکردەوە کە لەکاتی ئاگربەستەکەدا بەدەست تورکانەوە بوون، وێڕای هەموو ئەو هەرێمانەی کە موسوڵمانان زۆرینەی دانیشتوانەکەی پێکدەهێنن. لەو ڕاگەیەندراوەدا هاتبوو کە هێزە نەتەوەییەکان ئەرکی پاراستنی سەربەخۆیی نیشتمانیان دەکەوێتە سەرشانو دەبێت پارێزگاریی لە سەڵتەنەتو خەلافەت بکەن، هەروەها ڕایگەیاند پێویستە بەرەنگاریی هەر هەوڵێکی جیاخوازانە بۆ دابڕینی بەشێك لە خاکی ئیمپراتۆرییەکە بکرێتەوە، تەنانەت ئەگەر لەژێر فشاری بێگانەشدا

[41] Ali Fuat Cebesoy (1953) *Millî mücadele hatıraları*, Istanbul: Vatan, 72.

حکومەتی ئەستەمبوڵ ناچار بکرێت کە دەستی لێ هەڵبگرێت. کۆنگرەکە پێش هەستانی، "هەیئـەتی تەمـسیلیە/کۆمیتـەی نوێنەرایـەتیی" بـە سـەرکردایەتیی مـستەفا کـەمال پاشـا پێکهێنا.

لـەدەمی کـۆنگرەدا مـستەفا کـەمال جـارێکی دی هـەروەك سـێ مـانگ لەوەبـەر ئەفسەرێکی بێکار بوو کە نیوەی مانگانەکەی دەدرایە. ئـەم چالاکییانە حکومـەتی ئەسـتەمبوڵو هـەروەها نوێنەرانی هاوپەیمانەکانی بەئاگا هێنایەوە، هەربۆیە لە ٥ی ژوئیە بانگیان کردەوە، سێ رۆژ پاش ئەوەی ئامادە نەبوو بگەڕێتەوە، لێخرا. مستەفا کەمال پێش ئەوەی لێبخرێت دەستی لەو ئەرکەی کە پێی سپێردرابوو، کێشایەوە. لەراستییدا ئـەم لێخستنە بەرەوپێشچوونێکی مەترسییداری لێکەوتـەوە بەشێوەیەك دەیتوانی سوپا لەدەستی مستەفا کـەمال بێنێتـەدەر، بەڵام ئەو پێگەیەی وەختێك مایەوە کاتێك داوا لە کازم پاشا قەرەبەکر کرا کە مستەفا کـەمال بگرێتو رەوانەی پایتەختی بکاتەوەو داوای لێکرابوو خۆی وەك پشکنەر شوێنی بگرێتـەوە، بەڵام کازم پاشا ئەو داوایەی رەتکردەوە و بە راشکاوی رایگەیاند کە هێشتا مستەفا کەمال بە رابەری باڵای خۆی دەزانێت. زۆرینەی زۆری سوپاش هەمان ئاکاری ئەویان گرتەبەر .

کـۆنگرەی نەتـەوەیی سـێواس لـەنێوان ٤ بـۆ ١١ی سـێپتەمبەر بەسـترا.تـەنیا ٣١نوێنـەری هەرێمەکان توانیان بگەنە سێواس. بـەڵام ژمارەیـەك لـە دەسـەڵاتدارانی سـەربازییو مـەدەنیی کە بە فەرمیی وەك نوێنەر دانرابوون، ئامادەی کۆبوونەوەکە بوون. تـەواوی ئامـادەبووان ٣٨ کـــەس بـــوون.[٤٢] کـــۆنگرە وەك "ئەنـــەدۆڵو رۆمێلـــی مودافوعـــەی حقـــوقو میللـــی جەمعیـەت/کۆمەڵـەی بـەرگریی لـە مافـە نەتەوەییـەکانی(تـەواویی) ئەنـەدۆڵو تراقیـا" خـۆی نواندو چەند ئەگەرێکیان تاوتوێ کرد، لەوانە ماندێتیی ئەمەریکیی. بەڵام دواجار جـەختیان لـە هـەمان ئـەو بڕیارانـە کـردەوە کـە لـە ئەرزرۆمـدا دەرچـوو بـوو. سـەرلەنوێ کۆمیتەیـەکی نوێنـەری هەڵبـژێردراو ئـەمجارەش مـستەفا کـەمال بـە سـەرۆکی دانـرا. لێـرە بـەدواوە، ئـەم کۆمیتەیە وەك دەستەی جێبەجێکاری نەتەوەیی جوڵانەوەی بەرگریی تێکۆشا.

حکومەتەکەی داماد فەرید پاشا لـە ئەسـتەمبوڵ هـەوڵێکی توندو ناسـەرکەوتووانەیدا تـاکو وا لـە عـەلی والـی بـەگی والـی مـەڵاتیا بکـات کـە بـەهاوکاریی هێـزی غـەیرەنیزامیی کـورد کۆنگرەکە تێکبدەن. بەڵام ئەم سەرەتایە بە ئاشکرا رووبەڕووی بەرگریی بووەوە. فەرید پاشا

---

[42] "گۆلۆغلو" ئاماژەی بەوەداوە کە ئەو ژمارە بەرزانەی (زیاتر لە ٩٩)کە لە چەند سەرچاوەیەکدا ئاماژەی پێدراوە بەتەواویی بێبنەمایە.

Mahmut Goloğlu (1969) *Sivas kongresi*, Ankara: Başnur, 73–4.

کـە لـە هاوینـدا سـەردانی پاریـسی کـردو لـەویٚ زۆر بـە نەشـیاوی مامەڵـەی لەگـەڵ کـرا، سیاسـەتێکی ئـەوتۆی نـەبوو کـە هاوپەیمانـەکان رازیـی بکـات. هەربۆیـە دەسـتی لـەکار کێشایەوە. حکومەتەکەی دوای ئەو کە عەلی رەزا پاشا سەرۆکایەتیی دەکرد، دەستبەجیٚ سیاسەتێکی گرتەبەر کە لایەنگریی نیشتمانپەروەرانی پێوە دیار بووو دەیویست کە لەگەڵ بەرگرییکارەکانـدا بگاتـە رێکـەوتنێك. لـە راسـتییدا دانوسـانەکان لـە ئۆکتۆبـەردا لـەنێوان مستەفا کـەمالو سـاڵح پاشـای وەزیـری کەشـتیگەلدا لـە ئەماسـیە دەسـتیپێکردو گەیـشتنە رێکـەوتن بەشـێوەیەك حکومـەت ئـەو بەرنامـە نەتەوەییـە پەسـەند بکـات کـە لـە ئـەرزرۆمو سێواسـدا فۆرمەڵـە کرابـوو. لەبەرامبـەردا نەتەوەییـەکان دان بـە حکومـەت وەك بـاڵاترین دەسـەڵاتدا بنـێن. هەرچـەندە هـیچ کـام لـەو لایەنانـە، لـەژێر فـشاری نـاکۆکیی بیروبـڕوادا نەیانتوانی ئەو رێکەوتنە جێبەجێبکەن.

کۆمیتـەی نوێنەرایـەتیی لـە دیسەمبەردا روویـان لـە ئەنقـەرە کـردو وەك بنکـەی سـەرەکیی هەڵیانبژارد، چونکە لە سەرە رێگای هاتوچۆی قەتار بوو کە بە ئەستەمبوڵەوە بەسترابووەوە. لە دوا مانگەکانی ١٩١٩دا، دوا هەڵبژاردنی گشتیی لە ئیمپراتۆریی عوسمانییدا ئەنجامدرا. ئەندامە نوێیەکانی پارلەمانی عوسمانیی لە تەواوی ئەنەدۆڵدا لە سایەی دەسەڵاتی تـەواوی کۆمەڵـەکانی بـەرگریی لـە مافـەکان هەڵبـژێردران(لـە ئەماسـیە حکومـەت رازییبـوو کـە ئـەو کاندیدانە خۆیان بپاڵێون کە کۆمەڵە پشتگیریی لێدەکات). نوێنـەرانی ئەنـەدۆڵ پـێش ئـەوەی بۆ کردنەوەی پارلەمان بەرەو ئەستەمبوڵ بڕۆن، لە ئەنکەرە چاویان بە مستەفا کەمال کـەوتو لە گەڵی وتووێژیان کرد.

لـەماوەی چـەند مـانگی داهـاتوودا، پارلـەمان کـە بڕیاریـدا (پـاکتی نەتـەوەیی)ی لـە ١٧ی فێبرایـەر وەك بەیاننامـەی ئامانجـە نەتەوەییـەکان بڵاوبکاتـەوە، وەك زمانحـاڵی جوڵانـەوەی بـەرگریی هەڵدەسوڕا. رێبـەرە نەتەوەییـەکانی ئەنجومـەن بـە بـەردەوامی لەگـەڵ ئەنکـەرەدا لـە پەیوەندییـدا بـوون. هەرچـەندە ئـەوان هەمیـشە پابەنـدیی رێنماییـەکانی ئەنکـەرە نـەبوون، بەتایبـەت لـە مەسـەلە تاکتیکییەکانـدا. کاتێـك ئـەو راسـتییە ئاشـکرابوو کـە بەریتانییـەکان خەریکە ئەستەمبوڵ داگیر دەکەن، مستەفا کەمال ئەوەی پەسـەند کرد کە پارلـەمان درێـژە بـە کـارو مانـەوەی خـۆی بـدات، بـەڵام دەسـتبەجیٚ داوای لـە سـەرکردەکان، بەتایبـەت حوسـەین رەئوف بـەگ کـرد بـۆ ئەنکـەرە بگەرێنـەوە. پارلـەمانتاران بڕیـاری مانەوەیانـدا، وێـڕای ئـەوەی چـواردە ئەنـدامی رێبەرایـەتیی لـە پارلـەمان لـەنێو ئـەو ١٥٠تورکـە ناسـراوانە بـوون کـە پـاش ١٦ی مارت دەستبەسەرکران. هەر هێنـدەی هـەواڵی داگیرکردنەکـە گەیـشتە ئەنکـەرە، مـستەفا

کەمال داوای لە پارلەمانتاران کرد کە بێنە ئەنکەرەو شوێنی خۆیان لە"ئەنجومەنی نەتەوەیی"دا بگرن. ٩٢ ئەندام پارلەمان خۆیان بۆ ئەو داوایە رێکخستو پاش چەند هەفتەیەك پێکەوە لەگەڵ ئەو ٢٣٢ نوێنەرەی لەلایەن لقە خۆماڵییەکانی جوڵانەوەیی بەرگریی لە مافەکان هەڵبـژێردرابوون، "بیوگ میللی مەجلیس/ئەنجومەنی مەزنی نەتەوەیی"یان پێکهێنا. کە لە ٢٣ی ئەپرڵی ١٩٢٠دا یەکەمین کۆبوونەوەی خۆی بەست.

بەکۆبوونـەوەی ئەنجومەنی نەتەوەیی، جوڵانەوەی بەرگریی وەرچەرخانێکی ئاشکرای بەخۆوەبینی. لەکاتێکدا بە فەرمیی ئەم ئەنجومەنە دانی بە دەسەڵاتی سوڵتان-خەلیفەدا نا ، سەرکردایەتیی جوڵانەوەی نەتەوەیی لە ئەنکەرە تایبەتمەندیی حکومەتێکی تەواوی هەبوو (هەموو دەرکردنی یاسایەك لە ١٦ی مارتەوە بە فەرمیی لە حکومەتەکەی ئەستەمبوڵەوە بە پوچەڵ دانرا).[43] لە هەمان کاتدا روون بووەوە کە وادەی پێکهەڵپرژانو رووبەڕووبوونەوە نزیکە، چونکە نەتەوەییەکان هیچ کات ئامادەنەبوون ئەو رێکەوتننامەیە پەسەند بکەن کە نها هاوپەیمانەکان دەیانویست.

جەنگی سەربەخۆیی ١٩٢١-١٩٢٢

پاش ئەوەی لە ئەپرڵی ١٩٢٠دا فەرید پاشا گەڕایەوە پۆستەکەی خۆی، کەلێنی نێوان حکومەتەکەی ئەستەمبوڵو ئەنەدۆڵ بەخێرایی فراوانتر دەبوو. شەیخولئیسلامی ئیمپراتۆرییەکە (موفتی گشتیی)، لەسەرداوای حکومەت، فەتوایەکی دەرکرد تێیدا رایگەیاندبوو کە هەر موسوڵمانێکی راستیینە لەسەریێتی هەوڵی کوشتنی یاخییبووە نەتەوەییەکان بدات.ماوەیەکی کەم دوای ئەوە، مستەفا کەمالو ژمارەیەك لە نەتەوەییە ناسراوەکان بێئەوەی لە دادگا ئامادەبن سزای مردنیان بەسەردا سەپێنرا. لەبەرامبەر ئەوە، نەتەوەییەکانیش لەرێگەی موفتی ئەنکەرەوە فەتوایەکیان دەرکردو حکومەتیان بە ناپاكو خیانەتکار ناوزەدکرد. نەتەوەییەکان راشکاوانە ئاشکرایان کرد کە لەپێناو پاراستنی سەڵتەنەتو خەلافەتدا دەجەنگنو ئۆباڵەکەشیان خستە ئەستۆی حکومەتەکەی ئەستەمبوڵو هاوپەیمانان. هەروەها ئەوان جەختیان لە تایبەتمەندیی ئیسلامییانەی جوڵانەوەکەیان کرد. مستەفا کەمال بایەخێکی زۆری دا بە بەدەستهێنانی پشتگیریی پیاوانی ئاینیی شکۆمەندی

[43] Gothard Jaeschke (1970) Türk kurtuluş savaşının kronolojisi: Mondros’tan Mudanya‘ya kadar 30 ekim 1918–11 ekim 1922, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 10.

ئیسلامیی سوننه له ئەنەدۆڵو هەروەها رێبەرانی رۆحیی کۆمەڵگەی عەلەویی شیعەو دەروێشانی تەریقەتی بەکتاشیی.

هەروەها حکومەتەکەی ئەستەمبوڵ هەوڵیدا کە هێزێکی چەکدار دژی نەتەوەییەکان بە یارمەتی ئەوانەی گومانی ئینگلیزخواییان لێدەکرێت، رێکبخات. ئەوانە هەر هەمان ئەو باندو دەستە چەکدارە نارێکخراوانەیان پێکدەهێنا کە نەتەوەییەکان پێشتر بەکاریان هێنابوون. "ئەحمەد ئەنزاوەر"ی چەرکەسیی کە سەرکردایەتیی زۆربەی ئەو باندانەی دەکرد کە لە ناوچەی "بالیکەسیر" بوون، بەڵام ئەوانە پاش ماندووبوونێکی زۆر لەلایەن باندە چەرکەسییەکانی "عاسم"ەوە سەرکوتکران کە لەبری نەتەوەییەکان ئەو کارەی کرد.

هەروەها حکومەتی ئەستەمبوڵ هەوڵیدا هێزی رێکخراو لەو بوارەدا بەکاربهێنێت کە بە "قوەی ئینزباتیە/هێزی نەزمڕاگریی" پێدەگوترا، ئەم هێزە لە دوو تیپ پێکدەهاتن (کە دوو هەزار پیاوی ئازا بوون)و لە مایۆدا لەناوچەی "ئیزمیت" بڵاوکرانەوە. بەڵام ورەی لاوازی ئەم هێزەو سەرکردایەتییە لێنەوەشاوەکەی بووەهۆی ئەوەی هەرگیز نەبێتە هێزێکی شەڕکەری کاریگەر.

لەساڵی ١٩٢٠دا، ژمارەیەك راپەڕینی چەکداریی خۆماڵیی لە ناوچە جیاوازەکانی ئەنەدۆڵ دژ بە نەتەوەییەکان هەبوون، بەڵام هەموویان سەرکوتکران، هێندێك کات زۆر بە ئەستەم. لەنێو ئەو دژەکردەوانەی نەتەوەییەکاندا، گرتنەبەری "خیانەت وەتەنیا قانونو/یاسای ناپاکیی لە نیشتمان"،[44] هەروەها "ئیستقلال مەحکەمەتلەر/دادگای سەربەخۆیی" کە زۆر بە توندی بەرەنگاریی نەیارانی ئەنکەرەی دەکرد، هەروەها لەگەڵ ئەوانیش لە ریزی هێزەکانیان هەڵدەهاتن.

لە هاوینی ١٩٢٠دا، سوپای یۆنانیی ناوچەکانی بندەسەڵاتی خۆی لە تەواوی رۆژئاواو باکووری رۆژئاوای ئاسیای بچووكو هەروەها تراقیا فراوانکرد، ئەوە تەنیا فشاری توندی هاوپەیمانەکان بوو کە رێگریی لە یۆنانییەکان کرد خودی ئەستەمبوڵیش داگیربکەن. سوپای نەتەوەییەکانی تورك هێشتا لاواز بوو، هەربۆیە پێویست بوو بەشێوەی پارتیزانییو بەهۆی باندە غەیرە نیزامییەکانو لەسایەی سەرکردەکانی وەك عاسم لە باکووری رۆژئاواو مەحەمەد دەمیرچی لە باشووری رۆژئاوادا هەڵسورێت. لەرۆژهەڵات، پاش ماوەیەك سوپا ئامادەکراو لەپێناو گێڕانەوەی هەرێمەکانی قارس، ئەردەهانو باتوم(کەلە کۆتایی ساڵی ١٩١٨ەوە چۆڵکرابوو، هەروەها بە پێی رێکەوتننامەی سیڤەر دەستی بۆ کۆمارێکی

---

[44] یاسای ٢ی ٢٩ی ئەپرڵی ١٩٢٠ بروانە: Jaeschke, op. cit., 101

ئەرمەنیی لێهەڵگیرابوو)خەریك بوو دەست بە هێرش بكات، بەڵام داوای لێكرا كە پەلە نەكات و چاوەڕێ بكات چونكە ئەو دەمە سەركردایەتیی ئەنكەرە هەوڵیدەدا لەگەڵ روسیای شورەوییدا بگەنە رێكەوتنێك.

دانوسان لەگەل بەلشەفییەكان سەبارەت بە هاوكاریی سەربازیی و دارایی بۆ توركان و هەروەها كردنەوەی رێگەی راستەوخۆ لەنێوان هەردوو وڵاتدا (لەرێگەی جۆرجیا و ئەرمینیای سەربەخۆوە) هەر لە ژوئیەوە دەستپێكرد بوو .پشتگیریی شورەویی بایەخێكی رەهای بۆ جوڵانەوەی نەتەوەیی هەبوو، هەر بۆیە نوێنەری توركان"كازم سامی بەگ" بە توندیی ملی بۆ رێكەوتننامەیەك دەكوتا. بەڵام بەلشەفییەكان چاوەڕێی هەلومەرجەكەیان دەكرد و داوایانكرد ناوچەكانی وان و بتلیس بدەنە ئەرمینیا. دانوسانەكان تێكچوون، هەروەها لە ٢٨ی سێپتەمبەر سوپاكەی كازم قەرەبەكر بەرەو ساریقامیش پێشڕەویان كرد و دوو رۆژ دواتر ئەو شارە گیرا. شەڕ بۆ ماوەی مانگێك وەستا و سوپای تورك سەرلەنوێ شوێنگۆڕكێیان پێكرا. لە ٢٧ی ئۆكتۆبەردا سوپای تورك جوڵەی خۆی سەرلەنوێ دەستپێكردەوە و لە كۆتایی نۆڤەمبەردا ئەرمینیا بە توندی شكستیخوارد. لە ٢ی دیسەمبەری ١٩٢٠دا، ئاشتیی لە ئەلیكساندەرپوڵ"گومرو" وەك سەپێنراوێكی توركیی پێكهات.

هەرزوو پاش مۆركردنی رێكەوتننامەكە، بەلشەفییەكان دژی نەتەوەییەكان و حكومەتە سۆشیال دیموكراتەكەی ئەرمینیا(داشناكەكان) هەڵگەڕانەوە و لە سەرەتای ١٩٢١ەوە دانوسانەكان لەنێوان توركانی نەتەوەیی و بەلشەفییەكانەوە دەستپێكردووە. ئەوەش لە ١٦ی مارتی ١٩٢١دا گەیشتە رێكەوتننامەیەكی دۆستانە كە یەكەمین رێكەوتننامەی دیپلۆماسییە لەلایەن نەتەوەییەكانی توركەوە ببەسترێت. لەم رێكەوتنەدا توركان رازیی بوون دەست لە نەخجەوان و باتوم هەڵگرن و بەلشەفییەكان قسەوبۆچوونیان سەبارەت بە ئایندەی تەنگەكان هەبێت.[45] ئەو زێڕو هاوكارییە سەربازییەی كە توركان لە بەرامبەر ئەو رێكەوتننامەیە چاوەڕێیان دەكرد بەشێوەیەكی لاوازو خاو بۆیان دەهات. لەراستییدا ئەوە

---

[45] باری ئایندەی تەنگەكان بۆ كۆنفرانسێكی سەربەخۆ وڵاتە كەنارییەكان جێهێڵرا، بەڵام ئەوەی كردبووە مەرج كە بڕیاری كۆنفرانسەكە نابێت سەروەریی عوسمانیی بخاتە مەترسییەوە:
Reha Parla (1985) *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası temelleri*, Lefkoşe (Nicosia): Tezel, 187.

تەنیا لەپاش سەرکەوتنی نەتەوەییەکان لە جەنگی سەقاریا بوو لە سێپتەمبەری ١٩٢١دا، کە دەستیانکرد بە لێشاو ناردنی هاوکاریی. بەڵام ئەو کاتە رۆڵێکی بایەخداریان لە چەکدارکردنەوەی هێزەکانی نەتەوەییەکاندا بینی، رێکەوتن لەگەڵ ئەرمینیاو هەروەها رێکەوتننامە لەگەڵ روسیای شورەوییدا نەیتوانی وا لە نەتەوەییەکان بکات هێزە سەربازییەکانیان لە رۆژهەڵاتەوە بۆ رۆژئاوا بگوێزنەوە کە تێیدا هەلومەرجەکە زۆر مەترسییدار بوو .

یەکەمین هەوڵی یۆنانیی بۆ پێشڕەویی بەرەو رۆژهەلات لە بۆرسەوە بۆ ئاسکیشەهر رێگەی لێگیرا کاتێك سوپای تورك بە سەرکردایەتیی عیسمەت ئینۆنو هەڵمەتێکی بۆ بەرپەرچدانەوەیان لە ١٠ی یەنایەری ١٩٢١دا لە "ئینۆنو"ئەنجامدا. ئەمە یەکەمین سەرکەوتنی سەربازیی بوو لە رۆژئاوا. لە ئاکامی ئەو سەرکەوتنەی لە ئەرمینیاو لە ئینۆنو بەدیهات، پێگەی دپلۆماسیی نەتەوەییەکان بەشێوەیەکی بەرچاو بەهێز بوو. دوو لە پەرۆشترین لایەنگری هاوپەیمانان کە ڤینزیلۆس لە ئەسیناو فەریدپاشا بوو لە ئەستەمبوڵ، لە دەسەلات لێکەوتن. ڤێنزیلۆس لە دیسەمبەری ١٩٢٠دا هەڵبژاردنەکانی یۆنانی لەبەرامبەر سەڵتەنەت تەڵەبەکان لەدەستداو پێگەی فەرید پاشاش بەهۆی سەرکەوتنی نەتەوەییەکانو سەختی رێکەوتننامەکەی هاوپەیمانانەوە بێ پایە مایەوە.فەرەنسییەکان و تەنانەت بەریتانییەکانیش ئەمێستا ئەو دیدەیان لا دروست بوو کە چاوخشاندنەوە بە رێکەوتننامەی سیڤەردا کارێکی حەتمیە. یۆنانو حکومەتی عوسمانیی بانگکران کە راستەوخۆ لە ٢١ی فێبرایەردا لە لەندەن سەبارەت بە رێکەوتنێکی شیاوو چاوپێخشێنراوەدا گفتوگۆ بکەن. ئەوەش بۆ حکومەتی عوسمانیی جێهێڵرابوو کە لەگەڵ نەتەوەییەکاندا بگاتە تێگەیشتن–ئەو مەسەلەیەی بۆ نەتەوەییەکان قووت نەدەچوو، لەو کاتەوە ئەوان خۆیان بە تاکە نوێنەری رەوای خواستی نەتەوە لەقەڵەم دەدا. دواجار بانگێشتی فەرمیی لە رێگەی ئیتاڵیاوە ئاراستەی نەتەوەییەکان کرا. لە کۆنفرانسەکەدا ئەحمەد تۆفیق پاشای سەرەك وەزیر، ئەوەی پاش فەرید پاشا هات، ئاخاوتنێکی کورتی پێکەشکردو ئنجا وەك هێمایەك بۆ هاوبەستەگیی نەتەوەیی، شوێنی خۆی بۆ "بەکر سامی" نوێنەری کاروبارەکانی دەرەوەی حکومەتەکەی ئەنکەرە جێهێشت.

سەرەتا هەردوولا هەڵوێستێکی رەقیان نواند، پاکتی نەتەوەیی، تورکانی دەستبەستراو کردو یۆنانییەکانیش خوازیاری ئەوە بوون کە رێکەوتنێکی ئاشتیی ئەوتۆ ئەنجامبدرێت کە توندتر بێت لە تەمێکارییەکی بەرگرییکارە تورکەکان. هێزەکان هەوڵیاندا چارەسەرێك

لەنێوانیانـدا لەسـەر بنـەمای لێکۆڵینەوەیـەك سـەبارەت بـە ناوچـە جێناکۆکـەکان لەلایـەن کۆمسیۆنێکی شارەزایانی بێلایەنەوە بدۆزرێتەوە. بەڵام یۆنانییـەکان ئـەو هەوڵـەیان مایـەپوچ کـرد. پێشنیازێك سـەبارەت بـە هـەرێمێکی ئۆتۆنـۆم لـە دەوروبـەری ئـەزمیر کـە فەرمانـدارێکی کریـستیانیی، لەلایـەن تورکانـەوە رەتکرایـەوە، چـونکە تورکـان ئامادەنـەبوون بـوونی هێـزی یۆنانیی وەك سیمبوڵ لە ناوچەکەدا پەسەند بکەن.

لە کۆنفرانسەکەدا، ئەوە روون بووەوە کە فەرەنسیی و ئیتاڵییـەکان خـەریك بـوون بەتونـدیی هەڵوێـست لەمـەڕ فراوانخوازییـەکانی یۆنـانیی بنـوێنن، ئـەوەی وەك هـەوڵێکی بـەریتانیی دەبینـرا بـۆ دامەزرانـدنی دەوڵـەتێکی دەسـتنێژو پەیوەسـت لـە رۆژهـەڵاتی دەریـای سـپی ناوەڕاست بۆ ئـەوەی لـە وێـدا بـە رووی نفـوزی فەرەنسیی و ئیتاڵییـەکان بوەسـتن، هەربۆیـە ئـەوان بـۆ گەیـشتنە تێگەیشتنێکی سـەربەخۆ لەگـەڵ تورکـانی نەتەوەییـدا پـەرۆش بـوون. لـە ١١ی مارتدا"بریاند" ی وەزیری دەرەوەی فەرەنسا لەگەڵ بـەکر سـامیدا گەیـشتنە رێکـەوتنێك کـە بنەماکـەی لەسـەر پاشەکـشەی فەرەنـسا لـە کلیکیـا بەرامبـەر بـە جیـاوگی ئـابووریی دارێـژرابوو. دوو رۆژ پاشـتر "سـفۆرزا"ی کـۆنی ئیتـاڵیی رێکـەوتنێکی بەهـەمان شـێوەی مـۆرکرد. تورکـان لەگـەڵ بەریتانییەکانـدا تـەنیا گەیـشتنە رێکـەوتنێك سـەربارەت گۆڕینـەوەی دیلـەکانی جـەنگ . ئـەوان هێـشتا لـە پـشتی پـەردەوە پـشتگیریی یۆنانییـەکانیان دەکـردو هەماهەنگییان لەگەڵ چالاکییەکاندا دەکرد. کاتێك یۆنانییـەکان داوای دڵنیاییـان کـرد لـەوەی کـە وێـڕای کۆنفرانـسی گرێـدراو، ئـازادبن لـەو ماوەیـەدا هێرشـەکانیان دەسـتپێبکەنەوە، لویـدجۆرج کـە ئاگـادار کرایـەوە لـەوەی سـوپای یۆنـانیی ئامـادەی هێرشـە، جـەختی لـەوە کردەوە کە ئەو دڵنیاییەیان پێبدرێت.

کاتێك بەکر سـامی گەڕایـەوە ئەنکـەرە بـڕوای وابـوو کـە ئاکـامێکی تـەواو چاوەڕواننەکراوی بەدەستهێناوە، کەچی بۆی دەرکەوت کە زۆرینەی ئەنجومـەنی نەتـەوەیی لـەو بڕوایـەدا بـوون کـە زۆر لـە پـاکتی نەتـەوەیی لایـداوە. تەنانـەت رێککەوتنـە جیاکـەش لەگـەڵ فەرەنـسیی و یۆنانییەکاندا توڕدراو ناچاربوو دەست لـەکار بکشێتەوە. ئەمێستا سـوپای یۆنـانیی کەوتنـە هێرشهێنان.ئەو سوپایە سەرلەنوێ لە ئینۆنو لە ٧ی ئەپرڵی ١٩٢١دا بەرپـەرچ درایـەوە. بـەڵام لـە هاوینـدا سـوپای یۆنـانیی پێـشڕەوییان کـردو ئـەفیون—قەرەحیـسار، کوتاهیـەو هـەروەها دووڕیانی رێگەی ئاسنیی گرنگی ئاسکی شـەهریان داگیرکرد. کـەوتنی ئـەو شـارەی دواییـان ترس و تۆقینێکی زۆری لە ئەنکەرەدا هێنایەئارا، بەشێوەیەك ئەنجومـەن خـەریك بـوو لـەپێناو سـەلامەتیی خۆیـدا بـۆ رۆیـشتن بـەرەو سـێواس ئامادەکـاریی بکـات. مـستەفا کـەمال لەسـەر

داوای ئەنجومەن، بۆ خۆی سەرکردایەتیی سوپای گرتە ئەستۆ بۆ ماوەی سێ مانگ تەواوی دەسەڵاتی ئەنجومەنی لەدەست خۆیدا هێشتەوە. حکومەت دەستی بەسەر سێیەکی بەرهەمی خۆراکیی و بارگیرو تەواوی چەك و ئەو تەقەمەنییانەدا گرت کە لە ناوچەکانی دەوروبەردا هەبوون. هەموو ئەوانەش کە شایەنی راژەی سەربازیی بوون بۆ سوپا بانگکرانەوە.

سوپا سەنگەری خۆی لەسەر رووباری سەقاریا لێدا کە ٥٠ مایل لە رۆژئاواو هەروەها باشووری رۆژئاوای ئەنکەرەوە بوو. لەوێدا، لە ناوچەیەکی روتەڵ و دەشتە پڕ گردۆڵکەییەکانی ئەنەدۆڵدا، شەڕێکی یەکلاکەرەوەی جەنگەکە قەوما کە زیاتر لە دوو هەفتەی خایاندو بە سەرکەوتنی تورکان کۆتاییهات و هێزەکانی یۆنانیی لە ١٣ی سێپتەمبەر بەدواوە کەوتنە پاشەکشە. شەکەتیی هێزەکانی تورك رێگەی ئەوەی لێگرتن راوەدووی دوژمنەکانیان بنێن. بەرەکە بۆ ماوەی نزیك بەساڵێك بە هێوری مایەوە کە تێیدا یۆنانییەکان هێشتا ناوچەکانی رۆژئاوای ئاسیای بچووکیان تا هێڵی ئەفیون–قەرەحیسار –ئاسکیشەهر بەدەستەوە بوو.

لەماوەی ئەو ساڵەدا، هەلومەرجی سیاسیی بەشێوەیەکی بنەڕەتیی و بە قازانجی تورکە نەتەوەییەکاندا گۆڕانی بەسەردا هات. لە ئۆکتۆبەرداو بە ئامادەبوونی "فرانکلین بۆیلۆن"ی نوێنەری فەرەنسیی، رێکەوتنێك لەگەڵ فەرەنسییەکاندا پێکهات بە شێوەیەك کە کلیکیا بۆ تورکان بگەڕێنێتەوە. ئێستا وێڕای هاتوهاواری یۆنانییەکان، هێزە هاوپەیمانەکان بێلایەنی خۆیان راگەیاند، هەروەها "لۆرد کێرزن"ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیی هەوڵیدا دەرگای دانوسان بکاتەوە، یەکەم لە رێگەی چەند پێشنیازێکەوە کە لە لەندەن ئامادە کرابوو، دواتریش لەرێگەی بنەمای پاشەکشەیەکی سەرتاسەریی یۆنانییەکان لە ئاسیای بچووك. هەرچەندە ئەم هەوڵانە سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، پاش ئامادەباشییەکی باش، مستەفا کەمال فەرمانی بەهێزەکانیدا لە ٢٦ی ئوتی ١٩٢٢دا هێرشبکەنە سەر سوپای یۆنانیی. سوپای یۆنانیی کە سەرکردایەتیی لاوازی هەبوو، ئەفسەرانی فەرماندەیی بەسەر دوو مەیلی سیاسییدا دابەشببوون کە فێنزیلۆسخوازەکان و سەڵتەنەتخوازەکان بوون. گورزی سەرەکیی پەلامارەکە لە باشووری ئەفیون–قەرەحیسارەوە دەستیپێکردو تەواو لەناکاو بوو، ئەو هێرشە سوپای یۆنانیی پەرتکردو بەشێکی گەورەی هێزەکان، تەنانەت سەرکردایەتیی گشتیی لە رۆژئاوای ئەفیون بەدیل گیران. لە ٣ی ئوتدا (کە ئێستا وەك رۆژی سەرکەوتن لە تورکیا جەژن و شادیی بۆ دەگێڕن) جەنگەکە برایەوەو لێرە بەدوا پاشەکشەی سوپای

یۆنانیی بۆ کەنارەکان–ئەودیوشی) شێوەی هەڵاتنی گرتەخۆ. لە ٩ی سێپتەمبەردا هێزی سوارەی تورکیی خۆی بە ئەزمیردا کرد.

پاش بەزینی لەشکری یۆنانیی، ئیدی هیچ شتێك لەنێوان تورك و هێزەکانی بەرتانیی نەمایەوە، ئەوانەی تا ئەو کاتە ناوچەی تەنگەگانیان بەدەستەوە بوو. رووبەڕوو بوونەوەی هەردوولا خەریك بوو رووبدات. تورکان ماف تێپەڕینیان بەرەو ئەوروپا خواست. حکومەتی بەریتانیا بڕیاریدا خۆڕابگرێت و بەرگریی لە تەنگەکان بکات و داوای هاوکاریی لە هاوپەیمانەکان و هەرێمە وابەستەکانی کرد. کاتێك کە هاوکارییەکی ئەتۆی پێ نەگەیشت(تەنیا لە نیوزلاندەوە نەبێت) حکومەتی بەریتانیی بڕیاریدا بۆ شەڕکردن گەر پێویست بکات پشت بەخۆی ببەستێت. بۆئەوەی ئابڕووی خۆی بپارێزێت، کە نەپاراستنی دەبووەهۆی ئەوەی نفوزی لەنێو دانیشتووانە موسوڵمانەکانی ئیمپراتۆرییەکەدا بکەوێتە مەترسییەوە. ئاکاری هەستیاریی و بەرپرسانەی سەرکردە خۆماڵییەکانی وەك ژێنراڵ هارینگتۆن و عیسمەت پاشا ئینۆنو، ئەوەی کاری بۆ ئەوە دەکرد خۆی لە پێکدادان بەدوور بگرێت، رەوشە مەترسییدارەکەی تێپەڕاند. لە ١٠ی ئۆکتۆبەرو پاش هەفتەیەك لە دانوسان لە مودانیە لەسەر دەریای مەرمەرە، سەبارەت بە ئاگربەستێك رێکەوتن، ئەوەش ئەستەمبوڵ و تەنگەکانی بۆ ماوەیەك خستە ژێر سایەی بەریتانییەکانەوە.

پەرەسەندنی سیاسیی لە نێو جوڵانەوەیی بەرگریی نەتەوەییدا

چیرۆکی پەرەسەندنی جوڵانەوەی بەرگریی نەتەوەیی تورکیی لە کۆنگرە هەرێمییەکانی ساڵی ١٩١٨و ١٩١٩ەوە تا سەرکەوتنی ساڵی ١٩٢٢ هەمان کات چیرۆکی دەرکەوتنی مستەفا کەمال پاشا "ئەتاتورك"بوو وەك رابەرێکی بەرچاوی جوڵانەوەکە. دەسەڵاتەکەی دوور لەوە بوو کە بێ رکابەر بێت. هەرچەندە دەسەڵاتی بەسەر هێزە چەکدارەکاندا لە گشت لاوە دەچەسپا سەرباری ئەوەی لەلایەن حکومەتەوە لە ئەستەمبوڵ لێخرابوو، چونکە فەرماندەکانی سەرکردایەتیی بە ئاشکرا لایەنگرییان لێدەکرد. دەسەڵاتی سیاسییشی بابەتێکی تر بوو. کادرە یەکێتییخوازەکان، ئەوانەی جوڵانەوە بەرگرییە هەرێمییەکانیان لەگەڵ کۆنگرەکانیدا رێکخستبوو، هەروەها ئەوانەی بە شێوەیەکی لێبڕاوانە لە رێگەی چالاکییەکانی قەرەقوڵەوە بەشدارییان لە سەرکەوتنی جوڵانەوەکەدا کرد، ئەو راستییەیان درك دەکرد کە ئەوان یەکەمجار لەسەر شانۆکە دەرکەوتبوون و لایەنگرییشیان بۆ مستەفا کەمال بێ سێ ودوو نەبوو. سەربەخۆییان (قەرەقوڵ تەنانەت لە یەنایەری ١٩٢٠دا دانیشتن و

گفتوگۆی خۆیان لەگەڵ روسە بەلشەفییەکاندا بەڕێوەدەبرد) جۆرە لێکگیربوونێکی لەگەڵ پاشادا لێکەوتەوە. وەك ئەوەی کە لە کۆنگرەی سیۆاسدا، مستەفا کەمال بە ئاشکرا لەگەڵ "عەقید واسیف"ی سەرکردەی قەرەقوڵدا پێکهەڵپرژان.

ئەفسەرە یەکێتییخوازەکانی وەزارەتی جەنگی ئەستەمبوڵ کە پشتگیریی بەرگریی نەتەوەییەکانی دەکرد، لە بنەرەتدا مستەفا کەمالیان وەك ئامرازێك دەبینی بۆئەوەی فشار بخنە سەر هاوپەیمانان تا بە رێکەوتننامەکەدا بچنەوە، ئەوان بەو سەربەخۆییە زێدەیەی جولأنەوەکەی ئەنەدۆڵ دڵگران بوون. لەلایەکەوە وایان پێ گونجاو بوو کە شوێنی مستەفا کەمال بە کازم قەرەبەکر کە گوێڕایەڵتربوو بگرنەوە. ئەوەی لە راستییدا وەك رکابەرێك کۆتایی پێهێنان بریتیبوو لە داگیرکاریی بەریتانییەکان بۆ ئەستەمبوڵ لە مارتی ١٩٢٠داو راگواستنی سەرکردەکانی قەرەقوڵ بوو بۆ ماڵتە. کاری ژێرزەمینیی لە ئەستەمبوڵ بەردەوام بوو، بەڵام لێرە بەدوا لە ئەنکەرەوە سەرپەرشتی دەکرا.

لەماوەی نێوان داگیرکردنی ئەستەمبوڵو دواسەرکەوتنی ١٩٢٢، دوو جۆر ئۆپۆزسیۆن سەریهەڵدا کە دەتوانرێت بەسەر دوو باڵی چەپو راستدا دابەشبکرێت. ئۆپۆزسیۆنی چەپ تەنیا خۆی لە کۆمۆنیستە سەرسەختەکاندا نەدەبینییەوە، بەڵکو ئەو خەڵکانەشی کە پشتگیرییان لە تێکەڵەیەکی ئیسلامیی،دژەئیمپریالیستیی، خاوەن بیری سەندیکاییو سۆشیالیست دەکرد. ئەوەی لە بەرەیەکدا کۆکردبوونەوە بریتیبوو لە هەڵوێستیان دژی رۆژئاوا. یەکەمین رێکخراوی لێبڕاوی ئەوانەش بریتیبوو لە "یەشیل ئۆردو/سوپای سەوز" کە لە مایۆی ١٩٢٠دا(بە پشتگیرییکردنی مستەفا کەمال پاشا) دامەزرا. ئەم رێکخراوە سوپایەکی راستیینە نەبوو، بەڵکو رێکخراوێکی سیاسیی بوو بۆ بەهێزکردنی وورەی هێزەکانی نەتەوەییەکانو دژایەتییکردنی چالاکی پرۆپاگەندەیی پیاوەکانی سوڵتانیان دەکرد، ئەوانەی لەژێر ناوی "سوپای خەلیفە" دا هەڵدەسوڕان، کاتێك عاسم چەرکەسیی کە رابەری چەند جەنگاوەرێکی چەرکەس بوو، پەیوەندیی بەم هێزەوە کرد، ئەو هێزە بووە سەرچاوەیەك کە جێگەی مەترسیی بێت. هەربۆیە مستەفا کەمال لە ژوئیەدا لەبەریەکی هەڵوەشاندەوە. بەڵام رادیکاڵەکانی ئەنجومەن ئەم هێزەیان بەناوی "هەڵك زومرەسی/دەستەی گەل" لە هەمان مانگدا رێکخستەوە. کاردانەوەی مستەفا مەمال لەمەڕ ئەم مەسەلەیە ئەوەبوو کە ژمارەیەك کەسی متمانەپێکراوی لەدەستەی گەل بەلای خۆیدا راکێشاو "تورکیە کۆمۆنیست فیرقەسی/پارتی کۆمۆنیستی تورکیی" لێ پێکهێنان کە بە

فەرمیی پشتگیریی لێدەکردن و سەرکردایەتییەکەی بە توندیی لەدەستی کەسانێکدا بوو کە لەخۆی نزیك بوون.

نە رادیکاڵەکان و نە ئەنتەرناسیونالیزمی سێیەمیش دانیان بەو پارتەدا نەنا، چونکە پارتە کۆمۆنیستە راستیینەکەی لەو سەروبەندەدا لە بەهاری ١٩٢٠ لە باکۆ پێکهاتبوو، لە مایۆی ١٩٢٠دا رێبەرایەتییەکەی کەوتە دەست دەستەیەك بە سەرکردەیی "مستەفا سوبحی" کە مامۆستایەکی پێشووی خوێندنگە باڵاکان بوو (هەروەها یەکێتییخواز بوو)کە لە ساڵی ١٩١٤دا هەڵاتە روسیا و لەوێ لەماوەی جەنگدا زیندانیی کرا. پاش شۆڕشی ئۆکتۆبەر ، هاوکاریی کرد کە بیری کۆمۆنیستیی لەنێو ٦٠٠٠٠ تورکی دیلی جەنگدا لە روسیا بڵاوبکاتەوە. لایەنگرانی، پێکەوە لەگەڵ ژمارەیەك لە هاوبیرانی کە لەنێودەستەی گەلدا هەڵدەسوڕان، لە نۆڤەمبەردا "هەڵك ئیشتراکیون فیرقەسی/پارتی سۆشیالیستی گەل"یان لە ئەنکەرە دامەزراند.

مستەفا کەمال پاشا چەند هەنگاوێکی بۆ تێکشاندنی ئەم جوڵانەوە چەپگەرایە لە یەنایەری ١٩٢١دا نا. سەرەتا فەرمانی بە عاسم چەرکەسی دا کە هێزەکانی خۆی بڵاوە پێ بکات و تێکەڵ بە سوپای نیزامیی بکات. کاتێك ئەم فەرمانەی رەتکردەوە، هێزێکی بۆ دژایەتیی کردنی نارد، زۆربەی پیاوەکانی بە دیل گیران، ئەو خۆشی هەڵات و چووە بەرەی یۆنانییەکان. بەدەستێکی بەهێز ئەم رێکخراوە لەنێوبرا. پاشان مستەفا کەمال پارتی سۆشیالیستی گەلی هەڵوەشاندەوە، کاتێك مستەفا سوبحی ویستی لە ترابزۆنەوە بچێتە ئەنەدۆڵەوە ناچارکرا بگەڕێتەوە، لەگەڵ ژمارەیەك لە لایەنگرانی بە فەرمانی سەرکردە نەتەوەییە خۆماڵییەکان لە دەریادا نوقم کرا.[٤٦]

لێرەوە چیدی چەپە توندڕەوەکان بۆ مستەفا کەمال نەبوونە مەترسیی، لەراستییدا تا ساڵی ١٩٦٠، چەپە توندڕەوەکان لە تورکیادا دیاردەیەکی لاوەکیی بوون. بەڵام دەگونجێت

---

[46] بەهۆی پێگەی ئەفسانەیی لەنێو چەپی تورکدا، بەرپرسیارێتیی لە کوشتنی مستەفا سوبحی دا هەمیشە پرسێکی دژوارو هەڵگری بیرو گەنگەشەی جیاواز بووە. گومانێکی کەم هەیە کە " یەحیا کەهیە"ی پیاوی بەهێزی هەرێمیی لە ترابزۆن ئەو پیاوەیە کە راستەوخۆ لە کوشتنی بەرپرسە، بەڵام گومانێکی کەم هەیە لەوەی کێ لە فەرمانی کوشتنەکەی بەرپرسیارەو بە فەرمانی کێ ئەم کارەی کردووە، (ئەگەر ئەوە پەسەند بکەین کە رێی تێناچێت بە ویستی خۆی کارێکی وا بکات)، حکومەتی ئەنکەرە، هەوادارانی ئەنوەرپاشا یاخود بەلشەفییەکان. بە دڵنیاییەوە هەرچەندە ئەنکەرە هاندەرێکی بەهێزبوو بۆ سڕینەوەی، بەلشەفییەکان توانیان بە ئاسانیی (پێکەوە لەگەڵ نێردەی بەلشەفییەکاندا "مادیڤانی" رێگەی پەڕینەوەی سنووریان لێگرتن) بە پلەی یەکەم.

بوونیان مەترسییەکی راستەقینە بوو بێت لەسەر پشتگیریی بنەڕەتیی شورەوییەکان بۆ تورکە نەتەوەییەکان، ئەوەش بە تایبەتیی هەڕەشەیەکی جدیی پێکدەهێنا تا ئەو کاتەی کە ئەنوەر پاشای سەرکردەی پێشووی یەکێتییخوازەکان نزیکەی وەك ئەلتەرناتیڤێکی مستەفا کەمال دەرکەوت. ئەنوەر هێشتا ناوێکی گەورەی لەنێو سوپا و هێندێك لەو دەستەو تاقمە یەکێتییخوازانەی هەرێمەکاندا هەبوو کە جوڵانەوەی نەتەوەییان پێکدەهێنا.[47] پاش ئەوەی هەوڵەکەی بۆ گەیشتنە قەفقاس لە ساڵی١٩١٨دا،بۆئەوەی لەوێوە لە خەبات بەردەوام بێت، شکستیخوارد، ئەو ساڵ و نیوێکی دواتری لە بەرلین بردەسەرو پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ بەلشەفییەکاندا بنیاتنابوو. ئەو هەوڵیدا شێوازێك لە "کۆمێنترن"ی ئیسلامیی پێکبهێنێت لەسەر بنەمای ئەندامانێکی تاقمی پێشووی تەشکیلات مەخسووسە لە چەندین شوێنی جیهانی ئیسلامییدا کە لە ئەوروپا دەژیان، هەربۆیە وەك نوێنەری باکووری ئەفریقا لە سێپتەمبەری ١٩٢٠دا سەردانی "کۆنگرەی گەلانی رۆژهەلات لە باکۆ" کردکە لەلایەن روسەکانەوە سەرپەرشتیی دەکرا. ئەنوەر پاش کۆنگرەکە پرۆگرامێکی رادیکاڵی تێکەڵ لە تارادەیەك ئیسلامیی و تائەندازەیەك سۆشیالیستیی ئامادەکرد و حیزبێکی پێکهێنا(تا ببێتە دەزگایەکی تورکیی و وەك تۆڕێکی بەرفراوانی ئیسلامیی شۆڕشگێڕانە) و ناوی لێنرا"هەڵك شورالەر فیرقەسی/ پارتی شورای گەل". هەمان کات هەوڵیدا پشتگیریی شورەویی بۆخۆی بەدەستبێنێت بۆ ئەوەی خۆی وەك جێگرەوەیەکی چەپگەرای متمانەپێکراو ئەلتەرناتیڤ لەبەرمبەر مستەفا کەمالدا بەرجەستەبکات..

ئەوەی بەراستیی ئەو خوازیاری بوو ئەوەبوو کە بە چەك و پارەی شورەویی ژمارەی سوپای تورکیی لە قەفقاس زێدە بکات و بەسەرکردایەتیی ئەو سوپایە خۆی بکات بە ئەنەدۆڵدا. ئەم بیرۆکەیە لە بەهارو هاوینی ١٩٢١دا وادەردەکەوت سەرکەوتوو بێت، بەتایبەت پاش ئەوەی رەوشەکەی بەرەی رۆژئاوا ئاڵۆز بوو، هەروەها رەخنەی ئەنجومەنەکەی ئەنکەرە لە مستەفا کەمال سەبارەت بە شێوازی بەڕێوەبردنی جەنگ لەئارادا بوو. بەڵام لەم کاتەدا شورەویی پشتگیریی ئەم بیرۆکەیەی نەکرد. بەلشەفییەکان بۆ ماوەیەك ئەنوەریان راگرت و وەك هەڕەشەیەکی لاوەکیی دژی ئەنکەرە بەکاریان دەهێنا، پاش ئەوەی بەلشەفییەکان رێکەوتننامەیان لەگەڵ ئەنکەرەدا مۆرکرد و ئەنوەر بۆی ئاشکرا بوو کە شورەوییەکان پشتگیریی پلانەکەی ناکەن، بڕیاریدا کە بە تەنیا روو لە ئەنەدۆڵ بکات و بۆ کۆکردنەوەی لایەنگریش پشت بە ناوبانگی خۆی ببەستێت.

---

[47] Halide Edib [Adıvar] (1928) *The Turkish ordeal*, New York: Century, 91.

ئەنوەر لە ٣٠ی ژوئیە لە مۆسکۆوە رووی کردە باتوم لەسەر سنووری تورکیی. ئەو رێگەی پێنەدرا بچێتە تورکیا، بەڵام لایەنگرانی کە لە ئەنەدۆڵەوە هاتبوون، لە باتوم چاویان بە ئەنوەر کەوت و ئەو لەپشت سنوورەوە لەگەڵ چەند ئەندامێکی رێبەرایەتیی رێکخراوی نەتەوەیی کە لە ترابزۆن بوون، پەیوەندیی هەبوو. لە سەرەتای سێپتەمبەر، تاقمەکەی ئەنوەر تەنانەت لە باتوم کۆنگرەیان بەست نەك بەناوی "پارتی شورای گەل" بەڵکو بەناوی "پارتی یەکێتیی و پێشکەوتن". ئەوەش دەریخست کە ئەنوەر چیدی گرەوی لەسەر پاڵپشتی شورەویی نەدەکرد، بەڵکو هیوای بە پشتگیریی یەکێتییخوازەکانی نێو رێکخراوە نەتەوەییەکان بوو، بەڵام ئیدی درەنگ بوو، وێڕای ئەوەی ئەنوەر لەسەر سنوور تەواو سەرقاڵ بوو، بەڵام لەم کاتەدا شەڕەکە لە سەقاریا لەوپەڕی توندییدا بوو. سەرکەوتنی ١٣ی سێپتەمبەر نەك تەنیا ئەنکەرەی لە کەوتن رزگار کرد، بەڵکو پێگەی مستەفا کەمالیشی پاراست. ئەنوەر بۆ ماوەی دوو هەفتە چاوەڕێی کردو پاشان وازی لە پلانەکەی هێنا، هەرچەندە ئەو هەرگیز خەونی ئیمپراتۆرییەکی نوێی ئیسلامیی لەکەللەی دەرنەچوو، تا ئەو کاتەی لە ژونی ١٩٢٢داو لەکاتێکدا سەرکردایەتیی هێزێکی پارتیزانی تورکیی لەسەر سنووری ئەفغانستان دەکردو لەگەڵ سوپای سووردا لەشەڕدابوون، گیانی لەدەستدا.

هەرچەندە، چەپگەراکان (یان ئەنوەرچییەکان) تەنیا لەمپەرێك نەبوون کە دەبوو مستەفا کەمال لەساڵی ١٩٢١دا بەسەریاندا زاڵ بێت. بەڵکو سیاسەتی میانڕەوی مستەفا کەمال لە هەمبەر شورەوییەکان نیگەرانییەکی لەنێو نوێنەرە کۆنەپارێزەکانی رۆژهەلات پێکهێنا بوو. ئەوانەی لە مارتدا"کۆمەڵەی پاراستنی دەزگا پیرۆزەکان"یان دامەزراند کە "هۆجە رایف" سەرکردایەتیی دەکرد کە یەکێك بوو لە رێکخەرەکانی کۆنگرەی ئەرزرۆم لە ساڵی ١٩١٩دا. ئەم جوڵانەوەیە جەختی لە بایەخی ئاین و هەروەها سەڵتەنەت و خەلافەت دەکردەوە.

لەوەی سەرەوە دەردەکەوێت کە یەکەمین ئەنجومەنی نەتەوەیی تەواو فرەرەنگ بووو پێکهاتەیەکی سەرکێشیش بوو. لەپێناوی بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی بەسەر ئەو ئەنجومەنەو زیاتر پێشکەشکردنی کارەکانی، مستەفا کەمال لە مایۆی ١٩٢٠دا لایەنگرە باوەڕپێکراوەکانی خۆی لە "دەستەی بەرگریی لە مافەکان"دا چەسپاند. پاش ئەوەی لە پایزی ١٩٢١دا هەڕەشەی یۆنانییەکان پاشەکشەی کرد. ئۆپۆزسیۆن کە بەشێوەیەکی کاتی لەحاڵەتی نائاساییدا بێدەنگ بوو، خۆی رێکخستەوە، پاش ئەوەی لە کۆتایی ساڵدا بەریتانییەکان ئەو دیلانەیان بەردا کە لە ماڵتە رایانگرتبوون و ئەوانە گەڕانەوە ئەنکەرە، ئۆپۆزسیۆن هێزی بۆ پەیدا بوو. بەشێك لەوانە (کە "واسیف"ی سەرۆکی پێشووی قەرەقەڵ

یەکێکیان بوو) پەیوەندییان بە ئۆپۆزسیۆنەوە کردو لەسەرەتای ١٩٢٢دا "گروپی دووەم"یان پێکهێنا. ئەم گروپە لە رووی ئایدۆلۆژییەوە فرەرەنگ بوو، ئەوەی لە سەنگەرێکدا کۆیکردبوونەوە تەنیا دژایەتییان بوو لەگەڵ تاکڕەویی و توندڕەویی مستەفا کەمالدا. لە کاتێکدا گروپی بەرگریی لە مافەکان بەگشتیی زۆرینەیان لەنێو مەجلیسدا هەبوو، هیچ گروپێکیش زۆر خاوەن دیسپلین نەبوو، هەروەها ژمارەی لایەنگرانیش ئەمبەرو ئەوبەریان دەکرد.

سەرکەوتنی جەنگی سەربەخۆیی لە سێپتەمبەری ١٩٢٢دا، پێگەی مستەفا کەمالی بەشێوەیەکی مەزن بەهێزکرد. ئەو نها بە "غازی/رزگارکەری خاك" ناودەبرا، ئەو سووربوو لە سەر ئەوەی کە ئەو رەوشە بۆ پتەوکردنی پێگەی خۆی پاش جەنگەکە بەکاربێنێت. ئەو لە ٦ی دیسەمبەردا رایگەیاند کە خوازیارە کۆمەڵەی بەرگریی لە مافەکان بۆ پارتێك بەناوی "پارتی گەل" بگۆڕێت. هەروەها لە گفتوگۆیەکیدا لەگەڵ ژمارەیەك رۆژنامەنووس، بۆ یەکەمجار ئەوەی درکاند کە خوازیارە خەلافەت هەڵوەشێنێتەوەو کۆمارێك دامەزرێنێت.

لە کۆتایی مارتدا، لە هەلومەرجێکی ئاڵۆزدا، بەهۆی کوشتنی یەکێك لە سەرکردەکانی گروپی دووەم لەلایەن فەرماندەی پاسەوانەکانی مستەفا کەمالەوە، هەموارکردنێك لە یاسای ناپاکی بالاوە کە لە ساڵی ١٩٢٠دا دەرچووە لەلایەن ئەنجومەنەوە پێشکەشکرا، تێیدا راگەیەندرا کە هەڵمەتی گێڕانەوەی سەڵتەنەت بابەتێکی ناشەرعییە. لە ١ی ئەپرڵدا، مستەفا کەمال رایگەیاند کە خوازیارە مەجلیس هەڵوەشێنێتەوەو هەڵبژاردنی نوێ ئەنجامبدات. هەفتەیەك پاشتر، بەیاننامەیەکی نۆ خاڵی ئاراستەی پارتە نوێیەکەی کرد. ئەمە تێکەڵەیەکی سەیرو سەرنجڕاکێش بوو لە بەیاننامە گشتییەکان (سەروەریی بێمەرج بۆ نەتەوە دەگەڕێتەوە)، هەروەها چەمکی وەك (هەڵسوڕان لەپێناو چاککردنو پەرەپێدانی ساغکردنەوەی توتن) لەچەند سەرچاوەیەکی جیاوازەوە وەرگیراوە.[٤٨] لە ١٥ی ئەپرڵدا، هەموارکردنی یاسای ناپاکیی مەزن تێپەڕێنراو رۆژی دواتر ئەنجومەن هەڵوەشێنرایەوە.

لەکاتێکدا لە ئەنکەرە هەلومەرجەکە بەم شێوەیە دەگوزەرا، لە ئەستەمبوڵ دوا کۆنگرەی (ك.ی.پ) بەسترا، ئەم کۆنگرەیە لەلایەن "قەرە کەمال بەگ" ەوە کە رابەری پێشووی پارتی یەکێتییخوازان لە ئەستەمبوڵو دامەزرێنەری قەرەقوڵ بوو، کرایەوە. ئەوەی کە لە یەنایەردا، وتووێژێکی نهێنیی لەگەڵ مستەفا کەمالدا لە ئیزمیت سەبارەت بە رۆڵی یەکێتییخوازەکان

48 Michael M. Finefrock (1976) 'From sultanate to republic: Mustafa Kemal Atatürk and the structure of Turkish politics, 1922–1924', Unpublished Ph.D. thesis, Princeton University, Appendix E.

ئەنجامدا. کۆنگرە بەرنامەیەکی نوێ خاڵی دانا و هەروەها داواکرا ڕێبەرایەتیی (ك.ی.پ)ی سەرلەنوێ دامەزراو بە مستەفا کەمال بسپێردرێت، ئەویش بەرێزەوە ڕەتیکردەوە.

هەڵبژاردنە دوو قۆناغییەکەی ئەنجومەنی نوێ لە ژوەن و ژوئیەدا ئەنجامدرا، لەکاتێکدا مستەفا کەمال بۆ خۆی بە وردیی لە کاندیدەکانی دەکۆڵییەوە و بە ئەستەم ئەندامانی دەستەی دووەم توانیان بچنە پارلەمانی نوێوە. ئەو ئەنجومەنە بۆ یەکەمجار لە ٩ی ئوتی ١٩٢٣دا دانیشتنی خۆی کرد– تەنیا لەو کاتەدا– کۆمەڵەی بەرگریی لە مافەکان (کە تەواوی ئەنجومەنی پێکدەهێنا) خۆی لە پارتی گەلدا ڕێکخستەوە. پارتە نوێیەکە، تەواوی توانا و دارایی ڕێکخراوەکانی بەرگریی لە مافە نەتەوەییەکان لە ئەنەدۆڵ و ڕۆمێلی گرتەخۆ، ئەوەش توانا و رووخساری ڕێکخراوێکی نەتەوەیی و نیشتمانیی گشتگیریی پێ بەخشی، ئەمێستا بە شێوەیەکی توند ئەم ئەنجومەنە کۆنترۆڵکراوە، کەوتە گەنگەشە و بڕیاردان لە ڕێکەوتنی ئاشتیی کە لە لۆزان لەنێوان تورکیا و هێزە هاوپەیمانەکان گرێدرا.

ڕێکەوتننامەی ئاشتیی لۆزان

هەرزوو پاش وەستانی پەلامارو پێکهەڵپرژانەکان، هاوپەیمانان تورکیان بۆ دەستپێکردنی دانوسانەکان بانگێشتکرد. لایەنی تورکیی خوازیاربوو دانیشتنەکان لە ئەزمیر بکرێت(بۆئەوەی مستەفا کەمال خۆی بتوانێت سەرکردایەتیی نوێنەران بکات)، بەڵام هاوپەیمانان ئەوەیان ڕەتکردەوە دانوسانەکان لەسەر خاکی تورك ئەنجامبدرێت و سەرئەنجام لۆزان بۆ ئەو مەبەستە هەڵبژێردرا. لەکاتێکدا(بەریتانیا، فەرەنسا، ئیتالیا و یۆنان پێکەوە بوونە خانەخوێ و لایەنی تورکیش کە هەردوو حکومەتەکەی ئەنکەرە و ئەستەمبوڵ بوو پێکەوە بانگێشتکران. لە کاردانەوەی ئەمەدا ئەحمەد تۆفیق پاشای سەرەك وەزیری عوسمانیی تەلەگرافێکی بۆ ئەنکەرە ناردو پێشنیازی ئەوەی خستەبەردەم کە نوێنەرایەتییەکی هاوبەش پێکبهێنن. ئەمەش هەرایەکی لەنێو ئەنجومەنی نەتەوەییدا نایەوە و راستەوخۆ بووە هۆی ئەوەی کە پێشنیازی بڕیارێك لە ١ی نۆڤەمبەری ١٩٢٢دا بۆ هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەتی لێبکەوێتەوە. پاش چوار ڕۆژ، تۆفیق پاشا مۆری ئۆفیسەکەی خۆی بە "ڕەفعەت پاشا بالی"نوێنەری نەتەوەییەکان لە ئەستەمبوڵ سپارد. ئەوەی فەرمانی دا بە وەزارەتەکانی عوسمانیی کە تەواوی چالاکییەکانیان بوەستێنن، هەروەها لە ١٧ی نۆڤەمبەردا دوا سوڵتانی عوسمانیی بەدوای پەنابەرییدا چووەسەر کەشتییەکی بەریتانیی و

بەرەو ماڵتای برد. عەبدولمەجیدی ئامۆزای شوێنی گرتەوە، بەڵام تەنیا وەك خەلیفە نە وەك سوڵتان.

ئەوەی هەمووانی سەرسامکرد، تەنانەت خۆشی، بریتیبوو لە دانانی عیسمەت پاشا ئینۆنو وەك سەرکردەی نوێنەرانی تورك لە لۆزان. مستەفا کەمال عیسمەتی هەڵبژارد لەبەر ئەوەی کە لەلایەك عیسمەت لایەنگرێکی متمانەپێکراوی مستەفا کەمال بوو، لەلایەکی دیکەشەوە، حوسەین رەئوف ئۆربەی سەرەك وەزیر بە کەسێکی ئینگلیزخوا ناوبانگی دەرکردبوو، لەکاتێکدا "یوسف کەمال"ی نوێنەری پەیوەندییەکانی دەرەوە شورەوییخوا بوو. عیسمەت لە کاتی خۆیدا چوو بۆ لۆزان، پابەندکرابوو بەهیچ شێوەیەك لە پاکتی نەتەوەیی لانەدات. کۆنفرانسەکە کە لە ٢٠ی نۆڤەمبەردا کرایەوەو نوێنەرانی بەریتانیا، رفەرەنسا، ئیتاڵیا، یۆنانو تورکیا ئامادەبوون، لەکاتێکدا یەکێتیی شورەویی، ئۆکرانیا، جۆرجیا، رۆمانیاو بولگاریا تەنیا لەو دانیشتنانەدا ئامادەبوون کە راستەوخۆ پەیوەست بوو بە بەرژەوەندییەکانیانەوە. هەر لە سەرەتاوە ئەوە ئاشکرابوو کە دانوسانەکان زۆر ئاڵۆزو دژوارن، چونکە جیاوازییەکی زۆر لە دیدو بۆچوونی هەردوو لایەندا هەبوون. لەنێو هاوپەیمانانـدا، لـۆرد کـیرزن ی وەزیـری دەرەوەی بـەریتانیا کەسـێکی قـسە رۆیـشتووی کۆنفرانسەکە بوو، ئەو خۆی وەك لایەنی زاڵی جەنگی یەکەمی جیهانیی دەبینیو پێی وابوو کە دەبێت کۆنفرانسەکە کار بۆ هەموارکردنی رێکەوتننامەی سیڤەر بۆ هەلومەرجە نوێیەکە بکات. لەولاشەوە تورکان خۆیان بە سەرکەوتوو لە جەنگی سەربەخۆییدا دەزانیو سیڤەریان پێ بەشێك بوو لە رابردوو. ئەوان بەشێوەیەك هاتبوونە لۆزان کە پاکتی نەتەوەیی تا دوا رادەی لێکدانەوەی جێبەجێبکەن، سەبارەت بە نێوەرۆکی هەرێمی ئەسکەندەرونە لە سوریای ناوەکیی بەرەو رووباری فورات، ویلایەتی موسڵو دورگەکانی ئیجەو تا کەناری ئەنەدۆڵ لە تورکیای نوێ، هەروەها پێداگریی لەسەر راپرسیی بۆ تراقیای رۆژئاوا.

نوێنەرانی تورك لە لۆزان کاتێکی دژواریان تێپەڕاند، بەتایبەت لە سەرەتادا، چونکە حیسابی حـەریفێکی هاوتایـان بـۆ نـەدەکرد. کـرزن هەڵوێـستێکی لووتبـەرزو کەللەشـەقانەی پێـشاندا، ئەوەش فەزایەکی ئاڵۆزو نالەباری هێنایەئارا. تورکان بە توندیی بەدەست لاوازیی شارەزایی دیپلۆماسـییەوە دەیانناڵانـد. بۆئـەوەی هەڵنەخەڵـەتێنرێنو جیـاوگی گـەورەیان لەبندەسـت دەرنەهێنن، ناچاربوون هەڵوێستی تەواو رەق لە دانوسانەکاندا پێشان بدەنو لە گفتوگۆکاندا وەڵامی راستەوخۆیان لەهەمبەر بابەتەکان نەدەدایەوە، گوێگرانی عیسمەت زۆرجار بیانوویەکی سوودبەخش بوو. نوێنەرانی تورك هەمیشە لەگەڵ ئەنکەرەدا لەراوێژدابوون، بێئەوەی بزانن کە دەزگای هەواڵگریی بەریتانیی هموو پەیوەندییەکانی لەلای خۆیەوە وەردەگرت.

ئەوکێشانەی وتووێژیان لەبارەوە کرا لە سایەی سێ ناونیشاندا بوو، قەڵەمرەو سەربازیی، ئابووریی و دارایی، پێگەی بیانیی و کەمینەکان. لە دوو مانگی یەکەمدا، زۆر کەم سەبارەت بەو سێ کێشەیە بەدەستهات، لە سەرەتای فێبرایەردا هەموو کێشە سەرەکییەکان (سنوور لە تراقیا، رژێمی ئایندەیی لە تەنگەکان) چارەسەر کران، لەگەڵ پەسەندکردنی لایەنەکان سەبارەت بە دواخستنی وتووێژو گفتوگۆ لەمەڕ کێشەی موسڵ تا کۆتایی. کێشەکان لە دوو بوارەکەی تردا وا دەردەکەوت کە بێ چارەسەرن. هاوپەیمانان رەشنووسی وەك دوا پێشنیاز دا بە تورکان ، بەڵام تورکان ئامادەی واژۆکردنی نەبوون. بەوەش کۆنفرانس تەگەرەی تێکەوت و نوێنەران بۆ وڵات گەڕانەوە.

ئەمێستا لە ئەنکەرە جۆشی نەتەوەیی خرۆشابوو، هەروەها لە سەرەتای مارتدا، هەریەك لە عیسمەت و حکومەت بە توندیی لەلایەن ئەنجومەنەوە سەبارەت بەو دەستکەوتە کەمەی بەدیان هێنابوو هێرشیان کرایەسەر. مستەفا کەمال خۆی هاتە نێو مەسەلەکەوەو ئەنجومەنی هاندا کە ئەرکی بەردەوامبوونی دانوسانەکان بە حکومەت بسپێرنەوە.

لایەنی تورکیی هەموارکردنێکی ١٠٠ لاپەڕەیی سەبارەت بە رەشنووسی رێکەوتننامەکەی لە فێبرایەردا وەریگرتبوو، پێشکەشکردبوو. هاوپەیمانان، لەکۆتایی مارتدا، پاش ئەوەی لەلایەن پسپۆڕەکانیانەوە خوێندنەوەی خۆیان بۆ هەموارکردنەکان کرد، تورکانیان بانگێشت کرد کە دانوسانەکان دەستپێبکەنەوە. لە ٢٣ی ئەپرڵدا، لایەنەکان سەرلەنوێ کۆبوونەوە. یۆنانیی و تورکەکان هەرزوو کێشە هاوبەشەکانی نێوانیان چارەسەرکرد. تورکیا لەبەرامبەر وازهێنیانی لە خواستەکانی سەبارەت بە نۆژەنکردنەوەی وێرانکارییەکانی جەنگ، هەموارکردنێکی بچووکی لە تراقیا دەستکەوت. بەڵام کێشەی سەرەکیی کە مابووەوە بریتیبوو لەوەی کە وڵاتانی هاوپەیمان جەختیان دەکردەوە کە لەبەرامبەر رەتکردنەوەی سیستمی جیاوگەکاندا، دەبێت تورکیا جیاوگە ئابووریی و یاساییەکان بۆ هاوپەیمانان بسەلمێنێت. لایەنی تورکیی هەرشتێکی رەتکردەوە کە لە سەرەوەی تەواوی دەوڵەتی تورکیی نوێ پێشێل بکات. هەڵوێستی وڵاتانی هاوپەیمان لاواز بوو، چونکە دانیشتووانی هیچ لایەکیان ئامادەیی ئەوەی نەبوو سەبارەت بەو پرسانە روو لە مەیدانەکانی جەنگ بکات، هەربۆیە لە کۆتاییدا لایەنەکان لە ١٧ی ژوئیەدا گەیشتنە رێکەوتن. عیسمەت داوای لە حکومەتی ئەنکەرە کرد رێگەی بدات کە رێکەوتننامەکە مۆر بکات، پاش ئەوەی وەڵامەکەی دەست نەکەوتەوە، دوای لە مستەفا کەمال کردرێگەی بدات و ئەویش بە ئەرێیی وەڵامی دایەوە، رێکەوتننامەکە لە ٢٤ی ژوئیەی ١٩٢٣دا مۆرکرا.

لەبنەڕەتدا، هەرچەندە لە هەموو وردەکارییەکاندا نا، بەڵام ئامانجەکانی پاکتی نەتەوەیی هاتنەدی و لە چوارچێوەی ئەو سنوورەی پاکتی نەتەوەیی دیاریکردبوو. دەوڵەتی تورکیا کە دەرکەوتبوو تەواو بووە خاوەنی سەروەریی. هەرێمی موسڵ کە تورکان داوایان دەکردو

بەریتانییەکان داگیریان کردبوو، وەك بەشێك لە عێراق مایەوە تا ئەو کاتەی کە کۆمەڵەی گەلان بڕیاری لەبارەوە دەردەکات. لیوای ئەسکەندەرونە لە بندەستی فەرەنسییەکانی سوریادا مایەوە،جگە لە "ئیمرۆز"و "تێندۆز". دورگەکانی ئیجەی بەرامبەر ئاسیای بچووك کە تورکان داوایان دەکرد، لە بندەستی یۆنانو ئیتاڵیادا مایەوە.

بەڵام ئەنەدۆڵو تراقیای رۆژهەلات بوونە بەشێك لە دەوڵەتە نوێیەکەو هیچ ئاماژەیەکیش سەبارەت بە ئەرمینیاو کوردستان نەمایەوە. ناوچەی تەنگەکان بە نێودەوڵەتیی کرا لە سایەی کۆمسیۆنێکدا کە تورکان سەرۆکایەتییان دەکردو جگە لە هێزێکی ١٢٠٠٠سەربازیی لە ئەستەمبوڵ، لە هەر هێزێکی سەربازیی دیکە چۆڵ کرا. سیستمی جیاوگەکان پوچەڵ کرایەوە، بەڵام تورکیا دەبوو رێز لە هەموو ئەو جیاوگە بیانیانە بگرێت کە لە وڵاتەکەدا هەبوونو نەدەبووسیستمی باجو گورگییەکانی خۆی تاساڵی ١٩٢٩ بگۆڕێت.هەموو هەوڵەکانی هاوپەیمانان بۆ ئەوەی دەزگای دادوەریی تورك بخاتە ژێر چاودێرییەوە شکستخواردو هەموو دانیشتووانی تورکیا، بە بیانییەکانیشەوە ملکەچی سیستمی دادی تورکیی بوون. هەموو داخوازییەکانی نۆژەنکردنەوەی وێرانکارییەکانی سەردەمی جەنگ وازی لێهێنرا. هێندەی پەیوەندیی بە کەمیینەکانیشەوە هەیە، جەخت لە خاڵێك کرایەوە کە تورکیا پابەندیی خۆی بۆ پاراستنی هاوڵاتیان بێ گوێدانە ئاین، رەگەز، زمان راگەیاند. بەڵام هیچ چاودێرێك سەبارەت بە مامەڵەکردنی تورکیا لەهەمبەر کەمیینەکان نەبوو.

هاوپەیمانان داوایانکرد لێبوردنێکی گشتیی ببێتە بەشێك لە رێکەوتننامەکە. پێشنیاز لەم بارەیەوە لەلایەن کۆمسیۆنە لاوەکییەکانی تایبەت بە کەمینەکانو وتووێژی لەبارەوە کرا، تورکان خوازیاری ئەوە نەبوون لێبوردنی گشتیی بۆ نەیارانی نەتەوەییەکان دەربکەن، لەکاتێکدا لیستێکیش سەبارەت "ناحەزان" ئامادە نەکرابوو. ئەوان نەیاندەتوانی ئەوانە دیارییبکەن کە دەبوایە هیچ لێبوردنێك نەیانگرێتەوە. لەکۆتاییدا، حکومەتی تورك لێبوردنی پەسەند کرد، بەڵام مافی هەڵاواردنیشی بۆ خۆی هێشتەوە بێئەوەی هیچ ناوێك ببرێت. لێبوردنەکە لە ١٦ی ئەپرڵی ١٩٢٤دا راگەیەندرا، بەڵام هەڵاواردنەکان هێشتا دیاریی نەکرابوون. دواجار لە ژوندا لیستێك پێشکەش بە ئەنجومەن بکەن، پاش ئەوەی بەماوەیەکی کورت، ناوی ئەو ١٥٠کەسەی کە هێشتا لەوڵاتدا بوون ئاشکرا کرانو فەرمانیان پێدرا وڵات جێبهێڵن. ئەنجومەن رێکەوتننامەی ئاشتیی(هەرچەندە بە تێکڕای دەنگ نا) پەسەند کردو لە ٢١ی ئوتدا بڕیاری لەسەردرا، هاوپەیمانان دەستبەجێ کەوتنە کێشانەوەی هێزە داگیرکارەکانیان، دوا هێزی سەربازیی بەریتانیی لە ١ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٣دا ئەستەمبوڵیان جێهێشت.

توركیا لە ساڵی ١٩٢٣دا

ئەستەمە هەلومەرجی وڵاتێك بێنینە بەرچاومان کە توانی لە لۆزاندا بەردەوامیی و سەربەخۆیی خۆی بەدەستبێنێتەوە. بە چەشنێك لە پاش نزیکەی دە ساڵ لە جەنگ و ململانێی بەردەوامدا تووشی هەژاریی و وێرانیی و کەمبوونەوەی دانیشتووان هاتبوو کە لە مێژووی هاوچەرخدا کەموێنە بوو. لە رووی دیمۆگرافییەوە، کاریگەریی کۆچی بەرفراوان و قڕبوونی بەکۆمەڵی پێوەدیار بوو. قڕبوونی بەکۆمەڵ لەنێو دانیشتووانی ئەنەدۆڵدا، بە رێژەیەك بەرز بوو بڕوانەدەکرا. سوپای عوسمانیی هەمیشە سەربازگیریی خۆی لەنێو دانیشتووانی گوندنشینی ئاسیای بچووکدا ئەنجامدەداو قوربانیانی بێ ئەژماری هەڵمەتەکانی قەفقاس، گالیپۆلی، فەلەستین و مسیۆپۆتامیا خراپ کاری کردەسەر ژمارەی دانیشتووانی ئەنەدۆڵ. سەرباری ئەوەش، هەر لەسەرەتای ١٩١٥ بەرەوسەر، ئەنەدۆڵی رۆژهەڵات بۆ خۆی بووە مەیدانی جەنگ و پێکدادانی هێزەکان. ئەوەش بووەهۆی نەهامەتیی دانیشتووانی موسوڵمانی ناوچەکە کە بەشێکیان بە دوای سوپای عوسمانیی پاشەکشەکردوودا ملی رێیان گرتەبەر. هەروەها ئەوە بووەهۆی کۆچاندن و تارادەیەك قڕکردنی کۆمەڵگەی ئەرمەنیی. کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیی، جەنگی سەربەخۆیی بەدواداهات کە تێیدا هەڵمەتەکانی شەڕ لە رۆژهەڵات و رۆژئاوا ئەنجامدەدران. لەبەرەی رۆژئاوا، هێزە یۆنانییەکان شکاو و هەڵاتووەکان، تاوانی مەزنیان لەنێو دانیشتووانە موسوڵمانەکەدا ئەنجامدا، هەروەها بەشێك لە لەشکرەکانی تورك لەکاتی پێشڕەوییدا هەمان دڕندایەتییان لەهەمبەر دانیشتووانی ئۆرسەدۆکسی یۆنانیی نواند . نزیکەی بە ٢,٥ملیۆن لە موسوڵمانانی ئەنەدۆڵ گیانیان لەدەستدا، هەروەها لەنێوان ٦٠٠٠٠٠–٨٠٠٠٠٠ ئەرمەنیی و ٣٠٠٠٠٠یۆنانییش. بەگشتیی و لە ئەنجامی مەرگی بەکۆمەڵ، دانیشتووانی ئەنەدۆڵ ٢٠ لەسەدا کەمیکردبوو. ئەوەش ٢٠ ئەوەندەی فەرەنسا زیاتربوو کە لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانییدا لە هەموو هێزە هاوپەیمانەکان زیاتر ببووە مەیدانی شەڕوپێکدادان. سربیا تەنیا وڵاتێك بوو کە زۆرترین بەشی دانیشتووانەکەی لە جەنگدا لە دەستدا، هەرچەندە تەنانەت ئەم ژمارەیە هەڵخەڵەتاندنی تێدایە. لەو هەرێمانەی جەنگیان تێدا قەوما، ژمارەکە زێدەتر بوو. لەهێندێك ناوچەی رۆژهەڵات، نیوەی دانیشتووانەکەی لەناوچوون، چارەکێکیشیان هەڵاتن و کۆچیان کرد. ١٢هەرێم هەبوو کە زۆربەیان لە رۆژئاوا بوون، لەوێ رێژەی بێوەژن لەنێو کۆمەڵگای ژناندا لەسەدا ٣٠ زیاتر بوو، ئەو رێژە بەرزەی مەرگی بەکۆمەڵ لە ئەنەدۆڵ تەنیا بەهۆی کاریگەریی مەیدانەکانی جەنگ و کوشت وبڕەوە نەبوو، چونکە جەنگەکە کاریکردە سەر شێواندنی ژێرخانی ئابووریی و کەمی دەستی کاری کشتوکاڵیی. ئەوەش

قاتوقڕیی و نەخۆشیی لێکەوتەوەو پەتا سەراسەری ناوچەکانی داگرت، بەتایبەتیی کۆلێراو تیفۆ گیانی خەڵکیان درووێنە دەکرد.

پاش قاتوقڕیی، کۆچکردن یەك لە دیاردە سەرەکییە دیمۆگرافییەکان بوو، بەگشتیی ئەوە تێبینیی کراوە کە بەهۆی جەنگی ساڵی ١٨٧٨و جەنگی ١٩١٢-١٩١٣ی بەلقان سەدەها هەزار موسوڵمان (بەشێوەیەکی سەرەکی تورك) پەنایان بردە بەر ئەو وڵاتە. لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانیی و پاشی، چەند سەد هەزار ئەرمەنیی لە ئەنەدۆڵ کۆچیانکرد بەرەو شورەویی زیاتر، ئنجا بۆ فەرەنساو هەروەها وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. بەهەمان شێوەش، کۆچی ژمارەیەکی زۆری یۆنانیی لە ئەنەدۆڵی ڕۆژهەڵات بەدواداهات. لە کۆتاییدا بە پێی ڕێکەوتننامەی لۆزان، پاشماوەی دانیشتووانی ئۆرسەدۆکسی یۆنانیی کە لە ئەنەدۆڵ بوون(نەك ئەوانەی ئەستەمبوڵ) ، کە ژمارەیان ٩٠٠٠٠٠ کەس دەبوو، لەبەرامبەر گۆڕینەوەی ٤٠٠٠٠٠ موسوڵمان لە یۆنان (جگە لە دانیشتووانی تراقیای ڕۆژئاوا)، لە ڕاستییدا زۆرینەی مەزنی دانیشتووانی یۆنانیی لە ساڵی ١٩٢٢دا لە وڵات هەڵاتن. ئەو دانیشتووانەی گۆڕرانەوە بریتیبوون لە دانیشتووانەکەی کەناری دەریای ڕەش و هەروەها ئەو یۆنانییە ئۆرسەدۆکسانەی کارەمان کە بە تورکیی قسانیان دەکرد. جوڵانەوەی کۆچکردن بووەهۆی کەمبوونەوەی نزیکەی دە لە سەدی دانیشتووانی ئەنەدۆڵ، ئەوەی کە پێویستە بخرێتە سەر ٢٠ لە سەدەکەی بەهۆی قاتوقڕیی و لەناوچوونی بەکۆمەڵەوە بەسەری هاتبوو.

گۆڕانی دانیشتووان مانای گۆڕانی کەلتوریشی دەگەیاند، ئەنەدۆڵ لە ساڵی ١٩٢٣دا بە تەواوەتیی شوێنێکی جیاواز بوو لە چاو ساڵی ١٩١٣دا. کۆمەڵگەی مەزنی کریستیانیی بەشێوەیەکی کرداریی ناوچەکەیان جێهێڵابوو (کۆمەڵگەی ئەرمەنیی بە توندیی بۆ ٦٥٠٠٠ کەس دابەزیبوو، هەروەها کۆمەڵگەی یۆنانییش لە دوو ملیۆنەوە بۆ ١٢٠,٠٠٠ کەمی کردبوو) هەروەها ئەنەدۆڵ کە دانیشتووانە موسوڵمانەکەی پێش جەنگ ٨٠ لە سەدیان پێکدەهێنا، نها ٩٨ لەسەدی موسوڵمانە. لە ڕووی زمانەوە، تەنیا دوو گرووپی تێدا مابووەوە: تورك و کورد. لەگەڵ هێندێك گرووپی بچووکی (یۆنانیی و ئەرمەنیی و ئاسوریی کریستیانیی، جووی ئیسپانیی زمان، چەرکەس، لازو موسوڵمانی عەرەب زمان)، وێڕای ئەوانەی لە بالکانەوە کۆچیانکردبوو . تەنانەت دانیشتووانی شار لە ئاکامی ئەو بەلادێیبوونەی وڵاتەکەدا زیاتر لە خەڵکانی لادێ ژمارەیان کەمی کردبوو ، ١٨ لەسەدی دانیشتووان لە شارەکان دەژیان، لەبەرامبەر ئەوە ٢٥ لە سەدەی کە پێش دەستپێکردنی جەنگ تێیدا دەژیا.[٤٩]

[49] Justin McCarthy (1983) Muslims and minorities: the population of Ottoman Anatolia and the end of empire, New York: New York University Press, Chapter 7

لە رووی ئابووریشەوە، ئەو وێرانکارییەی جەنگ خولقاندبووی یەکجار مەزن بوو، وێرانکارییە مادییە راستیینەکان سنووردار بوو، چونکە بەشێوەیەکی رێژەیی ژمارەی بنکە پیشەسازییەکان هێندە کەمبوون تا بەر وێرانکاریی بکەون‌و زۆربەی ئەوانەش هەبوون لە ئەستەمبوڵ بوون‌و راستەوخۆ نەگبەتیی جەنگ نەیگرتبوونەوە. مەزنترین وێرانکاریی بنچینەیی بەسەر هێڵی ئاسنیی‌و پرد لە ئەنەدۆڵ‌و هەروەها تووشی خانووبەرە هاتبوو، ئەم لایەنانە بەهۆی شەڕەکان‌و هەروەها ئەو وێرانکارییانەی کە یۆنانییەکان دوای کشانەوەیان بە ئەنقەست ئەنجامیاندا تووشی زیان هاتبوون. زۆری یەکە ئابوورییە ئەرمەنیی‌و یۆنانییەکانی شارە گەورەکانی وەك ئەزمیر لە سێپتەمبەری ١٩٢٢دا سوتێنران‌و تەختکران. تا ئێستاش روون نیە ئۆبالی ئەم کارەساتە لە ئەستۆی کێدایە. ئەوەی جێگەی بایەخە ئەو راستییەیە کە کۆچکردنی یۆنانیی‌و ئەرمەنییەکان جۆرێك لە کۆچکردنی گشتیی بەشی زۆری بیزنسمان‌و بەڕێوەبەرانی کاری لێکەوتەوە. بە رۆیشتنی ئەوانیش شارەزایی بازرگانیی‌و پیشەسازیی پێچرانەوەو گورزێکی توندیان بەرکەوت‌و لەو رووەوە تورکیا توشی کەموکورییەکی مەزن بووەوە. لەوەش تێپەڕی‌و چیدی ناوچەیەکت نەدەبینی لە هەرێمەکاندا کە بە ناوچەکانی دیکەوە ببەسترێتەوەو ئەلەکتریکیان تێدا بێت. بازرگانی دەرەکیی لە ١٩٢٣دا بریتیبوو لە سێیەکی ئەو رێژەیەی دە ساڵ پێشتر هەبوو، بایەخدارترین کایەی ئابووریی تورکیی کشتوکاڵ بوو، کە بە شێوەیەکی رێژەیی لە دوای ساڵی ١٩٢٣ەوە بەرەو باش هەنگاوی دەنا، هەرچەندە تاکو نزیکەی ساڵی ١٩٣٠ تێکڕای بەرهەمیی نەتەوەیی نەگەیشتە ئاستی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیی.[50]

لە روویەکی دیکەوە، تورکیا بەختی یاربوو بەوەی کە هەروەك هاوپەیمانەکانی دیکەی ئەو قەرزە مەزنەی کە حکومەتی عوسمانیی هێنابوویە سەرخۆی، لە لایەنێکی سەرکەوتووی وەك ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە وەرنەگیرابوو، بەڵکو لە ئەڵمانیا کە ولاتێکی بەزیو بوو. هەربۆیە ئەو قەرزەی بە بڕی نزیکەی ١٦٠ملیۆن لیرەی زێڕیینی تورکیی، یان ٧٢٠ملیۆن دۆلاری ئەمەریکیی دەبوو، بەشێوەیەکی نافەرمیی سڕرایەوە.[51] ئەمە کەیسی قەرزە کۆنە چەسپاوە ئاشکراکانی عوسمانیی نەدەگرتەوە. ئەوەی لە لۆزاندا بڕیاری لەسەردرا کە بەسەر ئەو ولاتانە یاخود هەرێمانەدا دابەشبکرێن کە پاش دەوڵەتی عوسمانیی پەیدا ببوون. پێنج ساڵ دواتر، گەیشتنە رێکەوتنێك کە ٦٥ لە سەدی ئەو قەرزە (بەگشتیی ٧٥ملیۆن جونەی) بوو خرایە ئەستۆی تورکیاو لەماوەی ئەو چەند ساڵەدا درایەوە.[52]

---

[50] William Hale (1981) The political and economic development of modern Turkey, London: Croom Helm.

[51] Ahmed Emin [Yalman], op. cit., 162–3.

[52] Ahmed Emin [Yalman], op. cit., Appendix 2.

باسی دەیەم

دەرکەوتنی دەوڵەتی یەك پارتیی ١٩٢٣-١٩٢٧

کۆمارەکەو خەلافەت

هەروەك بینیمان، مستەفا کەمال تەنانەت پێش ئەوەی جەنگی سەربەخۆیی بە شێوەیەکی فەرمیی بە مۆرکردنو بڕیاردانی رێکەوتننامەی لۆزان کۆتایی بێنێت، دەستیکردبوو بە پتەوکردنو بەهێزکردنی پێگەی خۆی. ئەو شێوازانەی بۆ ئەو مەبەستە گرتبوویەبەر بریتیبوو لە: گۆرانکاریی لە یاسای ناپاکیی مەزن، هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنو بەتوندیی کۆنترۆڵکردنی هەڵبژاردنەکان، دامەزراندنی پارتی نوێ واتە "پارتی گەل"، هەروەها لەخۆگرتنی تێکڕای کۆمەڵەکانی بەرگریی لە مافەکان. ئەم هەولانە بووەهۆی کۆبوونەوەی دەسەلات لەدەستی مستەفا کەمالو ئەنجومەنو پارتی گەل، ئەو دوانەی تریان کە لە بندەسەلاتی تەواویی خۆیدا بوونو هەوڵەکان بۆ چەسپاندنی ئاشتیش بەردەوام بوو.

سروشتی سەرهەڵدانی دەوڵەتی نوێی تورك هێشتا بەوردیی لەوکاتەدا زۆر روون نیە. سەڵتەنەتی عوسمانیی نزیکەی بەر لە ساڵێك هەڵوەشێنرابووەوە. وڵات لەلایەن ئەنجومەنی نەتەوەییەوە بەڕێوەدەبرا، ئەوەی کە تەنیا سەرۆکی هەڵنەدەبژارد، بەڵکو راستەوخۆ هەموو وەزیرەکانیشی(یاخود قۆمیسەر یان وەکیل) دەستنیشاندەکرد. پەیوەندییە دەستوورییەکانی نێوان ئەنجومەنو خەلیفە عەبدولمەجید ئەفەندی روون نەبوو. خەلیفە وەك لە ساڵی ١٩٢٢دا دیارییکرابوو، تەنیا ئەرکێکی ئاینیی هەبوو، بەڵام ئەوەی زۆرینەی خەڵکی هێشتا بەردەوام وەك رابەری وڵات لە خەلیفەیان دەڕوانی شتێکی حەتمیی بوو. تەنانەت گەر لە نەستی گشتیشدا بێت. سەرباری ئەوەش، وەك خەلیفە، ئەرکی ئایندەکەی سنووری دەوڵەتە تورکییەکەی تێدەپەڕاندو -لانی کەم لە رووی تیۆرییەوە- تەواوی جیهانی ئیسلامی دەگرتەوە.

مستەفا کەمال لە چاوپێکەوتنێکیدا لەگەڵ ڕۆژنامە تورکییەکاندا لە یەنایەر، هێمای بەوەدابوو کە خوازیارە ئەو هەلومەرجە شێواوە بگۆڕێتو سیستمێکی کۆماریی رابگەیەنێت، هەروەها لە سێپتەمبەردا، لە چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ بڵاوکراوەی"ڤێنیس دەیلی" جەختی لەو بابەتە کردبووەوە. دەرفەت بۆ ئەوەش ئەو کاتە هاتە پێش کە ئەنجومەن لە ئۆکتۆبەردا هەریەك لە حوسەین رەئوف ئۆربەی‌و سابت ساغیرئۆغلوی بۆ پۆستی سەرۆکی جێگری ئەنجومەن‌و هەروەها وەزیری نێوخۆ هەڵبژاردو خستنیانە پێش کاندیدەکانی حکومەت. مستەفا کەمال ئەوەی لەسەر حکومەتەکەی عەلی فەتحی ئۆکیار کردە بیانووی بێمتمانەیی‌و لە ئاکامدا حکومەت دەستی لەکار کێشایەوە. بەوەش ئەنجومەن بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکی بەرپرسیارێتیی دانانی ئەنجومەنێکی وەزیرانی نوێی کەوتە ئەستۆ. جارێکی دیکە مستەفا کەمال فەرمانی بە کەسایەتییە بەرچاوەکانی لایەنگری خۆیدا کە پۆستو بەرپرسیارێتیی پۆستەکان پەسەند نەکەن، ئەوەش سەلماندی کە مەحاڵە. کاتێك ئەنجومەن بڕیاری راوێژکردنی لەگەڵ سەرۆك دا، مستەفا کەمال پێشنیازی راگەیاندنی کۆماری پێشکەشکرد کە سەرۆکێکی هەڵبژێردراو سەرەك وەزیر دەستنیشان بکاتو هەروەها کابینەیەکی ئاسایی وەزیران پێکبهێنرێت. زۆرینەی ئەنجومەن ئەو پێشنیازەیان پەسەندکردو لە ٢٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٣دا کۆماری تورکیا راگەیەندرا کە مستەفا کەمال وەك یەکەمین سەرۆك‌و عیسمەت ئینۆنوش یەکەمین سەرەك وەزیر بێت.

ئەم بڕیارە وەختێك درا، کە ژمارەیەك لە کەسایەتییە ناسراوەکانی جەنگی سەربەخۆیی وەك حوسەین رەئوف، عەلی فوئادجێبسۆی، عەدنان ئەدیڤار، رەفعەت بێلی‌و کازم قەرەبەکر لە پایتەخت نەبوون. ئەوان لە چاوپێکەوتنەکانیاندا لە بڵاوکراوە ئەستەمبوڵییەکاندا زۆر بە تووڕەیی کاردانەوەیان دژی راگەیاندنی کۆمار پێشانداو بڕیارەکەیان بە ناکام نێوزەدکردو جەختیان لەوە کردەوە کە ناوزەدکردنی دەوڵەت وەك دەوڵەتێکی کۆماریی مانای ئەوە نیە کە ئازادیی لەگەڵ خۆیدا بێنێتەئارا، بەوەش ناکۆکیی راستیینە لەنێوان ملهوڕیی رۆژهەڵاتییانە(دیسپۆتیزم)و دیموکراسییدایە، جا ئەو مەسەلەیە لەسایەی سیستمێکی کۆمارییدا بێت یاخود پاشایەتیی. رۆژنامەکانی ئەستەمبوڵ ئەم رەخنەیەیان بە تین‌و تاوەوە بڵاودەکردەوە. لەو کاتەدا حکومەت لە ئەستەمبوڵ فرە بێ جەماوەر بوو، نەك لەبەر راگەیاندنی کۆمار، هێندەی لەبەر ئەوە بوو کە بەر لە دوو هەفتە بە فەرمیی ئەنکەرە وەك پایتەختێك لەبری ئەستەمبوڵ راگەیەندرا. ئەوەش مەسەلەیەك بوو تەنیا سۆزو شانازیی پایتەختە کۆنەکەی نەدەڕوشاند، بەڵکو مانای مژدەی بێکاریی بۆ دەیان هەزار کارمەندی

دەوڵەتیی لە ئەستەمبوڵ دەگەیاند. سەرنجە رەخنەییەکانی رەئوف(کە تێیدا لابەلا ئاماژەی بەوە کردبوو کە حکومەت وێڕای ناوە نوێیەکەی ملهوڕە) هەرایەکی لەنێو ئەندامە پارلەمانتارەکانی پارتی گەلدا نایەوەو زۆری نەمابوو لە دیسەمبەردا پارتەکە دابەشبکات.

بەشێك لەوەی دژە کۆمارییەکانی دەورووژاند بریتیبوو لە نیگەرانییان سەبارەت بە خەلیفە، وێڕای ئەوەی زۆربەی خەڵك، بە تایبەت لە ئەستەمبوڵ، لەلایەنی سۆزەوە بە بنەماڵەی عوسمانییەوە بەسترابوونەوە، بەڵام هەستێکی واش هەبوو کە خەلیفە تەنیا پارسەنگی شیاوە بۆ باڵادەستیی و هەژموونی مستەفا کەمال لەسەر شانۆ سیاسییەکە. لە راستییدا ئەوان راگەیاندنی کۆماریان بە لێدانی زەنگی مەرگی خەلیفە دەزانی. لە نۆڤەمبەردا،"لوتفی فیکری" سەرۆکی رێکخراوێکی ئەستەمبوڵیی، نامەیەکی رەوانەی رۆژنامەکان کردبوو تێیدا داوای پێگەیەکی بەهێزتری بۆ خەلیفە کردبوو، هەروەها لە دیسەمبەردا، دوو کەسایەتیی موسوڵمانی بەرچاوی هندیی"ئەمیر عەلی و ئاغا خان"، نامەیەکی بەو شێوەیەیان بۆ سەرەك وەزیرو بڵاوکراوەکان رەوانەکرد. بەهۆی سەختی پەیوەندییەکان لەگەڵ ئەنکەرەدا، ئەو نامانە پێش ئەوەی بگەنە عیسمەت پاشا، لە رۆژنامەکانی ئەستەمبوڵدا بڵاوکرانەوە، ئەوەی بووەهۆی توڕەبوونی عیسمەت و لایەنگرانی لە ئەنجومەنی نەتەوەییدا. ئەنجومەن بڕیاریدا دادگایەکی سەربەخۆ بەمەبەستی لێکۆڵینەوە لەو بابەتە رەوانەی ئەستەمبوڵ بکات بزانێت داخۆ لوتفی فیکری یاخود رۆژنامەکە خیانەتیان کردووە. سەرنووسەری رۆژنامەکە بێتاوان رگەیەندرا، لەکاتێکدا لوتفی فیکری سزای پێنج ساڵ زیندانی بەسەردا سەپێنرا. هەموو ئەمانە بەڵگەی توندوتیژبوونی ناکۆکییەکان بوون لەنێو پارتی گەل و لەنێوان ئەنکەرەو ئەستەمبوڵدا. لە فێبرایەردا، گفتوگۆی نێوان سەرۆك و نەقیبی سەرنووسەرانی رۆژنامەکانی ئەستەمبوڵ نەیتوانی ئەو کەلێنە پڕبکاتەوە

دەستبەجێ پاش ئەوەی لە ١ی مارتدا دانیشتنی نوێی ساڵانەی پارلەمان ئەنجامدرا، گورزێکی چاوەڕوانکراو بوو وەشێنرا، خەلافەت هەڵوەشێنرایەوەو هەموو ئەندامانی بنەماڵەی عوسمانیی فەرمانیان پێدرا وڵات جێبهێڵن. پاش گەنگەشەیەکی توندو دژوار، دەستووری کۆماری نوێ لە ئەپرڵدا پەسەندکرا. ئەم دەستوورە شوێنی دەستووری عوسمانیی ساڵی ١٨٧٦گرتەوە، ئەوەی لە ساڵی ١٩٠٩دا هەموار کرابوو، هەروەها دووبارە لە یەنایەری ١٩٢١دا، کاتێك یەکەمین ئەنجومەن "تەشکیلات ئەساسی قانونو/ یاسای رێکخراوە بنەڕەتییەکان"ی گرتەبەر، ئەوەی دەستووری دیفاکتۆی جوڵانەوەی بەرگریی بوو،

كە ڕێگەی پێدا هەموو مەبەستەكان بخاتەگەڕ وەك كۆمارێك لەنێو چوارچێوەیەكی شەرعیی ئیمپراتۆریی عوسمانییدا.

پەرتبوونی جوڵانەوەی نەتەوەیی: دامەزراندنی پارتی پێشكەوتنی كۆماریی

لەتەواوی زستان و بەهاری ١٩٢٤دا، باڵی رادیكاڵی پارتی گەل بە سەركردایەتیی مستەفا كەمال و عیسمەت بەردەوام بوون لە زێدەكردنی فشار بۆ سەر ئەو گروپە میانڕەوەی لەلایەن حوسەین رەئوفەوە سەركردایەتیی دەكرا. ئەوەی دژایەتیی ئەو شێوازەی كرد كە سیستمی كۆماریی پێ راگەیەندرا. فشاری بەردەوام لەسەر ئەم گروپە لەنێو پارتەكەدا تادەهات زیاترو زیاتر دەبوو، لەكۆتایی هاویندا ئاشكرابوو كە كەمینە جگە لە پێكهێنانی پارتێكی ئۆپۆزسیۆنی سەربەخۆ ڕێگەیەكی دیكەی لەبەردەمدا نیە. پەرتبوونی راستیینە ئەو دەمە روویدا كە گەنگەشە سەبارەت بە چۆنێتیی جێگیركردنەوەی ئەو موسوڵمانانەی لە یۆنانەوە نێردرابوونەوە، هەروەها بەتایبەت بابەتی موڵك و ماڵی ئەو یۆنانییانەی كە دەبوایە وڵاتیان جێهێڵایە، لەگەرمەیدا بوو، ئەوەی ببووە هۆی ئەوەی گەندەڵییەكی بەربڵاوی تێدا رووبدات. كاتێك پاش گەنگەشەیەكی گەرم، عیسمەت داوای متمانەی كرد و بە ئاسانیی بەدەستیهێنا، ٣٢ئەندامی دەوروبەری حوسەین رەئوف پارتەكەیان جێهێشت و لە ١٧ی نۆڤەمبەردا "تەرەقیپەروەر جمهورییەت فیرقەسی/پارتی پێشكەوتنی كۆماریی"یان دامەزراند. ئەو دەنگۆیەی گوایە پارتە نوێیەكە نازناوی "كۆماریی"بە قازانجی خۆی بەكاردێنێت وای لە پارتی گەل كرد كە ناوی خۆیان بۆ "پارتی كۆماریی گەل" (پ.ك.گ) بگۆڕن .

كاتێك پارتە نوێیەكە بەیاننامەو پرۆ گرامی خۆی بڵاوكردەوە، دەركەوت كە پارتێكە لەسەر شێوازی پارتە لیبراڵەكانی ئەوروپای رۆژئاوا. لەسەر سیاسەتیی سێكیولاریزم و نەتەوەیی وەستابوو، هەروەك باڵی زۆرینەی پارتەكە، بەڵام ئەو دژی ئارەزووی رادیكاڵیی و ناوەندگەرایی و هەژموونسەپێنیی رژێم وەستابووەوە. لەجیاتی ئەوە، پارتی پێشكەوتنی كۆماریی لایەنگری ناناوەندگەرایی بەڕێوەبردن و جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان و هەروەها گۆڕانێكی قۆناغ بە قۆناغ لەجیاتی گۆڕانێكی ریشەیی توندو لەناكاو دەكرد. هەروەها سیاسەتێكی ئابووریی زیاتر ئازادانەتری هەبوو، وەرگرتنی قەرزی بیانیی بە پێی پێویست لاپەسەند بوو.

ئاشكرایە لە زۆرێك لە بەشەكانی وڵات، بەتایبەتی لە رۆژهەڵاتی كۆنەپارێز، لە ئەستەمبوڵ و ئەوناوچانەی بەتایبەت كێشەی نیشتەجێكردنەوەیان خراپ بوو(وەك ئەو

ناوچـانەی دەوروبـەری ئـەزمیر)، ئەمانـە ئارەزووییـان لـە پـارتێکی ئۆپۆزسـیۆن بـوو. سەرکردایەتیی پارتی کۆماریی گەل دانی بە مەترسیی مەسەلەکەدا ناو بڕیاری دژەکاری دا. دیسپلین لەنێو ئەندامە پارلەمانتارەکانی پارتەکەدا توندکرایەوە(ئەندامان بەوە پابەندکران کە بەشێوەی گروپ لە دانیشتنی داخراودا لایەنگریی لە دەنگی زۆرینە لە ئەنجومەندا بکەن) هەروەها لەگەڵ گروپێکی نوێنەرانی کۆنەپارێزی رۆژهەڵاتدا گەیشتنە رێکەوتن. لە تێکڕای گرنگتر، عیسمەت، کە هەر لە دەمی لۆزانەوە دوژمنایەتیی شەخسیی لەگەڵ رەئوفدا هەبوو، هەروەها وەك زمانحاڵێکی رادیکاڵەکان ناسرابوو، لە ٢١ی نۆڤەمبەر لەلایەن عەلی فەتحی ئۆکیارەوە شوێنی گیرایەوە، ئەوەی کەسێکی تاڕادەیەك زۆر نەرمڕەو بوو. هەموو ئەمانە لەبەردەم جێهێشتنی بەکۆمەڵی ئەندامەکانی (پ.ك.گ) دا رێگربوو.

گرتنەبەری خەتی میانڕەویی تەنیا هەنگاوێکی قازانخوازانەی کاتیی بوو. هەرچەندە ژمارەیەك لە توندڕەوانی دەمارگیر، بەسەرکردایەتیی "رەجەب بەکیر"ی وەزیری ناوخۆ وەك چاودێرێکی متمانەپێکراو(سەگی پاسەوان) تێکەڵ بە کابینە وزارییەکان کران، هەروەها لە سەرەتای ١٩٢٥ەوە ئەوە روون بووەوە کە باڵە رادیکاڵەکە فشارێکی زیاترو زیاتری خستۆتە سەر فەتحی تا لەگەڵ ئۆپۆزسیۆندا مامەڵە بکات کە بەشێوەیەکی پلە بەپلە چەند رێکخراوێکی بنچینەیی لە ئەستەمبوڵو رۆژهەڵات بنیاتبنێت. فەتحی بۆ ماوەیەك ئەو فشارەی رەتکردەوە، بەڵام رووداوە دەرەکییەکان دەرفەتیان بۆ باڵی رادیکاڵ رەخساند.

راپەڕینی شێخ سەعیدو نەتەوایەتیی کوردیی

ئەو رووداوەی کە توندڕەوانو هەروەها سەرۆکیش بەکاریهێنا بۆ کۆتاییپێهێنانی ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی بریتیبوو لە تەقینەوەی ناڕەزایەتیی کوردیی لە راپەڕینێکی چەکداریی لە باکووری دیاربەکر لە فێبرایەی ١٩٢٥دا.

نەتەوایەتیی کوردیی تاڕادەیەك لەنێو ئایدۆلۆژییەکانی هەرێمەکەدا نوێ بوو. بەگشتیی کوردان بەسەر چەندین خێڵو عەشیرەتدا دابەشببونو لەو کاتەوە کە میرنشینە کوردییەکان لەلایەن سوڵتان مەحمودی دووەمەوە سەرکوتکرابوون، کوردان تادەهات کۆمەڵگەکەیان زیاتر پەرتوبڵاو دەبوو. سوڵتان عەبدولحەمید سوودی لەو دابوشبوونەی کوردان وەرگرتو هەمان کات توانا مادییەکانی بەکارهێنان کاتێك هێزی شێوەی قەوزاقی وەك "حەمیدییە"ی لە بەشێك لە خێڵەکان لە ساڵی ١٨٩١دا پێکهێنا. تورکە لاوەکان هێزەکانی حەمیدییەیان هەڵوەشاندەوە، بەڵام کێشەی ئارامیی و یاساپارێزیی هەرزوو ناچاری کردن لەسەر شێوەی

میلیشیایی دروستیان بکەنەوە. تیپە میلیشیاییەکانی ئەم هێزە لە بالکانو هەروەها لە جەنگی یەکەمی جیهانیشدا جەنگان.

پاش شۆڕشی دەستووریی لە ساڵی ١٩٠٨دا، ئەندامانی دەستەبژێری کوردیی لە پایتەخت "کورد تەعاون و تەرەقی جەمعیەت/کۆمەڵەی هاوکاریی و پێشکەوتنی کورد"یان پێکهێنا کە تێیدا سەعید نورسی ریفۆرمیستی ئاینیی ئەندام بوو. هەرچەندە ئەم رێکخراوە کۆمەڵایەتییە ئامانجی سیاسیی نەبوو، هەروەها لە جەماوەری دانیشتووانەکەی لە باشووری رۆژهەلات دوورەپەرێز بوو. لە ١٩١٢دا، ژمارەیەك لە خوێندکارانی کورد لە ئەستەمبوڵ "هێڤی"یان دامەزراند کە کۆمەڵەیەك بوو زیاتر خاوەنی خواستێکی نەتەوەییانە بوو.

لەماوەی جەنگدا، هەڵکەندنی دانیشتووانی ئەرمەنیی لە ئەنەدۆڵی رۆژهەڵاتدا، کوردانی لەو هەرێمەدا باڵادەست هێشتەوە. ئەوەو هەروەها هەرەسهێنانی بەرەی روسیی ئەوەی بەدەستەوەدا کە دوژمنە هاوبەشەکانی کوردو تورك لە مەیدانەکەدا نەماو هەردوو کۆمەڵگەکە بۆ رکابەریی و رووبەڕووبوونەوەی یەکدی بەجێمان. لە ساڵی ١٩١٨دا، کۆمەڵەی تەعالی کوردستان لە ئەستەمبوڵ دامەزرا کە لقێکی لە کوردستاندا هەبوو، چ لەنێو زۆرینەی کرمانجی زماناندا. هەروەها لەنێو ئەو خەڵکانەی بە زازایی دەدوان لە باکووری رۆژئاوای دیاربەکرو هەروەها لەنێو هەریەك لە سونەکانو عەلەوییەکان.

لەماوەی جەنگی سەربەخۆییدا، راپەڕینێکی چەکدارانەی کوردیی سەرەکیی لە ناوچەی دەرسیم(ئێستا تونجلی) کە لەلایەن رێبەرانی خێڵەکییەوەو بە ئامانجی ئۆتۆنۆمیی دژی نەتەوەییەکانی تورك سەریانهەڵدا. بەڵام بە ئاسانیی سەرکوتکرا. دیارە بەشێکی مەزنی کوردانیش پشتگیریی جوڵانەوەی بەرگرییکارییان کرد، وێڕای ئەو هەوڵانەی پیاوەکانی بەریتانیا دەیاندا بۆئەوەی دزەبکەنە ناویانەوە. هەروەها وێڕای ئەو راستییەی کە بەپێی رێکەوتنامەی سیڤەر ئۆتۆنۆمییان پێبەخشرابوو. دیارە نوێنەرانی کورد چ لە ئەرزرۆمو چ لە سێواسو تەنانەت لەنێو کۆمیتەی نوێنەرایەتیی نەتەوەییەکانیشدا هەبوون.

لەچوارچێوەی سنووری نوێی کۆمارەکەدا(کە لە باشووری رۆژهەڵاتدا هەرێمی کوێستانەکانو پاوانی خێڵەکانی دەگرتەخۆ) نزیکەی ٢٠ لەسەدی دانیشتووانەکەی کوردبوون، بەڵام ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە لە دەمی خەباتی سەربەخۆییدا لەلایەن سەرکردە نەتەوەییەکانی وەك مستەفا کەمالەوە بەڵێنی پێدرا بوو، [53] لەبیرکرا. ئەوەش ناڕەزایەتییەکی

---

[53] مستەفا کەمال لە چاوپێکەوتنێکی لەگەڵ رۆژنامەنووسان لە ئزمیت بەڵێنی پێدانی ئۆتۆنۆمییەکی لۆکاڵیی بە کوردانو ئازادیی بەکارهێنانی زمانی کوردیی دا. بروانە:

مەزنی لەنێو نەتەوەخوازانی کورددا پێکهێنا. لە ساڵی ١٩٢٣دا ئەفسەرە میلیشیاکانی پێشوو ڕێکخراوی "ئازادیی"یان دامەزراند، کە لە ساڵی ١٩٢٤ەوە یەکەمین کۆنگرەی خۆی بەست. یەك لەو کەسایەتییە بەرچاوانەی لە کۆنگرەکەدا جێگەی سەرنج بوو بریتیبوو لە شێخ سەعیدی پالو، ئەوەی لەنێو خێڵەکانی زازادا فرە قسەڕۆیشتوو بوو.

ئەوەی شێخ وەك ڕێبەرێکی ڕۆحیی، دەسەڵاتێکی سیاسیی لە کوردستاندا بەڕێوەبەرێت شتێکی نائاسایی نییە، لەوێ دوو ڕێبازیی ئاینیی سۆفیگەرا، قادریی و بەتایبەت نەقشبەندیی، تەنیا ڕێکخراوێکن کە جیاوازییە خێڵەکییەکان تێدەپەڕێنن. ڕێبەری ئەم تەریقەتە سۆفیگەراییانە زۆرجار بانگێشت دەکران تاکو کێشەی ناکۆکیی نێوان خێڵەکان چارەسەربکەن و بڕیار لەبارەیەوە بدەن، ئەمەش پێگەو بەهایەکی پێبەخشیبوون، جگە لە پەیوەندیی و هەروەها زۆرجار سامان و موڵك ومالێکی بەرچاو. شێخ سەعیدیش خۆی یەك لە شێخە دەسەڵاتدارەکانی تەریقەتی نەقشبەندیی بوو.

پەیوەندیی نێوان کوردو حکومەتە کۆمارییە تورکییە باڵادەستەکە لە ساڵی ١٩٢٤دا تێکچوو. هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت سیمبوڵێکی ئاینیی بایەخداری لەنێودا هەڵگرت، ئەو سیمبوڵەی هەردوو کۆمەڵگەکەی پێکەوە دەبەستەوە، هەمان کات، کۆمارییە نەتەوەییەکان لە هەوڵەکانیاندا بۆ هێنانەکایەی کۆهەستێکی نەتەوەیی نوێ، سیاسەتێکی سەرکوتکەرانەیان لەئاست ناسنامەی کوردییدا پەرەپێدا. بەکارهێنانی ڕۆژانەی زمانی کوردیی و نووسین بەو زمانە قەدەغەکرا، موڵکدارە ناسراوەکانی کوردو سەرەك خێڵەکان ناچارکران لە ڕۆژئاوای وڵات نیشتەجێبن. یەکەمین نیشانەی بەرەنگاربوونەوەی ئەم سیاسەتە بریتیبوو لەو یاخیبوونە شکستخواردووەی کە لە ئوتی ١٩٢٤دا لەوپەڕی باشووری ڕۆژهەڵات لەلایەن هێزی پارێزەری "بەیتولشەباب"دا ڕوویدا.

ڕاپەڕینە مەزنەکە، ئەوەی کە ئازادیی و شێخ سەعید لە مایۆی ١٩٢٥دا پیلانیان بۆ دانابوو، ئەو ڕاپەڕینەی بە ناکامیی هەڵگیرسا، کاتێك لە ٨ی فێبرایەر ڕووداوێکی تەقەکردن لەگەڵ جەندرمەدا لە شارۆکەی بچووکی پیران قەوما. نزیکەی تەواوی خێڵەکانی زازاو دوو عەشیرەتی کرمانجیی لەم جوڵانەوە چەکدارییەدا بەشداربوون، بەڵام سەرلەنوێ ناکۆکیی و پەرتبوون لەنێو کوردانـدا خۆی نواند. کوردە عەلەوییەکان بەتوندیی پەلاماری چەکدارە سوننییەکانداو بەم کردارەشیان تایبەتمەندییەکی دوالیزمیان بە ڕاپەڕینەکە بەخشی.

Mustafa Kemal Eskişehir – İzmit konuşmaları (1923): İlk sansürsüz tam metin, Kaynak, 1993, 104.

لەکاتێکدا بێگومان ئەو خواستەی هانی ڕێبەرایەتیی ڕاپەڕینەکەی دەدا، ئۆتۆنۆمیی یاخود تەنانەت کوردستانێکی سەربەخۆ بوو، بەڵام پێگەی سەکردەکانو کاریان لە سەرچاوەیەکی ئاینییەوە هەڵدەقولاّ، داوای گێڕانەوەی یاساکانی شەریعەتو خەلافەتیان دەکرد. عەلەوییەکان وەك کۆمەڵگایەکی هەرتەقیی ئاینیی بەگشتیی پشتگیریی ئاراستەی سێکیولاریستی کۆمارەکەیان دژی پارتیزانەکانی خەلافەتو ئسوڵگەرا دروستکارەکان دەکرد. بەو هۆ کارە گونجاوەی کە ناحەزیی لەهەمبەر عەلەوییەکاندا بەقووڵیی لەنێو سوننەکاندا ڕیشەی داکوتابوو.

هەرچەندە ڕاپەڕیوان لەوکاتەدا دیاربەکریان خستبووە ژێر هەڕەشە، بەڵام تەنیا شارێك کە دەستیان بەسەردا گرتبوو بریتیبوو لە ئەلەزیك‌و تەنیا بۆ ماوەیەکی کەمیش.حکومەتی ئەنکەرە هەرزوو پاش ئەوەی ڕاپەڕینەکە رووخساری ئاشکرابوو، دژکردەوەیان ئەنجامدا. ئەنجومەن لە ٢٥ی فێبرایەردا لە هەلومەرجەکە ئاگادارکرایەوە، هەمان ڕۆژ، یاسای سەربازیی لە هەرێمەکانی ڕۆژهەلاّت بۆ ماوەی یەك مانگ ڕاگەیەندراو یاسای ناپاکیی مەزن هەموار کرا تا مەسەلەی بەکارهێنانی سیاسییانەی ئاین وەك خیانەتێك بناسرێت. لەم سەروبەندەدا، فەتحی سەرەك وەزیر داوای لە سەرکردەکانی پارتی پێشکەوتنی کۆماریی کرد کە خۆیان هەڵوەشێننەوە. ئەوەی کە لەلایەن ئەو سەرکردانەوە ڕەتکرایەوە. بەلاّم کازم قەرەبەکر سەرۆکی پارتەکە بە جەختەوە پشتگیریی سیاسەتی حکومەتی لەڕۆژهەلاّت کرد، چ لەنێو پارلەمانو چ لە ڕۆژنامەو بلاّوکراوەکانیشدا.

هەمان کات، فشاری هەڵۆکانی پارتی کۆماریی گەل لەسەر فەتحی زیادی کرد، عیسمەت لەو دەمەدا گەڕایەوە ئەنکەرەو ئامادەی دانیشتنەکانی کابینە بوو. لە ٢٥ی مارتدا، فەتحی لەلایەن ئەندامانی پارتەکەیەوە دەنگی متمانەی پێنەدرا، ئەوەش کاتێك کە مستەفا کەمال لایەنگریی توندڕەوانی گرت، ئەوانەی داوای گرتنەبەری هەنگاوی توندتریان دەکرد.[٥٤] فەتحی دەستی لەکارکێشایەوەو ڕۆژی دوایی عیسمەت بووە سەرەك وەزیر، کە یەکەمین کاری بریتیبوو لە ئەنجومەنی یاسای"تەقریر سکون/جێگیرکردنی ئارامیی". ئەوەش حکومەتی بۆ ماوەی دوو ساڵی داهاتوو بەهێزکرد، چونکە دەسەلاّتی پێدا بەهۆی هەنگاوی کارگێڕییەوە هەر ڕێکخراوێك یان بلاّوکراوەیەك قەدەغە بکات وەك تێکدەرێکی یاساو ئارمیی

---

[54] Erik-Jan Zürcher (1991) *Political opposition in the early Turkish republic: the Progressive Republican Party 1924–1925*, Leiden: E. J. Brill, 83.

مستەفا کەمال گوتارێکی یەك ساتیی پێشکەشکردو تێیدا لایەنگریی لەکاری توندتر کرد.

لەقەڵەمبدرێت. ئەو یاسایەی کە پارتی پێشکەوتنی کۆماریی دژی وەستاو بە یاسایەکی لاستیکیی لە قەڵەمدا کە لە سەراسەری وڵاتدا جێبەجێدەکرێت نەك تەنیا لە باشووری ڕۆژهەڵات. لە هەمان کاتدا دادگای سەربەخۆیی هێنرایەوە کایە، یەکێکیان بۆ هەرێمەکانی ڕۆژهەڵات و ئەوەکەی دیکەش بۆ تەواوی بەشەکانی دیکەی وڵات.

ئەمێستا ڕاپەڕیوانی کورد بەخێرایی بەرەو چیا پاشەکە دەکەن. گرتنی شێخ سەعید لە ٢٧ی ئەپرڵدا کۆتایی ڕاپەڕینەکە بوو. هەرچەندە تاقمێکی بچووك بە درێژایی هاوین لە شەڕی پارتیزانییدا بەردەوام بوون. لە ساڵی ١٩٢٦دا ڕاپەڕینێکی چەکدارانەی نوێی کوردیی لە قەدپاڵەکانی چیای ئارارات هەڵگیرسا کە بۆ ماوەی چوارساڵ بەردەوام بوو، ئەو ڕاپەڕینەی دەتوانرێت بە ئاکامی ڕاستەوخۆی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعید لەقەڵەم بدرێت. بەڵام بڵاوبوونەوەیەکی وای بەخۆوە نەبینی. پاش کۆتاییهاتنی ڕاپەڕینەکە، حکومەت لە ڕێگەی دەسەڵاتی سەربازیی و دادگای سەربەخۆوە زۆر بەسەختی دژی کوردان ڕەفتاری دەکرد. زۆربەی سەرکردەکانیان لەسێدارەدران و ژمارەیەکی مەزنی کوردانیش، زیاتر لە ٢٠,٠٠٠ لە باشووری ڕۆژهەڵات هەڵکەندران و بەزۆر لە ڕۆژئاوای وڵات جێگیرکران.[55] لێرەبەدوا، بوونی ناسنامەیەکی جیای کوردان بە فەرمیی نکۆڵیی لێکرا.

یاسای جێگیرکردنی ئارامیی تەنیا بۆ سەرکوتکردنی کوردان نەبوو، هەشت لە گرنگترین ڕۆژنامەو بڵاوکراوە وەرزییەکان(کۆنەپارێز، لیبراڵو تەنانەت مارکسیست) لە ئەستەمبوڵ داخران، هەروەها ژمارەیەك لەبڵاوکراوە هەرێمییەکان، بۆئەوەی ئۆرگانەکانی حکومەتی وەك "حاکمیت میللی/سەروەریی نەتەوەیی" لە ئەنکەرەو "جەمهوریەت/کۆماریی" لە ئەستەمبوڵ تەنیا بڵاوکراوەی نەتەوەیی بوون هێڵرانەوە. هەموو ڕۆژنامەنووسەکانی ئەستەمبوڵ گیرانو هێنرانە ڕۆژهەڵات تا ڕووبەڕووی دادگاکانی سەربەخۆیی ببنەوە، هەرچەندە دواجار ئەوانە بەردران، بەڵام ڕێگەیان نەدرا بگەڕێنەوە سەر کارەکانیان. پاش ئەوەی بڵاوکراوەکان لەسەر ڕێ لابران، بە ئامۆژکاریی دادگای سەربەخۆیی، حکومەت لە ٣ی ژوندا هەستا بە داخستنی پارتی پێشکەوتنی کۆماریی، بەگوێرەی دادگاکە، ئەندامانی پارتەکە پشتگیریی ڕاپەڕینەکەیان کردووەو هەوڵیانداوە ئاین بۆ مەبەستی سیاسیی بکاربێنن.

---

[55] Robert Olson (1989) The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Sait rebellion, 1880–1925, Austin: University of Texas, 125.

چاکسازیی و جێبەجێکردن

بەدڵنیابوون لە دەستبەسەرداگرتنی شانۆی سیاسیی،مستەفا کەمال و حکومەتەکەی بۆ جێبەجێکردنی بەرنامەیەکی چاکسازیی کەوتنەکار. لێرەدا لێکچوونێکی سەرنجراکێش هەیە لەگەڵ قۆناغی دەستووریی دووەم، کاتێك ئەو جوڵانەوەی کە بۆ گێڕانەوەی دەستوور دەستپێکردبوو (لە ١٩٠٨دا) دەسەڵاتی گرتەدەست، ئەو دەسەڵاتەی بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بەشێوەیەکی فرەلایەنی و لە فەزایەکی تاڕادەیەك ئاوەڵادا (تا ساڵی ١٩١٣)دابەشکرد، بەڵام دواجار دەسەڵاتی بۆ خۆی قۆرغکرد و بە ئاراستەی جێبەجێکردنی بەرنامەیەکی سێکیولاریزم و مۆدێرنیزە(١٩١٣-١٩١٨) ملی نا.

ئەمێستا بەسەرکەوتنی جوڵانەوەی سەروەریی نەتەوەیی لە ساڵی ١٩٢٢دا، هەمان نموونوخۆی دووبارە کردەوە،(کە تا ساڵی ١٩٢٥) بە قۆناغێکی فرە مینبەریدا تێپەڕی و ئنجا رژێمێکی دەسەڵاتسەپێنی هەژموونگەر دامەزرا کە بۆ جێبەجێکردنی بەرنامەیەکی چاکسازیی کەوتەکار. هەروەها هەردوو قۆناغە دەسەڵاتسەپێنییەکەی نەتەوەییەکان چ لەسەردەمی یەکێتییخوازەکان و چ لەسەردەمی کەمالیستەکاندا، سەرکوتکردنی دڕندانەی کەمینەکانی بەخۆوەدی. لە قۆناغی یەکەمدا ئەرمەنییەکان و لەقۆناغی دووەمیشدا کوردەکان. ئەمەش ئەوە دەردەخات کە لە هەردوو قۆناغەکەدا جوڵانەوەی تورکە لاوەکان کاتێك لەنێوان دووڕیانی دامەزراندنی سیستمێکی دیموکراتیی کە بە هەنگاوی هێواش چاکسازیی ئەنجامبدات و هەروەها سیستمێکی دەسەڵاتسەپێن کە دەرفەتێکی فرە لەبەردەم هەنگاوی توند و رادیکاڵانەدا دابنێت، ئەوەکەی دووەمیان هەڵبژارد چونکە ئەوەی لەدواجاردا تورکە لاوەکان دەیانخواست بریتیبوو لە ژیاندنەوە و بەهێزکردنەوەی دەوڵەت، دیموکراتیی (چ دەستوورخوازیی یان سەروەریی نەتەوەیی)ئامرازێك بوون بۆ ئەوەی بیانگەیەنێتە ئەو ئامانجە، نەك دیموکراتیی بۆخۆی ئامانجێك بێت.

ئامانجی چاکسازیی کەمالییەکان، هەروەك ئەوانەی ساڵی ١٩١٣-١٩١٨ بریتیبوو لە سێکیولاریزەکردن و مۆدێرنیتەی کۆمەڵگە. لە سێپتەمبەری ١٩٢٥دا، تەکیێ و مەزارگە ئاینییەکان داخران، هەروەها لە نۆڤەمبەردا، مێزەرو فێس، ئەو کڵاوە سورەی کە هەر لە سەردەمی مەحموودی دووەمەوە پیاوماقوڵانی عوسمانیی بەشێوەیەکی باو لەسەریان دەکرد، هەموو ئەمانە ڕێگەیان لێگیرا و کڵاوی مۆدێلی ئەورووپیی شوێنیانی گرتەوە. ئەم هەنگاوانە لەلایەن دانیشتووانە تووشی نارەزایەتیی توند بووەوە. تەکیێ و مەزارگەکان لە ژیانی رۆژانەی موسوڵمانناندا بایەخێکی زۆریان هەبوو، هەروەها کڵاوە نوێیەکە وەك سیمبوڵێکی

ئەوروپایی کریستیانیی لێی دەڕوانرا. دادگای سەربەخۆیی ڕۆڵی خۆی لەسەرکوتکردنی ئەم نارەزایەتییانـەدا بـینی. بـە پێـی یاسـای چەسـپاندنی ئـارامیی زیـاتر لـە ٧٥٠٠٠ کـەس دەستبەسەرکران و هەروەها ٦٦٠ کەسیش لەسێدارەدران.[56]

لـەنیوەی یەکـەمی سـاڵی ١٩٢٦دا، ڕۆژمێـری ئـەوروپیی، هــەروەها یاسـای مــەدەنیی سویسریی و یاسای سزادانی ئیتاڵیای مۆسۆلینی گیرایەبەر. ژمارەیەك یاسا هەموار کرا و بەشـە بانکییـەکان تێپەڕێنـدرا، جگـە لـە سـوپا، هـەموو نازناوەکـانی وەك "بـەگ، ئەفەنـدی و پاشا" لەنێودا هەڵگیران.

پێکـەوە لەگـەڵ هەڵوەشـاندنەوەی سـەڵتەنەت و خەلافـەت و ڕاگەیانـدنی کۆمـاردا، ئـەم هەنگاوانە یەکەمین شەپۆلی چاکسازیی کەمالیستەکان بوو. ئەوەش بە ڕوونی دەریدەخات کە ئەو چاکسازییانە درێـژکراوەی تەنزیماتـەکان و چاکسازیی یـەکێتییخوازەکان بوون، کە زۆربەی سیستمی فەرهـەنگیی و یاسایی سێکیولاریزە کرد. لەگەڵ هەڵپەساردنی خەلیفە و پێدانی ڕۆڵێکـی تەشـریفاتی پێـی، هـەروەها بـەلابردنی شەیخولئیسلام لـە کابینـە، دەوڵـەت تاڕادەیەکی زۆر سێکیولاریزەکرا. ئیسلام ئاینی دەوڵەت بوو لە ئیمپراتۆرییەکەدا، بەڵام لە قۆناغی بەرایی کۆمارەکەشدا هەروابوو.

هـەنگاوی نـوێی سـەرەکی کەمالیستەکان بریتیبـوو لـە سێکیولاریزەکردنی تـەواوی یاسـای خێزان. کە بە هەڵوەشاندنەوەی هاوسەرگیریی ئاینیی و فرەژنیی دەستی لە ژیانی ڕۆژانـەی دانیشتووان وەردا. ئـەوان لـە ڕووی سـێکیولاریزەکردنی کۆمەڵگـەوە هـەنگاوی زیاتریـان نـا (بڕوانـە پاشـتر). ئـەو چاکسازییەی ڕووخـسارو بـەرگی گـشتیی گرتبـووەوە (بـۆ نموونـە ریفـۆرمی کـڵاو) ڕۆڵێکـی بایەخـداری گرنگـی بـینی(لەسـایەی پـشتگیریی ریفۆرمخـوازان و هـەروەها لەهەمبـەر دوژمنەکانیـدا) لەگـەڵ ئـەو نەریتـەدا گونجـاوبوو کە بۆ یەکبـەرگیی شێوە ئەوروپییەکە دەگەڕایەوە، کـە فێس و سەراشـەکەی کارمەنـدانی سـەردەمی مـەحموودی دووەم بوو. ئەو نەریتەی ژیان کە لەڕۆژانی نهادا هەیە بریتییە لـەو گەنگەشـە نوێیـەمان سـەبارەت بـە پەچەو لەچکی کچە خوێنکارانی ئەمڕۆ پێشاندەدات.

کەمالیستەکان، هـەروەك یـەکێتییخوازە چاکسازەکانی پـێش خۆیـان، لاوازانـە لـە ئاسـت دەســتپێکردنی شۆڕشــێکی کۆمەڵایــەتیی، ئــابووریی ڕاســتیینە یــاخود بەرنامەیــەکی

---

[56] Mete Tunçay (1989) T.C.'de tek parti yönetiminin kurulması (1923–1931),Istanbul: Cem, 169.

ئەم ژمارەیە ئەو هەڵاتووە تیرەبارانکراوانەی نەگرتۆتەخۆ کە ژمارەیەکی (فرە بەرزبوو).

ریفۆرمخوازییدا دۆش دامابوون. هیچ هەوڵێك بۆ گۆڕینی پەیوەندییەکانی موڵکایەتیی لە وڵاتدا لەئارادا نەبوو.

رۆژی لێپرسینەوە: پیلانگێڕیی ئەزمیر

ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی و بڵاوکراوەکانی لە ساڵی ١٩٢٥دا بێدەنگ کران، بەڵام مستەفا کەمال زۆر چاك سەبارەت بە توانای نەیارەکانی و شارەزاییان لە رێکخستنی ژێرزەمینییدا (بە گەڕانەوە بۆ رۆژانی پێش شۆڕشی ١٩٠٨) ئاگادار بوو، هەربۆیە هێشتا هەستی بە نائارامیی دەکرد. هەروەها تاکو سەرکردەکانی پێشووی (ك.ی.پ)و پارتی پێشکەوتنی کۆماریی لە مەیداندا مابن و ئەو پێگەو ناوبانگەیان وەك پاڵەوانی جەنگی سەربەخۆیی پاراستبێت، دەتوانن ئەو نارەزایەتییە بەربڵاوەی لە ئاکامی هەلومەرجی خراپی ئابووریدا هاتۆتەکایەوە، هەروەها ئەو ناحەزییە جەماوەرییەی بۆ چاکسازییەکان هەبوون، بقۆزنەوە.

مستەفا کەمال مانگەکانی مایۆو ژونی ١٩٢٥ی لە گەشتێکی پشکنەرانەدا لە باشوورو رۆژئاوای وڵاتدا بەسەربرد. کاتێك لە ١٥ی ژوندا خەریك بوو دەگەیشتە ئەزمیر (بەشێوەیەکی چاوەڕواننەکراو دواکەوت) پیلانێك بۆ غافڵکوژکردنی ئاشکرا کرا. پیلانگێڕان قۆڵبەستکران و دەرکەوت کە تاقمێك چەکداری شارەزا بوون لەلایەن"زیا خورشید"ی نوێنەری پێشووی ئەنجومەنی نەتەوەیی(هەروەها سکرتێری کۆمەڵەی بەرگریی لە مافەکان)ەوە سەرکردایەتیی دەکران. دادگای سەربەخۆیی ئەنکەرە رەوانەی ئەزمیر کرا، راستەوخۆ پاش ئەوەی کە لە ٨ی ژوندا گەیشتە ئەو شارە، شەپۆلی دەستگیرکردنەکان دەستیپێکرد.

بەگشتیی هەموو یەکێتییخوازە ناسراوەکانی مابوون دەستگیرکران. لەگەڵ ئەندامانی پێشووی پارتی پێشکەوتن لە ئەنجومەندا، جگە لە حوسەین رەئوف و عەدنان ئەدیڤار کە لەو کاتەدا لەدەرەوە بوون. لەماوەی دادگاییدا لە ٢٦ی ژون بۆ ١٢ی ژوئیە بەردەوام بوو، گیراوەکان بە تۆمەتی هاوکاریی غافڵکوژەکان و پیلانگێڕیی بۆ ئەنجامدانی کودەتایەك تاوانبارکران. لەوانە ١٦یان بەمردن سزادران، وێڕای ئەو راستییەی کە تێوەگلانی زۆربەیان لەو تاوانە نەسەلمێنرا.ئەو پاڵەوانە سەربازییانەی لە رێکخستنەکانی پارتی پێشکەوتندا بوون وەك: کازم قەرەبەکر، عەلی فوئاد جێبیسۆی، رەفعەت بالی و هەروەها جافەر تەیار ئیغیلمز، ئەمانە لەژێر فشاری رای گشتیی و واژۆی نارازییانی نێو سوپا بەردران.

هەرچەندە، روون بووەوە کە ئەوانە پێگەی سیاسیی خۆیان بەشێوەیەکی قەرەبوونەکراوە لەدەستدا.

لە ئەنکەرەش دووەمین دادگا دژی زیاتر ٥٠ لە یەکێتییخوازە ناودارەکانی پێشوو کەوتەکار. ئەم دادگایە زیاتر لەوەی یەکەم نمایش بوو، دەرکەوت کە سیاسەتی ڕێبەرانی (ک.ی.پ) کاتێك لە دەسەڵاتدا بوونو هەروەها ناحەزییان بۆ مستەفا کەمال زیاتر مەسەلەی ڕاستیینە بوو وەك لە پیلانگێڕییەکەی ژونی ١٩٢٦ کە مەسەلەیەکی لاوەکیی بوو. چوار لە تۆمەتبارەکان لە سێدارەدرا، لەکاتێکدا ژمارەیەك لەوانەی دی لە کونجی زینداندا ئاخنران. حوسەین ڕەئوف کە بە فەرمیی وەك تاوانباری پلەیەك ناسێنرا، بێئەوەی لە دادگا ئامادەبێت سزای دەساڵ زیندانیی بۆ بڕایەوە. قەرە کەمال کە لەلایەن دادگاوە بە عەقڵی جێبەجێکەری ڕاستیینەی هەوڵە غافڵکوژییەکە تاوانبارکرا، لەدانیشتنی یەکەمی دادگادا بێئەوەی ئامادەبێت بەمردن سزادرا. کاتێك شوێنە شاراوەکەی لە ئەستەمبوڵ ئاشکراکرا، بە دەستی خۆی خۆی کوشت.

کۆتایی قۆناغێك: گوتارەکە

قۆناغی دژواری پاش جەنگ بەشێوەیەکی ڕەمزیی پاش گوتارە ٣٦ ساتییەکەی مستەفا کەمال لەبەردەم کۆنگرەی پارتی کۆماریی گەلدا لە ١٥-٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٢٧دا کۆتاییهات. ئەم گوتارە بەراستیی نێوەرۆکێکی بەرچاوو کاریگەری هەبوو، هەربۆیە جێی بایەخە.

ئەو گوتارەکەی خۆی وەك ڕاپۆرتێك لەمەڕ مێژووی جوڵانەوەی نەتەوەیی تورك لەماوەی ١٩١٩-١٩٢٧دا پێشکەشکردو هەروەها بە گشتیی ئەو تایبەتمەندییە مێژووییەی مستەفا کەمال بۆ دەقی ڕاپۆرتەکە ئیدیعای دەکرد جێگەی پەسەندکردن بوو، هەرچەندە ئەوانەی پاشتر لە تورکیا گەنگەشەیان لەبارەی ئەم گوتارەوە دەکرد، داخۆ دەبێت ئەم گوتارە وەك سەرچاوەیەکی مێژوویی لەقەڵەم بدرێت یاخود وەك بەشێك لە هەوڵی نووسینەوەی مێژوو. پێگەو کەسایەتیی نووسەرو فەزای سیاسیی سەردەمەکە وادەکات کە تێکستەکە بۆ ئەمڕۆ ببێتە بناغەیەك بۆ نزیکەی تێکڕای کاری نووسینەوەی مێژووی تورکیی لەو قۆناغەدا .

هەروەها ئەو گوتارە لە ساڵانی ١٩٢٨-١٩٢٩دا بۆ زمانی ئەڵمانیی، فەرەنسیی، ئینگلیزیی وەرگێڕراو بەچاکی کاریگەریی خۆی لە نووسینەوەی مێژووی تورکیا لەسەرچاوە بیانییەکانیشدا هەبوو.

لەراستییدا گوتارەکە کە بەو سادەییە"نوتق" دەناسرێت، مێژووی قۆناغی نێوان ١٩١٩-١٩٢٧ نیە، بەڵکو بە دەرکەوتنی پارتی پێشکەوتنی کۆماریی لە نۆڤەمبەری ١٩٢٤دا کۆتاییدێت. تەنیا ١,٥ لە سەدی تێکستەکە بۆ رووداوەکانی ئەو دواییە تەرخانکراوە. هۆکارەکەش ئەوەیە گوتارەکە رووماڵێکی گشتیی بابەتیی مێژووی هاوچەرخی تورکیا نیە. بەڵکو پاساوێکە بۆ پاکسازییەکانی ١٩٢٥-١٩٢٦و مەبەستی سەرەکیی رەخنەگرتنی رێبەرانی پێشووی پارتی پێشکەوتنی کۆمارییە. هەروەك رەخنەگرتن لە رێبەرانی پێشووی (ك.ی.پ) کە بابەتی بیرەوەرییەکانی مستەفا کەمال بوو کە لە مارتی ١٩٢٦دا چاپکرا. ئەو بۆ شکاندنو زڕاندنی کۆنە هاوەڵانی، هەر کاتێكو لەهەر جێگەیەکدا بەشێوەی گوماناوی، بە بێلیاقەتو ناپاك باسیان دەکاتو خۆی وا پێشاندەدات کە هەر لە سەرەتاوە بۆخۆی رێبەرایەتیی جوڵانەوەکەی کردووە. جێگەی بایەخە کە گوتارەکە لەو کاتەوە دەستپێدەکات کە مستەفا کەمال گەیشتووەتە ئەنەدۆڵ ،واتە لە مایۆی ١٩١٩ەوە، بێئەوەی بایەخێك بە قۆناغی بەرایی جوڵانەوەی نەتەوەییە بەرگرییکارەکان بدات. ئەوەش شێواندنی راستییە مێژووییەکان دەگەیەنێت. ئەو وا خەباتی سەربەخۆیی دەخستەبەرچاو کە جوڵانەوەیەك نەبووە بۆ پاراستنی بەشەکانی ئیمپراتۆریی عوسمانیی بەڵکو جوڵانەوەیەك بووە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی تورکیی.

هەروەها ئەو چوارچێوەیەش کە گوتارەکەی تێدا هاتووە راژەی بە شێواندنی وێنە مێژووییەکە کردووە. پارتی کۆماریی گەل لە کۆنگرەی ١٩٢٧دا خۆی راگەیاند-بە گشتیی هەروا ناوبراوە-هەرچەندە کۆنگرەی دووەمی پارتی کۆماریی گەل لەراستییدا یەکەمینی بوو. پارتەکە ئەمەی بە دووەمین کۆنگرە راگەیاند چونکە ویستبووی کۆنگرەی سێواس لە ١٩١٩دا وەك یەکەمین کۆنگرەی خۆی دابنێت. ئەوەش چەسپاندنی ئەو"ساختەکارییە" بوو کە پارتی کۆماریی گەل لەگەڵ جوڵانەوەی رزگاریی نەتەوەیی بکاتە دوو رووی دراوێكو سەرەوەرییەکەی بۆ خۆی پاوانبکاتو بەمیرات بەباڵای خۆیدا ببڕێت. لەکاتێکدا ژیانی سیاسیی لە تورکیا لەماوەی نێوان ١٩٢٣-١٩٢٦ بە توندیی گیرەوەی خواستێکی دەسەڵاتسەپێنیی کرد کە ماوەی ٢٠ساڵی داهاتووی خایاند. کۆنگرەی ١٩٢٧و گوتارەکەی مستەفا کەمال تێڕوانینێکی مێژوویی سەبارەت بە سەرەتای دەوڵەتی نویی تورکیا بۆ نەوەکانی داهاتوو داتاشی.

باسی یازدەیەم

دەوڵەتی تاکە پارتیی کەمالیستەکان ١٩٢٥-١٩٤٥

رژێمی سیاسیی تورکیای کەمالیستیی : حیزبو دەوڵەت

حکومەتی تورکیا هەر لە راگەیاندنی یاسای چەسپاندنی ئارامییەوە لە مارتی ١٩٢٥دا ببووە رژێمێکی دەسەڵاتسەپێنی تاکە پارتییو بێئەوەی رابگەیەنرێت، ببووە حکومەتێکی دیکتاتۆریی. بینیمان چۆن ئەو ئەو یاسایەو دادگاکانی سەربەخۆیی دامەزرێنران و بەهۆیانەوە لە ماوەی ١٩٢٥-١٩٢٦دا تێکرای ئۆپۆزسیۆنیان پێ بێدەنگکرا، هەروەها بینیمان مستەفا کەمال پاشا لە گوتارە دوورودرێژەکەیدا پاساوی بۆ ئەو سەرکوتکارییە هێنابووەوە. یاسای چەسپاندنی ئارامیی تاساڵی ١٩٢٩ کاری پێدەکرا، کاتێك حکومەت هەستی بە هێندە ئارامیی تەواو کرد بۆئەوەی ئەو یاسایە هەڵپەسێرێت. بە هەموو مەبەستو ئامانجێك، پارتی کۆماریی گەل دەسەڵاتێکی پاوانخوازی دامەزراندو لە کۆنگرەی ساڵی ١٩٣١ی پارتدا، سیستەمی سیاسیی تورکیا بەشێوەیەکی فەرمیی وەك سیستەمێکی تاکە پارتیی راگەیەندرا.[٥٧]

جگە لەو ئەزموونەی کە لە ساڵی ١٩٣٠دا لەگەڵ پارتێکی ئۆپۆزسیۆنی "رامکراو"دا هەبوو، تاکو پاش جەنگی دووەمی جیهانیش هیچ ئۆپۆزسیۆنێکی یاسایی لە تورکیادا چالاك نەبوو. ئۆپۆزسیۆنی ژێرزەمینی تەنیا لە جوڵانەوەیەکی بێبایەخی کۆمۆنیستیی، لەگەڵ چالاکیی بایەخدارتری کوردە نەتەوەییەکاندا سنووردار بوو. هەروەها بە گشتیی چەند راپەرینێکی بچووکی بەردەوام لە چیاکانی باشووری رۆژهەڵاتو دانەیەکی سەرەکیش لە دەرسیم(تونجلی) لە ماوەی ١٩٣٧-١٩٣٨ روویاندا. هەموو ئەمانەش جارێکیتر زۆر بە توندیی سەرکوتکرانەوەو دەیان هەزار کورد ناچارکران لە رۆژئاوای وڵات نیشتەجێبن. چەند گرووپێکی بچووکی لە رەوتە سیاسییە جیاوازەکان (سەڵتەنەتخوازەکان، لیبراڵەکان،

---

[57] Mete Tunçay (1981) Türkiye Cumhuriyetinde tek parti yönetiminin kurulması (1923–1931), Ankara: Yurt, 308

تونجای وا دەبینێت کە کۆنگرەی ساڵی ١٩٣١ خاڵێکی وەرچەرخان بوو چونکە مۆدێلە تۆتالیتێرەکە نها شوێنی گیرایەوەبە هەوڵێکی بەرایی بۆ کارکردن لەگەڵ ئۆپۆزسیۆنێکی رامکراودا. هەروەها کۆنگرەی ساڵی ١٩٣١ یەکەمجار بوو کە تێیدا کەم یا زۆر چوارچێوەی ئایدۆلۆژییەکی هەمەگیریی تێدا هاتەئارا،(شەش بنەماکەی کەمالیزم) هەروەك لە ساڵی ١٩٢٧دا، پارتەکە یەکێتیی کردە بنەما زیاتر لە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان.

ئیسلامییەکان و سۆشیالیستەکان) لە ڕێگەی نامیلکەو بڵاوکراوە وەرزییەکانەوە لە شوێنە دوورەکانی وەك پاریس، سۆفیا، دیمەشق و قاهیرەوە لە هێرشکردنە سەر ڕژێم بەردەوامبوون بەڵام هیچیان سەنگێکی بەهێزیان لەو مەیدانەدا نەبوو.[٥٨]

بەگوێرەی دەستووری ساڵی ١٩٢٤، هەموو دەسەڵاتەکان لەنێو ئەنجومەنی نەتەوەیی تورکیادا خۆی دەبینییەوەکە تەنیا نوێنەری شەرعیی و ویستی سەربەخۆیی نەتەوە بوو. بەڵام کاردانەوەیەکی سەرکردایەتیی(پ.ك.گ) سەبارەت بە سەرهەڵدانی ئۆپۆزسیۆن لە ساڵی ١٩٢٤دا بریتیبوو لە توندکردنی دیسپلینی پارتەکە تا ئەو ڕادەیەی کە گفتوگۆی ئازاد تەنیا لەنێو دانیشتنە داخراوەکانی ئەندام پارلەمانەکانی پارتەکەدا ڕێگەی پێدەدرێت، پاش ئەوەی لەو دانیشتنانەدا بڕیار لە بابەتێك دەدرێت، دەبێت نوێنەران پابەندی بڕیاری زۆرینە بن و لە پارلەماندا دەنگ بۆ ئەوبڕیارە بدەن کە لە دانیشتنە پارتییەکەدا بڕیاری لەسەردراوە. ئەوەش ئەو ڕاستییە دەگەیەنێت کە تەنانەت پێش ساڵی ١٩٢٥یش دەنگدانی ئەنجومەن هەر لە پێشدا یەکلا دەکرایەوە. ئەنجومەن لەسەردەمی فەرمانڕەوایەتیی تاکە پارتییدا تەنیا بەشێوەیەکی رووخساری گفتوگۆی سەبارەت بە بابەتەکان تێدا دەکراو تەنانەت لەنێو دانیشتنەکانی ئەندام پارلەمانەکانی پارتەکەشدا، کە وەك یانەیەك دەهاتە پێش چاو کە کابینەی تێدا ڕادەگەیەندرا بڕیارەکانی لێکدەدرایەوە. تەنانەت ئەو دەرفەتەی کە دەدرایە ئەندامەکانیش بە پێی ئەو بوارە سیاسییەی بایەخی پێدەدات جیاواز بوو(بابەتە ئابوورییەکان زێدەتر لە بابەتەکانی سیاسەتی دەرەوە، ئازادانەتر گەنگەشەی لەبارەوە دەکرا، بۆ نموونە، بە تەواوەتیی بۆ کابینەکە جێدەهێڵرا). ئەرکی دانیشتنەکانی بریتیبوو لە بەڕێکردن و شەرعییەتپێدانی بڕیارەکانی کابینە بوو.

لە کاتێکدا (پ.ك.گ) ڕێکخراو و بارەگاکانی لە تەواوی وڵاتدا هەبوو، کە سکرتێری گشتیی ڕێبەرایەتیی دەکرد، ئەندامانی ئەنجومەنی نەتەوەیی، سەرەك وەزیر(کە هەروەها سەرۆکێکی جێبەجێکەری پارتەکە بوو) هەروەها سەرۆك(کە هەم سەرۆکی پارتەکە بوو، هەم سەرۆکی دەسەڵاتی باڵای جێبەجێکردنیش) سەرپەرشتی دەکرد. پارت و دەوڵەت دوو ڕووی دراوێك بوون. یەك لە ئاکامە گرنگەکان ئەوە بوو کە پارتەکە خۆشی کەسایەتیی ئایدۆلۆژیی یا ڕێکخراوەیی سەربەخۆی خۆی گەشە پێنەدا، بەڵکو بە سەختی بیرۆکراتیزە کرا. هەوڵێك لەلایەن ڕەجەب بەکیرەوە کە ماوەیەکی زۆر وەك سکرتێری گشتیی ڕاژەی دەکرد و لەپێناو

---

[58] پوختەی گرنگترینی ئەو دەستەو کەسایەتییانە دەتوانرێت ببینرێتەوە لە :
Hakkı Uyar (1998) Tek parti dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi, Istanbul: Boyut, 99 ff.

زیاتر سەربەخۆیی کردنی پارتەکەداو گەشەپێدانی ئایدۆلۆژیی کەمالیستیی شکستیخوارد، کاتێك عیسمەت ئینۆنو لە کۆنگرەی ١٩٣٦دا رایگەیاند کە هاوجووتکردنی ئامرازەکانی دەوڵەتو رێکخراوەکانی پارتیی سیاسەتێکی فەرمییە. ئەوەش ئەوەی دەگەیاند، گەر نموونەیەکی لەبار لەوبارەیەوە بهێنرێتەوە، کە والی هەرێمێك بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکیی دەبێت سەرۆکی لقی (پ.ك.گ) ئەو هەرێمە بێت.

لە تەواوی ماوەی فەرمانڕەوایەتیی تاکە پارتییدا، چوارساڵ جارێك هەڵبژاردن ئەنجامدەدرا. بەڵام ئەو هەڵبژاردنانە تەنیا وەك ئەرکێکی نمایشیی راژەی دەکرد. بەرنامەی کاندیدەکان بۆ پارلەمان لەلایەن سەرۆکی پارتەوە، سەرۆکی جێبەجێکەرو هەروەها سکرتێری گشتییەوە ئامادە دەکراو لەلایەن کۆنگرەی پارتەوە پشتگیریی لێدەکرا، هەربۆیە رێگەیەك نەبوو تێیدا هاوڵاتییەك خۆی بۆ ئەنجومەن بپاڵێوێت تەنانەت گەر ئەو هاوڵاتییە ئەندامی پارتەکەش بووایە. تەنانەت وێڕای ئەوەی هەڵبژاردنەکان بە توندیی کۆنترۆڵکرابوو، ئەو راستییەی کە ژنان مافی دەنگدانیان پێبەخشراو لە ٥ی دیسەمبەری ١٩٣٤دا لە هەڵبژاردنەکاندا بەشدارییان کرد، هەنگاوێکی بایەخدار بوو لە بواری ئازادیی ژنی تورکدا. لەمارتی ١٩٣٥ بەرەوسەر، ١٨ژنە نوێنەری تورك شوێنی خۆیان لە ئەنجومەنی مەزنی نەتەوەیی لە ئەنکەرە گرت. لانی کەم تورکیا لەم رووەوە کەوتە دوی پێشکەوتووترین وڵاتانی ئەورووپا.

دیموکراتیی کۆێخایی: پارتی کۆماریی ئازاد

ئەو سیستمە تاکە پارتییەی کە لە پاش ساڵی ١٩٢٥ەوە دامەزرا، مەودایەکی کەمی بۆ نمایشکردنی هێزی رکابەر لەنێو سەرکردایەتییدا هێشتەوەو هیچ بوارێکیش بۆ بەرجەستەکردنی نارەزایەتیی کۆمەڵایەتیی نەهێشتەوە. هەمان کات، ئاکاری دەسەڵاتسەپێنیی (پ.ك.گ) هەروەها نوێنەرایەتییە هەرێمیی و ناوچەییەکان، دیاردەکانی خزمخزمێنەو گەندەڵیی، کەمی ئازادییە مەدەنییەکان، هەروەها سیاسەتە چاکسازییەکانی حکومەت، نارەزایەتییەکی بەربڵاوی پێکهێنا. لەکۆتایی ١٩٢٠کاندا، قەیرانی ئابووریی جیهانیی ، کە تورکیای زۆر بەتوندیی شێلاو زیاتر لە چاو وڵاتانی دیکەی کشتوکاڵیی زیانی پێگەیاند. کە ئەویش بەشێك لە هەلومەرجەکە بوون. پارتی کۆماریی گەل ئامرازێکی راستیینەی بۆ بەرێوەبردنی نارەزایەتییەکان (زیاتر لە سەرکوتکردنی دەربرینەکان) نەبوو. لە کاتێکدا بنەما دەسەڵاتسەپێنییەکەی پارتەکە وایکرد پارتەکە ئامرازەکانی

پەیوەندییکردنیان لەگەڵ جەماوەری دانیشتووانی بەدەستەوە نەمێنێت. قەیرانەکانی وڵات بەشێوەی گەنگەشەیەکی زیندوو لەنێو ئەنجومەندا دەرنەکەت. عیسمەتی سەرۆکی پارت لە کۆنگرەی ساڵی ١٩٣١ی پارتەکەیدا بەهیچ جۆرێك ئاماژەی بە قەیرانی ئابووری نەکرد.

لەساڵی ١٩٣٠دا، مستەفا کەمال، کە ئاگاداری بوونی ناڕەزایەتییەکان بوو (هەرچەندە دەگونجێت لە چەندینەی نەگەیشتبێت) لە ڕێگەی ڕاپۆرتەکانو هەروەها ئەو سەردانە پشکنەرە بەردەوامانەی لەنێو وڵاتدا ئەنجامی دەدان، بڕیاریدا ڕێگەو تەنانەت هانی دامەزراندنی پارتێکی ئۆپۆزسیۆنی ملکەچ بدات، ئەویش بە دوو ئامانج: یەکەمیان بۆ پێشگرتن لە ناڕەزایەتییە کۆمەڵایەتییەکان و دووەمیشیان بۆ گێڕانەوەی چالاکیی ئەو تەمبەڵیی و بێبایەخییەی (پ.ك.گ). هەروەها دەیوست فشار بخاتە سەر عیسمەت کە ماوەی پێنج ساڵ بوو سەرەك وەزیرو لە دەسەڵاتدا بوو، لەو ماوەیەدا دەسەڵاتێکی تایبەت بەخۆی پێکهێنابوو بۆئەوەی پێگەیەکی بۆ خۆی هەبێت و چیدی بەدەست مستەفا کەمالەوە بوکەشوشەیەك نەبێت.

مستەفا کەمال، فەتحی ئۆکیاری هاوڕێی کۆنی لەخۆی نزیك کردەوەو داوای لێکرد پارتە نوێیەکە دابمەزرێنێت. فەتحی تازە لەو سەفەرەی گەڕایەوە کە ئەرکی باڵیۆزییەکەی لە پاریس پێویستیی کردبوو(ئەوا پاش شکستهێنانی وەك سەرەك وەزیر لە مارتی ١٩٢٥دا نێردرابووە ئەوێ)، هەروەها ڕاپۆرتێکی ڕەخنەیی سەبارەت بە ڕەوشی وڵاتو سیاسەتی عیسمەت پێشکەشی سەرۆك کرد. هەردووکیان بۆ چەند ڕۆژێك وتوویژیان لەمەڕ ئەو پێشنیازە کرد. فەتحی مسۆگەریی ڕێگەپێدانی حکومەتی بۆ کارکردنی پارتەکەی خواستو هەروەها ئەوەی کە مستەفا کەمال پێویستە بێلایەن بمێنێتەوە. مستەفا کەمالیش لەبەرامبەردا داوای کرد کە پارتە نوێیەکە سەبارەت بە بنەماکانی کۆمارییبوونو سێکیولاریزم وەفاداربێت. کاتێك ڕەزامەندیی دەربڕرا، فەتحی دەستیکرد بە دامەزراندنی "سەربەست جەمهورییەت فیرقەسی/پارتی کۆماریی سەربەست). مستەفا کەمال فەرمانی بە ژمارەیەك لە هاوڕێ دێرینەکانیدا وەك نوری جونکار کە بە پارتە نوێیەکەوە پەیوەست بن. مستەفا کەمال بۆ ئەوەی لەوبارەیەوە نیازپاکیی خۆی پێشانبدات، ڕایگەیاند کە "مەقبول"ی خوشکی بووە بە ئەندامی ئەو پارتە.

لەکۆتاییدا تەنیا ١٥ نوێنەری ئەنجومەن پەیوەندییان بە (پ.ك.گ)یەوە کردو تێکڕایان لە ئەندامی دەزگای کەمالیستیی بوون. پارتەکە بەیاننامەیەکی ١١ خاڵی دەرکرد، کە هەمان ئەوەی پارتی پێشکەوتنی کۆماریی ساڵی ١٩٢٤بوو، کە تێیدا لایەنگریی لە سیاسەتێکی

ئابووری ئازادو هاندانی وەبەرهێنانی بیانیی بوو، وێڕای ئازادیی دەربڕینو هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ (تورکیا تا نها سیستمی هەڵبژاردنی دوو قۆناغیی هەیە).

پارتە نوێیەکە بە جۆشو خرۆشێکی زۆرەوە پێشوازیی کرا. ئۆفیسی لقی پارتەکە پڕبوو لەوانەی خوازیاربوون فۆرمی ئەندامەتییان پڕبکەنەوە. فەتحی لە سەرەتای سێپتەمبەردا لەنێو ئاپۆرای جەماوەرێکی خرۆشاودا سەردانی ئەزمیری کرد. چەند پێکدادانێك لەگەڵ پۆلیسدا ڕوویدا، کاتێك پۆلیس تەقەی بەنێو خەڵکەکەدا کرد، ژمارەیەك کەس بریندار بوونو منداڵێکیش کوژرا.ئەوەش خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە مێژووی کورتی پارتەکەدا. ڕێبەرانی (پ.ك.گ) هەستیان بە مەترسیی کردو داوایان کرد مستەفا کەمال بەئاشکرا ڕایبگەیەنێت کە ئەو وەك سەرۆکێکی پارتەکەیان دەمێنێتەوە، ئەوەی مستەفا کەمال لە ١٠ی سێپتەمبەردا ئەنجامیدا.[٥٩]

لە ئۆکتۆبەری ١٩٣٠دا، هەڵبژاردنە هەرێمییەکان ئەنجامدرانو (پ.ك.س) ٣٠ لە ٥٠٢ بەڕێوەبەرایەتیی شارەوانییەکان بەدەستهێنا.[٦٠] هەرچەندە هێشتا کەمینەیەکی بچووکی کورسییەکان بوو، پارتی دەسەڵاتدار سەرسامو بەئاگاهێنایەوە. ئنجا لە گەنگەشەیەکی ئەنجومەندا کە ڕاستەوخۆ پاش هەڵبژاردن ئەنجامدرا، فەتحی پارتی دەسەڵاتداری بە ئەنجامدانی ساختەکاری نائاسایی تۆمەتبار کرد. ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی بە توندیی هێرش بکرێتە سەر (پ.ك.س)و تێیدا سەرکردەکانی بە ناپاکیی مەزن تۆمەتبارکران. مستەفا کەمال بۆ خۆی بە فەتحی ڕاگەیاند کە چیدی ناتوانێت لە فەزایەکی وادا بێلایەن بوەستێت. فەتحی چونکە خوازیار نەبوو ئۆپۆزسیۆنێکی سیاسیی دژی سەرۆك بەڕێوەبەرێت، هەربۆیە جگە لە داخستنی (پ.ك.س) لە ١٦ی نۆڤەمبەری ١٩٣٠دا ڕێگەیەکی دیکەی هەڵنەبژارد. هەتا دوا ساتی ژیانیشی ئەو پشت تێکردنەی مستەفا کەمالی لەوکاتەدا لەلا مەسەلەیەکی تاڵو نەشیاو بوو.[٦١]

مانگێك دواتر، لە ٢٣ی دیسەمبەردا، ڕووداوێك لە شارۆکەی "مێنمێن" قەوما کە زۆر دوور نیە لە ئەزمیرەوە. تاقمێك دەروێشی گەنج کە خەڵکی"مانیسا"بوون، محەمەد ناوێك ڕێبەریی

---

[59] Çetin Yetkin (1982) *Serbest Cumhuriyet Fırkası olayı*, Istanbul: Karacan, 208. Mustafa Kemal did this in reply to an open letter addressed to him by Yunus Nadi the editor of the newspaper *Cumhuriyet*.
[60] Walter F. Weiker (1973) Political tutelage and democracy in Turkey: the Free Party and its aftermath, Leiden: E. J. Brill, 115.
[61] Osman Okyar and Mehmet Seitdanlioğlu (1997) Fethi Okyar'ın anıları: Atatürk, Okyar ve çok partili Türkiye, Istanbul: İş Bankası,

دەکـردن، بـەرەو شـارۆکەکە دەچـوونو ئـالآی سـەوزیان هـەڵکردبوو، داوای گەڕانـەوەی شـەریعەتو خەلافـەتیان دەکرد. کاتێك ئـەو هەواڵـە گەیـشتە بارەگـای جەندرمـە، دەسـتەیەك سەربازیان بە سەرکردەیی ئەفسەرێکی ئێشکچیی ناردبوو کە ناوی"مستەفا فەهمی قوبلای" بوو. کاتێك داوای لێکردبوون خۆیان بەدەستەوە بدەن، دەروێشەکان پەلاماری ئەفسەرەکەیان دابـوو، سـەریان بڕیبـووو کردبوویـان بەدارێکـەوە. یەکەیـەکی جەندرمـە گەیـشتبووە ئـەو شوێنەو تەقەی بەنێو دەورێشەکاندا کردبووو سیانی لـە سـەرکردەکانی ئـەو تاقمـە کوشـتبوو کـە محەمـەد یـەك لەوانـە بـوو. ئـەوەی سـەبارەت بـەم مەسـەلەیە زیـاتر لـە کـاری دەروێـشەکان کەمالیـستەکانی تووشـی شـۆك کردبـوو بریتیبـوو لـەو راسـتییەی کـە زیـاتر لـە هـەزاران تەماشاچـیی ئـەو رووداوەیـان بینیبـوو بێئـەوەی یـەکێکیان دەنگـی ناڕەزایـەتیی لـێ هـەڵبڕن. ئـەوەش بۆخـۆی وەك پـشتگیرییەکی تـاکتیکی خەڵکەکـە بـۆ یاخیبووەکـان لێکدەدرایـەوە. حکومەت جڵەوی گرتە دەستو یاسای سەربازیی راگەیاندو زیاتر لـە ٢٠٠ کـەس گیرا(کـە لـە نێوانیانـدا زۆربـەیان لایـەنگرانی پێشووی "پ.ك.س" بوون) کـە ٢٨ کەسـیان لەسـێدارەدران، بەڵام ئەو یاسایەی کە چاوەڕێ دەکرابۆ رووخاندنی تەواوی مێنمێنو کۆچاندنی خەڵکەکـەی بڕیـاری لێبدرایـە، لەسـەرەتادا مـستەفا کـەمالیش پـشتگیریی لێکـرد، لـە کۆتاییـدا هەڵپەسێردرا.[٦٢]

مەیلی تۆتالیتاریی (پ.ك.گ)

ئاسـتی ناڕەزایـەتییو نـەیاری دژی (پ.ك.گ) کـە لـەماوەی هەڵـسوڕانی پـارتی کۆمـاریی سەربەسـتدا لـە ئاسـۆ دەرکـەوت، کـە بـۆ مـستەفا کـەمالو شـوێنکەوتووانی ئـەزموونێکی وانەبەخش بوو، ئەوانە هەر پاش ماوەیەکی کەم کەوتنەوە دەستخستنە بینی وڵات لە رێگـەی دەستبەسەرداگرتنی راستەوخۆی تێکڕای ژیانی فەرهـەنگییو هزریـی وڵاتو سـەرکوتکردنی ئەو رێکخراوە کۆمەڵایەتییو کەلتوورییانەی لەسـەردەمی (ك.ی.پ) ەوە درێـژەیان بـە ژیانیـان دابوو. چیدی ئـەزموونێك لەگەڵ ئۆپۆزسیۆندا نەمایـەوە، هەرچـەندە وەك مستەفا کـەمال بـۆ دژایەتیی ئەو لاوازییو سستییەی پارلەمان هەوڵیدا ژمارەیەك کورسی بۆ کەسانی سـەربەخۆ هـەبێت(٣٠ کورسـی لـە هەڵبـژاردنی ١٩٣١، ١٦ دانـەش لـە سـاڵی ١٩٣٥دا). لـەو دۆخـە گشتییەدا، شتێکی وا زۆر کاریگەر نەبوو. تەنانەت لە ساڵی ١٩٣١دا، ئەو ٣٠ کورسییەی کە

[62] Murat Belge (ed.) (n.d.) *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*, Istanbul: İletişim, vol. 2, 573

لەلایەن پارتی کۆماریی گەلەوە بۆ کاندیدە سەربەخۆکان جێهێڵرا، نەتوانرا پڕبکرێتەوەو لە ساڵی ١٩٣٥یشدا ژمارەی کاندیدە سەربەخۆکان بۆ ١٣ دابەزی.[٦٣]

یەکەمین دەزگا کە پێش هەموو ڕێکخراوە کەلتووریی و کۆمەڵایەتییەکانی دیکە سەرکوتکرا بریتیبوو لە "تورك ئۆجاغلەر/جولانەوەی خانەی تورك" ئەوەی کە لە سایەی "حەمدوڵڵا سوپاهی" وەزیری فەرهەنگەوە چالاکییەکانی دەستپێکردبووو ئامانجی بڵاوکردنەوەی هزری نەتەوایەتیی، پۆزڤیتیزمو سێکیولاریزم لە وڵاتدا لە ڕێگەی وانەگوتنەوەو کۆرسی خوێندنو نمایشەوە بڵاوبکاتەوە، کاتێك ئەم دەزگایە لە ساڵی ١٩٣١دا داخرا، زیاتر لە ٣٠٠٠٠ئەندامو ٢٦٧ لقی هەبوو.[٦٤] لە ساڵی ١٩٣٢ەوە ئەم دەزگایە بە "خانەی گەل" لە شارەکانو بە "هۆبەی گەل" لە گوندە گەورەکاندا شوێنی گیرایەوە. ئەمانە هەمان ئەرکی ئەوەکەی پێشوویان دەبینی بەڵام زۆر بە توندیی لەلایەن لەلایەن لقی هەرێمی (پ.ك.گ)ەوە کۆنترۆڵکرابوو. لەکۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییدا نزیکەی ٥٠٠ لەم خانەی گەلانە لە هەموو بەشەکانی وڵاتدا هەبوو.

ڕێکخراوێکی دیکە کە داخرا"تورك کادینلەر بیرلغی/یەکێتی ژنانی تورك)بوو کە بۆ چالاککردنی ژنان لە جولانەوەی بەرگریی نەتەوەیی لە ساڵی ١٩٢٤ەوە دامەزرابوو. لە کۆنگرەیەکی نائاساییدا کە لە مایۆی ١٩٣٥دا بەسترا، لەسەر داوای سەرکردایەتیی (پ.ك.گ)دا بڕیاردرا کە بە فەرمیی خۆی هەڵوەشێنێتەوە، چونکە ئامانجەکەی کە (ماف یەکسانیی بۆ ژنانی تورك) بوو بە پێدانی ماف دەنگدان بە ژنانی تورك کۆتاییهاتووە."خانەی فەرماسۆنی تورك" کە ئەندامەکانی زۆرجار لە کەسایەتییە ناسراوەکانی جولانەوەی تورکە لاوەکان بوون هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، ئەم خانەیە هەروە وەك "یەکێتیی ڕۆژنامە نووسان" لەو ساڵەدا داخران.

لە ساڵی ١٩٢٥دا هەموو ئەو ڕۆژنامەو بڵاوکراوە لیبراڵیی یاخود سۆشیالیستییە ئۆپۆزسیۆنانەی هەبوون داخران. لێرەبەدوا، ئەو ڕۆژنامانەی هەبوون تێکرایان لە بندەستی حکومەتدا بوون، جگە لە "یارن/سبەی" کە لە ساڵی ١٩٢٩–١٩٣٠دا لەلایەن"عارف ئۆروچ" کە ڕۆژنامەنووسێکی چەپگەرابوو، گرنگ ئەوەبوو کە ناوبراو هاوڕێی کۆنی مستەفا کەمالو فەتحی بوو. ڕێگە بە یارن درابوو کە هێرش بکاتە سەر سیاسەتی ئابوورییانەی عیسمەت(هەروەها ئەوەی وەك مژدەبەخشێك بوو بۆ پارتی کۆماریی سەربەست) بەڵام یارن

---

[63] Walter Weiker, op. cit., 160–3.
[64] Füsun Üstel (1997) İmparatorluktan ulus-devlete Türk milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912–1931), Istanbul: İletişim, 358–9.

لە ساڵی ١٩٣١دا داخرا، دوای ئەوەی یاسایەکی نوێی ڕۆژنامەوانیی دەرچووکە ڕێگە بە حکومەت دەدات هەموو ئەو بڵاوکراوانە دابخات کە هەر شتێك بڵاوبکەنەوە کە لەگەڵ"سیاسەتی گشتیی وڵاتدا" ناکۆکە.

دواجار لە ساڵی ١٩٣٣دا، دەستەیەکی بەڕێوەبەریی نوێ بۆ"دار ئەلفنون/خانەی هونەر"ی کۆنی ئەستەمبوڵ دانراو وەك "زانکۆی ئەستەمبوڵ" دامەزرێنرایەوە. لەوپرۆسەیەدا، ٢لەسەر٣ی مامۆستایانی وانەبێژو زیاتر لە ١٠٠ کارمەند لە شوێنەکانی خۆیان دەرکران و ئەو کەسانەی گوێ لەمست و کەمالیست بوون مانەوە. ئەوەش یەکەمین حاڵەتی پاکسازیی بوو کە زانکۆکانی تورکیا لەماوەی پەنجا ساڵی داهاتوویاندا ئەنجامدەداو لە ساڵی ١٩٣٣دا دەستپێکرد. هەرچەندە ژیانی ئەکادیمیی و زانستیی زانکۆکان بەهێزبوونەوە پاش ئەوەی لێشاوی مامۆستاو زانایانی ئەڵمانیی دوای هاتنەسەر تەختی دەسەڵاتی هێتلەر ڕوویان لە تورکیا کرد. حکومەتی تورکیا ٦٣پرۆفیسۆری ئەڵمانیی بانگێشتکرد کە بێنە تورکیاو وانە بڵێنەوە. ئەوانەی گوژمێکیان بە ئاستی فێربوونی ئەکادیمیی داو کاریگەریی بنچینەییان لە سەر چەندین نەوەی خوێندکارانی داهاتوودا هەبوو.[65]

تەواوی دەزگاکانی میدیاو فێرکردن بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامی کەمالیزم خرانەگەڕ. ئەو فەزا خنکاوە سیاسیی و فیکرییەی هاتەدی ، زۆرجار لەمێژووی کلاسیکییدا پشتگوێ دەخرێت و پێویستی بە بایەخ و لێوردبوونەوە هەیە. وێڕای ئەوەش، پێویستە ئاماژە بەوە بدرێت کە سەرکردایەتیی کەمالیست خەڵکانێکی زۆری –زۆربەی مامۆستا، پزیشك و شارەزایانی دیکەو خوێندکاران– بە هزری مۆدێرنەو سێکیولاریزم و تورکیای سەربەخۆ ڕۆشنکردەوە. ئەم توێژە، پاش ئەوەی خۆیان وەك دەستەبژێرێك هاتەپێش چاو کە پەیامێکیان هەیە بە هاوڵاتیانی نەزان و بێئاگای خۆیانی بگەیەنن، ئەمانە زۆر بە سەختیی و جدیی تێدەکۆشان و لەپێناو هزرەکەشیاندا ماندوونەناسانە هەڵدەسوڕان. ئەم پابەندییە جوامێرانەیە کە هەڵوێستی دەستەبژێری کەمالیستەکان بووە، زۆربەی جار لەلایەن نووسەرە هاوچەرخە راستڕەو چەپڕەوەکانەوە پشتگوێ خراوە.

---

[65] بۆ زیاتر سەبارەت بەو چالاکییانە لەنێو تورکیادا لەسەردەمی هێتلەردا بڕوانە:
Sabine Hillebrecht (2000) *Haymatloz: Exil in der Türkei 1933–1945*, Berlin: Verein Aktives Museum.

هەموو ئەو بیرو بڕوایانەی پێکەوە کەمالیزم یاخود ئەتاتورکیزمیان پێکهێنا وەك لە ساڵی ١٩٣٠کاندا پێیاندەگوت، بەشێوەیەکی پلە بەپلە گەشەیکرد. ئەو هزرانە هیچ کات نەبووە یەکەیەکی تەواو روونو ئایدۆلۆژییەکی گشتگیر. بەڵکو دەتوانرێت بەباشیی پێناسە بکرێت بەوەی ژمارەیەك هەڵوێستو بۆچوونە کە بە درێژیی پێناسە ناکرێت. هەروەها بینیمان هەوڵەکانی رەجەب بەکیر بۆ ئەنجامدانی کارێکی وا شکستیخوارد. لە ئاکامدا کەمالیزم وەك تێڕوانینێکی لاستیکیی مایەوە بەشێوەیەك خەڵکانێکی سەر بەچەندین جیهانی جیاوازەوە دەیانتوانی خۆیان بە کەمالیست بزانن. بنەما سەرەکییەکانی کەمالیزم لە پرۆگرامی پارتەکەدا لە ساڵی ١٩٣١دا نووسراوە. کە بریتیبوون لە : کۆماریبوون، سێکیولاریزم، نەتەوایەتیی، گەلێریی، دەوڵەتیبوون، شۆڕشگێڕیی (یان چاکسازیی رادیکاڵ).

سێکیولاریزمو نەتەوایەتیی بەشێك بوون لە تایبەتمەندییە دیارو ئاشکراکانی ئایدۆلۆژیی تورکە لاوەکان، لانی کەم لە ساڵی ١٩١٣ەوە. لە ساڵی ١٩٣٠دا هەردووکیان بەتوندیی هێنرانەوە کایە، سێکیولاریزم تەنیا بریتیی نەبوو لە جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت، بەڵکو سڕینەوەی ئاین لە ژیانی گشتییداو دەستبەسەرداگرتنی تەواوی دەوڵەت بەسەر ئەو دەزگا ئاینییانەی مابوونەوە،دەگرتەوە. نەتەوایەتیی توندڕەو، هاوکات لەگەڵ دروستکردنی ئەفسانەی مێژوویی وەك ئامرازێکی سەرەکیی بۆ داتاشینی پێناسەی نەتەوەیی نوێ بەکاردەبرا، بەشێوەیەك لە هێندێك بواردا شوێنی ئاینی پێ بگیرێتەوە.

کۆماریبوون هەر لە ساڵی ١٩٢٣ەوە ببووە بنەمایەکی سەرەکیی(کاتێك، پێویستیی بەبیرهێنانەوەیە، چالاکیی سیاسیی بە قازانجی گێڕانەوەی سەڵتەنەت بەپێی یاسا قەدەغەکرا). گەلێریی واتە گەل، یەکەمجار لە جەنگی یەکەمی جیهانییدا جەختی لێکرایەوە، وەك هاوبەستەگییەکی نەتەوەییو دانانی بەژەوەندییە بالاکانی گەل لەسەرو بەرژەوەندییەکانی هەر دەستەو چینێکی دیاریکراو، بە دیمەنە نەرێییەکەی دەبوایە بەرژەوەندییە چینایەتییەکان رەتکرایەتەوە (بەگوێرەی کەمالیزم، لە تورکیادا چین بەو شێوەیەی کە لە ئەوروپادا دەبینرێت نیە)، هەروەها قەدەغەکردنی چالاکی سیاسیی کە لەسەر بنەمای چینایەتیی بێت(هەروەها ئەوەش هەموو چالاکییە سۆشیالیستییو کۆمۆنیستییەکانی دەگرتەوە). شۆڕشگێڕیی یان ریفۆرمیزم، هەروەك کۆنەپارێزترین لایەنگرانی ئەتاتورك پێیان خۆش بوو بەناوە تورکییەکەی "ئینقلابچیلیك" لێکیبدەنەوەو بەرجەستەی بکەن، بریتیبوو لە پابەندبوون بە گۆڕانی بەردەوامو پشتگیریی بەرنامەی

ریفۆرمی کەمالیستەکان. دەوڵەتییبوون، دیدێکی نوێ بوو کە دانی بەباڵادەستیی دەوڵەت لە بواری ئابوورییدا دەناو لەو بابەتانە بوو کە لەماوەی ۱۹۳۰یەکان و ۱۹٤۰کاندا زیاترین گەنگەشەی لەبارەوە کرابوو. کە لەخوارەوە بەدرێژیی قسەی لێکراوە.

ئەم شەش بنەمایە لە دروشمی پارتەکەدا بەشێوەی شەش تیر بەرجەستە کراوە، لە ساڵی ۱۹۳۷دا تێکەڵ بە دەستوور کرا. ئەم بنەمایانە تێکڕای ئایدۆلۆژیی کەمالیزمیان پێکدەهێناو لە خوێندنگەکاندا هەروەك لە سوپاو میدیاکانی تورکیادا کرانە بنچینەیەك بۆ تەڵقیندانی گشتیی. هێندێك کات کەمالیزم وەك "ئاینی دەوڵەت" پێناسەدەکرا. هەرچەندە وەك ئایدۆلۆژییەك کەموکوڕیی گشتیی هەبوو، لەوانەیە لەوەش گرنگتر، بانگەوازێکی سۆزدارانەیە. ئەو بۆشاییە ئایدۆلۆژییە تاڕادەیەك بە کەسپەرستیی پڕکرایەوە کە سەبارەت بە شەخسی مستەفا کەمال زیاتر پەرەیسەند، بەتایبەتی پاش مردنی ناوبراو. لە ساڵی ۱۹۲٦بەرەوسەر، لە شارە سەرەکییەکاندا پەیکەری ئەتاتورکیان دادەنا، ئەویان وەك باوکی نەتەوەو مامۆستاو رزگارکەری ناساند. لە خوێندنگەو زانکۆکاندا وەك تەڵقین(لە ساڵی ۱۹۳٤ەوە لەو شوێنانە مێژووی شۆڕشی تورکیی وەك بابەتێك بەزۆر دەخوێندرا) باس لە کەسایەتیی ئەتاتورك کراوە تاڕادەی کەسێکی نائاسایی. ئەو راستییەی ئەوەندە نەکرابووە بەشێك لە ئایدۆلۆژییەکی دیاریکراو کە دەتوانرێت لەلای فاشیست، نازییەکان‌و مارکسیست–لینینیستەکان هەڵبەستنی تێدا بکرێت، ئەوەش ئەو مانایەی هەبوو کە ئەتاتورکپەرستیی توانی گۆڕان لە فەزای سیاسییدا فەراهەم بکات. تا کاتی ئەم نووسینەش، ئەو مەسەلەیە بەشێکی گرنگە لە کەلتووری سیاسیی تورکیا.

پێکهەڵپڕژان لەنێو ڕێبەرایەتییدا

کاتێك ڕێبەرایەتیی سیاسیی دەسەڵاتی تەواوی بەسەر هەریەك لە پارتەکەو پارلەمانیشدا گرتبوو، ناکۆکیی توند هێدی هێدی لەنێو ڕێبەرایەتییدا دەرکەوت. ئەو ناکۆکییە بە ئاشکرا لەنێوان عیسمەت کە بۆ ماوەی ۱۲ ساڵ بەدوایەکدا لە ۱۹۲٥–۱۹۳۷ سەرەك وەزیر بوو، لەگەڵ سەرۆك مستەفا کەمالدا، کە لە ساڵانی دوایی تەمەنیدا خۆی لە سیاسەت کێشابووەوەو کاری رۆژانەی وڵاتی لەدەستی عیسمەتدا جێهێڵابوو، لەکاتێکدا بایەخی زیاتری بە پرۆژەی چاکسازیی وەك زمان‌و نووسین دەدا. ئەو ژمارەیەك دۆست‌و دەستەیەکی بچووك هاوڕێی لەدەوری خۆی کۆکردبوونەوەو زۆربەی کاتەکانی شێو بەسەردەبردو بەدەم خواردنەوەوە باسی کێشەکانی وڵات‌و ئایندەیان دەکرد. ناو بەناو شارەزایان لە بواری

جیاجیـــادا بـــۆ ئـــەو دانیـــشتنانە بانگێـــشت دەکـــران کـــە زۆرجـــار لـــە کۆشـــکی سـەرۆکایەتیی "چانکایا" بەڕێوەدەچوو، کە وەك دانرابـوو لـە ئێوارەیـەکی درەنگـدا دەسـتی پێدەکردو تا دەمەوبەیان بەردەوام دەبوو، تێیدا پێشنیاز پێشکەش دەکرا، رەخنە دەگیرا، پلان دادەنراو بڕیاریان لەبارەوە دەدرا. ئەوەی هەلومەرجەکەی مەترسییدار کردبوو بریتیبوو لـە دابڕانـی رێـژەیی مـستەفا کـەمال لـە کاروبـاری رۆژانـەی حکومـەت، هەربۆیـە پـلان و بۆچوونەکانی لەگەڵ بۆچوونەکانی عیسمەتدا کورتی دەهێنا و لەیەکەوە دوور بوون. ئەو راستییەی کـە مـستەفا کـەمال تەنانـەت لـەکاتی نیمـچە خۆکێـشانەوەشیدا هێـشتا وەك رێبەرێکی بێ رکابەری وڵات مابووەوە و ئەوەی دەگەیاند توانای باڵادەستیی بەسەر سەرەك وەزیرو کابینەکەیدا هەیە لەرێگەی ئەو بازنەیەی کە لە هاوڕێ و راوێژکارانی پێکدەهاتن و لە دەوری خۆی کۆیکردبوونەوە. لەو ساڵانەدا چەند جارێك شتی وا روویاندا، لە کاروباری نێوخۆیی و ئابووریی و دەرەوەدا. سەرۆك دووجار کابینەی وزاریی ناچارکرد دەست لەکار بکێشێتەوە بێئەوەی پرس بە عیسمەت بکات. ئەو دەستێوەردانە عیسمەتی توڕەکرد. ئەو زۆر لەو کابینە وزارییە دەترسا کە سەرۆك لە چێشتخانەکەی کۆشکی چانکایاوە لەدەوری خۆی کۆیکردبوونەوە.[٦٦]

دواجـار، لـە سـێپتەمبەری ١٩٣٧دا، پێکهـەڵپڕژانێکی ئاشـکرا لـەنێوان ئـەو دوو پیـاوەدا روویدا، کە بووەهۆی ئەوەی ئەتاتورك (هەر لە ساڵی ١٩٣٤ەوە بوو بە نازناوی بنەماڵەکەیان) داوای دەســت لەکارکێـشانەوە لــە عیـسمەت بکـات. ئینۆنــو وەك دەبــوو دەســتی لــەکار کێـشایەوە و وای پێـشاندا کـە لەبـەر هۆکـاری تەندروسـتییە. "مـەحموود جـەلال لایـار"ی سـکرتێری پێـشووی (ك.ی.پ)و سـەرۆکی تەشـکیلاتی مەخـسووسە لـە ئـەزمیرو یەکـەمین سەرۆکی بانکی کاری تورکیا کە لە ساڵی ١٩٢٤ دامەزراو وەزیری کاروباری ئابووریی لە ساڵی ١٩٣٢ەوە، شوێنی گرتەوە.

مردنی ئەتاتورك و گەڕانەوەی عیسمەت بۆ دەسەڵات

دەگونجێت بەشێك لە حاڵـەتی زووهەڵـچوون و ئاکاری نـاوازەی مـستەفا کـەمال لـەماوەی ١٩٣٧-١٩٣٨ بۆ باری تێکچوونی تەندوستیی بگەڕێتەوە. جگە لەو دوو سەکتەی دڵەی کە لـە سـاڵی ١٩٢٣و ١٩٢٧ دا لێیـدابوو، زیـانێکی راسـتەوخۆی بـەردەوامی جێهێـشتبوو، ئـەو بـاری تەندروسـتیی تـا سـاڵی ١٩٣٧ بەگـشتیی بـاش بـوو، کاتێـك لـە ئاکـامی چـەندین سـاڵ

[66] Cemil Koçak (1986) *Türkiye'de millî şef dönemi (1938–1945)*, Ankara: Yurt, 17–19.

خواردنـەوەی ئەلکهولـدا دیـاردەی فەوتانـدنی جگـەری وەك نەخۆشـییەك لەسـەرەتای سـاڵی ١٩٣٨دا دەرکەوتبوو. لەمانگی مارت بەرەوسەر دەردەکەی بەخێرایی کاریی بوو. ئەوەی کە لە خەڵك و رای گشتیی شاردرایەوە(تەنانەت لـە ئۆکتۆبـەردا کـە رۆژنامەیـەك ئامـاژەی پێدابوو بۆمـاوەی سـێ مانگ داخـرا) بـەڵام بازنـەی پیـاوانی سیاسـیی بـاش لـەو کۆتاییـە نزیکـە ئاگاداربوون و لەپێناو بەدیهێنانی دەسەڵاتدا هەڵپەیان بوو.

وێڕای رووداوەکانی ساڵی پێشوو، عیسمەت ئینۆنو بە ئاشکرا کاندیـدی سـەرەکیی بـوو بـۆ جێنـشینیی ئـەتاتورك. بـەڵام ئـەو لـەماوەی سـاڵانی دەسـەڵاتداریێتییدا، چـەندین دوژمـنی بـۆ دروست ببوو. کە دیارترینیان ئەندامانی "کابینەی چێشتخانەکە"ی ئـەتاتورك بـوو. ئەوانـەی دەیانویـست بـەو شـێوەیە لـە عیـسمەت رزگاریـان بێـت کـە (بیکـەن بـە بـاڵیۆزی تورکیـا لـە واشنگتۆن) و هەڵبژاردنی نوێ بۆ ئەنجومەن رابگەیەنن. ئەو ئەنجومەنـەی کـە دەبـوو جێنـشین بـۆ ئـەتاتورك دەستنیـشان بکـات و تـا ئـەو کاتـەش پڕبـوو لـە لایـەنگرانی عیـسمەت. هـەروەها قـسەش لەسـەر وەسـێتنامەیەکی سـەرۆك هـەبوو کـە تێیـدا دژایـەتیی خـۆی بـۆ جێنـشینیی عیسمەت راگەیاندبوو.[67]

هـەموو ئـەم هەوڵانـە، سـەلماندیان کـە بێئاکـامن، مـستەفا کـەمال پاشـا ئـەتاتورك لـە ١٥ی نۆڤەمبـەری ١٩٣٨دا لـە کۆشـکی "دۆڵمـەباهچ" لـە ئەسـتەمبوڵ مـرد، کـەماوەی چـەند مـانگی کۆتـایی بـە نەخۆشـیی لـەوێ بەسـەر بـرد. لـە ١١ی نۆڤەمبـەردا ئەنجومـەنی نەتـەوەیی عیـسمەتیان هەڵبـژارد وەك دووەمـین سـەرۆك کۆمـار. جێنـشینی عیـسمەت بـۆ چـوار فاکتـەر دەگەڕێتەوە: بایاری سەرەك وەزیر ئامادەنەبوو لەگـەڵ نـەیارانی عیسمەتدا هاوکاریی بکـات (بایار لـەم ماوەیـەدا لەگـەڵ عیسمەتدا لـە پەیوەندییـدا بـوو)، نـەیارانی عیـسمەت نـەیانتوانی کاندیـدێکی متمانەپێکراوو شیاو بهێنن، ئەو راسـتییەی کـە نوێنـەرانی پارلـەمان و هـەروەها بیرۆکراتیـی پـارتیی، زۆربـەیان لەلایـەن عیـسمەتەوە چـەند سـاڵێك لـەوەپێش لـەو جێگایانـەدا دانرابــوون و دەســـتنیژی ئـــەو بـــوون. هـــەروەها بڕیـــاری فەرمانـــدە ســـەربازییەکان بـــۆ پـشتگیرییکردنی ئینۆنـو، هـەروەها "فـەوزی چـەکمەك"ی سـەرۆکی ئـەرکانی گشتیی ئامـادە نـەبوو خـۆی وەك کاندیـدێك رابگەیـەنێت، هەرچـەندە پێـشتر راگەیەنـدرابوو کـە لـە کـاتی خۆکاندیدکردنیدا بەشێکی بەرچاوی ئەنجومەن پشتگیریی لێدەکات.

---

[67] Andrew Mango (1999) *Atatürk*, London: John Murray, 524, basing himself on the memoirs of Hasan Rıza Soyak.

کەلاکی ئەتاتورک لەنێو شین و گابۆڕێکی بەرفراواندا بۆ ئەنکەرە هێنراو بەشێوەیەکی کاتی لەنێو مۆزەی ئیتنۆگرافیادا نێژرا. لە ساڵی ١٩٥٣دا، دواجار لە مەزارێکی پڕشکۆدا کە دەکەوێتە گردێك لە دەرەوەی پایتەخت گۆڕبەگۆڕکرا، کە نها لە ناوەڕاستیدایە.

سەرەخۆشیی

لەسایەی کاریگەریی مێژوونووسیی فەرمیی تورکیادا(دواجار لە گوتارە دوورودرێژەکەی ئەتاتورك خۆیدا) مێژوونووسان وا دێتە پێش چاویان کە دەرکەوتنی تورکیای هاوچەرخ تەنیا زادەو دەستکەوتی تێکۆشانی تاکەکەسێکە. خوێنەر لەم کتێبەدا تێبینیی ئەوە دەکات کە هەوڵدراوە چەندین وێنەی جیاواز رەنگ بکرێت. وێڕای ئەو راستییەی کە گومان هەیە لەوەی داخۆ تورکیا بێ تاکتیگەلە وردو گونجاوە ناوازەکانی ئەتاتورك، بێ دڵرەقیی، واقعبینیی و درککردنی ئامانجەکان لەلایەن ئەتاتورکەوە وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ ژیانی هەبووایە. ئەو تاکو ساڵی ١٩١٩ ئەندامێکی ئەڵقەی نێوخۆیی (ك.ی.پ) بوو، کە وەك ئەفسەرێکی پایەبڵندی درەوشاوەو فەرماندەیەك، هەروەها وەك سەرکێش و بەرزەفڕو خاوەن خولیا ناسرابوو. رۆڵی ئەتاتورك لە پاش ١٩٢٥دا دەتوانرێت لە دوولاوە هەڵبسەنگێنرێت، لەلایەك هەوڵی بوێرانەی لە بەدەستهێنانی بازدانێك لە هاوچەرخکردنی کۆمەڵگای تورکیی و هەروەها قۆناغی پاشەکشە لە پەرەسەندنی پێگەیەشتنی دەزگا سیاسییە دیموکراتییەکان لە تورکیا. بەڵام ئەستەمە گومان لەوەدا بکرێت کە ئەتاتورك بەشێوەیەکی رەها کەسایەتییەکی شیاو لە شوێنێکی شیاودا بوو لەماوەی مەزنترین قەیرانی مێژووی وڵاتەکەیداو زیاتر لە هەر کەسێکی دیکە رۆڵی لە ژیانەوەو مانەوەی وڵاتەکەیدا بینی.

عیسمەت ئینۆنو وەك سەرکردەیەکی نەتەوەیی

لە دەمی مردنی ئەتاتورکدا بۆچوونێکی بەربڵاوی وا هەبوو داخۆ هیچ گۆڕانێك لە سیاسەتدا دێتە کایەوە یاخود تەنانەت کۆمارەکە وەك خۆی دەمێنێتەوە. هەرچەندە، هەرزوو ئاشکرابوو کە عیسمەت ئینۆنو مەبەستی بوو لەسەر هەمان بنەمای سیاسەتی ئەتاتورك بەردەوام بێت. پێگەی ئەو وەك رابەرێك لە کۆنگرەیەکی نائاسایی پارتەکەیدا لە دیسەمبەری ١٩٣٨دا بە فەرمیی راگەیەندرا، ئەو کۆنگرەیەی تێیدا یاسای نێوخۆیی پارتەکە گۆڕینی بەسەرداهات و بە شێوەیەك (ئەتاتورك وەك سەرۆکی نەمری پارتەکە) دانرا، لەکاتێکدا ئینۆنو

وەك (سەرۆكی بەردەوامی پارتەكە) نازناوی "میللی شەف/سەرۆكی نەتەوەیی" كە جاروبار لە ١٩٣٠یەكاندا بۆ ئەتاتورك بەكاردەهات، نها بووە نازناوی فەرمیی ئینۆنو.

عیسمەت بۆ چەند مانگێك بایاری وەك سەرەك وەزیر هێشتەوە، بەڵام لە ٢٥ی یەنایەری ١٩٣٩دا بایار دەستلەكاركێشانەوەی خۆی پێشكەشكرد. هۆكاری سەرەكییش بۆ ئەوە بریتیبوو لەو جیاوازییەی لە دیدی هەریەك لە سەرۆك‌و سەرەك وەزیر سەبارەت بە سیاسەتیی ئابووریی هەبوو. بەڵام ئینۆنو لە ڕێگەی هاندانی هەڵمەتێكی ڕاگەیاندن، لێپرسینەوەو دادگاییكردن بۆ لەقاودانی ئەو كاریگەرییەی كە لەماوەی ١٩٣٧-١٩٣٨ لەدەسەڵاتدا بوو، ئەوەی ژیانی كابینەكەی ئەستەم كرد. هەروەها ئینۆنو خوازیاربوو بنەمای سیاسەتەكانی خۆی فراوانبكات بەوەی كە ئاشتەوایی لەگەڵ ڕێبەرانی جوڵانەوەی سەربەخۆییدا بكات، ئەوانەی لە ساڵی ١٩٢٦دا وەدەرنرابوون. دووان لەوانە: عەلی فوئاد جێبیسۆی‌و ڕەفعەت بالی بوون. لەدوا ساڵەكانی ژیانی ئەتاتوركدا لەگەڵ ناوبراودا ئاشتییان كرد، بەڵام ئەوانی دیكەیان هێشتا لەزینداندا بوون. ژمارەیەكیشیان لە ساڵی ١٩٢٦ەوە لە دەرەوە ژیانیان بەسەر دەبرد. ئەوانە گەڕانەوە وڵات‌و لە پارلەماندا كورسیان درایە.

پاش جەلال بایار، دكتۆر ڕەفیق سەیدام بووە سەرەك وەزیرو تا مردنی لە ژوئیەی ١٩٤٢دا لە پۆستەكەیدا مایەوە. پاش ئەو شوكرو سەرەجئۆغلو شوێنی گرتەوەو تا ساڵی ١٩٤٥ لەدەسەڵاتدا مایەوە. بەڵام لە تەواوی ئەو ماوەیەدا كە لە ڕاستییدا ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیی تێدا بوو، عیسمەت ئینۆنو دەسەڵاتی تەواوی بەدەستەوەبوو، سەرەك وەزیرەكەشی (كە لە هەمان كاتدا هەمیشە جێگری سەرۆكی پارتەكەش بوو) ئەو سیاسەتانەی جێبەجێدەكرد كە لەلایەن سەرۆكەوە دیاریدەكرا.[٦٨]

ڕژێمی توركیی لە ١٩٣٠یەكان‌و ١٩٤٠كاندا، ئەوەی تایبەتمەندییە گشتییەكانی لەسەرەوە ڕوونكراوەتەوە، لە زۆر ڕووەوە هاوشێوەی ڕژێمە دەسەڵاتسەپێنەكانی دیكە بوو لەم قۆناغەدا لە باشووری ئەورووپادا (وەك ڕژێمەكانی سالازار لە پورتوگال، فرانكۆ لە ئیسپانیا، هەروەها میتاخاس لە یۆنان) دەركەوتن. هەرچەندە ئەوەی ڕژێمەكەی توركی لەوان جیادەكردەوە ئەوە بوو كە لە ڕووی كەلتووریی‌و ئاینییەوە كۆنەپارێز نەبوو. بەڵكو بە پێچەوانەوە كاری بۆ شۆڕشێكی قووڵی فەرهەنگی لەنێو كۆمەڵگەیەكی ئاینیی داخراودا

---

68 Selim Deringil (1989) Turkish foreign policy during the Second World War: an 'active' neutrality, Cambridge: Cambridge University Press, 56–7.

دەکـرد. بەدڵنیاییـەوە، نموونـەی گـرنگترین دیکاتۆرەکـانی دەریـای سـپی ناوەڕاسـتی وەك فاشـستیی ئیتـاڵیی بـۆ ڕێبەرایـەتیی تـورکیی بایەخـدار بـوو. ئـەو شـێوازەی کـە مۆسـۆلینی یەکێتیی نەتەوەیی پێ بەدیهێناو کۆمەڵگەی ئیتـاڵیی پـێ چالاککرد، لە تورکیا کاریگـەریی خۆی هەبوو(وەك بەراستیی لە چەند وڵاتێکـی دیکـەی ئەوروپا کاریگـەریی هـەبوو). هـەروەها ژمارەیــەك یاســای نــوێ لــە ســایەی کۆمارەکــەدا دەرچــوون کــە دەقــاودەق کــۆپی یاســا تەشریعییەکانی ئیتاڵیای فاشستیی بوون.

لێکچوونێکی فرە لەنێوان ڕژێمی فاشستیی ئیتاڵیی و کەمالیستەکاندا هـەبوو: نەتەوایـەتیی تونــدڕەو، کــە هاوکــات بــوو لەگــەڵ بــە ڕەواییــدان بــە ئەفــسانە مێژووییــەکان و گوتــارە ڕەگەزپەرسـتییەکان. تایبەتمەنـدیی دەسەڵاتـسەپێنیی ڕژێمەکـەو هەوڵـدان بـۆ دامەزرانـدنی پاوانکارییـەکی تـەواو گـشتگیری شـانۆی سیاسـیی و کۆمەڵایـەتیی و کـەلتووریی وڵات. ئـەو تاکپەرستییەی کـە سـەبارەت بـە مۆسـۆلینی لەلایـەك و ئـەتاتورك و ئینۆنـو لەلایـەکی دیکـەوە پــەرەی پێــدرابوو، هــەروەها جەختکردنــەوە لــە یــەکێتیی و هاوبەســتەگیی نەتــەوەیی و ڕەتکردنەوەی ململانێی چینایەتیی.

وێڕای ئەوەش، جیاوازیی لەنێوان ئەو دوو ڕژێمـە لـە لێکـچوونەکانیان مـەزنتر بـوو. فاشـیزم وەك جوڵانەوەیـەکی ڕەسـەنی جـەماوەریی پەیـدابوو (هەڵبەتـە بـەرێکخراویی)، ئـەویش وەك کاردانەوەیـەك بـۆ ئـەو دژوارییـەی لـە ئاکـامی شۆڕشـی پیـشەسازییەوە بەسـەر کۆمەڵگـەی سونەتییدا هاتبوو، هەروەها بۆ ئەو مەترسییەی کە سۆشیالیستەکانی لەسـەر چینی ناوەند دروسـتیانکردبوو. ڕژێمــی تورکــە لاوەکــان لــە تورکیــا سیاســەتەکانی خۆیــان لەســەرەوە بێبایەخانە بەسەر خەڵکدا سەپاندبوو. پێچەوانەی فاشیستەکانەوە، کەمالیستەکان هـەرگیز هــەوڵیان نــەدا جــەماوەرێکی بــەرفراوان کۆبکەنــەوەو بــە بــەردەوامیی بــۆ ئامانجــەکانیان بەگەڕبخـەن. هـەروەك ئامـاژەی پێدراوە لـە هـەموو ئـەو گوتارانـەی کـە لـەم سـاڵانەدا لەلایـەن مـستەفا کەمالــەوە گــوتراون، هیــچیان بەشــێوەی فاشیــستەکان لەبــەردەم جــەماوەرێکی خرۆشـاودا پێـشکەش نـەکراوە. لەکاتێکـدا دەوڵـەتی کەمالیـستی بێگومـان سروشـتێکی دەسەڵاتسەپێنیی و تۆتالیتاریی هەبوو، بوونی سـەرکردەیەکی هەمـەکارەو خـاوەن دەسـەڵاتی تـەواو نـەبووەهۆی ڕۆیـشتنی بـەو ئاراسـتەیەی بنـەما سیاسـییەکانی لەڕێگـەی شـەرعییەتی

سەرکردەوە بەڕێوەبچێت و وەك "بنەماکانی سەرکردە" دەربکەوێت. ئەتاتورك خۆی بەتوندیی پێیناخۆش بوو پێی بگوترێت "دیکتاتۆر".[٦٩]

رووخساری سیستمی دیموکراتیی بە پارلەمان و هەڵبژاردنەوە بە وریاییەوە لە شوێنی خۆیان مانەوە، یەك لە جیاوازییەکانی کە دەگونجێت زۆر بەرچاوبێت و لە نموونە ئیتاڵییەکەی جیا بکاتەوە بریتییە لە کەمیی گوتارە سەربازیی و فراوانخوازیی (یان رزگارکەرانە) هەروەها سیاسەتەکانی لە حاڵەتی تورکییدا بەو پەڕی وریاییەوە، سیاسەتێکی بەرگرییخوازانە و واقعبینانەی رێبەرایەتیی تورکیا بووە.

سیاسەتەکانی چاکسازیی ١٩٢٥-١٩٣٥: سێکیولاریزم و نەتەوایەتیی

لەبارەی سێکیولاریزمەوە کە یەکێکە لە تایبەتمەندترین رەگەزەکانی چاکسازیی کەمالیستەکان، سێ بوار دەتوانرێت جیابکرێتەوە، یەکەم سێکیولاریزەکردنی دەوڵەت، خوێندن و یاسا، هێرشکردنە سەر قەڵای سونەتیی دامەزراوە ئیسلامییەکان کە "عولەمایە". دووەم هێرشکردنە سەر سیمبوڵی ئاینیی بەشێوەیەك شوێنگرتنەوەی بە سیمبوڵی شارستانییەتی ئەورووپیی. سێیەم سێکیولاریزەکردنی ژیانی کۆمەڵایەتیی و هەروەها پەلاماردانی ئیسلامی میللیی.

دەتوانرێت ئەوە بخەمڵێنرێت کە یەکەمین شەپۆلی چاکسازیی کەمالیستەکان کۆتایی بە پرۆسەی سێکیولاریزەکردنی دەوڵەت، خوێندن و یاسا هێنا. ئەوەی سەدەیەك پێشتر لە

---

[69] مەسەلەی داخۆ کەمال ئەتاتورك دیکتاتۆر بووە لە تورکیای کەمالییدا بابەتێکی هەستیارە، پێشتر رەجەب بەکیر سەبارەت بە چەکی "شەف/رابەر" زۆری روون کردۆتەوە، بەڵام خۆی لە هەر گفتوگۆیەك لەبارەی دیکتاتۆرەوە بواردووە.

Recep Peker , (1935) *İnkılap dersleri notları* (Ankara: Ulus, 65–6).

(دیارە لەسەردەمی هاوچەرخدا چ دیکتاتۆرێك نە ستالین و نە هێتلەرو نە مۆسۆلینی یان مۆگابی، سەدام حوسێن و هاوشێوەکانیان ناوی دیکتاتۆریان لەخۆیان نەناوەو هەربە هەڤاڵ و رابەرو سەرۆك و ئەو شتانە ناوبراون. بەبڕوای ئێمە دیکتاتۆر بەمانای سەپێنەرێکی ملهوڕی تاکڕەودێت کە بەهێز دەسەلات وسیاسەت و بۆچوونەکانی خۆی و هاوبیرەکانی بسەپێنێت و بڕوای بە ئازادییەکانی تاك و کۆمەڵگا نەبێت و فرەرەنگیی قبوڵ نەکات و جا ئەو دیکتاتۆرییە نەتەوەیی یاخود ئاینیی ئان چینایەتیی بێت فەرقێك ناکات. لەم رووەشەوە ئەتاتورك ئەوەندەی خەسڵەتی هاوبەشی لەگەڵ دیکتاتۆرە بەدناوەکانی جیهاندا هەیەو لەوانەوە نزیکە، هەرگیز ئەوەندە لە سەرکردەکانی جیهانی دیموکراتیی و وڵاتانی ئازاد نزیکایەتییەکی نیە. تەنانەت رەزاشای دیکتاتۆری ئێران یەك لەوانە بوو بە ئەتاتورك مەعجەب بوو و لاسایی ئەوی دەکردەوە، هەربۆیە ئێمە بە دیکتاتۆری دەزانین و بەڵگەش بۆئەوە فرەیە/سەردەشتیی)

سـایەی سـوڵتان مـەحموود دەسـتپێکردبوو، هـەروەها لەسـایەی (ك.ی.پ) و فەرمانڕەوایەتییان لەماوەی ١٩١٣-١٩١٨دا لە تەواوکردن نزیکبوویەوە. هەڵوەشاندنەوەی سـەڵتەنەت و خەلافـەت، راگەیانـدنی کۆمـارو دەسـتووری نـوێ لـە مـاوەی ١٩٢٢-١٩٢٤ دواقۆناغی سێکیولاریزەکردنی دەوڵەت بوو، ئەوکاتە دوا مۆری لەم گەشەکردنە درا، کاتێك لە دەستووری ١٩٢٨دا ئەو بەندە لابرا کە ئیسلامی وەك ئاینی دەوڵەت دانابوو.[٧٠]

تەنانـەت پـێش لـەدایکبوونی کۆمـاریش، رۆڵـی"شـەریعەت" تـەواو سـنووردارکرابوو، بەشێوەیەك تەنیا لە بواری یاساکانی خێزاندا مایەوە. ئەم بەشەی یاسا لە گرتنەبەری یاسـای مـەدەنیی سویـسریی و یاسـای سـزادانی ئیتـاڵیی لـە سـاڵی ١٩٢٦دا لـە یاسـا تایبەتییەکانی عولەماوە وەرگیراوە. یاسای سزادانی پێکهێنانی رێکخراوی لەسەر بنەمای ئـاینیی قەدەغـەکرد. سیـستمی فێرکـردن و پـەروەردە کـە لـە سـایەی (ك.ی.پ) دا نزیکـەی هێنرابـووە ژێـر دەسـەڵاتی وەزارەتـی فێرکـردن، ئەمێـستا بەتـەواوەتیی لەرێگـەی یاسـای یەکخـستنی فێرکردنـەوە لـە مـارتی ١٩٢٤ەوە سـێکیولاریزەکرا. لەهـەمان کاتـدا، "مەدرەسـە/خوێندنگـە ئاینییـەکان" هەڵوەشێنرانەوە، شوێنەکانیشیان کرابە "خوێندنگـەی گوتاربێژان" و هەروەها کۆلێجی لاهوت لە زانکۆی ئەستەمبوڵ بنیاتنرا.

هـەروەها لەسـاڵی ١٩٢٤دا هەڵوەشـاندنەوەی پێگـەی شـکۆمەندی شەیخولئیـسلام بـەخۆوەبینی. دوو بەڕێوەبەرایـەتیی لەشـوێنیان دانـران کـە "بەڕێوەبەرایـەتیی کاروبـاری ئـاینیی" و "بەڕێوەبەرایـەتیی ئـەوقاف"بـوون. هـەر دوو بەڕێوەبەرایەتییەکـە بەتونـدیی بـە ئۆفیـسی سـەرەك وەزیـرەوە پەیوەسـت بـوون. پێکهێنـانی ئـەم بەڕێوەبەراتییانـە بـە ئاشـکرا دەریدەخات کە خواستی کەمالیستەکان بۆ سێکیولاریزم زۆر جیاکردنـەوەی دەوڵـەت و ئـاین نەبوو هێندەی دەستبەسەرداگرتنی ئاین بوو لەلایەن دەوڵەتەوە.

دووەمین بوار کـە سێکیولاریزمی تێدا روودا بریتیبـوو لـە سیمبوڵە ئاینییـەکان. ئـەوەش چـەند هـەنگاوێکی رووخـسارئامێزی گرنگـی لـەخۆگرتبوو وەك قەدەغـەکردنی کـڵاوی سونەتیی(فێس و سەراشەکە)ی پیاوان لە ساڵی ١٩٢٥ و سنووردارکردنی جبەو عەبای چنراو لەکاتی نوێژکردن لە مزگەوتەکاندا کە لە سێپتەمبەری ئەو ساڵەدا بریاری لێدرا. هـەروەها وروژاندنی ئەو هێرش و پەلاماردانـەی ئەتاتورك و شوێنکەوتووانی دژی پەچەو سەرپۆش

---

[70] هەرچەندە ئەوەی زۆربەی جار لێی بێئاگان ئەو راستییەیە کە لە دەستووری ساڵی ١٩٢٤دا ئیسلام تەنیا ئاینی فەرمیی دەوڵەتە. دەستوورە کۆنەکەی عوسمانیی هیچ ئاماژەیەکی بۆ ئاینی فەرمیی دەوڵەت تێدا نیە.

(هەرچەندە ئەمە لەواقیعدا هەرگیز قەدەغە نەکرا). هەروەها بۆ نموونە، بریاری ساڵی ١٩٣٥ کە رۆژی شەمەی لەبری هەینی کرد بە رۆژی پشووی فەرمیی.

ئەوەی لە گوتە تایبەتییەکانی ئەتاتورک خۆیەوە ئاشکرادەبێت ئەوەیە کە ئەو هەنگاوانەی لەبواری وەك قەدەغەکردنی جلوبەرگی ئاینییەوە دەنران زیاتر زادەی ئەو خواستەبوو بۆ ئەو ئیدعایەی کە سەبارەت بە هەموو دەربڕینە دیارەکانی دەسەلاتو پاوانکردنی دەوڵەت (هەروەها کارمەندە یەك رووخسارو بەرگەکان) هەروەك ئارەزوویەك بۆ سێکیولاریزەکردنی کۆمەڵگا بوو.

وێڕای ژمارەیەك چاکسازیی دیکە کە سیمبوڵیی بوون تایبەت بە ئاین نەبوون، وەك بەکارهێنانی رۆژمێری رۆژئاوایی لە ساڵی ١٩٢٦دا، سیستمی ژمارەیی رۆژئاوایی لە ١٩٢٨دا، هەروەها کێشو پێوانە رۆژئاواییەکان لە ١٩٣١دا نەك تەنیا رووخسارێکی نوێی ئەوروپایی بە تورکیا بەخشیی بەڵکو پەیوەندییکردنی لەگەڵ رۆژئاوادا بۆ ئاسانتر کرد. هەروەها هەنگاوێکی دیکەبوو بۆ قرتاندنی پەیوەندیی لەگەڵ جیهانی ئیسلامییدا. ئەو گۆڕانکارییانەی لە پێگەی ژناندا روویاندا، لە رووی ئاینییەوە مانای خۆی هەبوو، یاخود لانی کەم لای زۆرینەی خەڵك وا هەستی پێکرا. لەسەرو هەموویانەوە، ئەم گۆڕانکارییانە تەنیا بەرجەستەی لە ئازادیی فەرمیی ژنان (مافی دەنگدان) ناکات، بەڵکو هەروەها لە هەڵکشانی ئەو رۆڵە چالاکە نوێیەی لەبوارە جیاوازەکاندا بۆی هاتەپێش وەك: ژنانی شارەزاو لێهاتوو، ژنانی فڕۆکەوان، گۆرانیبێژەکانی ئۆپێراو شاجوانەکان.

پێدانی نازناو بە خێزانەکان لە ساڵی ١٩٣٤دا هەنگاوێکی پێشکەوتووانە بوو لە سیستمی تۆمارکردنی ناووخێزانەکاندا، ئەنجومەن نازناوی "ئەتاتورك/باوکی تورك"ی بە مستەفا کەمال بەخشی، ئەو نازناوەی کە بۆ خۆیو نەوەکانی تەرخانکرا. لەبەرئەوەی مستەفا کەمال دوای مردنی، منداڵی بەجێنەهێشت، هەربۆیە هیچ تورکێکی دیکە ئەتاتورکی وەك نازناوێك هەڵنەگرت.

لەوانەیە کاریگەرترین هەنگاو گرتنەبەری ئەلفو بێی لاتینیی بێتلە ساڵی ١٩٢٨دا. تورکیی عوسمانیی بە ئەلفو بێی "عەرەبیی/فارسیی" دەنووسرا. ئەوەش بۆ عەرەبییو فارسیی لەباربوو کە سێچارەکی نووسراوی تورکیی عوسمانیی پێکدەهێنا. ئەوەی بۆ دەربڕینی هێندێك وشەو چەکی تورکیی فرە نەشیاو بوو.

زمانی عەرەبیی لە پیتە نەبزوێنەکاندا یەکجار دەوڵەمەندەو لە پیتی بزوێندا کزە، لەکاتێکدا تەواو پێچەوانەی ئەمە بوو. ئاکامەکەشی ئەوەبوو کە تورکیی عوسمانیی بۆ تاکە

دەنگێك چوارنیشانەی جیاوازی هەبوو، لەکاتێکدا هێندێك دەنگ هەبوو کە دەربڕینیان بە نیشانە ئەستەم بوو. کاتێك بە پەیدابوونی میدیای نوێی وەك ڕۆژنامەو تەلەگراف لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەمدا بایەخی زمانی نووسراو بووە ئامرازێکی بایەخداری پەیوەندییکردن. چاکسازییش لە ئەلف و بێی دا بووە بابەتێکی پێویست. یەکەمین هەوڵ لەو بوارەدا لەلایەن "مونیف پاشا"وە بوو، کە یەك لە پیاوە دەوڵەتییەکانی تەنزیمات بوو. ئەویش لە باسێکیدا لە ساڵی ١٨٦٢دا.[71] لەماوەی قۆناغی دووەمی دەستووریدا چەند نووسەرێکی تورك"حوسەین جاهید یالچین، عەبدوڵا جەودەت، جەلال نوری ئیلەری" هانی بەکارهێنانی ئەلف و بێی لاتینییان دا، لەکاتێکدا ئەنوەرپاشا ئەزموونی لەگەڵ چاکسازیی لە نووسراوی عوسمانییدا هەبوو، ئەوەی لەلایەن سوپاوە تاقیکرایەوە، لەساڵی ١٩٢٣بەرەوسەر، زنجیرەیەك گفتوگۆ لەمەڕ ئەم بابەتە ئەنجامدرا. لە ئەزمیر کۆنگرەی ئابووریی هەروەها لە فێبرایەری ١٩٢٤دا لە ئەنجومەن. لەو کاتەدا هێشتا نارەزایەتییەکی فرە لەنێو ناوەندە کۆنەپارێزو ئاینییەکاندا دژی بەکارهێنانی ئەلف وبێی لاتینیی لەگۆڕێدا بوو. بەڵام لە ساڵی ١٩٢٥ەوە ناحەزانی ئەم کارە بێدەنگکران. لەوەش زیاتر، لە ساڵی ١٩٢٦دا، کۆمارە تورکییەکانی یەکێتیی شورەویی بڕیاریاندا کە ئەلف و بێی لاتینیی بگرنەبەر، ئەوەش هانی گەنگەشەکردنی ئەو بابەتەی لە تورکیاشدا.

کۆمسیۆنێك لەهاوینی ١٩٢٨دا بەسەرۆکایەتیی مستەفاکەمال خۆی راپۆرتێکیان لەسەر ئەو بابەتە ئامادەکردو لە ٩ی ئوتدا سەرۆك بەفەرمیی بۆ یەکەمین جار رایگەیاند کە نووسینی تورکیی دەبێت شوێنی ئەلف وبێی عوسمانیی بگرێتەوە،"ئەلف و بێی ئامادەکراو" راگەیەندراو لەماوەی چەند مانگی داهاتوودا، مستەفا کەمال خۆی چەند سەردانێکی بەنێو وڵاتدا ئەنجامدا تا ئەو پیتە نوێیانەیان بۆ شیبکاتەوەو ئامۆژگاریی هەرکەسێك بکات کە بەزوویی فێری بن و هاونیشتمانانی دیکە فێربکەن. لە ١ی نۆڤەمبەردا یاسایەك دەرچوو کە بەکارهێنانی ئەو ئەلف وبێیەی لە پەیوەندییکردنی رۆژانەدا لە ١ی یەنایەرەوە سەپاند.

لەکاتێکدا گەنگەشەیەکی باشیی نەتەوەییانە بۆ گۆڕان لەگۆڕێدابوو، بێگومان ئەو هۆکارەی کە مستەفا کەمال و شوێنکەوتەکانی وا بەگوڕ بۆ ئەو مەسەلەیە تێدەکۆشان مەسەلەیەکی ئایدۆلۆژیی بوو. هێشتا ڕێگەیەکی دیکە هەبوو بۆ دابڕینی کۆمەڵگەی تورکیی لەسەردەمی

---

[71] بۆ پوختەی ئەو هەوڵانەی سەبارەت بە گۆڕینی ئەلف وبێی عوسمانیی دراون ، بروانە:
Hüseyin Yorulmaz (1995) *Tanzimattan cumhuriyete alfabe tartışmaları*, Istanbul: Kitabevi.

عوسمـانیی و هـەروەها کـەلتووری سـونەتیی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـتی ئیـسلامیی و سـەرلەنوێ ئاراستەکردنی بەرەو رۆژئاوا. گۆڕانەکە بەخێراییەکی سەرسوڕهێنەر ئەنجامدرا و لە کۆتاییدا بەشـێوەیەکی بـەربڵاو پەسـەند کـرا، بـەڵام کاریگـەریی لەئاسـت نەخوێندەوارییـدا بێهیـوایی لێکەوتەوە. هەوڵێکی فرە مـەزن بۆ بڵاوکردنـەوەی خوێنـدەواریی (بـە ئەلف‌وبێیـە نوێیەکـە) و لـە رێگـەی "میللـەت مەکتەبلـەر/خوێندنگـەی گـەل"ەوە لـەنێو تێگەیـشتوواندا درا. بـەڵام نـەبوونی فێرکردنـی بنـەرەتیی لـەنێو گوندەکانـدا مانـای ئـەوەبوو کـە رادەی نەخوێنـدەواریی هێشتا بـەرزە. تەنانـەت بـە بـەراوردکردن لەگـەڵ وڵاتـانی تازەپێگەیـشتووی دیکـەدا. لەسـاڵی ١٩٩٠دا هێـشتا ٣٥ لەسـەدی خـەڵك نەخوێنـدەواربوون. ئەوانـەی کـە پـێش سـاڵی ١٩٢٨ بـە شـێوازە کۆنەکـە فێـری خوێنـدەواریی ببـوون. لـە نامـە تایبـەت و یاداشـت و نووسـینی بیرەوەرییەکانی رۆژانەیاندا تا ساڵی ١٩٦٠ هەمان شێوازە کۆنەکەیان بەکاردەهێنا.

سەرکەوتن لە چاکسازیی ئەلف‌وبێ هەموو ئەوانەی هاندا کە خوازیـاربوون لـە زمانەکەشدا چاکسازیی بکەن. لە سەدەی نۆزدەیەمەوە کەلێنی نێوان دەستەبژێری عوسمانیی لەگەڵ ئەو زمانـە سـادە خۆماڵییـەی دانیـشتووانی تورکـدا تـا دەهـات فـراوانتر دەبـوو. هەوڵـدان بـۆ نزیکخـستنەوەی زمـانی نووسـراو لـە زمـانی گـوتراو لـە ناوەراسـتی سـەدەی نۆزدەیەمـەوە لەلایـەن عوسمانییـە لاوەکانـەوە دەسـتپێدەکات، ئەوکاتـە یەکـەمین رۆژنامـە عوسمانییـەکان رۆڵی پێشەنگیان تێدا بینی. ئەم خواستە لەسەردەمی (ك.ی.پ)دا بـەهێزبوو. زیاگۆکالـپ و یاوەرانی هانی شـوێنگرتنەوەی رەگـەزەکانی گرامـەری عـەرەبیی و فارسییان لـە زمانەکـەدا بـە گرامـەری تایبـەت بـە زمـانی تـورکیی دەدا و خوازیـاری وەلانـانی چـەمکە هاوشـێوەکان بـوون. بـەڵام بـە پێـچەوانەی پەتییخوازەکانـەوە، ئـەو چـەمك و وشـە عـەرەبیی و فارسـییانەیان پەسەندکرد کە ببوونە بەشێك لە زمانی رۆژانە.

دوای چاکسازیی ئەلف‌وبێ، لەبەر چەندین هۆ پەتییخوازیی بەتوندیی هاتە پێش. بە پلـەی یەکـەم، سـەرکەوتن لـە چاکـسازیی ئـەلف‌وبێدا هـانی ئـەو بیرۆکەیـەی دا کـە ئـەم شـێوازە (شـۆڕش بـە بڕیـار) شیاوە. بەپلـەی دووەمـیش، سروشـتی نووسـینە نوێیەکـە پـەیتییخوازیی هاندا. بەچەشنێك مەبەست لێی وەڵامدانـەوە بـەو دەنگـە راسـتیینانەی تـورکیی گـوتراو بـوو، نـەك گواسـتنەوەی هـەمان شـێوازە کۆنەکـەی نووسـینی عوسمـانیی بـە پیتـە نوێیـەکان. لەئاکامیشدا بەشێك لەو چەمك و شانەی لە بنەڕەتدا عـەرەبیی و فارسـیی بـوون بەشـێوەیەکی نەناسـراو و نـاڕوون لـە نووسـینە نوێیەکـەدا دەرکـەوتن. لـە پلـەی سێیەمیـشدا، چارەسـەری

رادیکاڵی پەتییخوازەکان –بۆلابردنی هەموو وشە عەرەبیی و فارسییەکان لە زمانەکەداو داتاشینی وشەی تورکیی–لەگەڵ ئارەزووی نەتەوەییە توندڕەوەکانی ١٩٣٠کاندا دەهاتەوە.

لە ساڵی ١٩٣٢دا، مستەفا کەمال دەستیکرد بە بانگێشتکردنی یەکەمین کۆنگرەی زمانەوانیی تورکیی. لەو کۆنگرەیەدا هات و هەرایەکی زۆر لەنێوان پەتییخوازەکان و میانڕەوەکان و هەروەها کۆنەپارێزەکاندا پەیدابوو. میانڕەوەکان پێیان وابوو کە زمان لە ڕێگەی شۆڕشەوە یان بە بڕیارو سەپاندن ناگۆڕێت. ئەوەش بە شێوەی هێرشێکی ناڕاستەوخۆ دژی ئەو گۆڕانە شۆڕشگێڕییانەی کە ڕاستەوخۆ سەرۆك هانیدابوون و وەك نیشانەیەکیش بۆ عەقڵییەتی دژە شۆڕشگێڕانە لێکدرایەوەو بەرپەرچدرایەوە. هەر بەرنامەیەکی چاکسازیی ئامادەکراو کۆمەڵەیەکیش بۆ کۆڵینەوەی زمانی تورکیی(تورك دیلی تەتقیق جەمعیەت/کۆمەڵەی وردبینیی زمانی تورکیی) لە دواتردا دامەزرێنرا کە پاشتر بووە(تورك دیلی کورمو/کۆمەڵەی کۆڵینەوەی زمانی تورکیی). ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە بە پەرۆشەوە کەوتنە کۆکردنەوەی چەمك و وشەکان لە زارەکان، سەرچاوە ئەدەبییە کۆنەکان، تەنانەت زمانی تورکیی لە ئاسیای ناوەڕاست بۆئەوەی لەبری چەمکە عوسمانییەکان دایانێن.

جوڵانەوەکە هەرزوو گرفتی هاتەپێش، دانیشتووانەکە تەنیا بەشێك لەو وشە نوێیانەیان بەکاردەهێنا و لەپاڵ ئەو وشانەدا دایاندەنا کە دەبوایە شوێنی بگرتانایەتەوە، ئەوەش مانایەکی جیاوازی دەدا بەو وشانە. زمانێکی داتاشراوی ئاڵۆز پەیدا ببوو. مستەفا کەمال خۆی بەو زمانە تەواو ئاڵۆزە نوێیە چەند گوتارێکی لە ساڵی ١٩٣٤ دا پێشکەشکرد، بەڵام لە ساڵی ١٩٣٥دا زیاتر بۆ زمانێکی سونەتیی بایدایەوە.[72] جوڵانەوەی چاکسازیی زمان بەشێوەیەکی کاتیی لەو تەنگەژەیە ڕزگاریی بوو، ئەویش بە گرتنەبەری "گوینەش دیلی تیۆریسی/تیۆری ڕۆژی زمان". ئەم تیۆرە پێیوابوو کە هەموو زمانەکان لە بنەڕەتەوە لەیەك سەرچاوەی سەرەتاییەوە هەڵدەقوڵێن کە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە قسەی پێکراوە. زمانی تورکییش شورەیەکە لەنێوان گشت زمانەکان و ئەو زمانە سەرەتاییەیە، بەوەش هەموو زمانەکان لە ڕێگەی زمانی تورکییەوە لەو زمانە سەرەتاییەوە پەرەیانگرتووە. ئەم تیۆرە لەلایەن"کڤێرجیس"ناوێکی ڕۆژهەڵاتناسی ڤینسییەوە داتاشرابوو، بەشێوەیەکی

---

[72] بەناوبانگترین نموونەی ئەم تورکییە نوێیە ئەو گوتارەی ئەتاتورکە کە لە ئێوارە خوانێکدا بە ئامادەبوونی شازادەی سویدی لە ٣ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٤دا پێشکەشی کرد.
Atatürk'ün söylev ve demeçleri II (1906–1938), Ankara: TTK, 1959, 277–8.

گومانلێکراوانە لەلایەن زمانەوانانی تورکەوە پێشوازیی لێکرا. بەڵام پشتگیریی مستەفا کەمالی بەدەستهێنا، هەربۆیە فەرمانی بە کۆمەڵەی کۆڵینەوەی زمانی تورکیی دا کە بەدرێژیی لێی بکۆڵنەوە. لە کۆنگرەی سێیەمی کۆمەڵەکەدا کە لە ساڵی ١٩٣٦دا بەسترا، بەفرمیی ئەم تیۆرە گیرایەبەرو چەند کۆرسێکی لە دەزگای هونەرەکان لە ئەنکەرە بۆ کرایەوە کە ئامادەبووانی بەزۆر بانگدەکران. دیارە هۆکارێکی کرداریی فرە گرنگ هەبوو بۆ سەرکەوتنی ئەم تیۆرە، گەر هەموو وشەکان لە زمانی تورکییەوە هاتبێتن، چیدی پێویست بەوە ناکات پەتیی بکرێتو لەو زمانە دەرهاویژرێن. بەڵکو دەتوانرێت زۆر بە ساکاریی لەرێگەی ئیتمۆلۆجییەکی ساختکارییەوە دەتوانرێت"خۆماڵیی" بکرێت. ویڕای ئەوەی کە زۆربەی تورک، هاوکات لەگەڵ سەرۆکەکەیاندا، بەم تەرزە بڕوایە سەرسام بوون. لەپاش مردنی ئەتاتورک لە ساڵی ١٩٣٨دا، جوڵانەوەی چاکسازیی زمان تینوتاوی خۆی لەدەستدا. ئەوەی پاش جەنگی دووەمی جیهانیی بەردەوام بووەوە، بەڵام چیدی حکومەت چالاکانە پشتگیریی لێنەکرد.

ویڕای بەردەوامیی، مەسەلەی بوونو تیۆریزەکردنی کۆمەڵەی زمانەوانیی، قەرزاری کاری (تورك تەئریخ کورومو/کۆمەڵەی کۆڵینەوەی مێژووی تورك) کە لەسەرەتای ساڵی ١٩٣١دامەزرا. ئەم کۆمەڵەیە لە یەکەمین کۆنگرەیدا کە لە ساڵی ١٩٣٢دا لە ئەنکەرە بەسترا، بۆ یەکەمجار (تێزی مێژووی تورك) راگەیەندرا. ئەم تیۆرە کە مستەفا کەمال بەجەختەوە پشتگیریی لێکرد دەڵێت: تورکان نەوەی (ئاریی)ە سپی پێستەکانن‌و لەناوەڕاستی ئاسیادا نیشتەجێ بوون کە بەهۆی فشاری وشکەساڵیی‌و برسێتیی ناچاربوون بەرەو ناوچەکانی دیکەی وەك چین، ئەورووپاو رۆژهەلاتی نزیك کۆچبکەنو بەوەش توانیویانە شارستانییەتە مەزنەکانی جیهان بئافرێنن. لەرۆژهەڵاتی نزیك، سۆمەرییەکانو هیتییەکان لەراستییدا تورکانی سەرەتایی بوون (رێکەوت نەبوو ئەو دوو بانکە سەرەکییەی کە لەساڵی ١٩٣٠دا دامەزرێنران بەناوی "سۆمەر بانك"و "هیتی بانك"ەوە نانرابوون. ئەتیلاو جەنگیزخان وەك خولقێنەری دوو پەیامی شارستانییەتی وێنا دەکران. ئامانجی تیۆرەکە پێدانی هەستی شانازیی بوو بە تورکان سەبارەت بە مێژووی خۆیانو هەروەها ناسنامەی نەتەوایەتییاندا بەجیاواز لە سەردەمەکانی ناوەراست کە قۆناغی عوسمانیی پێدەگوترێت. راگەیاندنی ئەوەی کە هیتییەکانو تۆرانییەکان رۆڵیان هەبوو لەوەی کە ئەنەدۆڵ لەدێرزەمانەوە لانکی تورکان بووە. ئەوەش ریشەی هاوڵاتیانی کۆمارەکە بە قووڵایی ئەو خاکەی کەلەسەری نیشتەجێبوون دەچەسپێنێت. ئەوەش یەك لەو رێگایانە بوو کە رێبەرانی کەمالیست

لــەپێناوی بنیاتنــانی ناســنامەیەکی نەتەوایــەتیی نــوێو هاوبەســتەگیی نەتەوایــەتیی گرتبوویانەبەر. بەمەش ناتوانرێت بگوترێت کە شێوازێکی گاڵتەجارِیی تەڵقین ئامێز بوو، هاوکات لەگەڵ تیۆرە زمانەوانییەکان، بەڵگەی زۆرهەن کە مستەفا کەمال خۆی و هەروەها زۆربەی رێبەرانی سیاسیی نەتەوەیی و دەزگا فەرهەنگییەکان بروایان پێی هەبوو.

لەساڵی ۱۹۳۲بەرەوسەر، تێزە مێژووییەکان بنەمایەکی سەرەکیی فێرکردنی مێژوو بوو لە خوێندنگەو زانکۆکاندا. تەنانەت بانگەشە توندڕەوەکانی لە کۆتایی چلەکانەوە بەتەواویی کزبوو، بەڵام پاشماوەکانی تا ئێستاش لە کتێبی خوێندنگەکاندا دەبینرێن.[73]

لەوەدەچێت نەتەوایەتیی توندڕەو کە تێزە مێژووییەکانی لەخۆدەگرت، پێچەوانەی ئەو سەرسامبوونو لاساییکردنەوەیە بوو کە تایبەتمەندیی سیاسەتەکانی کەمالیستەکان بوو. بەڵام لەراستییدا ئاسانکاریی بۆ گرتنەبەری شێوازەکانی رۆژئاوا کرد. لەلایەکەوە، جەختکردنەوە لە کەلەپووری تورکیی، تەنانەت ئەگەر بەشێوەیەکی مەزنیش ئەفسانەیی بێت، وەك شتێکی جیا لە شارستانییەتیی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستو ئیسلام، مەسەلەی گۆڕینی بەهاکانی لە شێوازە شارستانییەتە سونەتییە رۆژهەڵات ناوەڕاستییەکەی بۆ شێوازی رۆژئاوایی گۆڕیی. لەلایەکی ترەوە، هەستێکی قووڵیی ناسنامەی نەتەوەیی و شانازیی نەتەوەیی لەنێو تورکاندا، بەتایبەتیی لەنێو نەوەکانی لاواندا چاند، کە هێندێك جار تا ئاستی باڵادەستیی نەتەوایەتیی دەرِۆیشت، کە لە رووی رەوانییەوە بۆ شوێنکەوتەیی ئەورووپا پارسەنگێکی پێویست بوو.

بایەخدارترین هەنگاو لە سێکیولاریزەکردنی ژیانی کۆمەڵایەتییدا بریتییە لە سەرکوتکردنی رێبازە سۆفییگەراکان. ئەوەی لە سێپتەمبەردا راگەیەندراو لە نۆڤەمبەری ۱۹۲۵یشدا خرایەگەڕ. ئەم رێبازە سۆفییگەرایانە بە درێژایی مێژووی عوسمانیی، ئەرکێکی ئاینیی و کۆمەڵایەتییان جێبەجێدەکرد. لە رووی رەوانییەوە ئەمانە رەهەندێکی رۆحانیی و ویژدانییان پێشکەشدەکرد کە دەزگای باڵای ئاینیی "عولەما" تارِادەیەك لێی بێبەش بوو. لە هەمان کاتیشدا ئەمانە وەك تۆڕێك راژەیان بە هاوبەستەگیی و پاراستنو هەروەها بزاوتی کۆمەڵایەتیی دەکرد. واپێدەچێت ئەم رێبازانە وەك کاردانەوەیەك دژی ئابووریی و جمانیی سیاسیی و کەلتووریی رۆژئاوا، تەنانەت لە کۆتایی سەدەی نۆزدەیەمو سەرەتای سەدەی بیستەمدا زیاتر چالاکتربوون. وەك ئەو حاڵەتەی لە دەوڵەتی عوسمانییدا هەبوو، پەیوەندیی

---

[73] . Büşra Ersanlı Behar (1992) İktidar ve tarih: Türkiye'de "resmi tarih" tezinin oluşumu (1929–1937), Istanbul: AFA, 203.

نێوان تورکە لاوەکان و ئەم ڕێبازە سۆفییگەرایانە ناجێگیر بوو. لەلایەکەوە لەوەدەچێت ڕێبازی بەکتاشیی (کە نزیك بوون لە شیعەکانەوە)، پشتگیریان لە (ك.ی.پ)و هەروەها جوڵانەوەی بەرەنگاریی ئەنەدۆڵیان کرد. ڕێبازی مەولەویی(شوێنکەوتووانی کەسایەتیی ڕۆحانیی"جەلالەدینی ڕۆمیی"بوون) لە جەنگی یەکەمی جیهانییدا بەتالیۆنێکی تایبەت بەخۆیان بەشدارییان کرد. لەلایەکی ترەوە، ڕێبازیی نەقشبەندیی هەردوو ڕاپەڕینە دژی دەستوورییەکەی ١٩٠٩و یاخیبوونە کوردییەکەی ساڵی ١٩٢٥ی ڕێبەرایەتیی کرد. پێگەی سیاسیی ئەو ڕێبازانە هەرچییەك بێت، تۆڕە بەربڵاوەکانیان لە خانەقاو مەزارگاکان، ملکەچیی و گوێڕایەڵیی موریدەکان بۆ شێخەکانیان، هەروەها داخراویی و ئەو نهێنگەراییە فەرهەنگییەی ئەو ڕێبازانەی پێ دەناسران، وای لێکردبوون کە تاپلەیەکی وا سەربەخۆبن کە بۆ حکومەتێکی نەتەوەیی هاوچەرخی ناوەندگەرا قووت نەدەچوو.

بە فراوانکردنی هەنگاوەکانی سێکیولاریزەکردن و ئاراستەکردنی بۆ ئەودیوی ئیسلامیی فەرمیی و دەزگاکانی، کەمالیستەکان نها کەوتنە دەستکارییکردنی ڕەگەزە زیندووەکانی ئاینیی لەنێو خەڵکدا وەك: جلوبەرگ، لەچك و رووپۆش، دوعاو فاڵچییەکان، شێخە پیرۆزەکان، مەزارگەکان، حەج و سەردانی شوێنە پیرۆزەکان و جەژن و ئاهەنگە ئاینییەکان. ئەو نارەزایەتییەی کە ئەم دەستکارییکردنانە هێنایەکایەوەو ئەو بەرگرییەی لەدژیان ئەنجامدرا زۆر لەوە زیاتر بوو کە لەکاتی هێندێك حاڵەتی وەك: هەڵوەشاندنەوەی خەلافەت و پێگەی شەیخولئیسلام و خوێندنگە ئاینییەکاندا دروست بوو، ئەوەی تەنیا بۆ ئاینیی "بالا"و فەرمیی گرنگ بوو.

لەکاتێکدا حکومەت لەسەرکوتکردنی نارەزایەتییە ئاینییەکانی دانیشتووان، لانی کەم لەشارەکاندا، سەرکەوت. ئەم ڕێبازانە لەواقیعدا ون نەبوون و مانەوە، ڕێبازەکان بەئاسانیی تارادەیەکی مەزن لە ژێر زەمینەکاندا بەنهێنیی مانەوە. بەڵام لەماوەی بەڕێوەچوونی سەپاندنی دەسەڵاتسەپێنیی و زێدەبوونی کینەی خەڵك دژ بە ڕژێم و فشارو سەرکوتی ئیسلامی میللی. کەمالیستەکان ئیسلامیان بە سیاسەتەوە بەستەوە، بەوەش کرایە گالیسکەیەك بۆ نارەزایەتیی. پیاو دەتوانێت بڵێت، بە وەرچەرخان بەئاراستەی دژایەتیی ئاینیی میللی، ئەو بەستیینەیە قرتا کە کەمالیستەکانی بە جەماوەری دانیشتووانەوە بەستبووەوە.

لەماوەی ساڵانی ١٩٣٠کاندا، حکومەت هانی هەوڵگەلێکی دەدا بۆ بە نەتەوەییکردن و هاوچەرخکردنی ئیسلام. بەڵام بایەخی ئەم"چاکسازییە تورکییە" بۆ دەستەبژێرێکی

بچووکی سنووردار بوو، هەروەها دیارترین رووخساری خۆی لە گۆڕینی بانگی عەرەبییدا (بانگدان لە منارەکانەوە) بۆ تورکیی بوو، کە لەلایەن حکومەتەوە لە ساڵی ١٩٣٢دا سەپێنرا.[74] ئەم هەوڵە کاتێك درا کە پێشتر ئەزموونێك لەو رووەوە لەگەڵ " مەولود"هەبوو، ئەوەی پەیوەندیی بە ژیاننامەی پەیامبەرەوە هەیە، هەروەها لەگەڵ گوتاری تورکێنراوی رۆژی هەینییدا.

لە هەمووی گرنگتر، جولانەوە ئیسلامییە هاوچەرخەکەی "سەعید نورسی" بوو کە شوێنکەوتووانی بە "بەدیعولزەمان" ناوی دەبەن و لە ١٩٣٠کاندا دامەزرا. نورسی پەیوەندییەکی هەمەلایەنەی لەگەڵ تورکە لاوەکاندا هەبوو. بەشداریی لە دژەشۆڕشەکەی ساڵی ١٩٠٩دا کرد، بەڵام هەروەها وەك پرۆپاگەندەکارێکی تەشکیلاتی مەخسووسە لە سالانی جەنگی یەکەمی جیهانییدا راژەی کرد. پشتگیریی لە جولانەوەی بەرگرییکاری نەتەوەیی کرد بەلام لەئاست ئاراستە سێکیولاریستییەکەیدا لە ساڵی ١٩٢٣دا سڵەمییەوە. هەر لەسەرەتای ساڵەکانی سەدەکەوە، سەعید خوازیاری ئەوەبوو کە وەك گوتاربێژێکی ئاینیی بەتایبەت لە رۆژهەلات بناسرێت. دوای راپەڕینەکەی شێخ سەعید، لەگەڵ چەند کوردێکی ناوداری ئەو کاتەدا دەستبەسەرکران و بەزۆر لە شاری ئەسپارتە لە رۆژئاوا نیشتەجێکران. لە ١٩٢٠کانەوە بەرەوسەر، ئەو گوتارە ئامۆژگارییەکانی لە نامیلکەو پێپەڕدا دەنووسی کە دواتر پێکەوە ناوی"رەسائل ئەلنور/پەیامەکانی رووناکیی" لێنرا. ئەو لەو نامانەدا داوا لە موسوڵمانان دەکات کە "یەکێتی خواد" بکەنە بناغەیەك بۆ ژیانیان. بەلام زانستە هاوچەرخەکان و تەکنەلۆژیا بخوێنن و فێری بن تا لەپێناوی ئیسلامدا سوودی لێ ببینن، ئەوەی لەدیدی ئەودا تەنیا بنەمای هاوبەستەگیی کۆمەلایەتییە.

لەنێوان ساڵی ١٩٣٥، هەروەها ١٩٥٣ دا سەعید نورسی زیندانیی کراو چەند جارێك بە تۆمەتی بەکارهێنانی ئاین بۆ مەبەستی سیاسیی دادگایی کراوە. بەلام لەو کاتەدا کە سەعید نورسی داوای هاوبەستەگیی کۆمەلایەتیی دەکردو هەریەك لە سێکیولاریزم و نەتەوەخوازیی رەتکردەوە، تاکۆتایی ١٩٥٠کان راستەوخۆ لە چالاکیی سیاسییەوە تێوەنەگلا. لەسەردەمی کەمالیستیدا، نووسینەکانی قەدەغەکران، بەلام ئەو ناوەندە ئاینییە گەشەکردووەی رێبازەکەی نووسینەکانیان بەدەست دەنووسییەوەو کۆپییان لێ هەڵدەگرتەوە. پاش مردنی،

[74] Gotthard Jaeschke (1951) ‘Der Islam in der neuen Türkei: Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung’, *Welt des Islams Neue Serie*, 1, 74–6.

جوڵانـەوەی "نورچـو" وەك پێیـدەگوترا، لـە گەشـەكردن بـەردەوام بـووو لـە توركیـادا زۆر كاریگەر بوو، هەروەها لەنێو كرێكارانی رەوندی توركیی لە دەرەوە.

چاكسازیی كەمالیـستەكان بەتـەواویی رووخـساری توركیـای گـۆڕی، ئـەو راسـتییەی كـە دەوڵـەتێكی موسـوڵمانی نائـەورووپیی ئـەوەی هەڵبـژاردووە كـە رابـردووی خـۆی توڕبـداتو بەدوای ئەورووپاوە وێڵ بێت. ئەوەی لە رۆژئاوا سەرنجراكێشانێكی مەزنی بەخۆوەبینی. ئەو راسـتییەی كـە توركیایـەكی تـەواو نـوێو هاوچـەرخو جیـاواز هـەڵتۆقیبوو بەگـشتیی پەسـەندكرا(ناونیـشانی چـەندین كتـێبی بـەناوبانگ لـە ١٩٣٠كـانو ١٩٤٠كانـدا لـەبارەی توركیـاوە گـەواهی دەدەن، وەك {وەرچـەرخانی توركیـا، هێنـری ئەلیـشا ئەلیـەن، ١٩٣٥}، {توركـە نوێیـەكان، ئیلینـەر بیـسبی،١٩٥١}،{توركیـای كـۆنو نـوێ، سـێر هـاری لـوك، ١٩٣٥}،{توركیای هاوچەرخ، جیۆفری لێویس، ١٩٥٥} و زۆری دیكە.

بەگشتیی ئـەم نووسـەرانە زێدەڕۆییان لـەو ئاسـتەدا كردبـوو كـە كۆمەڵگـەی تـوركیی تێدا گۆڕابوو. لەكۆتایی ١٩٣٠كاندا، شارە هەرێمییەكان بە شێوەیەكی بەرچاو دەستیان بە گۆڕان كردبوو. ناوەندی شارە كۆنەكان هێشتا لە حاڵەتێكی خراپدا مابوونەوە. بەڵام كەمالیستەكان دەستیان بە بنیادنانی شاری نوێ كرد، زۆربـەی جار بە درێـژایی ئەو رێگایانـەی (زۆربـەی جار نوێ بوون) كـە وێستگەی قـەتاری لێبـوون. لەگـەڵ تـەلاری هاوچـەرخ، پـاركی گـشتیی، باخـچەی پـشوودان بـۆ چـا خواردنـەوە، سـینەماو پەیكـەری ئـەتاتورك. زۆربـەی شـارە هەرێمییـەكان نها خـاوەنی وێستگەی ئەلـەكتریكی تایبـەتی خۆیـان بوون، كەمالیستەكان لە شـارو شـارۆكەكاندا بەشـێوەیەكی بەرچـاو لـە راكێـشانی دەسـتەو تـاقمی لایـەنگرانی بـیرو دروشمـەكانی پـۆزتڤیتیزمو سـێكیولاریزمو مـۆدێرنیزم سـەركەوتنیان بەدەسـتهێنا. بڕبـڕەی پـشتی كەمالیـستیی "شـۆڕش لـە شـارەكاندا" لـە بیرۆكراتـەكان، ئەفسەران، مامۆسـتایان، پزیـشكان،پارێزەرانو بەڵێنـدەرانی پـرۆژە بازرگانییـە گـەورەكان پێكـدەهات. پیـشەگەرانو وردە بازرگانەكان بڕبڕەی پشتی كەلتوورە سونەتییە سەركوتكراوەكەیان پێكدەهێنا.

هەمان كات، چاكسازییەكان بە سەختی كاریگـەریی خـۆی لـە ژیـانی لادێدا هـەبوو، ئـەوەی بەشێكی مەزنی دانیشتووانی توركی پێكدەهێنا. جووتیارێك یـان شـوانێكی ئەنـەدۆڵ چیدی هەرگیز فێسیان لەسەر نەدەكرد، وەك شتێكی تایبەت بە قەدەغەكردنی هێندە قەڵس نـەبوون. چیدی ژنەكـەی رووپۆشـی نەدەپۆشـی، ئـەو راسـتییەی كـە بـەكارهێنانی رێگـەی پێنـەدەدرا بۆخـۆی یـان ژنەكـەی بایـەخێكی نـەبوو. ئـەو نەیـدەتوانی بنووسـێتو بخوێنێتـەوە، هەربۆیـە درك كردنێكی مادیی سەبارەت بە شێوەی نووسینی زمانەكەوە نەبوو. وێڕای ئەو راستییەی

كە تەنیا پیاو لە گوندەكەدا كە توانای نووسین و خوێندنەوەی هەبێت مەلای گوندەكە بوو، ئەوەی لە رووی مەیلی ئاینییەوە خوازیاری مانەوەی ئەلف وبێی عەرەبییەكە بوو. ئەو دەبوایە لە ساڵی ١٩٣٤ەوە ناوی بنەماڵەكەی لەخۆی بنایە، بەڵام تەواوی گوندەكە لەسەر بەكارهێنانی یەكەمین ناو بەردەوام بوون(كە تا نها بۆخۆی پرسێكە)، ناوی خێزان تەنیا بۆ بۆنە فەرمییەكان بەكاردەهێنرا. یاسا نوێیەكەی خێزان، فرەژنی قەدەغەكرد. بەڵام ئەو جووتیارانەی كە لە توانایاندا بوو هێشتا بە تەواویی زۆربەی جار ژنی دووەمیان لە ماڵەكانیان دەئاخنی، بێئەوەی بە فەرمیی بیهێنن و گەر پێویستیشی بكردایە منداڵەكانیشیان دەكرد بەناوی ژنە فەرمییەكەیانەوە.

هەوڵگەلێك هەبوون بۆ ئەوەی چاكسازییكان گوندەكانیش بگرنەوە، بۆئەوەی تەكنیكی هاوچەرخ پەرەپێبدەن و بەهاكانی پۆزڤیتیزم و سێكیولاریزم بچەسپێنن. "خانەكانی گەل" یەك لەو هەوڵانەیان پێكدەهێنا، هەوڵێكی دیكە بریتیبوو لە دامەزراندنی "كۆمەڵەی لادێ". لە ساڵی ١٩٣٥دا، گالیسكەی ئەلف وبێ هەوڵی لەناوبردنی نەخوێندەواریی لە گوندو ناوچە لادێنشینە توركییەكاندا دەستپێكرد. لەوكاتەدا، لە ٤٠,٠٠٠ گوندی توركیی تەنیا ٥٠٠٠ هەزاریان خوێندنگەی تێدا بوو(زۆربەیان سێ پۆلی تێدا بوو)، هێندێكیان زۆر سەرەتایی بوون و تەنیا یەك مامۆستایان هەبوو. ئەو پیاوەی بەرپرسیاری ئەم هەڵمەتە بوو "ئیسماعیل حەقی تۆنگوچ" بوو كە نەقیبی مامۆستایانی تورك بوو، ئەوەی هزرە پەروەردەییەكانی "دێوی"و "كریسچنێستینەر"ی لە ئەڵمانیا خوێندبوو.

یەكەمین هەوڵ بۆ چارەسەركردنی كێشەی نەخوێندەواریی ئەوەبوو كە لاوانی لادێی، ئەوانەی لە سوپادا فێری خوێندنەوەو نووسین كرابوون، لە خولێكی شەش مانگیدا رابهێنرێن و پاشتر وەك پەروەردەكار رەوانەی لادێكانیان بكرێنەوە. كاتێك ئەم چارەسەرە زۆر قنیاتكەر نەبوو، دەرفەت بە تۆنگوچ درا كە بیرۆكەی خۆی جێبەجێبكات، بەوەی پەیمانگەیەك بۆ ئەو ئەزموونە پێكبهێنێت كە منداڵانی لادێی تێدا پەروەردە بكرێن بۆئەوەی بكرێنە مامۆستای خوێندنگە سەرەتاییەكان، هاوكات فێری تەكنیكی هاوچەرخ و شارەزایی كشتوكاڵییش بكرێن. ئامانجی ئەم پەیمانگەیە ئەوە بوو كە خەڵكانێك بۆ ئەو گوندانە بەرهەم بهێنرێت كە نەك هەر منداڵەكانیان فێری خوێندن و نووسین بكات، بەڵكو خەڵكانی گوندیش بە زانستەكان و تەكنیكی لادێی زۆر سەركەوتووبوون لەكاتێكدا بەردەوام بوون، بەڵام بە هاتنی پلورالیزمی سیاسیی لەپاش جەنگی دووەمی جیهانی، بەڕێوەبردنی ئەو پەیمانگایانە كەوتە ئەستۆی حكومەت. كاتێك ئۆپۆزسیۆن ئەم پەیمانگایانەیان بە بڵاوكەرەوەی

بانگەشـەی کۆمۆنیـستیی تۆمـەتبار دەکـرد. حکومـەت ئـەم پەیمانگایانـەی کـردە دەزگایـەکی پەروەردەیی مامۆستایان. کاتێك لەساڵی ١٩٥٠دا پارتی دیموکرات دەسەڵاتی گرتەدەست ، هەموو ئەم دەزگایانەی هەڵوەشاندەوە.

پەرەسەندنی ئابووریی لە قۆناغی تاکە پارتییدا

لـە ١٩٣٠کانـدا تـەنیا بابـەتێك سیاسـەتکارانی تورك‌و رای گشتیی سـەرقاڵکردبوو، ئـەویش مەسـەلەی ئـابووریی بـوو. ئـەوەی سـەرکردایەتیی تـورك هـەرزوو درکـی بـە گرنگیـی کێـشە ئابوورییـەکان کردبێـت لەوێـدا دەردەکـەوێت کـە لـە فێبرایـەری ١٩٢٣دا بانگێشتی "یەکـەمین کۆنگرەی ئابووریی تورکیی" لە ئەزمیر کرد. مستەفا کەمال کۆنگرەکەی بە گوتارێك کردەوە تێیدا جەختی لە بایەخی ئابوورییەکی سەربەخۆ کردەوە پاش ئەوەی سـەربەخۆیی سیاسـیی نهـا بەدەسـتهێنرابوو. ئـەو لێـرەدا بێگومـان وێـڕای ئامـادەبووان، رووی زمـانی ئاراسـتەی نوێنـەرانی فەرەنسیی‌و بـەریتانیی کـرد کـە لـە کۆنفرانـسی ئاشـتییدا بـوون. لـە کۆنگرەکـەدا ١١٠٠ نوێنـەر لـە :جووتیـاران، بازرگانـان، کرێکـاران، هـەروەها پیـشەسازکاران کـە سیاسـەتە ئابوورییەکانیان تاوتوێ کرد. ئەوانەی بڕیارەکانی خۆیان لەگەڵ (نۆ بنەماکە)دا جێکردەوە، ئـەو بەرنامـە نۆخاڵییـەی پـارتی گـەل کـە لـە ئەپرڵـدا بڵاوکرایـەوە.[٧٥] زۆربـەی گەنگەشـەکان بـۆ هـەمان ئـەو بابەتانـە تـەرخانکرابوو کـە تورکـە لاوەکـانی پـێش جـەنگی دابەشـکرد بـوو. واتـە هەڵبـژاردن لـەنێوان لیبراڵیـسم یـاخود دەسـتوەردانی دەوڵـەت لـە بەرنامـەی "ئـابووریی نەتـەوەیی". کـۆنگرە داوای پاراستنی پیشەسازیی خۆماڵیی کـرد، بـەڵام دژی وەبـەرهێنانی بیـانیی نەوەسـتا، بـەو مەرجـەی جیـاوگی مامەڵەیـەکی جیـاواز بـە بیانییـەکان نـەدرێت. سـەرکردایەتیی بریـارە تاڕادەیـەك ناکۆکەکـەکانی کـۆنگرەی گرتەبـەر تـا پێـشانی بـدات کـە بانگەشـەی ئـابووریی تێکـەڵ دەکـات، وێـڕای ئـەوەی کـە دەوڵـەت بەرپرسـیاریی وەبەرهێنانـە سەرەکییەکان دەگرێتە ئەستۆ.

مـەحموود ئەسعەدی وەزیـری ئـەو دەمـی کاروبـاری ئـابووریی رایگەیانـد کـە سیاسـەتەکانی ئـابووریی تـورکیی لەسـەر بنـەمای " قوتابخانەیـەکی ئـابووریی تـورکیی" بنیـاتنراوە کـە نـە سەرمایەدارییەو نە سۆشیالیستیشە. ئەوەی ئەو قوتابخانە نوێیە باسی لێوەدەکرد هیچ کات بە تەواویی ئاشکرا نەبوو. وێڕای ئەوەی لەبنەڕەتدا ئەو سیاسەتە ئابوورییەی کە لـە ساڵانی

---

[75] Michael Finefrock (1976) ‘From sultanate to republic: Mustafa Kemal and the structure of Turkish politics 1922–1924’, unpublished Ph.D. thesis, Princeton, 313

١٩٢٠كاندا گیرابووەبەر لیبرالانە بوو بە ئاراستەیەك كە لەسەر بنەمای موڵكایەتیی تایبەتو دەستپێشخەریی بەڕێوەدەچوو. لەلایەكی دیكەشەوە لیبراڵ نەبوو، چونكە ئەوەی كە نەدەبوو دەستێوەردانی دەوڵەت لە پرۆسەی ئابوورییدا بەڕێوەبچێت، نەبوو. لە هەركویّ وەبەرهێنانی سەرەكیی هەبوایە، دەوڵەت دەستی خۆی تێوەردەدا. تاڕادەیەكی زۆر، گرنگترین وەبەرهێنانەكانی بنیاتنانی ڕێگەی ئاسنیی. هەشت سەد كیلۆمەتر ڕێگە لەنێوان سالانی ١٩٢٣–١٩٢٩، هەروەها لە ١٩٢٩وە هەشت سەد كیلۆمەتری دیكە ڕێگە كاری تێدا دەكرا. لەساڵی ١٩٢٤دا حكومەت بڕیاریدا كۆمپانیاكانی ڕێگەی ئاسنیی بكڕێت كە هی بیانییەكان بوونو دەستیان بەسەر ڕۆژئاوای ولاتدا گرتبوو. لەساڵی ١٩٣٠دا، ٣٠٠٠ كیلۆمەتر ڕێگە كرانو هێشتا ٢٤٠٠كیلۆمەتر لەدەستی بێگانەدا بوون. لەكۆتاییدا هەموویان لە لایەن دەوڵەتی توركییەوە كڕران.

لەساڵی١٩٢٥دا، یەك لە كایە سەرەكییە ئامادەكانی دیكەی بیانیی لە ئابوورییدا كە قۆرغكارییە كۆنەكەی توتنی عوسمانیی بوو، كڕرا. ئەوەی گۆڕا بۆ قۆرغكارییەكی دەوڵەتییو ژمارەیەك بەشی دیكەش وەك: ئەلكهول، شەكر، شقارتەو دەمەقاچانی گرتەخۆ. ئنجا دەوڵەت بەشێوەیەكی ڕێژەیی ئەم قۆرغكارییانە بۆ كۆمپانیاكانی كەرتی تایبەت گواستەوە.

هەروەها دەوڵەت خوازیاربوو ژێرخانی دارایی پەرەپێبدات. بانكی عوسمانیی تا ئەو كاتە گەورەترین بانكی ولات بوو. بەلام لە ماوەی ١٩٢٤–١٩٢٥دا بانكی كشتوكاڵیی ڕێكخرایەوەو دوو بانكی نوێش دامەزرێنران: "ئیش بانكەسی/بانكی كار"و "سانای بانكەسی/بانكی پیشەسازیی". مستەفا كەمال خۆی قەرزی بەسوودی لە بانكی كار وەرگرت. ئەو بەخشینەی لە وەبەرهێناندا خستەگەڕ كە لەلایەن موسوڵمانێكی هندییەوە لەماوەی خەباتی نەتەوەییدا بۆی نێردرابوو. بەلام مژدەی سەرەكیی بۆ بانكە نوێ كشتوكاڵییەكە ئەو ئاوێتەبوونە ناچارییە بوو كە لەگەڵ بانكێكی فرە گەورەتری وەك "ئیعتیبار میللی بانكەسی/بانكی لەبەرچاوگرتنی نەتەوەیی" هاتەئارا. ئەو بانكەی كە لەلایەن (ك.ی.پ)ەوە وەك بەشێك لەبەرنامەی ئابووریی نەتەوەیی لە ماوەی جەنگی یەكەمی جیهانییدا دامەزرابوو.[٧٦]

پیشەسازیی توركیی هێشتا هەر لاوازبوو بەشێوەیەك كاتێكی زۆری دەویست بۆ ئەوەی كاریگەریی كۆچی یۆنانییو ئەرمەنیی لەسەر كەمبكرێتەوەو سەرلەنوێ ڕێكبخرێتەوە.

[76] Uygur Kocabaşoğlu (ed.) (2001) *Türkiye İş Bankası tarihi*, Istanbul: İş Bankası, 112 ff.

خاڵەکانی ڕێکەوتننامەی لۆزان تا ساڵی ١٩٢٩ ڕێگەی لە تورکیا گرتبوو کە باجی کەلوپەلە گرنگەکانی بەرزبکاتەوەو هەروەها لەلایەن هێندێك مێژوونووسانەوە ئاماژە بەوەدراوە کە نەمانی بازرگانە یۆنانییو ئەرمەنییەکان لە واقیعدا ڕێگەی بۆ کۆمپانیا بیانییەکان خۆشکرد ڕاستەوخۆ بڕژێنە نێو بازاڕەکانی تورکیاو دەستی بەسەردا بگرنو ڕکابەرە سەرەکییەکانی خۆیانی تێدا دەرپەڕێنن. لەساڵی ١٩٢٧دا، تورکیا زیاتر لە ٦٥٠٠٠ کارگەی پیشەسازیی هەبوون کە تێکڕای ٢٥٠,٠٠٠ کرێکاریان دەگرتەخۆ، بەڵام لەو کارگانە تەنیا ٢٨٢٢ دانەیان ماشێنی تێدا بەکار دەهات، زۆرینەیان ئەوانەبوون کە مانیفاکتۆرە بوونو پیشەگەران تێیدا هەڵدەسوڕان.[٧٧] لەساڵی ١٩٢٧دا، "یاسای هاندانی پیشەسازیی"دەرچوو کە لەسەر بنەمای هەمان یاسا بنیاتنرابوو کە لەساڵی ١٩١٣دا دەرچووبوو. ئەم یاسایە باجی لەسەر ئەو کارگە پیشەسازییە نوێیانە هەڵگرتبوو کە لە فراوانبووندا بوون. کاتێك ئەو سنووردارییەی کە لە لۆزانەوە سەپێنرابوو لەساڵی ١٩٢٩دا هەڵگیرا، ڕاستەوخۆ باجی کەلوپەلە گرنگەکان بەشێوەیەکی بەرچاو زیادکرا(کە بەشێوەیەکی زێدەتر زیانی لە دەزگا بازرگانییە تورکییەکاندا وەك بەرهەمهێنە بیانییەکان). وێڕای ئەوەی لاوازیی بەڵێندەری شارەزاو لێهاتوو، هەروەها لاوازی بازاڕی پەرەسەندوو، ڕێگەی لە فراوانبوونی خێرای کەرتی پیشەسازیی گرت.

کایەی مەزنی ئابووریی تورکیی تاڕادەیەکی زۆر هێشتا کەرتی کشتوکاڵیی بوو، چاکسازیی لەم بوارەدا لە ساڵە بەراییەکانی پاش جەنگدا سەرنجڕاکێش بوو(٩٠ لەسەدی لەماوەی ساڵانی ١٩٢٣-١٩٢٦دا بوو). جووتیاران لە ڕووی هەڵگرتنی باجی دەیەك لە ساڵی ١٩٢٥داو گۆڕینی بە باجی بەرهەمی فرۆشراو سوودمەند بوون. لە ساڵانی ١٩٢٧و ١٩٢٨دا، کشتوکاڵ بەهۆی وشکەساڵییەکی درێژخایەنەوە زیانی بەرکەوت، لە پاش ماوەی نێوان ساڵی ١٩٢٧و ١٩٣٠دا، گەشەکردن لەم کەرتەدا تەنیا ١١ لەسەد بوو.

سیاسەتی دارایی حکومەت کۆنەپارێز بوو، ئامانجی هاوسەنگیی بودجە، پەنمینێکی کەمو لیرەیەکی بەهێز بوو لەرێگەی سیاسەتێکی توندی دراوەوە. بەڵام تورکیا لەماوەی ١٩٢٠کاندا تووشی پەککەوتەیی بازرگانیی لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا بوو، ئەوەش بە شێوەیەکی پلە بەپلە ئاستی نرخی گۆڕینەوەی لیرەی هێنایەخوار. ئنجا لەماوەی ساڵی ١٩٢٩و هەروەها ١٩٣٠دا، قەیرانی ئابووریی جیهانیی گەیشتە تورکیاو وەك هەر دەوڵەتێکی

[77] William Hale (1981) The political and economic development of modern Turkey, London: Croom Helm, 43.

کشتوکاڵیی بەتوندیی زیانی پێکەوت. نرخی بەرهەمی دانەوێڵە لەماوەی چەند ساڵێکی کەمدا بە ڕێژەی دوو لە سێ دابەزی. مەرجەکانی ئاڵوگۆڕی بازرگانیی بۆ بەرهەمهێنەرانی دانەوێڵە (بە پێچەوانەی بەرهەمهێنەرە پیشەسازییەکان) لەساڵی ١٩٢٩دا ١٠٠مەرج بوو، لەکاتێکدا لە ساڵی ١٩٣٠دا بۆ ٣٠ دابەزیبوو.[٧٨] هێشتا سیستمێکی خۆپارێزیی بۆ ڕێکخستنی نرخەکان دانەنرابوو، هەربۆیە بەرهەمهێنەران هەستیان بە کاریگەریی تەواوی ئەم قەیرانە ئابوورییە کرد. لە ئاکامی لاوازیی توانای کڕینی دانیشتووانو هەروەها بەشی سەپێنراوی حکومەتو سنووردارکردن، هەناردە لە ٢٦٥ملیۆن لیرەوە لە ساڵی ١٩٢٩ بۆ تەنیا ٨٥ ملیۆن لە ساڵی ١٩٣٢دا دابەزی. هەناردەی کاڵا بەکاربەرەکان هێشتا خێراتر دابەزین. لەئاکامدا، وێڕای دابەزینێکی زۆری نرخی بەرهەمی کشتوکاڵیی، پەکی بازرگانیی تورکیا بەرەو کەڵەکەبوونی سەرمایە لە١٩٣٠کاندا هەنگاوی نا. بەڵام بەشێك لەو زێدەخەرجیی و دەستکراوەییەی کە هاوڵاتیانی تورك پێی ڕاهاتبوون لەنێو بازاڕەکاندا بە ئاسانی نەما. هەروەها مانی ئەوەبوو کە چیدی خۆژێنیی باوەڕێکی سیاسیی نیە بەڵکو پێویستییەکی کردارییە. سەرکەوتن لەبواری بنیاتنانی پیشەسازییەکی تورکی نیمچەسەربەخۆدا بەدیهێنرا، بەڵام لە چوارچێوەی بەرهەمەکانی شەکرو چنیندا قەتیسکرا.

حکومەتی تورکیی وەك هەموو حکومەتەکانی دیکە لەجیهاندا دۆش دامابوو کە چۆن ڕووبەڕووی ئەو قەیرانە گشتییە ببێتەوە. ساڵانی ١٩٢٩-١٩٣٢ بە قۆناغی پشکنین دادەنرێت. گەنگەشە لەنێوان (پ.ك.گ)و ئەو پارتە ئۆپۆزسیۆنەی لە ساڵی ١٩٣٠دا لەلایەن ڕژێمەوە دروستکرا، (پ.ك.س) سەبارەت بە سیاسەتی ئابووریی توند بوو. ئەوەی ئۆپۆزسیۆن لایەنگریی لیبراڵیزمیان دەکردو (پ.ك.گ) لەسایەی ئینۆنودا خوازیاری ڕۆڵی زیاتری حکومەت بوون لە ئابوورییدا. لەساڵی ١٩٣١داو لە کۆنگرەی (پ.ك.گ)دا "دەوڵەتچیك/دەوڵەتییبوون" بەشێوەیەکی فەرمیی وەك سیاسەتێکی نوێی ئابووریی و یەك لە پایەکانی ئایدۆلۆژیی کەمالیزم گیرایەبەر. مانای ئەم چەمکە هیچ کات بەتەواویی ڕوون نەکرایەوەو پێناسە نەکرا. لەراستییدا ئەو شێوەیەك نەبوو لە سۆشیالیزم: موڵکایەتیی تایبەت وەك بنچینەی ژیانی ئابووریی مایەوە. زیاتر ئەوەی دەگەیاند کە دەوڵەت بەرپرسیارێتیی ئەنجامدانی ئەو پرۆسە پیشەسازییانە دەگرێتە ئەستۆ کە کەرتی تایبەت توانای تەرخانکردنی سەرمایەی پێویستی نیە تاکو ئەنجامیبدات.کاریگەریی سەرەکیی بۆ فۆرمەڵەکردنی دەوڵەتییبوونی تورکیی بریتیبوو لە یەکێتیی شورەویی، کە یەکەمین قۆناغی

---

[78] Hale, op. cit., 62.

پلانی پێنج ساڵەی خۆی لە ساڵی ١٩٢٧دا دەستپێکردبوو. لەساڵی ١٩٣٢دا، نێردراوێکی شورەویی سەردانی تورکیای کردو راپۆرتێکی لەمەڕ پەرەسەندنی پیشەسازیی تورکیی ئامادەکرد، تێیدا پێشنیازی ئەوەکرابوو کە جەخت لە پیشەسازیی چنین، ئاسن، ستیل، کاغەز، چیمەنتۆ، شوشەو کیمایییەکان بکرێت. هەروەها یەکێتی شورەویی بڕی ٨ ملیۆن دۆلاری بە زێڕ لەپێناو یارمەتییدانی بەرنامەی پیشەسازیی تورکیی تەرخانکرد.[79] لە ساڵی ١٩٣٣دا یەکەمین پلانی پێنج ساڵەی تورکیی راگەیەندرا. کە بە شێوەیەکی مەزن رێچکەی پێشنیازەکانی شورەوییان گرتەبەر. یەك لە ئاکامەکانی بنیاتنانی کارگەیەکی مەزن رستن بوو لە "کەیسەری"، ئەوەی وایکرد تورکیا بەشێوەیەکی بەرچاو کەمتر چ لە بەرهەمهێنانی لۆکەی خاو یان پەموون، هەروەها لە هەناردەکردنیشدا، پشت بە کوتاڵی لۆکەی هاوردە ببەستێت.

لە تورکیا، پڕجۆشترین لایەنگری سیاسەتی دەوڵەتییبوون (جگە لە ئینۆنو خۆی کە فرە پەرۆشی ئەو رێبازە بوو) بریتیبوون لە دەستەیەك لە نووسەرە کەمالیستە لاوانەی کە گۆڤاری "کادر"یان لەماوەی ساڵانی ١٩٣٢-١٩٣٤ بڵاودەکردەوە. دەستەی کادر لەو رووەوە زۆر لە سەرکردەی پارتەکەیان تێپەڕاند. خوازیاربوون (پ.ك.گ) بۆ دەستەبژێرێکی بزۆز بگۆڕن. ئەو کادرانەی وەك پاسەوانی شۆڕشی کەمالیستی هەڵدەسوڕان. ئەوان لایەنگریان لە بەرنامەڕێژیی دەوڵەتیی لە تێکڕای ژیانی کۆمەڵایەتیی، ئابووریی و فەرهەنگییدا دەکردو دەوڵەتییبوونیان وەك ئالتەناتیڤێکی شیاو و زیندوو، هەروەها وەك رێگەی سێیەم لەهەمبەر کۆمۆنیزم و سەرمایەدارییدا دەبینی. دواجار، ئەم دیدە بەرزەفڕەیان لەلایەن سەرکردایەتیی حیزبەوە وەرنەگیرا، کە پلاندانانێکی سنوورداریان بۆ بواری ئابووریی هەبوو.

لەنێو سەرکردایەتیی خۆیدا دوو رەوتی ناکۆك هەبوو، یەکەمیان عیسمەت ئینۆنو خۆی رێبەری دەکردو پێیوابوو کە دەوڵەتییبوون چارەسەرێکی هەمیشەییەو بۆ هەلومەرجەکەی تورکیا لە سەرمایەدارییی لیبراڵیی زۆر چاکترە. ئەوی دیکەیان لەلایەن مەحموود جەلال بایارەوە کە سەرۆکی بانکی کار بوو رێبەرایەتیی دەکراو پێیوابوو کە دەوڵەتییبوون وەك قۆناغێکی گواستنەوە پێویستە تا ئەو کاتەی پیشەسازیی تورکیی دەتوانێت لەسەر پێی خۆی رابوەستێت. ناکۆکیی نێوان ئەم دوو دەستەیە لە پەرەگرتندا بوو،چونکە هەریەك لە وەزارەتی کاروباری ئابووریی و بانکی کار رووبەڕووی دەرفەتێکی سەرمایەگوزاریی سنووردار ببوونەوە، هەردوکیان بەدوای هەمان شێوەی پرۆژەکاندا وێڵ بوون. کێشەکە ئەو

[79] Hale, op. cit., 56.

دەمە چارەسەر بوو، کاتێك مستەفا کەمال هاتە نێو مەسەلەکەوە، بەوەی لە ساڵی ١٩٣٢دا جەلالی کردە وەزیری کاروباری ئابووریی لە کابینەکەی عیسمەتدا، ئەوەش هەماهەنگیی لە سیاسەتی ئابوورییدا مسۆگەرکرد. کاتێك لە ساڵی ١٩٣٧دا، عیسمەت ئینۆنو لابراو جەلال بایار لەشوێنی دانرا، ئاراستەیەکی لیبراڵانەی زیاتر گیرایەبەر، بەڵام لەساڵی ١٩٣٩وە بەرەوسەر، جارێکی دیکە رەوتی دەوڵەتیبوون فرە باڵادەست بووەوە.

لەسایەی پلانە پێنج ساڵییەکەدا، دوو کۆمپانیای بەشداریی باڵادەست دامەزرێنران. "بانکی سۆمەر" کە لە پیشەسازیی بەرپرسیار بوو، لە ساڵی ١٩٣٣دا دامەزرا، هەروەها "بانکی هیتیی" کە لە دەرهێنانی سامانە کانزاییەکان بەرپرسیار بوو و لەساڵی ١٩٣٥دا دامەزرا. زۆربەی پرۆژە ئابوورییە دەوڵەتییەکان خرانە ژێر سایەی ئەم دوو دامەزراوەوە. هەروەها شێوازێکی ئاسانکاریی خرایەبەردەم، لەوانە رێگەی پێدرابوو لەبەرامبەر ١ لەسەدی سوود دا، پارە لە بانکی ناوەندیی قەرز بکەن. یاسای ساڵی ١٩٣٨کارەکانی ئەم دوو دامەزراوەی رێکخست. لە رووی تیۆرییەوە، چاوەڕواندەکرا کە پرۆژە ئابوورییە دەوڵەتییەکان، وەك پێیدەگوترا، بە بوونی نیمچە سەربەخۆییەکی گونجاو، بەشێوەکی شیاوتر هەڵدەسوڕێنران. لە رووی کردارییەوە پێکهێنانی ئەم بڕیارە بە سەختیی لەژێر کاریگەریی لەبەرچاوگرتنی سیاسییەوە بوو. کە زۆربەی کات لە دیدی بازرگانیی رووتەوە ناژیرانە بوو. لەکاتێکدا بەشدارییکردنی کەرتی دەوڵەتیی لە ئابووریی تورکییدا لەم چەند دەیە کەمەی دواییدا بەتوندیی رەخنەکرا. هەروەها پێویستە ئاماژە بەوە بکەین کە تەواوی نەوەی نوێ لە بەڕێوەبەران و ئەندازیاران، ئەوانەی دواتر رۆڵی گرنگیان لە پەرەسەندنی پیشەسازیی تایبەتدا بینی، کارو شارەزایی خۆیان لە پرۆژە ئابوورییە دەوڵەتییەکانەوە فێر بوون.

هەروەها دەوڵەت لەکەرتی کشتوکاڵییدا خۆی هەڵقورتاند، لەساڵی ١٩٣٢دا، فەرمان بە بانکی کشتوکاڵیی درا، لە رێگەی چاککردن و بیرازکردنی شمەکەکانەوە نرخەکان جێگیر بکات. لەساڵی ١٩٣٨دا ئەم ئەرکە بۆ "تۆپراك مەحسوول ئۆفیس/ ئۆفێسی بەرهەمەکانی خاك"ی تازەدامەزرێنراو گواسترایەوە

لەماوەی نیوەی دووەمی ١٩٣٠کاندا، زێدەبوونێکی باش لە داهاتی گشتیی نەتەوەیی تورکیادا هەبوو کە هاوکات بوو لەگەڵ باشبوونی ئابووریی جیهانیی. هەروەها بازرگانییش رووی لە باشبوون کرد. هەرچەندە زۆربەی ئاڵوگۆڕەکان نها بەشێوەیەکی قەتیسکراو لە چوارچێوەی رێکەوتننامەی دوولایەنە لەنێوان حکومەتەکاندا ئەنجامدەدران. ٥٠ لەسەدی

بازرگـانیی تورکیـا لـه سـالانی پـێش جـەنگی دووەمـی جیهانییـدا لەگـەڵ ئـەڵمانیادا یـان هاوپەیمانـەکانی تریـدا بـوو. ئـەوەی ئـەم شـێوازە بازرگانییـەی زیـاتر بـرەو پێـدەدا تـا شـێوازە لیبراڵـە ئابوورییەکـەی رۆژئـاوا. هەرچـەندە ئـابووریی تورکیـا لـە سـەروبەندی هەڵگیرسـاندنی جەنگی دووەمی جیهانییدا هێشتا زۆر پتەوو پارێزراو نەبوو.

وەك پاشـان دەبیـنین، تورکیـا بـۆ ئـەوە کـاری کـرد تـا کۆتاییـەکی درەنگـی جـەنگ بێلایـەن بمێنێتـەوە، لـەپێناوی ئەوەشـدا، هێزەکانی خـۆی لـەکاتی ئاشـتییدا تـا ئەوپـەڕی زیـادکرد لـە ١٢٠٠٠٠وە بـۆ ١,٥ملیـۆن (بێئـەوەی ئامادەباشـیی گـشتیی بـە فـەرمیی رابگەیـەنێت). دابینکردن و ئامادەکردنی سوپایەکی بەو چەندە داچۆڕینێکی ئابووریی لێکەوتـەوە. بەشـی وەزارەتـی جـەنگ لـە بودجـەی نەتـەوەیی تـا ٣٠بـۆ ٥٠ لەسـەدا بـەرزبووەوە. حکومـەت بـۆ دابینکردنی ئەو خەرجییە جگە لە بەرزکردنـەوەی بڕی باج و لێدانی پارەی زیـدە لەرێگـەی بـانکی ناوەندییـەوە، چـارەیەکی دیکـەی لەبەردەمـدا نـەبوو. ئـەوەش هەڵاوسـانی لێکەوتـەوە. ئاماژەکـاری فـەرمیی نرخـی کـاڵا لـەماوەی جەنگـدا لـە ١٠٠وە بـۆ ٤٥٩ سـەرکەوتبوو.[80]
جەنگەکە بووەهۆی لێشاوێکی نوێی دەستێوەردانی دەوڵەت لە تێکڕای کایـەکانی ئابووریی، ئـەوەی لەرێگـەی "میللـی کۆرونمـە قانونو/یاسـای بـەرگریی نەتـەوەیی"ەوە کـە لـە یەنایـەری ١٩٤٠دا تێپەڕێنرا، مافێکی رەها دەدات بە حکومەت کە نرخ بچەسپێنێت، دەست بەسەر هـەر کەرەسـەیەکدا بگرێـت، تەنانـەت بێگـاریش بسەپێنێت. لـەماوەی شـەڕدا بێگـار بەشـێوەیەکی بەرفراوان بەڕێوەدەبرا، بەتایبەت لەبواری پیشەسازییە کانزاییەکاندا.

ئـەو راسـتییەی کـە حکومـەت هێـزی خـۆی بـۆ بەگژداچـوونەوەی هەڵاوسـان لـە رێگـەی جێگیرکردنـی نـرخ لـە ئاسـتە کەمەکەیـدا بـەکارهێنا هاوکـات بـوو لەگـەڵ پـەرەگرتنی ئـەو هەڵاوسـانە بـەهۆی سیاسـەتە دراویی و بودجەییەکانیـەوە کـە رێگـەی بـۆ گـەرمکردنی بـازاڕی رەش خۆشـکرد. لەکاتێکـدا بەرهـەمی کـەم و کـەمتر لـە رێگـەی کەناڵـە ئابوورییـە رێکخراوەکانـەوە سـاغدەکرانەوە. ئـەوەی رەوشـەکەی لـە مـاوەی نیـوەی دووەمـی جەنگەکـەدا ئاڵۆزتر کـرد، ئـەوە بـوو کـە حکومـەت کـەم و زۆر وازی لـە دەستبەسـەرداگرتنی نـرخ لـەماوەی ١٩٤٢-١٩٤٤ هێنا. تێکڕای بەرهەمی خۆماڵیی تورکیـا، کە بە شێوەیەکی بەرچاو لەکۆتایی ناوەڕاستی ١٩٣٠کانەوە زیادیکردبوو، زۆر بەتوندیی لەماوەی جەنگدا دابەزی. ئەوەی کە تا سـاڵی ١٩٥٠ نەگەیـشتەوە هـەمان ئاسـتی سـاڵی ١٩٣٠. هـەروەها ئاسـتی گـوزەرانی خـەڵك دابەزیبوو، ئەوەی تەنیا لەسەرەتای ١٩٥٠کاندا بەرەو باشیی چوو.

---

[80] Hale, op. cit., 69.

لە کاتێکدا جەنگ بۆ زۆربەی هاوڵاتیانی تورك مانای دابەزینی ئاستی گوزەرانیان بوو، بەڵام ئەم حاڵەتە بەشێکی نەگرتەوە، بازاڕی ڕەش لەلایەك‌و دەستوەردانی حکومەت بەو رادە زۆرە لەلایەکی دیکەوە دەرفەتی بۆ هێندێك لەو خاوەن پلەو پایانە ڕەخساند کە هەلەکە بۆ قازانجی خۆیان بقۆزنەوە،(موڵکدارە گەورەکان، ئەوانەی کاڵای دەرەوەیان دەهێنا، بازرگانەکان‌و ئەو کارمەندانەی کە گرێبەستەکانی حکومەت‌و مۆڵەتە بازرگانییەکانیان سەرۆکاریی دەکرد) دەرفەتی قازانج‌و سوودبردنی زۆریان لەبەردەمدا بوو. هەربۆیە ناڕەزایەتییەکی مەزن دژی ئەم بازرگانانەی جەنگ پەیدا بوو. هەروەها کاردانەوەی حکومەت ڕاگەیاندنی "باجی سامان" بوو لە نۆڤەمبەری ١٩٤٢دا. بەڵام ئەو شێوازەی ئەم یاسایەی پێ جێبەجێکرا خەڵکی تووشی شۆك کرد. کۆمیتە لۆکاڵییەکان کە لە کارمەندە لۆکاڵییەکانی حکومەت‌و ژووری بازرگانیی پێکدەهات ڕادەی باجەکەیان هەڵدەسەنگاند. لەو رووەوە ئاستێکی دیارییکراوی نرخ نەبوو. ئاکامەکەشی ئەوە بوو کە بازرگانیی شارە گەورەکان بەگشتیی تەواوی باجەکەیاندا. بەتایبەت لە ئەستەمبوڵ، هەروەها دانیشتووانە کەمە ناموسوڵمانەکەش، ئەوانەی دەبوو ئەو باجە بدەن، ئەوانە دەهێنده زیاتریان لە موسوڵمانەکان لێسەندرا و ٥٥ لەسەدی داهاتی باجیان لێوەرگیرا. زێدەباری ئەوەش، ناموسوڵمانەکان ڕێگەیان پێ نەدرا قەرزەکانیان پەرتەوازە بکەن، ئەوان ناچاربوون لەپێناو دانی باجەکەدا ئیشەکانیان یاخود موڵك‌وماڵەکانیان بە بیزنسمانە موسوڵمانەکان بفرۆشن، ئەوانەی نەیانتوانی ئەم باجە بدەن لە شوێنەکانیان دەریانکردن یاخود بێگاریان پێکردن. باجی سامان لە مارتی ١٩٤٤دا لەسایەی ڕەخنەکردنی بەریتانیی‌و ئەمەریکاوە ڕەتکرایەوە، بەڵام ئەو یاسایە زیانێکی قەرەبوونەکراوەی لە متمانەی کەمینەکانی نێو دەوڵەتی تورکیادا دا.[٨١]

پێنج مانگ پاش تێپەڕاندنی باجی سامان، باجێك لەسەر بەرهەمە کشتوکاڵییەکان خرایەسەر باجی سامانی نوێی گوندەکان(کە لەدەستی موڵکدارە گەورەکاندا کۆکرابووەوە). پەیوەندیی هێزەکان لە گوندەکاندا، هەرچەندە، بەو شێوەیە بوو، بەڵام ئەم باجە(کە لە رووی کردارییەوە گێڕانەوەی دەیەك بوو کە لەساڵی ١٩٢٥دا لابرابوو)نەیتوانی ئەو قازانجە زێدەیە

---

[81] بۆ گەنگەشەیەکی نوێی باش سەبارەت بە باجی سامان کە پشتی بەستووە بە تێکڕای ئەو نووسراوانەی لەبەردەستدابوون بڕوانە:

Rıfat N. Bali (1999) Bir Türkleştirme serüveni (1923–1945): Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri, Istanbul: İletişim, 424 ff.

لــە مولّكــدارە گــەورەكان كۆبكاتــەوەو بەشــێوەيەكى رێــژەيى كەوتــە ســەر ئــەو جووتيــارە بچووكانەى كە ئاستى گوزەرانيان بە گشتيى لاواز يا خراپ بوو.

وێڕاى ئەوەى نەخشەيەكى متمانە پێكراو لەبەردەستدا نيە، بەلاّم تا سەرەتاى ١٩٥٠كان، دەگونجێت كەميى كار لە شارو گوندەكاندا وەك يەك بووبێت، لەو سالاّنەى دواييدا، بێكارييەكى بەربلاّو لە توركيادا گرفتێكى گەورەى پێكدەهێنا. بەلاّم پاشتر نا، بەگوێرەى ياسا ئابوورييەكان، ئەوە ماناى ئەوەى دەگەياند كە هێزى كار لە حالّو وەزعێكى باشتردا بوون تا دواى كرێى زياترو رەوشێكى گونجاوتر بكەن. هەرچەندە پێچەوانەى ئەوە راستە، دەولّەتى كەماليى لەسەر هەمان رێچكەى توركە لاوەكان كەوتنە لايەنگريى بازرگانانو بەلّێندەرو خاوەنكارەكانو ئەوانيان بە ئالاّهەلّگرى كۆمەلّگەى هاوچەرخ لە قەلّەمدەدا. هەربۆيە جولاّنەوەى كرێكارييان سەركوتكرد. ياساى كارى سالّى ١٩٣٦ دەقاودەق كۆپييەكى ياساى فاشيستيى ئيتالّيى بوو، لەكاتێكدا كەمێك پاراستنيان بۆ كرێكارى پيشەسازيى دانابوو، بەلّێنى هێنديك شێوەى زامنكردنى كرێكارانيان دابوو.(كە پێشكەشكردنى بەشێوەيەكى راستەقينە لەسالّى ١٩٤٦دا دەستپێكرد)، هەروەها ئەو ياسايە پێكهێنانى يەكێتيى پيشەكارانو مانگرتن قەدەغەكردبوو. كاتێك لەسالّى ١٩٤٧دا ياساى يەكێتيى پيشەكاران پێشكەشكرا، هێشتا مافى مانگرتنى پىّ رەوا نەديتبوون. لەماوەى ١٩٣٠كانو ١٩٤٠كاندا كرێى راستيينە لە پيشەسازيى توركييدا دابەزيبوو.

پەيوەندييەكانى دەرەوە

سياسەتى دەرەوەى كۆمارى توركيا لەماوەى ١٩٢٣–١٩٤٥دا تايبەتمەندييەكى ورياييو واقعبينيى هەبوو، هەروەها ئامانجى پاراستنى هەلومەجە بەديهێنراوەكەو ئەو سەركەوتنەى بە زەحمەتێكى زۆر لە سالّى ١٩٢٣دا بەديهاتبوو. تا كۆتايى ١٩٢٠كان، پەيوەندييەكانى لەگەلّ ئەوروپاى خۆرئاواى ديموكراتيى لە سۆنگەى واقيعەكەى پاش لۆزاندا بەرێوەدەچوو، چەندين گرفت هەبوون چارەسەر نەكرابوون. گرنگترينى ئەو گرفتانە ئەوكێشەيە بوو كە لەگەلّ بەريتانيادا لەسەر موسلّ هەبوو، ئەو هەرێمەى كە بە نەوت دەولّەمەند بوو، بەشى زۆرى دانيشتووانەكەى كورد بوون، وێڕاى كەمينەكانى عەرەبو توركمان. سوپاى بەريتانيا لە پاش ئاگربەستى ١٩١٨ موسلّيان داگيركرد. هەربۆيە توركان لەچوارچێوەى ئەو ناوچانەدا حيسابيان بۆ دەكرد كە لە "پاكتى نەتەوەيى"دا داوايان دەكرد. لە دانوسانەكانى سالّى ١٩٢٣و ١٩٢٤دا، بەريتانييەكان جەختيان لە گرێدانى موسلّ بە عێراقەوە كردەوەو

پێشنیازی تورکانیان بۆ راپرسیی رەتکردەوە. کاتێك لایەنەکان رێکەوتن، مەسەلەکە رەوانەی کۆمەڵـەی گـەلان کـرا لـە جنـێڤ، کـە هێـشتا تـورك تێیـدا ئەنـدام نـەبوو. کۆمەڵـەی گـەلان لـە سێپتەمبەری ١٩٢٤دا لەمەڕ ئەو بابەتە وتووێژی کرد. هەمان کات چەند پێکدادانێك لەنێوان تورکـان و هێزەکـانی بـەریتانیادا لـە بـاکووری هەرێمەکـەدا روویـدا بـوو، لـە ٩ی ئۆکتۆبـەردا حکومەتی بەریتانیا ئاگادارییەکی بڵاوکردەوە کە تێیدا داوای کێشانەوەی هێزەکانی تـورکی لـە ناوچەکەدا کردبوو. تورکـان کـشانەوەو سـنوورێکی کـاتیی لـەنێوان هـەردوولادا پێکهـات. سـاڵێك دواتـر، لـە سێپتەمبەری ١٩٢٥دا، کۆمسیۆنێکی کۆمەڵـەی گـەلان لێکۆڵینەوەیـەکی لـە هەلومەرجی ناوچەکە کردو هەروەها جێگەی سەرسامیی بوو کە کـەس راینەگەیانـد گرێدانی موسـڵی بـە عێراقـەوە پـێ باشـە. کۆمەڵـەی گـەلان لـە دیـسەمبەری ١٩٢٥دا بڕیـاری لـەم بارەیەوەداو لە ژونی ١٩٢٦دا تورکیا بە فەرمیی ئەو بڕیارەی پەسەندکرد. بەرامبەر بەوە، ١٠ لەسەدی نەوتی هەرێمەکەیان بۆ ماوەی ٢٥ساڵی داهاتوو پێبڕا. ئەو داوایـەی کـە لەبەرامبـەر دانی ٧٠٠,٠٠٠جونەی ئیستەرلینی لەلایەن بەریتانیاوە، وازی لێهێنرا.

گـرفتی سـەرەکیی نێـوان فەرەنـسا و بـەریتانیا بریتیبـوو لـە دانـەوەی قـەرزە گـشتییەکانی عوسمانیی، کە فەرەنسییەکان بەشێکی زۆری وەبەرهێنانیان لە ساڵەکانی پێش جەنگدا تێدا هـەبوو. لەسـاڵی ١٩٢٨دا، رێکـەوتنێك لـەنێوان هـەردوولا پێکهـات سـەبارەت بـەوەی تورکیـا دانـەوەی بەشـێکی ئـەو قـەرزە بخاتـە ئەسـتۆی خـۆی، بـەڵام روودانـی قـەیرانی ئـابووریی جیهـانیی بووەهـۆی دواخـستنی دانـەوەی قەرزەکـە لـە سـاڵی ١٩٣٠دا. پـاش دانوسـانێکی درێژخایەن، لەساڵی ١٩٣٣دا دانەوەی قەرزەکە بەچەشنێك بەرنامەرێژی کرا کە بە قازانجی تورکیا بێت.

جگە لە کێشە دپلۆماسییە سەرەکییەکان، لە ساڵانی یەکەمی پاش لۆزان، ئاڵۆزییەکی تونـد لەنێوان تورکیا و هێزە جیاوازەکاندا روویـدا. تورکیـا جـەختی لـەوە دەکـردەوە کـە سـەروەریی تەواوی بەسەر هەموو خاك و دانیشتووانەکەیدا هەبێت، لەکاتێکدا فەرەنسا و بـەریتانیا پێیـان ئەستەم بوو دەست لەو مافانە هەڵگرن کە بـەپێی سیـستمی جیاوگـەکان پێیـان رەوابینرابوو. ناحـەزیی دژی هێـزە ئەوروپییـەکان پـەرەیگرت، ئەوانـەی ئامـادە نـەبوون کـە باڵیۆزەکانیـان رەوانـەی ئەنکـەرە بکـەن، هـەروەها سـەبارەت بـە باڵادەسـتیی وەزارەتـی فێرکردنـی تـورکیی بەسـەر خوێندگـە مـسیۆنێرییەکاندا، لەمـەڕ ئاسـتی سـەربەخۆیی کۆمـسیۆنی تەنگـە نێودەوڵەتییـەکان کـە لـە لۆزانـدا دامـەزرابوو تـاکو چاودێریی هاتووچۆی کەشتییەکان بـەنێو

بۆسفۆرو دەردەنێلدا بکات. هەروەها سەبارەت بە تایبەتمەندیی یان نەتەوەیی باتریارکی ئۆسەدۆکسیی لە ئەستەمبوڵ، دواجار هەموو ئەم بابەتانە بەدڵی تورکیا تاوتوێ کرا.

کۆتایی ١٩٢٠کانو سەرەتای ١٩٣٠کان پەرەسەندنێکی پلەبەپلەی چاکبوونی پەیوەندییەکانی تورکیای لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەردا بەخۆوەبینی. پەیمانێکی هێرش نەکردنە سەرەیەك لەگەڵ ئیتاڵیادا لە ساڵی ١٩٢٨ مۆرکرا، هەروەها بە تێکۆشانی رێژەیی دپلۆماتیی ئیتاڵیی، ئاشتیش لەگەڵ یۆناندا پێکهات. لە ئۆکتۆبەری ١٩٣٠داو لە سۆنگەی ترسی هاوبەش لە یەکێتییخوازیی بولگارییەکان، رێکەوتننامەیەکی دۆستایەتیی لەگەڵ یۆناندا مۆرکرا. پاش چەند کۆنفرانسێك لە بالکان، لە ساڵی ١٩٣٤دا پەیماننامەی بالکان گەڵ یۆنان، یۆگۆسلاڤیا، رۆمانیا، تورکیاش وەك ئەندامێکی،مۆرکرا. لەساڵی ١٩٣٧دا پەیمانی سەعدئاباد، تورکیا و دراوسێکانی رۆژهەڵاتی: عێراق، ئێرانو ئەفغانستانی پێکەوە بەستەوە.

لەو ماوەیەی پاش جەنگی سەربەخۆیی کە بێمتمانەیی بەرۆژئاوا هێشتا لەئارادابوو، بەردی بناغەی سیاسەتی دەرەوەی تورکیا لەسەر هێنانەدی پەیوەندیی باش لەگەڵ یەکێتیی شورەوییدا دارێژرابوو. هەتا ١٩٣٠کان پەیوەندییەکان لەگەڵ یەکێتیی شورەوییدا فرەباش بوو(رێکەوتننامەی دۆستایەتیی دە ساڵە لە ساڵی ١٩٣٥دا مۆرکرا) بەڵام ئەم ئاراستەیە تا درەنگ تەنیا پایەیەکی سیاسەتی دەرەوەی تورکیا نەمایەوە. جگە لە نزیکبوونەوەی تورکیا لە دراوسێکانی، سیاسەتی دەرەوەی تورکیا لەهەمبەر هێزە رۆژئاواییەکان بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەیسەند، لەسەر بنچینەی ئەو پەرەگرتنەی بەدیهاتبوو، ئەو راستییە گەڵاڵە ببووکە نها تورکیا لەگەڵ هەریەك لە فەرەنساو بەریتانییەکاندا راشکاوانە پشتگیریی لەو بارودۆخە هەنوکەییە دەکردو دژی خولیای "ریڤیژنیستیی/سەرلەنوێ پێداچوونەوەو دابەشکردنەوە" دەکرد کە هێزگەلێکی وەك نازیی ئەڵمانییو فاشیستی ئیتاڵیی خوازیاری بوون، ئەوانەی دەیانویست سەرلەنوێ نەخشەی ئەوروپا بکێشنەوە. وێرای ئەوەش، تورکیا جەختی لە پەیوەندییەکی باش لەگەڵ ئەڵمانیای هێتلەریدا دەکرد. بەڵام هێواش هێواش فراوانخوازییەکانی ئیتاڵیا لە رۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاست بووە مەترسییەکی مەزن.

ئەو راستییەی کە هاوپەیمانەکەی، واتە یەکێتیی شورەویی، چووە بەرەی دژە ریڤیژنیستەکان، زەمینەی بۆ نزیکبوونەوەی تورکیا و رۆژئاوا خۆشکرد. لەساڵی ١٩٣٢،تورکیا بووە ئەندامی کۆمەڵەی گەلان، لە ئەپرلی ١٩٣٦دا دەقی مۆرکراوی رێکەوتننامەی لۆزانی بە تێبینییەوە ناردو خوازیاری گۆڕانی لە داماڵینی چەکی ناوچەی

تەنگەکان کرد. لە فەزایەکدا کە هەلومەرجی نێودەوڵەتیی بەرەو توندوتیژیی دەچوو، داواکەی تورکیا بەسۆزەوە گوێی لێگیرا. کۆنفرانسێك لە مۆنتریۆ گیرا، کە ئاکامەکەی ڕێکەوتننامەیەك بوو مافی کۆنترۆڵی تەواوی تەنگەکانی بە تورکیا بەخشیی بوو. کۆمسیۆنی تەنگەکان هەڵوەشێنرایەوە، هەموو لاکان چەند سنووردارییەکیان سەبارەت بە تێپەڕینی کەشتیگەلە جەنگییەکان بەنێو ئەو تەنگانەدا پەسەند کرد. بەڵام هاتوچۆی بازرگانیی بۆ ئەو وڵاتانە ئازادبوو کەلەگەڵ تورکیا خۆیدا لە جەنگدا نەبوون.

یەك لەو پرسانەی کە لە ساڵانی ۱۹۳۰کاندا هۆکاری ناکۆکیی نێوان تورکیاو فەرەنسا بوو، بریتیبوو لە لوای ئەسکەندەرونە، کە ناوچەیەك بوو دانیشتووانەکەی لە رووی ئیتنییەوە فرە تێکەڵ بووو لای تورکە نەتەوەییەکان بە "هاتای" ناودەبرا(خاکی هیتیی کە دوو شاری ئەنتاکیەو ئەسکەندەرونەی هەبوو) لە ڕێکەوتنی تورکیی-فەرەنسییدا لە ساڵی ۱۹۲۱و هەروەها لە لۆزان ئەم ناوچەیە لە دەرەوەی سنووری دەوڵەتی تورکیای نوێدا مایەوە، بەڵام ئۆتۆنۆمیی کەلتووریی بە دانیشتووانە تورکەکەی بەخشرابوو کە پەیوەندیی نزیکی لەگەڵ تورکیادا هەبووو بە وردیش چاودێریی پەرەسەندنەکانی تورکیای دەکرد. "هاتای هەڵك فیرقەسی/پارتی گەلی هاتای" دامەزرێنرا. تەنانەت ئەوانە پابەندی ئەو گۆڕانانە بوون کە لە مەسەلەی لەسەرنانی کڵاوو چاکسازیی ئەلف وبێ دا هاتبونەئارا.

لە سێپتەمبەری ۱۹۳٦دا، فەرەنسا ڕایگەیاند کە سەربەخۆیی بە سوریا دەداتو خوازیاریشە هاتای بخاتە سەر دەوڵەتی نوێی سوریا. ئەمەش بۆ کۆمەڵگەی تورکیی قووت نەدەچوو. کێشەکە خرایە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. ئەوەی نوێنەرایەتییەکی لە یەنایەری ۱۹۳۷دا ڕەوانەی هەرێمەکە کرد. نوێنەرایەتییەکە ئەوەی خستەبەرچاو کە تورکان زۆرینە پێکدەهێنن. بەریتانیا لەوە نیگەران بوو کە لە ئاست مەترسیی ئیتاڵییەکاندا کەلێن بکەوێتە نێوان تورکیاو فەرەنسییەکانەوە. هەربۆیە کەوتە نێوانیانەوە، تا گەیشتنە ڕێکەوتنێك کە بە هاتای بووە "قەوارەیەکی سەربەخۆ"،کە کاروباری دەرەوەی لەلایەن سوریاوە نوێنەرایەتیی دەکرا. کۆمیتەیەکی پارێزەرانی نێودەوڵەتیی دەستورێکیان بۆ داناو هەڵبژاردن لە ئەپرێلی ۱۹۳۸دا ئەنجامدرا. لەماوەی هەڵبژاردنەکەدا ئاژاوەی خوێناوی هەموو هەرێمەکەی گرتەوە، هەربۆیە هەڵبژردنەکە هەڵوەشێنرایەوە. ئەمێستا هەلومەرجە نێودەوڵەتییەکە هێندە مەترسییداربوو کە فەرەنسا ئامادەبوو لەگەڵ تورکیادا بگاتە ڕێکەوتنێك بۆ ئەوەی بەهەر نرخێك بێت پشتگیریی تورکیا دژی ئەڵمانیای نازییو هەروەها ئیتاڵیا بەدەستبێنێت. لە ژوئیە، هەڵبژاردنێکی نوێ لەسایەی کۆنترۆڵی سەربازیی فەرەنسیی-تورکییدا ئەنجامدراو

ئاکامەکەی بە زۆرینەیەکی کەمی تورکیی واتە ٢٢ لە ٤٠ کورسی پارلەمان کۆتاییهات. لە دانیشتنی یەکەمدا، پارلەمانە نوێیەکە کۆماری سەربەخۆی هاتای راگەیاند، نزیکەی ساڵێك پاشتر، لە ٢٩ی ژونی ١٩٣٩دا، یەکێتیی ئەو دەوڵەتەی لەگەڵ تورکیادا راگەیاند، ئەوەی توڕەییەکی مەزنی سورییەکانی لێکەوتەوە، ئەوانەی تا ئەمڕۆش ئەو ناوچەیە بە بەشێك لە سوریا لەسەر نەخشە دەنوێنن.

تورکیا لە جەنگی دووەمی جیهانییدا

لە کۆتایی١٩٣٠کاندا، ئەگەری هێرشی ئیتاڵیا نیگەرانییەکی قووڵی لەلای سەرکردایەتیی تورکیی پێکدەهێنا. ئەو نیگەرانییەی کە بەداگیرکردنی ئەلبانیا لەلایەن ئیتاڵیاوە لە ئەپرڵی ١٩١٩دا، گەیشتە دواپلەی . ئەوەش تورکیا، فەرەنسا و بەریتانیای زیاتر لەیەکتر نزیك کردەوە.

وتووێژ سەبارەت بە رێکەوتننامەیەکی هاوکاریی هاوبەش لەنێوان تورکیا، فەرەنسا و بەریتانیالە ساڵی ١٩٣٩دا لەگۆڕێدا بوو. ئەو مەسەلەیەی کە بەخاوی دەچووە پێش، چونکە تورکیا لەسۆنگەی خۆ بەلاواز زانینییەوە، داوای بڕێکی مەزنی هاوکاریی سەربازیی و دارایی دەکرد و هەروەها خوازیاری ئەوەبوو خۆی لە هەڕەشەگەلێك دووربخاتەوە کە لەگەڵ یەکێتیی شورەوییدا لە جەنگەوە بیگلێنێت.حکومەتی تورکیا فرە پەرۆش بوو کە یەکێتیی شورەویی ببێتە بەشێك لەو هاوپەیمانییەتە، راگەیاندنی لەناکاوی پەیماننامەی مۆڵۆتۆڤ-ریبینترۆپ لە ئوتی ١٩٣٩دا، کە بەپێی ئەوە ئەڵمانیای هێتلەریی و روسیای ستالینیی کەم و زۆر ئەورووپای رۆژهەڵاتیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردبوو، شۆکێکی مەزنی بۆ ئەنکەرە دروستکرد. ئەوەش فەرەنسا و بەریتانیای زیاتر سەبارەت بە زامنکردنی پشتگیریی تورکیا بۆ خۆیان نیگەران کرد، هەروەها لە ١٩ی ئۆکتۆبەری ١٩٣٩دا رێکەوتننامەیەکی بەریتانیی-فەرەنسیی-تورکیی بۆ پشتگیریی هاوبەش مۆرکرا. کە تێیدا تورکان زۆربەی هەرەزۆری خۆیان دەستکەوتبوو. قەرزێکی ١٦ ملیۆن جونەیهی زێڕی ئەستەرلینی و ٢٥ملیۆنی دیکەی بۆ کڕینی پێداویستییە جەنگییەکان وەرگرت. لە پرۆتۆکۆڵێکی سەربەخۆدا کە بە رێکەوتننامەکەوە پەیوەست کرا، تورکیا هەموو پابەندییەکی لەسەر لابرا کە لە جەنگەوە لەگەڵ یەکێتیی شورەوییدا تێوەی بگلێنێت.[٨٢]

رێکەوتننامەکە ئەو مەرجەی بۆ تورکیا دانابوو کە پێویستە"کاریگەرانە هاوکاریی بکات" لەگەڵ فەرەنسا و بەریتانیا لەهەر رووداوێکدا لەکاتی پەلامارێکی هێزە ئەورووپییەکان کە

---

[82] Deringil, op. cit., 191 .

ببێتەهۆی جەنگ لە دەریای سپی ناوەڕاست(ئاماژەیەکی ئاشکرابوو پەیوەندیی بایەخداری بە هەڕەشەی ئیتاڵیاوە هەبوو). پاش ئەوەی ئیتاڵیا لە ١٠ی ژوونی ١٩٤٠دا جەنگی دژی بەریتانیاو فەرەنسا ڕاگەیاند حاڵەتێکی شڵەژانو دڵەڕاوکێ بە ئاشکرا خۆی پێشاندا. هەرچەندە، بەوەش هەڕەسهێنانی فەرەنسا بە قووڵیی هاوسەنگیی هێزەکانی گۆڕیی. وێڕای پابەندبوونەکانیش ، تورکیا هەموو توانای خۆی تەرخانکرد تا لە جەنگ خۆی بپارێزێتو پڕۆتۆکۆڵە جیاوازەکەشی بۆ ئەوە کردبووە بیانوو. حکومەتی بەریتانیا، تورکیای وەك سەرچاوەیەکی پڕبەهای توانای مرۆیی دەبینیو فشارێکی زۆری کرد تا رایکێشێتە نێو جەنگ. بەڵام تورکیا خۆی ڕاگرت بەریتانیاش ناچار بوو ئەو هەڵوێستە پەسەند بکات. پاش ئەوەی ئەڵمانیا یۆنانی داگیرکردو بولگاریا لایەنگری بەرەی میحوەری کرد لە ١٩٤١دا جەنگەکە گەیشتە بەردەم سنوورەکانی تورکیا. لە ئاکامی ئەمە، لە ژوونی ١٩٤١ دا کە نزیکەی هاوکات بوو لەگەڵ پەلاماری ئەڵمانیا بۆ سەر یەکێتیی شورەویی، تورکیا ڕێکەوتننامەیەکی دۆستایەتیی لەگەڵ ئەڵمانیادا مۆرکرد. لەماوەی ساڵو نیوی داهاتوودا کە قۆناغی سەرکەوتنە مەزنەکانو فراوانخوازییەکانی ئەڵمانیا بوو، تورکیا پێگەی بێلایەنانەی ڕاڕایانەی خۆی پاراست. مەسەلەی لاوازی ئامادەباشییو پێویستبوونی بۆ کەلوپەلەکان، بۆ حکومەتی بەریتانیی کردبووە بیانوو.

پاش بەزینی ئەڵمانیا لە ستالینگراد(نۆڤەمبەری ١٩٤٢) فشاری هاوپەیمانەکان هێدی هێدی زیادی کرد. بەڵام ئەگەرێکی زۆر سەبارەت بە هێرشی ئەڵمانەکان بۆ سەر تورکیا لەگۆڕێدا بوو، داواکاریی هاوپەیمانان گۆڕانی بەسەردا هاتو هەروەها ئەوان ئەمێستا تورکیایان وەك بنکەیەکی پێشەوەی سوپای هاوپەیمانانو فڕۆکەکانی لەقەڵەم دەدا تا سەرچاوەیەکی مرۆیی سەربازیی. بەڵام ئەڵمانەکان هەڕەشەی ئەوەیان کرد کە ناردنی تەنانەت یەك فڕۆکەی هاوپەیمانان بۆ تورکیا مانای ڕاگەیاندنی جەنگ لەلایەن ئەو وڵاتەوە رادەگەیەنێت. لە یەنایەری ١٩٤٣دا، چێرچڵو ئینۆنو گەیشتنە ڕێکەوتنێك سەبارەت بە ئامادەکاریی بۆ گەیشتنەجێی چەند فڕۆکەیەکی سەربازیی جەنگی هاوپەیمانان. بەڵام پاشتر ئەو ئامادەکارییە تووشی شێواندن بووەوە، هەروەها تەلاری ڕایەڵەی هەڵسانی فڕۆکەکان بە ئەنقەست لەلایەن تورکانەوە خاوەخاوی تێداکرا.[٨٣] تەنانەت فشارەکان لەو کۆنفرانسەدا زێدەتربوون کە لە دیسەمبەری ١٩٤٣دا لە قاهیرە ئەنجامدراو ئینۆنو، چێرچڵو ڕۆزفێڵتی تێدا ئامادەبوون. ئەمێستا هاوپەیمانان بە ئاشکرا باڵادەستییان پێشاندابوو، تورکیایان لەوە ئاگادار کردەوە، گەر بێتوو چیدی لە دەرەوەی جەنگ بمێنێتەوە ئەوا ریسکی ئەوە دەکات پاش جەنگ بە تەواویی گۆشەگیر بمێنێتەوە. مەترسیی شاراوەش ئەوەبوو دەبووایە تورکیا ڕووبەڕووی سوپای سوورو هەر داوایەکی دیکەی ستالین

---

[83] Deringil, op. cit., 149.

ببێتەوە کە لە پێناوی بەرژەوەندییەکانیدا کاری بۆ دەکات. دواجار ئینۆنو ئەوەی پەسەند کرد کە تورکیا ببێتە جەنگاوەرێکی چالاك لەپاڵ هاوپەیماناندا، بەڵام داوای ئەوەی کرد کە یەکەمجار بەرنامەیەکی گشتیی هەڵمەتی رزگارکردنی ناوچەی بالکان دابڕێژێت. دیارە ئەم جوڵەیەکی زیرەکانە بوو، چونکە لەنێو هاوپەیماناندا جیاوازییەکی ئاشکرا لە بۆچوون و ئارەزوویان سەبارەت بە هەڵمەتی بالکان بەدی دەکرا. ستالین هەر دەستوەردانێکی بەریتانیی و ئەمەریکیی لەو ناوچەیە رەتدەکردەوەو ئەمەریکاش ئامادەیی تێدا بوو گوێی لێبگرێت.

بەدرێژایی ساڵی ١٩٤٤، تورکیا بە هێواشی دەجوڵا و خۆی دەدزییەوە، وێڕای ئەوەی کە پەیوەندییە دپلۆماسییەکانی خۆیان لە ئوتدا لەگەڵ ئەڵمانیا پچڕاند. ئەمەش وای لە بەریتانیا و ئەمەریکا کرد بە پەرۆشەوە گوێ لە داواکارییەکانی شورەویی بگرن. لە فێبرایەری ١٩٤٥دا، لە کۆنفرانسی یاڵتە رێکەوتن لە ئایندەدا چاو بە پەیماننامەی مۆنتریۆدا بخشێننەوە. ماوەیەکی کەم پاشتر، لە ٢٣ی فێبرایەری ١٩٤٥، تورکیا بە فەرمیی جەنگی دژی ئەڵمانیا راگەیاند بۆ ئەوەی مافی ئەوەی پێبدرێت کە ببێتە ئەندامێکی دامەزرێنەری نەتەوە یەکگرتووەکان. ئەوەش بەتەواویی کارێکی رووخساریی بوو. هەروەها سەربازی تورک هیچ کات لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانییدا بە رق و تورەییەوە فیشەکێکی نەتەقاند.

لەماوەی جەنگ، هەردوو سیاسەتی نێوخۆو رۆژنامەکان بە توندیی لەدەستی دەوڵەتدا کۆکرابووەوەو هەمووش بۆ ئەو مەبەستە بوو کە تورکیا لە دەرەوەی کێشەو ململانێکە رابگرێت. کاتێك ئەڵمانیا واپێدەچوو خەریکە شورەویی ببەزێنێت، پرۆپاگەندەی پان تورکییزم ژیایەوە. لە ژوئیەی ١٩٤١دا، بە هاندانی ئەڵمانیا، کۆمیتەیەکی پان تورکییزم دامەزرێنرا. ژمارەیەك ژێنراڵی تورك لەسەر بانگێشتی ئەڵمانەکان سەردانی بەرەی رۆژهەڵاتیان کرد، هەروەها چەند لایەنگرێکی پان تورکییزم برانە کابینە—هەموو ئەمانە وەك سیاسەتێکی زامنکەرانە لە کاتی سەرکەوتنی ئەڵمانیا. کاتێك بەزینی ئەڵمانەکان لەئاسۆ دەرکەوت، لە مایۆی ١٩٤٤دا، رێکخراوەکانی پان تورکییزم و هەروەها پرۆپاگەندەکان سەرکوتکران.

زۆربەی جار سیاسەتی تورکیا لەماوەی جەنگەکەدا بە بێرەوشتانە هاتۆتە پێش چاو وەك لە پاشگەزبوونەوەی لە رێکەوتننامەی ١٩٣٩دا بینراوە. ئەوەش زیانی لە ناوبانگی نێودەوڵەتیی تورکیادا. بەڵام دوورەپەرێزیی لە جەنگ، لە دیدی چەند سیاسەتکارێکی وەك ئینۆنوو وەزیرە یەك لەدوایەکەکانی دەرەوەی وڵات(شوکرو سەرەچۆگلو،ئنجا نومان مەمەنسیگلو، ئنجا دووبارە شوکرو)، ئەوەیان لەبیر بوو کە چۆن دەوڵەتی عوسمانیی رێگەیدا لەلایەن ئەڵمانەکانەوە لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانییدا وەك ئامرازێك بەکاربهێنرێت و ئەو کارەساتەی لێکەوتەوە کە بەسەر وڵاتەکەدا هات.

باسی دوازدەیەم

گواستنەوە بەرەو دیموکراسیی ١٩٤٥-١٩٥٠

چەند ساڵێکی کەم لە کۆتاییهاتنی جەنگی دووەمی جیهانیی، سیستمی سیاسیی تورکیاو تێکڕای سیاسەتە ئابووریی و پەیوەندییەکانی دەرەوەی، گۆڕانی بنەڕەتییان بەسەرداهات. لەم باسەدا هۆکاری ئەو گۆڕانو ئەو ڕێگەیەی کە پێیهاتەدی لێکدەدەینەوە.

فشاری کۆمەڵا-ئابووریی بۆ گۆڕان

لەکۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییدا، حکومەتەکەی عیسمەت پاشا ئینۆنو لای خەڵك فرە بێزراو بوو، تەنانەت بەهۆی چەند هۆکارێکەوە جێگەی رقوکینەی زۆربەی جەماوەری دانیشتووانی تورك بوو. لە شیکردنەوەیەکی ئەم نارەزایەتییەدا، دەبێت جیاوازیی لەنێوان جەماوەری دانیشتووان (جووتیارانو کرێکارانی پیشەسازیی) لەگەڵ ئەو بەشەی هاوپەیمانیەتییەکە کە رژێمی کەمالیستیان پێکهێنابوو(ئەفسەرانو بیرۆکراتەکان، بازرگانە موسوڵمانەکان لە شارە گەورەکانو موڵکدارە گەورەکانی لادێ)دا بکرێت.

هیچ کات رژێم لەنێو خەڵکدا جەماوەریی نەبوو، وردە جووتیارانی لادێ، ئەوانەی تا ئەو کاتە ٨٠ لەسەدی تێکڕای دانیشتوانیان پێکدەهێنا، باشبوونێکی مەزنیان لە ئاستی گوزەران، تەندروستیی، پەروەردەو فێرکردنو پەیوەندییەکانیاندا هەست پێکردبوو. ئەگەر شتێکی وەك گەیاندنی وزەی کارەبا بکەینە پێودانگ دەبینین کە تا درەنگانێکی ساڵی ١٩٥٣، تێکڕای ژمارەی ئەو گوندانەی وزەی کارەبایان بۆ دابینکرابوو لەدەیەك تێپەڕی نەدەکرد، یاخود ٠,٠٢٥لەسەدی ئەو ٤٠٠٠٠ گوندەی تورکیا بوو.[٨٤] لەکاتێکدا بەرهەمهێنانی وزەی کارەبا لەنێوان ساڵانی ١٩٢٣-١٩٤٣ دەهێندە زیادی کردبوو. تا ئەو ساڵەی دوایی کە تۆڕێکی گەورەی نۆ مایلی وزە لەلایەن تورکیاوە ئەنجامدرا، هێشتا دیاردەی ژیانی شارەکان لەنێودابوو. لەتێکڕای ئەو توانا گشتییەی وزە کە لە ساڵی ١٩٤٥دا بەرهەمدەهاتو دەیکردە ١٠٧,٠٠٠ کیلۆ وات، ٨٣٠٠٠ کیلۆواتی بۆ ئەستەمبوڵ، ئەنکەرە،

---

[84] Hakkı Devrim, et al. (ed.) (1974) *Türkiye 1923–1973 ansiklopedisi*, Istanbul: Kaynak, vol. 2, 583. Ten years later the number was 216 (ibid., vol. 3, 962).

ئـەزمیر بـوو ، تەنانـەت لـە ئەنکـەرە کاتێـك گلۆپـەکانیان پێکـەوە دادەگیرسـاند ئاشـی ئەلەکتریکەکە دەکوژایەوە.[٨٥]

لەلایـەکی تـرەوە، یـەك لـە تایبەتمەندییـەکانی دەوڵـەتی هاوچـەرخ کـە لـەماوەی ٢٥سـاڵی فەرمانڕەوایـەتیی کەمالیـستەکاندا لادێییـەکانی پـێ ئاشـنابوو، بریتیبـوو لـە دەسـەڵاتێکی ناوەندگـەرای تونـدی دەوڵـەت بەسـەر گوندەکانـدا، جەندرمـەو باجگرەکـان بێزراوتربـوون و خـەڵکی لـە هـەرکاتێکی دیکـە زیـاتر لێیـان دەسـڵەمینەوە. بێزاریـی لـە دەوڵـەت، کـە پێـشتر دیاردەیـەکی بـاوی ژیـانی وڵاتەکـە بـوو، نهـا تونـدو ئاشـکرا خـۆی دەنوانـد، تـاڕادەی رقلێبوونەوەو کینەتۆزیی کە ئاکامی سیاسەتەکانی سێکیولاریزمی دەوڵەت بوو. بەتایبەت سەرکوتکردنی دەربڕینی بیروباوەڕە ئاینییە گشتییەکان کە گرنگترین پەیوەستی ئایدۆلۆژیی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵانی خەڵکی پچڕاند.

کرێکـارانی پیـشەسازیی هێـشتا کەمینەیـەکی بچووکی کۆمەڵگـەی تورکییـان پێکدەهێنا، ٣٣٠,٠٠٠ لە دانیشتووانێکی ٢٠ ملیۆنیی. بەڵام ژمارەی دروست پشت بـەوە دەبەستێت کـە مانـای"پیـشەسازیی" چـی دەگەیـەنێت. بەشـێکی ئـەو ژمـارەی ئامـاژە پێـدراوە ئەوانـەبوو کـە لەبەرهەمهێنانـە پیـشەگەرییەکاندا کاریـان دەکـرد[٨٦] پێگـەی کۆمـەڵا-ئابووریيـان لاواز بـوو. تـا سـاڵی ١٩٤٥، رێکخراوەکـان لەسـەر بنـەمای پیـشە دامـەزرابوون. یـەکێتیی پیـشەکارانیش تـا ئـەو دەمـە لـە تورکیـا قەدەغـەبوو و لێـدەدرا. توانـای کـڕین و گـوزەرانی کرێکـارانیش هـەروەك کاسـبکاران و موچـەخۆران، خراپـی بەسـەرهات، بەتایبـەت پـاش ئـەوەی لـەماوەی جەنگـدا خەرجی و تێچوونی ژیان بەرزبووەوە.

ناڕەزایـەتیی لـەنێو کۆمـەڵانی خەڵکـدا شـتێکی نـوێ نـەبوو، ئـەو ناڕەزایەتییـەش بەتـەنیا ناگونجێـت ببێتـەهۆی گـۆڕانی سیاسـیی. گـرنگترین مەسـەلەی راسـتەوخۆ لـەم بارەیـەوە ئـەو راسـتییەیە کـە حکومەتەکـەی ئینۆنـو لایـەنگری رەگەزگـەلێکی گرنگـی (هاوپـەیمانی تورکـە لاوەکـان)ی لەدەسـتدا، ئەوانـەی ئـامرازی بنیاتنـانی جوڵانـەوەی کەمالیـست بـوون. لـەماوەی جەنگـدا حکومـەت ناچـاربوو کـە پێویـستییەکانی خـەرجیی و ئـامادەکردنی سـوپایەکی مـەزن

---

85 Max Weston Thornburg (1949) *Turkey: an economic appraisal*, New York: Twentieth Century Fund, 133.

86 ئاماری پیشەسازیی ساڵی ١٩٥٠ تێکڕای ٣٥٣٩٩٤ کەس لە ٩٨٨٢٨ دامەزراوی پیشەسازیی کاردەکەن. کە ٩٦٦٢٦یان بچووکە:

Richard D. Robinson (1963) *The first Turkish republic: a case study in national development*, Cambridge MA: Harvard University Press, 136.

دابــین بكــات. بۆئــەوەش پارەیــەكی زۆری لێــداو خــستیە بــانكی ناوەندییــەوە، كــە دەرئەنجامەكـەی بەهەڵاوسـان كۆتاییهـات. حكومـەت هەوڵیـدا بـۆ كەمكردنـەوەی كاریگـەری كۆمەڵایــەتیی ئــەم سیاســەتە، دەزگــای دەستبەســەرداگرتنی نــرخ دابمــەزرێنێت لەرێگــەی سـەپاندنی بـاج بەسـەر قازانجـە كەڵەكەبووەكانـدا، بـەهۆی بـاجی سـامانو وەرگـرتنی بـاج لـە بەرهەمـە كـشتوكاڵییەكان. هەڵاوسـان دابـەزێنێكی تونـدی لـە توانـای كڕینـدا بـۆ كارمەنـدانی دەوڵـەتیی هێنایـە ئـارا، ئەوانـەی ژمارەیـان نزیكـەی ٢٢٠,٠٠٠ كارمەنـد بـوو. بـۆ كارمەنـدانی پلەخوارەوە بە رێژەی سێیەك بوو، بۆ خانەنشینان تا رادەی دوو لە سێ بەرز بوو، حاڵەتێكی وا كە دژواریی لەنێو بیرۆكراتییدا هێنایە ئارا.[٨٧]

هەرچـەندە قوربـانیی "سـامانی بـاج" كـە لـە سـاڵی ١٩٤٢دا سـەپێنرا، زیـاتر كاسـبكارە ناموسوڵمانەكانی گرتبووەوە، بەڵام ئەم باجە لەنێو بۆرجوای توركیش بەگشتیی دڵەڕاوكێو گومـانی لێكەوتـەوە. ئـەوەش پێـشانیدا، كـە رژێمـی كەمالیـستی كەلەلایـەن بیرۆكراتیـیو سوپاوە راگیراوە، بـە تـەواویی پشتگیرییەكی متمانـەپێكراوی بەرژەوەندییـەكانی ئـەم گروپـە نیە، ئەوەی كە لاوازیی بنەڕەتیی ئاشكرابوو. پێگـەی بۆرجـوای خۆمـاڵیی، كـە پەرەسـەندنی شوێنی بایەخی سەرەكیی یەكێتییخوازو كەمالیستەكان بوو، ئەمێستا هێنـدە بەهێز بوو كە چیدی ئامـادە نـەبوو ئـەو پێگەیـە پەسـەند بكـات كـە پێیـدرابوو، بـەڵام ئـەم چینە لـە بنەڕەتدا چینێكی پشتبەستووو لە رووی سیاسییشەوە بێتوانا بوو.

موڵكـدارە گـەورەكان هـەر لـە سـاڵانی جـەنگی دووەمـی جیهانییـەوە رەگـەزێكی بنـەڕەنیی هاوپەیمانی توركە لاوەكان بوون، بەڵام ئەمانە لە ئاكامی سیاسـەتی بـەزۆر دابەزاندنی نرخـی بەرهەمە كشتوكاڵییەكان لەلایـەن حكومەتـەوە، بێزاریـی رووی تێكردن. كاتێك وەك رێگەیـەك بۆ دژایەتیی هەڵاوسان لەماوەی جەنگی دووەمی جیهانییدا، سـەپاندنی بـاج بەسـەر بەرهەمـە كـشتوكاڵییەكاندا گیرایەبـەر . بەتایبـەت پـاش پێـشكەشكردنی "چیفتـچی تۆپراكلاندرمـە قانونو/یاسای دابەشكردنی زەوی" بەسـەر جووتیاراندا لـە یەنایـەری ١٩٤٥دا. ئـەم یاسایەی دوایـی كـە سـەرۆك ئینۆنو بەتوندیی پـشتگیریی لێـدەكرد، رۆڵێكـی بەرچاوی لـە دەركـەوتنی ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی لە توركیای پاش جەنگدا هەبوو.

ناڕەزایەتییەكی بـەرفراوان لـەنێودابوو، بەهۆی فرە هـاوجووتبوونی پـارتی كۆمـاریی گـەلو دەزگاو ئامرازە دەوڵەتییـەكان لەسایەی سیستمی تاكە پارتییدا. ئەم ناڕەزایەتییـە هێنـدەی

---

[87] بۆ شیكردنەوەی سەرنجراكیش سەبارەت بە تەنگەژەكان كە ناڕەزایەتییان لەنێو (ك.ی.پ)دا پێكهێنابوو، بڕوانە:
Taner Timur (1991) *Türkiye'de çok partili hayata geçiş*, Istanbul: İletişim, 20 ff.

لەلایەن پارتەوە ئاراستەدەکرا، هێندە لەلایەن دەوڵەتەوە نەبوو. ئینۆنوش باش لەم ناڕەزایەتییە توندە ئاگادارنەبووو ئەزموونەکەی ئەتاتورکی لەگەڵ پارتی کۆماریی سەربەستدا لەساڵی ١٩٣٠دا لەبیر بوو، هەربۆیە بڕیارییدا وەك لەگرێژنە دەرنەچوون و سەمام ئەمانێك چاو لە کەمە لیرالییەکی سیاسیی پێویستو پێکهاتنی ئۆپۆزسیۆنێکی سیاسیی بپۆشێت، ئەوەش کە خۆی حکومەتەکەی بەم ئاراستەیە هەنگاویان نا تاڕادەیەك پەیوەندیی بە پەرەسەندنی نێودەوڵەتییەوە هەیە.

فشاری نێودەوڵەتیی بۆ دیموکراسیبوون

بەگشتیی، بەزینی هێزەکانی ناوەند لەجەنگی دووەمی جیهانییدا بۆخۆی سەرکەوتنێك بوو بۆ بەها دیموکراتییەکان. ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کە دەوڵەتێکی پلورالی سەرمایەداریی دیموکراسیی بووو پاش جەنگ وەك هێزێکی بالادەستی جیهان دەرکەوت، وەك نموونەیەك نەدەتوانرا هەروەك لە زۆربەی دیکەی ولاتانی جیهاندا، سەرنجی زۆربە لە تورکیا بۆخۆی رانەکێشێت. لە ئەپرلی ١٩٤٥دا تورکیا وەك ئەندامێکی دامەزرێنەر لە کۆنفرانسی سانفرانسیسکۆ بەشداریی کردو هەروەها لە واژۆکردنی پێڕۆی نەتەوە یکگرتووەکاندا. بەوەش پابەندیی خۆی بە بیروباوەڕی دیموکراتییەوە راگەیاند. وێڕای ئەوەی کە فرە هۆکاری ئامادەهەبوو کە حکومەتی تورکیان ناچارکرد زیاتر بەرەو رۆژئاوا بکشێت، بەتایبەت بەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

پەیوەندیی نزیك لەگەڵ یەکێتیی شورەوییدا بەردی بناغەی سیاسەتی دەرەوەی تورکیای لە سالانی ١٩٢٠کان و ١٩٣٠کاندا پێکدەهێنا، بەلام ئەم پەیوەندییە بە بەستنی پەیماننامەی مۆلۆتۆڤ–ریبنترۆپ، هەروەها بە هەڵوێستی بێلایەنانەی تورکیا لەماوەی جەنگەکەدا، درزی تێکەوت. یەکێتیی شورەویی رایگەیاند کە چیدی ئەو رێکەوتننامە دۆستایەتییە تازە ناکاتەوە کە لەگەڵ تورکیا هەیبووەو لە ساڵی ١٩٤٥دا ماوەکەی تەواو بووە. هەروەها لە ژونی ئەو ساڵەداو لە چاوپێکەوتنێکیدا لەگەڵ باڵیۆزی تورکیا، مۆلۆتۆڤ ژمارەیەك مەرجی فۆرمەڵە کردبوو کەلەسەری پێکبێن پێش ئەوەی رێکەوتننامەیەکی دۆستانەی نوێ ببەسترێت. ئەو مەرجانەی هەموارکردنی سنوورەکانی نێوان هەردوو ولاتیان لەخۆگرتبوو، بەچەشنێك ئەو ناوچانەی باکووری رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ کە پێشتر لەنێوان سالانی ١٨٧٨و١٩١٨دا روسیی بوو، بۆ شورەویی بگەڕێنرێتەوە، هەروەها دامەزراندنی هێزێکی

هاوبەشی بەرگریی تورکیی-روسیی لە ناوچەی بۆسفۆرو دەردەنێل بۆئەوەی پاسەوانی دەریای رەش بکات.[88]

بێگومان ئەم مەرجانە بە تەواویی بۆ تورکان پەسەندنەکراو بوو. بەلام کاتێك شورەوییەکان خواستەکانی خۆیان لە ژوئیەدا لە کۆنفرانسی هاوپەیمانان لە پۆتسدام خستە پێش چاو، نە بەریتانییەکانو نە ئەمەریکییەکان دەستبەجێ رەتیان نەکردەوە، لەگەڵ ئەوەی سیاسەتەکانی تورکیا لەسەردەمی جەنگدا زۆر بەدڵی هاوپەیمانەکان نەبوو. هەرچەندە ولاتە یەکگرتووەکان هێدی هێدی کەوتە پشتگیریکردنی پێگەی تورکیا. کاتێك خواستەکانی یەکێتیی شورەویی بە فەرمیی لە ئوتی ١٩٤٦دا ئاراستەی تورکیا کرا، ولاتە یەکگرتووەکان ئامۆژگاریی حکومەتی تورکیای کرد خۆی قورس بگرێت. ئەمەش تورکیای هاندا خواستەکانی شورەویی رەتبکاتەوە، بەلام ئەو کارەی بە شێوەیەکی هێمنانە ئەنجامدا، بۆئەوەی ئەو گرژییەی هەبوو هێور ببێتەوە.

لەگەڵ بایەخدان بە سیاسەتەکانی ستالین لە ئەوروپای رۆژهەلاتو زێدەبوونی ئەو بایەخە لەگەڵ هەر رژێمێکی کۆمۆنیستیی کە لەو ناوچەیەدا دادەمەزرا، واشنگتۆن کەوتە هەڵسەنگاندنەوەی بایەخی ستراتیژیی تورکیا. وێرای ئەوەی لە رووی تیۆرییەوە، نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو دەزگایە بوو کە دەکراو دەبوو ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکانی بۆ بگەرێنرێتەوە، بەلام ڤیتۆی بەردەوامی یەکێتی شورەویی لە ئەنجومەنی ئاسایشدا، وایکردبوو کارکردن لە رێگەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە مەحاڵ بێت. هەروەها کارگێریی ولاتە یەکگرتووەکان بریاریدا یەکلایەنە هەڵسورێت. لە ١٢ی مارتی ١٩٤٧دا، سەرۆك ترومان ئەوەی پێشکەشکرد کە بە " بنەماکانی ترومان" ناودەبرێت، ئەوەش ولاتە یەکگرتووەکانی پابەندکرد کە دەیەوێتو هەڵدەستێت بە بەرگریی لە "ولاتە ئازادەکان" ئەوانەی بوونیان بەهۆی فشاری بێگانەوە یاخود چەکدارانی کەمینەکانی نێو سنووری ولاتەکەیانەوە کەوتۆتە مەترسییەوە. بۆنەی روودانی ئەم بنەمایانە بریتیبوو لە داوایەك کە لەلایەن سەرۆك ترومانەوە پێشکەش بە کۆنگرێسی ئەمەریکا کرابوو بۆئەوەی پشتگیریی سەربازیی و دارایی بدرێت بە یۆنان(لەو کاتەدا جەنگی نێوخۆیی نێوان کۆمۆنیستەکانو سەڵتەنەتخوازەکان لە گەرمەیدا بوو)و تورکیا، ئەوەش سەرەتای پابەندبوونی ئەمەریکا بوو بۆ بەرگرییکردن لە رژێمە دژە کۆمۆنیستەکان لە تەواوی جیهاندا. ماوەیەکی کەم پاشتر، لە

[88] Baskın Oran (ed.) (2002) Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, Istanbul: İletişim, vol. 1 (1919–1980), 502.

ژونــی ١٩٤٧دا، "پلانــی مارشــاڵ" پێــشکەشکرا، کــە پــشتگیرییەکی دارایــی مــەزنی بــۆ یارمەتییــدانی ئــەوروپیی پێــشنیاز کردبــوو تــا ئابوورییــان بنیــاد بنێنــەوە. ئــەم پلانــە ســێ ئەمانجی تەواوکەری دیکەی هەبوو. بۆئەوەی یارمەتیی ئەوروپییەکان بدات یارمەتی خۆیان بدەن، هەروەها بۆئەوەی بازاڕی هەناردە بۆ کاڵا پیشەسازییەکانی وڵاتە یەکگرتووەکان گەرم بکات، دواجار بۆ ریشەکێشکردنی برسێتیی بۆئەوەی زەمینەی کۆمۆنیزم خۆش نەبێت.

بـۆ سـەرکردایەتیی تـورك ئاشـکرابوو بۆئـەوەی سـوودی تـەواو لـە پـشتگیریی سیاسـیی و سەربازیی ئەمەریکا و هـەروەها پلانەکەی مارشاڵ بکـەن، واباشـە بۆ تورکیا کە زیاتر لەگـەڵ ئـەو بیروبـاوەڕە سیاسـیی و ئابوورییانـەدا (دیموکراسـیی و بـازاڕی ئـازاد) بـچێتەپێش کـە ئەمەریکییەکان گرتوویانەتەخۆ. بەوەش دەتوانین بڵێین کە گۆڕانی سیاسیی و ئابووریی لە تورکیا پاش ساڵی ١٩٤٥ ریشەیەکی نێوخۆیی و نێودەوڵەتیی پێکەوە هەبوو.

پرۆسەی دیموکراتیزەبوون

یەکەمین ئامـاژە بـۆ ئـەوەی کە حکومـەت بایـەخی بـە گۆڕینی ئاراسـتەکەی داوە لـەو کاتـەوە هـاتووە تەنانـەت پێش کۆتاییهاتنی جـەنگ کاتێك ئینۆنو لـە گوتارێکدا کە لـە خولی نوێی سـاڵانەی پارلەمانـدا لـە سـاڵی ١٩٤٤دا پێشکەشی کـرد، بـە توندیی جـەختی لـە کارەکتـەری دیمـوکراتیی پارلـەمان لـە سیـستمی سیاسـیی تورکییـدا کـردەوە، لـە ١٩ی مـایۆی ١٩٤٥دا ئینۆنو زیاتر لەو بابەتە قسەی کردو بڕیاریـدا هـەنگاوی زێدەتر لـەپێناو دیمـوکراتیزەکردنی رژێمەکەدا بهاوێژێت، بێئەوەی ئەو هەنگاوانە دیارییبکات کە چین.

هەروەها لە مایۆدا، یاسای دابەشکردنی زەویوزار کە یەکەمجار لە یەنایەردا پێشکەشکرا، لە ئەنجومەنی نەتەوەییدا گەنگەشەی لەبارەوەکرا. تورکیا تا ئەو دەمە هێشتا وڵاتێك بـوو کـە وردە جووتیـار زۆرینـەی بـاڵای پێکهاتـەی دانیـشتووان بـوو. ٩٩,٧٥ لەسـەدی موڵکـدارانی زەوی لەو جووتیارانە بوون کە کەمتر لە ٥٠٠دۆنم"١٢٥ئەکر"زەویان هەبوو. ئەوانەی زیاتر لـە ٥٠٠ دۆنمیـان هـەبوو تـەنیا ٠,٠١بـوون. زۆربـەی جووتیـاران نزیکـەی کـەمتر لـە یـەك دۆنم زەویـان هـەبوو. جیاوازییـەکی گـەورە لـەنێوان هەرێمەکانـدا هـەبوو بـەڵام لەناوچە زۆر بەپیتـە کــشتوکاڵییەکاندا خاوەنــداریی ٢٥ بــۆ ٥٠ دۆنم نموونــەیی بــوو.[89] بەشــێکی جووتیــارە

[89] Kemal Karpat (1959) *Turkey's politics: the transition to a multi-party system*, Princeton: Princeton University Press, 99.

بچووکەکان بوونێکی لاوەکییان هەبوو. زەوییەکی کشتوکاڵیی هێندە بەرفراوان نەبووکە نزیکەی سێ ملیۆن خێزانی جووتیاران بژێنێت. هەروەها هەبوونی زەوییەکی شەش یاخود دوازدە ئەیکر(٢٥–٥٠ دۆنم) واتە بوونی ئەو جووتیارە لەسەر هێڵی هەژاریی، یان لە زۆربەی حاڵەتەکانیدا لە خوارەوەیدا بوون. لەئاکامی ئەوەش، بەشێکی مەزنی جووتیارەکان بە شێوەیەکی درێژخایەن دەبنە نیوەکارو بەرامبەر بە برێکی کەم لە بەرهەم، لە ژیانێکی سەختو نالەباردا، زەوی موڵکدارەکان رەنێودێنن. وەك داب، موڵکداری مەزن یاخود دەوڵەمەندی دانیشتووی شاری خاوەن زەوی، تۆوو پێویستییەکانی دیکەیان پێدەداتو لەبەرامبەردا لە کاتی خەرمان هەڵگرتنەوە چارەك یاخود نیوەی بەرهەمیان لێوەردەگرێت.

یاسای دابەشکردنەکە لە مایۆی ١٩٤٥دا پێشکەش بە ئەنجومەن کراو ئامانجی دابینکردنی برە زەوییەکی گونجاو بوو بۆ ئەو جووتیارانەی بێ زەوی بوون یاخود بەگوێرەی حاڵەتی دابەشکردنی بێ ناڕێكوپێکی دەوڵەتدا برە زەوییەکی کەمیان پێدرابوو. زەوی ئەوقاف، زەوییە بەیارەکان، زەویە بێ قەواڵەکان، هەروەها ئەو زەوییانەی کە لە موڵکداران سەندرابوون کە زیاتر لە ٥٠٠ دۆنمیان هەبوو. بەگوێرەی بەندی ١٧ی یاساکە تەنانەت لەسەرو سێ چارەکی زەوی ئەو موڵکدارە کشتوکاڵییانەی ٢٠٠ دۆنم زەوییان هەیە و لە ناوچەیەکدان کە دانیشتووانی زۆرە دەتوانرێت دەستی بەسەردا بگیرێت. هەروەها جووتیارەکانیش قەرزێکی ٢٠ ساڵەی بێ قازانجیان پێدەدرێت.

دەقی پێشنیازکراوی یاساکە گەنگەشەی لەسەرکراو ئەوەش یەکەمین جار بوو کە بە ئاشکراو بە توندیی رەخنە لە حکومەت بگیرێت. ئەو کەسایەتییانە ناڕەزایەتییان پێشاندا کە لەگەڵ موڵکدارەکاندا پەیوەندییان هەبوو، هەروەها قسەرکەری ئەمانە "عەدنان مەندەریس" بوو کە یەك لە موڵکدارە مەزنەکانی ئایدن بوو. ئۆپۆزسیۆنەکان سەرەتا لەمەڕ مەسەلە ئابوورییەکان گەنگەشەیان چڕکردەوە(لەوبارەیەوە گفتوگۆیان دەکرد کە ئەو یاسایەی سەبارەت بە دووبارە دابەشکردنەوەی زەوی پێشنیازکراوە، سەروەریی موڵکداریی سنووردار دەکاتو رێگە لە وەبەرهێنان دەگرێتو دەبێتە هۆکاری لاوازکردنی کشتوکاڵ، هەروەها ئەو شێوازە ئۆتۆکراسییەی گەنگەشەکەی تێدا بەڕێوەدەچوو بووەهۆی ناڕەزایەتیی دەربڕین دژی لاوازیی دیموکراسییو دەربڕین لەو وڵاتەدا، ئەوەی هەروەها لەلایەن مەندەریسەوە رێبەرایەتیی کرا.

دواجار، یاساکە وێڕای ئەو گەنگەشە گەرمو توندەی بەخۆیەوەبینی بە تێکڕای دەنگ تێپەڕێنرا، ئەوەش بەڵگەیەکی ئاشکرای ئەو دیسپلینە بوو کە هێشتا لەنێو(پ.ك.گ)دا

بەڕێوەدەچوو، بەڵام هەرزوو پاش ئەو، لە ٧ی ژوندا، مەندەریس و سێ ئەندامی دیکەی ئەنجومەن کە جەلال بایاری سەرەك وەزیری پێشوو، رەفیق کۆرالتان و فوئاد کۆپەرلو(مێژوونووسی بەناوبانگ) بیرخەرەوەیەکیان پێشکەشی ئەندامانی پارتەکەیان لەی پارلەمان کرد کە پێویستە دەستووری تورکیا بە تەواویی جێبەجێبکرێت و دیموکراسیی دابمەزرێت. واپێدەچوو "دۆرتو تەقریر/ راپۆرتی چوارەکە" وەك دواتر ناوی دەرکرد، بۆ چاکسازییکردن بێت لە (پ.ك.گ)، زیاتر لەوەی بۆ دامەزراندنی پارتێکی پۆپۆزسیۆن بێت. بەڵام وێڕای ئەوەش سەرەتای رێکخستنی ئۆپۆزسیۆنێکی سیاسیی لە پاش جەنگدا تۆمار کرد.

پارتەکەی پارلەمان، داواکاریی چوارەکەی رەتکردەوە، بەڵام ئەو چوار کەسایەتییە بەهیچ شێوەیەك لەسەر ئەو سەرەڕۆییە سزایەك نەدران، ئەوەش بە گشتیی وەك نیشانەیەك لێکدرایەوە کە حکومەت ئامادەیی دەکات نەرمییەکی دیارییکراو لە فەزای سیاسییدا پێشانبدات.هەروەها نیشانەیەکی دیکەش هەبوو کە هەر بەو ئاراستەیەدا دەڕۆیی، هێندێك رۆژنامەکان، بەشێوەیەکی بەرچاو "وەتەن/وڵات"ی ئەحمەد ئەمین یەلمان کە لیبراڵ و ئەمەریکاخواز بوو، "تان/بەیان"ی زەکەریا و سەبیحە سەرتەل کە چەپگەرا بوو، پشتگیریی چوار کەسەکەیان کردو لە رۆژنامەکەیاندا ستوونیان بۆ تەرخانکردن تا بیروڕای خۆیانی تێدا دەربڕن. کاتێك، هەفتەیەك دوای پێشکەشکردنی راپۆرتی چوارەکە ، هەڵبژاردنی ناوخۆیی لە ئەستەمبوڵ ئەنجامدرا، حکومەت بۆ یەکەمین جار رێگەی دا ئازادانە لەنێوان کاندیدە جیاوازەکانی (پ.ك.گ)دا هەڵبژێردرێن.

قسەی دروست، قۆناغی فرە پارتیی لە ژوئیەدا دەستپێدەکات، ئەو کاتەی"نوری دەمیرەج" پیشەسازکاری ناوداری ئەستەمبوڵ"میللی کالکینمە پارتەس/پارتی پێشکەوتنی نەتەوەیی" دامەزراند، کە بەفەرمیی لە ٥ی سێپتەمبەردا تۆمارکرا. پلاتفۆرمی(پ.پ.ن) داوای لیبراڵیزەکردنی ئابووریی و پەرەسەندنی وەبەرهێنان و ئازادیی دەکرد. ئەندامەکانی پارتەکە ئەزموونی کاری سیاسیی و نوێنەریان لە ئەنجومەندا نەبوو. هەربۆیە زۆر کاریگەریی نەبووو پشتگیرییەکی ئەوتۆی بەدەستنەهێنا. پەرەسەندنی راستیینە ئەو دەمە بە خشکەیی تێپەڕی کاتێك عەدنان مەندەریس و فوئاد کۆپەرلو ، دواتریش رەفیق کۆرالتان لە ٢١ی سێپتەمبەرداو بەهۆی ئەو گوتارە رەخنە ئامێزانەی کە لە "وەتەن"و"تان" دا بڵاویان کردبووەوە، بە فەرمیی لە پارتی کۆماریی گەل دەرکران.

عیسمەت ئینۆنو لە گوتارێکیدا لە ١ی نۆڤەمبەر، ڕایگەیاند کە کەموکوڕیی دیموکراسیی تورکیا بریتییە لە نەبوونی پارتێکی ئۆپۆزسیۆن(پێدەچێت هیچ حیسابێکی بۆ (پ.پ.ن) نەکردبێت). ئەوەشی ڕایگەیاند کە هەڵبژاردنی گشتیی کە دەخرێتە ساڵی ١٩٤٧ هەڵبژاردنێکی ئازادو ڕاستەوخۆ دەبێت-بەپێچەوانەی هەڵبژاردنی دوو قۆناغیی کە دەنگدەران دەیگرنەبەرو تائێستاش لەسەری دەڕۆن. لەسەرەتای دیسەمبەردا، جەلال بایار وازی لە (پ.ک.گ)هێنا. نها هەرچوار واژۆکەری ڕاپۆرتەکە وازیان لە پارتی دەسەڵاتدار هێنا یان ناچارکران وازبهێنن‌و هەروەها ئاشکرابوو کە دامەزراندنی پارتێکی نوێ بەڕێوەیە. لە ئامادەکارییدا بۆ هاتنەکایەی پارتە نوێیەکە، جەلال بایارو عیسمەت ئینۆنو پێکەوە کاریان دەکرد. بێگومان ئەو ڕاستییەی کە بایار لە تورکە لاوە دێرینەکان بوو، وەك کەسێکیش کە لایەنگری بنەماکانی سێکیولاریزم بوو، پەسەندکردنی پارتێکی ئۆپۆزسیۆنی لەلای کەمالیستەکان‌و پارتەکەیان ئاسانکرد. ئەوەی بۆ دامەزراندنی پارتێکی نوێ گرفتی پێکدەهێنا. لەکاتێکدا، ئاشکرابوو کە ئەو چوار کەسایەتییە لە قۆناغی کۆرپەلەیی پارتە نوێیەکەدا پشت بە نیازپاکیی عیسمەت ئینۆنو دەبەستن، هاوکارییش لەنێوان بایارو عیسمەت ئینۆنودا ئەو بۆچوونە زەقدەکاتەوە کە دامەزراندنی ئەو پارتە ئاکامی ڕێکەوتنێکی ژێربەژێری تاکتیکیی بێت. ئەوەش دەبێتە تۆمەتبارکردنێك بۆ پارتە نوێیەکە کە بە سەختیی یەخەگیریی دەبێت.

لە ٧ی یەنایەری ١٩٤٦دا پارتی دیموکرات بە فەرمیی تۆمارکراو یەکەمجار لەلایەن (پ.ک.گ)و ئەندامەکانییەوە پێشوازیی لێکرا، بەشێوەیەك مەزەندەی ئەوە دەکرا سەرکردایەتییان لەلایەن ئینۆنووە بکرێت. هەمان کات، کە (پ.د) دەستیکرد بە دامەزراندنی لقەکانی‌و بەشێوەیەکی پڕجۆش‌وخرۆش لە تەواویی وڵاتدا پێشوازیی لێکرا. سەرکردایەتیی (پ.ک.گ) کە لە ناڕەزایەتیی خەڵك بە ئاگابوون، بەو ئاستەفراوانەی کە دەرکەوت تووشی شۆك بوون. داواکرا کۆنگرەیەکی نائاسایی لە مایۆی ١٩٤٦دا ببەسترێت. ئەو کۆنگرەیە بڕیاری چەند هەنگاوێکی لیبراڵانەی تێدا درا وەك پەسەندکردنی هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ، پێگەی سەرۆکی هەمیشەیی پارت لابرا، عیسمەت ئینۆنو کە نازناوی"سەرکردەی نەتەوەیی" هەبوو، وەك سەرۆك دانرایەوە، بەڵام لەڕاستییدا پاش ئەوەی کە هەڵبژێردرایەوە. هەرزوو پاش کۆنگرەکە، ڕۆژنامەکان ئازادانە چاپ‌وبڵاو دەکرانەوەو زانکۆکانیش تاپلەیەك سەربەخۆبوون. بەڵام هەڵبژاردنی نەتەوەیی لە ژوئیەی ١٩٤٧ەوە بۆ ژونی ١٩٤٦ هێنرایەپێش، بەو هیوایەی کە پێش لە دیموکراتەکان بگرن پێش

ئـەوەی بـە تـەواویی جێپێـی خۆیـان بکەنـەوە. دیموکراتـەکان ناڕەزایـەتییان لـەو بڕیـارە دەربڕیی و وایان پێشاندا کە بۆیکۆتی هەڵبژاردن دەکەن(هەروەك لەسەرەتای ساڵدا بۆیکۆتی هەڵبژاردنی شارەوانییەکانیان کردبوو) بەڵام دواجار بەشدارییان کرد و توانیان لەکۆی ٤٦٥ کورسیی ئەنجومەن، ٦٢ دانە ببەنەوە.

ئەوە بۆخۆی وەك ڕووداوێکی بەرچاو خۆی نواند، بەڵام بۆ پارتە نوێیەکە سەرکەوتنێکی زۆر مەزن نەبوو. وێڕای ئەوەی واقیعەکە جیاواز بوو. یەك لەو هۆکارانەی وایکرد (پ.ك.گ) زۆرینە بەدەستبێنێت ئەوەبوو کە ساختەکارییەکی زۆری لە دەنگەکاندا کردبوو، پرۆسەی هەڵبژاردنەکە زۆر پاك و بێ دەستوەردان نەبوو، نهێنی دەنگدانی دەنگدەران زامن نەکرابوو، سەرۆکارییەکی پاك و بێ گزیی هەڵبژاردنەکان نەبوو، پاش ئەوەش بە فەرمیی ئاکامی هەڵبژاردنەکە ڕاگەیەندرا، سندوقەکانی دەنگدان شکێندران بۆ ئەوەی هەموو پێداچوونەوەیەك بەو ئاکامەدا مەحاڵ بێت. پێویستە ئەوە بیربهێنرێتەوە کە لەو دەمەدا هەموو کارگێڕییە ناوچەیی و هەرێمییەکان سەر بە (پ.ك.گ) بوون و زۆربەیان بۆیان سەخت بوو جیاوازیی لەنێوان ئۆپۆزسیۆنی سیاسیی و خیانەتیی مەزن بکەن. بڕی ئەو ساختەکارییەی کرابوو هێندە مەزن بوو کە هەرایەکی گەورەی لە وڵاتدا بەرپاکرد. جەلال بایار گوتی کە بەپێی لێکۆڵینەوەکانی پ.د ژمارەی ڕاستیینەی ئەو کورسییانەی پارتەکە بردویەتییەوە یەکجار زیاترەو " دەستی خراپەکاریی تێکەڵ بە هەڵبژاردنەکە بوو" ئەم گوتەیەی بایار لەنێو ڕۆژنامەکاندا بڵاوکرایەوە بێ هیچ حسابکردنێك بۆ ئەو هۆشیارییەی حکومەت کە هەر ڕەخنەگرتنێکی لە هەڵبژاردنەکە بە توندیی قەدەغە کردبوو.[٩٠]

بەئاشکرابوونی ئەو پاڵپشتییە گەورەیەی پ.د، (پ.ك.گ) چارەی ئەوە بوو یان ئۆپۆزسیۆن سەرکوتبکات وەك ئەوەی لە ساڵانی ١٩٢٥و ١٩٣٠کرا، یاخود زیاتر بە ئاراستەی لیبراڵیزەکردندا ملی ڕێگە بگرێت. بۆماوەی ساڵێك لە هەڵبژاردنی ١٩٤٦، واپێدەچوو پارتەکە خۆی لەو ئاڵتەرناتیڤانە بەدوور بگرێت. ئینۆنو لە ئوتدا ڕەجەب بەکیری وەك سەرەك وەزیر دەستنیشانکرد، ئەوەی بەوە لە پارتەکەیدا ناسرابوو کە پیاوێکی فرە توندەو لایەنگری سیستمی دەوڵەتی تاکە پارتییە. ڕەجەب بەکیر هەوڵیدا پ.د ناچار بکات وەك برا بچووکێك بەشداریی حکومەتەکەی بێت تا خۆی لەو ڕەخنە توندوتیژانە بەدووربگرێت کە لەلایەن ئەوانەوە ئاراستەی (پ.ك.گ) دەکرا. هەرچەندە ئەم هەوڵە لەلایەن پ.د ەوە ڕەتکرایەوە. ڕادەی ساختەکاریی بیرۆکراتیی (پ.ك.گ) هێندە بێتام بوو کە

[90] Karpat, op. cit., 164–5.

فەزاکەی ژاراویی کردبوو. بەڵام هۆکارێکی دیکە بەردەوامیی دابووە رەخنە توندوتیژەکانی پ.د دژی حکومەت، ئەویش ئەوەبوو کە بەرنامەی کاری پ.د لە (پ.ك.گ) ناکۆك و جیاوازبوو. پ.د بنەما سەرەکییەکانی کەمالیزمی لە نەتەوایەتیی و سێکیولاریزم پەسەند بوو، هەربۆیە نەیدەتوانی لەم رووەوە خۆی لە حکومەت بەدوور بگرێت. ئەو خاڵە سەرەکییەی لە (پ.ك.گ)ی جیادەکردەوە(لیبراڵیزەکردنی سیاسیی و ئابووریی بوو)، ئەو دوو بوارەی کە لەنێوان ساڵانی ١٩٤٧–١٩٥٠دا لەلایەن پارتی دەسەڵاتەوە بە ئاستێکی مەزن دەستی بەسەردا گیرابوو. هەربۆیە پ.د لەپێناو کۆکردنەوەی راکێشانی رای گشتیی پێویستی بەوەبوو فەزاکە توندو دژوارتر بێت. هەربۆیە لە ئەنجومەندا گلەیی و گازەندەی کردبووە پیشەی رۆژانەی .

رێگەیەکی دیکە کە هەریەك لەو دووپارتە دەیانویست خۆیانی لەیەکتر پێ جیابکەنەوە ئەوەبوو، هەریەکەیان ئەوی دیکەیانی بە کۆمۆنیستخوازیی تۆمەتبار دەکرد. کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانیی قۆناغێك بوو تارادەیەك بۆ چەپەکان ئاوەڵابوو. لەکاتێکدا حکومەت بە گونجاوی زانی راستەکان(یان تورکیستەکان) سەرکوت بکات. تەنانەت لەم هەلومەرجە راستەوخۆیەی پاش جەنگدا، رەگەزگەلێکی نێو (پ.ك.گ) هەبوو کە لە دەرکەوتنی ئۆپۆزسیۆنێکی کۆمۆنیستیی بێزاربوون. لە ٤ی دیسەمبەری ١٩٤٥دا، ژمارەیەك خوێندکاری نەتەوەیی، کە بەو بابەتانە خرۆشابوون کەلەنێو بڵاوکراوەکانی (پ.ك.گ)دا نووسرابوون. هێرشیان کردەسەر ئۆفیسی رۆژنامەی تان ی چەپگەراو تاڵانیانکردو چاپخانەکەیان بۆ تێکوپێکدان، ئەو رۆژنامەیەی کە گوتارەکانی سەرکردەکانی ئایندەیی پ.د تێدا بڵاودەکرایەوە، پۆلیسیش لەو شوێنە ئامادەبوون بەڵام خۆیان لە مەسەلەکە نەگەیاند. وێرای ئەوەی لە ژونی ١٩٤٦دا، پارتی سۆشیالیست و تەنانەت کۆمۆنیستیش"تورکیا سۆشیالیست ئەمەکچی ڤە کۆیلو پارتەس/پارتی سۆشیالیستی کرێکاران و جووتیارانی تورك" کە لەلایەن کۆمۆنیستی دێرین "د.شەفیق حوسنی دەمەر" دامەزرێنرا.

بەڵام ئاکامەکانی جەنگی سارد هەرزوو هەستی پێکرا، هەروەها لە دیسەمبەری ١٩٤٦دا یاسای سەربازیی بۆ سەرکوتکردن و داخستنی ئەم پارتانە بەکارهێنرا. نها پ.د و (پ.ك.گ) هەڵمەتێکی چەواشەکارانەیان بەرامبەر یەکتری گرتەبەر بەوەی نەرمیی لەهەمبەر کۆمۆنیستییدا دەنوێنن. هەروەها پ.د بەوەش تۆمەتبار کرا کە بەرەو مۆسکۆ مل دەنێت. ساڵانی ١٩٤٨و ١٩٤٩ راوەدونانی چەپەکانی بەخۆوەدی، کەسێکی پان تورکییزمی بەناوبانگی وەك "نیهال ئاتسز"و "زەکی ڤالیدی تۆگان" کە لە کۆتایی جەنگی دووەمی

جیهانییدا دادگایی کرابوون‌و له زیندان بوون، هێنرانەوە مەیدان‌و نەیارە سەرسەختەکەیان که رۆماننووسی بەناوبانگی سۆشیالیست "سەباحەدین عەلی"بوو لەلایەن یەك لە پیاوەکانی ئاتسزەوە کوژرا.

پەیوەندییەکانی نێوان دوو پارتەکە لە بەدەوە بەرەو بەدتر دەرۆیشت، گفتوگۆ سەبارەت بە بودجەی ساڵی ١٩٤٧ زۆر دژوار بوو، هەروەها جارێك سەرۆك وەزیر، مەندەریسی بە دەروون نەخۆش ناوبردبوو، ئەوەی وای لە دیموکراتەکان کرد ئەنجومەن جێبهێڵن‌و بۆ چەند رۆژێك بەشداریی دانیشتنەکان نەکەن. لە یەنایەری ١٩٤٧دا، پ.د یەکەمین کۆنگرەی خۆی بەست، کە تێیدا نوێنەرایەتییەکەیان "حورییەت میساقی/پەیمانی ئازادیی" گرتەبەر ، ئەو چەمکەی لەگەڵ "پەیمانی نەتەوەیی"بەناوبانگی ساڵی ١٩٢٠دا هەماهەنگ نەبوو. پ.د خۆی وەك رەوتێکی سیاسیی نوێ دەهاتە پێش چاو کە دەتوانێت ئەو رێگەیە تەواو بکات کە ئەتاتورك دەستپێکردبوو. دەبوو سەبەخۆیی نەتەوەیی بەدیبێنێت‌و چاکسازیی لەنێو کۆمەڵگەی تورکییدا بکات. پەیمانی ئازادیی رێگەی بە پارلەمانتارەکانی پ.د دابوو کە دانیشتنەکانی ئەنجومەنی نەتەوەیی جێبهێڵن‌و بۆیکۆتی بکەن تاکو حکومەت ژمارەیەك لە یاسا نادیموکراتییەکان دەکێشێتەوە. ئەوەش هەڕەشەیەکی مەترسییداربوو، چونکە حکومەتەکەی بەکیر کە بۆخۆی لەئاکامی ئەو ساختەکارییەی هەڵبژاردنەکەی ساڵی ١٩٤٦دا جۆرە قەیرانێکی شەرعییەتی هەبوو، نەیدەتوانی کارێکی وابکات کە لەبەر چاوی خەڵك‌و جیهانی دەرەوە وەك دژە دیموکراتیی دەربکەوێت، بەتایبەتیی لە هەلومەرجێکدا کە گرنگی پەرەسەندنی یارمەتییەکانی ئەمەریکای بەخۆوەدەبینی.

پ.د و پ.ك.گ بە ئاشکرا لەبارێکی دژوارو ناکۆکییدابوون، بەڵام لە ژوئیەی ١٩٤٧دا ئینۆنو خۆی هاویشتە مەسەلەکەوە. ئەو سەربەخۆ لەگەڵ بەکیرو بایاردا چاوپێکەوتنی کردو گوتەیەکی پێشکەش بە رۆژنامەکان کرد. ئەمەش(راگەیاندنی ١٢ی ژوئیە)ی پێدەگوترێت کە بوونی ئۆپۆزسیۆنی کردە مەسەلەیەکی رەواو دەوڵەتی وەك ئامرازێك ناوبرد کە دەبێت بێلایەن بێت‌و لەئاست هەردوو پارتەکەدا دادپەروەربێت. ئەوەش دەستوەردانێکی یەکلاکەرەوە بوو لەلایەن سەرۆکەوە بەوەی راشکاوانە سیاسەتی فرەپارتیی بنجی داکوتا. بۆ پ.ك.گ ئەوە مانای بەزینی ئەو باڵە توندڕەوە بوو کە رەجەب بەکیر رابەرایەتیی دەکرد. ئەوەی دەستی لەکارکێشایەوەو لەجیاتی ئەو "حەسەن سەکا"بووە سەرەك وەزیر. ئەو حەسەنەی پێشتر وەزیری کاروباری دەرەوە بوو و سەرۆکی نوێنەرایەتیی تورکیی بوو بۆ کۆنفرانسی سانفرانسیسکۆ.

پ.ك.گ لەكۆنگرەی خۆیدا لە نۆڤەمبەری ١٩٤٧دا تەنانەت بە ئاراستەی بەرنامەكەی پ.د ملی نا. پاڵپشتی لە وەبەرهێنانی ئازاد كردو بڕیاریدا یاسای ژمارە ١٧ی دابەشكردنی زەویوزار بكێشێتەوە(ئەوەی كە ئەنجومەنی ساڵی ١٩٥٠ ئەنجامیدا)، هەروەها ئەو هەنگاوانەی گرتەبەر كە ببێتەهۆی ئەوەی پ.د ئاین وەك كارتێك بۆخۆی بەكاربێنێتو بڕیاریدا ڕێگە بە خوێندنی ئاینیی لە خوێندنگاكاندا بداتو دەزگاكانی لادێ چاك بكات، ئەوەی پ.د كردبوویە ئامانجو وای پێشاندەدا كە ناوەندی هاندانی كۆمۆنیستە.

ئەوە كاری دیسپلین بوو لەنێو پ.ك.گ دا كە نەیهێشت پارتەكە دووكەرت بێت پاش ئەوەی عیسمەت ئینۆنو وا راشكاوانە جەختی لە لایەنگریی ریفۆرمیستەكان كردەوەو خۆی لە پشتگیریی باڵی توندڕەو كێشایەوە. ڕەوتی نوێی میانڕەوی پ.ك.گ دەیتوانی كێشەی زۆر گرنگ بۆ دیموكراتەكان پێكبهێنێت. هەرچەندە ئەوەی ئەوانی زیاتر بەیەكەوە دەبەستەوە ئۆپۆزسیۆنی هاوبەشیان بوو بۆ پ.ك.گ، وەك ئەوەی پرۆگرامێكی هەماهەنگی سیاسیی لە دەوری یەكتر كۆیكردبنەوە. چەند دەستەیەكی نوێنەرایەتیی،ئەوانەی وایان دەبینی سەركردایەتیی پ.د زۆر میانڕەوە، خوازیاربوون ئۆپۆزسیۆنێكی سەرسەختانە لەهەمبەر پ.ك.گ دا بگیرێتەبەر، لە جەستەی سەرەكی پارتەكەیان جیابوونەوە. یەك لەو دەستانە "میللی پارتەس/پارتی نەتەوەیی"یان دامەزراند كە سەرۆكە رووخسارییەكەی "فەوزی چەكمەك"(كە دوژمنێكی كینە لەدڵی عیسمەت ئینۆنو بوو، لەو دەمەوە ئینۆنو لە ساڵی ١٩٤٤ لە سەرۆكایەتیی ئەركان لایبردبوو). لەئاكامدا پارلەمانتارانی پ.د نیوەیان مانەوە، بەڵام لەجاران تۆكمەترو هەماهەنگتر هەڵدەسوران . حەسەن سەكا جارێكی دیكە كابینەكەی لە ژونی ١٩٤٨دا هەموار كردەوە. لە ساڵی ١٩٤٩دا، "شەمدین گویناڵتای" كە پرۆفیسۆرێكی زانكۆییو كەسایەتییەكی میانڕەوتربوو شوێنی سەكای گرتەوە.

یاسای هەڵبژاردن وەك خاڵی سەرەكیی ناكۆكیی نێوان هەردوو پارتەكە مایەوە، ئەو یاسایەی كە بۆ چەند جارێك لەسایەی فشاری ئۆپۆزسیۆندا هەموار كرایەوە، ئەوانەی هەڕەشەی ئەوەیان دەكرد كە ئەگەر هەڵبژاردنێكی تەواو ئازادو دادپەروەرانە نەكرێت، ئەوا بۆیكۆتی هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نەتەوەیی دەكەن كە لە دەبوو لە ساڵی ١٩٥٠دا ئەنجامبدرێت. راشكاوانەش داوایانكرد چاودێریی ئەو هەڵبژاردنەوە لەلایەن كارگێڕییەوە نەكرێت، بەڵكو لەلایەن دەسەڵاتی دادوەرییەوە. دواجار لە فێبرایەری ١٩٥٠دا، پێكهاتن هاتەكایەوە، ئەویش تەنیا لەپێناو ئەنجامدانی هەڵبژاردن لە ١٤ی مایۆی ١٩٥٠ دا.

چاكسازییە كۆمەڵایەتیی و ئابوورییەكان

ساڵی ١٩٤٧ هەروەك لە پرۆسەی چاكسازیی سیاسیی، خاڵێكی وەرچەخانە لە رووی سیاسەتی نوێی ئابوورییشەوە. تا ئەو كاتە، پ.ك.گ لە بازنەی سیاسەتی "دەوڵەتییبوون"دا دەخولایەوە كە لە ساڵی ١٩٣٠دا پێشكەشكرابوو. ئەم سیاسەتە نوێیە بەخێرایی لە سایەی فشاری بیزنسمانی خۆماڵییو هەروەها ئەمەریكاوە گیرابووەبەر. پ.د خۆی وەك دەنگی رەخنەگرانی نێوخۆ دەنواند. مەندەریس زۆر لەوە زیاتریشی تێدەپەڕاندو دەوڵەتییبوونی بە كالآیەكی رزیوی سیستمی فاشیزم نێوزەد دەكرد. كەسایەتیی مەیانڕەوتری نێو سەركردایەتیی پ.د وەك جەلال بایار، خوازیاربوو رۆڵی دەوڵەت بگۆڕێت لەوەی راستەوخۆ دەستوەرداتە پرۆسەی ئابوورییەوەو پشتگیریی و هەماهەنگیی لە دەستپێشخەرییە تایبەتییەكان بكرێت. لەدیدی ئەوانەوە، پێویستە وەبەرهێنانی تایبەت بایەخی سەرەكیی هەبێتو دەوڵەت تەنیا دەبێت لەو كاتەدا دەست درێژ بكات كە وەبەرهێنانی تایبەت شكست دەهێنێت، یاخود لە سۆنگەی لاوازی سەرمایەكەیەوە هیوای سەركەوتنی نابێت. لە یەنایەری ١٩٤٧دا، ژمارەیەك بیزنسمان لە ئەستەمبوڵ "ئەستەمبوڵ توجار دەرەنجی/یەكێتی بازرگانانی ئەستەمبوڵ)یان دامەزراند كە یەكەمین دەستەبوو لەلایەن حكومەتەوە لغاو نەكرێت. ئەو یەكێتییەی رەخنەی خۆیان لە دەوڵەتییبوون گرتو وەك سەرچاوەی لاوازییو پەرەنەسەندنی ئابووریی وڵات لەقەڵەمیاندا، هەروەها پشتگیریی ئەو بیروبۆچوونانەیان دەكرد كە لەلایەن دیموكراتەكانەوە دەردەبڕرا.

لە هەمان كاتدا، توركیا كە پاش ساڵانێكی ئامادەباشیی جەنگ، هەژاریی تەنگی پێهەڵچنییبوو، فرە پێویستی بە دارایی ئەمەریكا بوو. بۆ ئاسانكاریی ئەمە، حكومەتی توركیا داوای ئەندامەتیی {رێكخراوی قەرزی نێودەوڵەتیی(IMF)} بۆئەوەی ئاسانكاریی ئەوەی بۆ بكرێت، ئەو بڕیارانەی دا كە بە "بڕیارەكانی ٧ی سێپتەمبەر" لە ساڵی ١٩٤٦ ناودەبرێت. ئەوەش مانای دابەزاندنی لیرەی توركیی بەرێژەی ١٢٠ لەسەد(یەكەمین دابەزینی دراوی توركیی بوو لە قۆناغی كۆمارییدا) هەروەها ژمارەیەك هەنگاوی لیبراڵیزەكردن لە پێناوی بەستنەوەی ئابووریی توركیا بە ئابووریی جیهانییەوە نرا.

لەساڵی ١٩٤٦، پ.ك.گ پلانێكی پێنج ساڵەی ئابووریی داڕشت كە هاوشێوەی پلانەكەی پێش جەنگ بوو، كە جەختی لە خۆژێنیی و كۆنترۆڵی دەوڵەت كردەوە(نووسەرەكەی لە دەستەی "كادر" بوو ،ئەو دەستەیەی لەماوەی ساڵانی ١٩٣٢-١٩٣٤دا چالاك بوو)، بەڵام لە ساڵی ١٩٤٧دا، ئەم پلانە وازی لێهێنراو "پلانی پەرەسەندنی توركیی" نوێ گیرایەبەر، كە بە ئارەزووی بیزنسمانەكانی ئەستەمبوڵ و ئەوانەی پ.د بوون. ئەم پلانە جەختی لە وەبەرهێنانی ئازاد، پەرەسەندنی كشتوكاڵ و پەرەپێدانی پیشەسازیی كشتوكاڵیی (لەبری پیشەسازیی قورس)، پەرەپێدانی ڕێگای قیر لەجیاتی ڕێگەی ئاسنیی، هەروەها پەرەپێدانی كەرتی وزە(نەوت)، دەكردەوە. كۆنگرەكەی پ.ك.گ لە نۆڤەمبەری ١٩٤٧دا بە دڵ ئەم پلانەی پەسەند كرد. لێرەبەدوا، بە ئەستەم جیاوازیی لەنێوان سیاسەتە ئابوورییەكانی پ.د و پ.ك.گ دا دەبینرا، تەنیا جیاوازیی لەوەدا بوو كە پ.د خوازیاربوو پرۆسە ئابوورییە دەوڵەتییەكان بفرۆشرێن، لەكاتێكدا پ.ك.گ وای نەدەویست. لە نۆڤەمبەری ١٩٤٨دا، كۆنگرەیەكی ئابووریی لە ئەستەمبوڵ بەسترا(پێشتر ساڵی ١٩٢٣ كۆنگرەیەكی وا لە ئەزمیر بەسترابوو) كە ئەویش زیاتر لەمەڕ پشتگیریی سیاسەتی لیبراڵە ئابوورییەكان پێیدادەگرت. بایەخی ئەم كۆنگرەیە لەوەدابوو كە ڕێكخراوێكی مەدەنیی پێی هەستابوو. كە ئەویش یەكێتی بازرگانانی ئەستەمبوڵ بوو، نەك لەلایەن دەوڵەت یاخود حیزبەوە.[٩١]

لەساڵی ١٩٤٨ بەرەوسەر، گەنگەشەی دیموكراسیی زیاتر لەڕێگەی چالاكییەكانەوە پتەوبوو، هەروەها پاشتر ڕاپۆرتەكانی نوێنەرایەتیی ڕاستییدۆزی ئەمەریكیی، ئەوەی كە باسی لە ئەگەری پەرەسەندنی ئابووریی توركیا كردبووو چۆن هاوكارییەكانی ئەمەریكا پێشكەش بكرێن و بە چ شێوەیەك بەكاربهێنرێت. ئەم كۆمسیۆنە لەلایەن پیشەسازكار"ماكس تۆرنبێرگ"كە لەلایەن بانكی جیهانییەوە ناسرابوو، ڕێبەرایەتیی دەكراو ڕاپۆرتەكانیان لە ساڵی ١٩٤٩دا بڵاوكرایەوەكە لەنێو بازنەی دەسەڵاتدا دەستی زۆر دەڕۆیشت. چ لە توركیاو چ لە ئەمەریكا. پێشنیازەكانی تۆرنبێرگ بەتەواویی لەگەڵ پلانی پەرەسەندنی توركیی ساڵی ١٩٤٧ هاوجووت بوو.

ساڵانی نێوان ١٩٤٥-١٩٥٠ بۆ ئابووریی توركیا ساڵانی گەشەكردن بوو(نزیكەی ١١ لەسەدی گەشەی داهاتی گشتیی خۆماڵیی لە ساڵێكدا)، بەڵام نابێت ئەوە لەبیر بكرێت كە

---

[91] Timur, op. cit., 96 ff.

ئەم گەشەکردنە پەرەسەندنێکی رێژەیی ئەو ئاستە فرە نزمەی چالاکییە ئابوورییەکانی سالأنی جەنگی دووەمی جیهانیی بوو، دوو شت بەڵگەی ئەوەیان بە دەستەوە دەدا کە خۆژێنیی رێژەیی لە تورکیا بەرەو کۆتایی دەڕۆیشتو ئاوێتەبوون زۆر بەخێرایی هەنگاوی دەنا، ئەوەش لەو راستییەوە سەرچاوەی دەگرت کە زۆربەی گەشەکردنی ئابووریی لە بواری کشتوکاڵدا بوو، هەروەها لە ساڵی ١٩٤٧بەرەوسەر، زێدەبایی بازرگانیی بۆ پەکیی بازرگانیی گۆڕا لە ئاکامی ئەو خێراییەی لە پرۆسەی هێنانی ماشێن لە دەرەوە هاتە کایەوە. ئەوەش مانای ئەوەیە کە ئەو دیدە ئابوورییەی کە پ.د پێ ناسرا، پێش بەدەسەلاتگەیشتنی ئەو پارتە دەستپێکردبوو.

سیاسەتە کۆمەلأیەتییەکانی حکومەت هێندەی گۆڕانی سیاسەتە ئابوورییەکانی لەو سەردەمەدا گۆڕانی بەسەردا نەهات، کاتێك قەدەغەکرانی ئەو رێکخراوانەی لەسەر بنەمای چینایەتیی پێکهاتبوون لە ساڵی ١٩٤٦دا هەڵگیرا، ژمارەیەك یەکێتییەکانی بازرگانیی هەڵتۆقین.تەنیا لەو کاتەدا بۆئەوەی تورکیا ببێتە ئەندامی (رێکخراوی کاری نێودەوڵەتیی)کە سەر بە نەتەوە یەکگرتووەکان بوو. لە دیسەمبەری ١٩٤٦، یاسا سەربازییەکانی بەگەڕخرایەوە کە هەموو ئەو رێکخراوانەی پێ داخران بە دوو پارتەکەشەوە.

لەساڵی ١٩٤٧"یاسای یەکێتییە پیشەییەکان" کە یاسایەکی نوێ بوو تێپەڕێنرا، کە مافی رێکخراوبوونی بە کرێکارانی یەکێتییە پیشەییەکان دەدا. بەلأم لە هەمان کاتدا، رێگەی لە چالاکیی سیاسیی و هەروەها مانگرتنی سیاسیی دەگرت کەلەلایەن ئەو رێکخراوە پیشەییانەوە ئەنجامبدرایە. وێڕای قەدەغەکردنی چالاکیی سیاسیی، هەریەك لە پ.د و پ.ك.گ چالاکانە هەوڵی بەدەستهێنانی پشتگیریی ئەو یەکێتییانەیان دەدا کە لە ساڵی ١٩٤٧دا دامەزرابوون، هەروەها پ.د بەڵێنی ئەوەی پێدەدان گەر دەسەلأت بگرێتە دەست ئەوا مافی مانگرتنیان بۆ دەستەبەر دەکات. لەراستییدا بەدەستهێنانی ئەو مافە لەلایەن کرێکارانی تورکەوە دەساڵی دیکەی خایاند. جگە لە سیاسەتی رێگریی حکومەتە جیاوازەکان، پێگەی ئەم یەکێتییە کۆرپەڵەییانە لە بنچینەدا لاوازبوو بەهۆی کەمی ژمارەی کرێکارانی پیشەسازیی، لاوازیی ئاستی فەرهەنگیی و فرە هەژاریی و برسێتیی کارێکی وایانکرد دەرکەوتنیان وەك یەکێتییەکی گشتگیرو تەواو و لەسەر پێی خۆی راوەستاو، مەحاڵ بێت.

هەڵبژاردنەکانی ١٤ی مایۆی ١٩٥٠

تەواوی قۆناغی گواستنەوە بە هەڵبژاردنی مایۆی ١٩٥٠ دەگاتە لوتکە، ئەوەی بێ کارەسات و رووداوێك بەڕێوەچووو بە هەموو حیساباتەکان هەڵبژاردنێکی ئازادو دادپەروەرانە بوو. رادەی بەشدارییکردن یەکجار بەرز بوو، ٨٠ لە سەدی دەنگدەران بەشدارییانکرد. کاتێك ئاکامەکە راگەیەندرا، رای گشتیی شاگەشکە بوو، پارتی دیموکرات کە بە دروشمی(بەسە! چیدی خەڵك قسەی خۆی هەیە) تێدەکۆشا، ٥٣,٤ لەسەدی دەنگەکانی بەدەستهێنا، لەبەرامبەردا پ.ك.گ کە ٣٩,٨ لەسەدی هێنا، بە پێی سیستمی هەڵبژاردنی تورکیی، ئەوە مانای ئەوە بوو کە پ.د ٤٠٨کورسی لە پارلەمانی نوێدا دژی ٦٦ کورسی پ.ك.گ. لەتەواوی هەرێمە گەشەسەندووەکانی وڵاتدا، پ.ك.گ لە یەك هەرێمێش زۆرینەی بەدەستنەهێنا. هەموو ئەو هەرێمانەی بردبوونیەوە لە رۆژهەڵاتی ئەنکەرەوە بوون، ئەوەش بەهۆی هێزە دەڵاڵەکانی دەنگەوەبوون کە لایەنگری پ.ك.گ بوون وەك ئەشرافەکان، سەرۆك خێڵەکان و ئەو موڵکدارە مەزنانەی زەوی کە لە ناوچە کەم گەشەسەندووەکاندا گرێکوێرەی هەڵبژاردنەکانیان بەدەستەوەبوو.

ئاکامەکەشی بە هەراو خۆشییەك کۆتاییهات کە وەك دۆخی رزگارکردنیی تەواویی وڵاتەکە خۆی دەنواند، بەڵام بۆ ئینۆنو بێهیواییەکی لەڕادەبەدەر تاڵ بوو. وێڕای ئەوهەوڵەی بۆ رێگرتن لەگەیشتنە دەسەڵاتی پ.د بەوەی کە سەبارەت بە پلانی لیبراڵیزەکردنی ئابووریی و سیاسیی پێشکەشی کردبوو، بەڵام ساڵانی سەرکوت، کە عیسمەت ئینۆنو وەك سیمبوڵەکەی دادەنرا، تاڕادەیەکی زۆر دەنگدەرانی لەسەر سندوقی دەنگدان لە پارتی دەسەڵاتدار بێباك کردبوو. هەرچەندە دەگونجێت ئەوە راستبێت بگوترێت کە سەرکەوتنی پ.د تەنانەت بەرفرەو گشتگیرتر بوو، وەك ئەوەی گەر هەڵبژاردن دووساڵ پێشتر کرابا.

هەرچەندە وردەکارییەکان هەرگیز بڵاونەکرانەوە، دەگونجێت هێندێك لەنێو دەزگای سەربازییدا پێشنیازی ئەنجامدانی کودەتایەکی سەربازیی و هەڵوەشاندنەوەی هەڵبژاردنەکەیان پێشکەش بە ئینۆنو کردبێت، عیسمەت ئینۆنو لەبەر بەرزراگرتنی خۆی پابەندی ئەو هێڵەبوو کە پێنج ساڵ بەر لەوە بناغەی بۆ داڕشتبوو. ئەو خوازیاری ئەوەبوو کە ئۆپۆزسیۆنێکی وەفادار، بەڵام بێهێزو بێ پشت و پەنا، دابمەزرێنێت. ئەو لەو

مەسـەلەیەدا بەهەڵـەدا چـووبوو، بـەڵام نهـا ئاکامـەکانی پەسـەندکردو بـە ویـستی خـۆی دەسـەڵاتی رادەسـتکردەوەو پـاش چواردەسـاڵ سـەرەك وەزیریـی و ١٢سـاڵیش سـەرۆك کۆماریی، خۆی بۆی ئەرکی رێبەرایەتییکردنی ئۆپۆزسیۆن تەرخانکرد.

ئەوەی ئێستا وا خەریکە دەبێتە فەرمانڕەوای تورکیا، بەتەواویی دیاردەیـەکی نـوێ بـوو لـە سیاسـەتی تورکییدا. نـەك لەبـەر بەرنامـەو پـەیڕەوەکانی (کـە زۆر هاوشـێوەی پ.ك.گ بوو، بەتایبەت پاش ساڵی ١٩٤٧)، بەڵکو لەبەرئـەوەی کـە کـە پ.د کـە ریـشەکەی بـۆ ئـەو دابەشـبوونەی هاوپـەیمانی (تورکـە لاوەکـان) دەگەڕایـەوە، یەکـەمین رێکخـراوی سیاسـیی بـوو لـە مێـژووی هاوچـەرخی تورکیـا کـە جەماوەرەکـەی توانیبێتیـان لـە هەڵبـژاردنێکی ئازاددا پشتگیرییان بۆ دەربڕن.

زۆرجار دەگوترێت کە گواستنەوەی ئاشتییانە لـە دیکتاتۆرییـەوە بـۆ دیموکراسیی فرە پـارتیی لـە تورکیـا لـە سـاڵی ١٩٤٦و گواسـتنەوەی ئاشـتییانەی دەسـەڵات لـەماوەی چـوار ساڵی پاشتردا، یەك لـە ئەزموونـەکانی پەرەسـەندنی جیهانـە. هەرچـەندە، مـرۆ نابێـت ئـەو راستییە پشتگوێ بخات کە تورکیا، هەرچەندە لە رووی کۆمـەڵا-ئابوورییـەوە بـە چـەندین شێوە وڵاتێکی پەرەسەندووبوو، میراتێکی هەبوو لە هەڵبژاردنی پارلەمانیدا کە بۆ ساڵی ١٨٧٦دەگەڕایـەوە، هـەروەها ژیـانێکی دیموکراسـیی فرەپـارتیی لـەنێوان سـاڵانی ١٩٠٨-١٩١٤و لەنێوان ساڵانی ١٩٢٣و هـەروەها ١٩٢٥و ١٩٣٠دا. هەرچـەندە ئـەو دیموکراسییە تەنیا ریشەکورت و هەرزوو بە ئاسانیی سەرکوتدەکرا. بـەڵام ئـەوەش نـەبوو کـە تورکیـا لـە خاڵی سفرەوە دەستپێبکات

بەشی سێیەم : شڕە دیموکراتیی

بەشی سیازدەیەم

فەرمانڕەوایەتیی پارتی دیموکرات ١٩٥٠- ١٩٦٠

ئەنجومەنی نوێ و کابینەی تازە

هاوڕاییەکی بەرفراوان لە نێو مێژوونوساندا هەیە کە ئەو سەرکەوتنە مەزنەی پارتی دیموکرات لە هەڵبژاردنەکەی مایۆی ١٩٥٠دا خاڵێکی وەرچەرخانە لەمێژووی سیاسیی هاوچەرخی تورکیادا. تایبەتمەندیی هەریەك لە ئەنجومەنی نوێی نەتەوەیی کە پ.د زۆرینەی گشتیی پێکدەهێنا (٤٠٦ کورسی دژی ٦٩ کورسی پ.ك.گ)،و هەروەها حوکمەتە نوێیەکە زۆر لەکۆنەکە جیاوازتربوون.

کاتێك مرۆ لە کارەکتەری کۆمەڵایەتیی ئەندام پەرلەمانەکانی پ.د دەڕوانێت چەند جیاوازییەك لەنێوان ئەوان و ئەمانی سەردەمی کەمالیست لە بەردەمی قوت دەبێتەوە. نوێنەرانی پ.د بە شێوەیەکی ڕێژەیی گەنج تر بوون ، زیاتر ڕیشەی خۆماڵییان لە ناوچەکانی هەڵبژاردندا هەبوو، لانی کەمتر خوێندنی زانکۆیان تەواو کردبوو، کە زیاتر پیشەی بازرگانیی یان پارێزەریی و کاری یاساییان هەبوو. ئاشکراترین جیاوازی لە پ.ك.گ ئەوەبوو کە لە نێویانیاندا نوێنەری تێدا نەبوو کە بیرۆکراتیی یاخود پیشەیەکی سەربازیی هەبێت. بەوەش دەردەکەوێت کە بەشێکی جیاوازی بایەخدار لە دەستە بژێری تورکیی پێی خستۆتە سەر تەختی دەسەلات.[1]

یەکەمین شت کە ئەنجومەنی نوێ پێی هەستا بریتی بوو لە هەڵبژاردنی جەلال بایار بەسەرۆکی کۆمار. گەنگەشەیەکی زۆر کەم لەبارەی دەست نیشانکردنیەوەکرا: ئەو خۆی دامەزرێنەری پارتە نوێیەکە بوو. پێشینەیەکی لە مێژینەی دەوڵەتکاری هەبوو کە بۆ ڕۆژانی ئەتاتورك دەگەڕایەوەو بەگشتییش وەك کەسێکی میانڕەو ناسرابوو. زیاتر ڕکابەرایەتییەکان سەبارەت بە پۆستی سەرەك وەزیر لە نێودابوو ، بەلام عەدنان مەندەریس پۆستەکەی بەدەست هێنا کە لەلایەن بایارەوە پشتگیریی لێدەکرا چونکە لایەنگری زۆربوو. مەندەریس نەك هەربوو بە سەرۆك وەزیر، بەڵکو بو بە سەرۆکی پارتیش. ئەو بەرپرسیارێتییەی کە لە سەردەمی پ.ك.گ زۆربەی جار سەرۆك لە ئەستۆی دەگرێت.

---

[1] Frederick W. Frey (1965) *The Turkish political elite*, Cambridge, MA: MIT Press, 356 ff.

لــە ســـایەی پ.ك.گ دا، دەزگادەوڵەتییـــەکان و ماشـــێنی حزبیـــی تێکـــەڵ بـــە یـــەك کرابوون.(تەنانەت بە فەرمییش). تا ئەو ڕادەیەی کەدەتوانرێت بگوترێت کە پارتی کۆماریی یەك لەو ئامرزانەبوو کە دەوڵەت لە ڕێگایەوە کۆمەڵگای پێ دەهاژوو. کاتێك پ.د گەیشتە دەسەلاّت ئەو پەیوەندیە تێکچوو. دیموکراتەکان لە بیرۆکراتەکانی سوپا کە میراتی ڕژێمە کۆنەکەبوون دەسڵەمینەوە. هەربۆیە هەوڵێکی زۆریان لەو پێناوەدا دەدا تا لغاویان کەن. وێڕای ئەوەی بە تێپەڕینی ساڵان سەر لە نوێ پارت و حکومەت تێکەڵ بوونەوە، بەتایبەتی لە ئاستە بەرزەکاندا، بەلاّم جیاوازی ئەمجارەیان لە سەردەمی کەمالییزم ئەوەبوو کە حیزب تەنیا بیرۆکراتیی بالاّدەست بوون، نەك ڕێگەکانی دیکەی دەورووبەری.

پەیوەندی نێوان پارتەکان

پەیوەندی نیوان هەردوو پارتەکە هەر لەسەرەتاوە دژواربوو. هەردوولا بە زەحمەت لەگەڵ بارە نوێیەکەدا دەگونجان. بەتایبەت پاش ٢٧ساڵی ڕەبەق دەسەلاّتداریی و ئێستاش وەك چوارساڵ ئۆپۆزسیۆنێکی توند و هێرشبەر.

پ.د خۆی بە نوێنەری ئیرادەی میللەت دەزانی (ئەو چەمکانەی کە لە لایەن نوێنەرانی پ.د بەردەوام بەکار دەهێنران) خۆی بە خاوەنی پەیامێك بۆ گۆڕینی ولاّت دەزانی، هەروەها وەك پ.ك.گ پێشتر ئەمانیش پێشبینیی ئەوەیاندەکرد کە ئۆپۆزسیۆن وەك برا بچکۆلە لە ولاّتدا هاوبەشییان بکات. بەپێچەوانەی پ ك گ کە لە ساڵی ١٩٤٦دا وایان دەبینی کە لە ولاّتدا خاوەن پشتگیرییەکی بەرفراوان نین ، پ.د خۆی بە نوێنەری زۆرینە دەزانی دیدیشیان بە شـێوەیەك بـوو کـە دیموکراسـی ئـەو زۆرینەیەیـە کـە دەسـەلاّتی ڕەهـاو شـەرعیەتیان پێدەبەخشێت تاوەکو چی بە پێویست دەزانن بیکەن. بە پێی دەستووری ساڵی ١٩٢٤، لەمپەرێکی وەك ئەنجومەنی دووەم یان دادگای دەستووریی نەبوو بۆ پارسەنگی دەسەلاّتی ئەنجومەنی نەتەوەیی، بەتایبەت پاش ساڵی ١٩٥٤، حکومەت هەلومەرجێکی وای هێنایە پێش کە ژیانی لە ئۆپۆزسیۆنی تاڵکرد.

لە لایەکی ترەوە پ.ك.گ پەشۆکا بوو، لە ساڵانی یەکەمی بەزینیدا، کاتێك ئابووریی تورکیا تەقیبووەوە و واپێدەچوو دیموکراتەکان هەموو بەڵێنەکانیان بە ڕاست گەڕابێت. پ.ك.گ هیچ ئەلتەرناتیڤێکی گونجاوی نەبوو پێشکەشی بکات. لە کۆنگرەکانی ساڵی ١٩٥١و ١٩٥٣دا بڕیاریاندا لە پشێویی ئایدۆلۆژییان بگەنو پرستیژیی خۆیان لە ڕێگەی لایەنگرە سونەتییەکان و بە هۆی جەختکردنەوە لە پایەکانی کەمالییزم بگێڕنەوە. سەرلە

نویٚ (شەش تیرەکە) دارێژرایەوە و جەختی زیاتر لە سیاسەتی کۆمەڵایەتیی دەکرایەوە، بەڵام پ.ك.گ لە حاڵەتی بەرگرییدا مایەوە، چونکە ئەو بەرنامەیە گیرایەبەر سەرنجی زۆرینەی بەلای خۆیدا ڕانەکێشا.

پ.ك.گ بێئەوەی ئەلتەرناتیڤێکی شیاوتر پێشکەش بکات کەوتە ڕەخنەگرتن و پەلاماردانی حکومەت سەبارەت بە هەرشتێك و هەرکارێکی ئەنجامی دەدا، زۆرجار پێگەی خۆی لە پرۆسەکاندا دەگۆڕی. تووڕەیی حکومەت تا دەهات لەو هەڵوێستەی پ.ك.گ زێدەتر تووڕە دەبوو، پێی وابوو ئەو پارتە ئامادەنیە شەرعییەتی دەسەڵاتەکەی پ.د پەسەند بکات. بەڵام مەسەلەکە لە تووڕەیی تێپەڕی و ترسێکی قوڵ سەبارەت بەوە هەبوو کە ئینۆنو، کە تا ئەو دەمەش وەك سەرۆکی پارتەکەی بێ ڕکابەربوو، وێڕای بەزینی لە هەڵبژاردنەکاندا، بە تەواویی هەلومەرجەکەی بۆ قووت نەچووەو لەلایەن بیرۆکراتیی دەوڵەتیی و سوپاوە پشتگیریی لێدەکرێت. ئەو خۆهەڵواسینە بە عیسمەت پاشاوە کە هەندێك بە (فاکتەری پاشا) ئاماژەیان پێداوە لە بڵاو کراوەکانی ئەو سەردەمەدا وایکرد دیموکراتەکان وێڕای سەرکەوتنیان لە هەڵبژاردنەکاندا هەست بە نائارامیی و نادڵنیایی بکەن.[2]

بەشی پ.د لە هەڵبژاردنەکانی شارەوانیی و هەرێمییەکاندا فراوانتربوو کە لە دوای ساڵی ١٩٥٠ وە ئەنجامدران و لە هەموو ئاستێکەوە جڵەوی کارگێڕییان گرتەدەست. وێڕای ئەوەی کە حکومەتی زێدە ڕق هەڵساو و وای دەبینی کە پێویستیی بەکوتانی ئۆپۆزسیۆنە لەرێگای ناچارکردن وڕێگرتن لە پ.ك.گ کەبتوانن لەئەنجومەنی نەتەوەییدا دەنگی لەگەڵاڵەکردنی بڕیارەکاندا هەبێت، گەشتێکی عیسمەت ئینۆنو بەنێو وڵاتدا لە سێپتێمبەری ساڵی ١٩٥٢دا توندوتیژیی لێکەوتەوە کەلایەنگری پ.د بوون و بەشێوەیەکی لەناکاو لەلایەن ئینۆنووە کۆتایی پێهێنرا کاتێك فەرمانداری بالیکسیر ڕێگەی نەدا بە ئینۆنو کە لەو شارۆچکەیەدا گوتەیەك پێشکەش بکات.

دەگونجێت پ.ك.گ توانای لەنێو دەنگدەراندا لە دەستدابێت، بەڵام لە ئاکامی ساڵانێکی درێژ لە قۆرغکردنی دەسەڵات و خۆجووتکردنی لەگەڵ حکومەتدا ببو بە ڕێکخراوێکی دەوڵەمەندی بەتوانا. لەنێو ئەو شتانەی خاوەنی بوو میراتیی مادیی ئەتاتورك خۆی بوو. کە لە زەوی و پارەو کەمینەیەکی مەزنی بەشەکانی (بانکی تورکیا) پێکدەهات. ئەوەی لە دژی ئەم بنەما ڕێکخراوانەی پارتەکەبوون کە وای لە حکومەت کرد کە چەند هەنگاوێك بنێت. لە

---

2 Feroz Ahmad (1977) *The Turkish experiment in democracy 1950–1975*, London: Hurst, 37.

دیسەمبەری ١٩٥٣دا، نوێنەرانی پ.د ی باڵادەست لە ئەنجومەن دەستیان بەسەر هەموو سامانەکانی پ.ك.گ داگرت و ڕەوانەی گەنجینەیان کرد. (خانەکانی گەل) و(هۆڵەکانی گەل) کە بو توندی بە پ.ك.گ ەوە پەیوەست بوون لە ساڵی ١٩٥٢دا داخران، تەواوی موڵك وسامانەکانیان بۆگەنجینەی دەوڵەتیی گێڕایەوە.

هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٤: فراوانبونی زۆرینەی پ. د

نادڵنیایی سەرەکیی پ.د لەو هەنگاوانەدا دەرکەوت کاتێك کە لە ساڵی ١٩٥٣دا چەندین هەموارکردن لە پێناو فراوانکردنی دەسەڵاتی حکومەت بەسەر بلاْوکراوەکاندا و هەروەها زانکۆکاندا دەستپێکرد(ڕێگە لە چالاکی سیاسیی بەشێك لە پرۆفیسۆرەکان گیرابوو). دوو مانگ بەرلەوەی ماوەی هەڵبژاردنەکان لە مایۆی ١٩٥٤دا دیاری بکرێت یاسای چاپەمەنیی دووبارە لە پێناوی جڵەوکردنی بلاْوکراوەکان لە لایەن حکومەتەوە پێداچوونەوەی تێداکرا. هەروەك دەرکەوت، تەواوی ئەو دڵەڕاوکێیەی پ.د پێویستییەك نەبوو. سەرکەوتنە ئابورییەکانی پ.د زامنی پشتگیریی جەماوەرێکی بەرافراوانی دانیشتوان بوو، بەتایبەت لە لادێکاندا. بابەت و دروشمی هەڵمەتەکانی پ.ك.گ یش نەبوونی ئازادیی و بالاْدەستیی دەسەلاْتخوازیی دەوڵەتیی بوو، کە ئیعتیبارێکی ئەوتۆی لەنێو خەڵکیدا نەبوو، چونکەئەم پارتە بەدرێژای فەرمانڕەوایی ڕابردووی بەتەواویی وەك پارتێکی دەسەلاْتسەپێنی قۆرغکار ناسرابوو.

لە ٢ی مایۆی ١٩٥٤دا، پ.د ژمارەیەك دەنگی زیاتری هێنا (٥٣,٦ بۆ ٥٨,٤ لە سەدا) لەکاتێکدا دەنگەکانی پ.ك.گ لە ٣٩,٩ بۆ ٣٥,١ لە سەدا دابەزی. ئەوەش مانای ئەوەبوو کە لەم ئەنجومەنەدا ٥٠٣ کورسی بۆ پ.د لە کاتێکدا پ.ك.گ تەنیا ٣١ کورسی بۆ مابووەوە. دووبارە ئەو ناوچانەی کە پشتگیریی ئۆپۆزسیۆنیان کردبوو هەرناوچە دواکەوتووەکانی ڕۆژهەلاْتی ولاْت بوون، ئەوانەی کە سەرەك خێڵەکانی تێدا بالاْدەست بوون هێشتا بەگورزە دەنگیان لە نێو سندوقەکان دەهاویشت.

سێیەمین پارت کە (پاتی نەتەوەیی) کۆنەپەرست بوو. لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی١٩٥٠ یەك کورسی بە دەستهێنابوو. لە ژوئیەی ساڵی ١٩٥٣دا قەدەغەکرا بەهۆی ئەوەی کە ئاینیی بۆ سیاسەت بەکارهێنابوو. ئەوەی هەرزوو بەناوی (پارتی کۆماریی نەتەوەیی) خۆیان ڕێکخستنەوە. لەساڵی ١٩٥٤دا تەنیا سەرکەوتنێکی سنورداری بەدەست هێنا. ٤,٨ لەسەدی دەنگەکان کە پێنج نوێنەری دەکرد، کە هەموویان لە هەرێمی کیرشەهر بوون، ئەوانەی کە

هەركات سەرۆكەكەيان دەديت كە "عوسمان بۆلوكباش"بوو (كە تاكە ئەندامی پ.ن لە ١٩٥٠-١٩٥٤) سلاّويان لێدەكردوو پيايان‌دا هەڵدەدا.

بە وردبوونەوە لە هەلومەرجەكە مرۆ دەتوانێت بڵێت كە هەڵبژاردنەكانی ١٩٥٤ دوا پلەی بەخت و باری پ.د بوو. كە ئەوەی لە ساڵانی دواتردا ئەستێرەی بەختيان بە خێرايی دەكوژاوە بۆ دوو فاكتەر دەگەڕێتەوە: پەرەسەندنی قەيرانی ئابووريی ناڕەزايی بەشێك لە چينی فەرمانڕەوايەتی بەتايبەت ڕۆشنبيران و سوپا.

پەرەسەندنەكانی ئابووريی:

وەرچەرخان لە ئابوورييەكی دەوڵەتيی جڵەوكراوی خۆ ژێنييەوە بۆ ليبراڵ و بازاڕی ئازاد جێگای سەرنج بوو، خاڵی وەرچەرخانی بايەخدار گەيشتنە دەسەلاّتی پ.د نەبوو، بەلاّم بڕيارەكان لە لايەن حكومەتەكەی عيسمەت ئينۆنو لە ساڵی ١٩٤٧ درابوو (يەكەمين باری تراكتۆر وەك بەشێك لە پلانی مارشاڵ لە ساڵی ١٩٤٨دا گەيشت). هەرچەندە ئەمە ڕاستە كە ديموكراتەكان لايەنگرێكی زۆر پەرۆش‌و ڕاشكاوی ئابووريی بازاڕی ئازادبوون هەر لە ساڵی ١٩٤٦ەوە، لە كاتێكدا هاتنە سەر دەسەلاّت چالاكانە سياسەتی ليبراڵيزەكردنی ئابووريان بەڕێوەبرد. زياتر لە پ.ك.گ، ئەوان دركيان بەوە كردبوو كە لە ولاّتێكی وەك توركيا هەر هەنگاوێك بۆ مۆدێرنيزەكردنێكی جددی پێويستە لە بنچينەيەكی كشتوكاڵييەوە دەستپێبكات (ئەو خاڵەی لەچەند ڕاپۆرتێكی ئەمريكيدا ئاماژی پێدراوەو جەختی لێكراوەتەوە).[3] لە سايەی سەرپەرشتيی مەندەريسدا، بۆيەكەمجار لە مێژووی توركيادا، بەرژەوەندی جووتياريان خستە پێش و تا نزيكەی كۆتاييش لەسەر ئەو ئاراستەيە بەردەوامبوون). ئامرازی سەرەكيی بۆ ئەم سياسەتە بريتيبوو لەدابينكردنی قەرزی هەرزان بۆ جووتياران و پێداگرتن لەسەر دانانی نرخێكی بەرز لەسەر بەرهەمی كشتوكاڵيی لە ڕێگەی بريكاری كڕياری دەوڵەتيەوە.

پەرەسەندن لە ساڵانی يەكەمدا، كە هاوكارييەكی بەرفراوانی ئەمريكيی پشتگيريی دەكرد، بەرچاوبوو. ئەو قەرزانە بۆ كڕينی ئامێری هاوردە بەكارهێنران، بۆنموونە تێكڕای ژمارەی تراكتۆر لە ١٧٥٠ وە بۆ زياتر لە ٣٠,٠٠٠ لە ساڵانی ١٩٤٨-١٩٥٢ زيادی كرد. ئەوەش وايكرد ئەو زەويە كشتوكاڵييانەی كە چاندرابوون لە ١٤,٥ مليۆن هێكتارەوە لەساڵی

[3] Max Weston Thornburg (1949) *Turkey: an economic appraisal*, New York: Twentieth Century Fund, 149; James S. Barker et al. (1951) *The economy of Turkey: an analysis and recommendations for a development program*, Baltimore: Johns Hopkins Press.

١٩٤٨دا بۆ ٢٢,٥ ملیۆن له ١٩٥٦دا پەرە بسێنێت- زۆر پێش گەشەی دانیشتوان کەوتبوو. فەرمانڕەوایەتیی سیٚ ساڵی یەکەمی دیموکراتەکان هاوجووت بوو لەگەڵ دۆخێکی نایابی سروشتیی ئاووهەواو بەرەکەتی خستە خەرمانەوە، ئەوەش مانای ئەوەبوو داهاتی جووتیاران بە شێوەیەکی بەرچاو بەرزبووەوە. وێڕای ئەو ڕاستییەی کەماوەی بازرگانیی لەبەرهەمی کشتوکاڵییدا لەبەرامبەر بەرهەمە پیشەسازییەکاندا لەوماوەیەدا لەدابەزیندابوو. قەبارەی ڕەهای بەرهەمی بازرگانیی ئەوەی بۆپێکهێنا. لەئاکامی ئەم بەرفراوانبوونەی بواری بەرهەمی کشتوکاڵیی، ئابووریی بەگشتیی بە خێرایی گەشەی کرد و ڕێژەکەی لەنێوان ١١بۆ١٣ لەسەدابوو. هەروەها داهاتی شارەکانیش بەرزبووەوە، هەرچەندە کە قازانج زۆر زیاتر لەکریٚ بەرزبووەوە.

بیرۆکەی ئابووریی دیموکراتەکان تارادەیەك ساکار بوو، ئەوان متمانەیان بەگەڕخستنی بازاڕ هەبوو هەمان کات جڵەویان بۆ بەردا. لەسایەی کاریگەری بەهێزی ئەمریکا، لە ساڵی ١٩٥١دا حکومەت یاسایەکی بۆهاندانی وەبەرهێنانی بیانیی لەتورکیادا پێشکەشکردو چاوەڕێی ئەوەی دەکرد بۆرجوایانی تورك ئەوە سەرمایەیەیان بخەنەگەڕ کە لە ساڵی چلەکانەوە کۆیان کردۆتەوە. هەروەها بێگانە سەرمایەدارەکانیش چاوەڕێی ئەوەیان لێدەکرا ڕیزبگرن بۆ بەگەڕخستنی سەرمایەکانیان لەئابووریی تورکیادا. بەشدارییکردن لەم پێکهاتانەوە نائۆمێدکەر بوو. هەرچەندە، لەگەڵ چەند جیاوازییەکدا، پیشەسازکارە تورکەکانی ئەم قۆناغە هێشتا کەسانێك بوون کەبەشێویەکی ڕێژەیی چەندین کاری جیاوازو ئاسانیان بەدەسەڵاتدارییەکی تەواوەوە ڕادەپەڕاندو زۆر حەزیان نەدەکرد بەو ئاستەو شێوازەی دیموکراتەکان حەزیان پێدەکرد وەبەرهێنان بکەن. هەروەها وێڕای هەموو ئەو هاندانانە، وەبەرهێنانی بیانیی بەشێوەیەکی فرە سنوردار بوو لەماوەی دەیەیەك فەرمانڕەوایەتیی دیموکراتەکاندا، تەنیا ٣٠ کۆمپانیا وەبەرهێنانیان لە تورکیادا کردو ئەوبرە پارەیەی بەشدارییشیان پێکردبوو هەرگیز ١ لەسەدی تێکڕای سەرمایە گوزاریی تایبەت نەبوو. لە ئاکامدا، وێڕای ئەو هەموو دروشم و هاتوهاوارە سەبارەت بە لیبراڵیزەکردن، لەنێوان ٤٠بۆ ٥٠ لە سەدی وەبەرهێنان لە لایەن دەوڵەتەکەوە ئەنجام دەدرا. تێکڕای وەبەرهێنان ٢٦٥ لە سەدا لە نێوان ١٩٥٠-١٩٥٤ بەرز ببووەوە. گرنگترین بوار کە ئەم سەرمایەگوزاریانەی تێدا دەکرا: تۆڕی ڕێگاوبان، بنیاتنانی تەلار و خانوبەرە،و پیشەسازیی کشتوکاڵیی.[4]

[4] Ahmad, op. cit. 122–46; William Hale (1981) *The political and economic*

ڕێگای نویٚ ولاٚتی پێکەوە گرێدا و بۆ یەکەمجار ڕێگاکان بۆ گوندەکان کێشران. لە ساڵی ١٩٥٠ تورکیا تەنیا ١٦٠٠ کم جادەی قیرتاوی هەبوو. بە هاوکاریی ئەمریکاو یارمەتی دارایی ئەو ولاٚتە، ٥٤٠٠کم ڕێگای دووساید لە ماوەی ئەو دەیەیەدا بنیاتنرا. وێڕای چاککردنی بایەخداری ڕێگا کاتییەکان، ڕێگا نوێیەکان و بەرزبوونەوەی خێرای ئۆتۆمبیل و لۆری (هاوردە) کە ژمارەیان لە ٥٣٠٠٠ بۆ ١٣٧٠٠٠ سەرکەوتبوو. کە بازاڕ و کڕینوفرۆشتن و دابەشکرنی زیاتر پەرە پێدا. بە پێچەوانەوە، بنیاتنانی ڕێگای ئاسنیی کەبەشێکی گرنگ بوو لە پلانی مۆدێرنەکردنی کەمالیستەکان، نزیک بەتەواوەتیی توشی وەستان ببووەوە. هەمان کات گۆڕینی هاتوچۆ بۆ ڕێگاکان مانای گۆڕان لە هاتوچۆی گشتیی بۆ هاتوچۆی تایبەت. چونکە بەشێك لەو لۆری و ترۆمبیلانە موڵکی تایبەت بوون. لە کاتێکدا ڕێگەی شەمەندەنەفەرەکان هێشتا لەلایەن حکومەتەوە بنیات دەنران و بەڕێوەدبران.

هەروەها دڵەڕاوکیٚ بۆ ئەنجامدانی وەبەرهێنانی کەرتی تایبەت لەگەڵ سنورداری سەرمایە بۆ ئەو شێوە سەرمایەگوزاریە مانای بێبەشبوونی وەبەرهێنانی پرۆسە دەوڵەتییەکان بوو. ئەوەی دیموکراتەکان لە ماوەی قۆناغی بەرهەڵستکارییاندا بە دەنگی بەرز داوایان دەکرد نزیکەی بەتەواویی ببووەوە پەڕەیەکی زەردی مردارەوەبوو. زۆربەی وەبەرهێنانی دەوڵەت لە چوارچێوەی کایەی پیشەسازیی دەوڵەتییدا خرابووە گەڕ.

کاریگەریی ئەو وەبەرهێنانە مەزنەی لەم ساڵانەدا ئەنجامدران بە سیٚ ڕێگە لاوازبوون: یەکەم، چونکە دیموکراتەکان ئامانجیان بازدانێك بوو بە ئابووریی و ئەنجامێکی خێراو ڕاستیینەیان دەویست (ئامانجی ڕاگەیاندراویان ئەوەبوو لەماوەی ٥٠ ساڵدا بگەنە ئاستی ئەورووپای ڕۆژئاوا). بەکارهێنانی هاوکاریی مادیی، قەرزی هەرزان و ئاسانکەر، هەروەها وەبەرهێنانەکان زۆربەی جار لاوازو کورتبییانە بوو، ئامانجی گەشەیەکی خێراو بروسك ئاسابوو هێندەی چاك بوونو پەرەپێدانێکی درێژخایەن بوو لە توانای بەرهەمهێنانی ولاٚتدا. لەهێندێك باردا دەتوانریٚت بگوترێت کە ئەوان پەرەپێدان و گەشەپێدانیان تێکەڵ بەیەك کردبوو، بەلاٚم تاڕادەیەکی زۆر سیاسەتەکانیان لەلایەن ئەو دیدە ساکارەی لادێییانەوە دەسەپێنرا کە بۆ پ.د سەرچاوەی دەنگدان بوو. دووەم، ڕێبەرایەتیی پ.د بەتایبەت مەندەریسی سەرۆك وەزیران ، لە هەرشتێکی وەك پلانی ئابووریی دەسڵەمییەوە، ئەوەی کە بە خراپەی دەوڵەتییبوون لێك دەدرایەوە. هەروەها مەندەریس پلاندانانی ئابووریی وەك ئاوەڵناو بۆ کۆمۆنیزم ڕادەگەیاند. لەبەر ئەوە وەبەرهێنانەکان لانی کەم تا ساڵی ١٩٥٨ تا

---

development of modern Turkey, London: Croom Helm, 86–113.

هەماهەنگ بوون. سێ یەم، بڕیارەکانی وەبەرهێنان زۆربەی جار بە پاڵنەری سیاسییانەیش بوو، کە ئاکامەکەی ئەوەبوو کارگەکان لە شوێنێکی وەها دابنرێن کە لە ڕووی ئابوورییەوە ئەگەری پێشکەوتنیان نەبووو هەروەها لە بوارێکی نابەجێشدا ئەووەبەرهێنانە ئەنجام دەدران کە بۆ نموونە ئەو کارەساتەی بۆ بەرهەمێکی وەك شەکر هاتە پێش، بەوەی بەنرخێکی کەم فڕێ دەدرایە بازاڕەکانی دەرەوە.

دابەشکردنی داهات وسیاسەتی کۆمەڵایەتیی

گوزەرانی زۆربەی خەڵك لە سایەی دیموکراتەکاندا باشتربوو، بەلاّم هەموویان بە یەك پلە نەبوون، ژمارەیەکی دیاریکراو هەبوون گوزەرانیان سەخت بوو، بەلاّم توێژێکی دیاریکراویش هەبوون کەلە کاتی پەرەسەندنی کشتوکاڵ و بارینی قازانجی زۆربەی بەرهەمەکانیان بە باشی هەڵتۆقین. لە شارەکاندا پەرەسەندنی قازانج لەهەردوو کرێ و مانگانە زیاتربوو. هەربۆیە بازرگانەکان و پیشەسازکارەکان لە خەڵکی دیکە چاکتر دەژیان. لە ساڵ ١٩٥٥ بەرەوسەر هەلاّوسانێکی خراپ ڕووی کردە کرێگرتەکان و ئەوانەی مانگانەیەکی دیاریکراویان وەردەگرت. وێڕای هەموو ئەمانەش، هێشتا دەگونجێ ئەو گوتەیە ڕاستبێ کە داهاتی ڕاستیینەی ئەو خەڵکە تەنانەت لە کۆتایی دەیەی فەرمانڕەوایەتیی پ.د دا بە بەراورد لەگەڵ هەلومەرجەکەی ڕاستەوخۆی پاش جەنگ ، تا دەهات لە زێدەبووندا بوو.

وێڕای هەموو وەبەرهێنانە ڕاستەخۆ و ناڕاستەوخۆیەی لەبواری کشتوکاڵدا کرا، ئەوەی تەنانەت دەرفەتی بە بەرهەمە کشتوکاڵییە کەم گرنگەکانیشداکە بکرێن و بمێننەوە و خەڵکێکی زۆری بەکاری زەوی داریەوە سەرقاڵکرد، ئەوانەی بۆ چاککردنی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان پێویست نەبوون، ساڵ ١٩٥٠ کۆچکردنێکی مەزنی لە گوندەکانەوە بۆ شارو شارۆچکەکان بە خۆوەبینی. زیاتر لە ملیۆنێك خەڵك زەوییەکانیان جێهێشت و لە کۆتایی ئەو دەیەیەدا شارەکان ساڵانە بە ڕێژەی ١٠٪ زیادی دەکرد. کۆچی کرێکاران دیاردەیەکی نوێ نەبوو، بەلاّم شێوەکەی گۆڕانی بەسەرداهات، لە کاتێکدا پێشتر کۆچکەر لەبنەڕەتدا لە گوند دادەنیشتن و بەشێکی ساڵەکەیان بۆنموونە لە چاڵە کانزایی "ئێرگەرلی" بەسەردەبرد. ئەمێستا بە بەردەوامیی و زیاتر ڕوویان لە شار دەکرد تەنیا لە وەرزی کاردا دەگەڕانەوە گوند یان هەر نەدەگەڕانەوە. ئەوانە بە شوێن کاردا دەهاتنە ناوچە نوێیە پیشەسازییە پەرەسەندووەکان. بەلاّم لە ساڵانی ١٩٥٠ کاندا دەبوو توانای ئەو پیشەسازییانە لەگەڵ ئەو گەشە کردنە خێراییە خۆ بگونجێنێت بەلاّم کرێکاری ڕانەهێنراو و ناهونەریی ئەو توانایەی

سنوردارکرد، ئەوەش ژمارەیەکی کەم لەو خەڵکە کۆچکەرە توانیبویان کارێکی هەمیشەییان لە کارگەکاندا دەست کەوێت، چارەنووسی ئەوانی دیکە یان کرێکاری کاتیی بوو یاخود دەسگێڕی سەر شەقامەکان. شارەکان هێندە خزمەتگوزاریان بۆ نەکرابوو تا ئەو هەموو کۆچەرە بەجارێ ڕووی تێبکەن. هەربۆیە زۆربەی ئەو نیشتەجێیە نوێیانە دەبوایە خۆیان خەمخۆری خۆیان بن، خانوو لەسەر ئەو زەویانە بۆخۆیان دروست بکەن لە قەراغ شارەکانەوە کە بەکارنەهاتوون ئەوخانوانەی کە لەلایەن خەڵکی شارەکەوە بە(گێچە کۆندوز/ شەو بنیات) ناودەبرا لە ناکاو هەڵدەتۆقین. لاوازی ژێرخانو خزمەتگوزاریی، نە ئاو، نە کارەبا، نە جادە، نە بەلوعە، بە تێپەڕینی ساڵانێك ئەو شەوبنیاتانە تێکەڵ بە شارەکان بوون ، چونکە ئەوانە ببوونە بەشێکی بەرچاو لە ژیانی ئایندەی تورکیادا لە ١٩٦٠ەکان و ١٩٧٠کانداو لەگەڵ تەقینەی ئاستی شارنشینیی ئەو دەیەیانەدا، ئەو دیاردەیە بە شێوەیەکی گشتگیرتر لە بەشەکانی داهاتوو باسی لێوەدەکرێت.

کرێکاری ڕێکخراو

کاتێك پ.د گەیشتە دەسەڵات، کرێکارانی تورکیا هێشتا ڕێکخراو نەبوون. تەنانەت لە کارگە پیشەسازییەکانیشدا کە زیاتر لە ١٠ کرێکاریان هەیەو یاسای کار دەیانگرێتەوە لە ساڵ ١٩٥٠ لە نزیکەی ٣٧٥٠٠٠ کرێکار ٧٨٠٠٠ یکیان ئەندامی یەکێتیی پیشەکاران بوون.[5] لە نێوان ساڵانی دەرکردنی یاسای پیشەکارانی تورکی لە ساڵ ١٩٤٧دا و هەڵبژاردنی لە ساڵی ١٩٥٠، زۆربەی یەکێتییەکان بە توندیی لە ڕێگەی(ئیشچی بیرۆ/بیرۆی کرێکارانەوە) بە پ.ك.گ بەسترابوونەوە. لە ڕاستییدا ئەوپارتە تاڕادەیەکی زۆر ئەم یەکێتییانەیان بەسەر کرێکاراندا سەپاندبوو. بۆ ڕکابەرییکردنی پ.ك.گ سەبارەت بە کرێکاران، دیموکراتەکان یەك لە بەهێزترین چەکیان بە کارهێنا ئەویش بەڵێندان بوو بە ماڤ مانگرتنی کرێکاران، دوای هەڵبژاردنەکان ئەم بەڵێنانە لەبیرکران، هەرچەندە هەڵوێستی پ.د لەهەمبەر یەکیەتییە پیشەییەکاندا هەروەك ڕژێمە کۆنەکە نزیکەی سەرکوتکەرانەبوو.

لە ساڵی١٩٥٢ کۆنفیدراسیۆنی یەکێتیی پیشەیی(تورك ئیش/ کاری تورکیی) بە هاوکاری مادیی و مەعنەویی و بە ڕێنمایی (کۆنفرانسی نێودەوڵەتیی بۆ یەکێتییە ئازادە

---

[5] Alpaslan Işıklı (n.d.) ‘Cumhuriyet döneminde Türk sendikacılığı’, in Murat Belge (ed.) *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*, Istanbul: İletişim, vol. 7, 1828.

پیشەییەکان) دامەزراند، بەڵام پێگەی یەکیەتییەکان بە لاوازیی مانەوە، ئاستی زۆر نزمی ئەندامەکانی مانای ئەوەبوو کە بەشدارییەکی کارا بۆ بەڕێوەبردنی ڕێکخراوەکە ئامادە نەبێت، لە ڕاستییدا، سەرچاوەی سەرەکیی داهاتی یەکێتییەکان ئەو بڕە پارە کەمە بوو کە خاوەن کارەکان دەیاندایە وەزارەتی کار تا لە یاسای کار دەربازیان بکات. بەشێك لەو پارەیە دەدرایە یەکێتییەکان بەو شێوەیەی حکومەت خۆی بە شیاوی دەزانی، بە تایبەت لە ساڵی ١٩٥٧ بەرەو سەر، حکومەت بە سەختیی کاری دەکرد بۆ ئەوەی ڕێگە لەم یەکێتییانە بگرێت کە پەیوەندیی لە نێوان بوارە پیشەسازییە جیاوازەکاندا یان لەگەڵ ڕێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا ببەستن.

حاڵەتێکی تایبەت: چوکرۆڤا

یەك لە ناوچەکان بەهۆی پەرەسەندنی ساڵانی١٩٥٠ کانەوە لە بەشەکانی دیکەی وڵات بەئاشکرا دەرکەوت،ناوچەی چۆکرۆڤا(دەشتی چاڵ)،کە دەکەوێتە دەوروبەری شاری ئەدرنە لە باشوور. ئەم دەشتە بەپیتە هەر لە ساڵەکانی ١٨٣٠ ەکانەوە پەرەیسەند، موڵکدارە ئەرمەنەکان و کرێکارانی میسریی کردبویانەیە ناوچەیەکی بەرهەم هێنانی لۆکە. پاش جەنگی سەربەخۆیی موڵکی ئەرمەنەکان کەوتە دەست موڵکدارە موسوڵمانەکان، ئەوانەی موڵکەکانیان بەرفراوانکرد. هەر وەك بەشەکانی دیکەی تورکیا، کاتێك لە ساڵانی ١٩٤٠ ەکاندا تۆمارکردنی فەرمی تاپۆی زەوی و موڵکەکان کاریگەرتربووو خاوەنییەتی ئەو دەشتەش بە فەرمیی کەوتە بەردەست وەبەرهێنەران. هەروەها لە سەرەتای١٩٥٠ کاندا هەلومەرجەکانی هاندانی ڕەخساندنی دەرفەتی گونجاوی بۆ کەڵەکەبوونی سەرمایە بۆ ئەو موڵکدارنە هێنایەپێش و قەرزی هەرزان و هێنانی ئامێر بووەهۆی میکانیزەکردنی کشتوکاڵ، بەڵام بە پێچەوانەی ئەوەی کە لە زۆربەی بە شەکانی تورکیا دەگوزەرا، موڵکداران لە پێگەیەکدابوون کە میکانیزەکردن وەك دەرفەتێك بۆ دەرکردنی سێیەکبەرەکان لەزەویەکانیان بقۆزنەوە. پەموو پێویستی بەبایەخداریەکی وەرزییە وئەوانیش بۆ ئەوکارە دەیانتوانی پشت بەو کرێکارە کۆچبەرانەی ببەستن کە لە چیاکانی دەوروبەرەوە دابەزیون یاخود لە دەشتی باکووری سوریاوە دەهاتن. بەوەش ئەو موڵکدرانە توانیان قازانجەکانیان تا ئەوپەڕیی پەرەپێبدەن بە تایبەت پاش شەڕی کۆریا کە پەموو ئاگری دەکردەوە(پەموو تەنیا بەرهەمی کشتوکاڵیی تورکیی بوو لە شەڕەکەی کۆریادا نرخی بەرز ببووەوە). ئەوانەیان کە زۆر وریابوون چ پارەیەکیان هەبوو لە وەبەرهێنانی پیشەسازیی پشت بە پەموو بەستراو

خستیانە گەڕ لە دەورو بەری ئەدەنە، کە بووە شارێکی گەشەسەندووی سوونەتیی ناوچەکە. چەند بنەماڵەیەك لەو ۳۰ یان زیاتر بنەماڵەیەی کە ئەمڕۆ خاوەنی کۆمپانیاکانن کە تورکیایان تەنیوە بەم چەشنە لە ڕابردوودا دەرکەوتن.

کەڵەکەبوونی کێشە ئابوورییەکان:

کێشەی سەرەکیی دیموکراتەکان لەلایەن ژمارەیەك چاودێری بێگانەوە لە کاتێکدا ئاماژەی پێدرا کە ئەوان خەریك بوون زۆر بە خێرایی و بەو ئامرازە نەشیاوانەی کە بە دەستیانەوەبوو هەڵپەیان بوو. بەرنامەی مۆدێرنیزەکردن مانای هاوردەکردنی چەندایەتیەکی مەزن لە کەلوپەلە مادیی و ماشێنەکان، بەڵام تورکیا هەر لە۱۹٤۷ بەرەوسەر توشی کورتهێنانی بازرگانیی بوو. ئەو کورتهێنانە تەنانەت لە ساڵانی پەرەسەندنی ۱۹٥۰-۱۹٥۳ دا لە بەرزبوونەوەدابوو. کاتێك تورکیا زێدە بەرهەمی دانەوێڵەی هەبوو لە ماوەیەکی کەمدا بووە وڵاتێکی سەرەکیی لەهەناردەی دانەوێڵەدا. لە ۱۹٥٤دا گەشەسەندن کۆتاییهات. گەشەکردنی ئابووریی بەهۆی هاوجووت بوونی فراوانکردنی ناوچە کێڵراوەکان و ئاو وهەوا فرە گونجاوەکەی ئەوکاتە بە دەست دەهات نەك لە ڕێگەی چاککردنی تەکنیکی کشتوکاڵ، ئاودێری یاخود بەکارهێنانی پەین. کاتێك ئاووهەواکە شێوا، بواری کشتوکاڵیی بە توندی زیانی پێکەوت بەشێوەیەك تورکیا ناچاربوو سەرلە نوێ دانەوێڵە لە دەرەوە هاوردە بکات. گەشەکردنی ئابووریی لە ۱۳٪ بۆ ٤٪ هاتە خوار ئاکامەکەش بەوە گەیشت کە کورتهێنانی بازرگانیی ۸هێندەی ساڵی ۱۹٥۰ زیاتربوو. هەرچەندە حکومەت لە راگرتنی ئاستی هاوردەکردن و وەبەرهێناندا بەردەوامبوو. حکومەت تا ئەو پەڕیی پێگەی ستراتیژی تورکیای لە جەنگی سارددا بەکارهێنا تا یارمەتی دارایی و قەرزی بێ سوود وەربگرێت. ئەو قەرزەی لە بازاڕی جیهانیی وهەروەها لە قەرزدەرەکانیانەوە (بەشێوەی دواخستنی گێڕانەوەکەی) وەرگرت. لە ئاکامدا، لە ساڵی ۱۹٦۰ تێکڕای قەرزی دەرەکی وڵات ۱,٥بلیۆن دۆلار بوو، یا چارەکێکی داهاتی گشتیی نەتەوە بوو.

دیموکراتەکان توانیان لانی کەم بەشێك لە کێشە داراییەکانیان لە ڕێگەی پێشکەشکردنی سیستمی باجێکی تاڕادەیەك کاریگەرتر چارەسەر بکەن. بەتایبەتی وەرگرتنی باج لەو سامانە نوێ یەی لە گوندەکاندا کەڵەکە ببوو. موڵکدارە مەزنەکان و جووتیارە مەزنەکان ئەوانە پێکەوە زیاتر لەپێنج یەکی داهاتی گشتیی نەتەوەییان پێکدەهێنا. تەنیا ۲ لە سەدی تێکڕای باجی داهاتیان دەدا، بەڵام پێگەی سیاسیی هەمیشە ڕێگەی لە حکومەتەکەی پ.د

دەگرت ئەم ڕێگەیە بەکار بهێنن. لە جیاتی ئەوە، ئەوان لە بانکی ناوەندی قەرزیان کرد. ئەوەش لە بنەڕەتدا چاپکردنی دراوی زیادەی دەگەیاند. بەوەش هەڵاوسان تا دەهات سەردەکەوت کە لە ٣ لە سەدەوە لە ساڵی ١٩٥٠ بۆ ٢٠ لە سەدا لە ساڵی ١٩٥٧، ئەوەش کرێکارو و مانگانە وەرگرو بەکاربەری شارۆچکەکانی کوتا.[٦]

لاوازی ئابووریی تورکیا یەکەمجار لە چەند هەنگاوێکدا ڕەنگی دایەوە کە لە سێپتەمبەری ١٩٥٣دا گیرایە بەر. کاتێك کۆنترۆڵی هاوردەو گۆڕینەوەی دراوە بیانییەکان دامەزرێنرا. کە کۆتایی بە قۆناغی ٥ ساڵەی کرانەوەی پلە بە پلە و خۆبەستنەوەی خێرا بە ئابووریی جیهانەوە هێنا. لە ساڵی ١٩٥٤ بەرەوسەر، دەزگاکانی دراوی نێودەوڵەتیی کەوتنە ورياکردنەوەی حکومەتی تورکیا، ئەوەیان دیاریی کرد کە دواتر بە (گوژمەی سەنەدوقی نێودەوڵەتیی) ناونرا: دابەزاندنی نرخی دراو، کۆتاییهێنانی نرخی داتاشراو، يارمەتی دارایی، سنووردارکردنی هاوردەو هەناردە، ئامانجی هەموو ئەم هەنگاوانە وابەستە بوون بە سیستمی سەرمایەداریی جیهانیی بوو. پ.د بۆماوەی چەند ساڵێك ئەم فشارانەی ڕەتکردەوە، ئەو خۆی سەبارەت بەلیرەی تورکی بە نرخی دراوی بیانیی دانراوی فەرمیی بەستەوە کە ٢,٨٠ لیرە بۆ دۆلارێك، لە کاتێکدا تێکچوونی باری ئابووریی و پەرەگرتنی بەرچاوی هەڵاوسان تا دەهات کەلێنی لە نێوان نرخی فەرمیی لیرەو بەها ڕاستەقینەکەی فراوانتر دەکرد. حکومەت لە جیاتی ئەوەی دان بەو ڕیالیتە ئابوورییەدا بنێت، هەستا بە گێڕانەوەی (یاسای بەرگریی نەتەوەیی) لە ساڵی ١٩٤٠، بۆئەوەی کۆنترۆڵی دراو بە هێز بکات. پێویست ناکات بگوترێت کە ئاکامەکەی گەرمکردنی بازاڕی ڕەش بوو، بەشێوەیەك هەرچییەك کە لە دوکانەکاندا چنگ نەدەکەوت لەوێ هەبوون بەڵام بە نرخێکی بەرز، لە ساڵی ١٩٥٨دا نرخی لیرە لە بازاڕی ڕەشدا نزیکەی دە لیرە بۆ دۆلارێك بوو.

لە ئوتی ١٩٥٨دا، حکومەت هێندە بێهیوا بوو لە ئاست بەدەستهێنانی قەرزی زیاتر، دواجار خواستەکانی سندوقی دراوی نێودەوڵەتیی پەسەندکرد. نرخی لیرە دابەزی، قەرزەکان بە بەرنامەڕێژی کراو نرخەکان بەرز بووەوە، لەبەرامبەردا تورکیا بڕە قەرزێکی وەرگرت کە بەشێکی لە لایەن وڵاتە یەکگرتووەکان و بەشێکی لە لایەن وڵاتانی ئەورووپاو ئەوەی دیش لە لایەن سندوقی دراوی نێودەوڵەتییەوەدرا.

کاریگەریی قەرز کاری لەسیاسەتە ئابوورییەکانی پ.د لە ماوەی ١٠ ساڵی دەسەڵاتییدا بە ئاشکرا دیاربوو: لەڕووی دارایی و گەنجینەوە بێ بنچینەو بێ متمانە بوو، کورتهێنانی

---

[6] Hale, op. cit., 102.

مـەزنی هێنایـە ئـاراوە. قـەرزاریی، هەڵاوسـان و بـازاڕی ڕەش. بـەڵام پێویـستە قـەرزدەریش لەبیرنـــەکرێت: دیموکراتـــەکان تـــا ئاســـتێك لـــە مـــۆدێرنیزەکردنی کـــشتوکاڵیی تورکییـــدا سـەرکەوتنیان بەدەسـتهێنا کـە بناغـەی پیـشەسازییان لـە وڵاتەکـەدا زۆر فراوانکـرد. زۆربـەی کارگـە پیـشەسازییەکانی ئـەمڕۆی تورکیا ڕیشەیان بـۆ ساڵی ١٩٥٠کـان دەگەڕێتـەوە، تـۆڕی نـوێی ڕێگـەی هاتوچـۆ لـە وڵاتەکـەدا بنیـاتنراو بەهۆیـەوە لادێکـان بـۆ یەکـەمجار بـە جیهـانی دەرەوە بەسترانەوە. ئاکامەکەشی جوڵەو چالاکییەك هاتەگۆڕێ کە بەتەواویی نوێ بوو.

زێدەبوونی ئۆپۆزسیۆن و گەڕانەوە بۆ سیاسەتی دەسەڵاتسەپێنی:

هەڵبژاردنـــەکانی ســـاڵی ١٩٥٤ بـــۆ مەنـــدەریس ســـەرکەوتنێکی گـــەورە بـــوو. تەقینـــەوەی ئابووریی دروستی سیاسەتەکانی سەلماند و ئەمێستا موڵکداران و جووتیاران بەشێوەیەکی ڕەهـــا پـــشتگیریی لێدەکـــەن. هەرچـــەندە لـــە درێـــژەی ســـاڵی دواتـــردا، لاوازیـــی چـــالاکییە ئابورییەکان بە شێوەیەکی هێواش ئەو پشتگیرییەی بۆ پارتی دیموکرات هێنایە خوار.

ئەوەش لەلایەکەوە بووە هۆی تێکچوونی ڕاستیینەی ئاستی گوزەران (بۆنموونـە: بـەهۆی سنووردارکردنی کاڵا هاوردەکراوەکان) ، بەڵام هەروەها ئەوەش ڕاستە کە بەرزبوونەوەیـەکی بەرچاو لـە چاوەڕوانییەکانی لادێییـەکان بۆ پەرەسـەندنی پێویستە مادییـەکانیان هـەبوو کـە حکومـــەت نـــەیتوانی بیهێنێتـــەدی. هەڵبژاردنـــەکانی ســـاڵی ١٩٥٧ لەدەســـتدانی بەشـــێکی دیـاریکراوی پـشتگیریی بـۆ پ.د بـەخۆوەبینی، وێـڕای ئـەوەش، دانیـشتوانی لادێ هێـشتا بەشێوەیەکی کەم وێنە پشتگیریی ئەو پارتەیان دەکرد.

یـەك لـە گرفتـە بەرچـاوەکان بریتیبـوو لـە دارمـانی ئـەو پـشتگیرییەی لـە نێـو خوێنـدەوارە ڕۆشـنبیرەکاندا هـەبوو، ئەنـدامانی بیرۆکراتیـی و هێـزە چـەکدارەکان. ئـەوەی زیـاتر ئـەو حاڵەتەشـی تـا ئـەو ئاسـتە هانـدا بریتیبـوو لـە پەرەسـەندنی کێشە ئابووریـەکان، بـە تایبـەت هەڵاوسـان (ئـەوەی بـێ گومـان بەتونـدیی زیـاتر لـە توێـژەکانی دیکـەی کۆمـەڵگادا لـە موچـە خۆرەکانی وەك کارمەنـدان، مامۆسـتایان، پرۆفیـسۆرەکانی زانکـۆو ئەفسەران). بـەڵام یـەك لـە هۆکارە گرنگەکانی دیکە پەرە گرتنی ئەو دەسەڵاتسەپێنییەی حکومـەت بـوو. دیموکراتـەکان بـەناوی بەرنامـەی لیبرالیزەکردنـەوە دەسـەڵاتیان گرتـە دەسـت، بـەڵام لـە سـاڵی ١٩٥٤ەوە تـا ڕادەیەکی زۆر لە پێناوی ئەوەی یەکەمدا قوربانیی بەوەی دووەمیان درا.

ســـەرکەوتن لـــە هەڵبژاردنـــدا تاڕادەیـــەکی زۆر وەك ســـەرکەوتنێکی شەخـــسیی عـــەدنان مەندەریـسی سـەرۆك وەزیـر خـۆی دەنوانـد. کەسـانێك ئـەو دیـاریی کردبـوون کـە لـە جیـاتی

نوێنـەرانێکی خۆمـاڵیی بـەهێز لـە دوا ئەنجومەنـدا دابنیـشن. پـاش هەڵبـژاردن، مەنـدەریس هێشتا پێگەی خۆی بە هێزترکرد. لە چەند مانگی پاش هەڵبژاردنەکەدا چەند پەرتبوونێك لە نێو پ.د دا ڕوویدا. هەروەها گۆڕینی هەلومەرجەکە کاری لە گۆڕینی ئاکاری مەندەریسیش کـرد. وای لێهـاتبوو زۆر بـە ئەسـتەم ڕەخنەیـەکی قبووڵبکردایـە: ئەمێـستا لـەو بارەیـەوە هەستیاریەکی زۆری پیشاندەدا.

لەسـاڵی ١٩٥٤دا، چـەند هـەنگاوێك دژی بیرۆکراتیـی نـران. ئەوانـەی پ.د گومـانی ئـەوەی لێدەکردن کـە هێـشتا وەفـاداری ئینۆنـو و پارتەکـەی بـن، حکومـەت دەسـتی خـۆی لـە بـینی بیرۆکراتییـدا تونـد کـرد، بـەوەی یاسـایەکی نـوێی پێـشکەشکرد کـە تێیـدا دەتوانرێـت هەرکارمەندێك کە زیاتر لە ٢٥ ساڵ ڕاژەی هەیە لەسەر کار لابرێت و پێشوەخت خانەنشین بکرێت. ئەم یاسایە بەسەر دادوەر و مامۆستایانی زانکۆشدا سەپێنراو دەسەڵاتی حکومـەتی بەسەر دەزگای جێبەجێکردن و تەنانەت دادوەرییشدا توند کرد.

هەروەها ئازادیی زانستی لە تورکیا لاواز بوو تەنانەت زیاتر سنووردار کرایەوە، لەساڵی ١٩٥٥ بەرهەڵستیی بۆ هێڵی دەسەڵاتسەپێنی پ.د، و هـەروەها دژی مەنـدەریس خـۆی لـەنێو پ.د پـــەرەی گـــرت. لەکاتێکـــدا پ. د، تەنانـــەت هـــەر لـــە ســـەرەتای دامەزراندنییـــەوە هاوپەیمانییـەکی بـەرفراوان بـوو کـە لـە نێـو گـشت چـین و توێـژەکانی کۆمـەڵگادا لایـەنگری هـەبوو، بەشـێك لـەم هاوپەیمانییـە هێـواش هێـواش لـە ئاکـامی سیاسـەتی دەسەڵاتـسەپێنی پارتەکە بەسەر بڵاوکراوەکان و زانکۆو دادگاکاندا لە پ.د جیابوونەوە.

یەکەمین نیشانەکانی توندوتیـژیی لـەنێو کۆمـەڵگای تورکییـدا لـە ئاژاوەکـەی سـێپتەمبەری ١٩٥٥دا دەرکـەوت. لـەئوت و سـێپتەمبەردا، دانوسـان لـە نێـوان بـەریتانیا، یۆنـان هـەروەها تورکیادا سەبارەت بە ئایندەی قوبرس بووە هـۆی خرۆشـانی هۆشـی نەتـەوەیی کە لـە لایـەن بڵاوکراوەکانــەوە هانــدەدرا. هاوڵاتییــانی یۆنــانیی بــە ڕەســەن تــورك لــە ســالۆنیکی یۆنــان بۆمبێکیـان خـستە نێـو کۆنسوڵخانەی تورکیـاوە. وەك ڕێگەیـەك بـۆ وروژانـد.[7] لـە ٦ و ٧ی سـێپتەمبەردا. هەرایـەکی گـەورە لـە ئەسـتەمبوڵ قـەوما ، بـە هـەموو ئەگـەرێك مەنـدەریس و زۆرلـوی وەزیـری دەرەوە کـە بڕیاریانـدابوو کـە ڕەمەکییانـە خۆپیـشاندانێکی خوێنـدکاران لەئەسـتەمبوڵ وەك ناڕەزاییـەك دژی کێـشەی قـوبرس لـە تورکیـا ئەنجامبـدرێت. بـەڵام خۆپیـــشاندانەکە بـــە تـــەواویی لـــە دەســـت دەرچـــوو، ســـەرەتا قەســـابخانەیەکی دژی

[7] Ali Gevgilili (1987) *Yükseliş ve düşüş*, Yassı Ada, 134 (with thanks to Socrates Petmezas and Vangelis Kechriotis).

بزرنسمانەکانی یۆنانیی لێکەوتەوەو پاشتریش سامانو موڵکو ماڵی دانیشتوانی دەوڵەمەند لەلایەن خەڵکی دانیشتوانی (شەو بنیاتەکانەوە) کەوتە بەر تالآن. دوکانی یۆنانییەکان لە جادەی بازاڕی سەرەکیی ئەستەمبوڵ تالآنکران، تەنانەت لە ئەنەدۆڵەوە لۆری بۆ کۆکردنەوەی تالآنییەکان و بارکردنیان دەهاتن. پۆلیس کە فەرمانیان پیێ درابوو دەست لە خۆپیشاندانەکانی خوێندکاران بپارێزن، کاتێك ئەو تالآنەیەشیان بینی نەجولآن، حکومەت ئنجا یاسای سەربازیی لەسێ شارە گەورەکە ڕگەیاند (ئەستەمبوڵ، ئەنکەرە، ئیزمیر)، وەزیری ناوخۆ دەستی لەکار کێشایەوە. بە گشتی٥٦٢٢ ماڵ تالآنکران .[8]

بابەتی سەرەکیی ناکۆکییەکان لە نێو پ.د کەبووە هۆی ئەوەی جیابوونەوە لە نێو پارتەکەدا ڕوویدات بریتیبوو لەو داوایەی کە لە ئۆکتۆبەردا لەلایەن ژمارەیەك لە نوێنەرە لیبراڵەکان کرا سەبارەت بەو ڕۆژنامەنوسانەی کە لە سایەی یاسای سنووردارکرنی بلآوکراوەکاندا ڕاپێچی دادگاکرابوون. داواکە دەڵێت کە ئەو ڕۆژنامەنووسانە پێویستە مافی ئەوەیان پێبدرێت کە ڕاستیی ئەو نوسینانەیان لە ڕێگەی پێشکەشکردنی بەڵگەی دروست لە بەردەم دادگا بیسەلمێنن. لەکۆتایی ئەو مانگەدا و لە ژێر فشارێکی گەورەی مەندەریس دەستی پارلەمانتارانی پ.د ئەو پێشنیازەیان پاش گەنگەشەیەکی سەرپێی ڕەتکردەوە. دەنگی بڵندی ناڕەزایی و ڕەخنە خودی مەندەریسیان ناچارکرد کە بۆ بەدەسهێنانی متمانە مینەی دەستەی نوێنەرایەتیی پارلەمانی پارتەکەی بکات. ئەمەیانی دەس کەوت. بەلآم ناتەبایی لەنێو پارتەکەدا هێندە پەرەی سەند بەشێوەیەك لە دیسەمبەردا باڵی لیبڕاڵ لە سایەی " فەوزی لوتفی قەرە سومان گلیو" لە پ.د جیا بوونەوەو "پارتی ئازادیی" یان دامەزران. کە بەیەك هەنگاو بووە مەزنترین پارتی ئۆپۆزسیۆن لە ئەنجومەنی نەتەوەییدا. واپێدەچوو کە پارتی ئازادیی لەنێو مەزنە پیشەسازکارەکاندا پشتگیریی هەبێت. ئەوەی ئەمێستا خوازیاری سیاسەتێکی پێشکەوتووی ئابوورییە کە بە ڕادەیەك بەرنامە بۆ داڕێژراوبێت کە مەندەریس دابینی نەکردبوو.

لە ماوەی ساڵی ١٩٥٦ مەیلی دەسەلآتسەپێنی حکومەت بەردەوام بوو، ئەو ساڵەی کە تێیدا (یاسای بەرگریی نەتەوەیی) ساڵی ١٩٤٠ بە مەبەستی جڵەوکردنی نرخو کەلوپەلەکان هەموار کرایەوە. هەروەها لە ژوندا یاسای ڕۆژنامەوانیی سەرلەنوێ هەموار کرایەوە، نەك بۆ لیبراڵیزەکردنی (وەك مەندەریس لە ماوەی قەیرانەکەی دیسەمبەردا بەڵێنی دابوو)، بەڵکو

[8] Melek Fırat (2002) 'Yunanıstan'la ilişkiler', in Baskın Oran (ed.) *Türk dış politikası: cilt 1 1919–1980*, Istanbul: İletişim, 601.

زیاتر توند کردنی دەستی حکومەت لە قورگی میدیاکاندا . یاسایەکی دیکە کۆبونەوەی گشتیی قەدەغەکرد، تەنیا لە هەڵمەتەکانی هەڵبژاردندا نەبێت. هەڵبژاردن تا ساڵی ۱۹۵۸ کاتی نەهاتبوو، بەڵام کاتێك حکومەت ڕایگەیاند نرخە سەرەکییەکانی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان بەرز دەکەینەوە و قەرزی جووتیارانیش دە مانگ دوادەخرێت، لێرەدا ئاشکرابوو کە هەڵبژاردن بەڕێوەیە. دواجار وەك پێویست ڕۆژی ۲ی ئۆکتۆبەری بۆ دەستنیشان کرا. پارتە سەرەکییە ئۆپۆزسیۆنەکان (پ.ك.گ ، پارتی سەربەستیی و هەروەها پارتی کۆماریی نەتەوەیی) بوون و ماوەیەکیش سەبارەت بە هاوکاریی و هەماهەنگیی قسەیان کرد. ئەوەی کە زۆر بەرهەمدار نەبوو، تەنیا بووەهۆی بلاوکردنەوەی بنەماکانی ٤ی سێپتەمبەر. بەڵام هەموو هاوپەیمانییەکی کاریگەر لە نێوان پارتە ئۆپۆزسیۆنەکاندا بەهۆی ئەو یاسایەی کە لە ۱۱ی ئۆکتۆبەدا دەرکرا، ڕەتکرایەوە، بە پێی ئەو یاسایە بەکارهێنانی لیستی دەستە جەمعی بۆ هەڵبژاردن قەدەغەیە.

هەڵبژاردنەکان ئاستەنگێکی سەرەکیان لەبەردەم پ.د پیکهێنا، وێڕای هێندێك ساختەکاریی کە پارتی دەسەڵاتدار بەقازانجی خۆی کردی. ئەوان هێشتا وەك مەزنترین پارتی تورکیا مانەوە، بەڵام زۆرینەیی ڕەهای خۆیان لە وڵاتەکە لە دەستدا. ئەوان لە ئەنجومەنی نوێدا ٤٢٣ کورسیان هێنا کە لە بەرامبەر ٤٧,٣ی دەنگەکان بوو. لە کاتێکدا پ.ك.گ بە نزیکەی ٦ خاڵ ڕێژەی دەنگەکانی خۆیان زیادکرد و بوون بە ٤٠,٦ بەڵام بە شێوەیەکی بەرچاو کورسیەکانی ئەنجومەنیان زیادکردو لە ۳۱بۆ ۱۷۸ کورسی. ئاکامەکان بۆ پارتی ئازادیی زۆر بێهیوایانە بوو، دەرکەوت کە ئەو پارتە سەری بیٚ لاشەیە. وەك ئەوەی بڵێی پارتەکە بیٚ ئەوەی ڕیشەیەکی ڕێکخستنی هەبێت. ئەوان لە ۳،۸ی دەنگەکانیان هێنا، کەچوار کورسی دەکرد. پاش هەڵبژاردنەکانی دیسەمبەری ۱۹۵۸ ئەم پارتە بڕیاریدا خۆی تێکەڵ بە پ.ك.گ بکات ئەمەش پێویستی گرتنە بەری هزری نوێی هێنایە کایەوە، ئەوەی هاوکاری ئاڕاستەکردنی سیاسەتەکانی پ.ك.گ ی بەڕووی دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی و پایەدارکردنی دیموکراسییدا. پارتی کۆنەخواز کە (پارتی کۆماریی نەتەوەیی) کە ۷ لە سەدی دەنگەکانی بردبوو، هەروەها ٤ کورسی بەرکەوتبوو، پاش هەڵبژاردن لەگەڵ پارتێکی بچوکدا کە ناوی "کۆیلو پارتەسی/پارتی جووتیاران" تێکەڵبوون بوون و "جەمهوریەتچی کۆیلو میللەت پارتەسی/پارتی کۆماریی جووتیارانی نەتەوەیی" یان پێك هێنا.

پرسی سێکیولاریزم:

لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٧دا، پ.د رووبەڕووی بەرهەڵستکارییەکی توندو بەهێز بووەوە ، قەیرانی ئابووریی زیان بەخش و هەروەها کەمبوونەوەی پشتگیریی دانیشتووانی شارو زێدەخوێندەوارەکان، هەندێك جار گەڕانەوە بۆ خۆهەڵواسین بە سۆزی ئاینیی و پێشاندانی کۆمارییخوازەکان وەك کۆمۆنیست و بێباوەڕ، هەروەها شانازییکردن بە ژمارەی مزگەوتە نوێیەکان و ئەو قوتابخانە ئاینییانەی کە کرابوونەوە لە سایەی فەرمانڕەوا دیموکراتەکاندا.

ئەوەش وایکرد پ.د بە بەکارهێنانی ئاین بۆ بانگەشەی سیاسیی تۆمەتباربکرێت و ئەوەش پاشگەزبوونەوەیە لە سێکیولاریزم کە بنەمایەکی سەرەکیی دەوڵەتە. پ.ك.گ هەر لەسەرەتاوە لەم ئاوازەی دەخوێند و ئەمێستاش بەشێوەیەکی زێدەتر خوێندەوارە ڕۆشنبیرەکان بە دەمیانەوە گرتبوو. لە ڕاستییدا هەڵوێستی پ.د لە ئاین ناکۆك بوو. مەندەریس پەنای بۆ سۆزی ئاینیی دەبرد بەتایبەت لە ماوەی هەڵمەتەکانی هەڵبژاردندا. لە کۆنگرەی پارتەکەیدا گوتی: بێ گوێدانە هات وهاواری خرۆشاوە شۆڕشگێڕەکان ئێمە بانگمان کردووە بە عەرەبیی و خوێندنی ئاینییمان لەخوێندنگەکاندا پەسەندکرد، لە ئێزگەی ڕادیۆوە قورئانمان پەخش کرد، تورکیا وڵاتێکی موسوڵمانە و هەرواش دەمێنێتەوە.[9] لە هەمان کاتدا، پ.د هەوڵی نەدا چ لە بواری کارگێڕیی یاخود لە بواری دادپەروەریی وڵاتدا ڕۆڵێکی مەزنتر بە ئیسلام ببەخشێت.

بۆ ئەوەی لەو پرسەی هەمانە تێبگەین دەبێت ئەوەما لە بیربێت کە بۆچوونی کەمالیستەکان بۆ ئاین چی بوو. کەمالیستەکان هەروەك یەکێتییخوازەکانی پێش خۆیان، جێبەجێکەری ستراتیژێکی مۆدێرنیزە بوون کە بناغەکەی لە دیدێکی پۆزتیڤیستی جیهانییەوە بنیاتنرابوو. ئەوەی ئاین بە ڕێگرێك لە بەردەم پەرەسەندنی مۆدێرنیزەکردنی کۆمەڵگا و دەوڵەت دەزانێت. مۆدێرنیزەکردنی ئەوان زۆرلەوەزیاتر نەبوو کە کەنیسەی لە دەوڵەت جیاکردەوە. وەك ئامرازێکی ملکەپێکەچکردن و هەروەها پێکەوەگرێدانی ئاین بە بیرۆکراتیی دەوڵەتییەوە.

لە نێوان ساڵانی ١٩٣٠ەکان و ١٩٤٠ەکان هەڵوێستی ڕژێم بەرامبەر ئاین بە توندیی سەرکوتکەرانە بوو، بەڵام دوای پێشکەشکردنی یاسای فرە پارتی هەردوو پارتەکە کەوتنبوونە سەرەتاتکێ بۆ بەدەسهێنانی دەنگی موسوڵمانان. هەروەها پ.ك.گ سەبارەت بە

[9] A. Yücekök (1971) *Türkiye'de din ve siyaset*, Istanbul: Gerçek, 90.

ئاین نەرمتر خۆی پێشاندا پاش کۆنگرەی حەوتەمی پارتەکە لە ساڵی ١٩٤٧دا مەسەلەی فێرکردنی ئاینیی لە خوێندنگەو دەزگا پەروەردەییەکان بۆ واعیزانی ئاینیی سەر لەنوێ پێشکەش کردەوە. زانکۆی ئەنکەرە دامەزراندنی کۆلێژی "ئیلاهییات/خواوەندناسی" تێدا ڕاگەیەنرا، لە ساڵی ١٩٤٩دا مەزارگەو ئارامگە پیرۆزەکان سەرلەنوێ بۆ زیارەت کرانەوە. هەمان کات، پ.ك.گ لە ڕێگەی مادەی ١٦٣ ی یاسای سزادانەوە هەوڵیدا خۆی لە هەرکاردانەوەیەکی ئاینیی لە سیاسەتدا بەدووربگرێت، ئەو یاسایەی بە توندیی هەر پڕو پاگەندەیەك یاخود هێرشێکی بۆسەر تایبەتمەندییەکی سێکیولاریزمی دەوڵەت قەدەغەکرد.

لە ساڵانی پێش ١٩٥٠دا، ڕێبەرایەتیی دیموکراتەکان زۆر وریا بوون لە جەختکردنەوە سەبارەت بەوەی کە ئەوان ڕێگە نادەن هیچ گۆڕانێکی بنە ڕەتیی لەبنەما سیکۆلارەکانی دەوڵەتدا بکرێت. ئەوەش بووەهۆی ئەوەی لە لایەن ڕەوتە ئیسلامییەکانەوە ڕیسوا بێنە پێش چاو. وەك ئەو ڕەوتەی کە گۆڤاری (سەبیل ئەلروشد) نوێنەرایەتیی دەکرد، ئەوەی کە دەستی کردبوو بە هێرش کردن بۆ سەر پ.د بووەهۆی ئەوەی کە ژمارەیەك پارتی بەرهەڵستکاری ڕادیکاڵتر دابمەزرێنێت کە لە تێکڕایان گرنگتر (میللەت پارتەس / پارتی نەتەوەیی) بوو.

دیموکراتەکان پاش ئەوەی دەسەڵاتیان گرتە دەست لەسەر هەمان سیاسەتی پ.ك.گ بەردەوامبوون لە گرتنە بەری سیاسەتێکی نەرمی سنووردارکردنی بەرجەستەکردنی هەستی ئاینیی و چاوپۆشیی لە هەستو سۆزی دانیشتووانی موسوڵمان. کەچی لە هەمان کاتدا دژایەتیی خواستە دژە سیکولاریزمەکانیان دەکرد. بانگدان دووبارە بە زمانی عەرەبی شەرعییەتی پێدرا(ئەوەی لە ماوەی نیوەشەوێکدا لە هەموو مزگەوتەکاندا جێبەجێکرا)[١٠] پەروەردەی ئاینیی فراوانکرا، ژمارەی مامۆستا ئاینییەکان لە خوێندنگەکاندا لە زێدەبووندا بوو، ژمارەی بنیاتنانی مزگەوتەکان بەرەوسەر دەچوو(زیاتر بەهۆی کەڵەکەبوونی سامان لەلای لادێیەکان بوو هێندەی ئەوەی سیاسەتی حکومەت بێت) . هەروەها فرۆشتنی ئەدەبییات و نوسراوە ئاینییەکان ڕێگەی پێدرا، بەڵام تێگەیشتنی پ.د لە تایبەتمەندیی سێکیولاریزمی دەوڵەت سەرلەنوێ بەشێوەیکی زۆر بایەخدار لەگەڵ ئەوەکەی پ.ك.گ لە

---

[10] مەندەریس بۆ بەرگرییکردن لەو بیروباوەڕەی سەبارەت بە گێڕانەوەی بانگدان بە عەرەبیی هەستابوو بە جیاکردنەوە لەنێوان ئەو چاکسازییانەی کەمالیزم کە دەهێڵرێنەوەو کاریان تێدەکرێت، لەگەڵ ئەوانەی کە لە رۆژانی ژیانی ئەتاتورکدا بە پێویست زانراون و ئێستا کاریان پێ ناکرێت، هەربۆیە نها دەتوانرێت کارێکی وا بکرێت بێئەوەی زیان بە تایبەتمەندیی سێکیولاریستی تورکیا بگەیەنێت.

١٩٥٠كانــدا جیاوازییــەكی نــەبوو. كاتێــك لــە ســەركەوتنەكەی پ.د لەهەڵبژاردنەكانــدا دەروێشەكانی سەربازی (تیجانی) كەوتنە تێكشكاندنی پەیكەرەكانی ئەتاتورك، (كەمال پیلەڤئۆگلو)ی ڕێبەریان دەستگیركراو ڕەوانەی زیندان كراو دواتر لەماڵەوە خرایە ژێر چاودێریی بەردەوامەوە. یاسایەك لە ساڵی ١٩٥١ دژی شێواندنی بیرەوەری سەردەمی ئەتاتورك تێپەڕێندرا.

دیموكراتەكان كۆتاییان بە ئاوێتەكردنی دەزگا ئاینیەكان بە بیرۆكراتیی دەوڵەتیی نەهێنا (لە ڕێگەی بەڕێوەبەرایەتیی كاروباری ئاینییەوە بەڕێوەدەچوو)، هەروەها هەموو بانگدەرو پێشنوێژەكان وەك كارمەندی دەوڵەت مانەوە. هەرچەندە ئەوان نیمچە سەربەخۆییەكی ڕێكخراوە ئاینییەكانیان پەسەند كرد وەك ڕێبازە سۆفییگەراكان. تەنانەت شەرعییەتیشیان پێدا پاش ئەوەی پشتگیریی جوڵانەوەی (نورسی) یانكرد لە هەڵبژاردنەكانی ساڵی ١٩٥٤–١٩٥٧دا. ئەوەی سەركردایەتیی دیموكراتەكان بە شێوەیەكی تاكتیكیی لە ڕێگەی هەڵوێستیان لە هەمبەر ئیسلام بەڕیوەیان دەبرد، ئەمەبوو كە بەلایانەوە زۆر پێویست نەبوو كە ئاین لەگەڵ پەرەسەندندا ناكۆك بێت، بۆ زۆربەی دەستە بژێرە خوێندەوارەكە (كارمەند، مامۆستایان،ئەكادیمیستەكان، ئەفسەران) ئەوانەی بە دۆگمای كەمالییزم بارگاویی ببوون و ئەوانەی كەخۆیان ئەو پێگەیەیان لە نێو چینی دەسەڵاتداردا لەوێوە بەدەستهێنابوو كە نوێنەرایەتیی پۆزەتیڤیست و ڕۆژئاواگەراییان دەكرد، ئەم قبوڵكردنە هەژمونی كەلتوریانی، هەروەها ئەو قۆرغكردنەی ئەوانی بۆ شانۆی سیاسیی و ماشێنی دەوڵەت دەخستە مەترسییەوە. ئەمەش ئەوە لێكدەداتەوە كە بۆچی كاردانەوەیان لە هەمبەر بەرجەستەكردنی تەنانەت هەستی ئاینیی ناسیاسییش كەمتر لە هێستریایانە بوو. لە ڕێگەی سوپاوە كە خۆی بە پاسەوانی میراتی ئەتاتورك دەزانی، ئەو هەستەی كە پ.د ناپاكیی لە ئاست دابونەریتی كەمالییزم كردووە بەتایبەتیی هەڵەیە. هەروەك دواتر دەبینین، ئەمە سەلماندی كە بۆ حكومەت گورزێكی كوشندەیە .

نەرمڕەویی لە سیاسەتی سێكیولاریزمدا لە سایەی پ.د وە بووەهۆی ئەوەی ئیسلام زیاتر لە ژیانی گشتیی ڕۆژانەی خەڵكیدا لە شارەكان دەربكەوێت. لەو شارانەی كە كەلتووری لادێكانی بە ئاشكرا لە ڕێگەی فراوانبوونی شارنشینییەوە تێیدا دەبینرا. ڕۆشنبیرانی تورك ئەوكاتەو هەروەها دواتریش، ئەوەیان وەك ژیانەوەی ئیسلام بینی. تەنانەت وێڕای ئەوەی گرووپی پەڕگر لەوێدا كەوتبوونە كار. لەڕاستییدا ئەوە تەنیا ئەو كەلتووری سونەتییە بوو كە

له نێو دانیشتواندا بلاْوبوو، چینه پەیوەستدارەکانی پێشوو، که دووباره جەختی له مافی خۆ دەرخستن دەکردەوە.

پەیوەندییەکانی دەرەوە: تورکیای ئەتلەسیی

قۆناغی پاش جەنگ، بەتایبەت دەیەی فەرمانڕەوایی پ.د بریتیە لە قۆناغی توندوتیژ بوونی هەوڵەکان بۆ ڕاکێشانی تورکیا بۆ نێو سیستمی جیهانیی سەرمایەداریی، نەك تەنیا له بواری ئابووریدا، بەڵکو لەبواری جیهانی سیاسەتی دەرەوەو بەرگرییشدا. لەم سالاْنەدا، تورکیا بووه بە شێکی پتەوی (هەڵبەتە لە ڕووی دەرەکییەوە) ستراکچەری سیاسیی وسەربازیی ولاْتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی بۆ بنیاتنان و پاراستنی بەردەوامییدان بە دیموکراسیی و ئەو دابودەزگا ئازادانەی کە لەو ولاْتانەدا هەبوون. ئەمەش بەزینێکی سەرەکیی لە سیاسەتی دەرەوەی کەمالیستیی پێکدەهێنا کە لەسەر بنەمای بیّ لایەنیی وریایانه بنیات نرابوو.

لە ڕاستییدا سیاسەتی دەرەوەی تورکیا لەقۆناغی پاش جەنگی جیهانیی لەسایەی جەنگی سارددا بەڕێوەدەچوو. ئێمە بینیمان چۆن بنەماکانی ترومان فۆڕمەڵە کران و تورکیاش بووه بەشێك لەوهەوڵە، کاتێك دیموکراتەکان لەساڵی ١٩٥٠دا دەسەلاْتیان گرتەدەست، تورکیا ببووه ئەندامی ڕێکخراوی هاوکاریی ئابووریی ئەورووپی وهەروەها ئەندامی ئەنجومەنی ئەورووپا. پاش پێکهێنانی ناتۆ لەساڵی ١٩٤٩دا، پ.ك.گ کەوتە تاقیکردنەوەی دەمی ئەو ولاْتانەی ناتۆیان پێکهێنابوو سەبارەت بە پەیوەستبوونی تورکیا بە ئەو ڕێکخراوە. لە ئوتی١٩٥٠دا، حکومەتی نویّ بەفەرمیی داوای ئەندامێتیی بۆ ئەو ڕێکخراوه کرد. مەندەریس کەدەیزانی هێندێك لەولاْتانی نێو ناتۆ، بەتایبەتی دەوڵەتانی ئەسکەندەناڤیی، بەرهەڵستیی بەئەندامبوونی یۆنان و تورکیا دەکەن بەوبیانوەی کەئەم ولاْتانە نەدیموکراتن نەسەر بەولاْتانی ئەتلەسییشن، بەلاْم ئەو پێی وابوو کە کارتی بردنەوەی لەدەستدایه: کاتێك ولاْته یەکگرتوەکانی ئەمریکا بەمەبەستی هاوسەنگیی هێز لە باکور تیپێکی سەربازیی ڕەوانەی کۆریا کرد، داوای بەشداریی لە ولاْتانی ئەندام کرد بۆئەوەی لەژونی ١٩٥٠دا داگیرکاری لەسەر کۆریا بوەستێنن. تورکیا یەك لەو کەمە ولاْتانە بوو کە دەستبەجیّ پێشنیازی کرد تابەهێزێکی سەربازیی بەشداری بکات. سەرەتا تیپێکی ٤٥٠٠ سەربازیی لەئۆکتۆبەردا ڕەوانە کراو پێش ئەوەی شەڕگاتە کۆتایی زیاتر لە٢٥٠٠٠

سەربازی تورکیا لەکۆریا دەجەنگین کە زیاتر لە ٦٠٠٠ قوربانییان دابوو.[11] ئەم کارە بایەخێکی زۆری بۆ تورکیا لەنێو وڵاتە ئەندامەکانی ناتۆدا پەیدا کرد. بەڵام هێشتا ساڵێکی دیکەی پێ چوو هەتا نەرویژ ودانیمارك کەپێشتر دژی هاتنە ناوەی تورکیا بوون بۆ ناتۆ، وازیان لەهەڵوێستەکەی خۆیان هێنا، بەوەش تورکیا لە١٨ فێبرایەری ١٩٥٢ ەوە بەفەرمیی بووە ئەندامی ناتۆ .

چوونی تورکیا بۆ نێو ناتۆ بەسەرکەوتنێکی مەزن لە قەڵەم دراو دیموکراتەکان و ئۆپۆزسیۆنیش وەك یەك ئاهەنگیان بۆ گێڕا. ئەو هۆکارانەی لەپشت ئەم خرۆشانەوە بوون بۆ چونە نێو ناتۆ هەم عەقلانیی وهەم سۆزئامێز بوون. لەڕووی عەقلانییەوە ئەم ئەندامبوونە ڕێگەی لەهێرش وپەلاماری یەکێتیی شورەویی بۆ سەر تورکیا دەگرت و لەو لایەنەوە زامنی ڕوونەدانی ئەو پەلامارە دەکات، جگە لەوەی دەرگای بە ڕووی لێشاوی هاوکاریی و قەرزەکانی ڕۆژئاوا بۆ تورکیادەخاتەسەر گازی پشت و ئەوەش پرۆسەی مۆدێرنە لەتورکیا ئاسان وگونجاو دەکات. لەڕووی سۆزیشەوە مانای ئەوەبوو کە تورکیا لەلایەن دەوڵەتانی ڕۆژئاواوە وەك هاوکوفێك پەسند کراوە. ئەو هەستەی کەواپێدەچوو بەشێوەیەکی دادپەروەرانە بەهەمووولایەکدا بڵاوبێتەوە. تەنانەت لەساڵی ١٩٧٠کاندا مرۆ دەیتوانی لە چێشتخانەکانی تورکیادا "شەرابی ناتۆ"بکڕێت.

هاوپەیمانییە هەرێمییەکان

ئەندامێتیی تورکیا لە بلۆکی ڕۆژئاوا لە ماوەی جەنگی سارددا بە شێوەیەکی مەزن پێگەی لە هەردوو ناوچەکەدا دیاری دەکرد کە بەشێك بوو لێی، ئەویش: بالکان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو. تورکیا وەك ڕەگەزێکی یەکلاکەرەوە بوو لەو هەوڵەی "دالاس"ی وەزیری دەرەوەی ئەمریکا کە خوازیاربوو لە ڕێگەی هاوپەیمانییەتی ناوچەییەوە کە لەسەر بناغەی ناتۆ داڕێژرابوو، گەمارۆی بلۆکی شورەویی بدات.

لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕستدا، یەکەمین هەوڵ لەلایەن ئەمەریکییەکانەوە بۆدامەزراندنی هاوپەیمانیەتییەکی هەرێمی ئەوەبوو کە بۆنزیکردنەوەو پێکەوەکارکردنی تورکیاو میسر لە ساڵی١٩٥١–١٩٥٢دا درا. بەڵام ئەم هەوڵە زۆر کەم لەلایەن هەردوو وڵاتەوە بەرەو پیری چون و پەرۆشییان بۆ دەربڕی. پەیوەندییەکانی نێوان تورکیاو وڵاتانی عەرەبی بەهۆی هەڵوێستی تورکیا لەکێشەی ئیسرائیل و فەڵەستینییەکان دژواربوو.

---

[11] There were 717 dead, 167 missing and 5247 wounded. Figures from *Türkiye 1923–1973 ansiklopedisi*, Istanbul: Kaynak, 1974, vol. 3, 950.

سەرەتا سەرکردایەتی تورکیا لەئەنکەرە پشتگیریی عەرەبیان کرد چونکە وایان دەزانی دەوڵەتەکی ئیسرائیل سەر بە شورەوییە. بەگەورەبوونی پەیوەندییەکانی ئەمەریکاو ئیسرائیل لەساڵی١٩٤٩بەرەوسەر، تورکیا ئەودژایەتییەی خۆی گۆڕی. تورکیا لەگەڵ فەرنساو ئەمەریکادا سەبارەت بە کۆمیسیۆنی ئاشتەوایی فەڵەستین لەساڵی١٩٤٩دا دانیشتو بەشێوەیەکی دیبلۆماتیی دانی بەئیسرائیلدا نا.

دوای شکستی هاوپەیمانیەتیی تورکیاو میسر. هەوڵی دووەم لەپێناو دامەزراندنی بلۆکێکی هەرێمیی بریتیبوو لەرێکەوتننامەی هاوکاریی لەگەڵ پاکستاندا کە لە ئوتی ١٩٥٤دا مۆرکرا. ئەم هەوڵە رێکەوتننامەیەکی دیکەی هاوکاریی ویارمەتیی دوولایەنەی بەدوادا هات کەلەگەڵ تەنیادۆستی تورکیا لە جیهانی عەرەبییدا کە دەوڵەتی پاشایەتی عێراق بوو لەسایەی پیاوە بەهێزەکەی"نوری سەعید"دا لەفێبرایەری ١٩٥٥مۆرکرا. بەریتانیای مەزن، ئێران هەروەها پاکستان بوونە بەشێك لە (پەیمانی بەغدا) لەکاتێکدا ئەمریکا وەك چاودێرێك هەڵسوڕا.

سالانی پاش١٩٥٥ هەڵچوونێکی شەپۆلی نەتەوەخوازیی عەرەبیی لەرۆژهەلاتی ناوەوراستدا بەخۆوەبینی کە لەلایەن سەرۆکی میسریی "جەمال عەبدولناسر" رێبەرایەتیی یاخود جۆش دەدرا. کاتێك ئەمریکا رێگەی لەهەوڵەکانی ناسر بۆ بەدەستهێنانی پارە بۆ تەواکردنی بەنداوی ئەسوان گرت. ناسر لەساڵی ١٩٥٦دا کەناڵی سوێسی خۆماڵیی کرد، ئەوەش هێرشی ئیسرائیلی بۆ سەر میسر لێکەوتەوە. وێڕای سەرکەوتنی سەربازییش، ئەم ولاتانە، فەرەنسا و بەریتانیا، لە لایەن ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە ناچارکران بکشێنەوە. چونکە ئەمریکا ئەم پەلامارەی بە نابەرپرسیارانە دەزانیو وەك شێوازێکی کۆنی کۆلۆنیالیزمی بینی کە بەرژەوەندییەکانی رۆژئاوا لە ناوچەکەدا دەخاتە مەترسییەوە. ئاکامەکەی ئەم پەلامارەش ئەوەبوو هەرچەندە ناسر لەڕوی سەربازییەوە دۆڕا، بەلام لەو ململانێیە بەشێوەیەك هاتە دەرەوە کە لە چاوی جیهانی عەرەبدا بایەخی زیاتر بووو ڕەوتە عەرەبییە نەتەوەییە سۆشیالیستیەکەشی زیاتر لە نێو عەرەبەکانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستدا برەوی پەیداکرد. حکومەتەکەی پ.د ڕقی لە ناسر دەبووەوەو وەك بەکرێگیراوێکی شورەوییان دەبینی، بەلام ئەوە تەنیا هەڵوێستێکی ڕیاکارانە بوو. چونکە تورکیاو هەروەها پاکتی بەغدا لەلای زۆربەی جیهانی عەرەبیی وەك بوکەشوشەیەکی ئیمپریالیزمی رۆژئاوا تەماشا دەکران. لە ساڵی ١٩٥٧دا پەیوەندییەکانی تورکیاو سوریا هێندە دژواربوو کە تورکیا لە رێگەی هێزە چەکدارەکانی هەڕەشەی تێپەڕاندنی سنوری سوریای کرد و هێزە

سەربازییەکانی میسریش بۆ ماوەیەك دابەزینە سەر خاکی سوریا تا بەرگریی لە هەر هێرشێکی چاوەڕوانکراوی تورکیا بۆسەر سوریا بکەن. هەمان ساڵ، هێزەکانی بەریتانیا چونە ئەردەنەوە بۆ سەرکوتکردنی راپەڕینەکەی ناسریی و پاراستنی تەختوبەختی مەلیك حوسێن لە ساڵی١٩٥٨دا. سوریا و میسر لەسەر داوای سەرکردایەتی سوریی پێکەوە کۆمارێکی یەکگرتوی عەرەبیی کورتخایەیان پێکەوەنا. لە لوبنان جەنگی نێوخۆ لە نێوان کریستیانە کۆنەپارێزەکان و ناسرییەکاندا هەڵگیرسا، هەروەها لە سەر داوای (شەمعون)ی سەرۆکی لوبنانی کریستیانیی، مارێنزە ئەمریکییەکان دابەزینە سەر خاکی لوبنان لەو ڕووەوە سودیان لە بنکەکانیان بینی کە لە تورکیابوو. لە دیدی حکومەتی تورکیاوە، ناخۆشترین هەواڵ لە ساڵی ١٩٥٨دا کودەتای نەتەوەییەکان بوو لە بەغداد(شۆڕشی ١٤ی تەموز/سەردەشتیی) ئەوەی پاشاو نوری سەعیدی سەرۆك وەزیری تێدا چوو. مەندەریس بڕیاری ئەوەیدا کە بە هێزی چەکداری دەست بخاتە کارو باری عێراقەوە و سوپای تورکیش ڕووەو سنوورەکان کشان، تەنیا فشارێکی بەهێزی ئەمریکا و بەڵێندانی پە پێدانی پارەیەکی زیاتر بە تورکیا،ڕێگری لە داگیرکردنی عێراق لەلایەن تورکیاوە کرد.

لە ساڵی ١٩٦٠دا، ئەوەی لەپاکتی بەغدا مابووەوە پاش ئەوەی ڕژێمە نوێیەکەی بەغدا کشانەوەی خۆی ڕاگەیاندا. گۆڕا بۆ سەنتۆ (ڕێکخراوی پەیمانی ناوەند) کە بە فەرمیی وڵاتە یەکگرتوەکانی تێدا بووە ئەندام. هەرچەندە هەروەك ئەوەی پێش خۆی، سەنتۆش دەستکەوتی زۆر کەمی بەدەستهێنا . بەپێچەوانەی وڵاتانی ئەندامی ناتۆ، ئەندامانی سەنتۆ متمانەی هاوبەشی پێویستیان نەبوو تا نهێنییە سەربازییەکانی جفرەکانی خۆیان ئاڵوگۆڕ بکەن و هێزەکانیان بە شێوەیەکی کاریگەر تێکەڵ بە یەکتر بکەنو لە پێکهاتەیەکی سەرو نەتەوەییەوە. بێ ئەوەش کاریگەری سەربازییان سنووردارو بە سستیی مابووەوە.

لە بالکان کێشەی سەرەکیی تورکیا لەگەڵ دراوسێکانیدا بوو، ڕژێمە وابەستەکەی شورەویی لە بولگاریا لە تۆڵەی ناردنی هێزە سەربازییەکانی تورکیا بۆ کۆریا، بولگاریا لە ناکاو ٢٥٠هەزار هاوڵاتیی موسوڵمانی تورك زمانی خۆی دەرکرد. تورکەکان خۆیان بۆ ئەم کۆچە لە ناکاوە ئامادە نەکردبوو هەربۆیە سنوورەکانیان بە ڕوویاندا داخست، ئەو کێشەیە دواجار لە ساڵی ١٩٥٣دا چارەسەرکرا، کاتێك سنووریان بە ڕوودا کرایەوە ، بەڵام ئێستا ڕێگە لە موسوڵمانە بولگاریەکان گیرا کە پێکەوە وڵات جێبهێڵن. جێگەی سەرسوڕمانە بولگارییەکان پاش ٤٠ ساڵی دیکە قەیرانێکیان وروژاند کە نزیکەی هەمان کۆپی ئەو قەیرانەی یەکەم جاربوو.

هەروەها لە بالکان، ئەمریکا هانی پێکهێنانی هاوپەیمانیەتییەکی هەرێمیی لە نێوان تورکیا و یۆنان و یۆگۆسلافیادا. بۆئەوەش پەیمانی بالکان لە فێبرایەری ١٩٥٣دا مۆرکرا، ئەم پەیمانە وەك ئەوەکەی بەغدا کاریگەر نەبوو، بەلأم ڕێگەی دا بە ئەمریکا بە ناڕاستەوخۆ لە خۆی بخزێنێتە نێو ڕژێمی کۆمۆنیستیی(بەلأم دژی شورەویی) یۆگۆسلاڤیا.

دەگونجێت جێگای سەرسامیی بێت. کە بەپێی مێژووی خوێناویی سالأنی ١٩١٣و١٩٢٣، کەیەك ولأت کە تورکیا پەیوەندی دوای سالأنی پاش جەنگ لەگەڵیدا خۆش وجێگیر بێت(کەهەرلەسەرەتای ١٩٣٠ەکانەوەبوو) بریتیبوولە یۆنانی کۆنە دوژمنی. پەیوەندیەکانی نێوان هەردوولا بە باشی مایەوە پاش ئەوەی هەردوولا بە ناتۆوە پەیوەست بوون. تا پەرەسەندنی کێشەی قوبرس کە لە سالّی ١٩٥٤دا تەقییەوە، ئەو پەیوەندیانەی لە ڕیشەوە تێکدا.

لەسەر ئەو دورگەیەی پێشووی دەولّەتی عوسمانیی کە قوبرسە، ئەرسەدۆکسی یۆنانیی زمان زۆرینەیان پێکدەهێنا کە ٨٠٪بوون، لەگەڵ کەمینەیەکی تورکیی کە ٢٠٪ بوون، ئەمانە لە سایەی کارگێریی بەریتانیادا پێکەوە دژیان. هەژان لە لایەن نەتەوە خوازەکانی یۆنانەوە (EOKA) کە هەر لەسالّی ١٨٧٨ەوە خۆی بەرجەستەدەکرد، لەسالّی ١٩٥٤ەوە پەرەیسەند، کە تییدا ئاژاوەو پەلاماری تیرۆرستییانە کرایە سەر بەریتانییەکان، حکومەتی یۆنان و میدیای ئەو ولأتە لایەنگری ئەم کارەیان کرد. کە ئامانجیان یەکخستنی یۆنان و قوبرس بوو. بیرۆکەی یەکخستنی هەروەها لە لایەن هێندێك کەسایەتیی لەنێوەندی پارتی کرێکارنی بەریتانییاوە بە شێوەیەکی پەرەسەندوو پشتگیریی لێوەدەکرا.

ئەوەش بۆ حکومەتی تورکیا بە تەواوەتیی پەسەند نەکراو بوو، نەك بەتەنیا وەك هاوبەستەگییەك لەگەڵ تورکە قوبرسییەکاندا، بەڵکو لە پێناو چەند هۆکارێکی ستراتیژییدا: چونکە ئەو یەکخستنە دەبووە هۆی دوو هێندەکردنی سنووری یۆنانیی تورکیی. لە ئوتی ١٩٥٥دا، یۆنان، بەریتانیا و تورکیا سەبارەت بە قسەکردن لە مەڕ ئایندەی ئەو دورگەیە کۆبوونەوە. بەلأم ئەم کۆبوونەوەیە ئاکامێکی شیاوی لێ نەکەوتەوە. تورکیا پشتگیریی لەوە دەکرد هەلومەرجەکە وەك خۆی بمێنێتەوە. لە چەند سالّێکی کەمی داهاتوودا گەنگەشەکان لەمەڕ دابەشکردنی دوورگەکە چڕکرانەوە، تورکیا وەك باشترین چارەسەری داهاتوو پشتگیریی لەم رایە کرد. بەلأم ئەم چارەسەرە بۆ یۆنانییە قوبرسییەکان جێگای پەسەند کردن نەبوو. ئەو بەرهەڵستییەی ئەمێستا کە لەلایەن (مارکیۆس)ی قەشەی نەتەوەخوازی

یۆنانیی وسیاسەتکاری زۆرزانەوە ڕێبەرایەتیی دەکرا. ئەوەی کە لەلایەن بەریتانییەکانەوە زیندانیی کرابوو، دواتر لە ١٩٥٧ دا ئازادکرا بوو.

لەساڵانی ١٩٥٨و١٩٥٩دا، وتووێژی زیاتر لەسەر ئەو کێشەیە کرا. سەرەتا لە زیوریخ ودواتریش لە لەندەن. ئەو وتووێژانەی بە گەیشتنە ڕێکەوتنێك کۆتاییهات کە قوبرس بکرێتە کۆمارێك و سەربەخۆیی بدرێتێ، یەکێتیی خاك و سیستمی دەستووریی لەلایەن یۆنان و بەریتانیاو تورکیاوە زامنبکرێت. ڕێکەوتننامەکە ئەوەی تێدابوو کە هەرسێ دەوڵەتە زامنکەرەکە هەوڵدەن ئەو کارە پێکەوە بکەن و گەر بۆشیان نەکرا ئەوا هەریەکەو بە تەنیا دەتوانێت بۆ زامنی واقیعی قوبرس هەڵسوڕێت. خاڵی ٣ی ڕێککەوتنەکە کە ئەم بابەتەی لە خۆگرتبوو، کە لە چەند ساڵانی داهاتوودا بناغەیەکی شەرعیی بۆ دەستێوەردانی تورکیا هێنایەئارا. قوبرس لە ١٦ ی ئوتی ١٩٦٠دا بووە کۆمارێکی سەربەخۆ، قەشە ماکاریۆسیش بووە یەکەمین سەرۆکی.

کێشەی قوبرس سەلماندی کە کێشەیەکی دژوارە. کە بووە هۆی دژوارکردنی پەیوەندییەکانی تورکیاو یۆنان لەو کاتەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ. ئێمە لە بەشی داهاتوودا دێینەوە سەر ئەم بابەتە. لە هەمان کاتدا کێشەی قوبرس نموونەیەکە بۆ ئەوە کە سیاسەتی تورکیا کە هەمیشە لەسەر بنەمای واقیعیی و پراگماتیزم بنیاتنرابوو، ئەمجارەیان لە ژێرکاریگەریی (تورکانی دەرەوەدا) کەوتە سەر بناغەیەکی سۆزداریی. کۆمەڵگەی تورکیی کە لە دەرەوەی تورکیادا دەژیا، ئەمانە پاشماوەی ئەو کۆمەڵگایانە بوون کە هەر لەسەردەمی عوسمانییەوە لەو ناوە دەژیان وەك تورکانی بولگاریا و یۆنان و عێراق (هەروەها لە ویلایەتی ئەسکەندەرونەی پێش جەنگ) یاخود ئەوانەی ئیمپراتۆریی تورکیی ئاسیای ناوەند کە زۆربەی جار لە سایەی سەرکوتێکی کەلتووریی و ئایینییدا دا ژیانیان دەگوزەراند، هەروەها وێڕای ئەوەی جەستەی سیاسەتی تورکیی، کۆمارییەکان و هەروەها دیموکراتەکان (یان ئەوانەی دوای ئەوان هاتن) هەمیشە جەختیان لەسەر ڕەتکردنەوەی ڕزگارییان دەکردەوە، چارەنوسی (تورکانی دەرەوە) لە نێو ڕای گشتیدا مەسەلەیەکی ویژدانی بوو کە دەتوانی هێندێك جار فشار بخاتە سەر سیاسەتکارانی تورك.

پارتی دیموکرات و سوپا

ساڵی ١٩٥٨ هەروەها یەکەمین نیشانەی ئەوەبوو کە ئەوەی ڕوویدا لە نێوان حکومەت و هێزە چەکدارەکاندا نەدەبوو ڕووبدات، لە دیسەمبەری ١٩٥٧دا، نۆ ئەفسەری سوپا بەتۆمەتی پیلانگێڕان دژی حکومەت دەستگیرکران. دەستگیرکردنەکان لە ١٦ی یەنایەری ١٩٥٨دا ئاشکرا کرا.

دیموکراتــەکان هەمیــشە لــە ســوپا دەســڵەمینەوە، بــەهۆی پەیوەنــدیی نزیکــی ئەفــسەرە فەرماندەکانی سوپا لەگەڵ ڕژێمە کۆنەکەدا، بەتایبەت لەگەڵ عیسمەت پاشا ئینۆنودا. بەڵام دوای پاکسازیی سەرکردایەتیی سوپا لە ساڵی ١٩٥٠دا، دیموکراتەکان زیاتر لەو بارەیەوە دڵنیابوون، هەروەها لە ڕاستیدا لەزۆربەی ماوەی دەیەی فەرمانڕەوایەتییاندا دەستەی فەرماندە باڵاکانی هێزە چەکدارەکان واپێدەچوو کە سەبارەت بە حکومەتی هەڵبژێردراو وەفاداربن. گرفتەکە لەوەدابوو کە لەکۆتایی ساڵانی ١٩٥٠کاندا روویدا، ئەوەی وایکرد چیدی حکومەت وەفاداریی تەواویی دەستەی ئەفسەرانی باڵای سوپا زامن نەکات. هۆکاری ئەوەش بریتیبوو لەو گۆڕینە بنەڕەتییەی کە ئەندامانی ناتۆ بە هاوکاریی ئەمریکا لە هێزە چەکدارەکانی تورکیادا ئەنجامیاندا.

لەکۆتایی ساڵانی ١٩٤٠ەکاندا، سوپای تورک بە ژمارە زۆر مەزن بوو (٧٠٠,٠٠٠) کە سەرکردایەتیی و ڕێکخستنی لەسەر بنەماکانی پروسیی هاوچەشنی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیی دارێژرابوو. دەلاقەیەکی مەزن لەنێوان سەربازان و هەروەها ئەفسەران و سەرکردایەتیی سوپادا هەبوو. چونکە ئاستی تەکنیکی کەلوپەل و ئامرازەکانی جەنگ لە سوپادا بەتوندیی لاوازبوو. پێویستیی بە ژمارەیەکی زۆری خەڵکی خاوەن لێهاتووییەکی تایبەت نەدەکرد. لە ساڵانی ١٩٥٠کاندا هەموو ئەمانە گۆڕانیان بەسەرداهات .زیاتر لە دوو بلیۆن دۆلار لە مەسەلەی مۆدێرنیزەکردن و میکانیزەکردنی سوپای تورکیادا خەرجکرا. تیمە ئەمریکییەکان هاوکاریی پەروەردەو ڕاهێنانی کارمەندانی سوپایان کرد. ئەفسەری نویٚ بە شارەزایی و زانیاریی نویٚ وە، ئەندازیاریی یاخود پەیوەندییەکان زۆربەی پۆست و پێگە زیندووەکانی نێو سوپایان دامەزراند. بەشێك لەوانە ڕاهێنانی خۆیان لەرێگەی ناتۆو ئەو پرۆگرامە جیاوازیەوە کە لەدەرەوەی تورکیادا تەواوی کردبوو.هەربۆیە دەرفەتی ئەوەیان هەبوو کە ئەوجیاوازییە گەورەیە لە نێوان هاوپەیمانە رۆژئاواییەکانی لەشکری تورکیاو کۆمەڵگەی تورکیی بەواقیعیی هەیە. ئەمێستا دەیزانین ئەوەیە کە لەساڵی ١٩٥٥بەرەوسەرە، پیلان دژی حکومەت لەنێو ئەم نێوەندەدا دەچنرا.[١٢]

ئەو تۆمەتانەی رووبەڕووی نۆ ئەفسەرە دەستگیرکراوەکە کرابوون، لەلایەن دادگایەکی سەربازییەوە لێکۆڵینەوەی لەسەرکرا. بەڵام زۆربە قووڵی نەچووبوونە نێو مەسەلەکەوە، چونکە سوپا نەیدەویست کارە ناشرینەکانی خۆی بۆ خەڵك ئاشکرابێت. ئەفسەرەکان بیٚ تاوان ڕاگەیەندران و تەنیا هەواڵدەرەکە زیندانیی کرا. ویڕای ئەوەش، حکومەت وریا بووەوە، هاتنە

---

[12] William Hale (1996) *Türkiye'de ordu ve siyaset: 1789'dan günümüze* Istanbul: Hil (translation of *Turkish military and politics*, London: Routledge, 1994), 95.

سەر تەختی دەسەلات لەلایەن سوپاوە لە ولاتێکی دۆستی تورکیای وەك عێراق وریاکەرەوەیەکی دیکەبوو کە بۆ ئەوەی دەیتوانی ڕوویدات.

ساڵە کۆتاکانی مەندەریس:

هەمان کات، ئاکامی هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٧ ئۆپۆزسیۆنی هاندا تا هەڵمەتێك ئەنجامبدات بۆ ڕەخنە لێگرتن و ڕەتکردنەوەی ڕەهای هەرشتێك حکومەت دەیکرد. پارتی دیموکرات ئەمێستا نیشانەی ئەوەی لە خۆی پێشاندا کەچیدی ئامادەنیە ئەو هەلومەرجە پەسەند بکات. هەربۆیە هێمای بە هەنگاوی سەرکوتکەرانەدا. لە ئۆکتۆبەردا، مەندەریس بە خۆفوتێکردن و لە خۆبایبوونێکی زۆرەوە(وەتەن جەبهەسی/بەرەی نیشتیمانی) ڕاگەیند، وەك هەولێك بۆ فراوانکردنی بناغەی پ.د و ڕاکێشانی خەڵكو دانیشتووان. سەرەکیترین ڕەگەزی هەڵمەتەکە بریتیبوو لە خوێندنەوەی ناوی لیستی ئەو خەڵکانەی لە ڕادیۆی دەوڵەتەوە بە بەرەکەوە پەیوەست دەبوون. ئەو لیستانە ناوی منداڵی ساواو نەخۆش و تەنانەت ناوی خوازرویشی گرتبووەخۆ. کە بۆماوەی ساڵو نیوێك بەردەوامبوو. ئەوەش بەشێکی خەڵکی بێزارو بێتاقەت کرد و (کۆمەڵەی گوێنەگران لە ڕادیۆ) لە زۆربەی شارەکاندا دامەزرێنران.[13]

لەکۆتایی ساڵی ١٩٥٨وسەرەتای ١٩٥٩دا، دوو فاکتەر دەسەلاتی مەندەریسیان بەسەر لادێدا بەهێزکرد. گەربەسەرشارەکانیشدا نەبێت. یەکەمیان بریتیبوو لە پەسەندکردنی بەرنامەی جێگیریی سندوقی دراوی نێودەوڵەتیی کەبووە هۆی پێدانی ٣٥٩ملیۆن دۆلار وەك یارمەتیی تورکیا. ئەمەو لەگەڵ ئەوەی ساڵەکە دروێنەیەکی باشی تێداکرا کە باشکردنی هەلومەرجی جووتیارانی لێکەوتەوە. لەکاتێکدا بەرزبونەی نرخ کەپەیوەست بوو بە بەرنامەکەوە بەتوندیی شارەکانی کوتا. ئینجا لە ١٧فێبرایەری ١٩٥٩دا. مەندەریس لەپلانی کەوتنە خوارەوەی لەفرۆکەخانەی(گاتویك)ی لەندەن ڕزگاری بوو، ئەوەی کە زۆربەی سەرنشینەکانی تێدا بریندار بوون. ئەوەش بە تەواویی لە لایەن دەزگای ڕادیۆی تورکیاوە هەروەها پ.د قۆستراىەوە. ئەوەی کە مەندەریس بە پەرجوو ڕزگاری بووە وایکرد زۆری موسوڵمانانی تورك بێنە سەر ئەو باوەڕەی کە ئەو کەسایەتیەکی سۆپەرمانییە و لەلایەن خواوەندەوە هەڵبژێردراوە تا گەلەکەی سەرکردایەتیی بکات .

دژواریی نێوان پارتەکان توندو نالەبار مایەوە. ئینۆنو لە گەشتێکی دا بۆ (ئەیجان) کە ناوچەیەکی تورکیاو ناوەندی پ.د بوو هێرشی کرایە سەر، هەروەها لەسەرەتای ئەپرڵی ١٩٦٠دا

[13] Uygur Kocabaşoğlu (n.d.) ‘Radyo’, in Murat Belge (ed.) *Cumhuriyet Dönemi Türkiye ansiklopedisi*, Istanbul: İletişim, vol. 10, 2743.

سوپا بەکارهێنرا بۆ ئەوەی ڕێگە لە ئینۆنو بگرن لە قەیسەری کە دیدەنی لەگەڵ خەڵکدا بکات. کاتێك ئینۆنو ئەوەی ڕەتکردەوە کە بگەڕێتەوە، پاشەکشە بە سوپاکرا. لە ١٨ی ئەپرڵ دیموکراتەکان بڕیاریاندا کە کۆمیتەیەك پێکبهێنن دەسەڵاتێکی بەرفراوانی هەبێت و لێکۆڵینەوە لە چالاکییەکانی ئۆپۆزسیۆن بکات. کۆمیتەکە لە توندڕەوترین ئەندامی پ.د پێکدەهات و وایان دانا کە سێ مانگیان پێویستە تا ئەنجامی لێکۆڵینەوەکان دەربخەن هەربۆیە لە ماوەی ئەو سێ مانگەشدا هەموو چالاکیەکانی ئۆپۆزسیۆن لە دەرەوەی ئەنجومەندا دەبێت قەدەغە بکرێت. تەنانەت راپۆرتی ڕۆژنامەکانیش سەبارەت بەگەنگەشەکانی ئەنجومەن ئەمێستا قەدەغەکرا.

دامەزراندنی ئەو کۆمیتەی لێکۆڵینەوەیە لەلایەن مامۆستایانی یاسای زانکۆکانی ئەستەمبوڵ و ئەنکەرەوە بە نایاسایی لە قەڵەمدرا. کاتێك ئەو مامۆستایانە تەمێکران (بەتۆمەتی تێوەگلان لە سیاسەتەوە) خۆپێشاندانی خوێندکاران دەستیپێکرد. ئەمێستا حکومەت بڕیاریدا سوپا بۆ سەرکوتکردنی خۆپێشاندانە خوێندکارییەکان بە کاربهێنێت و زانکۆکان داخران. خوێندکارێك کوژرا(هەرچەندە بڕوا وایە کە ژمارەی کوژراوەکان لەدوای توندوتیژیی هەلومەرجەکەوە زیاتر بووبێت) بەکارهێنانی سوپا بۆ سەرکوتکردنی خۆپیشاندانەکان بووەهۆی ئەوەی لەلایەن خوێندکارانی ئەکادیمیای سەربازیی لە ئەنکەرە خۆپیشاندانێکی هێمنانە ئەنجامبدرێ. ڕۆژنامەکان لە ژێر سانسۆردابوون نەیاندەتوانی هەواڵی ئەو هەرایە لە ٢١ی مایۆدا بڵاو بکەنەوە. لە جیاتی ئەوە بە دوورو درێژی قسەو باسیان لەسەر خۆپێشاندانە خوێندکارەکانی کۆریا دەکرد کە لەو ماوەیەدا توانیبوویان سەرۆك (سینگمان ری) لەسەر دەسەڵات بێنێتە خوارێ.

مەندەریسی سەرەك وەزیر لەم کاتەدا هەوڵی بەهێزکردنی پشتگیریی خۆی، یان تەنیا حاڵی دەرونیی دەدا، لەڕێگەی گوتاردان بۆ لایەنگرانی لەهەرێمی ئیجە پێش ئەوەی بگەڕێتەوە بۆ ئەنکەرە بەسەردانێك کە لەلایەن(نەهرۆی) سەرۆکی هیندستانەوە لەنێوان ٢٠بۆ٢٤مایۆدا. مەندەریس لە٢٥مایۆدا، دەستبەجێ ڕایگەیاند کەلێکۆڵینەوەکە ئەرکەکەی خۆی لەماوەی یەك مانگدا جێبەجێکردووەو وەك ئەوەی سێ مانگی پێبچێت و زۆری پێناچێت ڕاپۆرتی خۆی کۆتایی پێدێنێت. کۆمیتەکە دەگونجێت هەوڵی دەرخستنی پەیوەندییەکانی نیوان پ.گ.ك و سوپای دابێت و ڕاگەیاندنەکەی مەندەریسیش ببێتە هۆی بزواندنی پیلانگێڕیی لەنێو سوپادا. وابێت یان نا ئەوە هۆکارێك بوو کە لەبەرەبەیانی ٢٧ مایۆی ١٩٦٠دا یەکەکانی سوپا دەستیان بەسەر تەواویی دەزگاو تەلارەکانی حکومەتدا لەئەستەمبوڵ و ئەنکەرەدا گرت و هەموو وەزیرو پارلەمانتارەکانی پ.د، بە عەندنان مەندەریس سەرۆك وەزیر وجەلال بایاری سەرکۆماریشەوە، قۆڵبەستکران.

باسی چواردەیەم

دووەمین کۆماری تورکی ١٩٦٠-١٩٨٠

دەسەڵات گرتنەدەست لەلایەن سوپاوە لە٢٧مایۆی ١٩٦٠دا

ڕای گشتیی لە ئەنجامدانی کودەتای سەربازیی ئاگاداربوون کە لە ساتی ٣ی سەرلەبەیانی ٢٧ی مایۆی ١٩٦٠دا، ئەودەمەی کۆلۆنیل ئەلپئەرسەلان تورکیش ڕاگەیاندنێکی لەوبارەیەوە لەڕادیۆی تورکیاوە بڵاوکردەوە، بەیاننامەکە ڕایگەیاند کەهێزە چەکدارەکان دەستیان بەسەرکارگێڕیی وڵاتدا گرتووە"بۆڕێگرتن لەبراکوژیی وڕزگارکردنی پارتەکان لەوهەلومەرجە دژوارو نائاشتەواییەی تێیکەوتبوون" ڕاگەیاندنەکە جەختی لەناپارتییبوونی کودەتاکە کردەوە.[14]

کودەتا سەربازییەکە لەلایەن ڕای گشتییەوەو لەئەنکەرەو ئەستەمبوڵ بەخۆشحاڵییەوە پێشوازیی لێکرا، بەتایبەت لەنێو خوێندکارانی هەردوو شارەکەداو بەگشتییش لەنێوخوێندەوارە ڕۆشنبیرەکاندا. باقی دیکەی وڵات کاردانەوەیەکی بەوشێوەیەی نەبوو. ناوچە گوندنشینەکان بەتایبەتی وەك وەیشومەیەك تێیانڕوانی و بێدەنگ مانەوە. هەرای ئەوچەند مانگەی دوایی نزیکەی تەنیا تایبەت بە شارەکانی ئەنکەرەو ئەستەمبوڵەوە بوو، لەهیچ شوێنێکی دیکە بەڵگە بۆ لاوازبوونی جەماوەری مەندەریس لە ئارادانەبوو.

ئەمێستا زانرا کودەتاکە ئاکامی ساڵانێك پلاندانان وخۆئامادەکردن بوو لە لایەن ئەنجامدەرانییەوە، کەژمارەیەك کۆلۆنێل و رائیدو نەقیبی ڕادیکاڵی سەربازیی بوون کەلە چلەکانی تەمەنیاندا بوون. دووشت بۆسەرکەوتنی کودەتاکەیان فرە گرنگ بوو: یەکەمیان ئاگادارکردنەوەی ئەندامەکانیان لەگرتنەدەستی پێگە فەرماندەییەکان (وەك فەرماندەی هێزی پارێزەری نێو پایتەخت) کەبۆگرتنە دەستی دەسەڵات زۆر بایەخداربوو. دوەمیشیان دۆزینەوەی ئەفسەرێکی پلە باڵای بوو بۆ جوڵانەوەکەیان بۆ ئەوەی پشتگیریی باقی دیکەی هێزە چەکدارەکان بەدەستبێنن. لەکۆتاییدا لەهەردوو ڕووەوە سەرکەوتنیان بەدەستهێنا.

---

[14] بۆ تەواوی دەقی ڕاگەیەندراوەکە بڕوانە:

Walter F. Weiker (1963) *The Turkish revolution 1960–1961*, Washington: Brookings Institution, 20–1.

لەمایوی ١٩٦٠دا، لەپێگەیەکی وادا بوون کەهەنگاوبنێن، هەروەها پاش چەند هەوڵێکی شکستخواردوو توانیان کەسایەتییەکی سەربازیی باڵا وەك سەرۆکێکی رووخساری بدۆزنەوە، ئەویش(جەمال گۆرسێل) ی فەرماندەی گشتیی پێشووی هێزە زەمینییەکان بوو. ئەوەی لە ٣ی مایۆدا مۆڵەتی کراوەی پێدرا، پاش ئەوەی بیرخەرەوەیەکی لە مەڕ هەلومەرجە سیاسییەکەی وڵات بۆ وەزیری بەرگریی نوسیبوو. گورسێل کەسێکی ساکارو باوك رووخسار بوو، لە نێو هێزە چەکدارەکاندا ناسراوو خاوەن پەیوەندییەکی بەرفراوان بوو. ئەو ئەنجامدانی کودەتاکەی پەسەند کرد، بەڵام ئاگای لە وردەکاریی رێکخستنەکەی نەبوو. کاتێك کودەتاکە سەرکەوت، ئەو بە فڕۆکەیەکی هێزە سەربازییەکان لە ماڵەکەی خۆیەوە لە ئەزمیرەوە بۆ ئەنکەرە برا.

سوپا ڕایگەیاند کە نها دەسەڵات لەدەستی"میللی بیرلیك کۆمیتەسی /کۆمیتەی یەکێتیی نەتەوەیی" دایە، کە ژێنڕاڵ گۆرسێل سەرکردەیەتی. بەڵام بۆ ماوەیەك نە ئەرکی ورد و نە ئەندامانی ئەو کۆمیتەیە ئاشکرا نەکران. ڕۆژێك پاش کودەتاکە ڕاگەیەندرا کە جەمال گۆرسێل وەك سەرۆکی وڵات و سەرۆك وەزیر و وەزیری بەرگریی دانراوە. ئەمەش لەڕووی تیۆرییەوە هێندەی دەسەڵاتی ڕەهای دابوویە کە ئەتاتورکیش بەخۆیەوە نەبینیبوو.

لە کودەتاوە بۆ شۆڕش: ڕۆڵی مامۆستایانی زانکۆ

هەر لەسەرەتاوە سوپا لەو باوەڕەدابوو کە پێویستە زۆرشت ئەنجامبدرێت و مەسەلەکە تەنها گۆڕینی حکومەت نەبێت. لە ڕۆژانی کودەتا سەربازییەکەدا، پێنج پرۆفیسۆری یاسایی لە زانکۆی ئەستەمبوڵ کە لە لایەن "سدیق سامی ئۆنەر"_سەرۆکایەتیی دەکرا بانگێشتی ئەنکەرە کران و ئەرکی ئامادەکردنی ڕەشنووسی دەستوورێکی نوێیان پێسپاردن. ئەوان لە ڕۆژی دوایدا بڵاوکراوەیەکیان ڕاگەیاند، کە زیاتر وەك فتوایەکی هاوچەرخ وابوو، تیایدا پاساویان بۆ دەستێوەردانی سوپا لە هەلومەرجەکەدا هێنابووەوە بەوەی کە حکومەتی پ.د نادەستووریانە هەڵساوە (بەتایبەتی ئەوەی پەیوەندیی بە پێکهێانی کۆمیتەی لیکۆڵینەوە هەبوو) هەروەها ئەوەش واتە کۆمیتەکە بە ناشەرعیی لە قەڵەمدرا. ئەم لێکدانەوەیە، کاتێك لە لایەن (ك.ی.ن) وە پەسەندکرا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ سوپای لەگەڵ پ.د ڕووبەڕوو کردەوەو کۆتایی بەو ئیدعایە هێنا کە لەسەرووی پارتە سیاسییەکانەوە بێت. لە ٣ی ئوتدا پ.د لەکارخراو لە ٢٩ی دیسەمبەردا هەڵوەشێنرایەوە.

لە١٢ی ژوندا، (ك.ی.ن) بە هاوكاریی پرۆفیسۆرەكان دەستوورێكی كاتییان بڵاوكردەوە. كە ڕەوایی بەكوتەداكەو هەروەها بەمانەوەی (ك.ی.ن) دا، كابینەیەك لە تەكنۆكراتەكان لەلایەن كودەتاچییەكانەوە پاش كودەتاكە دامەزرێنرا، كە بەتەواوی ئۆرگانێكی جێبەجێكردن بوو. تەواوی بڕیارە سیاسییە گرنگەكان لەلایەن (ك.ی.ن) خۆیەوە دەدران.

دەستەگەریی نێو كۆمیتەی یەكێتیی نەتەوەیی

(ك.ی.ن) لەم كاتەدا لە ٣٨ ئەفسەر پێكدەهات (یەكێكیان لە سێپتەمبەردا مرد بێئەوەی كەسێكی دی شوێنی بگرێتەوە). بەڕووخسار، جەمال گۆرسێل ڕێبەرایەتیی كۆمیتەكەی دەكرد، بەڵام لە ڕاستییدا. عەقید ئەلپئەرسەلان توركیش كە پۆستی ڕاوێژكاری سەرۆك كۆماری هەبوو. هەر لە سەرەتاوە دەست ڕۆیشتووترین ئەندامی ئەو كۆمیتەیە بوو. توركیش لە دایك بووی قوبرس بوو، كەسایەتییەكی كاریزماتیكی هەبوو. زیاتر لەهاوڕێكانی خوێندەوارتر بوو، جگە لەوەی بەشێوەیەكی نایاب ئینگلزیی دەزانی. ئەو بەشێوەیەكی بەرفراوان لەلایەن خەڵكەوە نەناسرابوو. بە ١٥ ساڵ لەوەوبەر بەدناوێكی لەسەربوو. كاتێك لە كۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییدا بە پان توركییزم، هەروەها بە نازیگەرایی تۆمەتباركرابوو (پاشتر ئەو تۆمەتەی لەسەر لابرابوو) ئەو نوێنەرایەتیی ڕادیكاڵترین باڵی (ك.ی.ن) دەكرد كە خوازیاری ریفۆرمێكی گشتگیر بوون لەسیستمی سیاسییداو بەهیچ شێوەیەك متمانەیان بەپارتە سیاسییەكان نە بوو.

بێگومان ئەوەی باڵی توركیش بوون كە لەڕێگەی (ك.ی.ن) وە بڕیاری ٣ی ئوتیان دەركرد لەبارەی خانەنشینكردنی ٢٣٥ ژێنراڵ لەكۆی ٢٦٠ دانە، هەروەها خانەنشینكردنی نزیكەی ٥٠٠ عەقیدو لیوا لەهێزە چەكدارەكانی توركیا. هەرچەندە ئەوە ڕاستە كە هێزە چەكدارەكانی توركیا توشی جۆرە بەدناوییەك ببوون، بەڵام هۆكاری سەرەكیی ئەو خانەنشینكردنانە گومان لە خولیاو متمانەی سیاسیی ئەو ئەفسەرانە بوو.

دوای سوپا، سەرەی زانكۆكان هات، هەرچەندە توركیش ناچاربوو لە پۆستە فەرمییەكەی خۆی وەك ڕاوێژكاری سەرۆك كۆمار دەستبەربدات، چونكە لە بەرچاوی هاوڕێكانیدا دەسەڵاتی ئێجگار زۆربوو. باڵی ڕادیكاڵ هێشتا ئەوەندە بەهێزبوو بتوانێ هەنگاو بنێت، لەو ڕووەشەوە ١٤٧ مامۆستای زانكۆ و وانەبێژ لە ئۆكتۆبەردا لەسەر كار لابران. هەرچەندە پێودانگەكانی دەستنیشانكردن نادیاربوو. ئەوەش كە ئەو هەموو سەرۆك و مامۆستایانەی زانكۆ خانەنشین دەكران، دەنگدانەوەیەكی گەورەی دایەوە. ئاستی ئەو ناڕەزایەتییەی دژی

ئـەم کـارە دەربـڕرا سـوپای بێزارکـرد. هەربۆیــە ســەرکردایەتیی سـوپا چـەندهەنگاوێکی پێـچەوانەی ئـەوەی دەسـتپێکردبوو تـا دواجـار ئەوماﻣۆسـتایانەی زانکـۆ بـۆ پۆسـتو شــوێنەکانیان گەڕێنرانــەوە، بــەڵام ئــەوە تــەنیا لــە مــارتی ١٩٦٢دا کــرا. ئەفــسەرە خانەنشینکراوەکان لەڕێکخراوێکدا یـەکیانگرت کـەناوی(ئەمـەکلی ئینقیلاب سـوپالەری ئـۆر ئەمینسو/ ئەفسەرە خانەنشینکراوەکانی شۆڕش) بوو. ئەوانەی هەوڵیاندا بۆ بەدەستهێنانی هەمانشت بۆخۆیان شکستیان خوارد.

وێـڕای ناڕەزایـەتیی بەرامبـەر ئـەو پاکـسازییانە، ڕادیکاڵـەکانی نێـو (ك.ی.ن) پلانێکـی بـەربلاّویان لـە ئۆکتۆبـەردا دەسـتپێکرد. ئـەو پلانـەی کـە بیرۆکـەی تـورکیش بـوو، ئامـانجی دامەزراندنی(تورکیە ئولکو ڤە کەلتور بیرلگی/یەکێتیی بیر و کـەلتووری تـورکیی)، ئـەوەی کـە دەبـوو جڵـەوی ئەرکـەکانی وەزارەتـی فێرکـردنو بەڕێوبەرایـەتیی کاروبـاری ئـاینییو دەزگـا ئاینییو هەروەها ڕۆژنامە و ڕادیۆ بگرێت. دەزگایەکی بەو چەشـنە کـە بەشـێوەیەکی گشتگیر ژیـانی کـەلتووری وڵات قۆرغ بکـات. دیـارە لـەوەش زیـاتری تێپـەڕانـد، چ لـەلای سیاسـەتکارە مەدەنییـەکان و چ لـەلای ئەندامـە میانڕەوەکـانی (ك.ی.ن)، لەوانـەش گۆرسـێل خـۆی. لـە ١٣ نۆڤەمبەردا، لە پـڕ ڕاگەیەنـدرا کـە (ك.ی.ن) هەڵوەشـێنراوەتەوە و یـەکێکی نـوێ دامـەزرێنراوە کـە ١٤ کـەس لـە ئەندامـە ڕادیکاڵـەکانی لێـدەرکرابوو، لـە نێـو ئەوانەشـدا تـورکیش بـوو. کـە دەردەکەوێت ئـەو شـێوازە ئاڵۆزەی ئـەو ئەفسەرانەی کە (ك.ی.ن) پـێ دەرکـرا، پێویـستی بـە دەسـتووری کـاتی کـرد، کـە بـەپێی ئـەو دەسـتوورە ئەنـدامانی (ك.ی.ن) تـەنیا لـە کـاتی ئەنجامـدانی کـاری زۆر نالـەباردا لادەبـرێن، ئـەو ١٤ ئەفـسەرە وەك وابەسـتەی سـەربازیی ڕەوانـەی باڵوێزخانـەکانی تورکیـا کـران. تـورکیش خـۆی کـرا بەوابەسـتەی سـەربازیی لـە باڵوێزخانەی تورکیا لە نیودلهی.

(ك.ی.ن) و سوپا

لـە بنەڕەتدا (ك.ی.ن) لـە کودەتاچییەکان و کۆمەڵـە کەسـانێك پێکدەهاتن کـە وەك گۆرسـێل ئەفسەری پایـە بـەرز ڕێـزی سوپای بەدەستهێنابوو. وێڕای ئـەوەی کودەتاکـە سـەرکەوتوبوو. هــەروەها هێزەچـەکدارەکان بـە گـشتیی لایـەنگرییان لێکـرد، بـەڵام کۆمیتەکـە بـە تـەواویی بەرجەسـتەی هێزەچەکدارەکانی نـەدەکرد. لـە مـاوەی سـاڵانی ١٩٦٠-١٩٦١، ئەفسەرە پایـە بـەرزەکانی سـوپا بـە نیگەرانییـەکی زێـدەوە سـەیری دەسـتێوەردانی (ك.ی.ن) یـان دەکـرد لـە کاروباری وردە سەربازیدا دەکرد و هەروەها سەبارەت بە تێکدانی پلەبەنـدی دەزگـای سـوپای

ئەو کۆمیتەییەوە بێزار بوون. ئەفسەرانی پایەبەرز بۆ ڕێگرتن لە هەر کارێکی سەربەخۆی ئایندەیی لەلایەن ئەفسەرانی گەنجەوە هەستان بە دامەزراندنی (سیلاحلی قوەتلی بیرلی/یەکێتیی هێزە چەکدارەکان)، ئەوەی چەند جارێك لە ماوەی ١٩٦٠ و ١٩٦٢دا دەستیان لە کارو باری سیاسیی وەردا لەڕێگەی پێشکەشکردنی بیرخەرەوە بە سیاسەتکارە مەدەنییەکان تا سیاسەتەکانی پێش ٢٧ی مایۆ نەگرنەوە بەر، ئەوان ئەوەیان کرد تاکو دەستپێشخەریی لە دەست خۆیاندا بهێڵنەوەو هەرکارێکی ئەفسەرە ڕادیکاڵەکان پوچەڵبکەنەوە ئەوانەی دژی گەڕانەوە بۆ سیاسەتی مەدەنیی بوون .

ترس لە کارێکی سەربەخۆی بەو شێوەیە بە تەواوی بێ بنەمانەبوو، بەڵکو لەلایەن کارەکانی عەقید تەڵعەت ئایدەمیرەوە بەرجەستەبوو. کەیەك لە پیلانگێڕە سەرەکییەکانی ناوەڕاستی ١٩٥٠کان بوو، ئەمێستاش فەرماندەی ئەکادیمیی سەربازیی لە ئەنکەرەبوو. ئەو دوو جار لە ٢٢ی فێبرایەری ١٩٦٢ هەروەها لە ٢١ی مایۆی ١٩٦٣دا کودەتای سەر نەکەوتوی ئەنجامدا، یەکەمجار لێیخۆشبوون و لەدووەمیان لە سێدارەدرا.

لەماوەی ساڵانی١٩٦٠ –١٩٦٣ نائارامییەکی مەزن و هەروەها پیلانگێڕان لە نێو هێزە چەکدارەکاندا لە ئارادابوو، بە جۆرێك قەومانی ڕوودانی کودەتای نوێ ڕێی تێدەچوو. ئەو کودەتایانەی لە ٨ی فێبرایەری ١٩٦٣ لە عێراق و مانگێك دواتر لە سوریا قەومان، وەك نیشانەی مەترسی دەبینران. هەربۆیە گەڕانەوەی دەسەڵات لە تورکیا بۆ دەستی سیاسەتکارە مەدەنییەکان هەروا ئاسان نەبوو.

گەڕانەوە بۆ دیموکراسیی

ئەو پاکسازییکردنەی کە لەنێو(ك.ی.ن) کرا لە ئۆکتۆبەری ١٩٦٠دا نیشانەیەکی ئاشکرابوو بۆئەوەی دەسەڵات لەدەستی ئەوانەدایە کە خوازیارن بۆدیموکراتیی پەرلەمانیی بگەڕێنەوە. دوای ئەومێژووە، بناغەی دووەمین کۆماری تورکیی خەریکبوو دادەڕێژرا کۆمسیۆنەکەی مامۆستاکان ئەرکی دارشتنی دستورێکی نوێیان پێ سپێردرا کە ماوەی مانگێکی بۆ تەرخانکرابوو. بەڵام ئەوکارەی زۆر لەوەی زیاتر چاوەڕێدەکرا دواکەوت، ئەویش بەشێوەیەکی سەرەکیی لەبەر بوونی بیروڕای جیاواز کە لە نێو کۆمیسۆنەکەدا هەبوو. سێ لەئەندامانی ئەو کۆمیسۆنە کە لەلایەن سەرۆکەکەیەوە ڕێبەریی دەکران بڕوایەکی کەمیان بە سیاسەتکاران هەبوو. هەربۆیە خوازیاری وردەکاریەکی ئەوتۆ بوون دەستوپێی سیاسەتکاران ببەستێتەوە لە کاتێکدا دووانەکەی تریان (تاریق زەفەر تونایا و عیسمەت

گیرتلـی) خوازیـاری دەسـتوورێك بـوون كـە فـراوانترین بـوار بـۆ پارتـە سیاسـییەكان دەستەبەربكات تا سیستەمەكە پەرە پێبدەن. لە سەرەتای سێپتەمبەردا ، ئۆنار، تونایا و گیرتلـی لـە كۆمیـسۆنەكە لابـرد، پاشـتر ڕەشنووسـی دەسـتوورەكە لـە ١٧ی ئۆكتۆبـەردا پێشكەشی (ك.ی.ن) كرا.

هەرچەندە، هەمان كات، دەستەیەكی جیاواز لە مامۆستایانی یاسا لە زانكۆی ئەنكەرە، ڕەشنووسـی دەسـتوورێكی تایبـەت بـەخۆیان لـە سـایەی پرۆفـسۆر (یـاڤوز ئابـەدان)دا ئامادەكردبوو، لەسەر پێداگریی ئەم گروپە، ئەركی كۆتایی پێهێنانی دەقی دەستوورەكە خرابووە ئەستۆی لیژنەی دەستووریی ئەو پارلەمانەی كە لە دوو بەش پێكدەهاتن. خانەی بالاّ كە لە (ك.ی.ن) پێكدەهات و خانەی خواروو كە لە ٢٧٢ نوێنەرانی ئەو پارتانەی مابوونەوە (پارتی كۆماریی گەل و پارتی كۆماریی جووتیارانی نەتەوەیی)، دەستەی شارەزاكان و هەروەها لە هەرێمەكان پێكدەهات. لیژنەی دەستووریی پەرلەمانیی لە ٦ی یەنایەری ١٩٦١دا بۆیەكەمین جار كۆبوونەوە، دوای ئەوە كۆمیتە دەستوورییەكە كە لە ٢٠ ئەندام پێكدەهاتن لەلایەن "ئەنوەر زیا كاراڵ" هەروەها پرۆفیسۆر "ئۆرهان فەیزئۆگلو" سەرۆكایەتیی كران. زۆربەی كارەكەیان ئەنجامدا.

ئەودەقـەی كەلـەئاكامی ئـەو وتووێژانـەدا هاتـە كایـەوە بەشـێوەیەكی دیـارییكراو لەدەستوورەكەی ساڵی ١٩٢٤جیاوازبوو. ئامانجی سەرەكیی دەستووره نوێیەكە ڕێگریی لە قۆرغكردنی دەسەڵات بگرن وەك ئەوەی كە نوێنەرانی پ.د (هەروەها پێش ئەو (ك.ی.ن))پێی هەڵسابوون، ئەویش بەپارسەنگكردنی ئەنجومەنی نەتەوەیی بەچەند دەزگایەكی دیكە. بەپێی دەقە كۆنەكە ئەوپارتەی زۆرینەی ئەنجومەن بەدەست دەهێنێت، دەست كراوە دەبێت. دەزگای دووەم كە(سێناتۆ)ی پێدەگوترێت دامەزرێنراو هەروەها هەمووشەرعییەت پێدانەكانیش دەبوو بەهەردوو دەزگاكەدا تێپەڕێت(بەبوونی ئەومیكانزمەی كەدەتوانیٚ بە دولەسـەر سـیٚ زۆرینـەی ئەنجومـەن ڤیتـۆی سـیناتۆ هـەڵبگرێت) سـیناتۆ پێویـست بـوو هەڵبـژێردرێت، جیاوازبن لـە خـەڵكانێك كـە لـە لایـەن سـەرۆكەوە دەسـت نیـشان دەكـرێن . دادگایەكی دەستووریی سەربەخۆ پێشكەشكرا، دەسەڵاتی دادوەریی، زانكۆكان و میدیا نیمچەسەربەخۆیی تەواویان پێدرا. سەرباری ئەوەش ڕێژەی نوێنەرایەتیی پێشكەشكرا بۆ دەرفەت كەمكردنەوە لەبەردەم پارتێكدا تاكو نەتوانێت زۆرینەی گشتیی ئەنجومەن بەدەستەوە بگرێت. دەقێكی تەواو سەبارەت بە ئازادیی مەدەنییەكان لەدەستووردا جێگیركرابوو.

جێی بایەخە، بۆیەکەمجارە ڕۆڵێکی دەستووریی لە ڕێگەی دامەزراندن" میللی گوڤنلیك کورلو/ ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی" بە سوپا بدرێتو لە دەستووردا ئاماژەی پێبدرێت. ئەنجومەنەکە لە راستییدا لە مارتی ١٩٦٢دا بە بیٚ یاسا دامەزرێنرا، کە لەلایەن سەرۆکەوە ڕێبەرایەتیی دەکرا (ئەگەر ئەویش لەویٚ نەبوایە لەلایەن سەرەك وەزیرەوە) ئەنجومەنەکە ئامۆژگاریی پێشکەش بە حکومەت دەکرد لە کاروباری ئاسایشی نێوخۆو دەرەوەدا. سەرۆکی بەشەکانی سوپا، سوپا سالار، وەزیرە بایەخدارەکان، ئەمانە ئەندامانی ئەم ئەنجومەنەیان پێکدەهێنا. ئەو ئەنجومەنەی سکرتاریەتو چەند بەشێکی تایبەت بەخۆی هەبوو. لە دوای دوو دەیە لە دامەزراندنی، ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەی وردە وردە دەسەڵاتی خۆی بەسەرسیاسەتی حکومەتدا بەرفراوانکرد و بووە چاودێرێکی بە هێز، بە چەشنێك هێندێك جار ڕۆڵی ڕاستیینەی دەگێڕا و کابینەی دەگۆڕیی و بڕیاری دەردەکرد.

لە ١٣ی یەنایەردا بڕیاری قەدەغەکردنی چالاکییە سیاسییەکان هەڵگیرا و ڕێگەدرا بە پارتە نوێیەکان کە ناوی خۆیان تۆمار بکەن بۆ ئەو هەڵبژاردنەی کە بە نیازبوو دواتر لە ١٩٦١دا، ئەنجامبدرێت. یازدە پارتی نویٚ ناوی خۆیان تۆمارکرد و (وێڕای پ.ك.گ و ،پ.ك.ج.ن)، ئەوانەی زۆربەیان بە خێرای لە ناو دەچوون. بەلاٚم بێگوماون گرنگترین ئەو پارتە نویٚ یانە (پارتی عەدالەت/ پارتی دادپەروەریی بوو)، کە یەك لە ئامانجە سەرەکییەکانی گێڕانەوەی ئەفسەرە خانەنشینکراوەکان و ئازادکردنی دیموکراتە گیراوەکان بوو، ئەو پارتەی چ لەلایەن لایەنگران و چ لەلایەن نەیارانەوە وەك بەردەوامییەکی پارتی دیموکرات دەبینرا. هەربۆیە پەیوەندییەکانی لەگەڵ (ك.ی.ن)دا هەر لە سەرەتاوە دژوارو هەستیاربوو "ڕەجەب گیوموشپەلە" کەیەك لە ئەفسەرە خانەنشینکراوەکان بوو، تا مردنی لە١٩٦٤دا، هەڵوێستێکی میانڕەوانەی پێشاندا، تا ئەو توندیی و دژوارییەی نێوان (ك.ی.ن)، و لایەنگرە سەرسەختەکانی خۆی وەك سەرۆکی ئەو پارتە لاببات .

یەکەمین دەرفەت کە تێیدا گەلی تورك لەڕووی سیاسییەوە ڕای خۆی تێدا دەربڕی بریتیبوو لەو ڕاپرسییەی کەلە ٩ی ژونیەی ١٩٦١دا لەسەر دەستوور کرا. ئەوەش بووە لەمپەرێکی توند لەهەمبەر هێزەکانی ٢٧ی مایۆ. دەستوورەکە بە ڕێژەی ٦١,٧ دژی ٣٨,٣ لە سەدا پەسەندکرا، ئەو ڕێژەیەی دواییان بەشێوەیەکی بەرچاو شایەنی سەرنجە وێڕای هەوڵە پرۆپاگەندەییەکانی حکومەت بە قازانجی ئەو دەستوورە . ئەوەی پێشاندا کە بیٚ هیچ ڕێکخستنێك، دەنگە لایەنگرەکانی مەندەریس تا ئاستێکی مەزن بەرجەستەی خۆیان کردووە. ئەمەش بەو ڕاستییە دەچەسپێت کە دەستوورەکە لە ١١ هەرێمی کەنارییەکانی

ڕۆژئاوا ڕاشکاوانە ڕەتکرایەوە. ئەو هەرێمانەی کە پێش ساڵی ١٩٦٠ پ.د تێیدا بەهێزترین لایەن بوو. ئەو مەیلە لە هەڵبژاردنە پارلەمانییەکەی ١٥ی ئۆکتۆبەری ١٩٦١دا جەختی لەسەر کرایەوە. هەڵبژاردنەکان بە هەموو پێودانگێك ئازاد و پاك بوو. تەنیا سنورداریيەك کە هەبوو بریتیبوو لەو پرۆتۆکۆڵەی کە (ك.ی.ن) لە سێپتەمبەردا پارتەکانی ناچارکرد واژۆی بکەن، لەم پرۆتۆکۆلەدا هاتبوو ئەو پارتانە نابێت لە هەڵمەتەکانی خۆیاندا مەسەلەی کودەتا سەربازییەکەو دادگاییکردنی دیموکراتەکانی پێشوو بکەنە بابەت و قسەی لەسەر بکەن. پارتی کۆماریی گەلەکەی ئینۆنو فرە بێئومێد بوو کاتێك تەنیا ٣٦,٧ ی دەنگەکانی هێنا: کە ١٧٣ کورسی دەکات، چونکە تەنیا تۆزێك زیاتری لە پارتی عەدالەت بەدەستهێنا. (پارتی تورکیای نویّ/ یەنی تورکیایە پارتەسی) کەدەتوانرێت وەك درێژکراوەی پارتی ئازادیی لە قەڵەم بدرێت کە لەلایەن پەرتبووەکانی پ.د لە ١٩٥٥ دامەزرابوو. ١٣,٩ لە سەدی دەنگەکانی هێنا. لە کاتێکدا پارتە کۆنەخوازەکەی پ.ك.ج.ن ١٣,٤ لە سەدی هێنا. هەمووی پێکەوە، ئەو پارتانەی کە بە میراتگری پ.د لە قەڵەم دەدرا بە ئاشکرا دەرکەوت کە هێشتا لە وڵاتدا هێزگەلێکی فرە بەهێزن.

دەستوورە نوێیەکە زیاتر لە کۆنەکە لیبراڵتربوو لەو ڕووەوە شەبەنگێکی فراوانتری بۆ چالاکیی سیاسیی لە پێشووتر ئەفراندبوو، چ بۆ چەپەکان و چ بۆ ڕاست. یەکەمین پارت کە دەرکەوێت و لە سەر شێوەی کەمالیستەکە بناغە دانەکوتێت (تورکیا ئیشچی پارتەسی/ پارتی کرێکاری تورکیی) یە کە لە فێبرایەری ١٩٦١دا لە لایەن چەند یەکێتییەکی پیشەیی دامەزرێنرا، بەڵام هێزی پاڵنەرو نزیکەی تەواوبوونی لە کەسایەتی شارەزا لە پەیوەندیەکان، پارێزەر و مامۆستای پێشووی زانکۆ (محمد علی ئایبار) دەبینیەوە. ئەم پارتە لەسەر نۆرمی پارتی کرێکارانی بەریتانیا دامەزرێنرا.

بایەخی پ.ك.ت لە هێزە سیاسییەکەی یاخود دەنگدەرە لایەنگرەکانیدا نیە_ ئەم پارتە هەرگیز زیاتر لە سیّ لە سەدی دەنگەکانی لە هەڵبژاردنە گشتیەکانادا بەدەست نەهێناوەو هیچکات بەشێك نەبووە لە حکومەتە هاوپەیمانییەکان– بەڵکو زیاتر لەو ڕاستییە سەرچاوە دەگریّ کە یەکەمین پارتە کە لەسەر بناغەی ئایدۆلۆژیی بنجی گرتبێت و کێبڕکیّ لە هەڵبژاردنەکاندا بکات. بە هاتنە کایەی ئەم پارتە، پارتەکانی دیکەش ناچار بوون لەڕووی ئایدۆلۆژییەوە زیاتر خۆیان ڕوون بکەنەوە لەماوەی ١٩٦٠ەکاندا، پ.ك.ت لایەنگرێکی زۆریان لە نێو ڕۆشنبیرە لاوەکان بۆ خۆیان ڕاکێشاو وەك جۆرە تاقیگەیەك بۆ چەپەکانی تورك ڕاژەی کرد. ئەوەی پاشتر بۆ چەند دەستەیەکی لە ژمارە نەهاتوو دابەشبوو. هەروەها

ئـەم پارتـە وەك خانەیـەکی هـێمن وشـەرعیی کـارکردنی ژمارەیـەکی کـەمی گـرنگ لـە کـادرە ئەندامەکانی پارتی کۆمۆنیستیی قەدەغەکراو فەراهـەم بکـات. هەربۆیـە لەوەشـی تێپەڕێنـدراو پێیان دەگوت ڕێکخراوی بەرەی کۆمۆنیستەکان.

ئەو ئازادییە زیاترەی لەسایەی دەستووورە نوێیەکەوە هاتبووە ئارا، یەکسەر نەبووە هـۆی پێکهێنـانی پارتگـەلێك کـەزمانحاڵی ڕاسـتڕەوەکان یـاخود دەنگـی ئیـسلامییەکان بـن. ئـەوەی دواتر ڕوویدا . ئـەوەی سەرسـوڕمانی زۆربـەی چاودێرانی لێکەوتـەوە ئـەوەبوو کـە هەرچـەندە تێبینیـی ئـەو شـێوازە کرابـوو کـە عـەدنان مەنـدەریس و حکومەتەکـەی چـۆن لەلایـەن سـوپاو هـەروەها پ.ك.گ ەوە پـەلاماردران لەسـەر ئـەوەی ئاینیـان بـۆ سیاسـەت بـەکارهێنابوو، بـەڵام ئەمجارە نەگەڕانەوە بۆ سیاسەتە سیکۆلارە توندەکە، یـان تەنانـەت سیاسـەتە دژە ئیـسلامیی یان سیاسەتەکانی ساڵانی پێش ١٩٤٥. بە پێچەوانەوە هەوڵگەلێك بـۆ دەرهێنـانی بـەرە لـەژێر ڕەوتە ئیسلامییەکان درا لەڕ ێگای بنیادنانی مزگەوتی نوێ و گێڕانەوەی سەردانی مەزارگـەو ئارامگە پیرۆزەکان و خوێندنی ئاینیی لەخوێندگاکاندا. بۆ دژایـەتیی دەمـارگیریی، حکومەتـە بەراییـەکانی دووەمـین کۆمـار هەوڵیانـدا پڕوپاگەنـدە بـۆ ڕووی هاوچـەرخانەو عەقڵانییانـەی تێکستەکانی ئیسلام بکەن کە زۆر جیاوازبوو لـەوەی کرداری زۆرینـەوەی لادێییەکانـدا خـۆی دەنوانـد. ڕێبـازی خوێنـدنی کۆلێجـەکان بـۆ مامۆسـتا ئاینییـەکان (واعیزەکـان) گـۆڕانی بەسـەرداهات و لـەو ڕووەوە بابـەتی کۆمەڵناسـیی. ئـابووریی و یاسـا خرایـە پرۆگرامـی وانەگوتنەوەیانـەوە. بەڕێوەبەرایـەتیی کاروبـارە ئاینییـەکان بڵاوکراوەیـان سـەبارەت بـە ڕوونکردنـەوەی سێرمۆنیا ئاینییـەکان و وەرگێڕانـی قورئـان بـە زمـانی تـورکیی چاپکرد. لـە هـەمان کاتـدا، ڕژێمـە نوێیەکـە، هـەروەك حکومەتەکـەی ئینۆنـو پـاش جـەنگ خـۆی لـەو سـەرەڕۆییە پاراسـت کـە چاوپۆشـییەکی مـەزن لـە ئاسـت دەربڕینـی ئـاینیی بکـەن کـە: بـەکارهێنانی سیاسـییانەی ئاینـە ، ئـەوەی کـە لـە یاسـای ناپـاکیی مەزنـدا سـاڵی ١٩٢٥ و هـەروەها یاسـای سـزادانی سـاڵی ١٩٤٩ قەدەغـە کرابـووو ئەمێـستا لـە دەسـتووری نوێـدا خاڵێکی بۆ تەرخانکرابوو.

دادگایی ڕژێمە کۆنەکە

یـەك لـەو پرسـانەی کـە لـەو ماوەیـەدا بـاڵی بەسـەر ڕای گـشتیی تورکیـادا کێـشاوە بـریتی نـەبووە لـە دەسـتوور، بـەڵکو بریتیبـووە لـە چارەنووسـی سـەرکردە پێـشووەکانی پـارتی دیمـوکرات، ئەوانـەی ڕاسـتەخۆ پـاش کودەتاکـە دەسـت بەسـەرکران. دادگاییـەکان لـە

دورگەیەکی بەتوندیی پارێزوراوی دەریای مەڕمەڕە، هەروەها لە ئەستەمبوڵیش بەڕێوەچوون ، هەروەها ئەو دادگایانەی لەلایەن دەستەی دادوەریی نۆ کەسیی کە لەلایەن (ك.ی.ن) ەوە دەستنیشانکران کە سەرۆکایەتییەکەی درا بە دادوەر "سالم باشۆل" .

بیروبۆچوون لە مەڕ دادپەروەریی دادگایکردنەکان جیاوازن.[15] ئەوە ڕاستە کە تەنیا گۆڕان لە ڕێوشوێنەکاندا و ڕەوایی بوون لە بڕیارەکانی دەستەی دادگایکردنەکان ڕەتکردنەوەی بۆ نەبوو، هەروەها هەڵپەساردنی ئەو بڕیارەی کە سزای مردن بەسەر ئەو کەسانەدا نادرێت کە لە ٦٥ ساڵ بەرەوژوورتر بوون، جێبەجێ ناکرێت (ئامانجی ئەم گۆڕینە بە ئاشکرا بۆ جلال بایار بوو) بۆ باقی دیکە گرتنەبەری ڕێ وشوێنەکانی دادگای بەپێی یاساکانی تایبەت بە کۆمار خۆی لەلایەکی دیکەوە هیچ بنەمایەکی شەرعیی بۆ بوونی ئەو دادگا تایبەتە نەبوو کە ئەندامەکانی لەسەر بنەمای سیاسیی دژی پ.د دانراون. پرۆسەکە واپێدەچوو بە شێوەیەکی ماقووڵ و دادپەروەرانە بەڕێوەببرێت هەرچەندە دادوەرەکان هەوڵێکی وایان نەدا ڕق وکینەی خۆیان بۆ تۆمەتبارەکان بشارنەوە.

تۆمەتەکان زیاتر تێکەڵەیەکی زۆر سەمەرەبوون، ئەو تۆمەتەی ڕووبەڕووی تۆمەتبارەکانی پێکرایەوە بریتیبوو لە سێ تۆمەتی ئەنجامدانی تاوان، نۆ پرسی گەندەڵی و حەوت تۆمەوتی پێشێلکرندنی دەستوور. پرسەکانی ئەنجامدانی تاوانو تۆمەتەکانی گەندەڵیی بە شێوەیەکی ئاشکرا چەند هەوڵێکی ناکاریگەربوون بۆ سووککردنو زڕاندنی ناوبانگی ئەو کەسایەتییانە (هەندێك لەو تۆمەتانە زۆر سەیربوون) بۆ نمونە مەندەریس بەتۆمەتی کوشتنی منداڵە زۆڵەکەی تاوانبارکرابوو، یان بایار بەوە تۆمەتبار کرابوو کەباخچەیەکی ئاژەڵانی ناچار کردووە سەگێکی لێبکڕن کە بەدیاری بۆی هاتبوو. پرسە دەستوورییەکان لەسەر بنەمای بەندی ١٤٦ی یاساکانی سزادان دانرابوو، کەدژ بە هەر هەوڵێك بوو بۆ گۆڕینی دەستووری تورکیی بە زۆر بێدەنگکردنی ئەنجومەنی نەتەوەیی، بڕوا وابوو کە دیموکراتەکان ئەم کارەیان کردبێت کاتێك کۆمسیۆنەکە لێکۆڵینەوەیان سەبارەت بەچالاکیەکانی پ.ك.گ و بەشێك لەبڵاوکراوەکان لە ساڵی ١٩٦٠.هەرچەندە، بەندی ١٧ی دەستووری پێشوو دەڵێت ناتوانرێت کە ئەندامانی پارلەمان لەسەر بڕیارەکانیان لێپرسینەوەیان لەگەڵ بکرێت، سەرباری ئەوەش، دەستوور ئەو مەرجەی دانابووکە خودی دەستوور دەتواندرێت بەزۆرینەی دوولەسەر سێی ئەنجومەن(کە پ.د هەیبوو)بگۆڕرێت.

---

[15] Weiker, op. cit. is fairly positive, but for instance Richard D. Robinson (1963) *The first Turkish republic*, Cambridge MA: Harvard, 268–70 is far more critical.

لەکۆتاییدا١٢٣کەس بێتاوان ڕاگەیەندران. ٣١کەس بە سزای زیندانی هەمیشەیی هەروەها ٤١٨ کەس بەماوەی کەمتر زیندانیان بۆبڕایەوە، لەکاتێکدا ١٥کەسیان بەمردن سزادران، لەوانە١١یان بەزۆرینەی دەنگ سزادران وهەروەها لەلایەن (ك.ى.ن)وە سزاکەیان کەمکرایەوە. چوارەکەی دیکە کەبەمەرگ سزادرابوون: بایار، مەندەریس،زۆرلوی وەزیری دەرەوە، هەروەها پۆلاتکان وەزیری دارایی. بەتێکڕای دەنگ سزاکەیان تێپەڕێنرا. سزاکەی جەلال بایار بەهۆی زۆری تەمەنیەوە کەمکرایەوە.(ئەو٢٦سالّی دیکە ژیا)هەروەها بەهۆی نەخۆشیی (دەگونجێت لەسایەی کاریگەریی ئەو دەرکەوتنە بەهێزە کە لەکاتی دادگایکردنەکە نواندی کە بەتوندی پێچەوانەی ئاکاری مەندەریس بوو). بەلاّم زۆرلوو پۆلاتکان لە١٦ی سێپتێمبەری١٩٦١دا هەلّواسران ومەندەریس ڕۆژی دوایی پاش ئەوەی هەولّێکی بۆخۆکوشتن شکستی خوارد، لەسێدارەدرا. لەبەڕێکردنی ئەم سزایەدا. ك ی ن هەموو ئەو تکایانەی پشتگوێ خست کەلەلایەن زۆرێك لە حکومەتە بێگانەکان و ئینۆنو خۆیەوە کران. جێگەی تێڕامانە کە ئەو ڕاپرسییە دلّتەنگ کەرەی لەسەر دەستوور ئەنجامدرا پێشانیدا تا چ رادەیەك هێشتا لایەنگرانی مەندەریس لەولاّتدا هەن. ئەوەی بڕیاری چارەنووسی مەندەریسیدا. لەوکاتەوە ڕای گشتیی تورکیی داخی خۆی بۆ کوشتنی ئەو سیاسەتکارانە دەربڕی کە بە شەرعییەتێکی کەمتر لەوانەی پێش خۆیان و ئەوانەی دوای خۆیان کاریان نەکردووە. یاخود لەوان خراپتر دەسەلاّتیان بەکار نەهێناوە. تەرمەکانی مەندەریس و زۆرلو پۆلاتکان لە ڕێوڕەسمێکدا لە سێپتەمبەری سالّی ١٩٦٠ بە خاك سپێردران.

سیاسەت: قۆناغی گواستنەوە

بەشێك لە سوپا بێهیوابوون لە ئاکامی هەلّبژارنەکانی سێپتەمبەری ١٩٦١و خوازیاری دەست تێوەردان بوون.بەلاّم زۆربەی ئەفسەرانی پایەبلّند ڕێگریی ئەو کارەیان لێکردن, لە جیاتی ئەوە فشاری مەزن خرایە سەر دوو پارتەکە تا پێکەوە لەپێناو دامەزراندنی حکومەتێکی هاوپەیماندا هاوکاریی بکەن کە لەلایەن عیسمەت ئینۆنوی سیاسەتکاری شارەزاوە ڕێبەرایەتیی بکرێت. هەردوو پارتەکە ملیان بۆ ئەو فشارانە نەوی کرد و کابینەیەکی٢٠ ئەندامیان لە ٢٠ ی نۆڤەمبەردا پێکهێنا. بەلاّم ئەوحکومەتی هاوپەیمانییە تەنیا سیغەیەك بوو نەك خۆشەویستی. دژوارییەکی حەتمیی لە نێوان ئینۆنو و کۆمارییەکان لە لایەك و ئینۆنو و پ.ع لە لایەکی دیکەوە هەبوو، ئەو پارتەی کە خۆی بە میراتگری دوژمنە کۆنەکەی ئینۆنو واتە پارتی دیموکرات دەزانی. زۆربەی ئەندامانی پ.ع سەبارەت بە

نزیکایـەتیی ئینۆنـو و سـوپا بـەگومان بـوون. شکـستی هاوپەیمانییەکـە بـەهۆی گرفتێکـی هەسـتیارەوە بـوو کـە لێبـوردنی سیاسـەتکارەکانی پ.د بـوو– کابینەکـە زۆر بەوریایـەوە هەنگاوی دەنا بەهۆی ئەو هەستیارییەی لەلایەن هەردوولا لە سوپاو کۆنە لایەنگرانی پ.د لە نێو پ.ع دا– هەروەها ئەو گرفتەی سەبارەت بەپلانێك بۆ ئابووریی هاتە کایەوە کە لەلایەن پ.ك.گ و سوپا پشتگیریی لێکرا و بەتوندیی لەلایەن پ.ع وە دژایەتیی کرا.

لـە مـایۆی ١٩٦٢دا، پ.ع پێـشنیازێکی ناتـەواوی بـۆ کەمکردنـەوەی سـزای دیموکراتـە زیندانییـەکانی ڕەتکـردەوە، وەزیرەکـانی خـۆی لـە کابینەکـە کێـشایەوە. بـەوەش ئینۆنـو کابینەیەکی نوێی دامەزراند. ئەمجارەیان لەسەر بنەمای هاوپـەیمانیی نێوان پ.ك.گ و دوو پارتــە بــچوکەکە پ.ك.ج.ن و پ.ن.ت و لێبــوردنێکی ڕێــژەیی دەرکــران. بــەڵام ئــەم هاوپەیمانییەش لەوەکەی یەکەمجار باشتر بەڕێوەنەچوو. چەندین ناتەبایی لەنێودا هەبوو کە خراپترینیان ئەو پێشنیازە بوو. کە لە لایـەن ئینۆنووە بەمەبەستی هـەموارکردنی دەستوور لـەبارەی بـاجی زەوییـەوە پێـشکەشکرابوو. هەڵبژاردنـە هەرێمییـەکان لەنۆڤەمبـەری ١٩٦٣دا بەسـەرکەوتنی پ.ع کۆتاییهـات، چارەنووسـی ئەوهاوپەیمانییـە کۆتاییهـات. هـەردوو پارتـە بـچوکەکە لەحکومـەت هاتنـە دەرەوەو کاتێـك وەزیرەکانیـان لەکابینەکـە کێـشایەوە، ئینۆنـو جگەلەدەسـت لەکارکێـشانەوە هـیچ چارەیەکی نـەما. ئـەو لـە٢ی دیـسەمبەردا پـاش ئـەوەی لەپرسەی سەرۆك کەنەدی لەواشنگتۆن گەڕایەوە دەستی لەکار کێشایەوە.

ئەمێستا یەکەمین جارە، سـەرۆك گۆرسێل (بەپاڵپـشتی ژێنـڕاڵ سۆنای سـوپا سـالار) داوای لـە گوموشـپەلەی ڕێبـەری پ.ع کـرد حکومـەت پێکبێنێـت، ئـەوەش بایـەخێکی زۆری هـەبوو، چـونکە دەرکــەوت کــە ســوپا ئەمێــستا پ.ع وەك پــارتێکی ئاســایی و بەشــێك لەشــانۆ سیاسییەکەی لاپەسـەندە وچیدی پێویـست بـەوەناکات حکومـەت هـەر لـە ژێربـاڵی ئینۆنـودا بمێنێتەوە. هەرچەندە گوموشپەلە لەهەوڵەکەی خۆی شکستی خواردو، جارێکیتر بۆدواجار ئینۆنـو تەمـەنی گەیـشتبووە نزیکـەی ٨٠سـاڵ، ئـەرکی پێکهێنـانی حکومـەتی پێـسپێردرا. لـە٢٥ی دیـسەمبەری ١٩٦٣دا، سـێیەمین هاوپەیمانییـەتیی ئینۆنـو، ئـەمجارەیان لـە پ.ك.گ وسەربەخۆکان پێکهێنرا. ئەم هاوپەیمانییـەش وەك ئـەوەکانی پێشوولاوازبوو. ئـەم حکومەتـە لـەماوەی سـاڵی ١٩٦٤بـەهۆی ئەوقەیرانـە نێودەوڵەتییـە بایەخـدارەی لەسـۆنگەی کێـشەی قوبرس پەیدابوو، بەناچاری مایەوە، بەڵام پـاش تێپـەڕینی قەیرانـەکان پ.ع هـیچ کـاتێکی بـۆ هێنانـەخوارەوەی ئەوحکومەتـە لەسـەرتەختی دەسـەڵات بەفیڕۆنـەدا. لـە١٣فێبرایـەری ١٩٦٥دا ئینۆنـو دەسـتی لەکارکێشایەوە، کاتێك نـەیتوانی مەسـەلەی بودجـە لەپارلـەمان تێپـەڕێنێت.

حکومەتێك بۆتێپەڕاندنی کاروبارەکان بەسەرۆکایەتی (سوعاد خەیری ئرگوپلو) دیپلۆماتی پێشوو و ئەندام پارلەمانی سەربەخۆ پێکهێنرا. ئەوحکومەتەی کە تا ئەنجامدانی هەڵبژاردنەکانی پەرلەمان لەئۆکتۆبەردا وڵاتەکەی بەڕێوەبرد.

لێرەبەدواوە، چیدی گوموشپەلە ڕێبەرایەتیی پ.ع نەکرد ئەو لەساڵی ١٩٦٤دا کتوپڕ کۆچی دوایی کرد. پاش مردنی، ململانێیەکی توند بۆ گرتنەوەی شوێنەکەی دەستیپێکرد، لەو ماوەیەدا ژمارەیەك لە کێبڕکێکەران هەوڵیاندا بەجۆشەوە هەستی هێرشکردنەسەر کودەتا سەربازییەکەی ٢٧ی مایۆی ١٩٦٠دەربڕن. سۆنای سوپا سالار، بە توندی ئەوانەی لە هەلومەرجەکە وریاکردەوە، ئەوەی پارسەنگی بۆ باڵی میانڕەو لەنێو پ.ع گێڕایەوەو سەنگی قورسکردن، بەوەش زەمینە بۆ کاندیدێکی ٤٤ ساڵەی ئەندازیاری هایدرۆلیك خۆشبوو کە(سولەیمان دەمیرئەل) یان پێدەگوت کە لە نۆڤەمبەردا وەك سەرۆکی پارتی عەدالەت هەڵبژێردرێت، دەمیرئەل کابرایەك بوو خۆی خۆی دروستکردبوو، ئەو لە دایك بووی گوندێك بوو لە هەرێمی ئەسپارتە، ئەو لە سایەی مەندەریسدا بەرپرسی دروستکردنی بەنداوێك بوو، هەروەها پاش ساڵی ١٩٦٧ لە بواری وەبەرهێنانی تایبەتدا چەند پڕۆژەی سەرکەوتوی ئەنجامدابوو(بۆ کۆمپانیایەکی ئەمریکیی کاری دەکرد)، ئەو سەلماندی ئەگەر بایەخدارتریش نەبێت، کە درێژماوەترین سیاسەتکاری تورکە لە قۆناغی پاش جەنگ لە دەسەڵاتدا. دەرکەوتنی دەمیرئەل وەك ڕێبەرێکی پارتەکە هەمان کات سیمبولی دەرکەوتنی دەستە بژێرێکی بە تەواوی نوێ دەردەخات. پ.د کاری بۆ بەدەستهێنانی دەنگەکان لە ناوچە فرە پەرەسەندووەکانی لادێیەکان دەکرد. بەڵام ڕیشەی ئەو پارتە لە گەڵ دەستە بژێری یەکێتییخوازو کەمالیستەکاندا دوور لەیەكو ناکۆك بوو. ئەوە ڕاستە کە پ.د هەمیشە ئەندامانی لە نێو دەستەبژێری موڵکدارە سونەتییەکاندا هەبوو، بەڵام خۆی لەبنەڕەتدا بناغەکەی لە شاربوو. بە پێچەوانەوە پارتی عەدالەت لەلایەن کەسێکی خۆدروستکەری لادێییەوە ڕێبەریی کراو لە ناوچەی شارە بچوکەکاندا (کە بەخێرای لە گەشەکردندابوون)،بووە هێزێکی باڵادەست .

دەمیرئەل لە دەسەڵاتدا

پ.ع لە هەڵبژاردنەکانی ئۆکتۆبەری ١٩٦٥دا سەرکەوتنێکی مەزنی بەدەستهێنا زۆرینەی ڕەهای دەنگەکانی بەدەستهێنا کە (٥٢,٩ لە سەدابوو) بەوەش زۆرینەی کورسیەکانی پارلەمانی کەوتە دەست . پ.ك.گ بۆ(٢٨,٧ لە سەدا دابەزیبوو)، تەواوی پارتەکانی دی(

پ.ك.ج.ن ، پ.ن.ت ، پ.ك.ت)، هەروەها پارتی نەتەوەیی کە پارتێکی نوێ بوو لە پ.ك.ج.ن جیاببووەوە، هەموو ئەمانە کەمتر لە ٧ لە سەدی دەنگەکانیان هێنابوو. هەر لە جیاکردنەوەی دەنگەکاندا دەرکەوت کە پارتی عەدالەت کار بۆ جێگرتنەوەی پ.د دەکات و بۆ میراتگری لایەنگرانی ئەو پارتە کۆنە هەڵدەسوڕێت. دەمیرئەل سەلماندی کە یەکەمین دەنگگری ناوچە لادێ نشینەکان بوو، لەوێرا خەڵکی دەیانڕوانیە پێشینەی دەمیرئەل وئومێدەکانی خۆیانیان تێدا دەبینیەوە. دەمیرئەل هەروەك مەندەریسی پێش خۆی، گوتاربێژێکی بە توانابوو، بە زمانی جەماوەر و خەڵکەکە دەدوا – ئەوەی کە ئینۆنوو نە سەرکردە کەمالیستەکانی دیکە، یاخود سەبارەت بە بابەتە سۆشیالیستەکان یە کێکی وەك بایار نەیاندەتووانی بە هەمان شێوە گوتاربدەن.

دەمیرئەل بە زۆرینەیەکی ڕەهاوە لە ئەنجومەن چ گرفتێکی ئەو تۆی لە بەردەمدا نەبوو تا متمانە بۆ کابینەکەی بەدەستبێنێ، ئەو لە ماوەی ٥ساڵی دواتردا جڵەوی سیاسیی تورکیای بە دەستەوەگرتبوو هەروەك دەبینین. ناوەڕاست و کۆتایی ١٩٦٠ەکان بۆ تورکیا ساڵانێکی باش بوون، گەشەی ئابووریی لە بەرزبونەوەدا بوو، داهاتی گشتیش بەبەردەوامیی لە بەرز بوونەوەدابوو بەڕێژەی ٢٠٪ لە ساڵانی ١٩٦٣بۆ ١٩٦٩دا. یەکێك لە گرنگترین دەستکەوتەکانی دەمیرئەل بریتیبوو لەو ئاشتەواییەی لەگەڵ سوپادا کردی بەوەی کە لە لایەن ئەو سیڤلانەوە بەڕێوەببرێن، کە بە ئاشکرا میراتگری ئەو دیموکراتانەن کە تەنیا ٥ ساڵ لەوەپێش لەسەر تەخت لایانبردبوون. هەرچەندە ئەو دەبوو نرخی ئەو دەسکەوتە بدات : هێزە چەکدارەکان نزیکەی نیوەسەربەخۆیی تەواویان درایە، ملکەچیان بۆ وەزیری بەرگری و کابینەی وەزارەت تەنیا شتێکی ڕووخساریی بوو. لە هەمان کات دا دەمیرئەل دەبوو بە بەردەوامیی چاودێریی ئەو ئەندامە توندڕەوانەی پارتەکەی خۆی بکردایە، ئەوانەی هێشتا چاویان لەوەبوو تۆڵەی کودەتای ٢٧ی مایۆ بکەنەوە.

پێکەوە هێشتنەوەی کابینەکەو پارتەکەی بۆدەمیرئەل گرفتێکی سەرەکیی بووو کاتێکی زۆریشی لێ دەبرد. پ.ع لە هاوپەیمانێتیی: پیشەسازکاران، بازرگانیی بچووك، پیشەگەران، جووتیاران، موڵکدارانی مەزن، ئاینییە کۆنەپارێزەکان، لیبراڵە ڕۆژئاواگەراکان پێکدەهات. هەربۆیە هەماهەنگیەکی زۆر کەمی ئایدۆلۆژیی تێدابوو. وێڕای ئەوەش دەمیرئەل سیاسەتکارێکی تازەکار لە سۆنگەی ئەوەشەوە لە بەرچاوی بەشێك لە کادرە کۆنەکانی پ.د زیاتر وەك بەردەستێکی سیاسەتکارە ڕاستیینەکانی پ.د دەبینرا کە هێشتا لە زینداندا ژیانیان دەگوزەران. قسەکردن لەو بابەتانە کاتێك جەختی لێکرایەوە کە لە ئوتی ١٩٦٦دا

یاسایەکی لێبوردن راگەیەندرا و بە دوایدا سەرکردەکانی پ.د، لە نێویاندا (جەلال بایاری سەرۆکی پێشوو) لە زیندان ئازادکرا. لە ساڵی ١٩٦٨ەوە گروپێکی فشار بە نێوی (بزیم ئەۆ /ماڵەکەمان) لەدەوری بایاردا دامەزرێنرا تا کاریگەریان لە سیاسەتی پ.ع دا هەبێت. وێڕای ئەوەی کە دەمیرئەل بەپێچەوانەی چاوەڕوانی زۆربەی چاودێرانەوە کاری کردبوو بۆ پاراستنی یەکێتیی ریزەکانی پارتەکەی و پاراستنی پێگەی بالأی خۆی لە تەواوی ماوەی ١٩٦٠کاندا.

دەمیرئەل بۆ ئەنجامدانی ئەو کارە پەنای بۆ دوو تاکتیك برد. جەختی لە تایبەتمەندیی ئیسلامیی پارتەکەی کردەوەو ئەو شێوازەشی مامەڵەی لەگەڵ بەها سونەتییەکاندا پێکرد. بەتایبەت لەماوەی هەڵبژاردنەکاندا (بۆنموونە بە ئاشکرا سەرەتاتکێی نزیکایەتی لەگەڵ سەرکردەکانی جوڵانەوەی نورسی دەکرد): هەروەها هەڵمەتێکی بەردەوامیی پڕوپاگەندەی دژی کۆمۆنیستانەو بێزاربوون لە جوڵانەوەی چەپ دەستپێکردبوو. بە پاڵپشتی ئاسایشی نەتەوەیی و هەروەها بەیارمەتی دەزگای بەدناوی "میت" (میللی ئیستخبارت تشکیلات/ ڕێکخراوی هەواڵگریی نەتەوەیی) لە ١٩٦٣دا کە شوێنی مەکتەبی ئەمنییەتی دەوڵەتیی پێشووی گرتەوە، فشارێکی زۆر خرایە سەر ڕێکخراوە چەپگەراکان و کەسایەتییەکانیان لە نێوان ساڵانی ١٩٦٦-١٩٦٧دا. هەڵمەتێکی پاکسازیی مامۆستا چەپەکان لە خوێندنگە و زانکۆکاندا دەستپێکرد. وەرگێڕی بەرهەمی سۆشیالیستە بیانییەکان و ئەدەبیاتە ڕادیکاڵەکان هێنرانە بەردەم دادگا، تەنانەت ئەگەر ئەو بەرهەمە وەرگێڕاوانەش نووسراوەکانی سەدەی هەژدەیەم بن. خەڵکێك بە تۆمەتی بڵاوکردنەوەی پڕوپاگەندەی کۆمۆنیستیی دەستگیرکران، کە لە یەك لە بەناوبانگترین کەیسەکاندا وەرچەرخا بۆ گرتنەخۆی وەرگرتنی چەند تێکستێك لە گوتارە بەراییەکانی ئەتاتورك خۆی.

هەرچەندە هەلومەرجەکەی دەمیرئەل لە بنەڕەتەوە لەوەکەی مەندەریس جیاوازبوو، بە هۆی ئەو لەمپەرو پارسەنگانەی کە لە دەستووردا جێگیرکرابوو، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا کاری خۆی بۆ پاراستنی مافەکانی تاك بە ئەنجام دەگەیاند، کە زامنی دەستووریی بوونی یاسا نوێیەکان بوو بێئەوەی بایەخێك بە حکومەت بدات. ڕادیۆو تەلەفزیۆنی دەوڵەت جۆرە سەربەخۆییەکی خۆیان هەبوو، تەنانەت زۆرجار ڕەخنەی توندیان لە حکومەت دەگرت (هەروەها بەشێکی مەزنی بڵاوکراوەکانیش)، هەروەها سەربەخۆیی زانکۆکان ئەوەی دەگەیاند کە لە ئێستاوە ئیدی پۆلیس ناتوانێت بچێتە ناو زانکۆکانەوە مەگەر بە داوای سەرۆکایەتیی زانکۆکان نەبێت. هەربۆیە بە چەندین شێوە دەستی دەمیرئەل بەسترابوو، ئەو

هیچ كات زۆرینەی دوو لە سەر سێی لە ئەنجومەندا نەبوو كە بۆ گۆڕینی دەستوور و جڵەوكردنی ئازادییە مەدەنییەكان، هەرچەندە زۆربەی ئەندامانی پارتەكەی حەزیان بە گۆڕینێكی لەوجۆرە دەكرد.

دەمیرئەل بەهۆی ئەم سیاسەتانەوە، لە نێو ڕۆشنبیراندا بێزراو مایەوە، هەروەك چۆن مەندەریس هەمیشە وابوو. بەڵام پشتگیرییەكەی لە ناوچە لادێ نشینەكاندا لە هەڵبژاردنەكانی ١٩٦٩ بە باشی مایەوە. پ.ع لەم هەڵبژاردنانەدا ڕێژەیەكی كەمی لە دەستدا(دەنگەكانی دابەزی بۆ ٤٦,٥ لە سەدا)، بەڵام بە شێوەیەك زۆرینەی كورسیەكانی پارلەمانی بەدەستەوەبوو، هەروەها پ.ك.گ نەیتوانی سوود لەو پاشەكشێیەی ببینێت. تەنیا ٢٧,٤ی لە سەدا هەبوو. دەمیرئەل كابینەی نوێی دامەزراند كە لە كۆنەكە میانڕەوتربوو.

گرفتی دەمیرئەل نە لەگەڵ دەنگدەران و نە لەگەڵ ئۆپۆزسیۆنیشدا بوو، بەڵكو گرفتی ئەو لە نێو پارتەكەی خۆیدا بوو. وێڕای هەموو هەوڵەكانی، دواجار ئەو پشتگیریی كۆنەپارێزترین باڵەكەی لەدەستدا، ئەوانەی نوێنەری بەرژەوەندكییەكانی موڵكدارانی ئەنەدۆڵ و بازرگانی بچووك و پیشەگەران بوون ، ئەوانە ئامادە نەبوون پشتگیریی لە پێشنیازی دەمیرئەل بكەن سەبارەت بە دانی باجی نوێ بۆ یارمەتیی زەمینەخۆشكردنی بە پیشەسازییكردنی وڵات، لە فێبرایەری١٩٧٠دا باڵی ڕاستی پ.ع لەگەڵ ئۆپۆزسیۆندا دەنگیان داو دەمیرئەل یان ناچاركرد دەست لە كاربكێشێتەوە. چ ئەلتەرناتیڤێك بۆ دەمیرئەل نەبوو. هەر بۆیە لە مارتدا گێڕایانەوە، هەرچەندە، تا كابینەیەكی نوێ دابمەزرێنن. بەڵام پڕكردنەوەی كەلێنەكەی تەنیا بەڕووخسار بوو، هەروەها لەژوندا باڵی ڕاست بەڕاشكاوانە سەبارەت بەجێهێشتنی پارتەكە دەدوان. هێندێك لە ئەندامەكانی لە لایەن دەمیرئەلەوە بە زۆر دەركران و هەندێكیشیان بە ویستی خۆیان وازیان هێنا، لە دیسەمبەری ١٩٧٠دا، ٤١ نوێنەری پارلەمانیی و سیناتۆر ئەوانەی پ.ع جێهێشتبوو لە لایەن (فەروح بوزبەیلی) سەرۆكی پێشووی ئەنجومەنی نەتەوەییەوە ڕێبەرایەتیی كران و (پارتی دیموكرات)یان دامەزران، ئەوپارتەی كە هەمان ناوی پارتە دیموكراتەكەی مەندەریس و بایاریان لەخۆنا.

ئاراستەی پارتی كۆماریی گەل بەرەو ناوەند

پ.ك.گ بە بیرێكی نوێ وە ڕووبەڕووی هەڵبژاردنەكانی ساڵی ١٩٦٥ بووەوە كە لەلایەن دوو كەسایەتیی تازە دەركەوتووی پارتەكەدا كە : ئورهان فەیز ئۆگلو و بوڵەند ئەجەوید

بوو، ئەو بەرنامەیەی جەختی لەسەر دادپەروەریی کۆمەڵایەتیی و ئاسایشی کۆمەڵایەتیی کردبوو، پێش ئەوەی ئاماژەیەکی ڕاشکاوانە بە سۆشیالیست بدات، ئەجەوید پێگەی پارتەکەی خۆی وەك (ئۆرتانە سۆلو/چەپی ناوەند) پێناسەکرد. ئەو پێناسەیەی کە بۆ یەکەمین جار لەلایەن ئینۆنوی سەرۆکی پارتەکەوە لە گوتارێکدا لە ٢٨ی ژوئیە باسی لێوەکرا. ئەجەوید هەوڵیدا کە ئینۆنو بهێنێتە سەر ئەو باوەڕەی کە ئایندەی پ.ك.گ پشت بە کۆکردنەوەی دەستی پرۆلیتارو دانیشتووانی (شەو بنیاتەکان) دەبەستێت، ئەوەش ئەوەی دەگەیاند کە پ.ك.گ پێویست بوو کێبڕکێ لەگەڵ پارتی کرێکاراندا بکات، ئەوەی کە هەڵبڕینی ئەو دروشمە نوێیە مانای ئەوەی دەدا بەدەستەوە کە هاوکاریی بەدەستهێنانی ئامانجەکەی بکات. ئەو هەڵوێستە نوێیەی پ.ك.گ لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٦٥دا سوودی پێنەگەیاند، وێڕای ئەوەی هێشتا وەك پارتێکی پێشکەوتووخواز ئەو ئیعتیبارەی نەبوو(بەتایبەت ئینۆنو جڵەوی پارتەکەی لە دەستدابوو)، هەروەها لە هەر بەشێکی شارەکاندا خەڵکانێکی لیّ نیشتەجیّ بوو کە هێشتا لادێی بوون و لە لادێوە بەرەو شارە گەورەکان کۆچیان کردبوو، ئەوانەی بەها لادێیەکانیان لەگەڵ خۆیان هەڵگرتبوو. هەروەك پێشتر لەلادێکاندا بوون، دەنگی خۆیان بە پ.ع دا. پارتە ڕاستیینە چەپەکە، کە(پارتی کرێکاران)بوو، لەهەڵبژاردنەکاندا هەروەك پ.ك.گ دژواریی بەسەردا هات.لەپاڵ ئەوەشدا دروشمی (چەپی ناوەند) دەرفەتێکی باشی خستە بەردەم پروپاگەندەی پ.ع، کەوەك تاکتیك دژی کۆمارییەکان بەکاریبهێن‌و خەڵکی لیّ بسڵەمێننەوە. ئەو دروشمەی (ئۆتانە سۆلو مۆسکۆڤە یۆلو/چەپی ناوەند ڕێگایەکە بەرەو مۆسکۆ) زۆر لەماوەی هە ڵمەتەکاندا بەکار دەهێنرا.

دوای شکست گەنگەشەیەکی توند لە نێو پارتەکەدا سەریهەڵدا، هەروەها زۆرێك هەبوون کە لۆمەی تاکتیکی (چەپی ناوەند)یان وەك هۆکارێکی شکستەکە کرد. ئینۆنو لایەنگری لە ئەجەویدو پەیڕەوە نوێیەکە کرد. هەرچەندە لە ساڵی ١٩٦٦دا، ئەجەوید وەك سکرتێری گشتیی پارتەکە هەڵبـژێردرا. ململانیّ‌و کێشەی نێو پارتەکە، کە تا بەستنی کۆنگرەی نائاسایی چوارەم بەردەوامبوو، ئەو کۆنگرەیەی لە ٢٨ی ئەپرێلی ١٩٦٧دا بەسترا. ئەجەوید کە لەلایەن ئینۆنووە پشتگیریی کرا، پێشنیازی چەند هەنگاوێکی بۆ زیادکردنی دەسەڵاتی مەکتەبی ناوەندی بەسەر پارتەکەو هەروەها نوێنەرانی پارلەمان و زیادکردنی دیسپلینی نێو پارتەکە کرد. کاتێك ئەو هەنگاوانە نران، گروپێکی ٤٧ پارلەمانتاری و سیناتۆر ئەوانەی نەیاری هێڵی (چەپی ناوەندبوون)، پارتەکەیان جێهێشت و(گوڤەن پارتەس/ پارتی

متمانه)یان بەرابەری ئورهان ئۆگلو دامەزراند، ئەوەی کێبڕکێکەری توندی ئەجەوید بوو بۆ لەسەرنانی (تاجی میر)ی پ.ك.گ. ئەو هەمیشە سەر بە باڵی پێشکەوتوخوازی پارتەکە بوو، هەربۆیە زۆر ئەستەم بوو بڕوا بەوەبهێنێت کە ئیرەیی کەسیی دژ بە ئەجەوید، یەك لەو پاڵنەرانەبوو کە هانی دا پارتەکە لەتبکات.

لە هەڵبژاردنە هەرێمییەکەی ساڵی ١٩٦٨ دا، کە تێیدا پ.ك.گ ڕێژەیەکی زیاتر لەدەنگەکانی بەدەستهێنا، بەتایبەتی لە نێو شارە گەورەکاندا پێدەچوو بەڵگەیەك بێت کە ئەو هێڵە نوێیەی گیراوەتەبەر خەریکە کاریگەری خۆی دەکات. بەلاّم لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٦٩، دیسانەوە پشێوییەکی گەورە ڕوویدا، ئەوەش دەگونجێت بۆ ئەو هەلومەرجە نادیارەی خودی پ.ك.گ بگەڕێتەوە، لەکاتێکدا ئەجەویدو لایەنگرانی بەپەرۆشەوە لە پێناو بەرنامە نوێیەکەیان تێدەکۆشان، ئینۆنو واپێدەچوو، بیر لە شتێکی دیکە بکاتەوە_ لە کاتێکدا بەڕاستیی خۆی لە ئەجەوید بەدوور ئەگرت، لە ڕاگەیاندنێك و هەروەها لە چاو پێکەوتنەکانیدا بە توندیی جەختی لە مەڕ تایبەتمەندییە کەمالیستە سونەتییەکانی پ.ك.گ و، هەروەها دژە کۆمەنیستیی ئەو پارتەی دەکردەوە. هەرچەندە دیمەنی سیاسیی کۆتایی ساڵی١٩٦٠کان ناتواندرێت چیدی وەك مەیدانێکی چالاکیی و هزری ئەو دوو زل پارتە لێی بڕوانرێت. دەستوورەکەی ساڵی ١٩٦١ دەرفەتگەلێکی باشی بۆ جیاوازیی سیاسیی هێنابووەئارا، دەرفەتگەلێك کە لە ناوەڕاستی ١٩٦٠ەکان بەرەوسەر، بە تەواوی بەشێوەی جیاواز بەکاربرا.

گەشەکردنی توندو تیژی سیاسیی

ساڵانی ١٩٦٠ەکان گۆڕانی خێرای تێدا ڕوودا، بزاوتی نێو خەڵك زێدەتر بوو، چ لە ڕوی کۆمەلاّیەتیی و چ لە ڕوی فیزیکیەوە. توێژی خوێندکاران و پرۆلیتاریای پیشەسازیی لە گەشەکردندابوو، کە هەردووکیان زادەی هەنگاوەکانی مۆدێرنەئاساکانی پ.ك.گ بوون. نەك ئەو ڕاستییەی کە ئەم پارتە وێڕای ئەو گوتارە تایبەتییانەی سەبارەت بە (چەپی ناوەند)، هێشتا وەك هاوپەیمانییەکی بنکە فراوان مابووەوەو هەروەها نەیدەوێرا سیاسەتە ڕادیکاڵەکانی بەرێتە پێش. ئەوەش دەرگەی لەبەردەم پارتی کرێکاران و پارتی میلیشیا چەپەکان خستە سەر گازی پشت. سەبارەت بە پارتی عەدالەتیش پەرێزی هێندە پاك نەبوو، بناغەی دەنگدەران لە هەڵبژاردنەکاندا پشتی بە جووتیارەکان و بزنسمانە بچووکەکان دەبەست. بەلاّم سیاسەتەکانی بە شێوەیەکی بەرچاو ڕاژەی بەرژەوەندیەکانی سەرمایەدارە

پیــشەسازییە نــەوپاکان و پــرۆژە ســەرمایەدارە گــەورەکانی دەکــرد، ئــەوەش زۆربــەی دەنگــدەرانی لــێ تۆرانــدو ئەوانــەی ببوونــە ئامــانجێکی ســەرەکیی پارتــە ئیــسلامیی و نەتەوەپەرستە توندڕەوەکانی دامەزرێنران.

چەپەکان

بێگومان، کۆنترین پارتی چەپ بریتیبوو لە پارتی کۆمۆنیستی تورکیی، وێڕای ئەوەی ئەم پارتە بۆ ماوەی نزیکەی ٥٠ ساڵ قەدەغەکراو، بەلام هێشتا لایانگرانێکی کەم بەلام بە بیرو باوەڕی تێکۆشەر لە نێو تورکیادا هەبوو. بەلام لایەنگریی ئەم پارتە لە نێو ئەوانەدا بەرژەوەندییان لە بەڕێوەچوونی سیاسەتی چەپگەرادا هەبوو، دەهاتە خوارەوە، بەو هۆیەی ئەو پارتە بەتوندیی وابەستەی مۆسکۆ بوو (کە ناوبانگی لە چاو خەڵکانێکی زۆردا لە ئاکامی دەرکەوتنی تاوان و پۆخڵەواتەکانی قۆناغی ستالینیدا توشی ڕیسوایی ببوو)، لە راستییدا پاش سەربەخۆیی هەنگاریا لە ١٩٥٦دا ، هەروەها بەهۆی جەختی تیۆرییانەوە سەبارەت بە پرۆلیتاریای پیشەسازیی وەك هێزێکی بزوێنەری شۆڕش. ئەم پارتی پرۆلیتاری پیشەسازییە وێڕای گەشەکردنی هێشتا لەڕووی چەندایەتییەوە بچووك بوو. پارتی سەرەکیی فەرمیی چەپگەرا پارتی کرێکاران بوو، کە ئەویش ئامانجی ڕاکێشانی پشتگیریی پرۆلیتاریا بوو(بەتایبەتی یەکیەتییە پیشەییەکان)، بەلام لە هەمان کاتدا لەنێو ڕۆشنبیرانیش نفوزی هەبوو.

ساڵانی ١٩٦٠ەکان گەنگەشەیەکی زیندوی ڕۆشنبیران سەبارەت بە تەواوی پرسە جۆراوجۆرەکانی سیاسیی و ئابووریی تێدا هاتەکایەوە. ئەوانەی بۆچوونەکانی خۆیان لەڕێگەی ژمارەیەکی زۆر نامیلکەو بلاوکراوەی وەرزییەوە بلاودەکردەوە، ئەوەی دەستووری نوێ ڕێگەی پێدابوو. یەکەمین بلاوکراوە گۆڤاری(یۆن /پەیڕەو) بوو، کە لە ساڵی ١٩٦١دا دەستی بە بلاوبوونەوە کرد. ئەو بلاوکراوەیەی بیروبۆچوونی تەسکی مارکسیی لەخۆ نەدەگرت ، بەڵکو کەشکۆڵێکی بەرفراوان بۆ گەنگەشەیەکی بەربلاوی دیدە چەپ و رادیکاڵە جیاوازەکان. سەرنوسەرەکەی (دۆگان ئەڤجیئۆگلو) بوو، کە سۆشیالیزمی وەك شێوازی زیندووی گەشەکردن دەبینی لەولاتانی نیمچەکۆڵینیدا، هەروەها ئەو لایەنگری پلاندانانی دەوڵەت و سیاسەتی پاراستنی بەرژەوەندییە ئابورییەکان بوو. پاشتر گۆڤارەکانی وەك (دەڤریم/شۆڕش) یان (ئایدنلیك/ڕۆشنگەریی) دەردەچوون، کە بانگەشەو باس وخواسیان

لەمەڕ جۆرێکی تێگەیشتنی تایبەت بەمارکسییزم دەکرد. زۆربەی ئەو گروپانەی لە دەوری ئەو بڵاوکراوانە کۆببوونەوە پاشتر گەشەیان کردو پارتی تایبەت بەخۆیان دامەزراند.

لە راستییدا ئەم گەشەکردنەی چەپ کە لەنێو خوێندکاران و رۆشنبیران لەماوەی ١٩٦٠ەکاندا هاتبووە ئارا تەنیا بە تورکیا تایبەت نەبوو، بەڵکو لەتەواوی جیهاندا بڵاوبوو. بەڵام دوو هۆکار هەبوون کە وایانکرد ئەو دیاردەیە لە تورکیا بایەخی خۆی هەبێت، چونکە زانکۆکان رۆڵی گرنکیان لە لێخستنی مەندەریسدا و فۆڕمەڵەکردنی دەستووری دووەمین کۆماردا گێڕا. ئەوەش شتێکی لۆجیکی بوو ئەو خوێندکارو مامۆستایانەی زانکۆ خۆیان بە هێزی بزوێنەری کۆمەڵگا بزانن، وێڕای ئەوەش ئەو بروایەی کە لەلای کەمالیستەکان سەبارەت بە ئەنجامدانی شۆڕش لەسەرەوە داڕێژرابوو، دەستەبژێری رۆشنبیرەوە وەك ئامرازێکی ئەم شۆڕشە لەقەڵەمدا بوو.

(فیکر گلۆپلەر/یانەکانی هزر) لەزۆربەی زانکۆکان هەڵتۆقین. فرە بایەخدارترینیان ئەوەکەی کۆلیژی زانستە سیاسییەکانی زانکۆی ئەنکەرە بوو، ئەوەی کە پرۆفیسۆر (سەعدوون ئارێن) کە یەك لە سەرکردەکانی پارتی کرێکارانیش بوو رۆڵی لە دەمەزراندنیدا گێڕا. لە ناوەڕاستی ١٩٦٠ەکاندا، ئەم یانەیەو یانەکانی دیکە، گەنگەشەکردنی هزر لەلایەن چالاکی خوێندکارانی سەر بە پارتی کرێکارانی تورکیی دەستیان بەسەرداگیراو ئەوانەی ئەمێستا تۆڕێکی نەتەوەییان پێکهێنا بە ناوی (فیکر گلۆپلەر فدراسیۆن/ فیدراسیۆنی یانەکانی هزر). گەنگەشەی نێو ئەڵقە مارکسییەکان لە ناوەڕاستی ١٩٦٠ەکاندا ئەو بوو کە تورکیا لە چ قۆناغێکی مێژوویدایە. "کەمەد علی ئایار" و هەروەها رووخسارە سەرەکییەکانی پ.ك.ت جەختیان لەوە دەکردەوە کە هەلومەرجەکە بۆ شۆڕشێکی سۆشیالیستیی پێگەیشتووو دەتوانرێت بە ئامرازی دیموکراتییانە بەرێوەببرێت. ئەوان پێیان وابوو کە سەرکەوتن لەرێگەی گەشەکردنی هۆشی چینایەتیی و ئاگاهی سیاسییەوە لە نێو کرێکارانی تورکییدا بەدی دەهێنرێت، ئەوەی کە ئەوان هەوڵیاندەدا لە نێو فیدراسیۆنی یەکێتییە پیشەییەکاندا رێکیانبخەن و رێبەرایەتییان لە لایەن ئەندامانی پ.ك.ت وە بێت. یەك لە دەستە بەرچاوەکانی دیکە بریتیبوو لەو دەستەیەی کە لەلایەن(میهری بێلی) یەوە رێبەرایەتیی دەکرا. ئەوەی کە پێی وابوو تورکیا هەروەك کۆمەڵگە ئاسیاییەکانی دیکە تایبەتمەندییەکی فیودالیی هەیەو پرۆلیتاریا لەو ولاتە ئەوەندە لاوازە کە گۆڕانی شۆڕشگێڕیی تەنیا دەتوانرێت لە رێگەی هاوپەیمانیی نێوان رۆشنبیران و ئەفسەران بهێنرێتە ئاراوە. ئەم رەوتە کە (میللی دیموکراتیك دڤریم/شۆڕشی دیموکراتیی نەتەوەیی) پێدەگوترا، دەستی بەسەر

فدراسیۆنی گەنگەشەکانی کۆمەڵگادا گرت وڕێکخراوێکی گەنجانی شۆڕشگێڕانەی دامەزراند بەناوی (دیڤ گەنج/لاوانی شورشگێڕ) ناودەبرێت.

لەساڵی ١٩٦٨بەدواوە، جولاَنەوەی خوێندکاران لە ئەڵمانیا، ئەمریکا، هەروەها بە تایبەتیی لە فەرەنسا (لەوێ خوێندکاران کەوتنە خرۆشانێکی شۆڕشگێڕانە لە مایۆی ١٩٦٨دا جەنراڵ دیگۆڵیان لە دەسەلاَت دەرپەڕاند)، کاریگەریی خۆیان بەسەر جولاَنەوەی گەنجانی تورکیاوە هەبوو. هەمان کات، پەلاماری شورەویی بۆ چیکسلۆفاکیا، قەیرانێکی هزریی لە نێو چەپەکانی تورکیادا لێکەوتەوە، هەروەك چۆن لە نێوەندە سۆشیالیستەکانی دیکەی جیهاندا. پ.ك.ت تووشی پەرتبوون بوو بە هۆی ئەو ڕسواکردنەی پەلامارەکەی شورەویی لەلایەن محەمەد علی ئایبارەوە. ئەوەی کە لەلایەن سەرکردەکانی دیکەی پارتەکە وەك سعدون ئارێن و بەهیجە بۆرانەوە پشتگیریی نەکرا. لەهەمان کاتدا (میللی دیموکراتیك دیڤریم گروپ/گروپی شۆڕشی دیموکراتیی نەتەوەیی) دووبەرەکییان تێکەوت و دابەشبوون، ئەوانیش ناکۆکییان سەبارەت بەو هزرە بوو داخۆ تورکیا کۆمەڵگایەکی فیوداڵە یاخود زیاتر تایبەتمەندیی (شێوازی ئاسیایی بەرهەمهێنانی) تێدا بالاَدەستە. دیارە ئەم گەنگەشە نهێنییانە پەیوەندییان بە هەلومەرجە سیاسییەکەوە هەبوو. ئەوانەی لایەنگری تێزی فیوداڵیزم وایان دەبینی کە دەوڵەت (هێزەکانی سوپا)دەتوانرێت وەك هاوپەیمانییەکی پێشکەوتووخوازانە بۆ بەگژاچونەوەی بەرژەوەندیەکانی فیوداڵ و کۆمپرادۆر پشتی پێ ببەسترێت. پەیڕەوانی تێزی شێوازی ئاسیایی بەرهەمهێنان وایان دەبینی کە ناکۆکیی و ململانێی لە نێوان دەوڵەتێکی سەرکوتکەرە (بە هێزەچەکدارەکانیشیەوە) لەگەڵ دانیشتووان و کۆمەلاَنی خەڵکدا. ئەم لێکدانەوە مێژوویانە وردە وردە هاتە سەر مەسەلە سەرەکیی و هەستییارەکە : ڕۆڵی سوپا و ئەگەرەکانی لە هەر شۆڕشێکدا. بەشێك لە باڵە ڕادیکاڵەکانی جووڵانەوەکە کە لەلایەن (دۆگو برینجیك) ڕێبەرایەتیی دەکرا و بەرەو ماوییزم ملیان نا.

لەساڵی ١٩٧٠ بەرەو سەر هەندێك لە ڕادیکاڵەکانی نێو ئەڵقەی ش.د.ن بڕیاریاندا کە هاندان و وروژاندن بە تەنیا بەس نیە و تەنیا پروپاگەندەیەکی چەکدارانە (بەمانایەکی دیکە پەلاماری تیرۆرستانە) و خەباتی چەکداریی گەریلایانە دەتوانێت شۆڕش بخولقێنێت. دەستەی جیابووەوەی ماویستیی (تورکیا کۆمۆنسیت پارتەس" مارکسیست- لینینست"/ پارتی کۆمۆنیستی تورکیا- مارکسیی-لینینیی) ،(تورکیە ئیشچی کۆیلو کویر تولوش ئۆردوسو/ سوپای ئازادییخوازانی کرێکاران و جووتیارانی تورکیی) یان پێکهێنا، لە کاتێکدا دەستەی دیکە (تورکیا هەڵك کورتولوش ئوردوسو/ سوپای ئازادییخوازی گەلی

توركیـا) یـان دامەزرانـد "دەنیـز گـەزمیش " سـەرکردەی بـوو، هـەروەها (تورکیـە هـەلك مورتوشلو پارتەس جەبهەس/ بەرەی پارتی ئازادییخوازی گەلی تورکیا)کە "ماهیر چایان" سـەرۆکی بـوو. ئـەم گروپانـە هەڵمـەتێکی هێرشـی چـەکدارانەی گـەریلاییان لـە ناوچـە مەدەنییەکاندا ئەنجامدا کە ئامانجی شێواندنی ولآت و تێکدانی ئارامیی بوو. لە نێو ناوەندە چـەپەکاندا هێنـدێك کـەس خـەریك بـوون داوای بایـەخ و سـەرنجدانیان بـۆ نەهامـەتیی و بێدەرەتانی کەمینەی کوردیی دەکرد. کاتێك زۆرینەی چەپ هەڵوێستیان بەو چەشنە بوو کە پێویستە ناسنامە ئیتنییەکان و کێشەکانیان بترنجێتە نێو هاوبەستەگیی چینایەتییەوەو لەو چوارچێوەیەدا تەماشا بکرێت ، چەند ڕۆشنبیرێکی کورد هەستان بە دامەزراندنی (دۆگو دەڤریمچی کولتور ئۆجاکلەر/ یانەی کەلتووری شۆڕشگێڕانە لە ڕۆژ هەلآت).

هیواکـانی شۆڕشـێکی دیمـوکراتیی نەتـەوەیی بـە هاوپـەیمانێتیی لەگـەڵ ئەفـسەرە پێشکەوتووخوازەکانی نێو سوپا لـە ١٥ی ژونـی ١٩٧٠دا گورزێکی تونـدی بەرکـەوت. کاتێك بەشـێکی مـەزنی کرێکـارانی خۆپیشاندەر لـە ئەستەمبوڵ زۆر بـە تونـدیی لـە لایـەن سـوپاوە دەسـتیان لیوەشـێنرا. بـەوەش پ.ك.ت، و هـەروەها گروپـەکانی دیکـەی چـەپی نـوێ توشـی پاشەکشێی جدیی بوون، لـە سـەرو بەنـدی ئـەو ماوەیـەدا پارتـە کۆمونیستە کۆنەکـە لـە نێـو ڕۆشنبیراندا بەشێك لە نفوزی خۆی بەدەستهێنایەوە .

ڕاست

پـارتی کۆمـاریی جووتیـارانی نەتـەوەیی لـە هەڵبـژاردنـەکانی ئۆکتۆبـەری ١٩٦٥دا خراپـی بەسـەرداهات و زیـاتر لـە ٢٪ی دەنگـەکانی نـە هێنـابوو. وێـڕای ئـەوەی پارتـە کـە خوازیـاری بینینـی ڕۆڵێکـی سـەرەکیی بـوو لـە شـانۆی سیاسـیی تورکیـادا بەدرێـژایی ٣٥ سـاڵی دوایـی. ئەوەش بێگومان تەنیا بۆ کەسێك دەگەڕایەوە کە (عەقید ئەلپئەرسەلان تورکیش)بوو. ئـەوەی کـە پـاش گەڕانـەوەی بـۆ تورکیـا مەبەسـتی خـۆی بـۆ تێکـەڵبوونی بـە کـارو بـاری سیاسـیی ڕاگەیاند. پاش ئەوەی نەیتوانی لە ساڵی ١٩٦٤دا پـارتێکی تایبـەت بـە خـۆی دابمـەزرێنێت و لە گەڵ ئەو ١٤ئەفسەرەی کەلـە (ك.ی.ن) دەرکران و پێکەوە لـە بەهاری ١٩٦٥دا چوونە نێو پ.ك.ج.ن ەوە . پاش ئەوە بە ماوەیەکی کەم، لـە ئوتدا کـار بـۆ هەڵبـژاردنی تـورکیش کـرا کـە ببێتـە سـەرۆکی پارتەکـە. پـاش لێخـستنی سـەرکردە کۆنەکـە. پارتەکـە بـووە ڕێکخراوێکـی قوچـەکیی کـە خـاوەنی چـەکداری میلیـشیایی حیزبـی و بەرنامەیـەکی نەتەوەپەرسـتانەی توندڕەو بوو.

بیروڕای پ.ك.ج.ن لـه نامیلكەیـەكی تایبەتییـدا لەلایـەن توركیـشەوە نوسـراو لـە كۆتـایی ١٩٦٥دا چاپ و بڵاوكرایەوە، كە (دوكیوز ئیشك/ نۆ ڕوناكییەكە) یان پێدەگوت، كە بنـەما سـەرەكییەكانی نەتەوەپەرسـتیی، ئایـدیالیزم، ڕەوشـت، بەرپرسـیاریێتیی كۆمەڵایـەتیی، عەقڵیـەتی زانـستیی، لایـەنگری ئـازادیی، لایـەنگری جووتیـاران، گەشـەخوازیی، پیـشەسازییخوازی تەكنـەلۆژی بـوون. لەزۆربـەی شـێوەكاندا بەرنامەكـەی تـوركیش زۆر لـە كەمالیزمەكەی ١٩٣٠ەكان دوور نەبوو، بەڵام لە پراكتیكدا زیاتر جەختی لە نەتەوەپەرستیی توندوتیژ (كە لـەمانا گشتییەكەی پـان توركییزمـدا خـۆی بەرجەستەكرد وداوای یەكخستنی هەموو توركیای ئاسیای دەكرد)و هـەروەها دژە كۆمۆنستیی دەكردەوە. نـاوی پارتـە كـە لـە ١٩٦٩دا گۆڕا بە (میللیەتچی حەرەكەت پارتەس/ پارتی كاری نەتەوەیی). لـە خـودی پارتەكە بەناوبانگتر، ڕێكخراوی گەنجان بوو كە بە(ئوكلو ئۆجاكلەر/ خانـەی نمونـەیی) ناسرابوو. كە ئەندامەكانی خۆیان بە(بۆز كورتلەر/ گورگە بۆرەكـان) نێودەبرد. پـاش گێڕانـەوەی فـەنتازیای ئەفسانەی تـوركیی پـێش سـەردەمی ئیـسلام و هـەروەها لـە دیـسەمبەری ١٩٦٨دا كەوتنـە هەڵمـەتێك بـۆ تۆقانـدنی خوێنـدكاران و مامۆسـتایان، كتێـب فرۆشـەكانو هـەروەها دواجـار سیاسـەتكارە چـەپگەراكان. گورگـە بۆرەكـان ڕاهێنـانێكی نیمـچە سـەربازییان لـە ئۆردوگـا تایبەتییـەكانی خۆیانـدا ئەنجامـدەدا ئـەركیان هـەروەك ڕێكخـراوی(ئـێس ئـێس)ی هێتلـەریی داخستنی زانكۆو شەقامەوكان بوو بە ڕووی چالاكیی چەپەكاندا.

تا ساڵی ١٩٦٩، توركیش لایەنگرێكی سەرسەختی سێكیولاریزم بوو، بەڵام لـە سـەروبەندی هەڵبژاردنەكانی ئەو ساڵەدا. توركیش ئاوازی خۆی گۆڕیی و جەختی لە ئیسلام وەك بەشێك لـە كەلـەپووری نەتـەوەیی تـورك كـردەوە. هەرچـەندە ئـەو گۆڕانـە تـەنیا هـەنگاوێكی تـاكتیكی بوو، پێویست نەبوو شوێنكەوتووانی هەمان بۆچوونی ئەمیان هەبێت، تەنیا مەبەست لێـی بە دەستهێنانی دەنگبوو. زۆرینەی دیكەی باڵی ڕاستی پارتەكەی لـەو ماوەیـەدا دەركـەوتن، لـەو ڕووەوە زیاتریـان تێپەڕانـد. لەساڵی ١٩٦٩دا، پرۆفیـسۆر نەجمـەدین ئەربـەكان بـە سـەرۆكی یـەكێتیی ژووری بازرگـانیی و پیشەسازیی هەڵبـژێردرا. پـاش ئـەوەی لـە هەڵمەتێكدا دەنگـی خـۆی وەك بزنـسمانە بـچووكەكان بەرجەسـتەكردو ڕەخنـەی لـە دەمیرئـەل و، پ.ع گـرت كـە ڕاژەی بزنـسمانە گـەورەكان و هـەروەها بـە تایبـەت سـەرمایەی بێگانـە دەكـەن. لـە كـاتی قسەكردن و بانگەشەكردنەكانیدا ئاوازی ئاینیی تێكەڵ بە وتارەكانی ئەربەكان بوو، كاتێك ڕایگەیاند ، كە پ.ع ئامرازێكی فەرماسیۆنیی و زایۆنییەكانە و پشتی لە ئیسلام كردووە . لەهـەمان ساڵدا، ئەو لـە پ.ع چووە دەرەو و وەك نوێنـەری سـەربەخۆی قۆنیـا، كە قەڵایـەكی

ئـاينيى كۆنـە پـارێزان بـوو، لـە توركيـا بـە سـەرۆكى ئەنجومـەن هەڵبـژێردرا. ئەربـەكان لـە يەنايەرى ١٩٧٠دا لەگەڵ دوو كەسى ديكەى سەربەخۆدا پارتى تايبەت بە خۆيان دامەزراند كە ناوى(ميللى نيزام پارتەس/ پارتى سيستمى نەتەوەيى)بوو.

پـارتى كـارى نەتـەوەىوى پـارتى سيـستمى نەتـەوەيى پێكـەوە هەڕەشـەى جـدييان لەسـەر دەميرئەل پێكهێنا. ئەوەش نەك لەبەرئەوەى كە ئەو پارتە نوێيانە دەيانتوانى جێ پێ بە پ.ع لـەنێو ڕاستڕەواندا لێژبكـەن، بـەڵكو لەبـەر ئـەوەى كـە لەگـەڵ پارلـەمانتارە دابڕاوەكـان لـە پ.ع ،ئەوانـەى كـە بەودوايـە لـەنێو(پـارتى ديمـوكراتى)كـەى بۆزبێلى دا يـەكيان گـرت. دەيـانتوانى لــەنێو ئەنجومەنــدا مەترســيى لەســەر كــۆنترۆڵى ئەنجومــەن لەلايــەن پ.ع وە پێكبهێــنن. گومانێكى كەم هەبوو كە گروپە چەپگەراكان لەكۆتايى ساڵى١٩٦٠دا توندوتيژيى سياسييان دەسـتپێكرد. لـەكاتى گەيـشتنى كەشـتيگەلى شەشـەمى ئـەمريكيى بـۆ توركيـا لەژوئيـەى ١٩٦٨دا و هـەروەها لـە فێبرايـەرى ١٩٦٩دا،پێكـدادانى چـەكداريى لەگـەڵ پـۆليس و سـوپادا قەوما،كــە خــەڵكى تێــدا كــوژرا.پــەلاماردان بــەبۆمب و،هێرشــكردنە ســەربانكەكان،فڕاندن بــــەربلاۆبوو. بــــەلاّم لــــەكۆتايى ١٩٦٨بــــەرەو ســــەر بەشــــێوەيەكى زيــــاتر كــــەماوەى ١٩٦٩و١٩٧٠،توندوتيــــژى چــــەپەكان لەلايــــەن توندوتيــــژيى ميليــــشيا ڕاســــتڕەوەكان بەرپەرچدرايەوە، بەتايبەت لەلايەن ئەوانەى بە(گورگە بۆرەكانى تورك) دەناسران.

ئەلتيماتيومى سەربازيى لە١٢ى مارتى ١٩٧١ دا

لەسەرەتاى ١٩٧١دا، حكومەتەكەى دەميرئەل هێندەلاوازبوو كەتووشى جۆرە ئيفليجييەك هاتبوو,هێندە بێتوانابوو كە جڵەوى توندوتيژييەكانى نێو زانكۆكان و سەرشەقامەكانى بۆ نەدەكراو نەشيتوانى هيچ پشتگيرييەكى ئەوتۆ بو چاكسازييە ئابووريى و داراييەكانى لەنێو ئەنجومەندا بەدەستبێنێت. هەلومەرجەكە بەشێوەيەك بوو كاتێك لە١٢مارتى ١٩٧١دا، سوپا سـالارى تـورك بيرخەرەوەيـەكى دايەدەسـت سـەرەك وەزيـران كـە ئـەڵتيماتيومێكى هێـزە چەكدارەكان بوو بۆ حكومەت و تێيدا هـاتبوو كـە پێويـستە حكومـەتێكى بەهێز پێكبهێنرێت بۆ ئەوەى جڵەوى ئەو ئەنارشيست و بىێ سەروبەرييە بگرێت و بە گيانێكى كەماليستانەوە ڕيفۆرمەكانى بەرەوپێش بەرێت. خۆئەگەر ئەم داوايە جێبەجێ نەكرێت ئەوا سوپا ناچارە بە ئـەركى دەسـتووريى خـۆى هەسـتێت و خـۆى دەسـەلاّت بگرێتـە دەسـت. هـەرزوو دەنگۆيـەكى ئـەوتۆ كەوتەوتـەوە كەفەرمانـدەى بـالاّى سـوپا هـەولّى كودەتـاى ئەفسەرە لاوەكـانى پوچـەلّ كردۆتـەوە كـە خوازيـاربوون هـەمان ئـەزمونى مـايۆى ١٩٦٠ دووبـارە بكەنـەوە. ئەو دەنگۆيـە

باشتر جەختی لەسەرکرایەوە پاش ئەوەی هەرزوو ژمارەیەك ئەفسەر لەسوپا خانەنشینکران .بەلاّم پلانێکی لەمجۆرە هەرگیزبە تەواووی بەبەڵگەوە نەخرایە ڕوو.

کاردانەوەی دەستبەجێی سیاسەتکاران بۆ ئەلتیماتیومەکە نەرێیی بوو، دەمیرئەل یەکسەر دەستی لەکارکێشایەوە، هەروەها ئینۆنو بەتوندی ڕەخنەی لەدەستێوەردانی سوپا لەکاری سیاسەتدا گرت. بەلاّم هەردوو سەرۆکی پارتەکە زۆری نەخایاند هەڵویستێکی نەرمتریان لەخۆیان پێشاندا. دەمیرئەل پارتەکەی ئاگادار کردەوە کە هێمن بن و هەڵویستێکی چاوەڕوانی وتەماشاکردن بگرنەبەر، لەکاتێکدا ئینۆنو لایەنگری خۆی ڕاگەیاند بۆ ئەوەی حکومەتێکی نوێ لەلایەن ژەنێڕاڵەکانەوە دابنرێت، پاشتر ئاشکرابوو کە حکومەتێك بەسەرۆکایەتی "نیهادئەریم"دامەزرێنرا، ئەوەی کە ئەندامێکی باڵی ڕاستی پ.ك.گ و ئەوەی بۆماوەی سالأنێك کەسێکی زۆر نزیکی ئینۆنو بوو. ئەو لایەنگرییەی ئینۆنو لە ئەریم هێندە ئەجەویدی پەستکرد کەوازی لەپۆستی سکرتێری گشتیی پارتەکە هێنا.

هێندێك لە چەپەکان سەرەتا بە ئەلتیماتیومەکە خۆشحاڵبوون، وایان لێکدەدایەوە کە بەهەمان شێوەی کودەتاکەی ساڵی ١٩٦٠دژی باڵی ڕاستی حکومەتە. بەلاّم ئەمە هەرزوو دەرکەوت کە هەڵەیەکی مەترسییدار بوو. بەڵکو کودەتاکە لەلایەن فەرماندە بالأکانەوە ئەنجامدرابوو نەك لەلایەن گروپی ئەفسەرە ڕادیکاڵەکانەوە، ئەو فەرماندە بالأیانەی کە مەترسیی کۆمۆنیزم خەوی لەچاویان تۆراندبوو.

ئەریم کابینەی خۆی پێکهێنا کە بەشێوەیەکی مەزن لەو تەکنۆکراتانە پێکهاتبوو کە لەدەرەوەی دەزگا سیاسییەکاندا بوون. ئەو ڕایگەیاند کەحکومەتەکەی هەوڵی گێڕانەوەی ئارامیی و یاسا دەدات و هەڵدەستێ بەکۆمەڵێك چاکسازیی لەبواری کۆمەلأیەتیی و ئابورییدا کە پێشتر دەبوایە کرابان. "ئەتیلا قەرەئوسمان گلو"، کە ئابوورییناسێکی ناسراوی پێشکەوتوو بوو کاری بۆ بانکی جیهانی دەکرد، پڕۆژەی بەرنامەی چاکسازیی داڕشت، ئەو پرۆگرامەی چەند بەشێکی لە پرۆگرامی چاکسازیی زەوی وزار، باجی زەوی، خۆماڵییکردنی پیشەسازیی کانزاکان وهەروەها هەنگاونان بۆ پاراستنی پیشەسازیی تورکی بە دواکردنی ئەوەی کە حکومەت لانی کەم ٥١ لەسەدی ڕیسکی پڕۆژەکان بگرێتە ئەستۆ. ئەم بەرنامە چاکسازییە لەلایەن ئەوانەی بەرژەوەندیی تایبەتیان لە بزنس و هەروەها لەکشتوکاڵدا هەبوو بەتوندیی بەرهەڵستیی کرا. تەنیا مەزنترین و سەرسەخترین پیشەسازیکاری وەك "واهیب قۆچ و نەجات ئەجزاچی" باش لایەنگریی ڕیفۆرمە پێشنیارکراوەکانیان کرد، ئەوانەی

بەپێویستیان دەزانی کە تورکیا لە ئایندەیەکی چاوەڕوانکراودا ببێتە بەشێك لە وڵاتانی پیشەسازیی.

ئەریم بەو پشتگیرییە ئاشکرایەی کە لەلایەن سوپاوە لێیدەکرا، وێڕای بەرگریی ڕاستڕەوەکان توانی بەرنامەکەی خۆی بەرێتەپێش، بەڵام بایەخی سوپا لەلایەکی دیکەبوو. لەئەپرڵدا پەلامارە تیرۆرستییەکان سەرلەنوێ دەستیانپێکردەوە، هەروەها لە ٢٧ ئەپرڵدا ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی یاسای سەربازیی لە ١١هەرێم ڕاگەیاند، لەوانە تێکڕای شارە گەورەکان. ڕۆژی دواتر:ئەویاسایە دەبوو هەردوو مانگ جارێك نوێ بکرایەتەوە لەماوەی ٢ساڵی داهاتوودا. لەسایەی یاسای سەربازییدا گەمارۆی هەموو ئەوانە دران کە گومانی تیرۆرستییان لێدەکرێت . ئەوە بۆخۆی دەگونجێت پاساوێکی هەبێت، بەڵام سوپا کە لەسایەی حکومەتەکەی ئەریم دا دەستی واڵابوو، هەلومەرجەکەی بەکارهێنا بۆ پێکهێنانی تۆڕێکی ڕاوکردن دژی هەرتاکێکی چەپگەرا یاخود بۆچوونێکی ئازادییخوازانەی پێشکەوتووانەی هەبوایە. سەرکوتکردن و ڕاوەدونانی چەپەکان زۆر توندبوو پاش ئەوەی ئەندامانی بەرەی پارتی ئازادییخوازی گەلی تورك لە٢٢مایۆ(عەفدیم ئەلروم)ی کۆنسوڵی ئیسرائیلیان لەئەستەمبوڵ فڕاندو کوشتیان. نزیکەی ٥٠٠٠کەس قۆڵبەستکران کەلەنێویاندا ژمارەیەکی زۆر ڕۆشنبیران هەبوون(نووسەر، ڕۆژنامەنووس، هەروەها پرۆفیسۆرو مامۆستایانی زانکۆ) هەمووئەندامانی پارتی کرێکاری تورکیاو زۆربەی ئەندامانی یە کێتییە پیشەییەکان. هەواڵیکی زۆر سەبارەت بە ئەشکەنجەدان هەبوو، چ لەزیندانەکان یاخود وەك دەڵێن لە(تاقیگەکانی)دەزگای میتدا.

هەروەها پێدەچێت سەرکوتکردنی چەپەکان لەلایەن(دژەگەریلاکان)ەوە کەرێکخراوی ژێرزەمینیی بوون لەمەدەنییە ڕاستڕەوەکان پێکدەهاتن و لەلایەن سوپاوە پارەو چەکیان دەدرایە.ئەوەی لەساڵی ١٩٥٩دا بەیارمەتیی ئەمریکییەکان دامەزرێنران وەك ڕێکخستنی بەرگرییکارانە لەکاتی دەسەڵاتسەپێنی کۆمۆنیزمەکاندا. ئەوەی کەپاش ٢٠ساڵ دواتر کاتێك ئەجەویدی سەرەك وەزیران بوو لەلای زۆرینەی خەڵك ناسران.(لە ساڵی ١٩٨٠کاندا،بوونی ئۆپەراسیۆنی هاوشێوە لەوڵاتانی هاوشێوە لە وڵاتانی ناتۆدا،بۆنمونە (گلادیۆ)لە ئیتاڵیا،ناوبانگیکی زۆری پەیداکرد).[16]

[16] Mehmet Ali Birand (1987) *The generals coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980*, London: Brassey's Defence Publishers, 42–4.

پـارتی کرێکـاران لـه٢٠ی ژوئیـەدا داخـرا. کاتێـك لـەکۆنگرەی چوارەمیداپێـشنیازێك گیرایەبـەر کـەدەربڕینی پـشتگیری بـوو بـۆ "خواسـتە دیموکراتـەکانی کوردسـتان ". پـارتی سیستمی نەتەوەیی نەجمەدین ئاربەکان لەمایۆدا هەمان چارەنوسی بەسەرهات، داخستنی پ.س.ن وەك بەڵگەیـەك بـۆ ڕەوایـی هەڵمـەتی دژبـەتیرۆر، خرایـە بەرچـاو، بـەلأم لەراسـتییدا ئاربـەکان خـۆی نەهێنرایـە بـەردەم دادگـاو هـەروەها ڕێگـەی درایـە کـە لەئۆکتۆبـەری ١٩٧٢دا چـالاکییە سیاسـییەکانی دەسـتپێبکاتەوە کاتێـك چـالاکییە سیاسـییەکانی پ.س.ن لـەژێر نـاوێکی نـوێ "میللـی سـەلامەت پارتـەس/پـارتی ڕزگـاریی نەتـەوەیی"دەسـتپێکردەوە تیرۆریزمـی ڕاسـتڕەوەکان و پـارتی کـاری نەتەوەیی،لەسایەی ئەوانـەی دەیـان پاراسـتن، بـێ لێپرسینەوە ڕێگەی بۆ والاّ کرا.

لەهەمان کاتدا، حکومەتەکـەی ئـەریم زۆر کـەم لـە بەرنامـە چاکسازییەکەی خۆیدا چووبووە پـێش. کاتێـك ئـەریم ئامـادەیی خـۆی پێـشاندا تـا لەگـەڵ کۆنـەپارێزەکانی ئەنجومەنـدا ڕێکبکـەوێت وشـوێن بـۆ ژمارەیـەك لـە وەزیـرە کۆنـەکانی دەمیرئـەل لەکابینەکەیـدا بکاتـەوە، ١١تـەکنۆکراتی ڕیفۆرمیستی کابینەکەی دەستیان لەکارکێشایەوە، بـەوەش سیاسـەتکارانی ڕاسـتڕەو شـوینی ئـەوانیان گرتـەوە. هەرچـەندە کابینەکـەی ئـەریم ژمارەیـەك پێشنیازی بـۆ هـەموارکردنی دەسـتوور پێشکەش کـرد کـە ئامـانجی بـۆ کەمکردنـەوەی ئازادییـەکان بـوو، ئـەوەی کـە ئەنجومـەن بەپـشتگیریی ڕاسـتڕەوەکان پەسـەندی کـرد. بەگـشتیی ٤٤ بەنـدی دەستووریی گۆڕانی بەسەرداهات. زەمینـەی ئەوە خۆش بوو کە لەڕێگـەی یاساوە ئازادییە مەدەنییـەکان سنوردار بکرێن کە لەخاڵی ١١ی دەستووردا ئاماژەی پێدرابوو، سـەربەخۆیی دەزگـای ڕادیـۆو تەلـەفزیۆن و زانکۆکـان کۆتـایی پێهێنـرا. ئـازادیی ڕۆژنامەگـەریی سنووردارکرا، هـەروەها توانـای دادگـای دەسـتووریش سـنووردارکرا. بەپێچەوانەوە، توانـای دەسـەڵاتی ئەنجومـەنی ئاسایـشی نەتـەوەیی بەشـێوەیەك زیـادکرا کەپێـشکەشکردنی ئامۆژگـاریی بـۆ کابینـەی حکومـەت گرتـەوە. ئـەو ئامۆژگاریانـەی کەلەهەنـدێ هەلومەرجـدا پێویـستبوو لەبەرچـاوبگیرێت. وێـڕای ئـەوەی (دەوڵـەت گوڤیـەتلیك مەحکەمـەس/ دادگـای ئاسایشی دەوڵەتیی) دامەزرێنرا، ئەوەی کەزیاتر لە٣٠٠٠کەسی دادگایی کرد پێش ئـەوەی ساڵی ١٩٧٦هەڵوەشێنرێتەوە.[17]

---

[17] پاش کودەتاکەی ساڵی ١٩٨٠ دادگای ئاسایشی دەوڵەت دامەزرێنراو بەدرێژایی ساڵانی ١٩٩٠کان ڕۆڵێکی سەرکوتکەرانەی لە جوڵانەوەی کوردیی و ئیسلامییەکاندا بینیوە.

هێندێك لەو گۆڕانكارییانە لەلایەن ئەوانەوە ئەنجامدران كەپاش ئەریم هاتن ئەو خۆی لە ئەپرلی ١٩٧٢دا دەستی لەكاركێشایەوە. كاتێك كە ئەنجومەن ڕەتیكردەوە بەپێی بڕیارێك كە فەرمانڕەوایەتیی بكات، ئەو داوایەی كەخۆی و(سۆنای)سەرۆك كۆمار داوایان كردبوو. ئەو لەلایەن "فەرید میلەن "شوێنی گیرایەوە، ئەو سەركردەیەی پارتی متمانە كە فرە زیاتر لە ئەریم هاوپەیمانیەتیی لەگەڵ دەمیرئەل و پ.ع كرد. تەنیا پارتێك پشتگیریی لە سیاسەتەكانی ئەریم وهەروەها میلەن نەكرد. ئەویش پ.ك.گ بوو. لەنێو پ.ك.گ دا، هەڵوێستی بنەماكانی ئەجەوید بەوە پاداشتكرا كەپاش ئەوەی ئینۆنو لەسەرۆكایەتیی ئەوپارتە لێخراو ئەجەوید لەشوێنی ئەو لەكۆنفرانسێكی پڕهەرای پارتەكەدا لەمایۆی ١٩٧٢دا دانرا، ئینۆنو لەنۆڤەمبەردا دەستی لەو پارتە كێشایەوە كەپێش نزیكەی ٥٠ساڵ خۆی دەستی لەدامەزراندنیدا هەبوو.

هۆكاری ئەوەی كە سیاسەتكاران بەگشتیی و دەمیرئەل بەتایبەتیی بەهێواشی بەلاَم بەدڵنیاییەوە دەسەلاَتی خۆیان بەسەر كابینەی وەزاریی ودەركردنی بڕیارەكانیدا لەماوەی ١٩٧١بۆ١٩٧٣گیڕایەوە خۆی لەو ڕاراییەدا بینیەوە كە ڕووبەڕووی سوپا ببووەوە. سوپا بۆخۆی نەیدەویست دەسە لاَت بگرێتەدەست، ئەوەی لەبەرچاو بوو كەچۆن كارێكی لەو چەشنە زیانی بە یۆنان گەیاندووە پاش ئەوەی لەساڵی ١٩٦٧دا ئەنجومەنێكی سەربازیی دەسەلاَتی گرتەدەست. لەلایەكی دیكەوە ئەوان دەیانتوانی بەتوندیی لەڕێگەی ئاراستەكردنی بیرخەرەوە ئۆڵتیماتیومەكەوە دەست لە كێشە ڕۆژانەكانی حكومەت وەردەن و سیاسەتكاران بێننەوە سەرخەت بێئەوەی متمانەیان لەدەست بدەن. هەربۆیە مۆڵەتدان بەسیاسەتكاران هێدی هێدی زیاتر دەبوو.

پارتە سیاسییەكان لەهەڵبژاردنە سەرۆكایەتییەكەی ساڵی ١٩٧٣دا دانەچیرەی خۆیان پێشاندا. قۆناغی فەرمانڕەوایەتیی سەرۆك سۆنای كەلەساڵی ١٩٦٦دا شوێنی گۆرسێلی گرتەوە(بەهۆی نەخۆشی ئەوەی دواییان). لەساڵی ١٩٧٣دا كۆتاییهات، سوپا بۆ ئەو مەبەستە كاندیدی خۆیان پێشكەشكرد كە (فاروق گورلەر)ی سوپا سالاربوو.تاشوێنی سۆنای بگرێتەوە.بەهەرحاڵ پارتەكان لەسەر ئەوە ڕێكەوتن كە بۆئەوەی نەبێتە خویەكی باو كەهەردوای سەرۆكێك یەكسەر سوپاسالار دابنرێت (هەروەك ئەوەی بۆسەرۆك سۆنای لوا). هەربۆیە گورلەر لە بوونە سەرۆك شكستیخوارد وگەڕان بەدوای ئەلتەرناتیڤێك كارێكی سەخت بوو. پاش ١٥هەڵبژاردن پارتە سەرەكییەكان لەسەر كاندیدێك كۆك بوون كە عەمیدێكی خانەنشین و سیناتۆرێك بووكەناوی "فەخری قورتورك"بوو، ئەویش لەلایەن

خۆیـەوە ئابووریناسێکی بـۆ سـەرۆکایەتی حکومـەتێك بۆقۆنـاغی گواسـتنەوە دیـاریکرد کـە "نەچـم تـالو"بـوو. بـۆ ئـەوەی ڕێبـەریی وڵات بکـات بـەرەو یەکـەمین هەڵبـژاردنی ئـازاد پـاش کودەتاکەی ١٢ی مارت، کە ئەوەکەی ئۆکتۆبەری ١٩٧٣بوو.

هەڵبژاردنەکـە ئاکـامێکی سەرسـوڕهێنەری لێکەوتـەوە. پارتـە نوێبینەکـەی ئەجەویـد، واتـە پ.ك.گ ، بووە مەزنترین پارت، کە٣٣,٥. دەنگەکانی هێنا لەبەرامبەر٢٩,٥لە سەدا کە پ.ع ی دەمیرئـەل بەدەسـتیهێنا (واتـە ١٥ لەسـەدا دابـەزیبوو)هـیچ یـەك لەپارتـەکان زۆرینـەی ڕەهـای لەئەنجومەنـدا نـەبوو–ئەوحاڵەتـەی کەبەدرێـژایی دەیەکـە بـەردەوام بـوو–هەربۆیـە حکومەتـە هاوپەیمانییـەکان مەسـەلەیەکی حـەتمی بـوو–پـاش دانوسـانێکی سـەخت و درێژخایـەن لەیەنایـەری ١٩٧٤دا کابینـە دامـەزرا، لەسـەر بنـەمای هاوپەیمانییـەکی سەرسـوڕهێنەرە لـە نێوان پ.ك.گ کەی ئەجەوید و پ.ر.ن کەی ئەربەکان، ئەو هاوسـەرگیریە سیاسییەی کەچەند بنەمایـەکی هاوبەشـیان لەنێوانـدا بـوو، ئـەویش سـڵەمینەوەبوو لـە نفـوزی ئـەورووپیی و ئەمەریکیی و هەروەها بزنسە مەزنەکان بوو.

هاوپەیمانییەکە بۆماوەی چەند مانگێکی کەم لەدەسەڵاتدا بوو، لەکاتێکدا کێشەی قوبڕس تەقییـەوە، ئەجەویـد لەماوەیـەکی کەمـداو لەئـەنجامی چـۆنیەتی مامەڵـەی سـەرکەوتووانە لەهەمبـەر کێـشەکە وبـەداگیرکردنی قـوبرس بـووە پاڵـەوانێکی نەتەوەیی،بـەوەش ویـستی بەوجەماوەرییەی خۆی لەپێناو بەدەستهێنانی زۆرینەی ڕەهای دەنگەکان لەهەڵبژاردنە پێش وەختەکـە. لەبەرئـەوەش لـە ١٦ی سـێپتێمبەری ١٩٧٤دا دەسـتی لەکارکێـشایەوە. ئـەوەش هەڵەیەکی گەورەی لەچاوەڕوانی سەرۆك پارتەکانی دیکەدا هێنایە کایەوە. باش دەیـانزانی کـە ئەجەویـد دەیـەوێت هـەموویان هەڵپەسـێرێت، هەربۆیـە خوازیـاربوون زۆرتـرین ماوەیـان لەبەردەمدا بێت وخۆ لە هەڵبـژاردنی پێش وەخت بەدووربگرن. پاش ماوەیەك لەبەڕێکردنی کـات بـە رسـوایی پێکهێنـانی حکومـەتێکی کاربـەرێوەبردنی کـاتی بەسـەرۆکایەتی پرۆفیسۆر"سەعدی ئیرمەك"دواجار دەمیرئەل توانی هاوپەیمانییـەك لە پ.ع، پ.ر.ن ، پ.م.ن ، پ.ك.گ و هـەروەها ژمارەیـەك کەسـی هەڵگـەڕاوە لـە پ.د کـەخۆیان بـەناوی"میللەتـچی جەبهەس/بەرەی نەتەوەیی" بۆ ڕای گشتیی ڕاگەیاند.

دەمیرئەل تـەنیا ئەوکاتـە توانی هاوکاریی پارتـەکان بەدەسـتبێنێت کاتێك هەندێك پۆسـتی کابینەکـەی خـۆی وەك بـەرتیل پـێ بەخـشین و لـە ئاکامیـشدا بەبەشـداری تیمێکـی نـوێ کابینەیـەکی ٣٠ وەزیـری پێکبهێنێـت، ئـەو پارتانـەی لـە هاوپەیمانییەکـەدا بـوون بەتایبـەتی پ.ر.ن و هەروەها پ.م.ن بە باشیی دەیانزانی کە دەمیرئەل بەتـەواویی پشتی پـێ بەستوون،

نفوزە ناهاوسەنگەکەی خۆیان بەکارهێنا. ئەوانە پۆستی وەزیرەکانی خۆیان بەشێوەیەکی بێوێنە بۆقازانجی تایبەتی پارتەکانیان بەکارهێنا. هەروەها کارمەندانی حکومەتیان لەپۆستەکانیان لابرد و یاخود پۆستی نزمیان درایەو خەڵکانێکی وەفادار بەوپارتانە لەشوێنیان دانران. هاوپەیمانییەکە تاهەڵبژاردنی ساڵی ١٩٧٧خۆی ڕاگرت، ئەم هەڵبژاردنانە لەهەلومەرجێکی زێدەبونی توندوتیژبوونی قەیرانە ئابورییەکاندا بەڕێوەچوو، واپێدەچووکە بۆسیستمی دووپارتیی لەتورکیا بگەڕێنەوە. پ.ك.گ لە جەماوەرێتی بوڵەند ئەجەوید سوودی وەرگرت، ٤٤,٤ لە سەدی دەنگەکانی بەدەستهێنا. کەبەرزترین ئاستی بەشداریی بوو لەهەڵبژاردنێکی ئازاددا. هەروەها پ.ع بۆ ٣٦,٩ دەنگەکانی سەرکەوت. دووبارە لەمپەر لەبەردەم جوڵەی سیاسییدا هاتەپێش . هەوڵێکی ئەجەوید بۆ پێکهێنانی هاوپەیمانییەك لەنێوان پارتەکەی و سەربەخۆکان هەرزوو شکستی هێنا. هەربۆیە دەمیرئەل بەرەی هاوپەیمانیی نیشتیمانی دووەمی دامەزراند. کەدەسەڵاتی پ.ر.ن و پ.م.ن ی تێدا باڵادەستربوو بەبەراورد لەگەڵ یەکەمجاردا. ئەوبەرەیەی لە هەلومەرجێکی پڕکێشەو مەترسییدا تا دیسەمبەر بەردەوام بوو. ئەوکاتەی بەهۆی پاشەکشێی نوێنەرە پارلەمانییەکانی پ.ع بەرەو داڕمانی برد.

نوێنەرە پاشەکشەکردووەکان لە یەنایەری ١٩٧٨دا پاداشتکران کاتێك ئەجەوید کابینەکەی لە پ.ك.گ و سەربەخۆکان پێکهێنا. هەریەك لەوانە پۆستێکی وەزارەتی پێدرا. ئەو کابینەیەی ئەجەوید کەتاساڵی ١٩٧٩ بەردەوامبوو. بەڵام دەستکەوتێکی کەمی بەدەستهێنا. ئەوکابینەیە نەیتوانی بەئاشکرا جڵەوی توندوتیژییە پەرەگرتووەکان بگرێتەدەست. نیگەرانیی و بێهیوایی سوپا هەڵوێستی نەرمیی ئەجەویدیان لەهەمبەر تیرۆریزم و جیاخوازیی کوردان دەبینی، تادەهات زیادی دەکرد. بەڵگەی زۆر بەهێزیش هەبوو سەبارەت بەوەی کەسەرانی سوپا بڕیاریانداوە لەهاوینی ١٩٧٩ئامادەکاریی بۆ ئەنجامدانی کودەتایەك بکەن کەوەك شتێکی حەتمیی لێی دەڕوانرا.[18] ژیانی حکومەتەکەی ئەجەوید لەژێر ئەو پەلامارە توندوتیژەی ئۆپۆزسیۆندا بەتەواویی ئەستەم بوو. بەتایبەت دەمیرئەل حکومەتەکەی ئەجەویدی بەحکومەتێکی شەرعیی نەدەزانی و تەنانەت ئامادە نەبوو ئەجەوید بە سەرۆك وەزیر ناوببات. کاریگەریی دەوڵەت لەسۆنگەی هەوڵە پاکسازییەکانی کابینەکە لەنێو وەزیران و کارمەنداندا پەکی کەوتبوو، بەوەش بەرەی نەتەوەییان لەنێوخۆیاندا دەرپەڕاند. ئەجەوید نەیتوانی پشتگیریی لەنێو چەپەکاندا

[18] Mehmet Ali Birand, op. cit, 84 ff.

بەدەستبێنێت. پەیوەندییەکانی لەگەڵ چەپەکان ویەکێتییە پیشەییەکاندا بەهۆی ئەو شێوازە توندوتیژەی حکومەت کە یاساو ئارامیی پێ چەسپاندوە بەجدیی دژواربوو.

لەئۆکتۆبەری ١٩٧٩دا ، هەڵبژاردنەکان بۆ (سینات/ئەنجومەنی پیران) پشتگیریی پ.ك.گ ی تێدا کەمبووەوە. لەئەنجامدا، لە ئەنجومەن دژواریی و پاشەکشە هاتەئارا. ئەجەوید زۆرینەی دەنگەکانی لەدەستداو ناچاربوو دەست لەکاربکێشێتەوە، دەمیرئەل گەڕایەوە دەسەلات، بەلام بۆئەوەی فریای دروستکردنی حکومەت بکەوێت، کەلەلایەن پارتەکەی و سەربەخۆکاندا پشتگیریی کراو بەلام بێ پ.ر.ن و پ.م.ن.

حکومەتە هاوپەیمانەکانی ماوەی نێوان سالانی ١٩٧٣-١٩٨٠بێ جیاوازیی لاوازبوون. تاکە چارەسەر بۆ هێنانە کایەی حکومەتێکی زۆرینەی جێگیر بریتیبوو لەهاوپەیمانیی پ.ع و پ.ك.گ.کە مەحالێ بوو بێتەدی. سیستمی سیاسی هێواش هێواش بەرەو لاوازیی و ئیفلیجیی دەڕۆیشت چونکە پاش گێڕانەوەی دیموکراسیی لەساڵی ١٩٧٣دا. هەردوو پ.ع و پ.ك.گ نەیانتوانی هاوکاریی بکەن، ئەوەش نفوزێکی ناهاوسەنگی بەخشییە گروپە توندڕوە بچووکەکان. جەمسەرگەرایی پارتەمەزنەکان بەشێکی بۆ فاکتەری ئایدۆلۆژیی دەگەڕایەوە(ئەمێستا پارتەکان زیاتر ئایدۆلۆژیزەبوون بە بەراورد لەگەڵ پ.د و پ.ك.گ لەسالانی پەنجاکاندا)، بەشەکەی دیکەش بۆ ململانێ و کێبڕکێی کەسێتیی لەنێوان ڕێبەرانی ئەو پارتانەدا دەگەڕایەوە. هەروەها هەریەك لەو پارتانە وایدەبینی کەتەنیاچەك دوور لەبەدەستهینانی زۆرینەی ڕەها وەستاوەوهاوپەیمانیەتی لەهەڵبژاردنەکانی داهاتودا دەبێتەهۆی لەدەستچوونی دەرفەتەکانی بەردەمی. ئەم ئیفلیجبوونەی سیستەمە سیاسییەکە وەختێك بە ئاشکرا دەرکەوت کاتێك پارلەمان بەتەواویی لە هەڵبژاردنی کەسێك کەجێگای سەرۆك قورتورك بگرێتەوە، دۆش دامابوو. ئەو سەرۆکەی کە لەساڵی١٩٨٠دا ماوەی سەرۆکایەتیی تەواوببوو. تەنانەت پاش ١٠٠خولی دەنگدان. ئەمەش ئەو ڕاستییەی سەلماند کەحکومەتێك بتوانێت هەنگاوی کاریگەر بنێت بۆ بەگژاچوونەوەی دوو کێشەی سەرەکیی کەلەسالانی ١٩٧٠کانەوە ڕووبەڕوی تورکیا ببووەوە ئەویش توندوتیژیی سیاسیی و قەیرانی ئابووریی.

توندوتیژیی سیاسیی

لە ماوەی کۆتایی ساڵی ١٩٧٠ کاندا توندوتیژیی سیاسیی ببووە کێشەیەکی ڕاستیینە. ژمارەیەك لە گروپە لاوە توندڕەوەکانی چەپگەرا لەلایەك و هەروەها گورگە بۆرەکان و

دەمارگیرە نەتەوە پەرستەکانی ڕاستڕەوەکانیش لەلایەکی دیەوە بۆ دەسەلاْت گرتنەدەستی شەقام و زانکۆکان لە ململانیٚ و کێشمەکێشدابوون. ئەوان لە ڕاکێشان و بەخۆوە گرێدانی ئەو لاوو گەنجانەدا کێشەیەکیان نەبوو کە کارو پیشەیەکی دیارییکراویان نەبوو، ئەویش بەهۆی ئەو قەیرانە ئابوورییەی کە لە ۱۹۷۰کانـدا لە تورکیاداهەبوو، هەروەها بۆ ئەو سیستەمەی کە خوێندنی بالأی تەنیا بۆ ۲۰٪ی ئەو ۲۰۰هەزار خوێندکارانەدا دابینکردبوو کە سالأنە لە خوێندنگا بالأکان دەرەچوون.

ململانێی نێوان ڕاست و چەپ یەکسان و هاوسەنگ نەبوو. لە ماوەی حکومەتەکەی بەرەی نەتـەوەیی سـالأنی ۱۹۷٤-۱۹۷۷دا، پـۆلیس و هێزەکـانی ئاسـایش بوونـە پـارێزەرێکی ئاشکرای پارتی کاری نەتەوەییەکەی تورکیش. تەنانەت لە سایەی حکومەتەکەی ئەجەویدا لـە ۱۹۷۸-۱۹۷۹، ئـەو هێزانـە فاشـستی ئـەوتۆیان تێـدا ڕژابـوو کـە گورگـە بۆرەکانیـان دەپاراست و دالْدەیان دەدان، گروپە پەرتەوازەکانی چەپ ئەو پاراستنەیان لە سایەی هیچ لایەنێکدا بۆ نەهاتەدی. ئەجەوید کە سەرۆکی پارتێکی (چەپی ناوەند)بوو، نەیتوانی ئەو کارە بکات. ئەو سیاسەتی چەپەکان و شێوازی کارکردنیانی ڕەتدەکردەوە، بەلأم ئەوەش پەسـەند نـەبوو کـە پ.ك.گ بـە ئاشـکرا بـە هانـدانی ئەنجامـدانی توندوتیـژیی سیاسـیی تۆمەتباربکرێت.

ژمارەی قوربانیانی توندوتیژییە سیاسییەکان به خێرایی بەرزدەبووەوە، لە نزیکەی ۲۳۰ لەسالْی ۱۹۷۷(۳۹ یان بەدەستی چەکدارێکی نەناسراو کوژران لە ۱ی مایۆدا لە گەڕەکی ئەشـیع لـە ئەسـتەمبولْ ڕووی چـەکەکەی ئاراسـتەی خۆپیـشاندەرانکرد). بـەرەو ۱۲۰۰و هـەروەها ۱۵۰۰ لـە دووسالْی دواتـردا. ئەوەی کە وایکردبوو لە توندوتیـژیی سیاسیی بەو شێوەیە کەمبووەوە لە تورکیا پەرەبگرێت بریتیبوو لە کەلتووری سونەتییە شاراوەیەی کە لەسەر بنەمای شانازییو شەرمەزارییو هەروەها ناکۆکیی لە نێوان بنەمالْەیەك یان خێلْیك و دەرەوەیدا، هەروەها تۆلْەسەندنەوەو خوێن ڕۆلْیکی بەرچاوی هەبوو. ململانیٚ وکێشمەکێشە سـونەتیەکیان ڕەهەنـدێکی سیاسـییان وەرگرتبـوو. بـەدناوترین پـرس ئـەوە بـوو کـە لەدیسەمبەری ۱۹۷۸ دا لـە(قەهرەمان مـەرەش) ڕوویـدوا.کاتێك لەلایـەن گورگـە بورەکانـەوە کۆمەلْکوژیەك بۆ عەلەوییەکان (تورکی شیعەن کەبەگشتیی پشتگیریی چەپگەرایانیان دەکرد) ڕێکخـراو ۱۰۰ کـوژراوی زیـاتری لێکەوتـەوە. تەنانـەت وێـرای ئـەوەی ئەجەویـد دژی دەسـتێوەردانی سـوپا بـوو لـە سـایەی هـەر هەلومەرجێکـدا، بـەلأم چـارەی نـەبوو جگـە لـە ڕاگەیاندنی یاسای سەربازیی لە ۱۳ هەرێم (دواتر بۆ ۲۰ هەرێم زێدەکرا) بەلأم ئەجەوید زۆر

چاکی کرد کە جڵەوی دەسەڵاتی سەربازیی گرت و هەنگاوەکانی یاسای سەربازیی بە شێوەیەکی ناوازە تێکەڵ بە مافەکانی مرۆڤ کردوو لەکاتی بەرپابووندا لە بەرچاوی گرت.

نمونەیەکی دیکەی دابەشبوونی سونەتیی کە پەیوەستبوو بە ڕاست و چەپەکانەوە بریتیبوو لە دامەزراندنی پارتی کرێکارانی کوردیی کە پارتێکی مارکسیی بوو(PKK) هەر لەسەرەتاوە لە ناو کورددا بە پ.ك.ك ناودەبرێ) لەلایەن خوێندکارێکی زانکۆی ئەنکەرەوە کە عەبدوڵا ئۆجەلانە لە ساڵی ١٩٧٨دا. ئامانجی ئەم پارتە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردیی سۆشیالیستیی بوو لە باشووری ڕۆژهەڵاتی وڵاتدا.

لە ماوەی ساڵانی ١٩٧٩-١٩٨٠دا، تایبەتمەندیی توندوتیژیی بەشێوەیەك گۆڕا کە باڵی چەپ و باڵی ڕاست بە تەواوی کەوتبوونە گیانی یەکتری و لە یەکتریان دەکوشت، نەك هەر ئەوە بەڵکو کەوتبوونە کوشتنی کەسایەتیە مەدەنییەکان. لە مایۆی ١٩٨٠دا، نوێنەری پارلەمان و سەرۆکی پ.م.ن کوژرا، پاش ئەوە نیهاد ئەریم ی سەرەك وەزیری پێشوو کەمال تورکلەری بەدواداهات، ئینجا سەرۆکی پێشووی دیس ك (کۆنفیدراسیۆنی شۆڕشگێڕی یەکێتییە پیشەییەکان)، وێڕای ڕاگەیاندنی یاسای سەربازیی، سوپا پێی وابوو کە دەستی بەتەواوی کراوەنیە لە ڕووبەڕووبونەوەی کێشەکاندا.

واپێدەچوو دەسەڵاتداران نەتوانن ئارامیی و ئاسایش بچەسپێنن. تەواوی گەڕەکەکان بەتایبەت لە شارۆکەکاندا، هەریەکەو کەوتبووە بندەستی گروپێکی تایبەت و کێبڕکێکەر لەو ناوچانە (هەرێمی ئازادیان) دامەزراندبوو. بەناوبانگترین نموونەش شارە بچوکەکەی دەریای ڕەش بوو کە(فاستا)یە، ئەو شارۆچکەیەی کە سەرۆك شارەوانییە چەپگەراکەی و لایەنگرانی بەشێوەیەکی فەرمیی پولیان بە دەسەڵاتی حکومەتەوە نابوو، کۆمارێکی شورایی سەربەخۆیان ڕاگەیاندبوو. لە کۆتایدا ئەم ئەزمونە ناوازە کاتێك کۆتاییهات کە سوپا ڕەوانەی ئەو شارۆکەیە کراو دەستی بە سەرداگرت.[١٩]

وێڕای ئەوەی توندوتیژیی سیاسیی تەنیا هۆکارێکی یاخود گرنگترین هۆکاری ئیفلیج بوونی سیستمی سیاسیی دووەمین کۆمارەکەی تورکیا و هەروەها دەست تێوەردانەوەی سوپا نیە. ئەم پەرەسەندنە دەبێت دژ بەو هەلومەرجە ئابوورییە قەیرانایییە تەماشابکرێت. کە بە قووڵیی کاریگەریی لە ناجێگیریی و شڵەژانی کۆمەڵگادا هەبوو، بۆتێگەیشتنی ئەمەش پێوستە ئاورێك لە هەلومەرجی ئابووریی پەرەسەندنە کۆمەڵایەتیەکانی ساڵانی ١٩٦٠ و١٩٧٠کان بدەینەوە .

---

[19] Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy*, Beverley: Eothen, 20.

ئابووریی: پلان و ئەلتەرناتیڤی بایەخدار

هەردوو لە ک.ی.ن و پ.ک.گ ئۆباڵی ناجێگیرییە ئابوورییەکانیان لە کۆتایی ۱۹٥۰کاندا، خستە ئەستۆی بێ پلانی پ.د هەردووکیان نزیک بوونەوەی سروشتیان لەگەڵ بیرۆکەی پلانداناندا هەبوو. کۆمارییەکان میراتی دەوڵەتیبوونیان هەبوو، پلاندانان بۆ ئەفسەرانیش کە زۆربەیان دەستەی بەڕێوبەرایەتی سوپابوون، واتەی شێوازێکی ژیانی دەگەیاند، بایەخی زیاتر بە پلاندانانی ئابووریی لەلایەن ژمارەیەك بۆرجوای سەرمایەداری پیشەسازیی مۆدێرن پشتگیریی لێوەدەکرا، ئەوانەی نوێنەرایەتیی سیاسییان(پارتی ئازادیی بوو) کە ساڵی ۱۹٥٥ لە پ.د جیابووەوە. ئەم گروپە هێشتا لە سەرەتای ۱۹٦۰ەکاندا بوو زۆر لاوازبوو تا سیاسەتەکانی تایبەت بە خۆی بسەپێنێت. بەڵام بیروبڕوای پەرەسەندنگەرای بیرۆکراتەکان (بە پێشینەیی پ.ک.گ یانەوە) هەروەها سوپا پشتگیریی خۆی پێبەخشی.

ئارەزووی پلاندانان و پەرەسەندنی هەماهەنگیی هەر لەسەرەتاوە خۆی بەرجەستەکرد، ئەویش لە خاڵی ۱۲۹ی دەستووردا و دواتر لە یاسای ژمارە ۹۱ی سێپتەمبەری ۱۹٦۰ کە لەلایەن "دەوڵەت پلانلەمە تەشکیلات/ ڕێکخراوی پلانی دەوڵەتیی"یە دەرچوو، ئەوەی دەسەڵاتێکی بەرفراوانی لە بواری پلاندانانی ئابووریی، کۆمەڵایەتی و کەلتوورییدا پێدەبەخشی ر.پ.د لە ڕاوێژکاری بێگانە دەستیکرد بە فۆرمەڵەکردنی پلانێکی پەرەسەندووی ٥ ساڵی. هەرچەندە هەر لەسەرەتاوە ڕێژەیەکی زۆر ناکۆکی و نارەزایەتیی هەبوو سەبارەت بە ڕۆڵ و پێگەی ر. پ.د. (پ.ک.گ) دیدی دەوڵەتیبوونی لەبەرچاوگرت و وای دەبینی کە دەبێت گشت بوارەکانی پابەندی سیاسەتەکانی ر.پ.د بن. بەڵام پارتەکانی دیکە ئەمەیان بۆ قوت نەدەچوو، هەروەها ئینۆنو ژمارەیەك سازشی سەبارەت بە توانایی ر.پ.د کرد.

لەسایەی حکومەتی پ.ع دا لە پاش ساڵی ۱۹٦٥دا ، دەسەڵاتی ر.پ.د هێشتا زیاتر لغاوکرا. دووەمین پلانی ٥ساڵە، کە لە ساڵی ۱۹٦۸دا کە دەستی بە جێبەجێکردن کرد، پابەندبوونی بە کەرتی دەوڵەتییەوە ڕاگەیاند. بەڵام تەنیا کاری بۆ پرۆسەکانی کەرتی تایبەتیی دەکرد. لە کاتێکدا پ.ک.گ لە دیدی دەوڵەتیبوونەکەیەوە، ڕۆڵی دەوڵەتی وەك ئاڕاستەکەر دەبینی، پ.ع وەك هەڵگرێکی دابی پ.د، دەوڵەتی بەوابەستەی کایەی تایبەت بە وەبەرهێنان تایبەت سەیردەکرد.

سیاسـەتی پەرەپێـدانی ئـابوریی لـە سـایەی حکومەتـەکانی دووەمـین کۆمـاردا نزیکـەی تـا کۆتـایی سـەردەمەکە، ئامـانجی پـشتی بـە هـاوردەکردن دەبەسـت بەمەسـتی برەوپێـدانی پیـشەسازیی. تورکیا هێشتا هـەر پشتی بە هاوردەکردن دەبەست بۆ دابینکردنـی نزیکـەی سەرجەم کالاَ پیشەسازییەکانی جگە لە کەلوپەلە خۆراکییـە دروسـتکراوەکان نـەبیّ، هـەروەها چنین، ئاسـن و پـۆلاَ، هـەموو کـالاَ بـەکاربراوەکانی دیکـە لـە دەرەوە هـاوردەکران. لـە لایـەکی دیکەوە زێدەبوونی سامانی دانیشوان لـە مـاوەی ١٩٥٠کانـدا، داواکاریـەکی زۆری خستبووە سەر بەدەسهێنانی کەلوپەلە بەکاربراوەکان. بەئاگابوونەوەی مەزنی دانیشتووان سـەبارەت بـە شێوازی ژیانی جیهانی دەرەوەی ئەورووپا (بە تایبەتیی ئەمریکا) وایکرد هەبوونی کەرەسـتەو ئامرازەکانی وەك ئۆتۆمبیل و بەفرگرو گسکی کارەبایی برەو پەیدا بکەن.

حکومەتە یەك بەدوا یەکەکان جگە لـە هانـدانی ڕاسـتەوخۆی وەبـەرهێنانی وەك دانـی قـەرزو کەمکردنـەوەی بـاج، بـە سـیّ ڕێگـا هـانی پەرەپێـدانی پیـشەسازیی نێوخـۆیی خانـەگیی دا، لەڕێگـەی بەرتەسـککردنەوەی هـاوردەکردنی گـشتگیرو دانـانی گـومرگی زۆر لـە سـەر کـالاَ ئـەورووپیی و ئەمریکییـەکان و لـە ڕێگـەی دەستبەسـەراگرتنی گۆڕینـەوەی دراوەکانـەوە. بـەوەی کـە لیرەی تـورکیی بـە ئەنقەسـت تـا ڕادەیـەکی زۆر بـەرز بکرێتـەوەو ڕێگـە بـە کڕینـی دۆلارو مـارکی ئـەڵمانیی بـە حکومـەت بـدرێت بـۆ ئـەوەی کەلوپـەلی بێگانـە تـا ڕادەیـەك بـە شێوەیەکی هەرزان بکڕێت، هەروەها لە ڕێگەی کردنـەوەی بازاڕێکی نێوخـۆی گەشەسـەندوو، ئەو بازاڕەی کە پارەیەکی فرە باشیی دەدایە جووتیاران کە لـە نرخـە جیهانییەکـە بـەرزتربوو، هەروەها زەمینەی بۆ بەرزبوونەوەی کرێی کرێکارە کشتوکاڵییەکان خۆشکرد.

وەك بنـەما، پیـشەسازیی لـە شـوێنی هـاوردن شـێوازێکی هاوبەشـی گرتـەخۆ، بـەوەی کـە کۆمپانیە بیانییەکە بە تەکنیکی تایبەت، کە ٢٦٦ی پێدەوترا (هـەروەها چاوپۆشـی پێویـست و) زۆربەی جار بەشێك لە کەرەستە پێویستییەکانی دەگرتە ئەستۆ. هاوبەشـە تورکییەکـەش بەشێك لـە سـەرمایە، هێـزی کـار، سیـستمی دابەشـکردن و لانـی کـەمی گـرنگ کـە پەیوەندییـە کاریگەرەکانی لە ئەستۆدابوو. سوپا لـە ١٩٦٠-١٩٧٠کانـدا لـە ڕێگـەی (ئۆردو یاردیملاشـمە کورو/کۆمەڵەی یارمـەتی هاوبەشـی سـوپا)، (سـندوقی پێدانی ئەفسەرانی خانەنشین) ببـووە وەبەرهێنەرێکی سەرەکیی لە پیشەسازییە نویّ یەکاندا.

ئاراستەی ناوەکیی و سنووردارکردنی هاوردن ئەوەی پێشاندا کـە کێبڕکێیـەکی ڕاسـتیینە لـەنێوان کۆمپانیـا بیانییـەکان و هاوبەشـە تورکییەکانـدا نییـە. هـەروەها لـە نێـو وەبەرهێنـە تورکییەکانیشدا کێبڕکێیەکی کەم هـەبوو. نزیکـە لـە تـەواویی بەشـەکاندا کێبڕکێیـەکی بچووك

لەنێوان بەرهەم هێنەراندا پێکهات. هەردوو یان سێ کۆمپانیای کێبڕکێکەر هەریەکەو کارگەیەکی ترومبێلیان دادەمەزراند، یەك کۆمپانیای ئامرازی بەرهەمهێنان، یان یەك تۆڕی دابەشکردنی نوشابە، هەروەها بازاڕیان لەنێوان خۆیاندا دابەشکردبوو لە سایەی ئەم جۆر ڕێکخستنە سانایەدا، ئەو پیشەسازییانەی کە نەیانتوانی لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا کێبڕکێی کالاّ بیانییەکان بکەن، لە نێوخۆدا قازانجی باشیان دەستکەوت. پیشەسازییە نوێکان بە شێوەیەکی ناهاوسەنگ لەنێو هەرێمەکاندا بلاّوبووەوە، زۆربەی ئەو پیشەسازییانە لە ئەستەمبوڵ بوو لەگەڵ ئەو ناوچانەی کەدانیشتوان تیایدا بچوکتربوو وەك ئیزمیرو ئەدەنە .

لە ڕووی گەشەکردنی ئابوورییەوە ستراتیژی خستنەشوێنی هاوردەکان تا ماوەیەکی کەم زۆر سەرکەوتوو بوو، دوای ئەو سەرەتا سستەی بەدوای کودەتاکەی ساڵی ١٩٦٠دا هات و ئەو قۆناغە دژوارو ئاڵۆزە بەدوایدا هات، ئابووریی لە ساڵی ١٩٦٢دا بەرز بووەوەو هەروەها لەنێوان ساڵانی ١٩٦٣-١٩٧٦دا ڕێژەی ساڵانەی تێکڕای گەشەکردن ٦,٩٪بوو.

لەبواری پیشەسازییدا، ڕۆڵی وەبەرهێنان هێشتا گرنگی خۆی هەبوو، نزیکەی ٤٠٪ی تێکڕای بەرهەمی پیشەسازیی لەم کایەوە سەرچاوەی دەگرت. هەرچەندە ئەم لە شیاویی و کاریگەرییەوە دووربوو. وێڕای هەموو ئەوانە بڕیارەکانی کار لە کەرتی دەوڵەتییدا لە وانەش نرخ دانانی لەسەر بەرهەمەکان کاریگەری سیاسیی لەسەر مابووەوە، هەروەها لەگەڵ زیادبوونێکی زۆری دامەزرێنراوەکان (هێزی کار دوو هێندە زیادی کرد بۆ ٦٥٠هەزار کەس لە ١٩٦٠-١٩٧٠کاندا) بووەهۆی زیان و لەدەست چونێکی گران، تەنیا لە ساڵی ١٩٧٧دا گەشتە نۆ بلیۆن لیرەی تورکیی. هەروەها نەشیاویی کەرتی دەوڵەتیی لەو ڕاستییەدا دەرکەوت کە لە کاتێکدا لە نێوان نیوە تا دوو لەسەرسێی سەرمایەی جێگیری پرۆژەکان لەم کەرتەد ابوو. کەچی لەم ماوەیەدا بەشی ئەو لە تێکڕای بەهای زێدەکراودا لە نیوەوە بۆ سێ یەك دابەزیبوو.

ئاکامی ئەم سیاسەتی پەرەسەندنە بریتیبوو لەو پیشەسازییە نوێ یانەی کە بەرهەمهێنانی بەتوندیی پشتی بە هاوردەکردنی کەرەستەو کەلوپەلی بیانیی دەبەست. ئەوەش پێویستی بە دابینکردنی پێویستییە یەدەکەکانی بیانیی دەبەست. ئەوەش مانای ئەوەبوو کە دەست پێگەیاندنی ئەمانە (بەشێوەیەکی مەزن لە سایەی حکومەتدا) وەك قەرز و بڕەپارە ئامانجی سەرەکیی بوون نەك جۆری کەل و پەلە پیشەسازیی و بازرگانییەکان ئەوەش بەو ئاڕاستەیەداچوو کەداخۆ کارگەکان دەتوانن بمێننەوەو بەردەوام بن. ئەوەش لەماوەی ئەو دوو دەیەدا توانای خۆڕاگریی لە هاوسەنگیی و بازرگانیی و کورتهێنانی لە

هاوسەنگیی پێدانەکان پێشاندەدا. (مرۆ دەتوانێ ئەو ئابورییە بێنێتە پێش چاو کە توانای پیشەسازیی هەیە بەڵام ئاڕاستەی هەناردەکردنی نیە)، کە دابینکردنی دۆلار و مارکی ئەڵمانیی کردە کێشەیەکی سەرەکیی بۆ تورکیا. ئەوەی کە بەشێوەیەکی ڕێژەیی لەگەڵ بێگانەکاندا ڕووبەڕووی کردەوە، بەتایبەتی هاوکارییەکانی ئەمریکا کە لە ماوەی زیاتر لە ٢٠ساڵدا گەیشتە ٥،٦بلیۆن دۆلار. هەرچەندە، زێدەبوونی کۆچکردنێکی مەزنی کرێکارانی تورک بۆ ئەورووپا ئەو کورتهێنانەی داپۆشی، بەڵام لە ساڵی ١٩٧٢دا تێکڕای ئەو کورتهێنانە ١،٤٦٢ ملیۆن دۆلاربوو.[٢٠]

قەیرانی ئابووریی کۆتایی ١٩٧٠کان

پێشتر ئاماژەمان بەوەدا کە زیاتر نائارامییە کۆمەڵایەتییەکان و تەنانەت توندوتیژیی شەقامەکانیش، ئەو پەرەگرتنەی قەیرانە ئابوورییەکان بوو کە حکومەتی لە کۆتایی ١٩٧٠کان لەسەر ڕێچکەی خۆی لادا.

گرێدانی هاوسەنگیی کورتهێنانی هەمیشەیی پێدانەکان هەروەها ئەو پیشەسازییانەی کە پشتیان بە پشتگیریی بەشداریکردنی بێگانە دەبەست، هەروەها دابینکردنی یەدەگە بیانیەکان، ئابووریی تورکیای فرە لاوازکرد. قەیرانەکانی نەوتی ساڵی ١٩٧٣-١٩٧٤ نرخی نەوتی لە بازاڕی نێودەوڵتیدا بۆ چوار هێندە بەرزکردەوە. ئەوەش بۆ وڵاتێکی وەك تورکیا کە هەر لە١٩٥٠کانەوە وەك سەرچاوەیەکی وزە پشتی بە نەوت دەبەست، مانای زێدەبوونی خێرای ئەو دراوەبوو لە هاوردەکردندا خەرجدەکراو دەبوایە بەدۆلار بووایە.لە کۆتایی١٩٧٠کاندا پاش دووەمین لەرزە لە نرخی نەوتدا لە ساڵی ١٩٧٩-١٩٨٠ دا، دوو لەسەر سێی داهاتی دراوی تورکیا بۆ هاوردەکردنی نەوت خەرجکرا. لە هەمان کاتدا بازاڕی ساغکردنەوەی کەلوپەلی تورکیی لە ڕۆژئاوا لەسۆنگەی لاوازیی فرۆشکاریی بازاڕەکانی ئەورووپاو پڕبوونیەی بەتەواویی دابەزی. تورکیا بۆ ماوەیەکی کەم گەشەسەندنی ئابووریی بەهۆی ئەو بڕە دراوەی کە لە یەدەکی بانکی ناوەندی بیانیی دەریهێناو هەروەها بە سوودوەرگرتن لە کۆچی کرێکارانی تورك بۆ ئەڵمانیا بەردەوام بوو، بەڵام لەدوای ساڵی ١٩٧٤ ئەو گەشەسەندنە بەتوندیی دابەرزی هەرچەندە پاش ئەوەی هەلومەرجی کرێکاران لە

[20] Suzanne Paine (1974) *Exporting workers: the Turkish case*, London: Cambridge University Press

تورکیا دژواربوو، هەروەها متمانەیان بە هەلومەرجەکەی تورکیا نەما هەربۆیە زیاتر پارەکەیان لە ئەڵمانیە دەهێشتەوە.

حکومەتەکانی هاوپەیمانیی بەرەی نەتەوەیی ویستیان لە ڕێگەی وەرگرتنی قەرزی کورتخایەنی فرەگرانی ئەورووپیی بە دۆلار رووبەرووی ئەو کێشەیە ببنەوە، (لە کۆتایی دەیەکەدا بەشی زۆری قەرزەکانی تورکیا بریتیبوو لەم چەشنە قەرزە سوودارەوە) هەروەها لەڕێگەی چاپکردنی پارەوە. هەروەها هەوڵیاندا لەڕێگەی سەپاندنی سنووردارکردنی هاوردنەوە یەدەکە گرانبەها بیانییەکان بپارێزن. بە کارهێنانی نەوت لە پیشەسازیی و بەرهەمهێنانی وزەی کارەبادا بەتوندیی قاتیی بوو. بەچەشنێك بەهاتنی ساڵی ١٩٧٩ ڕۆژانە بڕینی کارەبا بۆ ماوەی ٥سات ببووە باو، تەنانەت لە ناوەڕاستی زستانیشدا.

بەرزبوونەوەی نرخی وزە و سیاسەتە نابەرپرسیارە داراییەکانی حکومەتە یەك بە دوای یەکەکان هەڵاوسانی پەرەپێدا. هەر لە سەرەتای ساڵانی ١٩٧٠کانەوە، هەڵاوسان ساڵانە ٢٠٪ بەرز دەبووەوە. بەڵام لە ساڵی ١٩٧٩دا تاڕادەی ٩٠٪ سەرکەوتبوو. حکومەت لە ڕێگەی دیاریکردنی نرخەوە خوازیاربوو جڵەوی سەرکەوتنی نرخ بگرێتە دەست (ئەوەی کە لە ١٩٧٣تا١٩٨٠ هەبوو) ئاکامەکەش بازاڕێکی ڕەشی مەزنی لێکەوتەوە. هەنگاوێکی دیکەی کەمکردنەوەی هەڵاوسان بریتیبوو لە هێشتنەوەی دەسکردی ڕێژەی بەرزی نرخی لیرەی تورکی. چەند جارێك ڕوویدەدا نرخی دراو نزمبوونەوەی بە خۆوەدەبینی، بەڵام هەمیشە ئەم حاڵەتانە زۆر دوادەکەوت. ئاکامی ئەوەش بریتیبوو لەوەی کە بازاڕی ڕەش بۆ پارەو دراویش ملی کێشا. سنووردارکردنی هاوردن لە پێناو پاراستنی گۆڕینەوەی دراوە بیانییەکان هێندەی تر بازاڕی ڕەشی پڕکردو حاڵەتی قاچاغیی دراوی بە ڕادەیەکی بەرفراوان پەرەپێدا. لە کاتێکدا فرۆشگاکان تادەهات چۆڵترو چۆڵتر دەبوو.

ئاشکرابوو کە چەندین هەنگاوی کاریگەر پێویست بوو تا تورکیا لەو قەیرانە دارایی و ئابوورییەی تێی کەوتووە ڕزگاری بێت. حکومەتەکەی ئەجەوید لەساڵی ١٩٧٨دا کە سەبارەت بە قەرزی نوێ لەگەڵ سندوقی دراوی نێودەوڵەتیی و بانکی جیهانیی و ڕێکخراوی هاوکاریی و پەرەپێدانی ئابوورییدا کەوتە دانوستان. دانوستانەکان لە سۆنگەی داواکاریی سەختی قەرزبەخشەکانەوە تایبەت بە ئەنجامدانی چاکسازیی تا ڕادەیەکی زۆر دواکەوت . بەڵام لە ژوئیەی ١٩٧٩دا ، هەردوولا گەیشتنە ڕێکەوتننامەیەك بەگوێرەی ئەوە بڕی ١،٨بلیۆن قەرز درا بەتورکیا. ئەوەش پشتی دەبەست بەو هەنگاوانەی حکومەتی تورکیا کە دەبوو لە بواری چاکسازیی ئابووریدا بیهاویشتایە کە تایبەت بوو بە ڕەتکردنەوەی هاوردن

و چاودێریکردنی هەناردن، ئازادکردنی ڕێژەی سوود، بەرز کردنەوەی نرخ. بڕینی خەرجیی حکومەت.

کاتێك سلێمان دەمیرئەل لە ئۆکتۆبەری ١٩٧٩دا گەڕایەوە دەسەلاَت حکومەتە نوێیەکەی جێبەجێکردنی ئەم بەرنامەیەی کردە هەنگاوە بەراییەکانی. ئەو ئەرکە درا بە (تورگوت ئۆزال) کە بریکاری کاروباری ئابووریی و بەرپرسی پلانەانان بوو، ئەویش لە یەنایەری ١٩٨٠دا گورزەیەك چاکسازیی دەستپێکرد. ئەوەی کە پاش قەرزەکان گەیشتنە تورکیا. بەشێك لەو گورزەیە بریتیبوو لە دابەزاندنی نرخی لیرە بە ڕێژەی ٤٨،٦٪ لە ماوەی بەهاری ١٩٨٠دا. هەرچەندە ئاشکرابوو بەرەنگارییەکی بەرفراوانی ئەوە هەبوو کە بە (چارەسەری شیلی) (ئاماژەکردنە بە سیاسەتەکانی ژەنراڵ پینۆشیت کە لە شیلی دوای کودەتاکەی دژی سەرۆك ئەلیندی پێشکەشی کرد. چالاکیی بەردەوامیی یەکێتییەکان بە تایبەتیی دسیك وایکرد جێبەجێکردنی پرۆسە چاکسازییە ئابوورییەکەی ئۆزاڵ مەحاڵبێت. ئەندامەکانی دسیك لە نێوان یەنایەر و ئەپرێلی ١٩٨٠دا دەستیان بەسەر ژمارەیەك کارگەدا گرت و لە هەمووڵاوە پەلامار ڕوویدەدا و لەزۆربەی کاتیشدا هێرشکردنە سەر پۆلیس و پێکهەلپڕژانی لەگەڵ سوپادا بەدوادا دەهات .

کۆتایی دووەمین کۆمار

ئەو پەرەسەندنانەی بوونە هۆی کۆتایهاتنی دووەمین کۆمارو سێیەمین دەستێوەردانی سوپا لە سیاسەتی تورکیا لەماوەی ٢٠ساڵدا، بەچەند شێوەیەکی جیاوازبوو، کێشەو گرفتە زێدەکانی یاساو ئارامیی ،جیاخوازیی کوردیی ، سیستمی سیاسیی کەپێدەچوو توشی ئیفلیجبوون هاتبێت، شڵەژان و دژواریی ئابووریی. هەروەها ئەوەشی چووە سەر کە بەلای ژمارەیەك خەڵك و هەروەها ژمارەیەك ئەندامانی سوپا کە هەڕەشەی ئیسلامیی توندڕەو، بەتایبەت پاش شۆڕشی ئیسلامیی لە ئێران لە یەنایەری ١٩٧٩ و هاندان و وروژانی پ.ر.ن دەستەو تاقمە ئیسلامییەکانی دیکە، کە دەگونجێت هاوکاریی و یارمەتییان لە ئێران وەرگرتبێت. ئەوانە بە شێوەیەکی ئاشکرا دیاربوون، لە ٦ی سێپتەمبەری ١٩٨٠دا چەند خۆپیشاندانێکی مەزنیان لە قۆنیە ئەنجامدا کە تێیدا داوای گەڕانەوەی شەریعەتیان کرد و وتنەوەی سرودی نەتەوەیی تورکیان ڕەتکردەوە. هەرچەندە ئەو سرودە لە لایەن شاعیرێکی

ئیسلامیی وەك (محمد عاكیف ئەرسۆی)لە ساڵی ١٩٢١دا نووسراوە ئەو كەسایەتییەی كە لە نێوەندە ئیسلامییەكاندا ڕێزێكی فرەی لێدەگیرا.[21]

هەڕەشەی توندڕەوی ئیسلامیی بەگشتیی بە هۆكاری دەستێوەردانی سەربازیی دادەنرێت، بەڵام لە هەموو حاڵەتەكاندا تێكڕای ئەو چەند هۆكارانەی ئاماژەیان پێدرا ژەنێراڵەكانی هاندا دەسەلاَت بگرنەدەست پاش ئەوەی وردە وردە متمانەیان بەتوانای سیاسەتكاران نەما كە بەشێوەیەكی كاریگەر فەرماونڕەوایەتیی وڵات بكەن. هەروەك بینیمان ئامادەكاریی بۆ دەسەلاَت گرتنە دەست هەر لە هاوینی ١٩٧٩دا دەستیپێكرد و هەروەها لە دیسەمبەری ئەو ساڵەدا، لە كۆبوونەوەیەكدا كە لە ئەستەمبوڵ كرا، ژێنراڵە فرە پایە بەرزەكانی وڵات بڕیاری داڕشتن و پێدانی ئەڵتیماتیومێكیان بە سیاسەتكاراندا (بەهەمان شێوەی ئەڵتیما تیومەكەی ١٢ی مارتی ١٩٧١بوو). ئەوەی لە٢ی یەنایەری ١٩٨٠دا ئاشكراكرا. بەڵام لەدیدوسەرنجی ژێنرڵەكانەوە ٦مانگی یەكەمی ساڵی ١٩٨٠بەهەڵبژاردنە گاڵتەجاڕییەكەی سەرۆكایەتییشەوە، پێشانیدا كەسیاسەتكاران نابیستن. لەسات سێ ی بەرەبەیانی ١٢سێپتەمبەری ١٩٨٠داسوپای توركیی سەرلەنوێ دەسەلاَتیان گرتەدەست.

گۆڕانە كۆمەلاَیەتییەكان: موڵكداران و(كرێكارانی ڕۆژانە كار)

بۆ زۆربەی زۆری هاولاَتییانی تورك، ململانێی نێوان پارتە سیاسییە جیاوازەكان لەبەرژەوەندییەكانی ئەواندابوو، ئەوانەی ژیانیان بەچەندین شێوە كاری تێدەكرا: توندوتیژیی سەرشەقامەكان، لە ڕاستییدا زێدەبوونی سامان هەروەها لە ١٩٦٠ و سەرەتای ١٩٧٠كاندا كە پاشتر دابەزینی نرخی بەدواداهات پەرەسەندنی پیشەسازیی هەروەها كۆچی بەرفراوان لەو ماوەیەدا.

پەرەگرتنی خێرای ژمارەی دانیشتوان، كە دەرفەتی لە بواری كشتوكاڵییدا، هەروەها كۆبونەوەی پیشەسازیی نوێ لە شارەكاندا سەرنجی لادێیەكانی ڕاكێشا و كۆچی ئەوانەی لە

---

[21] دەقی شیعرەكەی محەمەد عاكیف كە هەستی نەتەوەیی دەبزوێنێت و بەناونیشانی "ئیستیقلال مارشەسی/ مارشی ئیستیقلال"و ناونیشانی لاوەكیی "قەهرەمان ئۆردومزە/سوپا قارەمانەكەمان" هەستێكی ئاینیی قووڵ و سۆزێكی توندوتیژانە دژی ڕۆژئاوا دەجولێنێت. ئەوەش بە باشیی لە دیدی سیستەمدا بەرجەستە دەبێت كە دەڵێت " سنورەكەم وەك دڵم پڕە لەبڕوا، مەترسە ئەی نەتەوەكەم، ئەو دەعبا یەك دانەی تۆ بە شارستانییەت ناوی دەبەی چۆن هەرگیز دەتوانێت بڕوایەكی بەو شێوەیە بخنكێنێت؟. " ئەوەی جێگەی گاڵتەجاڕییە ئەوەیە كە توندترین كۆماری توركیی سێكیولاریستی بۆ ماوەی هەشتا ساڵ سرودێكی ئیسلامیی كردۆتە سروودی نیشتمانیی.

لادێکانەوە بەرەو شارەکان لە سەرەتای ١٩٥٠کاندا لێکەوتەوە: لەوەی ژمارەیەکی زۆر بۆ شارەکانی ئەستەمبوڵ، ئەنکەرە ، ئیزمیر و ئەدەنە کۆچیانکرد. ئەو شارانەی کە (شەوبنیاتەکانی) تێدا پەیدابوو کە پێشتر قسەی لێکراوە. ئەو گەڕەکانەی بە خێرایی پەرەیانگرت و ئەمڕۆ نیوەی ئەنکەرەی پایتەخت پێکدەهێنن و لەسەر نیوەکەی تریشی دانیشتوانە ڕەسەنەکەی دەژێن. هەرچەندە هێندێك جار شەوبنیاتەکان بە گەڕەکی هەژاران ناودەبران، بەڵام ئەم ناساندنە دروست نیە، مامەڵەکان بچووك و سەرەتایی بوون. بەڵام نەك زیاتر لەماڵێکی لادێی قەبارە ناوەنجیی، کە زۆربەی جار بە باخێکی بچووك دەورەدراوە. لە سەرەتادا گەڕەکی شەوبنیاتەکان هە موو جۆرە ژێرخانێکی خزمەتگوزاریی تێدا نەبوو. تەنیا ڕێگەی بەستنەوەیان بە شارەوە لەڕێگەی پاسی بچووکەوەبوو کە سەرەتا مۆڵکی تایبەت و پاشتر حکومەتیی، بێبەش لە گەیاندنی پۆست. دراوسێکانیان ئەوانەی لە کۆمەڵگەی تایبەت بەخۆیان ڕێکخرابوون بوونە هۆکاری بەکارهێنانی تەواوی کاریگەر لە کێبڕکێی لایەنە جیاوازەکانی هەڵبژاردنەکاندا و پیادانی بەڵێنی سیاسەتکارە خۆماڵییەکان، ئەوەش ئاکامێکی لێکەوتەوە کە هێدی هێدی ئەو گەڕەکە پەراوێزخراوانەی شار بە تۆڕی کارەبای سەرەکییەوە بەسترانەوەو لولەی ئاویان بۆ ڕەوانە کرا، سیستمی ڕێگاوبانو هێندێك جار دابینکردنی ئاوی خواردنەوەی ماڵەکان. شارەوانیی هەوڵێکی بەردەوام بەلاَم لاوازی دا تا ئەو زەویانە جیابکاتەوە یاخود باڵەخانەی بەرز و نوێی تیادا بنیات بنێت، بەلاَم ئامادەکاریی ئەو شوێنانەی نیشتە جێبوون هەمووکات بە بەراورد بەو داواکاریە زۆرەی لەسەری بوو دوادەکەوت.

هۆکارێکی دیکە بۆ بەهەڵەناونانی ئەو گەڕەکانە بە هەژاران، ئەوەیە کە بە پێچەوانەی دانیشتووانی ئەو گەڕەکانە لە شارە سەرەکییە مەزنەکانی ڕۆژئاوا ئەوانەی کە لە هێڵی هەژارییدابوون هەستیان نەدەکرد بەشێك بن لە کۆمەڵگا، خەڵکانی ئەو گەڕەکانە لە شارە تورکییەکاندا بە خێرایی تێکەڵ بە یەکتری دەبوون و هاوبەستەگییان پەرەی دەگرت، جیاوازییەکی دیکە ئەوەبوو کە هاوبەستەگیی بنەمای کۆمەلاَیەتیی ئەو ڕەوەندە نیشتەجێیانە نە لەو شارۆکە تورکیانەدا فرە بەهێز مابووەوە. بەوەی کە دانیشتووانی دەوروبەریان زیاتر هەر خەڵکی ناوچەیەکی دیارییکراوی وڵاتەکە بوون (تەنانەت ئەگەر ئەو ناوچەیە ٥٠٠ کیلۆمەتر دوجاش بوایە)، پەیوەندیی نێوان ڕەوەندی ئەو شارۆکانەو ئەو لادێیانەی لە بنەڕەتەوە لێوەی هاتووە نزیك مایەوە، بۆنموونە ئەوانە بۆ ژنو ژنخوازیی دەگەڕانەوە یاخود بۆ وەبەرهێنانی زەوی لە گوندەکانیان.

هەروەك پێشتر ئاماژەمان پێدا، بەشێکی کەم لەو ڕەوەندانە توانیان کارێکی ڕێکوپێك لە پیشەسازییە نوێکاندا بەدەست بخەن. زۆربەیان دەبوو کۆی ڕۆژانەی خۆی لە ڕێگەی ئیشێکی کاتیی یاخود کرێکاریی ڕۆژانەوە، یاخود دەستێگریی و دەرکەوانیی بەدەستبێنێت. وەك دابێك دەبوایە هەموو ئەندامانی خێزان لە دابینکردنی داهاتی ئەو خێزانەدا بەشداربن، بەشێکی زۆر لە ژن و کچی ئەم ڕەوەندە نیشتەجێیە لە گەڕەکە بۆرجواو خوا پێداوەکاندا دەبوونە کارەکەر. وێڕای ئەوەش ئەو ڕەوەندانە خوازیاربوون لە نێو شارەکاندا بمێننەوەو تەنیا لەکاتی درووێنەدا دەگەڕانەوە.

بەشێکی زۆر لەوانەی گوندە ڕەسەنەکانی خۆیان بەرەو شارەکان جێهێشتبوو لەماوەی ١٩٦٠کاندا خۆیان بە سەرەڕۆییەکی دیکەوە بەستەوە، یەکەمین دەستەی کرێکارنی تورك ڕوویان لە ئەڵمانیا کرد (لەساڵی ١٩٥٧) دەرچووی خوێندنگای تەکنیکیی بوون و لەوێ کۆرسی ڕاهێنانیان وەرگرتبوو. بەڵام لە سەرەتای ١٩٦٠کاندا، کرێکارانی تورك بە شێوەیەکی بەرفراوان ڕوویانکردە ئەڵمانیا. لەسەرەتاشدا ئەم هۆکاری جوڵانەوەیە (ڕاکێشان)بوو زیتر لەوەی (پاڵنان)بێت. گەشەکردنی زۆر خێرای پیشەسازیی ئەڵمانیی لەسەرەتای پەنجاکاندا بەرەوسەر ڕووبەڕووی کەموکوڕیی هێزی کار ببووەوە.

ژمارەیەکی زۆر لە پیاوانی ئەڵمانیا لە جەنگدا کوژرابوون و پەردەی ئاسنیش ڕاکێشانی ڕەوەندی کرێکارانی لە پۆڵەنداوە کردووە بە کارێکی مەحاڵ، ئەوەی ئەڵمانیا پێشتر لە سەدەی نۆزدەیەمەوە پشتی پێدەبەست، هەربۆیە ناوچە هەژارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست لە ئەورووپا وەك (ئیتاڵیا، یۆگۆسلافیا، یۆنان) بۆماوەیەك بووە سەرچاوەی دابینکردنی هێزی کار بۆ ئەڵمانیا. یەکەمین کاردانەوەی تورکیی سەبارەت بە خواستی ئەڵمانیا بۆ ڕاکێشانی کرێکاران ئەوکاتە بە جدیی دەستپێکرد کە ڕێکەوتننامەیەکی دوو لایەنەی ئەڵمانیی-تورکیی لە ساڵی ١٩٦١دا مۆرکرا. کە سەرەتا کاردانەوەیەکی ڕاڕابوو، ئەوانەی یەکەمجار چوونە ئەڵمانیا ئەو کرێکارە شارەزایانەی شارەکان بوون، بەڵام پاشتر ئەم ڕاکێشانە زیادی کردو ئەو کرێکارانەشی گرتەوە کە زۆر نەبوو لە لادێکانی دەوروبەرەوە ڕوویان لە شارەکان کردبوو. پاشتر کۆکردنەوەی ئەو کرێکارانەشی گرتەوە کە ڕاستەوخۆ لە شارۆکە هەرێمییەکاندا بوون. کە ژمارەکان چیرۆکی ئەو ڕەوەندەمان بۆ باس دەکات، لە ساڵی ١٩٦٢دا تەنیا ١٣ هەزار کرێکاری تورکیی لە ئەڵمانیا هەبوون. لە ساڵی ١٩٧٠ ئەو ژمارەیە گەیشتە ٤٨٠هەزار، و لە ساڵی ١٩٧٤دا تێکڕای کرێکارانی تورك ٨٠٠ هەزار بوون. لەکاتێکدا ڕەوەندی کرێکارانی تورك بەرەو ئەڵمانیا بەردەوام بوو، کرێکارانی تورك ڕوویان

لەولاَتانی دیکەی وەك بەلجیکا، هۆڵندا، فەڕەنسا، سویسرا وهەروەها بەریتانیا کردوو لەکۆتایی سالأنی ١٩٧٠کاندا زیاتر لە٢،٥ملیۆن تورك لە ئەوروپای ڕۆژئاووا دەژیان.

سەرەتا بەشێکی زۆری ئەو ڕەوەندە لەبیری ئەوەدابوون کەپاش چەند ساڵێك بگەڕێنەوەبۆ ولاَتەکەی خۆیان.ئەوانە سەرەتا بە تەنیا دەچوونە ئەوروپا، نە ژن و نە منداڵیان لەگەڵ خۆیان نەدەبرد،لەئوتێلە کۆن وشوێنە لاتەکاندا ژیانیان دەگوزەراند و هەر پنسێکیان دەخستە سەرپنسێك. هەرچەندە وردە وردە دەرفەتی گەڕانەوە بۆ تورکیا کەم بووەوە، لە تورکیاش هەروەك ئەوروپا بژێوی خەڵك تا دەهات ئەستەمتر دەبوو، گرانیی زیاتر دەبوو، بێ کاریش لە پەرەسەندندا بوو، ئەوەی وای لەو ڕەوەندە (بە هاندانی خێزانەکانیان کرد) گەڕانەوەیان بۆ تورکیا نیمچەمەحاڵ بێت. لە سەرەتای ١٩٧٠کانەوە کرێکارانی تورك زیاتر و زیاتر خێزانەکانیان بەرەو ئەڵمانیا ڕادەکێشا. دوای قەیرانی نەوتی ساڵی ١٩٧٣، بێبازاڕیی لە فرۆشگاکانی ئەوروپادا، داواکردنی ڕێکخراوی کرێکاری تورکیش وەستا، هەرچەندە تا دەهات ژمارەی کرێکارانی تورك لە ئەوروپا لە زیادبووندا بوو، بەهۆی ئەوەی کە کەس‌وکاری خۆیان دەگەیاندە مێردو باوکانیان. کۆچی نایاسایی کە لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٠ کاندا دەستیپێکردبوو، لە پاش ١٩٧٣ ببووە دیاردەیەکی باو. بە زێدەبوونی بێکاریی لە تورکیا خەڵکانێکی زۆر بوونە قوربانییەکی ئاسان بۆ ئەو قاچاغچییە بێویژدانانەی کە خەریکی ڕێکخستنی بە قاچاغ ناردنە دەرەوەی ئەو خەڵکانەبوو بۆ ولاَتانی ئەورووپی یان وا خۆیان پێشاندەدا. ئەو کرێکارە نایاساییانە (لەتورکیا بە "توریست" ناویان دەبردن) زۆربەی کات بێزراوترین کاریان پێدەکردن و کەمترین کرێیان پێدەدان، بێئەوەی کە زامنی کۆمەلأیەتییان هەبێت، پێگەی نایاساییان وایکردبوو کە ڕووبەڕووی خراپترین جۆری کاروفشار ببنەوە. وێڕای ئەوەش هێشتا ئەو چیرۆکانەی سەبارەت بەوانەی کە باسدەکران کە چۆن چوونەتە ئەڵمانیاو لەوێ هەڵتۆقیون وایکردبوو خە ڵکی لە تورکیا وەك بەهەشتی بەڵێنپێدراو تەماشای چونە ئەڵمانیا بکەن.

ئاسەواری ڕەوەندی کرێکاران لەسەر تورکیا، بەتایبەت لەسەر لادێکانی تورك فرە جیاوازبوو. ناتوانرێت نکوڵیی لەوە بکرێت کە حاڵەتێکی تێرژانی سامان هەبوو، ئەوەی لەبنیاتنانی خانووی گەورەوو نوێ تراکتۆر ، ئۆتۆمبیل و کەرەسەی کارەبایی(تەنانەت پێش ئەوەی کارەبا بگەیەنرێتە گوندەکانیش)ئەوەی کە پەیوەندییەکی ئاڵۆزی لەهێزی سامانداری نوێ و سیستمی کۆمەلأیەتییدا لەلادێکاندا پێکهێنابوو. هەروەها دیدێکی مادیی نوێ و شێوازێکی بەکاربردنی جەماوەریی نوێی پێکهێنابوو. هەروەها ئەو ڕەوەندە

ئاگاییەکی نوێی سەبارەت بە جیهانی دەرەوە هێنابووە ئارا، مەرجیش نەبوو ئەو ئاگاییە لە رووی تێگەیشتنەوە چەندە پەسەندە. ئەو رەوەندە لە ئەورووپا لەپاش ئەوەی رووبەرووی ئەو ژینەگە نوێیە پیشەسازییە نائاشنایییە بووەوە لە جیاتی ئەوەی لەداب‌ونەریت دوور کەوێتەوە کەچی زیاتر باوەشی پیاکرد. ئەم خولیایە وەختێك زیاتر بوو کە پەیوەندی نێوان ئەو رەوەندەو دانیشتووانی خانەخوێیە رەسەنەکە دژواربوو. کاتێك بەکارهێنانی ئەو رەوەندە لەسەرەتادا بوو ،حکومەتەکان و کارگە پیشەسازییەکان لەهەوڵی ئەوە بوون وێنەیەکی ئەرێیی لەو رەوەندە نیشان بدەن وبە (گاستەر بیتەر/کرێکاری میوان) ناویان دەهێنان، (ئەو چەمکەی کە پاشتر لە لای رەوەندەکە خۆیەوە تەواو نەرێی دەهاتە پێش چاو) بەلاَم کاتێك دوای قەیرانی نەوت بێکاریی دەستپێکرد. ناڕەزایەتیی لە نێو دانیشتووانە رەسەنە خانەخوێیەکەدا بەرز بووەوە، ئەو ناڕەزایەتییەی کە لە ١٩٨٠کاندا فرە توندتربوو.

یەکێتییە پیشەییەکان و ئاسایشی کۆمەلاَیەتیی

کۆچکردنی ئەو بڕە زۆرەی کرێکارانی شارەزاو چالاك بۆ دەرەوە تەگەرەیەکی لە بەردەم جولاَنەوەی کرێکارانی تورکیی پێکهێنا. هەرچەندە لەسالاَنی ١٩٦٠کاندا، تەنیا دەرکەوتنی پیشەسازیی خۆمالّیی بە خۆوەنەبینی، بەڵکو پەرەسەندنی جولاَنەوەیەکی جدیی کرێکارانی بە خۆوەبینی. دەستوور بەڵێنی بە کرێکاران دابوو کە مافی مانگرتن و بەڕێوەبردنی دانوستانی بە کۆمەڵیان بۆ بسەلمێنێ. لەساڵی ١٩٦٣دا، یاسایەکی نوێ دەرچوو کە بە درێژیی ئاماژەی بە وردەکارییەکانی ئەو لایەنەدا بوو.یەکێتییەکان بەتەواویی لە بەرگرییکردن لە داهاتی کرێکاراندا سەرکەوتوو نەبوون. پاراستنی بازاڕی تورکیی ئەوەی دەگەیاند کە دابینکردنی کرێیەکی بەرز بەشێوەیەکی رێژەیی دەتوانێت نائارامییە کۆمەلاَیەتییەکان ڕابگرێت .لەبەرئەوەی دەتوانرا بە ئاسانی وەربگیرێت بۆ بەرزکردنەوەی نرخی کەلوپەلە پیشەسازییەکان. کرێی ڕاستەقینە لە ١٩٦٠-١٩٧٠کاندا، بەرێژەی نزیکەی ٥٠ لەسەدا بەرزبووەوەوە. ئەوەی لەحاڵەتێکی وادا مەحالْ بوو کەپیشەسازییەکی تورکیی بەشێوەیەکی هەناردەیی ئاڕاستە بکرێت و لەگەڵ ولاَتانی پیشەسازیی ئەورووپادا بکەوێتە کێبرکێ (بۆنموونە ولاَتانی رۆژهەلاَتی دوور) .

هەرچەندە، پێویستە بگوترێت کە ئەم دەستکەوتانە بۆ مەبەستێکی کەمی هێزی کار پارێزرا بوو، کرێکارانی ئەو بەشە هاوچەرخەی ئابووریی لەگەڵ پیشەسازییە مەزنەکان. ئەوانە لەماوەی ١٩٦٠-١٩٧٠کاندا، کە بۆ جۆرێك لە ئەرستۆکراتیی کرێکاریی پەرەیان

سەند بەمەش مەزنیی هێزی کاری تورکیا. ئەوانەی لە دەزگا بچووکەکاندا هەڵدەسوڕان، بەشێوەیەکی مەزن ناڕێکخرابوون و کرێیەکی فرە کەمتریشیان دەستدەکەوت. ئەو قازانجە کەمەی دەستی پرۆسە پیشەسازییە بچووکەکان دەکەوت، ڕێگربوو لە بەردەم پێدانی کرێیەکی زیاتر وەك ئەوەی پرۆسە پیشەسازییە مەزنەکان دەیاندا. لە پاش ساڵی ١٩٧٥دا، تەنانەت خاوەنکارە مەزنەکانیش نەیاندەتوانی درێژە بە پێدانی کرێیەکی ڕاستەقینەی زێدەتر بەکرێکاران بدەن، هەرچەندە، فشاری یەکێتییەکان ڕانەوەستا و ئاکامەکەشی بە پەرەسەندنی مانگرتنە کرێکارییەکان کۆتاییهات. لەگەڵ پەلاماردانو داخستنی کارگەکان لە کۆتایی ١٩٧٠کاندا.

ژمارەی بێکاران لەو دەمەدا زۆر ئەستەمە مەزەندە بکرێت، لەکاتێکدا کە هیچ هاوکارییەکی بێکاران لە ئارادا نەبوو. هاندەرێك بۆ تۆمارکردنی بێکاران نەبوو. بەلاّم بەڵگەی ئەوە هەبوو کە ژمارەی بێکاران وەك ڕێژەی سەدیی هێزی کار کە لە دەوروبەری دە لە سەدا بوو لە ١٩٦٠کانو سەرەتای ١٩٧٠کانداو تا ڕادەیەك جێگیر بوو، بەشێوەیەکی زۆر توند لە کۆتایی ١٩٧٠کاندا بەرز ببووەوە.

"تورك ئیش" (کۆنفدراسیۆنی یەکێتییە پیشەییەکان) لەژێر کاریگەریی ئەمریکادا بەئاراستەی بەدیهێنانی قازانجی مادیی بۆ ئەندامەکانی هەڵسوڕا. ئەوەی لە ڕووی سیاسییەوە تێکەڵە بوو، لەگەڵ هێندێك لەیەکێتییەکان وسەرۆك یەکێتییەکانی دیکەدا پشتگیریی پارتی کرێکاریی تورکییان دەکرد،هێندێکیان پ.ك.گ وهێندێکیشیان پ.ع. وەك بنەما، یەکێتییەکان نەدەبوو خۆ لەسیاسەت هەڵقورتێنن، بەلاّم هەوڵیاندا لەگەڵ هەرکەسێك کە لەدەسەلاّتدایە پەیوەندیی باشیان هەبێت. لەساڵی ١٩٦٧دا. ژمارەیەك لەیەکێتییە پیشەییەکان کە لەلایەن کەسێکەوە ڕێبەرایەتیی دەکرانو بە پارتی کرێکارانەوە پەیوەست بوون، جیابوونەوە، چونکە هاوکاریی تورك ئیشیان لەگەڵ حکومەتە زێدە ڕاستڕەوەکەی دەمیرئەل ڕەتکردەوە. پەرتبوونی ڕاستیینە ئەوکاتە ڕوویدا کە تورك ئیش ئامادەنەبوو پشتگیری لەکارگەی شوشە لە ئەستەمبوڵ بکات. هەروەها هەرزوو جولاّنەوەی یەکێتییە پیشەییەکان لەنێوان تورك ئیش وکۆنفدراسیونێکی نوێی دیکەدا (دەڤەریمجی ئیشچی سەندیکالەر کۆنفدراسیۆنۆ"دسیك"/کۆنفدراسیونی شۆڕشگێڕانەی یەکێتییە کرێکارییەکان) بەتوندیی دابەشبوون. هەرلەسەرەتاوە ململانێ و کێبڕکێی نێوان ئەم دوو کۆنفدراسیۆنە فرەتووند بوو. هەریەکەیان لەپێناو ڕاکێشانی کرێکاران وکێبڕکێی ئەوی دیکەدا، داوای کرێیەکی زیاتریان بۆکرێکاران دەکرد. لەکۆتایی ١٩٧٠کاندا، وامەزەندە دەکرا کە ئەندامانی

تـورك ئـيش لـەنێوان ١مليـۆن بـۆ ١،٣مليـۆن بـن. لەکاتێکـدا دسـيك لـەنێوان ٣٠٠،٠٠٠ بۆ٤٠٠،٠٠٠ ئەندامی هەبوو.[٢٢]

دەستووری ساڵی ١٩٦١ ڕايگەياند، کەتورکيا دەبێتـە دەوڵـەتێکی کۆمەڵايـەتيی (سـەرلەنوێ لێکدانەوەيەکی هاچەرخانە بۆ بنەمای (گەلێتی)سەردەمی کەماليی). لـەماوەی شەسـتەکاندا، سياسـەتکاران هێنـدێك هـەوڵيان لـەم پێنـاوەدا داو بـۆ چـاکردنی هەلومـەرجی کـارکردن و گوزەرانی کۆمـەڵانی خـەڵك تێکۆشـان. لەسـاڵی ١٩٦٥دا، زامنکردنـی کۆمەڵايـەتيی (سۆسـيال سـيگۆرتەلەر کورومـو) دامـەزرێنرا. وەك يەکـەمين هـەنگاو لـە پەرەپێـدانی دەوڵـەتی خۆشـگوزەران. ئەوکۆمەڵەيـە زامنـی بايەخـدانی پزيـشکی دابينکردبـوو. زامنکـردن دژی ڕووداوەکـانی کـارو زامنکردنـی ژيـانی کرێکـاران. پـاش دووسـاڵ، ياسـايەکی ديکـەی کـار شـوێنی ئەوەکـەی سـاڵی ١٩٣٦ی گرتـەوەو ئەوەنـدە فراوانکرابـوو کەهـەمووکرێکارانی گرتبووەخـۆ. نـەك ئەوانـەی لەدەزگايەکـدا کاريانـدەکرد کـەکرێکارەکانی لـە دە يـان زيـاتر پێکـدەهاتن وەك ئـەوەی لەياسـاکۆنەکەدا هـاتبوو. کـاری هەفتانـە بـە٤٨ سـات ديـاريیکرا، هەروەها سنورداركردنی (نەك قەدەغەكردنی)کاری منداڵان پێشکەش کرا.

کرێکارانی دەوڵەتيی بەگشتيی خاوەنی مانگانەی خانەنشينيی خۆيـان بوون و پلانێکيش بـۆ خانەنـشينكردنی کرێکـارانی کـارە ئازادەکـان پێـشکەش کرابـوو. لـەکاتی دامەزرانـدنی "بـاغکور" لەسـاڵی ١٩٧٢دا. هەرچـەندە، تاکۆتـايی ئـەم ماوەيـەش پێڕاگەيـشت سيـستمی زامنـی کۆمەڵايـەتيی فرە ناڕێك وپـەرتوبڵاو بـوو. تـەنيا نزيکـەی ٧٠ لەسـەدی هێـزی کـاری پيـشەسازيی و نزيکـەی ٦٠ لەسـەدی کرێکـارانی پـرۆژە تايبەتييـەکان لەشـارەکاندا زامنـی کۆمەڵايـەتييان هـەبوو. بـۆ زۆربـەی دانيـشتووانی تورکيـا. کـە کرێکـاری کـشتوکاڵيی و خێزانەکانيان بوون، هيچ جۆرە زامنێکی کۆمەڵايەتيی لەئارادا نەبوو.

پەيوەندييە دەرەکييەکان لەسەردەمی دووەمين کۆماردا

سياسەتەکانی دەرەوەی تێکڕای حکومەتـەکانی سـەردەمی دووەمـين کۆمـار بە توندی بـەو بنەمايانـەوە بەسـترابووەوەوە کـە لـەپاش جـەنگی دووەمـی جيهـانيی داڕێـژرابوو. بەتونـديی پەيوەسـتبوون بـە وڵاتـە يـەکگرتووەکانی ئـەمريکاو ڕووکردنـە وڵاتـە ديموکراتـەکانی ئـەورووپا

---

[22]Murat Belge (ed.)*Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi*,Istanbul:İletişim,n.d,vol 7.
يەکێتييە تورکييەکان زۆربەی جار زێدەڕۆييان لە ژمارەی ئەندامەکانياندا دەکرد، هەربۆيە ئەستەمە بە تەواويی ئەو ژمارانە بزانرێت.

بەردی بناغەی ئەوسیاسەتە بوو. ئامانجی سیاسەتەکانی ئەو حکومەتە یەك بەدوایەکانە زێدەکردنی بایەخی ستراتیژیی تورکیا بوو لەچاوی هاوپەیمانانی ئەوروپادا، بۆئەوەی پابەندیان بکات بۆ بەرگرییکردن لەتورکیا و هاوکاریی سەربازیی و ئابوریيان لێ بکێشێتەوە. ئەوەی بەردەوامیی ئەو پەیوەندییەی تێکدەدا بریتیبوو لە قەیران سەبارەت بە موشەکەکان، هەرچەندە، بەرهەمهێنانی ئەفیون، قوبرس ، مافی مرۆڤ و مسەلەی ئەرمەن. سەرباری ئەوەش ، ئەو سیاسەتانەی کە لەم ماوەیەدا لە ئەنکەرە سەبارەت بە ستراتیژێکی کاروباری دەرەوە گیرابووەبەر کەمتر و کەمتر لەگەڵ ڕای گشتییدا هاوکۆك بوو.

تورکیا تەنیا بەهۆی ئەندامێتی لە ڕێکخراوی ناتۆدا بە ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە نەبەسترابووەوە ، بەڵکو هەروەها لە ڕێگەی ٥٦ ڕێکەوتننامەی جیاجیا کە سیانیان پێش ساڵی ١٩٥٠ و ٣١یان لە سەردەمی مەندەریس و ٢٢شیان لە ماوەی کۆتایی ١٩٦٠ کاندا مۆرکرابوو،[23] لە ساڵی ١٩٦٩دا، ١٠ ڕێکەوتننامەی چەتر لەنێوان هەردوولادا مۆرکرا، کە لەلایەکەوە بەشێك لە ڕێکەوتنەکانی پێشوو وەلانا و لەلایەکی دیکەشەوە هێندێکیانی نوێ کردەوە. ڕێکەوتنامەی ١٩٥٤ سەبارەت بە ئاسانکاریی سەربازیی، مافی دامەزراندنی بنکەو بارەگای سەربازیی بە ئەمریکیەکان لە تورکیا بەخشی. سوپای تورکیی خەرجی دامەزراندنی ئەو بنکانەو دەست پێداهێنانەوەی خستە ئەستۆی خۆی بەمەرجێك ئەو بنکانە وەك بەشێك لە خاکی تورکیا لە قەڵەم بدرێت ، بەڵام ئەمریکییەکان بەڕێوەی ببەن. لە ساڵی ١٩٥٧ بەرەوسەر، بنکەی موشەکە ئەتۆمییەکانی جوپیتەر لە تورکیا دانرا .

لە ماوەی ١٩٦٠کاندا، پەرەسەندنی ناتەبا و دژبەیەك هەبوو: لەلایەکەوە خەرجکردنێکی زۆرو تێچوونی کەلوپەلی سەربازیی و مووچەی ئەفسەرانی سوپا وای لە تورکیا کرد پشت بە هاوکاریی بێگانە ببەستێت، لە لایەکی دیکەشەوە دەستووره نوێیە لیبراڵەکە ڕێگەی بۆ ڕۆشنبیرە چەپگەراکان خۆشکرد وەك ئەوانەی کە پەیوەندییان بە گۆڤاری (یۆن) و پارتی کرێکارانەوە هەبوو کە بە توندیی ڕەخنە لە پشتبەستنی تورکیا بە ئەمریکا و پەیمانی باکوری ئەتڵەسیی بگرن و ئەوەش توندوتیژیی لێکەوتەوە، ئەوانە دژی بوونی بنکەکان و ئەو جیاوگانە بوون کە بەسەربازی ئەمریکیی ڕەوا بینرابوو: وەك پارێزراویان لە یاسای تورکیی و دەسەڵاتی دادگاکان لەکاتی ڕاژەکردندا، هەروەها ڕاژەی تایبەتی پۆست و

[23] بۆ گەنگەشە سەبارەت بەو ڕێکەوتننامە دوولایەنانە، بڕوانە:

Çağrı Erhan (2002) 'Türkiye ile ABD arasındaki ikili anlaşmalar', in Baskın Oran (ed.) *Türk dış politikası: cilt 1 1919–1980*, Istanbul: İletişim, 556.

لێبوردنیان لە گومرگی هاوردەکانیان کە لە گەنجینەکانی تەرخانکردنی (p.x) ەوە بۆیان دەهات. ئەوەش بیری نەتەوەپەرستانی توركیی خستەوە (لەتورکیا زۆر لە چەپگەراكان نەتەوەپەرست بوون) کە لە سەردەمی عوسمانیدا سەبارەت بە سیستمی جیاوگەکان هەبوو. لەماوەی ١٩٦٠-١٩٧٠کاندا، دروشم و هاوار بۆ (تورکیای سەربەخۆ) یان (باگیمسز تورکیا/تورکیای بێلایەن) تادەهات بڵندو بڵندتر دەبوو. هەروەها خۆپێشاندانی جەماوەریی دژی هاتنی کەشتی سەر بە هێزی کەشتیگەلی شەشەمی ئەمریکی بۆ تورکیا قەوما.

حکومەتە یەك بەدوایەکە تورکییەکان بەگشتیی وەفادار بە هاوپەیمانان مایەوە. لەنێو تورکیاشدا بەرگریی لێدەکرد، بەلأم ئەوکاتە تورکیا کەوتەباریکی ئەستەمەوە کاتێك دەرکەوت کە ناتۆ ڕێکخراوێکە ڕاژە بە بەرژەوەندییە ستراتیژییەکانی ئەمریکا دەکات نەك ئەوەکەی تورکیا. یەکەمجار ئەوە لە ڕوداوەکەی ساڵی ١٩٦٢-١٩٦٣ دەرکەت، دوای دانوستانەکانی پاش قەیرانی موشەکی کوبا کە تێیدا سەرۆك کەنەدی سەری بۆ خواستەکانی ڕوسی دانەواندو داوای کرد ئەو موشەکانەی کە بنکەکانی لە تورکیایە، پێویستە بکشێنرێنە دوواوە. لە بەرامبەریشدا ڕوسیا بنکەی موشکەکانی خۆی لە کوبا دانانێت. هەرچەندە ئەمە بۆخۆی قوربانیپێدانێکی مەزن بە تورکیا نەبوو، چونکە سیستمی موشەکیی جوپیتێری خۆی ڕەتکرابووەوە و ئیدی پشتی بە سیستمی ئەستێرەی جەمسەریی دەبەست کە بنکەکەی بەهەرحاڵ لەسەر بەکارهێنانی ژێرئاویی بوون. بەلأم کشانەوەی موشەکەکان ئەو هەستەی بەخشیە تورکیا کە ئەو ولأتە تەنیا وەك ئامرازێك لە گەمەی ئەمریکا بەکار هێنراوە.

بێزاریی و توڕەییەکی دیکە بەرهەمهێنانی ئەفیون بوو، لەکۆتایی ١٩٦٠کاندا، بەکارهێنانی بەرفراوانی ئەفیون کێشەیەکی سەرەکیی پێکدەهێناو زۆرینەی ئەو ڕێژەیەی ئەفیونو تلیاك کە لە ئەمیرکا دەکێشران لە بنەڕەتەوە لە ڕۆژئاوای ئەنەدۆڵەوە بەرهەم دەهێنرا. حکومەتی ئەمریکا فشاری خستەسەر تورکیا تا ڕێگریی لە بەرهەمهێنانی تلیاك بگرێت. بەلأم حکومەتە لاوازەکەی دەمیرئەل لە هەلومەرجێکی وادا نەبوو لە بەرامبەر ئەوفشارەدا بتوانێت کارێك بکات. هەرچەندە کاتێك لە ساڵی ١٩٧١، دیموکراسی بەشێوەیەکی کاتی هەڵپەسێردرا، کاتێك حکومەتەکەی نهاد ئەریم کاری بۆ ڕێکەوتننامەیەك کرد کە بەهۆیەوە ڕێگە لە بەرهەمهێنانی تلیاك بگیرێتو لە ساڵی ١٩٧٢ ەوە هاوکاری دارایی لەبری چاندنی تلیاك بدات بەجووتیاران. ئەم بڕیارە ناڕەزایی لێکەوتەوە. هیچ بەرهەمێکی دیکە نەیدەتوانی هێندەی تلیاك داهات بۆ خاوەنەکەی بەدەستبێنێت. هەرچەندە تورکیا خۆی کێشەی

تلیاکی نەبوو، هەربۆیە وا هەستی دەکرد کە بەرژەوەندییەکانی تورکیا خراوەتە ڕاژەی بەرژەوەندییەکانی ئەمریکاوە. پێداچوونەوەی ئەم بڕیارە یەکەمین شت بوو کە ئەجەوید لە کاتی هاتنە سەر کورسی دەسەڵات لە ١٩٧٤ ئەنجامیدا.

دووبارە قوبرس

گرنگترین قەیرانەکانی سیاسەتی دەرەوەی تورکیا پەیوەندیی بە کێشەی قوبرسەوە بوو. لە ساڵی ١٩٦٤دا، قەشە ماکاریۆس سەرۆکی قوبرس و حکومەتەکەی کەوتنەکار بۆ گۆڕینی دەستووری دورگەکە. ئەوەی خودموختاریی تورکەکانی سنووردارکرد. دانیشتووانی تورکیی دورگەکە کەوتنە ژێرفشارو چەند گوندێکی تورکی گەمارۆدران. حکومەتەکەی ئینۆنو کەوتە هەڕەشە بەوەی هێزی ئاسمانیی بەکارهێنا کە بەسەر قوبرسدا دەسوڕانەوەو هەڕەشەی ئەوەشی کرد کە گەر ماکاریۆس پاشەکشە نەکات تورکیا دورگەکە داگیردەکات. ئەوەی جێگەی گومان بوو ئەوەبوو، داخۆ هێزی دەریایی تورکیی خاوەن توانایەکی تەکنیکییە کە بتوانێت هێزەکانی لەسەر خاکی دورگەکە دابەزێنێت. بەڵام بەهەرحاڵ تورکیا بەهۆی کاردانەوەی ئەمریکاوە ڕێگەی پێنەدرا و سەرۆک جۆنسۆن نامەیەکی ئاراستەی ئینۆنوی سەرۆک وەزیران کرد کە تێیدا هاتبوو داگیرکردنی قوبررس لە لایەن تورکیاوە، یەکێتیی شورەوی ڕادەکێشێتە نێو ململانێکەوەو لە کاتێکی واشدا ناتۆ ناتوانێت لایەنگریی لە تورکیا بکات. هەروەها ئاماژەشی بەوەدابوو کە ئەمریکا ڕێگە نادات ئەو چەک و ئامرازە جەنگییانەی کە بە تورکیای داوە لە هیچ کارێکی داگیرکارییدا بەکاربهێنرێت. ئەو نامەیەی کە دزەی کرد بۆ ڕۆژنامەکان شەپۆلێکی ناڕەزایی دژ بە ئەمریکای لێکەوتەوە. بەوەش جارێکی دیکە دەرکەوت کە (ناتۆ) ئەوەی بە باش نەزانی کە بەرژەوەندییەکانی تورکیا بپارێزێت.

قەیرانەکە لەساڵی ١٩٦٤دا دامرکایەوە، سەرلەنوێ لە ساڵی ١٩٦٧دا سەریهەڵدایەوە . کاتێک ئەنجومەنی ئەفسەرانی دەسەڵاتداری نوێ لەئەسینا هانی یۆنانییە نەتەوەخوازەکانی قوبرسیاندا، هەلومەرجەکە لە پێناو یەکێتیی دورگەکە لە گەڵ یۆناندا بورووژێنن. تورکان فشاریان خستەسەر حکومەتەکەی یۆنان و بۆچەند ڕۆژێک لەنۆڤەمبەردا وایپێدەچوو جەنگێک بەرپابێت . بەڵام ئەنجومەنە سەربازییەکەی یۆنان پاشەکشێی کردو قەیرانەکە جارێکی دیکە دامرکایەوە ، بەڵام کاتێک ئەوئەنجومەنە لە ساڵی ١٩٧٤ دا لە کەناری مەرگ دابوو، نەخشەی بۆ ئەنجامدانی کودەتایەکی سەربازیی دژی ماکاریۆس کێشا کە لەلایەن پاسەوانی

نەتـەوەیی قوبرســەوە ئەنجامـدرا. ئـەوەی یـەکێتیی دورگەکـەی لەگـەڵ یۆنانـدا ڕاگەیانـد. حکومەتەکەی ئەجەوید لە ئەنکەرە داوای دەستێوەردانی هێزەکانی کرد بۆ مسۆگەرکردنی سـەربەخۆیی و حاڵـەتی دەسـتووریی قوبرسـی سـاڵی ١٩٦٠(تورکیـا، بـەریتانیای مـەزن و یۆنـان). ئەجەویـد خوازیـاربوو پێـشانیبدات کـە تورکیـا دەتوانیـت سـەربەخۆ بکەوێتـەکار. هـەروەها لەکاتێکدا دووهێزەکـەی دیکـە ڕەتیـان کـردەوە کـە هـیچ کارێـك بکـەن ، ئەجەویـد فەرمانی دەست تێوەردانی سەربازییدا بە پشتبەستن بەهێزە چەکدارەکانی تورکیا بەتەنیا. هێزەکـانی تورکیـا لــە٢٠ی ژوئیــەدا لــەباکووری قــوبرس دابــەزین و پردێکیــان لــەدەوری کیرنـا(گیرنـا)دامەزرانـد. پـاش ٢ڕۆژ لەسـەر ئاگربەسـت ڕێکـەوتن. بـەڵام کاتێك توندوتیـژیی گشتیی لـەقوبرس بـەردەوامبوو، هیزەکـانی سـوپای تـورك هێرشـی دووەمیـان لـە١٤ی ئوتـدا ئەنجامداو بەوەش نزیکەی ٤٠ لەسەدی دورگەکە کەوتنە بندەستی هێزەکانی تورك.

پـاش ئـەم ئۆپەراسـیۆنە(کەپڕوپاگەنـدەکانی حکومـەتی تـورکیی نـاوی ئۆپەراسـیۆنەکانی ئاشـتیی لێنـابوو. دورگەکـە بـە پێـی تێکـڕای ئامـانج و مەبەسـتەکان دابەشـکرابوو. ئـەو یۆنانییانـەی لـە بـاکوور دەژیـان و ئـەو تورکانەشـی لـە باشـوور بـوون لـە ماڵـەکانی خۆیـان هـەڵهاتن. هێنـدێك لـە یۆنانییـە لادێییـەکان بە زەبری دەمانـچەی سوپای تـورك لە ماڵـەکانیان دەرکـران. هـەموو پەنابـەرەکان لـە بەشـەکەی دیکـە نیـشتەجێ کرانـەوە. لـە سـاڵی ١٩٨٣دا، کۆمـارێکی تـورکیی سـەربەخۆ بەفـەرمیی لـە بـاکووری قـوبرس ڕاگەیەنـدرا. هەرچـەندە تـەنیا تورکیا دانی پێدانا.

لەچاوی زۆرینەی خەڵکی تورکدا، ئەجەوید سەرکەوتووانە مافەکانی پاراستووە، لەوانەیـە ژیـانی کەمینـەی تورکـەکانی قوبرسـی ڕزگـارکردبێ. بـەڵام لـە ڕووی جیهانییـەوە ئـەو کـارە تورکیـای گۆشـەگیر کـرد. ویلایەتـە یـەکگرتوەکانی ئـەمریکا وەسـتاندنی ناردنی چـەکی بـۆ تورکیــا ڕاگەیانــد. ئــەوەی کــە وردە وردە لــە ســاڵی ١٩٨٧دا هەڵوەشــێنرایەوە. وەك کاردانەوەیەك حکومەتی تورکیی ژمارەیەك بنکەی ئەمریکیی لە تورکیا داخست. لە نەتەوە یــەکگرتووەکانیش زۆرینــەی ئەندامــەکانیان پێیــان لەســەر پاشەکـشێی سـوپای تـورك و یەکخستنەوەی دورگەی قوبرسدا دادەگرت.

هەوڵەکان بۆ دووبارە ئاراستەکردن

هەوڵگەلێك هەبوون بۆ کەمکردنەوەی پشتبەستن بەپەیوەندیی لەگەڵ ئەمـەریکادا، ئەویش بە پەرەپێدان بە پەیوەندییـەکانی لەگەڵ ئەوروپا، یـەکێتی شورەویی وهـەروەها لەئاستیکی

کـەمتر لەگـەڵ جیهـانی ئیـسلامییدا. تورکیـا لەسـاڵی ١٩٦٤دا، بـوو بـە ئەنـدامی یـەدەکی کۆمەڵگای ئەوروپیی. ڕێکەوتنێك کە ساڵێك پێشتر مۆرکرا، چاوەڕوانی ماوەی ئامادەکاریی ١٧سـاڵەی (بـەدووقۆناغ) دانـابوو، پـاش ئـەوەی تورکیـا لەئاسـتێکدا دەبێـت کـە کـار بـۆ ئەندامێتیی هەمیشەیی بکات. لەکاتێکدا واپێدەچوو لەڕێگەی ئەندامێتیی بەتـەواوەتیی دوور بێت (ئەگەر بێکۆتایی نەبێت) پەیوەندییە ئابورییەکان پـەرەیان سـەندو کۆمەڵگـەی ئـەوروپیی شـوێنی ئەمـەریکای گرتـەوەو بـووە هاوبەشـێکی بازرگـانیی فـرە گرنگـی تورکیـا لەسـاڵانی ١٩٦٠کاندا. ئەجەوید زۆر پەرۆش بوو کە سیاسەتی دەرەوەی تورکیا بەئاراستەی ئەوروپادا بـەرێت(کۆمەڵگـای ئـەوروپاو وڵاتـانی ئەسـکەندەناڤیا کـە سۆشیالیـستەکان فـەرمانڕەواییان دەکـرد) ئـەوەی وایکردکـە ئەجەویـد لەواشـنگتۆن تـەواو بێزراوبێـت. پەیوەندییـەکانی لەگـەڵ وڵاتـانی ئیـسلامیی، بەتایبـەتیی وڵاتـانی عـەرەبیی هەمیـشە سـەر بـەگرفت بـوو. بـەهۆی پەیوەندییەکانی تورکیا لەگەڵ ئیسرائیلدا.

جـــەنگی ٦ ڕۆژەی ســـاڵی ١٩٦٧هـــەژانێکی پـــشتگیرییکردنی چـــەپەکانی تـــورکی بۆفەڵەستینییەکان لێکەوتـەوە. بـەڵام سیاسـەتی حکومـەت هـەروەك پێشوو مایـەوە. قـەیرانی نـەوتی سـاڵی ١٩٧٣-١٩٧٤،کـە نارەحەتییـەکی زۆری بـۆ تورکیـا بـەدواوە بـوو، سـامانێکی باشیشی بۆ وڵاتانی کەنداو هێنـا، هـانی حکومـەتی تورکییـدا کەبەدوای ئەگـەری هاوکاریی عەرەبیی-تورکییدا بگەڕێت. ئەوەی بەچەند هۆکارێکی ئایدۆلۆژییشەوە لەلایـەن وەزیرەکـانی پ.د.ن ئەربەکانـەوە جێگـەی ویـست و خولیایـان بـوو بـەڵام ئەوسیاسـتە کـەم بەرهـەم بـوو. پیـشەسازیی تـورکی بەئاراسـتەی هـەناردەکردن نەدەچووە پـێش وپەیوەنـدیی پێشینەیەکی بازرگانییشی لەگەڵ دورگەی عەرەبییدا لە ئارادانەبوو. پلانێکی ئەوتۆ بۆ پرۆسەی هاوبـەش (شـارەزایی تـورکیی لەگـەڵ پـارەی عـەرەبیی بکـات) نـەیتوانی هـیچ ئاکـامێکی دڵخۆشـکەری لێبکەوێتەوە.پەرەسەندنی ڕاستیینە لـەم ڕووەوەتـەنیا لـەو کاتـە ڕوویـدا کـە بـۆ دووەمین جـار لەساڵی ١٩٧٩-١٩٨٠نرخی نەوت بەرزبووەوە.

تیرۆرزمی ئەرمەنیی

سەرئێـشەیەکی جیـا بـۆ وەزارەتـی دەرەوەی تـورکیی و هـەروەها بـۆ حکومـەت بەگـشتیی بریتیبـوو لـە سـەرهەڵدانی تیرۆریزمـی ئەرمـەنیی لەسـاڵانی ١٩٧٠کانـدا.کـە ئامـانجی لێـدانی دیبلۆماتەکانی تورك بوو. یەکەمین پەلاماری بۆسەر کونسوڵی گشتیی تورکیی بوو. لە لۆس ئـەنجلوس (ئەوشـارەی کـە ڕەوەنـدێکی گـەورەی ئەرمـەنیی تێـدابوو)، لـە٢٧ی یەنایـەری

۱۹۷۳دا. واپێدەچوو ئەمە هەوڵێکی شەخسیی بێت بۆتۆڵە سەندنەوە. بەڵام لەساڵی ۱۹۷۵دا (سوپایەکی نهێنیی ئەرمەنیی بۆ ڕزگارکردنی ئەرمینیا)لە بەیروت دامەزرا. دامەزرێنەرەکەی (بێدۆرس ئۆهانسیان)بووکەلاوێکی تەمەن ۲۸ساڵە بوو لەشاری موسڵ لەعێراق و نازناوی (یاقوب یاقوبیانی)هەڵگرتبوو. لە۱۰ساڵی پاشتردا، ئەو سوپا نهێنییە زیاتر لە۳۰ی دیبلۆماتی تورکیی لەسەراسەری تورکیادا کوشت و ژمارەیەکی لەوە زیاتریشی لێ بریندارکردن.[٢٤] ئەوسوپایەی هەروەها پەلاماری گەشتیارانیشی لە فڕۆکەخانەی (ئۆرلی)نزیک پاریس و(ئیسێنبۆغا)ی ئەنکەرەدا کە(هەردووکیان لەساڵی ۱۹۸۲دابوو)هەروەها پەلاماری گەشتیارانی تورك و ئۆفیسەکانی گەشتە ئاسمانییەکان لە ئارادابوو. ئەو سوپا نهێنیە تەنیا خوازیاری تۆڵەسەندنەوە بۆ کۆمەڵکوژییەکەی ساڵی ۱۹۱۵ نەبوو، بەڵکو داوای لەتورکیا دەکرد دان بەجینۆسایدی ئەرمەنەکاندا بنێت و هەروەها بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنیی لەباکووری ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ تێدەکۆشا. لەیەنایەرەوە ئەو سوپایە پەیوەندییەکی لەگەڵ گروپە تیرۆرستییە فەڵەستینییەکاندا هەبوو (کەپیاوەکانی رادەهێنان)هەروەها لەگەڵ بازرگانانی مادە بێهۆشکەرەکان(ئەوەی پارەی کڕینی چەکی بۆدابین دەکرد). تائەو کاتەی ئیسرائیل لەساڵی ۱۹۸۲دا پەلاماری لوبنانی دا، بنکەو بارەگاکان کە لەبەیروت بوو پێدەچوو بۆ قوبرس گواسترابێتەوە.

لە هەمان کاتدا، کە سوپای ئەرمەنیی خەریکی کوشتنی دیبلۆماتەکان بوو، ڕەوەندی ئەرمەنیی لەفەرەنساو وڵاتە یەکگرتوەکان(ئەو دوو وڵاتەی تاڕادەیەکی مەزن ڕوەندی ئەرمەنیی لەخۆ دەگرت) فشاریان دەخستە سەرحکومەتەکان تاجینۆسایدی ساڵی ۱۹۱۵ بەفەرمیی بناسێنن. لەهەردوو وڵاتەکاندا سەرکەوتنی بەرچاویان بەدەستهێنا. ئەوەی پەیوەندییەکانی تورکیای لەگەڵ حکومەتی فەرەنسای سەرۆك میتران وکۆنگرێسی ئەمەریکیی دژوارکرد.

---

[24] بە رووخسار، واپێدەچوو کە جێگەی سەرسوڕمان بێت کە ٦٠ ساڵ پاشتر نەوەی نوێی ئەرمەنییەکان کە پاش جەنگی دووەمی جیهانیی لەدایك ببوون ببنە تێکۆشەرو پرسی باوانیان لە ئەستۆ بگرن. دوو لێکدانەوە بۆ ئەوە هەیە کە دەگونجێت پێکەوە هاوجووت نەبن. یەکەمیان ئەوەیە کە جەنگی نێوخۆی لوبنان، کە کۆمەڵگەیەکی ئەرمەنیی بایەخداریی تێدایە، ئاگری دوژمنایەتیی نێوان موسوڵمان و کریستانییەکانی جۆشدا. دووەم کە قووڵترە ئەوەیە کە رزگاربووانی ساڵی ۱۹۱۵و نەوەکانیان تێکڕای توانای خۆیان تەرخانکرد تا تێکەڵ بە کۆمەڵگەی خانەخوێکەیان بن، بەتایبەت لە فەرەنساو وڵاتە یەکگرتووەکان. ئەوان بە باشیی لەوەدا سەرکەوتنیان بەدەستهێنا کە بۆ "سێیەم نەوە" بیرەوەریی ساڵی ۱۹۱۵ نزکەی تەنیا شتێکە شوناسی ئەرمەنییان پێناسە بکات. بۆ پرۆسەی ئەو بنکۆڵکردنەی رابردوو کە لەلایەن مێرمنداڵی ئەرمەنیی ئەمەریکییەوە بەشێوەکی هیڵکاریی بروانە:
Peter Balakian’s (1998) *Black dog of fate*, New York: Broadway.

باسی پازدەیەم

سێیەمین کۆمار: تورکیا لەساڵی ١٩٨٠ەوە

یەکەم: سیاسەت لە ١٩٨٠-١٩٨٩

کودەتاو ئاکامەکانی: ریشەکێشکردنی سیستمە سیاسییەکە

یەکەمین بەیاننامە بەنێوی ئەنجومەنی سەربازییەوە لەسات ٤,٥ی سەرلەبەیانی ١٢ی سێپتەمبەری١٩٨٠ خوێندرایەوەو رایگەیاند کە هێزەچەکدارەکان دەسەڵاتی سیاسییان گرتووەتەدەست بەوهۆیەی کە دەزگاکانی دەوڵەتیی لەبەجێهێنانی ئەرکەکانیان ئیفلیجبوون.[٢٥] بەیاننامەکە رایگەیاند کە پارلەمان هەڵوەشێنراوەتەوە، کابینەی وەزارەت لێخراوەو حەسانەی پارلەمانتاریش هەڵگیراوە. پاش ئەوە پارتە سیاسییەکانو دوو یەکێتییە پیشەییە رادیکاڵەکە"دیسک"ی سۆشیالیستیی و {میللەتچی ئیشچی سەندیکالان کۆنفدراسیۆنو(میسك)/فیدراسیۆنی یەکێتییە پیشەگەرە نەتەوەیی} یە توندڕەوەکان، لەکارخران. سەرۆکی پارتە سیاسییەکان دەستگیرکران، جگە لە ئەلپئەرسەلان تورکیش کە خۆی شاردەوەو پاش دوو رۆژ خۆی بەدەستەوەدا. حاڵەتی نائاسایی لەسەرتاسەری وڵات راگەیەندراو رێگە بەکەس نەدرا بچێتە دەرەوە.

نزیکەی هەر لەسەرەتاوە ئاشکرابوو کە سوپا پێیوایە کە لە کۆتاییدا هەردەبێت بۆ سیستمی دیموکراتیی بگەڕێتەوە(سیناریۆیەکی ٨خاڵی بۆئەم مەبەستە لە ١ی نۆڤەمبەردا راگەیەندرا بێئەوەی کاتێکی دیارییکراوی بۆ تەرخان بکرێت)و پێویستە گۆڕانی رادیکاڵ لە سیستمەکەدا بێننەئارا پێش ئەوەی دەسەڵات رادەستی سیاسەتکارە مەدەنییەکان بکەنەوە. بە چەندین شێواز، ئەو گۆڕانانەی ئەوان گرتبوویانەبەر بریتیبوو لە هەڵوەشاندنەوەی کاری

---

[25] لە "بەیاننامەی ژمارە یەك" دا دەستەی کودەتاچییەکان شەرعییەتیان بە کارەکەی خۆیاندا بەوەی ئاماژەیان بۆ ئەرکی هێزە چەکدارەکان بە پێی یاسا دا سەبارەت بە "ئیچ هیزمەت کانەنو/راژەی نێوخۆ" کە کۆمارەکە بپارێزن. سەرەتای بەیاننامەکە بە دەستەواژەی "میللی بیرلیك ڤە بەرابەرلیك/یەکێتی نەتەوەییو هەماهەنگیی" ئەوەی وەك دەستەواژەیەکی سیاسیی سوپا لە ١٩٨٠کانو ١٩٩٠کاندا مایەوە.

پێشینەکانیان، واتە ئەنجامدەرانی کودەتاکەی ٢٧ی مایۆی ١٩٦٠، ٢٧ی مایۆ کە کرابووە پشوویەکی نەتەوەیی هەڵوەشێنرایەوە، هەروەها ١ی مایۆش.[٢٦]

ژێنراڵەکان ئەرکەکانی خۆیان وەك رزگارکردنی دیموکراسیی لەدەست سیاسەتکارانو پاکسازیی لە سیستمە سیاسییەکەدا چاولێدەکرد. ئەوان لەمەدا زیاتر لە پێشینەکانیان تێپەڕاند. نەك تەنیا پارلەمانتاران رەوانەیماڵەوە کرانەوەو پارتە سیاسییەکانیش داخران، بەڵگو پارێزگارو ئەنجومەنی شارەوانییەکانیش (کە زیاتر لە ١٧٠٠کەس دەبوون) لێخران. هەموو دەسەڵاتەکانی ئەنجومەن لەدەستی سوپادا کۆکرایەوە. بەتایبەت لەدەستی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کە لەلایەن ژێنراڵ "کەنعان ئەڤەرین"ی سوپا سالارەوە سەرکردایەتیی دەکرا. ئەوەی لە ١٤ی سێپتەمبەردا بە فەرمیی وەك سەرۆك کۆمار راگەیەندرا. هەفتەیەك دواتر، ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی کە ئەمێستا تەنیا لە ئەندامە سەربازییەکانی پێکدەهات، کابینەیەکی ٢٧ ئەندامی لەسایەی سەرۆکایەتیی"بوڵند ئۆلوسو"پێکهێنا، ئەو کابینەیەی کە لە بیرۆکراتو ئەفسەرە خانەنشینەکان پێکدەهاتو هیچ سیاسەتکارێکی چالاکی تەنانەت سیاسەتکارانی پێشووشی لەخۆنەگرتبوو. هەموو ئەرکێکی ئەم کابینەیە پێدانی راوێژبوو بە ئەنجومەنی ئاسایشو جێبەجێکردنی بڕیارەکانی ئەو ئەنجومەنە بوو. ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی مافی لێخستنی وەزیرەکانی هەبوو. ئەو ئەنجومەنەی نەك هەر لەرێگەی وەزارەتەکانەوە کاری خۆی جێبەجێدەکرد، بەڵکو لە رێگەی فەرماندە سەربازییە هەرێمییو ناوچەییەکانیشەوە، ئەوانە بەپێی یاسای سەربازیی دەسەڵاتێکی زۆر بەرافراوانیان پێدرابوو. ئەوانە کرانە بەرپرسی پەروەردە، بڵاوکراوەکان، ژووری بازرگانیی یەکێتییە پیشەییەکانو لە ئەنجامدانی ئەرك و بەکارهێنانی دەسەڵاتەکەیان قسورییان نەکرد. ئەوەی بووەهۆی داخستنی رۆژنامەکانو گرتنی رۆژنامەنووسو سەرنووسەرەکان. تەنانەت رۆژنامەی شکۆمەندی "جەمهورییەت"کە لەساڵی ١٩٢٤دا بەهاندانی ئەتاتورك خۆی دامەزرێنرا،ئا لەو کاتەدا داخراو رێگەی بڵاوکردنەوەی لێگیرا.

ژێنراڵ کەنعان ئەڤەرین ئاشکرای کرد کە تا ئەو لە هەلومەرجەکە دڵنیانەبێت، شوێنێك بۆ سیاسەتکارەکانی پێشوو لە ئایندەی تورکیادا مابێت. دەمیرئەلو ئەجەوید لە ئۆکتۆبەردا ئازادکران. ئەربەکانو تورکیش خرانە بەردەم دادگا(بە تۆمەتی پلانداناں بۆ گۆڕینی باری دەستووریی کۆماری تورکیا)، بەڵام لە پرسی هەردووکیاندا بێتاوانییان راگەیەندراو دواجار گەڕانەوە سەر شانۆکە. لە ژوئنی ١٩٨١دا هەموو گەنگەشەیەکی ئاشکرای بابەتە

---

[26] Clement H. Dodd (1983) *The crisis of Turkish democracy*, Beverley: Eothen, 47.

سیاسـییەکان قەدەغـەکرا. لـە سـاڵی ١٩٨٢دا، بـە فـەرمانێکی ئەنجومـەنی ئاسـایش هـەموو گەنگەشـەیەکی ئاشـکرا لەلایـەن کۆنەسیاسـەتکارانەوە سـەبارەت بـە رابردوو، ئێستا و ئاینـدە قەدەغـەکرا. هـەموو ئـەو کۆنەپارتانـەی کـە پـاش کودەتاکـە لـەکارخران، بـە فـەرمیی لـە ١٦ی ئۆکتۆبـەردا هەڵوەشـێنرانەوەو موڵـك و داراییـان دەسـتی بەسـەرداگیرا. ژێنراڵـەکان وەك هەوڵێکی پەرۆشانە بۆ خۆجیاکردنەوە لە رابردوو، هەوڵیاندا رابردوو تێکبشکێنن. ئەرشیفی پارتـەکان، لەوانـە ئەوانـەی سـی سـاڵی دوایـی پ.ك.گ (چونکە ئەوانـەی پێشووتری لەلایـەن حکومـەتی پـارتی دیموکراتـەوە لـە پەنجاکانـدا دەسـتی بەسـەرداگیراو شـوێنی هـەڵگرتنیان نادیاربوو)لەنێودا هەڵگیران و لەوانەیە لەنێوبرابن.

سەرکوتی تیرۆریزم و هەروەها نارەزایەتییەکان

لەهـەمان کاتـدا، شـەپۆلێکی دەسـتگیرکردن وڵاتـی گرتـەوە، وەك بینیمـان، کودەتاکـە سـاڵێك پێشتر ئامادەکـاریی بـۆ کرابـوو، هـەروەها بێگومـان لیـستی نـاوی "ناحـەزان" لەبەردەسـتدا دانرابوو. لەیەکەمین شەش هەفتەی پاش کودەتاکەدا ١١,٥٠٠کەس دەسـتگیرکران، لـەکۆتایی سـاڵی ١٩٨٠دا ژمـارەی گیراوان گەیـشتە ٣٠,٠٠٠ کـەس و پـاش سـاڵێك بـۆ ١٢٢,٦٠٠ کـەس بەرزبووەوە. لە سێپتەمبەری ١٩٨٢دا، واتە دووساڵ پاش کودەتاکە، ٨٠,٠٠٠ کـەس هێشتا لە زینداندا مابوونەوە کە ٣٠,٠٠٠یان چاوەڕێی دادگاییکردن بوون.[27]

کاریگەری ئەرێیی ئەو سیاسەتە ئەوەبوو کە ژمـارەی ئـەو کـردارە تیرۆرسـتییانەی ئامـانجی سیاسییان لەپشتەوەبوو ٩٠ لەسـەد دابـەزیبوو. هەرچـەندە ئـەو سیاسـەتە بەڕادەیـەکی بەهێز دژی چـەپەکان ئاراسـتەکرابوو، بەچەشـنێك هەڵمـەتی دژەتیرۆرسـتی دادپەروەرانـەتر بـوو لەوەکـەی مـاوەی سـاڵانی ١٩٧١-١٩٧٣بـەڕێوەدەبرا، هـەروەها ئەنـدامانێکی زۆری بانـدە پیـاوکوژە تورکییـەکان و ئایدیالیـستەکانی کـە بـە"گورگـە بۆرەکـان" ناسـرابوون دەستبەسەرکران.

لایەنی نەرێیی ئەو سیاسەتە ئەوەبوو کە لەبواری مرۆیـی و کۆمەڵایەتییدا هێنایـەئارا، ئـەوە تـەنیا تیرۆریـستە گومـانلێکراو پیاوکوژەکـان نـەبوون کـە دەگیران و لەزینـدان تونـد دەکـران، بەڵکو ئەندامانی بەرێزی یەکێتییە پیشەییەکان، سیاسـەتکارانی شـەرعیی، پرۆفیـسۆرەکانی زانکۆ، مامۆستایان، رۆژنامەنووسـان و پـارێزەران و هەرکەسـێك کـە بەشـێوەیەکی نـاڕوونیش بۆچوونی چـەپگەرا(یـان لـە هێنـدێك حاڵەتـدا ئیـسلامگەرا)یـان پـێش سـێپتەمبەری ١٩٨٠دا

[27] . Dodd, op. cit., 45.

دەربڕیبێت، تێکڕای ئەوانە شایەنی ئەوەبوون تووشی دەدردەسەریی گرتن ببنەوە. زانکۆکان بەتوندیی خرانە ژێر دەسەلاتێکی ناوەندگەراوە لەرێگەی دامەزراندنی "یۆکسەك ئۆگرەتیم کورلو/دەسەلاتی خوێندنی بالا"وە، ئەوەی راستەوخۆ هەموو سەرۆك زانکۆو راگرەکانی دیارییدەکرد.[28] پاشتر لە سالی ١٩٨٢دا، زیاتر لە ٣٠٠ کەسایەتیی ئەکادیمیی لەکارەکانیان دەرکران، پاشتر لەسەرەتای سالی ١٩٨٣دا دووەمین شەپۆلی لەسەرکارلابردنی بەدواداهات. زۆری دیکە هەبوون کە بەویستی خۆیان خانەنشین دەبوون بۆئەوەی خانەنشینییان پێبدرێت یاخود ماق ئەوەیان هەبێت لە جێگەی دیکەی دەولەتیی کارێکیان دەستکەوێت.

گیراوەکان چ راستەوخۆ پاش دەستگیرکردنیان و لەکاتی لێکۆلینەوەدا، چ پاش ئەوەی رەوانەی زیندانەکان دەکران، رووبەڕووی ئەشکەنجەو ئازاردان دەبوونەوە. رێکخراوەکانی لێبوردنی نێودەولەتیی و مافەکانی مرۆڤ بەبەردەوامیی سەرنجی گشتییان بۆ بەکارهێنانی ئەشکەنجەو هێندێك جار ئاسەوارە سامناکەکەی سەبارەت بە حکومەتی تورکیی رادەکێشا. بەتایبەت کابینە مەدەنییەکەی سالی ١٩٨٣ لەژێر فشاری نێودەولەتییدا ناچاربوو بۆ چاککردنی تۆماری ولاتەکەی لەم رووەوە هەنگاو بنێت. ژمارەیەك لە ئەفسەران و پیاوانی پۆلیس برانە بەردەم دادگا. هەرچەندە جلەوگرتنی دەزگا ئاسایشییەکان لەلایەن حکومەتە مەدەنییەکەوە هێشتا لاوازبوو. ئەشکەنجە زیاتر لەو ماوەیەدا بەربلاوبوو کاتێك گیراوەکە لە گرتووخانە راگیرابووو رووبەڕووی تۆمەتەکانی نەکرابووەوە. دوای کودەتاکە ئەم ماوەیە بۆ گیراوەکان ٩٠ رۆژبوو، بەلام لەماوەی ١٩٨٠کان و ١٩٩٠کاندا ئەو کێشەیە درکی پێکراو ماوەی گرتن و لێکۆلینەوە وردە وردە کەمکرایەوە.

وێڕای ژمارەیەکی زۆر پرسی تایبەت، چەندین دادگای گشتیی دژی "میللی سەلامەت پارتەسی/پارتی سەلامەتی نەتەوەیی"، "میللەتچی حەرەکەت پارتەسی/پارتی بزاڤی نەتەوەیی"و پارتی کرێکارانی تورك و دیسك و هەروەها رێکخراوی "دەڤریمجی سۆل/چەپی شۆڕشگێڕان"و پەکەکەی کورد، رێکخرا.

لەزۆربەی پرسەکاندا، دادگاییەکان لەبەردەم دادگای سەربازییداو لەسایەی یاسای سەربازییدا ئەنجام دەدرا، بەگشتیی، پاش دووسالْ بەسەر کودەتاکەدا، نزیکەی ٣٦٠٠سزای مەرگ لەو دادگایانەوە راگەیەندرا، هەرچەندە ٢٠ لەوانە لەراستییدا جێبەجێکرا،[29] هەروەها هازارانی دیکە هەبوون کە سزای کەمتریان بۆ بڕایەوە.

---

[28] تەنانەت سەرۆك زانکۆکانیش راستەوخۆ لەلایەن سەرۆك کۆمارەوە دادەنران.

[29] . Dodd, op. cit., 45.

دەستووره نوێیەکە

هێندەی سوپا بایەخی بە سەرلەنوێ داڕشتنەوەی ژیانی سیاسیی دەدا، زیاتر یا کەمتر رێچکەی کودەتاچییەکانی پێش خۆی لە ساڵی ۱۹٦۰-۱۹٦۱ گرتەبەر. ئەنجومەنێکی راوێژکاریی کە لە ۱٦۰ ئەندام پێکدەهات بۆ یەکەمین جار لە ۲۳ی ئۆکتۆبەری ۱۹۸۱دا کۆبووەوە. ئەندامەکانی لەلایەن ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەییەوە دەستنیشانکران، ٤۰یان راستەوخۆو ۱۲۰ەکەی دیکەشیان لەلایەن فەرمانداره نوێیەکانەوە دەستنیشاندەکران. ئەو فەرماندارانەی کە بۆخۆیان لەلایەن سوپاوە لە هەرێمەکان دانرابوون. ئەم ئەنجومەنە کۆمسیۆنێکی دەستووری ۱٥ئەندامی هەڵبژارد کەلەلایەن پرۆفیسۆر"ئۆرهان ئالدیکاچتی"یەوە سەرۆکایەتیی دەکرا. ئەو کۆمسیۆنەی کە یەکەمین رەشنووسی دەستووره نوێیەکەی ۱۷ی ژوئیەی ۱۹۸۲ی ئامادەکرد

رەشنووسەکە لە زۆر رووەوە لەگەڵ پەرەسەندنەکانی دەستووری ساڵی ۱۹٦۰دا ناکۆك بوو. ئەمەیان دەسەڵاتی لە دەستی دەزگای جێبەجێکردندا کۆکردبووەوە و دەسەڵاتی سەرۆك و ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی زیادکردبوو.هەروەها ئازادیی رۆژنامەوانیی سنووردارکردبوو، ئازادیی رێکخراوەپیشەییەکان (قەدەغەکردنی مانگرتنی سیاسییەکان، مانگرتنە هەماهەنگییەکان، مانگرتنی نەتەوەییەکان) هەروەها مافوئازادییەکانی تاك. مافو ئازادییە ئاساییەکان (وەك ئازادیی دەربڕین و ئازادیی کۆڕوکۆبوونەوە) لەنێو دەستوورەکەدا هاتبوون، بەڵام مەرجو شەرتی ئەوتۆی بۆ دانرابوون کە دەتوانرا لەکاتی جێبەجێکردن و لە رووی کردارییەوە پوچەڵ بکرێتەوە، هەڵپەسێردرێت یاخود سنووردار‌بکرێت،بە بیانووی بەرژەوەندییە نەتەوایەتییەکان، ئارامیی گشتیی، ئاسایشی نەتەوەیی، مەترسیی لەسەر ئارامیی کۆمارو تەندروستی گشتیی

دەستووره نوێیەکە لە ۷ی نۆڤەمبەری ۱۹۸۲دا خرایە راپرسییەوە. پەسەندنکردن و رەتکردنەوەی دەستوورەکە راستەوخۆ بە شەخسی ژێنراڵ ئەڤرینەوە بەسترابووەوە چونکە خاڵێکی کاتیی دەستوورەکە (لەکاتی گواستنەوە لە حوکمی سەربازییەوە بۆ مەدەنیی) ئەوەی کردبووە مەرج کە ئەگەر دەستوورەکە ئەرێ کرا ئەوە بەشێوەیەکی ئۆتۆماتیکیی بۆ ماوەی حەوت ساڵ دەبێتە سەرۆك. ئەڤرین لەسۆنگەی سەرکوتکردنی تیرۆری سیاسییەوە هێشتا لەنێو خەڵکدا جەماوەرێتی خۆی هەبوو، هەربۆیە ئەم لایەنە دەگونجێت پەرۆشیی بۆ پرسەکە بێنێتەئارا. ئەگەرنا دەستوورەکە لە چاوی خەڵکانی ئاسایی سەرشەقامدا زیاتر نووسراوێکی رەقوتەق بوو.

وێڕای ئەوەی ژێنڕاڵەکان دەرفەتێکیان لەبەردەمدا نەبوو، دەنگدان بە ناچاریی ئەنجامدراو ئەوانەی خوازیاربوون دەنگ نەدەن یان گوێی پێنەدەن، نەك هەردەبوو سزایەکی مادیی بدەن بەڵکو مافی دەنگدانیشیان بۆ ماوەی پێنج ساڵ لەدەست دەدا. سەرباری ئەوەش، بەگوێرەی بڕیاری ٢٠ی ئۆکتۆبەر هەموو رەخنەگرتنێك لە دەستوور قەدەغە بوو، خاڵە کاتییەکانی یاخود گوتەکانی ژێنڕاڵ ئەڤەرین بە قازانجی دەنگدان بە بەڵێ بوو. ئەوەش زەمینەی ئاکامێکی چاوەڕوانکراوی بۆ راپرسییەکە خۆشکرد کە بەڕێژەی ٩١،٤ بەڵێی بۆ کرا. تەنیا لە ناوچە کوردییەکانی باشووری رۆژهەڵات ڕێژەیەکی بەرزی دەنگدان بە نەخێر تۆمارکرا.

دیموکراسیی بە تەنگەبەرێکدا

پاش ئەرێکردنی دەستوورو چەسپاندنی ئەڤەرین وەك سەرۆك کۆمار، ژێنڕاڵەکان وەك پێویست بۆ سەرلەنوێ دارشتنەوەی بەرنامەی سیاسییان بۆ قۆناغی دادێ کەوتنەکار. لە مارتدا یاسایەکی نوێ بۆ پارتە سیاسییەکان بەفەرمیی راگەیەندرا. ئەو سیاسەتکارانەی پێش سێپتەمبەری ١٩٨٠ هەڵسوڕاو بوون بۆ ماوەی دەساڵ کاری سیاسییان لێ قەدەغەکرا.ئەمێستا دەتوانرا پارتی نوێ دابمەزرێنرێت بەڵام دامەزرێنەرەکەی دەبوایە پشتگیریی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی پێبوایە. خوێندکاران، مامۆستایان و کارمەندان لە ئەندامیەتیان بۆ پارتە سیاسییەکان قەدەغەکران. رێگە نەدرا بە پارتە سیاسییەکان ریشەی کۆمەڵایەتییان هەبێت بەوەی کە قەدەغەکرا ئەو پارتانە لقی ژنان یان خوێندکارانیان هەبێت، یاخود پەیوەندییەکانیان لەگەڵ یەکێتییە پیشەییەکان پەرەپێبدەن و لەنێو لادێکاندا لق دابمەزرێنن. ١٥ پارت دامەزرێنران، بەڵام سوپا پێیوابوو ١٢ لەو پارتانە شایەنی پەسەندکردن نین، هەرچەندە لەلایەن دامەزرێنەرانیشیانەوە چەندین گۆڕانکاریی لە بەرنامەکانیاندا کرا.ئەو پارتانەی بە ئاشکرا لەسەر داروپەردووی پارتی عەدالەتەکەی دەمیرئەل دامەزرێنران (پارتی تورکیای مەزن و پارتی رێگای راست) هەروەها (پارتی سۆشیال دیموکرات) کە لەسەر داروپەردووی پارتی کۆماری گەل دامەزرێنرابوو لەنێو پارتە قەدەغەکراوەکاندا بوون. لە کۆتاییدا ئەو سێ پارتەی کە رێگەیان پێدرا لە هەڵبژاردنەکانی ٦ی نۆڤەمبەری ساڵی ١٩٨٣دا بەشداربن بریتیبوون لە:

*(میلەتچی دیموکرات پارتەسی/پارتی دیموکراتی نەتەوەیی) ئەو پارتەی زۆر لە ژێنڕاڵەکانەوە نزیك بوو و لەلایەن ئەوانیشەوە پشتگیریی دەکرا هەروەها لەلایەن ژێنڕاڵێکی خانەنشینەوە کە تورگیوت سونالپ بوو سەرکردایەتیی دەکرا .

*(هەڵكچی پارتەسی/پارتی گەل) كە نەجدەت كالب سەرۆكايەتیی دەكرد . ئەم پارتە لە باڵی سوننەتیی كەمالیستی پ ك گ ەوە نزیك بوو .هەروەها

*(ئەنەڤەتەن پارتەسی/پارتی نیشتمان) لەلایەن تورگوت ئۆزالەوە سەرۆكایەتیی دەكرا ، ئەو پیاوەی لەپشت ئەو بەرنامە چاكسازییە ئابوورییەوە بوو كە لە ساڵانی ١٩٧٨-٨٠ بەرێوەدەچوو. هەروەها ئەوەی وەك وەزیری باڵا و بەرپرس لە كاروباری ئابووریی راژەی كردبوو

سەركردایەتیی سوپا بە ئاشكرا لایەنگریی لە پ د ن و بە رادەیەكی كەمتر لە پ گ دەكرد. چەرخی چەپگەرد وایكرد ئەوە بیێتە سەرچاوەیەكی هێزی سەرەكیی تورگوت ئۆزال. ئەوە وایلێكرد بتوانێت وەك دیموكراتخوازێكی رەسەن دەربكەوێت و پاش سێ ساڵ دەنگی ئەوانە بەدەست بێنێت كە خوازیاربوون سوپا لەسیاسەت وەدەرنێن . لەم هەڵبژاردنانەدا پ ن ەكەی توانی سەركەوتنێكی بەرچاو بەدەستبێنێت بەشێوەیەك ٤٥ لەسەدی دەنگەكانی بەدەستهێنا. پ گ یش رێژەیەكی بەرچاوی دەنگەكانی بەدەستهێنا كە ٣٠ لەسەد بوو. لەكاتێكدا پارتەكەی ژێنراڵەكان، واتە پ د ن، دەنگێكی كەمی هێنا و بە پلەی سێیەم هات كە ٢٣ لەسەدی دەنگەكان بوو. سیستمی نوێی هەڵبژاردن بە شێوەیەكی مەزن بەقازانجی پارتە مەزنەكان رێكخرابوو لەبەرئەوەی یاساسازان پێیان وابوو كە نفوزی ناهاوسەنگی پارتە بچووكەكان پێش ساڵی ١٩٨٠ یەكێك بووە لە هۆكارەكانی ئیفلیجبوونی سیستمەكە. لە ئاكامدا ٤٥ لەسەد زۆرینەی رەهای لە ئەنجومەنی نوێدا بە پ ن بەخشی.

دوای ئەم ئاكامە سەرسوڕهێنەرە، ئۆزال وەك پێویست بووە سەرەك وەزیر، هەرچەندە ئەمێستا سوپا لەلایەن (ئەنجومەنی سەرۆكایەتیی) ەوە نوێنەرایەتیی دەكرا (ئەوەی پاش هەڵبژاردنەكان ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی بوویە) لەنزیكەوە چاودێری دەكرد. كابینە نوێیەكە بە "كابینەی ئەندازیاران" دەناسرا. ئۆزال خۆی وەك ئەندازیارێك راهێنانی كردبوو (هەروەك دەمیرئەل پێش ئەو) هەروەها نۆ ئەندازیاری دیكە لە كابینەكەدا بوو

پ ن كە حكومەتە نوێیە بە پشتگیریی ئەو بەرێوەدەچوو، لە هاوپەیمانیەتیەكیی ناوازەی رەوتە ئیدۆلۆژییەكان بەرژەوەندیی دەستەوتاقمە جیاوازەكان پێكدەهات كە زیاتر بەو هۆیەوە خۆیان بەو پارتەدا هەڵواسیبوو چونكە لە سایەی سیاسەتەكانی سنووردارکردنەوە كە سوپا پەیڕەوی لێدەكرد ئەوانە شوێنێكی دیكەیان نەبوو پەنای بۆ بەرن. پارتەكە لایەنگریی كۆنە ئەندامانی پارتی عەدالەتی بۆخۆی راكێشا بوو، ئەوەی بۆ خۆی لە

هاوپەیمانیـەتیی بۆرجـوای پیـشەسازکار، جووتیـاران و بیزنزمانـە بـچووکەکانی ئەنـەدۆڵ، پارتی رزگاریی نەتەوەیی دەمارگیر و هەروەها پارتی کاری نەتەوەیی فاشیست پێکدەهات.

کەسایەتیی تورگوت ئۆزال بۆ پارتەکە گرنگ بوو، لە راستییدا ئەوە جێگەی گومـان بـوو کە هاوپەیمانیەتیی لە نێو پارتەکەیدا هێندە درێژەی هەبوایە ئەگەر کەسایەتیی ئەو نەبووایە. ئەو پێـی لەهـەردوو لایەنەکـەدا بـوو، ئـەو بەڕێوەبـەرێکی سـەرکەوتووی پـرۆژە پیـشەسازییە تایبەتییەکان بوو لە ساڵانی حەفتاکانـدا هـەروەها پەیوەندییـەکی باشـی بـە ناوەنـدی بیزنـسە مەزنەکانەوە هـەبوو، زۆریـش ئـارەزووی لـە لیبرالیزەکردنـی ئابووریـی بـوو. لەلایـەکی دیکـەوە بەوەناسرابوو کە پەیوەندیی بە رێبازی نەقشبەندییەوە هەیە و (کۆرکوت)ی برای یـەکێك بـوو لـە ئەندامـە رێبەرییـەکانی پ ر ن (هـەروەها تورگـوت ئـۆزالیش خـۆی کـاتی خـۆی هـەوڵێکی دابـوو ببێتـە نوێنـەری ئـەو پارتـە). ئـۆزال لـەنێو پارتەکەیـدا زۆر شـارەزایانە گەمـەی دەکـرد و ئەندامە رێبەرییەکانی ئەو پارتەی بەگژ یەکتردا دەکرد.

لەسـەروو هـەمووەوە، ئـۆزالیش هـەروەك دەمیرئـەل نموونـەی ئـەو سیاسـەتکارانە بـوو کـە دەتوانێت پێناسە لە کەسایەتیی ئاسایی تورك بکات. ئەو لە مەڵاتیەوە هـاتبووە نێـو دنیـا کـە شارۆکەیەکی هەرێمییە لە ناوچەیەکی دواکەوتوودا و هـەروەها ئـەو پیاوێـك بـوو خـۆی خـۆی دروسـتکردبوو، کەسـایەتیی و پێگـەو کارەکـەی بەرجەسـتەی هیـوا و خولیـای بێئـەژماری جووتیاران، موڵکداران، هەروەها بازرگانی بچووك و خودپیشەکانی دیکـەی دەکرد، ئەوانـەی کە ئۆزال دەیتـوانی بـە زمانیـان گوتاریـان بۆ بدات. دروشمـی هەڵبژاردنەکـەی کـە وەك (ئۆرتـا دیـرەك/ کۆڵەکـەی رەشمـاڵ) وەسـفی ئـەم بەشـەی کۆمـەڵگای پێـدەکرد و بـەکارهێنانی بـۆ خۆلێکنزیك کردنەوەیان بوو .

لیبرالیزەکردنی پلە بە پلە

لە سایەی ئۆزالدا پرۆسەی هێواشی دیموکراتیزەکردنی زێدەتر (یان فراوانکردنـی رێگەکـە) بەڕێوەدەچـوو. هەرچـەندە، وێـڕای هاوکـاریی ئـۆزال لەگـەڵ سـوپادا، کەچـی بـۆ سـەرلەنوێ دامەزراندنـەوەی باڵادەسـتی سیاسـەتی مـەدەنیی بەسـەر سـوپادا تێدەکۆشـا. پـێش هەڵبژاردنـەکانی شـارەوانییەکان لـە مـارتی ١٩٨٤دا زۆرینـەی ئەنـدامانی پـارتی دایکـی نیـشتمان لـە ئەنجومەنـدا دەنگیانـدا تـا هێنـدێك لـەو پارتانـەی تـا سـاڵێك لـەوەپێش قەدەغەکرابوون بتوانن بەشداری لە هەڵبژاردنەکاندا بکەن . ئەوەش لەخۆیدا فێڵێك بوو بۆ پەرتـەوازەکردنی دەنگـی بەرهەڵستکاران (ئەوانـەی رووبـەڕووی ئـەو هەوڵـە بوونـەوە)، بـەڵام

ئەوەبۆخۆی زیانی بە پ دا ك یش گەیاند. ئاكامی هەڵبژاردنە هەرێمییەكان بەم شێوەیەی لای خوارەوە بوو: پ دا ك كەمتر لە چوار مانگی پێشووتر باشتر بوو بەوەی ٤١,٥ لەسەدی دەنگەكانی هێنا. پلەی دووەم لەلایەن پارتێكی نویّ (سۆسیال دیموكرات پارتەسی/ پارتی سۆشیال دیموكرات) بەدیهات كە لەلایەن ئەردالْ ئینۆنوی كوڕی عیسمەت پاشاوە ڕێبەرایەتیی دەكرا كە ٢٣,٥ی دەنگەكانی هێنابوو. پلەی سێیەم لەلایەن پارتێكی نویّ (دۆگرو یۆڵ پارتەسی/ پارتی ڕێگای ڕاست) بەدەستهات كە هەموو كەس دەیزانی پارتی دەمیرئەلە، ئەو خۆی هێشتا كاری سیاسیی لیّ قەدەغەكرابوو و سیاسەتكارنێكی دیكە ڕێبەرایەتییەكان دەكرد، ئەم پارتە ١٣,٥ لەسەدی هێنا بوو. (ڕەفا پارتەسی/ پارتی خۆشگوزەرانیی) كە بەرجەستەی پارتی ڕزگاریی نەتەوەییەكەی ئەربەكانی دەكرد ٤,٥ لەسەدی دەنگەكانی هێنا. دوو پارتەكەی تر ئەوەی لە هەڵبژاردنەكانی نیشتمانیی ساڵی ١٩٨٣دا بەشدارییان كرد، دەركەوت كە لە بناغەوە دوو پارتی كارتۆنی بوون و یەكەمیان كە پارتی گەل بوو كەمتر لە ٩ لەسەدی دەنگەكان و ئەوی كەشیان كە پارتی دیموكرانی نەتەوەیی بوو ٧ لەسەدی دەنگەكانی هێنا.

هەڵبژاردنەكان دیمەنێكی سیاسیی فرە ناوازەیان هێنابووە ئارا بە چەشنێك پارتە ئۆپۆزسیۆنەكانی نێو پارلەمان بە ئاشكرا شەرعییەتی خۆیان لەدەستدا، لەكاتێكدا بەشێك لە پارتانەی كە ڕێژەیەكی زۆری دەنگدەر بە ئاشكرا لە پشتیانەوە ڕاوەستابوو لە بنەڕەتدا لە ئاستی نەتەوەییدا نوێنەرایەتییان نەبوو. لەلای چەپەوە، ئەم گرفتە بەوە چارەسەركرا كاتێك پارتی گەل و پارتی سۆشیال دیموكرات لە نۆڤەمبەری ١٩٨٥دا یەكیان گرت، بەڵام لە هەمان كاتدا كێبڕكێكەرێكی نویّ بۆ میراتگرەكەی كۆنە پارتەكەكەی كۆماریی گەل پەیدا بوو كاتێك (دیموكرات سۆل پارتەسی/ پارتی چەپی دیموكرات) دامەزرێنرا، ئەو پارتەی لە پشتی پەردەوە لەلایەن بوڵەند ئەجەویدەوە ڕێبەرایەتیی دەكرا، و ڕەهسان ی ژنی كردبووە پێشەنگی، ئەوەی كە بووە ژنەسەرۆكی پارتەكە. ئەجەویدییەكان هەر زیندووكردنەوەیەكی پ ك گ كۆنەكەیان ڕەتكردەوە، پارتی سۆشیال دیموكراتیان بە پارتێكی دەستەبژێرو مۆدێلێكی كۆن دادەنا. لەجیاتی ئەوانە وایان بە باش دەزانی بەو پارتە نوێیە كە پارتی چەپی دیموكراتە تێهەڵچنەوە، ئەوەی ئەوان ویستیان وەك تەنیا پارتی ڕاستەقینەی (كرێكارن) ڕێكیبخەن. لە مایۆی ١٩٨٦دا ، ڕێبەرایەتیی پ د ن دەرئەنجامەكانی خۆی لە ئاكامی هەڵبژاردنەكان هەڵهێنجا و خۆی هەڵوشاندەوە. زۆربەی پەرلەمانتارەكانی بە پ دا ن وە پەیوەست بوون، هەرچەندە هێندێكیان پ ڕیّ ڕ یان پیّ باشتر بوو. لە ١٨ی دیسەمبەردا

ئەنـدامانێکی تاقمەکـەی ئینۆنـو روویـان کـردە پ د چ ەکـەی ئەجەویـد، ئـەوەش هـەروەها نوێنەرایەتی بەو پارتە لە پارلەماندا بەخشی.

گەڕانەوەی پاریزانە کۆنەکان

لە هەمان کاتدا، کۆنە ڕێبەرە سیاسییەکان سێبەرێکی زێدەیان بەسەر ژیانی سیاسییەوە هـەبوو، نـەك تـەنیا لـەو ڕێگەیـەوە کـە ژمارەیـەك پـارتی سیاسـییان لـە پـشت پـەردەوە بەڕێوەدەبەرد، بەڵکو هەروەها بەیاننامە و داخۆیانی سیاسیی (هێشتا لە رووی فەرمییەوە ناشـەرعیی) یـان دەدا. ئـۆزال بڕیاریـدا کێبڕکێیـان پەسـەندبکات و بـۆ ئـەو مەبەسـتەش ریفرانـدۆمێکی سـەبارەت بـە گـۆڕینی دەسـتوور راگەیانـد، ئـەوەی ڕێگـە بـە کۆنـە سیاسـەتکارەکان دەدات کـە لـە سـەرلەنوێ لـە کاروبـاری سیاسـییدا بەشـداریی بکەنـەوە. لـە هـەمان کاتـدا، ئـەو بـە خـۆی و پارتەکەیـەوە هەڵمـەتێکیان دژی گەڕانـەوەی ئـەو کۆنـە سیاسەتکارانە دەستپێکرد. لە ریفراندۆمەکەدا کە (لە ٦ی سێپتەمبەری ١٩٨٧دا ئەنجامدرا) ئەو بە ڕێژەیەکی زۆر کەم دۆڕاندی: ٥٠,٢٤ لەسەدا بەڵێ دژی ٤٩,٧٦ لەسەدا نەخێر.

ئاکامی ڕاپرسییەکە وای لە ئۆزال کرد کە هەڵبـژاردنی پێش وەخت راگەیـەنێت و بیخاتـە نۆڤەمبەری ١٩٨٧. ئەو هۆکارێکی زۆر باشی بەدەستەوەبوو بۆ ئەو کارە: بەشێکی زۆر لـەو خەڵکـەی کـە لـە ریفراندۆمـە دەسـتوورییەکەی سـاڵی ١٩٨٢دا بەشـدارییان نـەکردبوو بۆیـان نەبوو تا ساڵی ١٩٨٨ بەشداریی هیچ دەنگدانێك بکەن. بێگومان ئەوانە لێیان چاوەڕواندەکرا دەنـگ بـۆ ئۆپۆزسـیۆن بـدەن. پ دا ن پـێش هـە ڵبژاردنەکـە بڕیاریـدا سـەرلەنوێ یاسـای هەڵبژاردنـەکانیش بگۆڕێـت. سیـستمی هەڵبـژاردن لـەو کاتـەدا ئاسـتێکی هـەرێمیی و نیـشتمانیی لـەخۆدەگرت بەشـێوەیەك ئـەو پارتـەی کـە لەهـەرێمێکی دیـاریکراو زۆرینـەی دەنگـەکانی نەهێنایەتـەوە ئـەو ئـەو دەنگانـەی لەدەست دەچوون کـە لـەو هەرێمـە بەدەسـتی هێنابوو، ئەو دەنگانەی کە بەشێوەیەکی ڕێژەیـەکی لـە نێوان پارتـە مەزنەکاندا دابەشدەکرا. ئەوەش ئامادەکاری پ دا ن بوو تا زۆرینەی رەها لە ئەنجومەنی نەتەوەییدا بێنێتەوە. وێڕای ئەوەی لە هەڵبژاردنەکانی ٢٩ی نۆڤەمبەردا تـەنیا ٣٦,٣ لەسـەدی هێنـا. پ س د باشتر بوو، ئـەوەی سـەرۆکەکەی ئـەردال ئینۆنـو بـوو کـە تـا بڵێـی گـەنجێکی قیـت و قـۆز بـوو، بـەڵام سیاسەتکارێکی شووم بوو، بۆیە وەك سەرسوڕمانێك هات کاتێك هەڵمـەتێکی پاك و توند لـە دەوری سـیمبولێکی لیمـۆی گوشـراو بـەڕێوە دەچـوو(مەبەسـت لێـی پێگـەی زۆرینـەی دانیـشتوانە لـە سـایەی حـەوت سـاڵ "بەرنامـەی ئارامکردنـەوەدا")،پ س د ٢٤,٨ لەسـەدی

دەنگەکانی بەدەستهێنا. پارتی ڕێگای راستەکەی دەمیرئەل پلەی سێیەمی هێنا کە ١٩,٢ لەسەدی دەنگەکان بوو. هەموو پارتەکانی دیکە لە گەیشتن بە ئاستی دیاریکراودا شکستیانهێنا. پارتی دیموکراتی چەپەکەی ئەجەوید بەوپەڕی توانای خۆی ئنجا ٨,٥ لەسەدی دەنگەکانی هێنا. واپێدەچوو لەلای راست و چەپەوە (ئۆزال و ئینۆنو) دوو رکابەرە کۆنەکەیان (واتە دەمیرئەل و ئەجەوید) یان تێپەڕاندبێت، ئەو دوو ئەسپی جەنگەی پاش ماوەیەك لاواز بوون بەڵام لە مەیدانەکە دەرنەکران .

ساڵی ١٩٨٧ بەرفراوانبوونێکی لە شەبەنگی سیاسییدا بەخۆوە بینی بەچەشنێك پارتە رادیکاڵو سەوزەکانی تێدا دەمەزرێنران، ئەوانەی هەوڵیاندا شوێن بۆ بابەنی وەك بایەخدان بە ژینگە و مافەکانی ژن و هۆمۆسێکچووەڵەکان لە ئەجندەی سیاسییدا بکەنەوە، بەڵام لە وڵاتێکی وەك تورکیادا ئەم جۆرە بابەتانە تەنیا وەك یارییەکی دەستەبژێرەکان مایەوە. هەروەها سونەتییترین چەپەگەراکان هێشتا لە ئەوروپا ئاوارەبوون، ئەوانیش نیشانەی ژیانیان پێشاندا. لە ٦ی ئۆکتۆبەردا پارتە کۆمۆنیستە تورکییە کۆنەکە کە ئێستا لەلایەن نەبی یاغجی یەوە رێبەرایەتیی دەکرا (کە زیاتر بەناوە خوازراوەکەیەوە حەیدەر کوتلو دەناسرا) ، هەروەها پارتی کرێکارانی تورکییە سەرلەنوێ دامەزرێنراوەکە کە لەلایەن بەهیجە بۆرانەوە رێبەرایەتیی دەکرا، ئەم دوو پارتە لە کۆبوونەوەیەکیاندا لە برۆکسل یەکیان گرت و (تورکیش بیرلەشمش کۆمۆنیست پارتەسی/ پارتی یەکگرتووی کۆمۆنیستی تورکیی) یان دامەزراند . تەنیا چوار رۆژ پاشتر، خاتوو بەهیجە مرد.

خاڵی ١٤١و١٤٢ی یاسای سزادان هێشتا چالاکییە سیاسییە کۆمۆنیستییەکانی لە تورکیا قەدەغە کردبوو، بەڵام ئۆزالی سەرەك وەزیران هێمای ئەوەی کرد کە سنووردارکردنەکان پێویستە هەڵبگیرێت. رێبەرانی پ ی ك ت ، کوتلو و هەروەها نیهاد سەرگین کە شوێنی بەهیجە تورانی گرتەوە، بڕیاریاندا خۆ لە ئاوەکە بدەن و لە ١١ی نۆڤەمبەردا بەرەو تورکیا گەڕانەوە. لەکاتێکدا کەیشتەنەوە فڕۆکەخانەی ئەنکەرە، دەستبەجێ دەستگیرکران، وێڕای ئەوەی لە فڕۆکەکەدا بارێك رۆژنامەنووس و پەرلەمانتارانی ئەوروپییان لەگەڵدا بوو. فەرمانی دەستبەسەرکردنەکە دەگەنجێت لەلایەن سوپاوە درابێت نەك لەلایەن حکومەتەوە. ئەوەش یەکێك بوو لە نیشانەکانی دڕدۆنگیی و ناتەبایی لەنێوان سوپا و ئۆزالدا ، ئەوەی لە ژووندا کەوتە بەر رۆشنایی کاتێك سەرەك وەزیران دەستکاری پلەبەندی سوپای کرد و ژێنراڵ تۆرماتای کردە سوپاسالار نەك ژێنراڵ ئوزتۆرون کە لەپێشتر بوو.

دارمانی پارتی دایکی نیشتمان

لە کۆنگرەی پ دا ن لە ساڵی ١٩٨٨دا، پیاوێکی گەنج کە دەمانچەیەکی پێبوو هەوڵیدا ئۆزال بکوژێت لەکاتێکدا لە تریبیۆنەکەوە خەریکی گوتارخوێندنەوە بوو، ئۆزال تەنیا پەنجەی بە سووکیی بریندار بوو و توانی لەو هەلومەرجەدا خۆی ڕاگرێت. کەمتر لە ساڵێك بەسەر هەڵبژاردنی نیشتمانییدا تێپەڕیبوو و هەروەها بە چەندین مەبەست کە تەواو ئاشکرانین، ئۆزال بڕیارییدا ریفراندۆمێکی دیکە ئەنجامبدات، ئەمجارەیان سەبارەت بە بابەتێکی تاڕادەیەك بێمانا ئەویش ئەوە بوو داخۆ هەڵبژاردنە شارەوانییەکان دەکرێت پێش وەخت ئەنجام بدرێت. ئەو کەسایەتیی خۆی تێکەڵ بە مەسەلەکە کردو ڕایگەیاند ئەگەر زۆرینەی دەنگ بە بەڵێ نەیەتەوە ئەو خۆی بە دەست لەکارکێشراوە دەزانێت. کاتێك راپرسییەکە لە ٢٥ی سێپتەمبەردا ئەنجامدرا، ئاکامەکەی بۆ ئۆزال شکستێکی ئاشکرابوو (٦٥ لەسەدا نەخێر و ٣٥ لەسەدا بەڵێ). هەرچەندە سەرەك وەزیران لە شوێنی خۆی مایەوە و گوتی کە ٣٥ لەسەدەکە شتێك کەمترە لەو ٣٦,٣ی کە پ دا ن لە دوا هەڵبژاردنەکاندا هێناویەتیی و ئەوەش بنەمای دەسەڵاتەکەیەتی کە بێ زیان ماوەتەوە.

کاتێك هەڵبژاردنە هەرێمییەکان ئەنجامدرا(لەکاتی خۆی) واتە لە مارتی ١٩٨٩دا، ئاکامەکەی دەریخست کە پ دا ن بەتوندیی پێگەی دابەزیوە. پ س د ئەمێستا لە پلەی یەکەمدا بوو کە ٢٨,٢ لەسەدی دەنگەکانی هێنابوو. پ ڕێ ر بە پلەی دووەم هات کە ٢٦,٥ و هەروەها پ دا ن سێیەم بوو کە ٢١,٩ لەسەدی دەنگەکانی هێنا بوو. دووبارە ئۆزال لە ئاکامدا وەك سەرەك وەزیران خۆی چەسپاند و بێ گوێدانە هیچ ئەنجامێك – بەمەبەستی تووڕەکردنی ئۆپزسیۆن– تەنانەت ڕایگەیاند کە پاش ئەوەی ماوەی سەرۆکایەتیی ئەڤەرین لە نۆڤەمبەری ١٩٨٩دا کۆتایی دێت، ئەو خوازیارە وەك کاندیدێك خۆی بۆ سەرۆکایەتیی وڵات دیاریی بکات. ئۆپۆزسیۆن بۆیکۆتی ئەو دانیشتنەی ئەنجومەنیان کرد کە سەرۆکی تێدا هەڵبژێردرا، بەڵام زۆرینەی پ دا ن تورگوت ئۆزالی لە هەڵبژاردنی وەك هەشتەمین سەرۆك کۆماری تورکیا دڵنیاکردەوە، ئەو دووەمین کەسی سیڤیل بوو (پاش بایار) کە ئەو پۆستە لە ئەستۆ بگرێت.

هۆکاری سەرەکیی ئەوەی کە جەماوەریی ئۆزال و پارتەکەی لە دابەزیندا بوو بێگومان بۆ ئەو بەرزبوونەوەی هەڵاوسانە دەگەڕێتەوە (ئەوەی کە گەڕایەوە ئاستەکەی پێش ساڵی ١٩٨٠ کە بەڕێژەی ٨٠ لەسەدابوو) هەروەها ئەو دابەزینەی لە توانای کڕیندا روویدا. لە ساڵی ١٩٨٠ وە ڕێژەی توانای کڕینی کاسبکاران ٤٧ لەسەدا دابەزیبوو. هۆکارێکی دیکە

بریتیبوو له خزم خزمێنه و گەندەڵی كه له رژێمەكەی دابوو. بێگومان ئەوه راسته كه پ دا ن جولەیەكی خستبووه بواری ئابووریی و كارگێڕییەوه. ئۆزال ئەو پیاوه بوو كه پێشینەیەكی لەبواری بیزنسدا هەبوو، زیاتر مامەڵەی لەگەڵ ئەمەریكیی و ئەڵمانەكاندا هەبوو.ئەو ناوبانگی خۆی له (با شتەكان ئەنجامبدرێن) ەوه بەدەستهێنابوو كه بەتوندیی لەگەڵ نزیكەی تەواوی حكومەتەكانی كۆتایی حەفتاكاندا ناكۆك بوو. لایەنەكان قەرز وەك هاوچەرخەكانی بریتیبوون له ئۆفیسی رۆناڵد ریگان و مارگرێت تاتچەر(ئەوانەی ئۆزال فره پێیان سەرسام بوو). ئۆزال بڕوای به ئابوورییەكی سەرمایەداریی ناسنووورداری ئازاد بوو هەروەك ئەوەی له ولاتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا و بەریتانیادا هەبوو. تەنیا به پلەیەكی زیاتر ،ئەوەش بووه هۆی چەندین ئابروچوون له كارو پرۆسەكاندا. بەدرێژایی ئەو ساڵانه چەندین وەزیر له حكومەتەكەی پ دا ن بەهۆی تێوەگلانیان لەو ئابروچوونانەوه له پۆستەكانیان لابران.زێدەباری ئەوه، بنەماڵەی ئۆزال خۆی رەخنەكران سەبارەت بەو خزم خزمێنەیه و گەندەڵییەی له بواره جیاجیاكانی وەك بازرگانی تەلفیزۆن و كۆمپانیای هاتوچۆی گەشتی ئاسمانیی و هەروەها هاوردەكردنی ئۆتۆمبێلی جاگوارەوه. كاتێك یەكێك له كوڕەكانی ئۆزال پارەیەكی مۆڵی له بازاڕی گۆڕینەوەی دراوی ئەستەمبوڵدا دەستكەوتبوو،هەر زوو پاشتریش لەگەڵ ئەو كۆمپانیایانەدا تێوەگلابوو كه گرێبەستەكانی حكومەتیان پێدەدرا.پاش هەڵبژاردنەكانی ساڵی ١٩٨٩، ئۆزال به لابردنی ئەندامێكی خێزانەكەی له كابینەی وزارەت بەرپەرچی هێندێك لەو رەخنانەی دایەوه.

بوونی زۆرینه له ئەنجومەندا ئەوەی دەگەیاند كه پارته ئۆپۆزسیۆنەكان وەك پێویست بۆ ئۆزال نابنه مایەی نیگەرانیی. كێشەی سەرەكیی ئەو لەگەڵ دەستەگەرایی نێو پ.دا.ن بوو.ئەوەی زێدەبوو كاتێك رێژەی دەنگدانی پارتەكەی لەنێو سندوقەكاندا دابەزی(لەسەرەتای ١٩٩٠دا ٨ لەسەدا گەیشته نزمترین خاڵی). له ساڵی ١٩٨٨دا، دەسته ئیسلامییەكان و هەروەها دەسته نەتەوەخوازه توندڕەوەكان لەنێو پارتەكەدا گەیشتنه رێكەوتنێك، كه دواتر وەك "كوتساڵ ئیتیفاق/هاوپەیمانیی پیرۆز" راگەیەندرا. ئەوه وایكرد كه لەنێو كۆمیتەی ناوەندیی پارتەكەدا زۆرینەی كورسیەكان بگرنەدەست. ئەوكاته "كاچجیلەر"ی وەزیری دەوڵەت كه لەباڵی بونیادگەرا ئاینییەكان بوو ببووه قسەكەری سەرەكییان. باڵی لیبراڵی پارتەكه كه نوێنەرایەتیی كەرتی وەبەرهێنانی هاوچەرخی دەكرد، لەلایەن مەسعود یەلمازەوه رێبەرایەتیی دەكرا كه وەك وەزیری دەرەوه له كابینه هەڵدەسوڕا،

بـەلاّم لـە فێبرایـەری ١٩٩٠داو بـەهۆی دەسـتوەردانی ئۆزالـەوە لـە کاروبارەکـانی وەزارەتـی دەرەوە، ناچاربوو دەست لەکار بکێشێتەوە.

کاتێك تورگوت ئۆزال بەسەرۆك هەڵبـژێردرا، یەڵدرم ئـەکبولوت ی وەك جێگـری خـۆی کـردە سـەرەك وەزیـر، ئـەوەی کەسـێکی سیاسـەتکاری (هــەروەها رۆشـنبیری)سـووك بـوو کـە مێژوویەکی دوورودرێژی لە راژەکردنی پارتەکەدا هەبوو. هەرچەندە ئەوەش بۆ هـەموو کـەس ئاشـکرابوو کـە دەسـەڵاتی راسـتیینە لەدەسـت سـەرۆك خۆیـدا بـوو. لـە هـەمان کاتـدا ئـۆزال خـەریك بـوو لـە هاوپەیمانییـە پیرۆزەکـەی خـۆی دەکـشایەوەو بـاڵی لیبراڵـی پ.دا.ن بـەهێز دەکـرد. "سـامرە"ی خـانمی دەسـەڵاتداری سـەرۆك پـشتگیریی لیبراڵـەکانی دەکـردو وەك خۆدەرخـستنێك(بـە ئاشـکرا سـیگاری دەکێـشاو ویـسکی دەخـواردەوە). ئـۆزال ناچـاربوو لەسـۆنگەی بەرهەڵـستکاریی هاوپەیمانیەکـەو تەنانـەت ئەنـدامانی خێزانەکەیەوە،لـە ئـەپرڵی ١٩٩١دا واز لـە دانـانی ژنەکـەی بـە سـەرۆکی لقـە مەزنەکـەی پ.دا.ن لـە ئەسـتەمبوڵ بێنێـت. لەهەمان کاتدا، مەسعود یەڵماز بایدایەوەو بەپشتگیریی سەرۆك ئۆزال لە ژونـی ١٩٩١دا بـووە سەرۆکی پارتەکەو هەم پۆستی سەرەك وەزیریشی لە ئەکبوڵت وەرگرت.

ئـەم خۆدوورخستنەوەیە لـە کۆنـەپارێزەکان لـەنێوان سـاڵانی ١٩٨٩و ١٩٩١دا، چاکسازیی لیبراڵـی زیـاتری بـەدوادا هـات، مـرۆ گومـان دەکـات کـە ئـەم گۆڕانـە رێژەییـە لـە سیاسـەتدا لەوانەیـە بەشـێکی بۆئـەوە بگەڕێتـەوە کـە یەکـەم ئـۆزال درکـی بـەوە گرتبـوو کـە بـەهۆی بیرۆسـترۆیکاو هەڵوەشـاندنەوەی یـەکێتی شـورەوییەوە چیدی چەپ هەڕەشـەیەك نیـە(ئەگـەر هـیچ کاتێـك هەڕەشـە بووبێـت). هـەروەها جوڵانـەوەی ئیـسلامی سیاسـیی کـە تادەهـات لـە راستییدا لـە هێنـدێك وڵاتـانی عـەرەبیی و کۆمـارە تورکییـەکانی ئاسیای ناوەڕاسـتدا بـەهێزتر بـوو، دەگونجێـت مەترسـییدارتربێت. لەوانەیـە پـەرەگرتنی ئیـسلامی جیهـادیی لـە تورکیـا خۆیـدا شـایەنی دڵـەڕاوکێ بووبێت. تەنانـەت بـۆ حکومـەتێکی وەك پ.دا.ن کـە سـەبارەت بـە ئاین وەفاداربوو، ئـەوە بەدڵنیاییـەوە سوپای تـەواو نیگـەران کـرد. ئـەوەی زیـاتر لـە جارێكو بەشـێوەیەکی داپۆشـراو رەخنـەی لـە حکومـەت گـرتو هۆشـیاری دایـە کـە میراتـە سێکیولاریزەکەی ئەتاتورك بپارێزێتو پشتگوێی نەخات.

خانەكانی رۆشنبیریی

زۆربەی ئەندامانی پ.دا.ن، لەوانە ئۆزال خۆشی، لە رووی بیروباوەڕەوە لەژێر كاریگەریی ئایدۆلۆژیی "ئایدینلەر ئۆجاغی/خانەی رووناكی" كە رێكخراوێك بوو لە ساڵی ١٩٧٠دا لەلایەن چەندین كەسایەتیی دەسترۆیشتووی جیهانیی كاروپرۆژەكانی دامەزرابوو(چ لە زانكۆكانو چ لە مەیدانی سیاسەتدا). ئامانجی ئەم رێكخراوە شكاندنی ئەو پاوانكارییە بوو كە لەلایەن رۆشنبیرە چەپگەراكانەوە هەبوو، ئەوانەی كە بوارەكانی فەرهەنگیی و سیاسیی و كۆمەڵایەتییان لە توركیا تەنیبوو. ئەم رێكخراوە سیمیناری سازدەداو نووسراوەكانی چاپوبڵاودەكردەوە، چارەسەری بۆ گرفتی تێكڕای بوارەكانی فەرهەنگیی، پەروەردەو ژیانی ئابووریی و كرمەڵایەتیی پێشنیاز دەكرد.[30] سیستمەكە لەلایەن رێبەرایەتیی ئایدۆلۆژیی و سەرۆكەكەیەوە "ئیبراهیم كافیسئۆغلو"وە هەڵدەسوڕاو بە (تورك ئیسلام سێنتیزی/ یەكگرتووی ئیسلامی توركیی" كە بیروڕای سەرەكی ئەوەبوو، ئیسلام بە شێوەیەكی تایبەت توركی بۆلای خۆی راكێشاوە، بەهۆی ژمارەیەك لە(گریمان) لێكچوونی بەرچاو لەنێوان كەلتووری پێش ئیسلامیانو هەروەها شارستانییەتی ئیسلامدا. ئەوان هاوبەشییەكی قووڵیان لە دادپەروەریی، یەكتاپەرستیی، بڕوابوون بە نەمریی گیان، هەروەها جەختكردنەوەیەكی بەهێز سەبارەت بە خێزانو بنەما رەوشتییەكان. پەیامی توركان پەیامێكی تاقانەیە، ئەوەش ئەوەیە ببنە"سەربازی ئیسلام". بەپێی ئەم تیۆرە كەلتووری توركیی لەسەر دوو پایە راوەستاوە: رەگەزێكی توركیی ئەم تەمەنی ٢٥٠٠ ساڵەو رەگەزێكی ئیسلامیی تەمەن ١٠٠٠ساڵە.

لەكۆتایی ١٩٧٠كاندا، ئەم بیروبڕوایە لەنێو راستڕەوانی سیاسیی توركیا فرە بڵاوبوو، لەنێو پارتی رزگاریی نەتەوەییدا، بەڵام زیاتریش لەنێو پارتی كاری نەتەوەیی لە توركیا. وێڕای دابی سێكیولاریشی دەستەی ئەفسەرانی تورك، هەروەها یەكگرتووی ئیسلامیی

---

[30] لە فەزای جەمسەرگەرایی كۆتایی حەفتاكاندا، خانەی رۆشنبیران بە توندیی بە "پارتی كاری نەتەوەیی"ئەلپەئەرسەلان توركیشەوە گرێدرابوونو لەبنەڕەتدا دژی ئەجەویدو پارتی كۆماری گەل دایانوروژاند. هەریەك لە تورگوت ئۆزالو كۆركوت ئۆزال یش لەم ماوەیەدا ئەندامی ئەو رێكخراوەبوون. بروانە:
Hugh Poulton,(1997) *Top hat, grey wolf and crescent: Turkish nationalism and the Turkish republic*, London: Hurst, 179–81.

تورکییش چەند سەرکردەیەکی بەرچاوی سەربازیی بۆلای خۆی کەمەندکێشکرد، کە لەنێوانیاندا ژێنراڵ کەنعان ئەڤەرین خۆی بوو. سوپا لە هەلورمەجێکدا بووکە سۆشیالیزمو کۆمۆنیزمیی بە دوژمنی سەرسەختی تورکیا دەبینی. ئەوان ئاوێتەکردنی نەتەوەخوازییەکی توندو ئیسلامێکی دۆستانەیان وەك تلیاکێکی دژەژار دەبینی. هەربۆیە بە رێکەوت نەبووکە لە سایەی حکومەتی سەربازییدا پاش ۱۹۸۰، هەردوو بابەتی ئاینو رەوشت هێنرانە نێو بەرنامەی خوێندنی خوێندنگەکانەوە. ناوەرۆکی پەروەردەی ئاینیی بەشێوەیەکی گشتیی نەریتییانە، نەتەوەیی و خۆشەویستیی باوو باپیران بوو، راژەی دەوڵەتو سوپا بە ئەرکێکی ئاینیی دانرابوو.پاش ساڵی ۱۹۸۳، یەکگرتوو بووە بنەمایەکی ئاراستەکەر لە پ.دا.ن ی ئۆزالدا، کە پەیوەست بوو بە بڕوایەکی بەهێز لە داهێنانی تەکنەلۆژیدا بۆ گەیشتن بە رۆژئاوا(یان بە پێی گوتەی ئۆزال: بازدان بەسەر قۆناغدا).[31]

گەشەکردنی دەسەڵاتی ئیسلامی نافەرمیی

لەساڵی ۱۹۸٤ بەرەوسەر، بڵاوکراوەکان بە هەردوو دیدە کەمالیستو سۆشیالیستەکەیەوە سەرنجی رای گشتیان بۆ گەشەسەندنی رەوتی ئیسلامیی وەك دیاردەیەك لەنێو مزگەوتە نوێیەکاندا راکێشا، پەرەگرتنی فرەی خوێندنگەی پەروەردەی ئیمامو گوتاربێژەکان، ئەوەی نها دەرچووەکانی لە زانکۆکاندا رێگەی وانەگوتنەوەیان پێ دەدرێت، گەشەسەندنی ئاینیی کتێبەکانی خوێندنگەکان، دەزگای رادیۆو تەلەفیزۆن کە لەبندەسەڵاتی حکومەتدا بوون. پەرەگرتنی ژمارەی بڵاوکراوە ئیسلامیی و کتێبخانە ئیسلامییەکانو ئەو رووداوانەی لە مانگی رەمەزاندا بەڕێوەدەچوون، لەو مانگەدا هێرش دەکرایە سەر هەرکەسێك جگەرەیەکی بکێشایە یاخود شتێکی بخواردایەتەوە.توندترین رەخنە خۆی لەو شێوازە ئاشکرایەی وەزیرەکان لە سێرمۆنیا ئاینییەکاندا دەبینییەوە، هەموو ئەم پەرەسەندنانە وەك چەندین

---

[31] Poulton, op. cit, 184–5.

پاش کودەتاکەی ساڵی ۱۹۸۰، ئەندامانی دەستەی لیژنە، چاودێریی میدیاو خوێندنی باڵایان دەکردو وێڕای ئەوەی سەرۆکەکانی زانکۆو وەزیرەکانی فێرکردن هەموویان ئەندامی خانەی رۆشنبیریی بوون. کاریگەریی وشەسازیی لە کتێبی خوێندنگە تەرکییەکاندا بەشێوەیەکی قنیاتکەرانە پێشاندراوە لە:

Etienne Copeaux (1998) *Türk tarih tezinden Türk– Islam sentezine*, Istanbul: Tarih Vakfı/Yurt.

هەوڵ خۆیان دەبینیەوە بۆ لاوازکردنی تایبەتمەندیی سێکیولاریزەکردنی دەوڵەت. بەڵام لە رووی شەرعیی و دەزگاییەوە تورکیا وەك دەوڵەتیکی سێکیولار مایەوەو (هەتا ئەمڕۆش).

لەراستییدا، ئەگەری باڵادەستیی دیمەنی دەمارگیریی ئاینیی، ترسی خستە دڵی رۆشنبیرە سێکیولاریستەکان. بەڵام رەهەندێکی زیاتری لە دیدو بۆچوونەکاندا هێنایەپێش، کە مرۆ دەتوانێت بڵێت ئەوە سەلماندنی ئەو پلەیەیە کە مۆدێرنە لە تورکیادا سەرکەوتووبووە بەوەی کە دەستەبژێری سێکیولاریستو پۆزتیڤیستەکان قۆرغکاریی گەنگەشە فەرهەنگییەکانیان لەدەست دەرچوو. بەشێکی زۆر لە ئەندامی چینە کۆنە کۆمەڵایەتییەکان نها خوێندەواربوونو کە دەیانتوانی پرۆژە کۆمەڵایەتیی و کەلتوورییەکان بە دیدو ئاقاری قازانجی خۆیاندا بەرن لەپێناو ململانێ و کێبڕکێ لەگەڵ سێکیولاریستەکاندا، ئامرازەکانی پەیوەندییکردنیان بەقازانجی خۆیان بەکارهێنا(کتێب، گۆڤار، کاسێت، ڤیدیۆ، رادیۆ، تەلەفیزۆن، سیمنارو کۆنگرەو هەروەها لەناوەڕاستی ١٩٩٠کاندا بەشێوەیەکی زێدەتر ئەنتەرنێت)و هەروەها وانە گوتنەوە کە بۆ ماوەیەکی درێژ دەستیان پێ نەدەگەیشت. ئەوەی وایکردبوو رەوتە ئیسلامییەکان لەم کاتەدا ببنە مەترسیی لەسەر دەوڵەتو کۆمەڵگا بریتیبوو لەو نارەزایەتییەی لەنێو هەژاراندا بڵاوبوو، ئەوەش دەرئەنجامی ئەو سیاسەتانەبوو کە جیاوازیی و دەلاقەی نێوان چینە دەوڵەمەندو هەژارەکانی فراوانتر دەکرد. وەك هەر وڵاتێکی دیکەی ئاسیاو ئەفریقا، بەهەمان شێوەش لە تورکیا ئیسلامیی سیاسیی رۆڵو شوێنی چەپەکانی وەك دەنگی چینی هەژاران گرتەوە. ئەو جوڵانەوە ئیسلامییە توانی بەشێوەیەکی وا سەرکەوتووانە ئەو رۆڵە بگێرێت تا ئەو ئاستەی کە حکومەتەکانی ئەڤەرینو ئۆزال گرتنیانە باوەشو رەواییان پێدان. بەڵام ئەگەر نارەزایەتیی جەماوەری دانیشتوانی شارەکان لە ساڵانی ١٩٨٠کانو بەو شێوەیە پەرەی نەسەندایە، جوڵانەوە ئیسلامییەکان وەك تەرەقەیەکی رووت بێ باروت دەمانەوە.

لەکۆتایی ١٩٨٠کاندا، گەنگەشە سەبارەت بە سێکیولاریزم تەنیا لە پرسێکدا چڕکرابووەوە، ئەویش قەدەغەکردنی (توربان/سەرپۆش) بوو لە شوێنە گشتییەکاندا، بەتایبەت لە زانکۆکاندا. خوێندکارە ئیسلامییەکان، بەتایبەت کچان، دژی ئەم قەدەغەکردنە وروژان. پ.دا.ن کە بە باڵی(هاوپەیمانییە پیرۆزەکەی)لەگەڵ ئەو وروژانەدا هاوسۆز بوو، یاسایەکی دەرکرد کە رێگە بە سەرپۆش دەدات، بەڵام سەرۆك ئەڤەرین ئەو یاسایەی ناردەوە بۆ دادگای دەستووریی، ئەویش یاساکەی نادەستووریی راگەیاند. دواجار لە دیسەمبەری ١٩٨٩دا، بڕیارێك دەرچوو کە قەدەغەکردنەکەیو مەسەلەکەی بۆ سەرۆك زانکۆکان جێهێشت

داخـۆ ڕێگـە بـە سەرپۆشـین دەدەن یـاخود نـا. بـەڵام گەنگەشـەکە توندیی و دژواریـی زۆری بـەخۆوەبینی و لەسـاڵی ١٩٩٠دا، ئیـسلامییە توندڕەوەکان دوو سێکیولاریـستی بەرچـاویان کوشـت کـە پرۆفیـسۆر"موامـەر ئەکـسۆی"سـەرۆکی کۆمەڵـەی یاسـای تـورکیی و هـەروەها" بەهریە ئوچوك" کە هەردووکیان ئەندامی پارتی ڕێگەی ڕاست بوون.

لەســەرەتای ١٩٩٠کانــدا، جەمــسەرگەرایی لــەنێوان سێکیولاریــست و ئیــسلامییەکاندا بەخێرایی بەردەوام بوو. سەبارەت بە ئیسلامییەکان. دەستە و تاقمی زیاتر رادیکاڵ لەپەنا پـارتی ڕەفاکـەی ئەربـەکان چـالاك بـوون. وەك شـوێنکەوتووانی "دەنگـی ڕەش" کـە "هۆجـە جەمالەدین کاپلان"کە ڕۆحانییەك بوو لە ئەڵمانیا و پرۆپاگەندەی بۆ دامەزراندنی دەوڵـەتێکی ئیسلامیی دەکرد و خۆشی لەوێ دەژیا،ڕێبەرایەتیی دەکرد. ئەو شێوازانەی بەکاردەهێنا کە پێشتر لەلایەن خومەینی رابەری ئێرانییەوە سەرکەوتووانە گیرابووەبەر و ئەو لەو پرۆسەیەدا خۆی بە خەلیفە نێوزەد دەکرد. لەناوەڕاستی ١٩٨٠کاندا، کاتێك بیرەوەرییەکان سەبارەت بە هەڵمـەتی خومـەینی بـۆ رووخانـدنی رژێمـی شاهەنشاهیی هێـشتا نـوێ بـوو، بانگەشـەکانی کاپلان بۆ ماوەیەك تەواو مەترسییدار کەوتە بەرچاو، بەڵام جولانەوەکـەی هـەرگیز جەماوەری لـێ کۆنـەبووەوە. لـەنێو ئـەو گروپانـەی دیکـە کـە بەشـێوەیەکی فـرە نهێنیـی لـە تورکیـا هەڵدەسـوڕان"ئیـسلامی بیـوك دۆگـو ئاکینجیلـەر/پـەلاماردەرە ئیـسلامییە مەزنـەکانی ڕۆژهەڵات"، هەروەها"حیزبوڵلا/پارتی خوا"بوون.

لەیەنایـەری ١٩٩٣دا، ئۆتـۆمبێلێکی بۆمبڕێـژکراو بـەناوبانگترین ڕۆژنامەنووسـی تـورکی کوشـت کـە "ئوگور موچو" بوو، ئەوەی بە شێوەیەکی بەرفراوان باسـی لـە پەیوەندییـەکانی بونیادگـەرایی ئیسلامیی تورکیی بە ئێران و عەرەبستانی سعودییەوە کردبوو.ئەم تیرۆرەی دواییـان، سێکیولاریـستەکانی هێنایـە سەرشـەقام. ناڕەزایـەتیی و تـوڕەیی گـشتیی زیـاتر سەبارەت بـە بکوژەکـان خۆیـان نەبوو،هێندەی پەیوەندیی بە خەمساردی پۆلیس و دادوەری گشتییەوەبوو سەبارەت بە دۆزینـەوەی بکوژەکـان، ئەوان هەستیان بەوە دەکرد کە لەلایـەن ئیـسلامییەکانەوە هەڕەشـە لەشـێوەی ژیانیـان دەکرێـت. چـەندین کۆنـەلیبراڵ و تەنانـەت سۆشیالیستەکانیش لەنێو ڕۆشنبیرانی تورکیادا لە سەرەتای ١٩٩٠کاندا کاردانەوەی خۆیـان بۆ گەڕانەوە بەرەو کەمالیستیی سونەتیی ڕاگەیاند.

توندوتیژییەکانی نێوان سوننەو عەلەوییەکان

جەمسەرگەرایی هەروەها لەنێوان زۆرینەی سوننەو کەمینەی عەلەوییدا کە بەشێوەیەکی سونەتیی پشتگیریی سیاسەتە سێکیولاریستەکانیان دەکرد، پەرەی سەند. عەلەوییەکان وا هەستیان دەکرد کە لەلایەن چەکدارەکانی جولانەوە سوننەکانەوە فرە مەترسییان بۆ دروست بووە،هەروەها هێندێك عەلەویی بڕیاریاندا کەمپینێك بۆ پشتگیریی سێکیولاریزم‌و بێباوەڕان پێکبهێنن. بۆنەکە لە ڤیسیڤالّی عەلەویی پیر سولّتان عەبدالّ بوو لە ٢ی ژوئیەی ١٩٩٣ لە سێواس، کە گوتارێك لەلایەن "عەزیز نەسین" ی نووسەرەوە (ئەوەی دەستی هەبوو لە وەرگێڕانی "ئایەتە شەیتانا‌وییەکان"ی سەلمان روشدی بۆ زمانی تورکیی) پێشکەشکرا، کە تێیدا گوتی ئەو بۆخۆی بڕوای بە قورئان نیە، ئەوەی لەلایەن سوننە دەمارگیرە بونیادگەراکانەوە قۆزرایەوە بۆ وروژاندنی کۆمەڵگەی سوننی، بەهاندانی پارێزگارە ئیسلامییەکەی سێواس، هەرایەك دروستبوو کە خەڵکانێك کۆبوونەوەو پەلاماری ئوتێلێکیان دا، لەو پەلامارەدا ٣٦عەلەویی گۆرانیی بێژو نووسەرێك‌و کچێکی ئەڵمانیی کە خوێندکاری ئەنترۆپۆلۆجیا بوو سووتاندیانن‌و کوشتیانن. دەوڵەت ئەمجارەش هەڵوێستێکی ناهاوسەنگی پێشاندا. ئەوانەی هانی قەرەباڵغییەکەیان دابوو توندوتیژیی بنوێنن(هەروەها ئەوانەی بە ئاشکرا لە تۆمارە ڤیدیۆییەکاندا دەردەکەون‌و پۆلیس تەقەیان لێدەکات)خرانە بەردەم دادگا. بەڵام لەهەمان کاتدا، دادگاکراوەکانیش داوایان دەکرد لێکۆڵینەوە لەگەڵ عەزیز نەسیندا بکرێت، ئەوەی بە ئاژاوەنانەوە تۆمەتبارکرا. عەلەوییەکان چ لە تورکیاو چ لە ئەوروپا لە سایەی مەترسییەکانی رەوتی ئیسلامیی سوننی، زیاتر وەك رەوتێکی دینی خۆیان دەناساند تا وەك رەوتێکی سیاسیی. ئەوەش لە زێدەبوونی ژمارەی هێزی رێکخراوە عەلەوییەکاندا دەردەکەوت، ئەو گەشەکردنەی کە هاوکات بوو لەگەڵ لاوازبوونی پشتگیریی پارتە سیاسییەکان بۆ کەمینەی عەلەویی بەتایبەت لەلایەن پ.ك.گ ەوە. ئەو دژوارییەی نێوان عەلەوییەکان‌و زۆرینەی سوننە کاتێك پەرەی گرت‌و دەرکەوت کە لە کۆتایی ساڵی ١٩٤٤دا عەلەوییەکان لە سۆنگەی سوکایەتیی پێشکەشکاری بەرنامەیەکی تەلەفیزیۆنییەوە پەلاماری دەزگای تەلەفیزۆنیاندا. هەروەها لە ١٢ی مارتی ١٩٩٥دا، ئەم دژوارییە ئاشکراتر دەرکەوت کاتێك هێرشکرایە سەر چایخانەیەکی عەلەوییەکان لە گەڕەکی غازی عوسمان پاشا لە ئەستەمبوڵ، ئەوەی هەرایەکی گەورەی لێکەوتەوە. تەنیا ئەو کاتە هەراکە لەو ناوچەیە دامرکایەوە کاتێك سوپا لەجیاتی پۆلیس دابەزینە سەر شەقامەکان(ئەوەی کە عەلەوییەکان زۆر لێیان دەسڵمینەوە).

ئـەو رەوتـە گرنگـە ئیـسلامییەی کـە لەسـەرەتای ١٩٩٠کانـەوە بـەخێرایی گەشـەی دەکـرد بریتیبـوو لەوەکـەی "هۆجـە فـەتحوڵلا گویلـەن" رابـەری بـاڵی ئـاوەڵای جوڵانـەوەی نورسـی. ئـەوەی نەپێـشترو نـە ئێـستاش جوڵانەوەیـەکی سیاسـیی نیـە، بـەڵکو رەوتێکـە لەرێگـەی خوێندنو پـەروەردەوە بیروبڕواکانی خـۆی بڵاودەکاتـەوە. ئـەم رەوتـە تـۆڕێکی بەرفراوانی لـە خوێندنگـەکان، پەیمانگەکان،تەنانـەت زانکۆکـانیش بەدەسـتەوە بـوو کـە بانگەشـەی بـۆ زیـاتر بەدەسـتهێنانی تەکنـەلۆژیای رۆژئـاوا دەکـرد کـە بـە هەڵـسوکەوتو رەوشـتی ئیـسلامییانە سـواغدرابێت، ئـەو تـۆڕەی هـەر لەناوەڕاسـتی ئاسـیاوە تـا دەوڵەتـەکانی بالکـان بڵاوببـووەوە. ئـەوەی دەزگـای میـدیایی تایبـەت بـەخۆی هـەبوو وەك رۆژنامـەی "زەمـان/کـات"و کـەناڵی تەلـەفیزیۆنی"سـامان یۆڵـو/کارێگـە". بێگومـان فـەتحوڵلا گویلـەن حاڵـەتی سـێکیولاریزمی لـە تورکیا لاپەسەند بوو، کاتێکیش پەیوەندیی لەگەڵ پارتی رەفـای ئیـسلامیی دژواربوو، لەنێو ناوەنـدە سیاسـییەکانی دیکـەدا نفـوزو کاریگـەریی پەیـدا کـرد. وەك پ.دا.نو پ.ك.گ، ئـەو پارتانـەی کـە رێبـەرانیان خۆیـان لـە رەوتـی گویلـەن نزیـك دەکـردەوە. تەنانـەت ئەجەویـدی سـەرۆکی پ.چ.د کـە سیکیولاریـستێکی وەفاداربوو، سەرسـوڕمانی خـۆی لـە ئاسـت گویلـەن پێشاندا. بەڵام کاتێك شەپۆلی گشتیی سەرکوتکردنی رەوتە ئیسلامییەکان لەساڵی ١٩٩٧دا دەسـتپێکرد گویلـەنیش بـە هانـدانی رقو کینـەی ئـاینیی تۆمـەتبارکرا، هەربۆیـە ناچـاربوو پەنابەرێتـە بەر وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئەمـەریکاو لـەوێوە لەرێبەرایـەتییکردنی جوڵانەوەکـەی بەردەوام بوو.

سێیەم : سیاسەت

دیموکراتیزەکردنی زێدەتر

لـەماوەی نێـوان سـاڵانی ١٩٨٩-١٩٩١ (ئـەوەی کـە قـەیرانی کەنـداو زۆر تێیـدا باڵادەسـت بـووەو لێـوەی نزیکـە)حکومـەت دەسـتیکرد بـە لیبراڵیزەکردنێکـی پلەبەپلـە لـە سیـستمی سیاسـییدا. لـە ئـەپرڵی ١٩٨٩دا، چـەندین چاکـسازیی راگەیەنـدرا، کـە بایەخـدارترینیان ئـەوەبوو کـە مـاوەی وەسـتانی لای پۆلیـسی گـیراوان (لـە ١٥رۆژەوە ببێتـە ٢٤سـات)، ئـەو ماوەیـــەی کـــە زۆرجـــار ئەشـــکەنجەی تێـــدا روودەدات. هەرچـــەندە ئـــەو هەنگاوانـــە لـــە راگەیاندنەکـــەی زیـــاتر تێنەپـــەڕی. کاریگـــەرترینی ئـــەو چاکـــسازییانەی دووســـاڵ پاشـــتر ئەنجامـــدرا. لـــە مـــارتو ئـــەپرڵی ١٩١٩دا، کابینـــە ژمارەیـــەك هـــەموارکردنی دەســـتووریی

پێشکەشکرد کە بەشێکی مامەڵەی لەگەڵ سیستمە سیاسییەکەدا دەکرد(فراوانکردنی ئەنجومەن، هەڵبژاردنی راستەوخۆی سەرۆک، کەمکردنەوەی تەمەنی دەنگدان بۆ ١٨ ساڵ) بەشێکیش پەیوەندیی بە مافەکانی مرۆڤەوە هەبوو. لەسەر داوای حکومەت، ئەنجومەن بڕیاریدا چاوپۆشیی لە بەکارهێنانی زمانی کوردییدا بەشێوەیەکی شەخسیی بکات، هەروەها سڕینەوەی خاڵەکانی ١٣٢،١٤١و ١٦٣(ئەوەی کارکردنی سیاسیی لەسەر بنەمای ئاینو چین قەدەغە دەکات)لە یاساکانی سزادان پەسەند کرد. هەرچەندە تێکڕای ئەو سنووردارکردنانە وەك بەشێك لە دەستوور مایەوە.[٣٢] ئەمەو لەنێو تەکانی دیکەدا، بڕیاری هەڵوەشانەوەی قەدەغەکردنی کۆنفدراسیۆنی یەکێتییە پیشەییەکان "دیسگ" پاش ١١ساڵ (کە لە١٧ی ژوئیەدا قەدەغە کرابوو). تەنیا بەکارهێنانی تیرۆریزم بۆ بەرەوپێشبردنی بیروبڕوایەکی سیاسیی وەك خەتایەك لەقەڵەم دەدرا. هەرچەندە پێویستە بگوترێت کە یاسای نوێی دژەتیرۆر کە لەهەمان کاتدا گیرایەبەر تیرۆریسمی بەشێوەیەکی زۆر بەرفراوان پێناسە دەکرد. لەسایەی خاڵی ٨ی یاسا نوێیەکەدا بڵاوکراوەی گوتراو نووسراو دەگونجێت وەك کارێکی تیرۆرستیی لەقەڵەم بدرێت. لە ساڵانی دواتردا خەڵکانێکی بێئەژمار لە پیشەکاران، پارێزەران، چالاکوانی مافی مرۆڤ، رۆژنامەنووسو نووسەر لەسایەی ئەم یاسایەوە لێپرسینەوەیان لەگەڵداکرا.

هەڵبژاردن ١٩٩١: گەڕانەوەی دەمیرئەل بۆ پۆستی سەرەك وەزیر

بۆماوەیەك رامان سەبارەت بە هەڵبژاردنی پێشوەخت هەبوو، پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان بەردەوام ئەوەیان رادەگەیاند کە زۆرینەی حکومەت لە ئەنجومەندا لەسەر بنەمای یاسایەکی هەڵبژاردنی فرە ستەمکارانە بنیاتنراوە، هەروەها، بە هەرحاڵ هەموو هەڵبژاردنەکان پێشانیاندا کە زۆربەی پشتگیرییەکەی لەدەستدابوو. ئەو هەڵبژاردنانە کە خەریکبوو ئەنجامبدرێت ئاشکرابوو بەوەی چاوتێرانە(هەروەها بێبایەخانە) زێدەکردنی کرێی کارمەندە دەوڵەتییەکانو مسوگەرکردنی بەرزکردنەوەی نرخی بەرهەمە کشتوکاڵییەکان راگەیەندرا. ئەم هەڵبژاردنانە لە ٢٠ی ئۆکتۆبەری ١٩٩١دا ئەنجامدرا.

---

[32] بەدرێژایی دە ساڵی دوایی ئەم دیاردەیە بەرئاوەژوو بوو، سیستمی یاسادانانی تورکیی بەشێوەیەکی بەرچاو مۆدێرنیزەو لیبراڵیزە کرابوو، بەڵام زۆر جار کەمی هاوکاتی لەنێوان ئەو گۆرانانەو ئەو یاسا جیاوازنەی کە لەهەمان کاتدا کاریان پێدەکرا هەبوو.

هـەروەك چـاوەڕواندەكرا، ركابـەری سـەرەكیی پ.دا.ن واتـە پـارتی ڕێگـەی راسـت ەكـەی دەمیرئـەل بـە بردنـی ٢٧ لەسـەدی دەنگـەكان هەڵبژاردنـەكانی بـردەوە. هەرچـەندە، ئـەوەی جێگـەی سەرسـوڕمانی هـەمووان بـوو، پ.دا.ن زۆر لـەدوای ئـەوەوە نـەهاتو ٢٤ لەسـەدی دەنگەكانی هێنا. ئاكامێك لانی كەم دووقاتی چاوەروانییەكان بوو لە زۆربەی سەندوقەكانی ١٩٩٠-١٩٩١، پـارتی سۆشیالیـستیی گـەل تووشـی بێهیـوایی هـات بـەوەی ٢٠ لەسـەدی دەنگـەكانی هێنـا. ئەمـەش دەنگـەكانی بـۆ كـوردان لـە "هـەڵكێن ئەمـەك پارتەسـی/پـارتی كرێكـارانی گـەل" كـە ئەندامـەكانی دژی هەڵبـژاردن بـوون لەسـەر لیستی پ.س.گ. چـونكە پـارتی كریكـارانی گـەل نەیانـدەتوانی بەشـداریی بكـەن. لـە تـەواوی هەرێمەكانـدا كاندیـدیان نـەبوو. پارتـەكانی دیكـە، پـارتی رەفاكـەی ئەربـەكان بەتـەواوی توانـای ١٧ لەسـەدی هێنـا. ئـەوەش بـەهۆی ئـەو هاوپەیمانییـە تاكتیكییـەوە بـوو لەگـەڵ نەتەوەییـە توندڕەوەكانی تـورك كردی. ئەگەر ئەمە لەبەرچاو بگیرێت، پشتگیریی فرە راستڕەوەكان زۆر گەشەی نەكردبوو.

پـێش هەڵبـژاردن، هـەردوو سـەركردەی ئۆپۆزسـیۆن ئاشـكریان كـرد، ئەگـەر هەڵبژاردنـەكان بەرنـەوە ئـەوا بـۆ سـەلماندنی ناپاكیی ئـۆزال تێدەكۆشـن. پـاش هەڵبژاردنـەكان ئـەم باسـە بـە تـەواوەتی پـوچ بـووەوە،و سـەرۆك لەشـوێنی خـۆی مایـەوە، پەیوەنـدیی لـەنێوان سـەرۆكو كابینەكەیـدا هـەر لەسـەرەتاوە دژواربـوو بـەو هۆیـەی كـە ئـەو پارتانـەی پـشتگیریی كابینـە نوێیەكـەیان كـرد سـەرەتا یـەكگرتوو بـوونو خواسـتێكی سـەرەكییان هـەبوو كـە كۆتـایی بـە میراتی كودەتا سەربازییەكەی ساڵی ١٩٨٠ بێنن. بەرنامەی حكومەتە نوێیەكە مۆركێكی فرە لیبراڵـی هـەڵگرتبووو بـەڵێنی بە گـۆڕانی دەسـتووریی و ئـازادیی فرەتـری ئـەكادیمی، ئـازادیی رۆژنامـەوانیی، دیمـوكراتیزەكردنو رێزگـرتنی مافـەكانی مـرۆڤ دابـوو(ئەمـەش لـە راسـتییدا بەردەوامیی ئەو لیبراڵیزەكردنە بوو كە ئۆزال دەستییپێكردبوو).

لەماوەی مانگەكانی یەكەمیدا، كابینە نوێیەكە لەگەڵ رۆژنامـەكانو رای گـشتییدا مـانگێكی هـەنگوینی راسـتیینەی بەسـەربرد، بـەڵام ئەمـە بـەردەوام نـەبوو. شـەش مـانگ پاشـتر كابینـە گـەمارۆدرا. پـاش ئـەوەی كابینـە كەوتـەكار هێنـدێك هـەنگاوی بنیاتنـانی متمانـەی نـا، وەك داخـستنی زینـدانی ئەسكیـشەهر، كـە بـەدناوترین زینـدانی سیاسـیی توركیایـە. بـەڵام ئـەو گوژمە لیبراڵیزەكردنە لەسەر تەختی ناڕەزایـەتیی سـەختی ئۆپۆزسیۆنی بـاڵی راسـتڕەوەكانی پـارتی ڕێگـەی راسـتدا تێكـشكا. تەنانـەت كابینەكـە بۆئـەوەی هـەنگاوە لیبراڵیزەكـانی لـە پارلەماندا شكست نەخوات، كاتێكی تایبەتو دیارییكراوی بۆ ئەو هەنگاوانە دانەنابوو.

بەڵگەو ئەرگومێنت دژی لیبراڵیزەکردن ئەستەم نەبوو ببینرێتەوە. ئەو زیانە مرۆییانەی لە هەڵمەتی تاوانکاریی تیرۆرە سیاسییەکاندا هەر لەساڵی ١٩٨٩وە لەلایەن جوڵانەوەی گەریلا مەدەنییەکانی چەپی شۆڕشگێڕەوە کە بەگشتیی بە "دیڤ سول" ناسرابوون، بەشێوەیەکی بەرچاو بەرزببووەوە، مانگانە لەسەرو دە کەس دەکوژران. قوربانییەکان بەگشتیی: دادوەر، پۆلیس و ئەفسەرانی خانەنشین، ئەوانەی لەکاری هەوڵگریی و بەڕێوەبردنی فەرمانڕەوایەتیی نائاسییدا بەشداربوون. جوڵانەوەی چەکدارانەی کورد لە باشووری رۆژهەڵاتی تورکیا بەشێوەیەکی ترسناك لە پەرەسەندندابوو، ئابوورییش فرە فشەڵ و لاوازبوو بەهۆی رادەی بەرزی هەڵاوسان، کابینە لە ئاکامی دەستوەردانی سەرۆك ئۆزال و لەمپەرەکان زیاتر کۆسپی لەبەردەمدا بۆ دروست ببوو. ئۆزال بە بەردەوامی رێگەی لە رەوایەتییدان و هەروەها بڕیارەکانی کابینە دەگرت بە رەتکردنەوەی ئەو یاسا و بڕیارە نوێیانەی دەردەکران. ئۆزال هەروەها بە بەردەوامیی و راشکاوانە رەخنەی لە سیاسەتەکانی حکومەت دەگرت.

بەڵام ئۆزالیش کێشەی خۆی هەبوو، ئەو لەنێو پ.دا.ن لەگەڵ مەسعود یەلماز کە لەپێناو دەسەڵاتدا کەوتبووە کێشمەکێش، ئەو مەسعودەی تادەهات سەربەخۆتر هەڵدەسوڕا. لە کۆنفرانسێکی نائاسایی پارتەکەدا لە کۆتایی ١٩٩٢، ئۆزال ویستی مەسعود وەك سەرۆکی پارتەکە لابەرێت، بەڵام ئەم هەوڵە لەباربرا. لەم ساتە بەدواوە، پ.دا.ن لەحاڵەتێکدا بوو کە شڵەژاویی و دەنگۆیەکی تێدا پەیدا ببوو گوایە بنەماڵەی ئۆزال بە پاڵپشتی (هاوپەیمانییە پیرۆزەکە)خوازیارن باڵێك لەنێو پارتەکەیاندا دابمەزرێنن کە بەو یەکێتییەوە پەیوەستبێت. گەر ئۆزال زیاتر بژیایە، دەگونجا شتێکی لەم شێوەیە رووبدات. بەڵام وەك لە رووداوەکاندا دەبینین، ئەوە رووینەدا.

سەرەتای ١٩٩٠کان ساڵانێك بوو کەلێنێکی زیاتر لە دیمەنی سیاسەتی تورکییدا پەیدابوون. باڵی ئاینیی لە نێو پارتی کاری نەتەوەیی دەیبینی کە خەڵکی بەپەرۆشەوە بەرەو بیروباوەڕی تێهەڵکێشی تورکیی–ئیسلامیی دەچن، هەربۆیە جیابووەوەو "بیوك بیرلیك پارتەسی/پارتی یەکێتیی مەزن"ی پێکهێنا. هەروەها کەرتبوون لەنێو پ.س.د روویدا، کاتێك پیاوی دووەمی ئەو پارتە واتە "دەنیز بایکال" ئەوەی لە لابردنی ئەردال ئینۆنو ناکام بوو، سەرلەنوێ پارتی کۆماریی گەلی دامەزراندەوە. ژمارەیەك کۆنە ئەندامانی پارتە دیموکراتەکەی مەندەریس کۆبوونەوەو پاش ٢٣ساڵ یاساغکردن پارتەکەیان دامەزراندەوە. لەکاتێکدا کوڕەکەی مەندەریس (ئایدن مەندەریس) پارتی خۆی دامەزارند کە ناوی"پارتی گۆڕانی مەزن"بوو.

مردنی تورگوت ئۆزال

ئـەوەی زیـاتر لـەو دەسـتەبەندییە سیاسـییەی لـەئارادا بووکـە زیـاتر هۆکـاری شەخـسیی لەپشتەوە بوون تـا فیکریـی، رای گشتیی حەپەساند، بریتیبوو لە مردنی لەناکاوی سەرۆك ئۆزال کاتێك لە ١٧ی ئەپرڵی ١٩٩٣دا لەناکاو دڵی وەستا. ئۆزال وێڕای ناجەماوەرییبوونی لـەکۆتایی هەشـتاکاندا، وێـڕای دەرکـەوتنی سـکاندالۆ عـەیب‌وعارەکانی‌و وێـڕای هـەموو ململانـێ‌و کێشمەکێشەکانی ئەو دوو ساڵەی تێیدا سەرۆکایەتیی دەکرد، بەڵام هەستێکی گشتیی هەبوو کە ئەو کابرایە شوێنێکی ناوازەی لەمێژووی هاوچەرخی تورکیادا هـەبووو لـە زۆربـەی لێکدانەوەکانـدا پێـی دەگـوترا دووەمین مۆدێرنگـەرای مـەزنی وڵات(پـاش ئـەتاتورك). دەکرێـت بگوترێـت کـە ئـەو سـاڵانەی پـاش مردنـی بـەو ئاراسـتەیە رۆیـشت کـە ئـەم دیـدە دەسەلمێنێت. لەکاتێکدا گەندەڵی کە لەسەردەمی ئۆزالـەوە بـەمیرات مـابووەوە، زیـاترو زیـاتر پەرەیسەندو دەرکـەوت. ئـەوەش راسـتە بگوترێت کـە چەشـنی ئـەو ئازایـەتیی‌و شـێلگیرییەی لەلایەن ئۆزالەوە کاری پێدەکرا لەپاش مردنی ئەوە دیارنەما.

پـاش مانگێـك بەسـەر مردنـی ئۆزالـدا، سـلێمان دەمیرئـەل وەك نۆیـەمین سـەرۆك کۆمـار سوێندی یاسـایی خـوارد. هـەموو کـەس لایـان وانـەبوو کـە وەرگـرتنی دەمیرئـەل بـۆ پۆسـتی سـەرۆك کۆمـاریی کـارێکی دانایانـە بێـت. ئـەو بـە تـەواویی نموونـەی سیاسـەتکارێکی جـەنگاوەری سەرشـەقامیی بـوو، ئـەوەش هێشتا لەبیرەوەرییەکانیـدا زینـدووبوون کـە چـۆن ئـۆزال جیاوگـە سـەرۆکایەتییەکانی بـەکاردەهێنا، هەربۆیـە زۆربـەی خـەڵك حـەزیان دەکـرد کەسێك پۆسـتی سـەرۆکایەتیی وەربگرێت کـە زیـاتر بـان پـارتیی بێت. وێڕای ئـەوە، بـوونی دەمیرئەل بەسەرۆك، بۆشاییەکی لەناو پارتەکەیدا دروستکرد کە ئەو خۆی بۆمـاوەی ٢٨ساڵ رێبەرایـەتیی دەکـرد. هەڵبـژاردنی جێگرەکـەی وەك رێبـەری پارتەکـەی و بەشـێوەیەکی ئۆتۆمـاتیکیی وەك سـەرەك وەزیـر بەئاراسـتەی ململانێیـەکی بەرچـاو پەرەبیـسەند، کاتێـك کاندیـدی دیـار کـە "حوسامەدین جیندروك"ی قسەکەری پارلـەمان، کاندیدکردنەکەی خـۆی کێشایەوە، گوایە دەترسێت سەرۆك دەمیرئەل دەستبخاتە نێو کارو ئەرکەکەی وەك سەرەك وەزیـر. هەڵبژاردنەکـە لەلایـەن تانسۆ چیلەرەوە برایـەوە، ئـەو ژنـەی پرۆفیـسۆری پێـشووی زانکـۆیی بـوو لـە بـواری ئـابووریی‌و وەزیـری ئـابووریی بـوو لـەدوا کابینـە وزارییەکـەی دەمیرئەلدا.

هەڵبـژاردنی چـیلەر، تێڕوانینێکـی نـوێ‌و لاوو هاوچـەرخانەی بـە پارتەکـەو هـەروەها وڵاتەکـەش بەخـشی. لەگـەڵ مەسـعود یـەلمازدا کـە رێبەرایـەتیی پ.د.ن وەرگـرت، پێکـەوە

مژدەی ڕێبەرایەتییەکی نوێیان لە دیمەنی سیاسیی هێنایائارا، ئەو دیمەنەی کە زیاتر لە سێ ساڵ دەبوو کەسایەتییەکانی وەك دەمیرئەل، ئەجەوید، ئەربەکان و تورکیش باڵیان بەسەردا کێشابوو. وێڕای ئەوەی چیلەر بە هاندان و چاودێریی دەمیرئەل تێکەڵ بە کاری سیاسیی بوو ، بەڵام سیاسەتەکانی زیاتر لەوانەی ئۆزالەوە نزیك بوو، چ لە رووی ناوەرۆکەوە(تاڕادەیەك بڕوابوونی کوێرانە بە لایەنگریی ئەمەریکا و کارکردن بۆ بازاڕی ئازاد)، چ لە رووخساردا(ورووژاندن، سەرەڕۆیی و گەڕان بەدوای ناوبانگدا). هەروەك ئەو حاڵەتەی یەلمازو ئۆزال، پەیوەندییەکانی چیلەریش زۆر بەخێرایی لەگەڵ سەرۆك دەمیرئەلدا تێکچوو.

هەروەها سەبارەت بە هاوپەیمانەکەشی واتە پ.س.د ، ئەویش گۆڕان لە ڕێبەرایەتییەکەیدا دەرکەوت، ئەردالٚ ئینۆنو دەستی لە سیاسەت کێشایەوەو لە سێپتەمبەری ١٩٩٣دا لەلایەن "موراد قەرەیالٚچین"ی والی پێشووی ئەنکەرە شوێنی گیرایەوە. بەوەش بووە جێگری سەرەك وەزیر(بەڵام نەبووە ئەندام پارلەمان).

کاتی چیلەر لە حکومەتدا بۆ سێ بابەت تەرخانکرابوو، کە هەریەکەیان لە خوارەوە بە درێژیی زیاتر باسی لێوە دەکرێت، ئەویش: ئابووریی، کێشەی کورد(بە پرسی مافی مرۆڤیشەوە کە بەم کێشەیەوە پەیوەستە)، هەروەها پەیوەندییەکان لەگەڵ یەکێتیی ئەوروپادا.ئەم حکومەتەش وەك تێکڕای حکومەتە هاوپەیمانەکانی پێشوو مەترسیی هەڵوەشاندنەوەی لەسەربوو. لەلای چەپەوە، پ.س.د لەلایەن پ.چ.د کەی ئەجەوید و پ.ك.گ بایکاڵەوە سەبارەت بە چەسپاندنی بانگەشە سۆشیال دیموکراتەکانییەوە رکابەریی دەکرا. شتێك کە بەراستیی لە هاوپەیمانیەتییەکەدا ئەستەم بوو ئەوەبوو کە پارتی ڕێگەی ڕاستیی تێدا باڵادەست بوو. لەلای راستەوە، فشار لە دوولاوە هەبوو کە ناوەندەکانی بیزنس، هەروەها لەلایەن سوپا و چەند ناوەندێکی سیاسیی دیارییکراو بۆئەوەی هەردووکیان تێکەڵ بەیەك بکرێن، کە لەرووی بەرنامەوە هاوشێوەبوون. پارتەکانی راستی ناوەند، پ.دا.ن و پ.ڕێ.ر لەسایەی شتێکدا بەناوی "ڕێگای دایك" کۆببنەوە. ئەمە تەنیا کاتێك ڕێی تێدەچوو کە چیلەرو یەلماز ئامادەبن،یان ناچاربکرێن، وازبێنن.

دەسەڵاتگرتنەدەستی ئیسلامییەکان

رکابەری مەزن تاڕادەیەکی زۆر لەلایەن پارتی رەفاوە بوو کە پارتێکی ئیسلامییە. قەبارەی رکابەرییەکە کە لە هەڵبژاردنی شارەوانییەکانی ٢٧ی مارتی ١٩٩٤دا ئاشکرابوو. پ.ڕێ.ر

کاری بۆ ئەوەکرد وەك مەزنترین پارت بمێنێتەوە بەوەی ٢١,٤ لەسەدی بەدەستهێنا. ئەوەی تەنیا بە پۆینت لە پ.دا.ن زیاتری هێنابووکە ٢١ لەسەدی دەنگەکانی هێنابوو. هەرچەندە براوەی راستیینە بریتیبوو لە پارتی رەفا کە ١٩,١ لەسەدی دەنگەکانی هێنابوو. هەروەها لەساڵی ١٩٩١دا ئەو پارتە ١٧ لەسەدی هێنا. بەڵام ئەوەیان بە لیستێکی هاوبەش بوو لەگەڵ پارتی کاری نەتەوەیی فرەراستڕەودا، ئەو پارتەی نها بە سەربەخۆیی دابەزیوەو ٨لەسەدی دەنگەکانی هێناوە. هەرچەندە ئەوە ئاشکرابوو کە دەنگی ئیسلامییەکان دووهێندە ببوو، ئەو سەرکەوتنەی کە بۆ بنکە رێکخستنە نایابەکانی ئەو پارتە دەگەڕایەوە زیاتر لەوەی پەیوەندیی بە پەیامەکەوە هەبێت، ئەوەی لە هەڵبژاردنەکەدا کورتکرابووەوە بۆ دروشمی(ئەدیل دوزان/تەنیا فەرمان). بەدەستهێنانی دەنگەکانی هەڵبژاردن لەناوچە شارنشینەکاندا بۆ پارتی رەفا مەزن بوو. ئەو پارتە لە ١٥شاری مەزنی تورکیا دەنگی ٦یانی برد، لەوانە ئەستەمبوڵو ئەنکەرە. ئەوەش مانای ئەوەبوو کە ئەو پارتە باش پەرەی سەندووە. ئەو پارتەی کە تەنیا وەك پارتی بیزنسکارانی بچووك نەمابووەوە، بەڵکو ببووە دەنگی بەشێکی مەزن لە خەڵکانی هەژارو کەمدەرامەتی شارەکانیش. ئەمەش هەروەها بەڵگەی ئەوەبوو کە لە تورکیاش، هەروەك لە وڵاتانی دیکەی ئەوروپا هەبوو، دیاردەی "دەنگە ناجێگیرەکان" بایەخی پەیداکردبوو، ئەو دەنگانەی کە پابەندنین بە وەفادارییەکی ئایدۆلۆژییەوەو دەگونجێت لە هەڵبژاردنێکی دیکەدا بۆ پارتو لایەنێکی تر بچن. ئەو ئارەزووەی کە تەنانەت لەدەیەی داهاتوودا روونتر دەردەکەوێت. رۆشنبیرە سێکیولاریستەکان کە بناغەیان لەشارە گەورەکاندا بوو، پاش ئەوەی بینیان کە پارتی رەفا بەو خێراییە لەنێو شارەکاندا هەڵتۆقیی، زارەترەك بوون. بەڵام پاش زێدەڕۆییەك کە راستەوخۆ دوای هەڵبژاردنەکان بەهۆی ئەو جۆشە گەنجانەیە لەو بنەمایەوە سەرچاوەی دەگرت کە "ئیدی سەرەی ئەوانە"، هەلومەرجەکە هێمن بووەوەو پێکەوەژیانێکی تایبەت وردە وردە لە شارەکاندا سەری هەڵدا، گەر لەسەر ئاستی نەتەوەییش نەبێت.

چەپی ناوەند لەسۆنگەی ئەو پشتگیرییەی لەلایەن کۆمەڵگەی عەلەوییەوە حیسابی لەسەردەکرد هەمیشە چاوەڕێی ئەوە بوو لانی کەم ٢٥ لەسەدی دەنگەکان بەدەستبێنێت. بەڵام دابەشبوونی نێوخۆیی نێو چەپەکان باجی خۆی سەپاند، بەهەر سێ پارتە سۆشیال دیموکراتەکە دەنگەکانیان یەك بەدوا یەك بەم شێوەیە هێنا: پ.س.د ١٣,٦، پ.چ.د ٨,٨، پ.ك.گ ٤,٦. ئاشکرابوو کە یەکخستنی چەپ بە بوونی کەسایەتییەکانی وەك قەرەیالچین، ئەجەویدو بایکاڵ فرە زەحمەت بوو. بەڵام پاش ئەو کارەساتەی هەڵبژاردن، جوڵانەوەیەکی

رێکخستنەکانی خوارەوە لەنێو پ.ك.گ‌و پ.س.د دەستیپێکرد بۆئەوەی سەرکردایەتیی ناچاربکەن یەکبگرن، تەنانەت گەربێتوو لەپێناو ئەو ئامانجەدا هەردوو سەرۆك پارتەکە ناچاربکرێن کە وازبێنن، ساڵێك پاشتر لە ١٨ی فێبرایەردا ئەم جوڵانەوەیە توانی پاش گەنگەشەیەکی توند، پاش ئەوەی دووپارتەکە دوو سەرۆکەکەی خۆیان بۆماوەیەکی کاتی لێخست، لە سایەی "حیکمەت چەتین"ی رێبەری شکۆمەندی پارتی کۆماریی گەل‌و وەزیری دەرەوەی پێشوو، یەکبگرن. هەرچەندە پ.چ.د بەتەواویی ببووە پارتی بوڵەند ئەجەوید(تورکان بۆ نوکتە دەیانگوت هەرجارێك بڵەند ئەجەوید سەرمای دەبێت، دەرگای سەرکردایەتیی پارتەکە دادەخرێت) جوڵانەوەیەکی هاوشێوە لەم پارتەدا ئەستەم بوو.

هەڵژاردنەکان پێگەی حکومەتی نەگۆڕی. هاوپەیمانییەتەکەو هەروەها لەسەرو هەمووشیانەوە دیسپلینی پارتەکان لەنێو هاوپەیمانییەتەکەدا فرەلاواز مایەوە. ئەمەش ئەو دەمە دەرکەوت کە حکومەت رووبەڕووی دوو گرفت بووەوە کاتێك ویستی دوو یاسای فرە گرنگ بخاتە نێو تۆماری یاساکان، یاسای کەرتی تایبەت(کە پاش چەند دەسپێکردنێکی شکستخواردوو دواجار لە ئێوارەی نۆڤەمبەری ١٩٩٤دا تێپەڕێنرا کاتێك نزیکەی سێیەکی ئەندامانی ئەنجومەن کۆبوونەوە بۆ بینینی یاری تۆپی پێی جامی جیهانی ئەوروپا لەنێوان هەردوو تیپی بەرشلۆنە و گلاتەسەری))، هەروەها گوژمەی لیبراڵیزەکردنی سیاسیی کە هەر لەساڵی ١٩٨٩وە لەبەرنامەدابوو. ئەوە چەسپا کە فرە ئەستەم بوودوو لە سێی دەنگی ئەندامانی ئەنجومەن بۆ ئەو گوژمە کۆبکرێتەوە کە بەشێوەیەکی سەرەکی پێکدەهات لە: لابردنی چەند هەنگاوێکی سنووردارکردن‌و رێگریی کە ساڵی ١٩٨٢وە لەلایەن دەستەی کودەتاچییەکانەوە دانرابوو. کۆنەپارێزەکانی پ.رێ.ر و پ.دا.ن دا پێکەوە دژی هەنگاوگەلێك راوەستان وەك مافدان بە کارمەندانی حکومەت کە ببێتە ئەندامی یەکێتییە پیشەییەکان یاخود مافی پارتە سیاسییەکان لە دروستکردنی رێکخراوەکانی لاوان، لەکاتێکدا پارتی رەفاو باڵی ئاینی پ.دا.ن و پ.رێ.ر پشتگیرییەکی مەرجداریان بۆ هەڵوەشاندنەوەی خاڵی ٢٤ کرد کە مسۆگەرکردنی کارەکتەری سێکیولاریستی سیستمە سیاسییەکەی گرتبووەخۆ. ئەوەی بە تەواوەتی بۆ سۆسیال دیموکراتەکان پەسەندنەکراو بوو. مەسەلەی لیبراڵیزەکردن ئەو کاتە بووە شتێکی پێویست‌و ناچاریی کاتێك یەکێتیی ئەوروپا گەیشتە ئەو ئاکامەی کە مامەڵەی یەکێتییەکە لەگەڵ تورکیا پابەندە بە ئەنجامدانی ئەو لیبراڵیزەکردنە. دواجار پاش چەندین سازشکاریی ژێربەژێرو پشتی پەردە، گوژمەکە لە ٢٣ی ژوئیەی ١٩٩٥داو بە زۆرینەی دوو لە سێی دەنگی ئەندامانی ئەنجومەن تێپەڕێنرا.

ئـەوەی سـڕینەوەی پێـشەکیی و ١٤ خـاڵی دەسـتووری سـاڵی ١٩٨٣ی لـەخۆگرتبوو. ئـەو گۆڕینـەی لـە پێـشەکی دەسـتووردا کـرا ئـەو پیاهەڵدانـەی سـڕییەوە کـە بـە بـاڵای کودەتـا سـەربازییەکەی سـاڵی ١٩٨٠دا کرابـوو. خاڵـە لابراوەکـان ئـەو مافـەی بـۆ کۆمەڵـەو یەکێتییـە پیشەییەکان مسۆگەرکرد کە دەم لـە سیاسـەتەوە بـدەن، مـاف دا بـە کارمەنـدان ببنـە ئەنـدامی یەکێتییـە پیشەییەکان و مـاف دا بـە پارتـەکان لـەنێو لاوان و ژنانـدا لقـی خۆیـان دابمـەزرێنن. تەمەنی دەنگدان لە ٢١ساڵەوە بۆ ١٨ساڵ دابەزێنرا. لەکۆتاییدا میراتـی کودەتـا سـەربازییەکە فڕێـدرا. بـەڵام تێپەڕانـدنی گوژمەکـە زیـاتر سازشـکارییەك بـوو، ئەوانـەی کـە لـەماوەی فەرمانڕەوایەتیی سەربازییدا دەسەڵاتیان گرتبووە دەست هێشتا پـارێزراوبوون. خـاڵی ٨ کـە بـەدناو بووو سـەبارەت بـە یاسـای دژەتیرۆر بـوو، سـوپا چۆنی دانـابوو، وەك خـۆی مایـەوە بەوهۆیەوە کە رەوشەکە هێشتا شایەنی ئەوە نیە رەتبکرێتەوە.

دیاردەیـەکی نـوێ لـە دیمـەنی سیاسـییدا بریتیبـوو لـە دامەزرانـدنی "یـەنی دیمـوکرات هەرەکەتسی/جوڵانـەوەی دیمـوکراتیی نـوێ" لەلایـەن "جـەم بۆینـەر"ی سـەرمایەداری مـەزنی رسـتن و چـنین، ئـەوەی کێبڕکێـی سـەرمایەدارانی دیکـەی وڵاتـانی دەریـای سـپی ناوەراسـتی دەکرد، وەك"بێرنارد تاپی" لە فەرەنسا و "سیلڤۆ بەرلیسکۆنی" لـە ئیتاڵیـا، ئـەو خـۆی بـەنێو سیاسـەتدا کـردو سـەرنجێکی زۆری گـشتیی راکێـشا بەوهۆیـەی مـۆدێلێکی نانـەریتیی بـوو. تەکنیکـە نوێیـەکانی پەیوەندییـەکانی و هێنـدێك کـات دیـدو بۆچوونـە تاڕادەیـەك بوێرەکـانی. ئـەو لـە پـشتگیرییکردن بـۆ لیبراڵیزمـی بـازاڕی ئـازاد کـەمتر جێگـەی سەرسـوڕمان بـوو لـە لایەنگریی بۆ ئازادیی ئاینیی بێ قەیدو مەرج و چارەسەرکردنی سیاسییانەی کێشەی کورد. بۆینەر نزیکەی وەك دەیەیەك پێشتری ئۆزال، کـاری بـۆ راکێـشانی خـەڵکانێك دەکـرد کـە سـەر بـە پێـشینە و ریـشەی جیـاوازبوون، بـەڵام پـشتگیریی سـەرەکیی لەلایـەن سـەرمایەداران و بیزنسکارانی هاوچەرخەوە بوو. سـەرەتا بۆینـەر گـوتی کـە خوازیـارە جوڵانـەوەی دیمـوکراتی نوێ وەك وەك جوڵانەوەیەکی بەرفراوان بۆ گـۆڕان بمێنێتـەوە، نـەك وەك پارتێـك. بـەڵام لەگـەڵ نزیکبوونـەوە لـە هەڵبژاردنـەکانی سـاڵی ١٩٩٥دا بـۆ پـارتێکی رێکخـراو گـۆڕا. هەرچـەندە بایـەخێکی کـەمی بـە بابەتـە رێکخـراوو دانـانی شـانە رێکخراوەکانیـدا و پـاش ئـەوەی لـە هەڵبژاردنـــەکانی١٩٩٥دا لاواز دەرکـــەوت، جوڵانەوەکـــە کۆتاییهـــات. هەرچـــەندە بۆینـــەر مۆدێلێکی نوێی هێنایەئاراو هانی ئەندامە دەوڵەمەندەکانی کۆمەڵگەی سیڤیلی تورکییدا کـە دەستپێـشخەریی بکـەن بـۆ گرتنـە دەسـتی بڕیارەکـانی و سیاسـەت لەبـەر رەحمـەتی سیاسەتچییەکاندا جێنەهێڵن و هەر چاوەڕوانی ئەوان بن کێشەکانی وڵات چارەسەر بکەن.

یەکگرتنی پ.س.د (هاوبەشە لاوەکە لە هاوپەیمانیەتیی لەگەڵ راستڕەوەکاندا)، هەروەها پ.ك.گ (پارتی ئۆپۆزسیۆن)دژواریی لەنێو هاوپەیمانیەتییەکەی توندترکرد. یەکەمجار پ.ك.گ داوای کرد کە پێویستە حکومەتی نوێ دابمەزرێت، چیلەر خۆی بۆ هەموارکردنی کابینەکەی ئامادەکردبوو بەڵام ئامادە نەبوو گوێ بۆ دامەزراندنی حکومەتێکی نوێ رابگرێت، کە مانای ئەوە بوو سەرلەنوێ دانوسان سەبارەت بە پرۆتۆکۆڵی هاوپەیمانیەتییەکە بکرێت. بەدرێژایی هاوینو لە پایزیشدا تادەهات دژواری هاوپەیمانییەتەکە زێدەتر دەبوو، بەتایبەت کاتێك کە یەکێتیيە پیشەییەکان کەوتبوونە کاری دەستەجەمعی لەپێناو کرێیەکی زیاتردا. چیلەر وەك پابەندبوونێك بەخەتی توندی بەرنامەکەیەوە، سەرەتا زێدەکردنی پێشکەشکرد کە دواکەوتنی لەپشت پەرەسەندنی هەلاوسانەوە بوو، بەڵام باڵی سۆشیال دیموکراتەکانی حکومەت ئامادەنەبوون ئەو خەتە توندە پەسەند بکەن لەگەڵ تێکڕای ئەو هەموو بناغە هەڵبژاردنە سروشتییەدا، هاوپەیمانیەتییەکە لەسەرەتای ئۆکتۆبەردا هەڵوەشایەوە. بەڵام بڕیاریاندا سەبارەت بە حکومەتی بەڕێوەبەردنی کاتیی کارەکان بمێننەوە تا ئەوکاتە دەتوانرێت هەڵبژاردن ئەنجامبدرێت.

هەڵبژاردنەکانی ٢٤ی دیسەمبەری ١٩٩٥ جەختی لەسەر ئەو ئاراستانە کردەوە کە لە مارتی ١٩٩٤دا لەسەر رووی شانۆی سیاسییەکە دەرکەوت. پارتە ئیسلامییەکەی رەفا هێزی زێدەتر ببووو نها ببووە مەزنترین پارت بەوەی ٢١,٤ی لەسەدی دەنگەکانی بەدەستهێنابوو—خاڵێکی وەرچەرخان بوو لە مێژووی هاوچەرخی تورکیادا. پ.دا.ن بە ١٩,٧ لەسەدی دەنگەکانی پلەی دووەمی هێنابوو، بەڵام ئەمە بەشی ئیسلامییە نەتەوەییە توندڕەوەکانی گرتبووەخۆ کە وەك پارتی یەکگرتووی مەزن دووکەرت بوونو حەوت کورسی لە پارلەماندا مابوو(لە ٥٥٠ کورسی). پارتەکەی چیلەر(رێگەی راست) زیاتر لەوەی لێی چاوەڕواندەکرا، بەدەستیانهێنا، شتێکی کەمتری لەوەپێش هەبوو واتە(١٩,٢لەسەدا) بەڵام کورسی زیاتر لە پ.دا.ن هێنا.[٣٣] چەپەکان تەنیا لەناوەندە هەڵبژاردنە سەرەکییەکاندا توانیان خۆبنوێنن

[33] ئەو دەیتوانی لەگەڵ ئەو دەنگە کەمەی خەڵکی کورسیی زیاتر بهێنێتەوە، ئەمەش بۆ سیستمی هەڵبژاردنی تورکیا دەگەڕایەوە کە ئەو کاتە کاری پێدەکرا. پارتەکان پێویستیان بە ١٠ لەسەدا هەبوو بۆئەوەی لە مەڵبەندی هەڵبژاردندا بگەنە ئاستی گونجاو، هەروەها لەسەر ئاستی نەتەوەییش پێویستیان بە ١٠ لەسەدا هەبوو، ئەوەش دەیتوانی ببێتەهۆی ئاکامێکی سەیر لەو ناوچانەی دیمەنێکی سیاسیی جەمسەرگەرای تێدا بوو. باوادابنێین هەرێمی باشووری رۆژهەلات کە پارتە کوردییەکەی هیپ دواتر "هادیپ"و پاشتریش"دیهاپ" ٦٠ لەسەدی دەنگی

بەوەی ٢٥ لەسەدیان هەبوو. ١٤,٧ لەسەدی دەنگەکان بۆ پارتی چەپی دیموکراتەکەی ئەجەویدی شارەزاو تەنیا پ.ك.گ ی بایکاڵ توانی ئاستی پێویستی هەڵبژاردنەکان کە ١٠ لەسەدایە، تێپەڕێنێت. پارتی کاری نەتەوەیی نەیتوانی ئەو ئاستە تێپەڕێنێت(بەهۆی پەرتبوون لە باڵی ئیسلامییەکەیدا هەروەك پارتی یەکگرتووی مەزن)، هەروەها "هادیپ/پارتی دیموکراتی گەل"ەکەی لایەنگری کوردانو جوڵانەوەی دیموکراتی نوێیەکەی جەم بۆینەریش ئەو ئاستەیان تێنەپەڕاند. هادیپ ئازایانە لە باشووری رۆژهەڵاتدا تێکۆشابوو بەجۆرێك لەزۆربەی شوێنەکاندا لەپاش پارتی رەفا، دووەمین پلەی بەدەستهێنابووو لە هێندێك شوێنیش پلەی یەکەم. بەڵام نەیتوانیبوو دەنگی ئەو کوردانە بۆخۆی رابکێشێت کە لە شارە گەورەکاندا دەژیان.

پاش هەڵبژاردن، هاوپەیمانیەتیی(دایك-رێگە) لەدەرەوەی رێگە دروستەکە دەرکەوت. بەڵام ناکۆکییە شەخسییەکانی نێوان یەلمازو چیلەر وایکرد بە تەواویی دژواربێت. سەرۆك دەمیرئەل وەك پابەندبوونێك بە دابی پارلەمانییەوە داوای لە نەجمەدین ئەربەکان کرد کە سەرۆکی مەزنترین پارت بوو، تا حکومەت پێکبهێنن. وێڕای ئەوەی پارتە مەزنەکانی دیکە رایانگەیاند کە بەهێزە ئیسلامییەکانەوە پەیوەست نابن، بەڵام پ.دا.ن ی یەلماز زۆر نزیك بوون بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ ئەربەکان . ئەوەی لە دوا ساتیدا بە فشاری مەزنی سوپا و کۆمەڵگەی بیزنسکاران لەباربرا، پاش ئەوە هاوپەیمانیەتییەکی فرە سەخت لە نێوان پ.دا.ن و پ.رێ.ر پێکهات. ئەم هاوپەیمانیەتییە کورتخایەنە نزیکەی لە چوار مانگی یەکەمیدا ئیفلیج بوو. کۆتایی ئەم هاوپەیمانیەتییە هات کاتێك پ.دا.ن بڕیاریدا پشتگیریی لە لێکۆڵینەوەیەکی پارلەمانی سەبارەت بە گەندەڵیی لە پارتەکەی تانسۆ چیلەردا بکات، ئەوەی لەلایەن پارتی رەفاوە داواکرابوو. لە سۆنگەی ئەم ناپاکییە لەگەڵ هاوبەشەکەیدا، چیلەر رایگەیاند کە خوازیارە حیزبەکەی لە هاوپەیمانیەتییەکە بکشێتەوە. هەربۆیە مەسعود یەلماز دواجار لە ٦ی ژوندا دەستی لەکار کێشایەوە، بەوەش دەرکەوت کە ناتوانرێت حکومەتێکی جێگیر بێ بەشداریی ئیسلامییەکان پێکبهێنرێت، جارێکی دیکە داوا لە ئەربەکان کرا حکومەت پێکبهێنێت. ئەمجارەیان تانسۆ چیلەر بوو کە ئەوەی لا چەسپا پێویستە

خەڵکەکەی هێناو پارتی نەتەوەیی توندڕەو کە "پارتی کاری نەتەوەیی"یە بە پلەی دووەم هات. ئەگەر پارتەکە پشتگیریی هەرێمیی هەبووو نیشتیمانیی نەبوو واتە لەسەر ئاستی هەموو تورکیا، ئەوا پارتە نەتەوەییە تورکە توندڕەوەکە هەموو کورسییەکان دەبات(وادادەنرێت کە ئاستی نیشتمانییشی تێپەڕاندووە)، بەمانایەکی دی، کوردە نەتەوەییەکان لەلایەن تورکە نەتەوەییەکانەوە لە ئەنکەرە نوێنەرایەتییان دەکرێت.

لاوازییەكەی لە بەدەستهێنانی هێزدا بقۆزێتەوە، چیلەر هۆكارگەلێكی نایابی بەدەستەوە بوو تا گوێ لە پێشنیازەكانی ئەربەكان بگرێت لەبەرامبەر پشتگیریی بۆ ئەربەكان، ئەوەی دواییان لێكۆڵینەوە پارلەمانییەكە لە مامەڵە داراییەكانی پارتەكەی چیلەر هەڵپەسێرێت. كابینەكە لە ٢٨ی ژون پێكهێنرا. بەشێوەیەك ئەربەكان بۆماوەی دووساڵی یەكەم ببێتە سەرەك وەزیر پێش ئەوەی ئەو پۆستە رادەستی چیلەر بكرێتەوە. لە توركیا تۆقینێكی كەمتر لەنێو ناوەندە سێكیولاریستەكاندا هەبوو وەك ئەوەی لە پاش هەڵبژاردنەكانی مارتی ١٩٩٤دا لەئارادابوو. تەنانەت نها ناوەندە بیزنسكارە رۆژئاواگەراكانیش پێیان باش بوو حكومەتێكی جێگیر لەسەركاربێت وەك حكومەتێكی سێكیولاریستی ناجێگیر. ئەم حاڵەتەی سوپای بێزاركردو نیشانەی ئەو بێزارییەشی بە دەركردنی هێندێك ئەفسەر دەربڕی بە بیانووی بێمتمانەییان(بەوەی ئیسلامیین)، بەڵام هیچ ئامازەیەك بۆ یاخییوونێكی ئاشكرا لە ئارادا نەبوو. ئەو راستییەی توركیایەكی سێكیولاریستی لەلایەن سەرەك وەزیرێكی ئیسلامییەوە بەڕێوەببرێت بێئەوەی وەك پێشتر لەسەری راهاتبوون هیچ كۆسپێكی بخرێتە بەردەم جۆرە شۆكێكی لە جیهانی رۆژئاوا پێكهێنابوو، هەرچەندە ئەوانە بە نیگەرانییەوە چاوەڕێی و تەماشاكردنیان گرتبووەبەر.

هەرچەندە كابینە نوێیەكە لە مانگەكانی یەكەمیدا(ئەوەی پۆستە هەستیارەكانی وەك كاروباری نێوخۆیی، دەرەوەو ئابووریی لەلایەن كەسانێكی پارتی رێگەی راستی سێكیولاریستەوە بەڕێوەبران) لەو رێبازە دەرچوون لەپێناو خۆبەدوورگرتن لە ململانێ و رووبەڕووبوونەوەو هەروەها بۆ رێزبەدەستهێنان. لەلایەن پارتی رەفاوە گوتارێكی ئیسلامییانەی توند خرایە گەڕ، ئەوەی بانگەشەی رەتكردنەوەی بەرژەوەندییەكانی دەكرد، لەمپەرێك لەبەردەم چوونە یەكێتیی ئەوروپاوە(كە وەك پیلانێكی ماسۆنیی-كاسۆلیكی وێنا دەكرا)، لەوەدەچوو هەروەها وەستاندنی پەیوەندیی لەگەڵ ئیسرائیلدا لەبیركرابێت.

پاش شەش مانگ، هاوپەیمانیەتییەكە بەهێزو جێگیر دەركەوت، زیاتر لەوەی لەلایەن كۆمەڵگەی سەرمایەدارە نوێیەكانەوە پشتگیریی دەكرا، كەوتبووە بەر نارەزایەتیی توندی سوپا، هەروەها بە توندیی و بەردەوامیی لەلایەن بڵاوكراوە بەربڵاوەكانی توركیاوە بێزاریی دەردەبڕرا، ئەوەی كە لە توركیا لەلایەن دوو كۆمپانیاوە دەستی بەسەردا گیرابوو(گروپی دۆغان كە میللییەت و هەروەها حورییەت ی چاپ و بڵاودەكردەوە، لەگەڵ گروپی بیلجین كە سەباح و یەنی یوزیل یان چاپ و بڵاودەكردەوە)، ئەوەی ٦٦ لەسەدی بازاڕی بەدەستەوەبوو، هەروەها خاوەنی تەلەفیزیۆنە گرنگەكان بوو.ئەو هۆكارانە وایان لەو هاوپەیمانیەتییە كرد

فره پتەوبێت، ئەستەم نیە بزانرێت: تانسۆ چیلەر بەهۆی ئەو تۆمەتانەی سەبارەت بە گەندەڵیی وەك شمشێری دیمۆكلیس بەسەر سەرییەوە بوو نەیدەتوانی لە هاوپەیمانیەتییەكە دەربچێت، ئەربەكانیش دەیتوانی چاوەڕێ بكات لەكاتێكدا پشتگیریی خەڵكی وڵات بۆ ئەو تادەهات لە زێدەبووندا بەردەوام بوو. ئەو لە هەڵبژاردنەكانی ساڵی ١٩٩٦دا بێمنەت ٣٠ لەسەدی دەنگەكانی بەدەستهێنا.

٢٨ی فێبرایەری ١٩٩٧: گەڕانەوەی كەمالیستەكان

واپێدەچوو ئەو پێگە سەختەی ئەربەكان و پارتەكەی وایلێكردبن هەست بە پارێزراویی و بێوەییەكی ساختە بكەن. ئەوەی زۆر لە سەركردایەتیی پارتەكەوە نەبوو، بەڵكو لە هێندێك پارلەمانتاری رادیكاڵ و سەرۆك شارەوانییەكان بوو كە هێندە بوێربوون گوتاری ورووژێنەریان دەدا، هەروەها بەهاتنی ساڵی نوێی ١٩٩٧، پەیوەندییەكانی نێوان حكومەت و سوپا بە خێرایی رووی لە دژواریی دەكرد. یەكەمین رووبەڕووبوونەوەی لەو كاتەدا پەیدابوو كە سەرۆك شارەوانیی ئیسلامیی(سینكان)لە نزیك ئەنكەرە شەوێكی بەناوی (شەوی قودس)بۆ پشتگیریی فەلەستینییەكان رێكخست، تێیدا باڵیۆزی ئێران لەتوركیا گوتارێكی توندی دژی رۆژئاوا پێشكەشكرد. سەرەتا باڵیۆزی ئێران بانگكرا بۆئەوەی بە فەرمیی نامەیەكی ناڕەزایەتیی پێبدرێت، پاش چوار رۆژ واتە لە ٤ی فێبرایەردا كاروانێك كامیۆنی سەربازیی بەهێواشیی بەناوەڕاستی سینكادا دەجوڵان و بەوناوەی گوایە مانۆڕ ئەنجامبدەن. پاش كەمێك، سوپا رایگەیاند كە(باتی چاڵیشمە گروپو/هێزی ئەركی رۆژئاوا)ی لە هێزی دەریایی پێكهێناوە تا بەڵگە سەبارەت بە مەترسیی توندڕەوە ئاینییەكان لەمەڕ دەوڵەت كۆبكاتەوە.دواتر لە ٢٨ی فێبرایەردا لیستێكی درێژ لە داواكاریی پێشكەشی كابینە كرد(بە فەرمی ئامۆژگاریی) كە ئامانجی جڵەوگیریی كاریگەریی ئیسلامییەكان بوو لە ئابووریی، فێركردن و لەنێو دامەزراوە فەرمییەكان. دیارترین داواكاریی بریتیبوو لە پێشكەشكردنی ٨ ساڵەی خوێندنی سەرەتایی لە خوێندنگە دەوڵەتییەكان . ئامانجی پشت ئەم بیرۆكەیە دانانی سنورێك بۆ خوێندنگەكانی (ئیمام و خەتیبەكان) لە قۆناغی ناوەندییدا. ئەو خوێندنگایانەی زۆر بەربڵاوبوون لەنێو بەشێكی زۆری خەڵكانی هەژار و كەم دەرامەتدا چونكە بەخۆڕایی بوون و هەروەها(لەدیدی كۆنەپارێز و موسوڵمانەكانەوە)فێركردن تێیدا سەلامەتتر بوو. دەرچووانی ئەم خوێندنگایانە دەچوونە قۆناغی پەیمانگا و لە كۆتاییدا زانكۆكان.ئەو خوێندنگایانە لەماوەیەكی كەمدا ژمارەیەكی زۆر دەرچووانیان رەوانەی دەزگا

ئاینییەکان کرد، زۆربەی دەرچووان شوێنی دیکەیان لە بەش و دەزگا سێکیولارەکانی دەوڵەتدا بینیەوە. لە دیدی سوپا و زۆربەی تورکە سێکیولاریستەکان ئەمە مەترسییەکی پێکدەهێنا کە کەسانێکی خاوەن بیروڕای ئیسلامیی درزە بکەنە نێو دەزگاکانی دەوڵەت و وردە وردە دەستی بەسەردا بگرن. کابینەکە کە لە ١٣ی مارتدا بەفەرمیی پێشنیازەکانی ٢٨ی فێبرایەری پەسەند کرد، بەڵام زۆری بۆ جێبەجێکردنیان نەکرد، پاش شەش هەفتە ئارامیی لەبەر سوپا هەڵگیراو کۆبوونەوەیەکی نوێ ساتیی ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیی ئەنجامدرا کە بە دەنگێکی بەرز خواستەکانی خۆیان دووبارە دا بەگوێی حکومەتدا، ئەمجارەیان لەشێوەی ئۆلتیماتیۆمێکدا. ئەمێستا ئیدی لەنێوان پارتی رەفا و سوپادا جەنگێك بەرپابوو. ژێنراڵێك لە ئەزمیر رەخنەیەکی سوکایەتیی ئامێزی سەبارەت بە حەجکردنەکەی ئەربەکان و هەروەها حکومەتی سعودیە کرد، هەروەها کاتێك حکومەت داوای لە سوپا کرد لێکۆڵینەوە لە ئاکاری ئەو ژێنراڵە بکات، سوپا ئەو داوایەی رەتکردەوە.

ئەربەکان لە ٢٠ی مایۆدا لە پێشنیازی لێسەندنەوەی متمانە رزگاری بوو، بەڵام سوپا لە یەکخستنی چەندین توێژی جیاوازی کۆمەڵگا دژی حکومەت بەردەوام بوو. یەکێتییە پیشەییەکان و فیدراسیۆنەکانی خاوەنکاران پێکەوە بەرەیەکی سێکیولاریستیان لە ٢١ی مایۆ پێکهێنا، هەروەها لەو رۆژەدا "ڤوراڵ ساڤاش"ی کە دادوەرێکی سێکیولاریستی دەمارگیربوو لە دادگای باڵای ئەنکەرە، داوای داخستنی پارتی رەفای کرد بەوهۆیەی بووەتە پەنتی کۆبوونەوەی چالاکیيە تاوانکارییەکان.[٣٤] پێنج رۆژ پاشتر سوپا ١٦١ ئەفسەری لەریزەکانی سوپا دەرکرد بە گومانی ئیسلامییبوونیان. لە ژوندا، سوپا دەستیکرد بە ئاگادارکردنەوەی رۆژنامەنووسان و ئەندامانی دەسەڵاتی دادوەریی سەبارەت بە مەترسیی توندڕەوانی ئیسلامیی. لە ئاکامی ئەو فشارانەدا بەشێکی زۆر لە ئەندامانی پارتی رێگەی راستەکەی چیلەر، لاوانی هاوپەیمانی پارتەکە، کەوتنە جێهێشتنی پارتەکە. لەناوەراستی ژوندا، ئاشکرابوو کە ناتوانرێت ئەم رۆچوونە لەوەزیاتر بوەستێنرێت و لە ١٨ی ژوندا ئەربەکان وازیهێنا. وا چاوەڕواندەکرا کە وەك بەشێك لە هاوپەیمانیەتییەکە داوا لە چیلەر بکرێت حکومەت پێکبێنێت. بەڵام دەمیرئەل ئەوەی نەکرد، بەمەبەستی تووڕەکردنی ئەربەکان و چیلەر، داوای لە رێبەری پ.دا.ن واتە مەسعود یەڵماز کرد حکومەت پێکبێنێت. لەسایەی فشاری زۆری سوپادا، یەلماز هاوپەیمانیەتییەکی لەگەڵ پارتی چەپی دیموکراتەکەی ئەجەویدو هەروەها پارتی دیموکراتی تورکیای حوسامەدین جێندرۆك و

---

[34] *Turkish Probe*, 10 October 1997, 248.

گرووپێک لەلایەنگرانی دەمیرئەل ئەوانەی لە پارتی ڕێگەی ڕاست جیابوونەوە، پێکهێنا، بەوەش سوپا توانی لە جێبەجێکردنی ئەوەدا سەربکەوێت کە لە تورکیا پێیدەگوترا"یەکەم کودەتای پۆستمۆدێرنە".

ئەرکی سەرەکیی حکومەتی نوێ ئەوە بوو ئەو چاکسازییانە بکات کە سوپا خوازیاری بوو، ئەوەی تاڕادەیەکی دیارییکراو ئەنجامدرا(یاسایەکی نوێی فێرکردن سەبارەت بە پێشکەشکردنی ۸ ساڵ خوێندنی بنەرەتیی لە ١٦ی ژوئیە تێپەڕێندرا)،[٣٥] بەڵام هەرزوو کەلێن لەنێوانیاندا دەرکەوت. بەدرێژایی ساڵی ۱۹۹۸، هەردوو یەلمازو ئەجەوید بە بەردەوامیی تووڕەیی خۆیان سەبارەت بە دەستێوەردانی سوپا لە سیاسەت پێشاندا. هەرچەندە، هەرکاتێك شتی وا روویدەدا، ژێنراڵ "کارادای"سوپاسالاری تورك هۆشیاریی دەدانیٌو ئەوانیش ناچاردەبوون پشتگیریی خۆیان بە ئاشکرا بۆ سوپا دەربڕنەوە.

هەنگاوەکان بۆ سەرکوتکردنی ئیسلامییەکان بەخێرایی نران.لە ١٦ی یەنایەری ۱۹۹۸دا، دادگای دەستووریی، پارتی رەفای قەدەغەکردو هەروەها ئەربەکان خۆی بۆ ماوەی پێنج ساڵ کاری سیاسیی لێ یاساغ کرا. ئەو بڕیارەی دوای بۆ دوا ساتی تەمەنی درێژکرایەوە. لەفێبرایەردا، پرسێك بۆ سەرۆك شارەوانی بەناوبانگی ئەستەمبوڵ "رەجەب تەیب ئەردۆغان" کرایەوە. ئەو بەوە تۆمەتبارکرا گوایە لەکاتی هەڵمەتی هەڵبژاردندا شیعرێکی "زیا گۆکالپ"ی شاعیری هەشتا ساڵەی گوتووە کە منارەی مزگەوتی بە سەرەنێزەی تفەنگ چواندووە. پاش دوو مانگ ئەویان بە دەمانگ زێندانیی سزادا. هەروەها لێپرسینەوەیەك لە ژمارەیەك سەرۆك شارەوانییەکانی دیکەی پارتی رەفا کراو پرسێك دژی "موسیاد" کە رێکخراوێکی بیزنسمانە موسوڵمانەکان بوو(بە فەرمیی سەربەخۆ بوو) کرایەوە.

هەمان کات ئیسلامییەکان خۆیان رێکخستەوە، لە۲۳ی فێبرایەری ۱۹۹۸دا، ٤ ئەندام پارلەمانی رەفا "فەزیلەت پارتەسی/پارتی چاکەخوازیی"یان پێکهێنا. کاتێك بەشێك لە هاوڕێکانیان لە پارلەمان پێیانەوە پەیوەست بوون، پارتی فەزیلەت مەزنترین دەستەیان لە

---

[35] زێدەبوونی خوێندنی بەزۆر لە ماوەیەکی کورتدا بە رێژەی ٦٠ لەسەدا گرفتی زۆری لێکەوتەوە لە نەبوونی مامۆستای کارا، قەرەباڵغی پۆلەکانو نەبوونی پێویستییەکانی خوێندن. رەخنەکان ئاماژەیان بەوەداوە کە تورکیا تەنیا ٢,١ لەسەدی داهاتی گشتیی نەتەوەیی بۆ فێرکردن خەرجکردووە، سێیەکی ئەوەی میسرو تونس، یاخود ئەردەن خەرجیانکردووە: (*Turkish Probe*, 12 September, 1997, 244).

پارلەمان پێکهێنا کە ١٤٠ کورسی بوو. کابینەکەی یەڵماز خوازیاربوو تا پێیدەکرێت دڵی سوپا لەخۆی رازیی بکات، بێئەوەی حیساب بۆئەوە بکات کە لە پرسەکەی پارتی رەفادا بەشێکی زۆر لە لایەنگرانی خۆی لێدەتەکێتەوە. هەمان کات دەبوایە هەنگاوی جیددی لەپێناو رزگاریی ئابوورییدا بنێت. ئەو کاتەی ئەو چووە دەسەڵاتو پێشتریش، واتە هەر لە ژوئیەی ١٩٩٧ەوە، هەڵاوسانی ئابووریی هێندە بەرز بوو کە کۆمارەکە هیچ کات شتی وای بەخۆوە نەدیبوو. هەروەها قەیرانی دارایی رووسیاکە لە ئوتی ١٩٩٨دا روویدا، بەخراپیی زیانی لە تورکیادا. کابینە بەشێك لە چارەسەری لە هاندانی بەتایبەتکردنی کەرتی ئابووریی دەبینیەوە، ئەوەی سکانداڵە گەندەڵکارییەکانی لێکەوتەوە بەشێوەیەك خودی یەلمازیشی گرتەوە، لەئاکامدا ناچارکرا لە ٢٥ی نۆڤەمبەردا دەست لەکار بکێشێتەوەو ١٨ی ئەپرڵی ١٩٩٩وەك بەرواری هەڵبژاردنی نوێ راگەیەندرا.

ئەوەی کە ئەم هەڵبژاردنە یەکەمین هەڵبژاردنە پاش کودەتاکەی ١٩٩٧، هەموو کەس نیگەران بوون لەوەی کاردانەوەیەکی نەرێیی ئیسلامییەکانی لێبکەوێتەوە. دەمیرئەل ئەوەی کرد کە بۆ سەرکردەیەکی وڵاتێکی دیموکراتیی هەڵبژێردراو وەك گوتارێکی شۆك ئامێز دەرکەوت، کاتێك گوتی گەر بێتو پارتی فەزیلەتو پارتی رێگەی راست هەڵبژاردنی داهاتوو بەرنەوە "دەوڵەت دەکەوێتە کار".[٣٦] بەڵام کاردانەوەیەکی نەرێیی روونەدا. پارتی فەزیلەت نزیکەی چارەکی لایەنگرانی پارتە کۆنەکەی رەفای لەدەستداو ١٥,٤ لەسەدی لە ئەپرڵی ١٩٩٩ بەدەستهێنا. ئەمە هێشتا رێژەیەکی مەزن بوو، بەڵام مانای ئەوەش بوو کە بەتەواویی چاوەڕواننەکراوبوو کە پلەی سێیەم لەپاش پارتی چەپی دیموکراتەکەی ئەجەوید(٢٢,١ لەسەد)و پارتی کاری نەتەوەیی(١٨ لەسەد)، بێنێت. پارتە کلاسیکییەکانی راستی ناوەند، پ.دا.ن و پ.رێ.ر ١٣و ١٢ لەسەدی دەنگەکانیان هێنا. لەرووی جوگرافییەوە دابەشبوونێکی ئاشکرا هەبوو. رۆژئاوای پەرەسەندوو دەنگی بۆ پارتی چەپی دیموکراتدا، ناوجەرگەی ئەنەدۆڵ بۆ پارتی کاری نەتەوەیی، زۆربەی ناوچە دواکەوتووەکانی رۆژهەڵات بە پارتی فەزیلەت. بە سوودوەرگرتن لەو رووداوانەی دوایی، پێدەچێت دوو فاکتەر ئاکامی ئەو هەڵبژاردنەیان دیارییکردبێت . یەکەم گرتنی سەرنجراکێشی "عەبدوڵا ئۆجالان"ی سەرۆکی پەکەکە لە فێبرایەردا، ئەوەی لەسۆنگەی سەرۆکاریی ئەو کارە وەك جێگری سەرەك وەزیر، پێگەیەکی مەزنی بە ئەجەوید بەخشی. ئەمەو وێڕای درککردنی گشتیی سەلامەتی هزریی کەسێتیی ئەجەوید کە بەتوندیی لەگەڵ ئەو سکانداڵە گەندەڵکارییەی بەدەوری

---

36 *Turkish Probe*, 3 January 1999, 312.

یەڵمازو چیلەرەوە بوو، ناکۆك و دژبوو، ئەوانەی تێکڕا بوونە هۆی سەرخستنی پارتی چەپی دیموکرات. دووهێندەبوونی دەنگەکانی پارتی کاری نەتەوەیی سەرسوڕهێنەربوو. ئەو پیاوەی کە ٣٠ساڵ پێشتر ئەو پارتەی پێکدەهێنا(واتە ئەلبئەرسەلان تورکیش) لە ٤ی ئەپرلی ١٩٩٧دا مرد. هەروەها پاش ململانێ و کێشمەکێشی توندو درێژخایەن بۆ جێگرتنەوەی، "دەوڵەت باخچەلی" کە ئەندامێکی شارەزاو لێهاتووی جوڵانەوەی ئایدیالیستە توندڕەوەکان بوو، بووە سەرکردەی پارتەکە. ئەو دەستبەجێ بە دوو ئاراستەدا رۆیشت. ئەو لەلایەکەوە تێدەکۆشا بۆئەوەی وێنەیەکی سیڤیل و هاوچەرخانەتر بە پارتی کاری نەتەوەیی ببەخشێت، خۆی لە دەمارگیریی و توندڕەویی رابردوو بەدوورگرت. بەڵام لەلایەکی دیکەوەو بەهۆشیارییەوە لەگەڵ دەنگە ئیسلامییەکاندا کەوتە سەرەتاتکێ. بۆنموونە بەرگریی لەمافی سەرپۆشین لە خوێندنگەو هەروەها لە زانکۆکاندا دەکرد، ئەوەی کەمالیستەکان یاساغیان کردبوو. ئەمەو وێڕای ئەو راستییەی کە پارتی کاری نەتەوەیی لەو گەندەڵیی و ئابڕوچوونانە نەگلابوو کە لە رۆژانی ئەربەکان–چیلەر یاخود ئەوەکانی یەڵمازەوە قسەی لێدەکرا. ئەوەی وایکرد ئەم پارتە دەنگی خەڵکانێکی زۆر بۆخۆی راکێشێت، ئەو دەنگانەی نها تورکیا زیاتر لەپێشوو هەیبوون.

ئەو کابینەیەی پاش هەڵبژاردنەکان لە پارتی چەپی دیموکرات و پارتی کاری نەتەوەیی و پارتی دایکی نیشتمان پێکهات و لەسایەی بولەند ئەجەویدی ٧٠ساڵەی کۆنەکاردا کەوتەکار. ئەوەی جێگەی سەرسوڕمان بوو ئەوە بوو کە راستڕەوە توندڕەوەکان و چەپی دیموکرات بتوانن هاوپەیمانییەك پێکبهێنن. بەڵام لەراستییدا زەمینەیەکی هاوبەشی ئایدۆلۆژییان لەنێواندا هەبوو. هەردوو لایەنەکە نەتەوەیی توند بوون و بڕوایان بە دەوڵەتێکی بەهێز هەبوو.

حکومەتی نوێ بەتەواویی سەرقاڵی ئەو هەوڵانەبوو کە بۆ رزگاریی ئابووریی تورکیا دەیدان. لە ٢٠ی ژوئیەدا بە نامەیەك پەیوەندیی بە سەندوقی دراوی نێودەوڵەتییەوە کرا کە تێیدا تورکیا پابەندی خۆی بۆ سیاسەتی دارایی توند، لەبەرامبەر وەرگرتنی قەرزدا راگەیاندبوو. هێندێك رۆژنامە سەرنجی گشتییان بۆ ئەو راستییە راکێشابوو کە ئەوە حەڤدەهەمین جارە تورکیا رێکەوتنی بەوجۆرە مۆر بکات. حکومەت هێشتا هەوڵەکانی سەبارەت بەو پرسە چڕکردبووەوە بەدەر لە هەر شتێکی دیکە کاتێك لە ساتی ٣,٠٢ ی بەیانیی ١٧ی ئوتی ١٩٩٩ دا بومەلەرزەیەکی مەزن (٧,٠٤ بەپلەی رێختەر)ناوچەی دەوروبەری دوورگەی ئزمیتی رۆژهەڵاتی ئەستەمبوڵی هەژاند کە دانیشتووانێکی زۆری

تێدا دەژیا. کارەساتەکە مەزن بوو، بەپێی ئاماری فەرمیی ۱٥۰۰۰کەس گیانیان لەدەستدا. دەگونجێت لەراستییدا دوو هێندەی ئەو ژمارەیە لەناوچووبن. چونکە تۆمارکردنی دانیشتووانی ئەو ناوچەیە کەموکورتی زۆری تێدا بووبەهۆی ئەو خەڵکە زۆرەی کە لە ناوچەکانی دەروبەرەوە دەژیان و کۆچیان بۆ ئەو شارۆکەیە کردبووو لە باڵەخانە تێکترنجێنراوەکاندا ژیانیان بەسەر دەبرد.

لەرۆژانی یەکەمی کارەساتەکەدا واپێدەچوو دەوڵەت و حکومەت نەزانن چ کارێك ئەنجامبدەن لەکاتێکدا سیاسەتکارەکانی ئەنکەرە دڵنیاکەرەوەی پوچیان دەدا، ئاژانسی کاروباری کارەساتەکان بە سستیی مابووەوە. هیچ ئۆپەراسیۆنێکی پێڕاگەیشتنی رزگارکردن لە ۲٤ساتی هەستیاری یەکەمدا رێکنەخرا. سوپا بە خەڵکانی خۆیدا رادەگەیشت(لە بنکە سەربازییە رووخاوەکانی گۆلجوك)، بەڵام هیچ کارێکی بۆ رزگارکردنی گیانی خەڵکانی سیڤیل ئەنجام نەدا. ژمارەیەك وڵاتان لەنێویاندا یۆنان و ئیسرائیل و داوایانکرد کە هاوکاریی بکەن و تیمێکی تایبەت و هاوکاریی پزیشکییان نارد. بەڵام هەوڵەکانیان لەلایەن دەوڵەتەوە هاوکارییەکی کەم کرا. یارمەتییەکان لەخاڵەکانی گومرگدا گلدرانەوە و "عوسمان دورموش" وەزیرە نەتەوەخوازە توندڕەوەکەی تەندروستیی هەوڵیدا یارمەتییەکانی بێگانە بلۆك بکات و گوتی کە تورکیا پێویستی بەخوێنی بێگانە نیە. جێگەی بایەخە تەنیا رێکخراوێك کە بەشێوەیەکی شیاو هەڵسوڕا بریتیبوو لە رێکخراوی "ئاکوت" کە رێکخراوێك بوو پەیوەندی بە دەوڵەتەوە نەبوو. پاش چەند رۆژێکی کەم ئنجا حکومەت کەوتە هەماهەنگیی و بەشێوەیەکی کاریگەر کەوتەخۆ. بەڵام ئیدی لەودەمەدا بۆ بەشێکی زۆر لە قوربانییەکان درەنگ کەوتبوو. ئەو دەستەپاچەییەی ئۆرگانەکانی حکومەت راستەوخۆ لە دوای روودانی بومەلەرزەکە، دانیشتووانی توڕەکرد و شەپۆلێکی رەخنە و گازندەی توندی لە رۆژنامەکاندا دژی حکومەت لێکەوتەوە. بەشێوەیەکی ناوازە بۆ تورکیا، سوپا لەو رەخنە و بێزارییەی خەڵك بەدوور نەبوو. هەوڵەکانی لابردنی داروپەردوی ئەو کارەساتەو چاککردنەوەی لە ئاکامی بومەلەرزەیەکی دیکە، کە لەوەی پێشوو کەمتر زیانی دا(۷,۲ پلە بە پێوەری رێختەر)، بەڵام کاریگەر بوو، لەمپەری دروستکرد. ئەوەبوو لەرزەیەکی کە ئەمجارەیان لەناوچەی "دوزجە"ی دا لە ۱۲ی نۆڤەمبەردا. کە زیاتر بەرەو رۆژهەڵات بوو.

لەکاتێکدا حکومەت سەرقاڵی مەسەلەی ئابووریی و هەروەها دابینکردنی خەرجی مرۆیی مادیی فریاگوزارییەکانی بومەلەرزەکە بوو(۲٥بلیۆن دۆلاری زیاتر بۆ تەرخانکرا)، گەڕانەوەی کەمالیستەکان بە توندیی بەردەوام بوو. پارتی فەزیلەت بەوە تاوانبارکرا کە دروست

بەردەوام بوونی پارتی رەفایە، هەربۆیە لە مایۆدا دادگای باڵای جەنگ کەیسێکی دژی پارتی فەزیلەت کردەوە. پاش دوو ساڵی دیکە لە ٢٢ی ژونی ٢٠٠١دا، دادگای دەستووریی پارتەکەی قەدەغە کرد. ئەوەش گەنگەشەیەکی لەنێوان کۆنەپارێزەکانی فەزیلەتدا هێنایەئارا، ئەوانەی پشتگیریی هێڵێکی ئیسلامییانەی توندڕەویان دەکرد.میانڕەوەکانیش خوازیاربوون پارتەکە بگێڕنەوە بۆ نێو بازنەی جوڵانەوەی راستڕەوی ناوەندو ئەو گوتارە ئیسلامیستەی لێداماڵن. کاتێك میانڕەوەکان دەرپەڕێنران، لە سایەی رێبەرایەتیی "عەبدوڵا گویل"و "تەیب ئۆردۆغان"دا کۆبوونەوەو "عەدالەت ڤە کالکینمە پارتەسی(ئاکەپە)/پارتی دادو گەشەپێدان"یان لە ١٤ی ئوتی ٢٠٠١دا دامەزراند.[٣٧] ئیسلامییەکان جارێکی دیکە ناوێکی دیکەیان لەخۆیان نا کە "سەعادەت پارتەسی/پارتی بەختەوەریی" بوو، ئەم پەرتبوونە دەگونجێت شتێك بێت سوپا مەبەستی بووبێت رووبدات، ئەوەی کە دوایی پەشیمانیی بەدوادا هات.

تەوژمی بیرەوەرییەکان سەبارەت بە رابردووی تاریکی ئیسلامییەکان لە یەنایەری ٢٠٠٠دا کڵپەی کرد، کاتێك ژمارەیەك "ماڵەکانی ترس" دۆزرانەوە، ئەو ماڵانەی لاشەی ژمارەیەك پیاوانی بیزنس و رۆشنبیرانی دیارنەماوی تێدا شاردرابووەوە، ئەوەی کاری حیزبوڵڵا بوو، کە ژمارەیەك بونیادگەرای توندڕەوبوون لەژێر کاریگەریی شۆڕشی خومەینی لە ئێران و ئیخوان ئەلموسلمینی میسر بوون. ئەم رێکخراوە لەسەرەتای هەشتاکاندا لەلایەن کەسێکەوە بەناوی"حوسێن ڤەلیئۆغلو) دەستپێکرد و لە رکابەری لەگەڵ پەکەکەدا لە باشووری رۆژهەڵاتدا کەوتەکار. حیزبوڵڵا دووکەرت بوو، ئەو بەشەیان کە لە باتمان بوو پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ دەزگا ئەمنییەکاندا پەرەپێدا، ئەوەی دەزگا ئەمنییەکان لە جەنگی خۆیدا دژی پەکەکە بەکاریهێنا. لەسەرەتای ١٩٩٣دا رێکخستنی حیزبوڵڵا لە دیاربەکر لە زنجیرەیەك دەستگیرکرندا هەڵوەشێنرایەوە. بەڵام کۆمیسەری بەرپرسی پۆلیس دەستبەجێ لە دیاربەکر گواسترایەوە. ئەو لیژنە لێکۆڵینەوە پارلەمانییەی کە ساڵی ١٩٩٥ پێکهێنرا، کەوتە ژێر فشار تا جڵەوی خۆی و راپۆرتەکەی بگرێت و پاشتریش دیزە بە دەرخۆنەی بکات. بەڵام پاش ئەوەی جەنگ دژی پەکەکە سەرکەوتنی بەدەستهێنا، حیزبوڵڵا کە باش بەکارهێنانی لەلایەن دەزگا ئەمنییەکانەوە هەر مابوو، لە سەرەتای ٢٠٠٠دا سەرکوتکرا، ئەو ماوەیەی "کێڵگەکانی کوشتن"ی تێدا دۆزرایەوەو ڤەلیئۆغلوش کوژرا.[٣٨]

---

[37] "ئاك" لەزمانی تورکییدا بەمانای سپی، پاك یاخود روون دێت.

[38] *Turkish Probe*, 30 January 2000, 368 .

ململانێـی درێژخایـەن بـۆ دامەزرانـدنی حـوکمی یاسـا بەسـەر ئیعتیباراتـە سیاسـییەکاندا پـشتگیرییەکی بەدەسـتهێنا کاتێـك لـە ٥ی مـایۆی ٢٠٠٠دا "نەجـدەت سـیزار"ی سـەرۆکی دادگـای دەسـتووریی بـە نۆیـەمین سـەرۆك کۆمـار هەڵبـژێردرا. ئەجەویـد زۆری هەوڵـدا کۆنـە نەیارەکەی خۆی واتە دەمیرئەل سەرلەنوێ بۆ سەرۆکایەتیی هەڵبـژێردرێت، چونکە دەمیرئـەل ی بە فاکتەرێکی جێگیریی دەزانی، بەڵام ئەوە پێویستی بەگۆڕینی دەستوور هەبوو. مەسعود یـەلمازی هاوبەشـی لـە هاوپەیمانیەتییەکـە کـە خولیـای تایبـەتی خـۆی هـەبوو، ئامادەنـەبوو پشتگیریی لەمە بکات. سیزار خاوەن پێگـەو ناوبانگی خـۆی بـوو، بەڵام بنکەیـەکی سیاسـیی نـەبوو، بـەڵام سیاسـەتکاران هـەرزوو بۆیـان دەرکـەوت کـە خۆیـان لـە چ کێـشەو گرفتێـك گلاندووە، سیزار شێوازێکی نوێی پێشکەشکرد: فەرمانی بە شۆفێرەکەیدا رێز لە یاساکانی هاتوچۆ بگرێت، ئەو داهێنانـەی کـە لایـەنێکی ئـەرێیی پرۆپاگەنـدەیی گـەورەی لێکەوتـەوە، بـەڵام ئەوە لایـەنی ئـەرێیی سیزار بـوو. ئـەو تـەنیا چـەند مانگێك لـە پۆستەکەیدا بـوو کاتێك ئامادەنەبوو ئەو بڕیارە سەرۆکایەتییە واژۆ بکات کە رێگـە بە لەسـەر کارلابردنی کارمەندانی دەوڵەتیی دەکات بەهۆی "گومان لەبیروباوەڕی بونیادگـەرایان". ئـەم نۆتـە بـەردەوام بـوو، لـە سـاڵی دواتـردا، سـەرۆك سـیزار دووبـارەو چـەندین جـاری دیکـە ئامادەنـەبوو ئـەو بڕیـارو یاسایانە واژۆ بکات کە بە بۆچوونی ئەو لەگەڵ حوکمی یاسادا ناکۆك بوو. ئەو هەڵوێستێکی سـەربەخۆو رەخنەگرانـەی لەهەمبـەر کابینـە گرتەبـەر، ئـەوەی لـە فێبرایـەری ٢٠٠١دا هـەراو بەزمێکی گـەورەی لێکەوتـەوە، کاتێك لـە کۆبوونەوەیـەکی ئەنجومـەنی ئاسایـشی نەتەوەییـدا، سـەرۆك بـە فایلێکـەوە رووبـەڕووی سـەرەك وەزیـر بـووەوە سـەبارەت بـە گەنـدەڵیی ناوەنـدە حکومییەکانو سەرەك وەزیری تۆمەتبارکرد کە بێدەنگیی لەو گەندەڵییە کردووە بەمەبەستی هۆکاری سیاسیی. ئەجەوید زۆر توڕەبووو-بەشێوەیەکی تەواو بێوێنە-رۆژنامەو میدیاکانی لەوە ئاگاداکردەوە کە لەنێو ئەنجومـەنی ئاسایشدا باسو خواسی لەسەرکرابوو. ئـەم هـەراو ناکۆکییـەی نێـوان سەرۆكو سەرەك وەزیـر قـەیرانێکی ئـابووری گـەورەی لێکەوتـەوە، چونکە وەبەرهێنـەران متمانـەیان بـە جێگیریـی ئـەو حکومەتـە نـەبوو کـە لەگـەڵ سـەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی رێکەوتننامەی بەستبوو.

لـەماوەی سـاڵانی ٢٠٠١و ٢٠٠٢ کابینـە هـەوڵی خـۆی بـۆ وەسـتاندنی قەیرانـە ئـابووریی و داراییەکان تەرخانکردبوو. هەربۆیە"کەمال دەرویش"یان هێنایـە نێـو کابینـە، کـە بـەرێوەبەرێکی تورکی بانکی جیهانی بووو ناوبانگێکی جیهانی بـەهێزی هـەبووو دەسـەڵاتێکی بـەرفراوانیان پـێ بەخـشی. دەرویـش بەچـەندین شـێواز لـە هەوڵەکانیـدا تـەواو سـەرکەوتوو بـوو، ئـەو

دەزگایەکی هاوسەنگی درێژخایەنی دامەزراند، بەڵام متمانەی هاوپەیمانیەتیی فەرمانڕەوا لەچاوی دانیشتووانی تورکدا نەمابوو ونەدەتوانرا لەو کاتەدا بگێڕدرێتەوە.

گەڕانەوەی ئیسلامییەکان

دواجار ئەوە قەیرانە دارایی و ئابوورییەکان نەبوو کە بوونەتەهۆی ئاوابوونی کابینەکەی ئەجەوید، بەڵکو ئاکاری سەرەك وەزیر خۆی بوو. پێشنیازی زۆر بەهێز هەبوو کە ئەو لەبارەی جەستەییەوە شیاو نیەو لە رووی دەروونیشەوە ناهاوسەنگە بەتایبەت دوای هەراو دم بە دمەکەی لەگەڵ سیزاردا لە فێبرایەری ۲۰۰۱دا، بەڵام لە ساڵی دواتردا، سروشتی تەندروستیی کێشەی زیاترو زیاتری تووش بوو. ئەو لەسەرەتای ۲۰۰۲دا زۆر بە ئەستەم دەیتوانی بۆماوەیەکی درێژ بە پێوە بوەستێت یان قسە بکات. کاتێك ئامادە نەبوو لە نەخۆشخانە بمێنێتەوە یان واز بێنێت یاخود پۆستی سەرەك وەزیر رادەستی کەسێکی دیکە بکات. لەنێو پارتەکەی ئەجەویددا یاخیبوونێك دەستیپێکرد کە بووەهۆی هەڵوەشاندنەوەی هاوپەیمانییەکە. لادەرەکان لە پارتی چەپی دیموکرات جیابوونەوە بۆئەوەی پارتێکی نوێی تایبەت بەخۆیان بەناوی"پارتی تورکیای نوێ"دامەزراندو ئەجەویدیان لە هەلومەرجێکدا جێهێشت کە جگە لە بانگکردن بۆ هەڵبژاردنێکی پێش وەخت هیچ چارەیەکی دیکەی لەبەردەمدا نەمایەوە. دەرویش (کە ماوەیەکی زۆر لە دەرەوەی سیاسەت و پارتایەتییدا مابووەوە)خەریك بوو بەختی خۆی لەنێو پارتی چەپی دیموکراتدا تاقیبکاتەوە، بەڵام بەزوویی درکی بەوەکرد کە ئەو سەرێکی بێ لاشەیەو هەروەها ئاراستەکەی بۆ پارتی کۆماریی گەلەکەی دەنیزبایکاڵ گۆڕیی.

هەڵبژاردنەکان لە ۳ی نۆڤەمبەری ۲۰۰۳دا ئەنجامدراو ئاکامەکەی سەرنجڕاکێش بوو. سەندوقەکان دەنگدان ئەو بەڵگەیەی دا بەدەستەوە کە پارتەکانی نێو حکومەتە هاوپەیمانییەکە لەوە دوور بوون کە رێژەی ۱۰ لەسەدی دەنگەکان بهێنن کە لانی کەمی ستاندەری چوونە پارلەمانە. هەروەها سەندوقەکان بەڵگەی ئەوەیان بەدەستەوەدا کە پارتی دادوگەشەپێدان کە باڵی میانڕەوی جوڵانەوە ئیسلامییەکانە، براوەی سەرەکین. بەڵام قەبارەی سەرکەوتنەکەی سەرسوڕهێنەر بوو. پارتەکە ۳٤ لەسەدی دەنگەکانی هێناو زۆرینەی رەهای کورسیەکانی لە ئەنجومەنی نەتەوەییدا بەدەستهێنا. پ.ك.گ ی دەنیز بایکاڵ تەنیا پارتێکی دیکەبوو کە چووە ئەنجومەنەوە کە ۱۹ لەسەدی دەنگەکانی هێنابوو. پشتگیریی ئەجەوید ۹٥ لەسەدا دابەزیبوو. بەڵام لادەرەکانی پارتی تورکیای نوێ یان

پێکهێنابوو هێشتا بەدتریان بەسەرهات. لەنێو پارتە سونەتییەکاندا تەنیا پارتی ڕێگەی ڕاست بوو کە توانیبووی ١٠ لەسەدەکەی نزیکبێتەوە کە لانی کەمی ڕێژەی تێپەڕینە.

ئەوە بومەلەرزەیەکی سیاسیی بووو چەندین هۆکاری هەبوو. یەکەم بریتیبوو لەو ڕەتکردنەوەیەی لەلایەن دەنگدەرانی پارتە هاوپەیمانەکانی حکومەتەوە، ئەوانەی کە بەرپرسیارێتیی دارمانی سیستمە داراییەکەی وڵاتیان لە ئەستۆدا بوو. هۆکارێکی دیکە بوونی دەنگە گۆڕاوەکان بوو. ئەوەی لە هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٥و ١٩٩٩دا بەئاشکرا دەرکەوت. بەڵام دەنگی وەفادارانی پارتە سونەتییەکان پێدەچێت نزیکەی بە تەواویی ڕەوییبوونەوە. دەنگدەران پشتگیرییان لەو لایەنە دەکرد بتوانێت هیوایان پێببەخشێت. هەروەها کەسایەتیی تەیب ئۆردۆغان فرەبایەخدار بوو. نەك تەنیا وەك سەرکردەیەکی کارێزما پێشینەیەکی لەگەڵ چینی پیشەکاراندا هەبووو دەیتوانی جەماوەر بەلای خۆیدا رابکێشێت، بەڵکو هەروەها سەلماندبووی کە سەرۆك شارەوانییەکی فرە سەرکەوتووو ناسراوو جەماوەرکێش بووە لەساڵانی ١٩٩٤-١٩٩٨ لە شارێکی وەك ئەستەمبوڵ کە وێنەی پایتەختە مەزنەکانە. هەروەها لەساڵی ٢٠٠٢دا لە سیستم وەلانرا(بەوە تۆمەتبارکرا کە کینەی ئاینیی هانداوە کە نەیتوانی بۆخۆی وەك کاندید بمێنێتەوە). لە هەمان کاتدا ئەو وەك کارگێڕێکی کارو بیزنس خاوەنی متمانە بوو.

تورکان دەنگیان بە ئۆردۆغان دا چونکە لەوباوەڕەدا بوون کە ئەو دەتوانێت کۆتایی بە "یۆکسولوك/هەژاریی" و"یۆڵسوزلوك/گەندەڵیی"بێنێت، نەك لەبەرئەوەی دەوڵەتێکی ئیسلامییان دەوێت. ئەوەش بە شێوەیەکی ئاشکرا دەرکەوت کاتێك ئاکەپە ئیسلامیستە ڕاستیینەکانی پارتی سەعادەتیان تەنانەت لە قۆنیەش بەزاند کە ناوجەرگەی پارتەکەیان بوو، کاتێك لەساڵی ١٩٩٩ زیاتر لە ٣٠ لەسەدی دەنگەکانیان بەدەستهێنا.

چوارەم: ئابووریی

بنیاتنانەوەی ئابووریی: ئاراستەی هەناردن لەجیاتی هاوردەکردن

حکومەتەکەی ئۆزال مەزنترین بایەخی خۆی بۆ بنیاتنانەوەی ئابووریی وڵاتدا تەرخانکرد. ئۆزال کە ئەندازیاری ئەو گورزە چاسازییە ئابوورییە ئاراستەکراوەی سەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی بوو لە دواکابینەکەی دەمیرئەلدا کە لە یەنایەری ساڵی ١٩٨٠دا ڕاگەیەندرا، سەرکوتکردنی یەکێتییە پیشەییەکان و سیاسەتکارە چەپگەراکان لەلایەن سوپاوە پاش

کودەتاکەی سێپتەمبەری ۱۹۸۰، وایکرد ئەمێستا مەحاڵ نەبێت ئەو بەرنامەیە جێبەجێ بکات کە پێیدەگوترا"بەرنامەی جێگیریی".

جیهانی بیزنسی نێودەوڵەتیی و کۆمەڵگەی دارایی لە سەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی، نوێنەرانی بانکی جیهانیی و رێکخراوی یارمەتیی و پەرەپێدانی ئابووریی سەرلەنوێ متمانەیان بە تورکیا پەیداکردەوە و لێشاوی قەرزدان کە لە حکومەتەکانی پێش ساڵی ۱۹۸۰ رەتدەکرایەوە، دەستپێکرایەوە. لەکاتێکدا، قەرزی نەتەوەیی لە ۱۳,٥بلیۆن دۆلارەوە لەساڵی ۱۹۸۰ بۆ ٤۰ بلیۆن لە ۱۹۸۹ بەرزبووەوە. لەساڵی ۱۹۹٤دا گەیشتە ۷۰ بلیۆن. لەکۆتایی دەیەکەدا قەرزدانەوە گەیشتە ۷بلیۆن دۆلار(۱۰ لەسەدی داهاتی هەناردە) بەڵام قەرزدانەوەکە هیچ گرفتێکی راستیینەی نەهێنایەپێش.

ئامانجی بەرنامەکە سێ شت بوو: چاککردنی دانەوەی قەرزەکان بە بەگژداچوونەوەی هەڵاوسان، هەروەها بۆ ئەفراندنی ئابوورییەك کە پشت بە بازاڕێکی هەناردە ببەستێت. ئەو ئامرازانەی بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجە گیرایەبەر بریتیبوو لە دابەزاندنی بەردەوامی بەهای لیرەی تورکیی بۆ هێنانەئارای کێبڕکێکردنی هاوردەکردنی تورکیی لەبازاڕە بیانییەکاندا، بەرزکردنەوەیەکی زۆری رێژەی سوودبۆ کەمکردنەوەی بەکاربردن و هەروەها هەڵاوسان، کرێ بلۆککراوەکان(بۆ زیادکردنەوەی کێبڕکێ و کەمکردنەوەی هەڵاوسان)، بەرزکردنەوەی نرخ لەکاتی رەتکردنەوە یاخود کەمکردنەوەی هاوکارییە داراییە فەرمییەکان. بەچەند شێوەیەکی جیاواز هەناردەکردن هاندرا: پێشکەشکردنی هاوکاریی دارایی بۆ هەناردەکەران، ئاسانکاریی ئەو مامەڵە رۆتینییە بیرۆکراتییە بێزارکەرانەی دەخرانە رێی هەناردەکردن، هەڵوەشاندنەوەی ئەو ئەرکە گومرگییانەی خرابوونە سەر هاوردەکردنی ئەو پیشەسازییانەی هەناردەکردنیان پەرەپێدەدا.

بەرزکردنەوەی رێژەی سوود بەلابردنی هەموو ئەو کۆت و بەندانە کرا کە لەسەر ئەو رێژانە لە ژوئیەی ۱۹۸۰دا دانرابوو. بەڵام ئەمە زێدەبوونی لە وەبەرهێنان و پرۆسە سەرمایەگوزارییەکانی نێو پیشەسازیی تورکیدا نەکرد کە بۆ فراوانخوازیی پەرۆش بوو. زۆربەی بانکەکان یان حکومیی بوون کە رێنمایی ئاڵۆزو توندیان هەبوو، یاخود لەلایەن کۆمپانیایەکی باڵادەستەوە دەستی بەسەرداگیرابوو، ئەویش پارەی ئەو بانکانەی بەقازانجی بەرهەمی کارگەکانی خۆی بەکاردەهێنا.دەڵاڵەکان(کە بەشێوەیەکی سەقەت لە تورکیا "خاوەن بانك"یان پێدەڵێن) هەلەکەیان قۆزتەوە بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ تێکڕای ئەو پشك و

گرێبەستانەی کە بانکە گەورەکان خۆیان لێنەدەدا. ئەوەش وایکرد کە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکەکە کە بەدوای "داهاتی دووەمدا" دەگەڕان، بەپەرۆشەوە ئەو پشك و گرێبەستانە بکڕن.

دەلاڵەکان خۆیان بەنێو بازاڕی پارەگۆڕینەوەشدا کرد بە ئامانجی پارەکۆکردنەوەو پێدانی بە سوودێکی یەکجار زۆر (لە سنووری ١٤٠ لەسەدا). کاتێك لە کۆتایی ساڵی ١٩٨١دا، حکومەت هەوڵیدا هێندە خواست بەسەر بازاڕ بسەپێنێت و ئاستی لانی کەمی قەرزی پێویست دیاریبکات، زیاتر لە ٣٠٠ کۆمپانیای دەلاڵیی دارمان. بەشێك لەو دەلاڵانە لەترسی کوشتنیان لەلایەن خاوەن پارەکانەوە تۆقیبوون و هەربۆیە زۆربەیان لە وڵات هەڵاتن. لە ٢٢ی ژونی ١٩٨٢دا، تەنانەت بانکی کاستەلی کە یازدەهەمین بانکی گەورەی تورکیایە دارما و "جەوهەر"ی خاوەنیشی رایکردە دەرەوەی وڵات. لەئاکامی ئەوەشدا تورگوت ئۆزال و چەند وەزیرێکی دیکە ناچاربوون دەست لەکار بکێشنەوە.

یەك لەو هۆکارانەی وایکردبوو ئەو دەلاڵانە بە باشی سەرکەون(بۆماوەیەکی کەم)ئەوە بوو کە خەڵکە ئاساییەکە بێهودە بەدوای شێوازێکدا دەگەڕان دێوەزمەی هەڵاوسانیان لێ دووربخاتەوە. ئاشکرایە کە سیاسەتە ئابوورییە نوێیەکە ببووە بارێکی گران بەسەر کاسبکارانەوە، چ لەبواری پیشەسازیی و چ ئەوانەی کارمەندی دەوڵەتیی بوون. بەرزبوونەوەی نرخ، وەستاندنی کرێ و بەرزی رێژەی سوود ئەمانە تێکڕا ببوونە هۆکاری لاوازیی هێزی راستەقینەی کڕین لەنێوان ٤٠ تا ٦٠ لەسەدا بۆ زۆرینەی کاسبکاران لەماوەی ساڵانی ١٩٧٩بۆ ١٩٨٩دا.

براوە سەرەکییەکانی ئەو دەیەیە ئەوانەبوون کە خێزانە مەزنەکانیان بەدەستەوەبوو. هێندێك لەوانە وەك دەستەی "کۆچ" یان دەستەی "ئەجزاچی پاشا" کە ریشەیان بۆ ساڵانی ١٩٢٠کان دەگەڕێتەوە. هێندێك وەك دەستەی "چۆکرۆڤا"و"سابانچی"(کە بەشێوەیەکی تایبەت لە ئۆزالەوە نزیك بوون) لە ساڵانی پەنجاکاندا دەرکەوتن. کۆمپانیای بنیاتنانی وەك"ئەنکا"و"ستاف" کە فرە سوودیان لەو پەرەسەندنەی بنیاتنان کردبوو کە لە وڵاتانی بە نەوت دەوڵەمەندی عەرەب لەسەرەتای هەشتاکاندا پەرەی سەندبوو، ئەو کۆمپانیایە "نەوە"ی سێیەمی کۆمپانیاکانیان پێکهێنا و ئەو دەرفەتەیان قۆزتەوەکە لە بوارەکانی دیکەدا هەڵسوڕێن. نزیکەی تێکڕای ئەم کۆمپانیانە خێزانێکیان پێکدەهێنا و هەر دەستەیەکیان خاوەن بانك، کارگەی کۆمپانیای تەئمین، کۆمپانیای بازرگانیی و کۆمپانیای بەرهەمهێنانی نەوت بەخۆیان بوون. لە قۆناغی هەناردەگەراییدا، هاوردەکردن و کاری هاوبەش لەگەڵ کارگە

بیانییەکاندا بۆ بەرهەمهێنانی کالاّ لەسایەی ڕێپێداندا بیزنسی سەرەکیی بوو. نها کۆمپانیا بالاّدەستەکان ببوونە هەناردەگەرا، بێئەوەی چالاکییەکانی پێشوویان لەمپەری بێتەڕێ.

حکومەت هەوڵی دابەزاندنی نرخی کەلوپەلە پیشەسازییەکانی دا لە ڕێگەی هاندانی کێبڕکێ لە بازاڕی نێوخۆداو بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی کۆتوبەندی هاوردەکردن. فرۆشیارەکان، ئەو جیاوازییە بە ئاشکرا دەرکەوت ،بەتایبەت دوای کورتهێنانی ساڵانی ١٩٧٩-١٩٨٠. کالاّ بەکاربراوەکانی ئەوروپیی، ژاپۆنیی و ئەمەریکیی نها لە تورکیا دەستدەکەوتن. کالاّکانی کەمالییات و خۆشگوزەرانیی ئازادانە لە بازاڕدا دەفرۆشران بەلاّم لەسایەی باجێکی تایبەتدا، ئەوەی دەبووە داهاتێك لە بەرنامەی بنیاتنانی خانوبەرەدا بەکاردەهات. تەنانەت ئاکامەکەشی پەرەسەندنی بەکاربردن بوو. بەکاربردنی کالاّی کەمالییات تەنیا پەیوەست نەبوو بەوانەوە کە سامانیان لەم ساڵانەدا لەزیادبووندا بوو(ئەو خەڵکانەی کە لە بواری هاوردەکردن و هەناردەکردنی خێرا پەرەسەندووتر هەڵدەسوڕان، کاروباری بانکداریی، کایەی گەشتوگوزارو پەیوەندییەکان). ئەو توێژانەی چینی ناوەندیی کە داهاتیان لە ماوەیەکی دیاریيکراودا کەمی کرد(هەموو ئەوانەی لە دەزگا دەوڵەتییەکاندا بوون) بۆ نموونە ئەوانیش هەروەها کەلوپەلی تەواوکاریی خۆشگوزەرانیان دەکڕی. ئەوانیش توانیان لەڕێگەی سیستمێکی کڕینی بەقیست ئەو کارە بکەن. هەڵپەیەکی مەزن بەگشتیی بۆ بەدەستهێنانی کالاّی تەکنەلۆژیی، تەواوکاریی و بریق وباقەکانی ژیانی نوێ هەبوو، هەستێك (کە زۆربەی جار وادەردەبڕرا): "ژیان ئەوە نیە بیرێتەسەر، بەڵکو ئەوەیە درکی پێبکەیت و هەست بکەیت دەژیت."

وەبەرهێنە بیانییەکان هاندران. ئەوان چیدی ڕووبەڕووی کاروکاردانەوەی هەلاّواردن نەبوونەوە، گێڕانەوەی سەرمایەی وەبەرهێنانەکان و هەروەها هەناردەکردنی قازانجەکان بووە شتێکی گونجاو. وەبەرهێنەکان مامەڵەیەکی وایان لەگەڵ کرا کە لە بان ئەرکەکانی هاوردەکردنەوە بوو. هەروەها لەچوار ناوچەی جیاواز(لە دەوروبەری بەندەری ئەزمیر و هەروەها مێرسین نزیك ئەدەنە) هەرێمی بازرگانیی ئازاد پێکهێنرا. زۆربەی ئەو کۆمپانیایانەی کە لەم ناوچانەدا کاریان دامەزراندبوو سەرلەنوێ بەرهەمەکانیان هەنارده کردەوە.

حکومەت هانی کاری وەبەرهێنانی لەژێرخانی ئابووریی و هەروەها لە دەزگاکاندا دا. پەیوەندییە تێلییەکان و تۆڕی ڕێگەوبانەکان نوێکرانەوە(وێڕای دووەم پردی بۆسفۆڕو ڕێگایەکی بە دەوری ئەستەمبوڵدا بۆ کەمکردنەوەی قەرەباڵغی هاتووچۆ لە نێوان ئەوروپا و

ئاسیادا)، ڕێگەیەکی خێرای هاوچەرخ کە (ڕێگەی خێرای ئەورووپیی پێدەگوترا کە شوێنی دوو ڕێگە کۆنەکە یاخود لانی کەم فشاری هاتوچۆی بەسەر ئەو دوو ڕێگەیە کەمدەکردەوە کە دوو بەشە سەرەکییەکەی ئەستەمبوڵ بە یەك دەگەیەنێت(کە نها بیست ملیۆن دانیشتووانی هەیە)، هەروەها ئەنکەرە(دەگونجێت پێنج ملیۆن کەسی تێدا بێت)، هێڵەکانی گەیاندنی گازی سروشتیی لە یەکێتیی شورەوییەوە بۆ تورکیا کاریگەریی گرنگی لە پیسبوونی هەوای شارە مەزنەکاندا هەبوو لە کۆتایی هەشتاکاندا، ئەوەی کە شوێنی بەکارهێنانی خەڵوزو شێوازە ساکارەکانی دیکەی وزەی گرتەوە.

حکومەت لەبەرئەوەی دەیویست پارەی کاشی بێتەدەست هەوڵیدا هانی وەبەرهێنەکان بدەن لەسەر بنەمای (بنیاتبنێ، بیخەرەگەڕ،جێیبهێڵە) هەڵسوڕێن. ئەمەش مانای ئەوەبوو کە وەبەرهێنە بیانییەکان پرۆسەیەك بنیات دەنێت(جا پردبێت یاخود ئوتێل، یان وێستگەی کارەبا)، ئەو پرۆسەیە دەخاتە گەڕ تا ئەو پارەیە دەردەهێنێتەوە کە تێیچووەو پاشتر قازانجەکەی خۆشی لێوەردەگرێت، ئنجا پرۆسە بنیاتنراوەکە رادەستی حکومەتی تورکیی دەکرێتو وەبەرهێنەکە بەدوای پرۆسەو وەبەرهێنانی دیکەدا دەگەڕێت. ئەم بنەمایە زۆربەی جار لەبواری گەشتوگوزاردا گیرابووەبەر. حکومەتی ئۆزال دانی بەوەدا نا کە یەکێك لە گرنگترین سەرچاوە سروشتییەکانی تورکیا کەنارو دیمەنەکانیەتیی کە زۆر بەکەمیی سوودی لێوەرگیراوەو هاندانی کەرتی گەشتوگوزاریی چالاکانە لەماوەی هەشتاکاندا گیرابووەبەر. تورکیا لەکۆتایی هەشتاکاندا ببووە جێی سەرنجی خەڵکانێکی زۆری گەشتیاران کە بەشێوەیەکی ڕێکخراو لە ئەورووپاوە روویان تێدەکرد. قەیرانی کەنداوی ساڵی ١٩٩٠–١٩٩١ زیانێکی فرەی لە کەرتی گەشتوگوزاری تورکیا گەیاند. بەڵام لەساڵی ١٩٩٢ەوە ئەو کەرتە بوژایەوە، ئەمجارەیان بەهۆی جەنگی نێوخۆیی یۆگۆسلاڤیای پێشووەوە سوودی بینی، ماتێك یەکەمین بەرنامە بۆ فراوانکردنی گەشتوگوزار ئامادەکرا کە ئەوەی کردبووە مەرج تورکیا پێویستە بگاتە لوتکەی بازاڕەکەو ئەو دابەشبوونە توندەش لە ڕێنماییەکەدا پێویستە بسەپێنرێت لەپێناو پاراستنی جوانی سروشتی کەناڵە دەریاییەکان. لەم بوارەدا، پێچەوانە روویدا، تورکیا هاتە ئاستی خوارەوەی لەبواری گەشتوگوزاری بە کۆمەڵی هەرزانو بەشی زۆری کەنارەکانی بۆ کاروباری بازرگانی بەکارهێنراو بە ئوتێلو گوندی پشووو شوێنی مانەوەو حەوانەوە وەك ئەوانەی لە ئیسپانیا، یۆنان و قوبرس دا هەیە پڕکرایەوە، کە لەسەر نرخ لەنێوخۆیاندا لە کێبڕکێدابوون. تورکیا لەناوەڕاستی ١٩٩٠کاندا ساڵانە زیاتر لە حەوت ملیۆن گەشتیاری بۆخۆی رادەکێشاو ئەوەش شوێنی هاتوچۆی کرێکارانی

گرتبووەوە لە دەستکەوتنی دراوی قورسدا. لەکۆتایی ئەو دەیەیەدا، ژمارەی گەشتیاران لە تورکیا دووهێندە زێدەبوو، بەشێوەیەك تورکیا بووە سێیەمین مەڵبەندی بەسەربردنی پشوو لەناوچەی دەریای سپی ناوەڕاستدا پاش ئیسپانیا و یۆنان.

پرۆژەیەکی دیکەی حکومەت چالاکانەی کاری بۆ دەکرد بریتیبوو لە پرۆژە مەزنەکەی باشووری رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ (گونای دۆگو ئەنەدۆڵو پرۆجەسی"گاپ") کە لەبنەڕەتدا ساڵی ١٩٦٠ بناغەکەی دارێژرابوو. پلانەکە بنیاتنانی زنجیرەیەکی ئاڵۆز بەنداوی لەسەر هەردوو رووباری دیجلە و فورات و یەکەی هایدرۆئەلەکتریك و کاری ئاودێریی لەخۆگرتبوو بەمەبەستی بەرهەمهێنانی وزە بۆ پیشەسازیی تورکیی و ئاودێری ١٠٦ملیۆن هێکتاری دەشتی"هاڕان"، کە ئەو ناوچە بەرئاوانە دووقات دەکات. سەرەکییترین بەشی پرۆژەکە بریتیە لە بەنداوە مەزنەکەی ئەتاتورك لەسەر رووباری فورات لە باکووری رۆژئاوای ئۆرفە، کە لەساڵی ١٩٩٢دا کرایەوە. بەهۆی چەند مەبەستێکی سیاسیی (بۆ خۆبەدوورگرتن لە گەیشتنە رێکەوتن سەبارەت بە دابەشکردنی ئاو لەگەڵ وڵاتانی دەوروبەری وەك عێراق و سوریا)ئەم پرۆژەو بەنداوە بێ یارمەتی دارایی ئاژانسە نێودەوڵەتییەکان ئەنجامدرا.

پاش دەستپێکردنێکی سەخت(لە ساڵانی ١٩٨٠-١٩٨١ ئابووری بەراستیی لاواز بوو)بەرنامەی جێگیریی ئابووریی بەشێکی زۆر لە ئامانجەکانی بەدیهێنا. هەناردەکردن ساڵانە بەرێژەی ٢٢لەسەدا لەماوەی ١٩٨٠-١٩٨٧ پەرەیسەند. لەساڵی ١٩٧٩دا هەناردەکردن ٢,٣ بلیۆن دۆلاری کۆکردەوە. هەرچەندە لەماوەی ساڵی ١٩٨٨دا ١١,٧ بلیۆن دۆلاری پێکهێنا.سروشتی هەناردەکردنی تورکیی لەماوەی ئەم دەیەیەدا گۆڕانی بەسەردا هات. لەساڵی ١٩٧٩دا نزیکەی ٦٠ لەسەدی کاڵا هەناردەکراوەکان بەروبومی کشتوکاڵی بوو. بەڵام لە ساڵی ١٩٨٨دا ئەو رێژەیە بووە لەسەدا ٢٠. لەهەمان ماوەدا رێژەی سەدی هەناردەکردنی کاڵا پیشەسازییەکان لەخوار ٤٥ لەسەدەوە بۆ زیاتر لە ٧٢ لەسەدا پەرەیسەند. کە بەرهەمی رستن لەنێو ئەو کاڵایەنەدا بایەخی تایبەتی خۆی هەبوو، بەشێوەیەك کە زیاتر لە چارەکی تێکڕای بەهای ئەو کاڵا هەناردەکراوانەی پێکدەهێنا.

ئاراستەی هەناردەگەرایی گۆڕانی بەسەرداهات، سەرەتای ١٩٨٠کان هاوکات بوو لەگەڵ دووەمین هەڵتۆقینی نرخی نەوتی جیهانیی. بەپێچەوانەی ساڵی ١٩٧٤ەوە، هەناردەکەرانی تورك کە حکومەت پشتگیریی دەکردن، توانیان بەتەواویی سوود لەو سامانە نوێیەی وڵاتانی نەوت بەرهەمهێنی عەرەب بکەن. لەنێوان ساڵانی ١٩٨٢و ١٩٨٥دا هەناردە تورکییەکان بۆ رۆژهەلاتی ناوەڕاست و باکووری ئەفریقا لەوە زیاتر بوو کە بۆ کۆمەڵگەی ئەورووپیی، ئێران

کە تاکە بازاڕی مەزن بوو ڕەوانەدەکرا. پاش ئەوە، نموونە کۆنەکە خۆی سەرلەنوێ دامەزراندنەوەو هەروەها کۆمەڵگەی ئەوروپی و دواتر یەکێتیی ئەوروپا جارێکی دیکە بووە بازاڕی هەناردە تورکییەکان. داهاتی بەهەمی نەتەوەیی گەشەیکردو بەڕێژەی ٤,٥ لەسەدا لەماوەی سالانی یەکەمیدا (تا ساڵی ١٩٨٥)تەنانەت لەساڵی ١٩٨٧دا ئەو گەشەکردنە بەرزتربوو گەیشتە(٨ لەسەدا) لە ساڵی ١٩٨٨بەرەوسەر، ئەو گەشەسەندنە ببووە شتێکی ناجێگیرو چاوەڕواننەکراو تا قەیرانەکەی ساڵی ١٩٩٤(کە زیاتردابەزیبوو) ڕێژەی گەشەسەندن زیاتر دابەزیبوو، لەنێوان ١,٥بۆ ٩ لەسەدا. هەروەها هاوردەکانیش بەرزببووەوە(لە ٥بلیۆن دۆلارەوە لەساڵی ١٩٧٩بۆ ١٤,٤بلیۆن دۆلار لەساڵی ١٩٨٩دا)و لەم ماوەیەدا ئەم ڕێژەیە بەبەردەوامیی لەبەرزبوونەوەیەدا بوو. هاوسەنگی بۆشایی کرێیەکان بە رووی کارکەرانی تورکیی لە ئەوروپا داخرا. جێگیریی سیاسیی و ئەو قازانجە سەرنجڕاکێشانەی سەرو ڕێژەی هەڵاوسان هانی کرێکارانی دا کە پارەکانیان لە بانکەکانی ئەوروپادا هەڵگرن.

ڕێژەی بەرزی سوودو سڕکردنی کرێکاران کۆکرانەوە تاکو پێکەوە بۆ دابەزراندنی هەڵاوسان بۆنێوان ٣٠و٤٠ لەسەدا لەنیوەی یەکەمی هەشتاکاندا. هەروەها هەڵاوسان جارێکی تر بەرزبووەوەو لەساڵی ١٩٨٨دا گەیشتە ئاستەکەی پێش ساڵی ١٩٨٠ کە دەوروبەری ٧٠ لەسەدا بوو. هۆکارەکەشی داواکاری زۆری بەکاربەران نە بوو هێندەی کورتهێنانی بەرزو بەردەوامی حکومەت. ئەوەش ئاکامی چەندین هۆکاربوو: شکستهێنان لە جڵەوگرتنی گەشەکردنی کارمەندانێکی زۆر، ناتوانایی سیستمی باج، ئەوەی قازانجێکی زۆری بۆ کەرتە پیشەسازییەکان جێهێشت، بەتایبەت ئەرکە خودییەکان، کە نزیکەی بێکاریگەر بوو. فرە بایەخدارتریش، بوونی بەردەوامی بەشێکی مەزنی پیشەسازیی دەوڵەتیی کە لێنەهاتوو و خەسارەتمەند بوو. حکومەتی ئۆزال چەند جارێك بە ئاشکرا ڕایگەیاند کە خوازیارە کە پیشەسازیی دەوڵەتیی بۆ کەرتی تایبەت بگوازێتەوە(وەك ئەوەی لەراستییدا هەموو حکومەتەکانی لەسەرەتای پەنجاکانەوە گرتبوویانەبەر). بەڵام بەرنامەی بەتایبەتکردنی کایە ئابوورییەکە زۆرجار بەخاوی پەرەیدەسەند. زۆربەی پیشەسازییە دەوڵەتییەکان ئەوەندە مۆدێل کۆن و پڕکارمەند بوون کە وەبەرهێنەکان فرە سوودیان لێ نەدەبرد. لەوە کاریگەرتر بریتیبوو لە هەڵوەشاندنەوەی ژمارەیەك لە پاوانە حکومییەکان کە بووەهۆی ، بۆ نموونە دەرکەوتنی ژمارەیەکی زۆری کۆمپانیاکانی ڕێگەی هاتوچۆی ئاسمانیی و کەناڵە تەلەفیزیۆنییەکان. لەنێو هەردوو کایەکەدا، ئەندامانی بنەماڵەی ئۆزال

پێشەنگ بوون. پێگەی رادیۆی بازرگانیی و کەناڵە تەلەفیزیۆنییەکان زۆر جێگەی سەرنج و نائاسایی بوو. یەکەمین کەناڵی تەلەفیزیۆنی، وەك ستار-١(دواتر ئنتەرستار)، لە ئەڵمانیاوە پەخش و بڵاوکردنەوەی هەبووو دەتوانرا لەرێگەی سەتەلایتەوە لە تورکیا ببینرێت. هەرزوو زۆربەی دەزگا و کۆمپانیاکان بەتایبەتیی رۆژنامەو بڵاوکراوە مەزنەکان کەناڵی تایبەت بەخۆیان هەبوو. ئەوەش بە چاوپۆشییکردن لەو برگە دەستوورییەی کە پاوانی دەزگاکانی پەخش و ئێزگەکان لەدەستی دەوڵەتدا دەهێڵێتەوە، ئەوەی دواتر لەساڵی ١٩٩٣دا گۆڕا.

ساڵی ١٩٨٩ بە خاڵی وەرچەرخان لە پەرەسەندنە ئابوورییەکانی سێیەمین کۆمارەکەدا دادەنرێت. بەشێکی ئەوەش بەهۆی ئەو وشکەساڵییەی کە زیانی لە بەرهەمهێنەرە کشتوکاڵییەکان و هەناردەکەرانی دا. لە ساڵەکانی سەردەمی ئۆزالدا بایەخێکی رێژەیی کەم بە کەرتی کشتوکاڵ دراو ئەو وشکە ساڵییە سەلماندی کە ئەو کەرتە چ دواکەوتنێکی تەکنەلۆژیی بەخۆوە بینیوە، ئەو کەرتەی کە ٦٠ لەسەدی هێزی کاری تورکیی لەخۆ دەگرت بەڵام بەشداریی لە داهاتی نەتەوەیی ساڵانەدا، تەنانەت لە ساڵە خۆشەکانیشدا ١٥ تا ٢٠ لەسەدابوو، هۆکارەکانی دیکەی لاوازیی گەشەکردن بریتیبوو لە زێدەبوونی نرخەکانی سوود (تەنانەت لە بەرزبوونەوەی هەڵاوسانیشی تێپەڕاندبوو)، کەمبوونەوەی وەبەرهێنانەکانی حکومەت و رێژەی بەرزی نرخی گۆڕینەوەی لیرەی تورکیی. دابەزینی وردە وردەی نرخی لیرە لەپشت هەڵاوسانەوە بوو، ئەوەی لە ساڵی ١٩٩٠دا بۆ لەسەدا ٤٠ی تێپەڕاند. هۆکارەکەشی ئەوەبوو ژمارەیەکی زۆر لەو کرێکارە تورکانە لە ئەوروپا بوون پارەکانیان لە بانکەکانی تورکیا دانابوو(رێژەی بەرزی سوود رایکێشابوون). هەروەها لە ئاکامی گۆڕینی مارك،فرانك و گوڵدیر بۆ لیرەی تورکیی. لەساڵانی ١٩٩١-١٩٩٢ دووبارە رێژەی دابەزینی لیرەی تورکیی بەرزبووەوەو لیرە گەیشتە زیاتر لە ئاستی راستیینەی خۆی.

خاڵێکی دیکە کە پێویستە لەبەرچاوبگیرێت بریتییە لە سیاسەتەکانی بودجە لەسەردەمی ئۆزالدا داهاتی دەوڵەتیی بەشێوەیەکی نائاسایی رادەکێشا بۆ برە پارە بەخشینە سەربەخۆکان. سیستمەکە لە گومرگکردنی جیاواز پێکدەهات بۆ مەبەستی زۆر تایبەت بەکاردەهێنرا، ئەوەی وەك باجێك بەسەر کاڵای جیاواز و چالاکیی جۆربەجۆردا دەسەپێنرا. یەك لەو نموونانە بریتیبوو لە "سەندوقی خانە"ئەوەی کە تەنیا لەو گومرگانەی کەبەسەر کاڵا تەواوکارییەکاندا دەسەندرا، بەڵکو ئەو ١٠٠ دۆلارەشی کە لەو هاوڵاتییە سڤیلانە وەردەگیرا کە سەردانی دەرەوەیان دەکرد. ئەو سەندوقەو زۆری دیکە لەوبابەتە لە دەرەوەی بودجە دەهێڵرایەوەو ملکەچی دەسەڵاتی پارلەمان نەبوو. بەو شێوەیەش ئۆزال

"بودجەیەکی سێبەر"ی دروستکرد. ئەوەی کە خۆی و هاوکارەکانی دەیانزانی لە چیدا شیاوە بەکاریبهێنن.

سیاسەتە ئابوورییەکانی ساڵانی ۱۹۸۰کان بەشێوەیەکی مەزن جیاوازیی لەنێوان هەژارو دەوڵەمەندا پێکهێنا. لەلایەکەوە چینێکی تەواو نوێ لە سەرمایەدارانی دەوڵەمەندی خۆشگوزەران هەڵتۆقین کە سامانێکی بێشوماریان لە بازرگانیی و هاوردەکردن و هەناردەکردن و بنیاتناندا پێکەوە نابوو. ئەو دەوڵەمەندە تازە پیاکەوتانەی کە لەچەندین ڕێگەوە سامانیان کەڵەکە دەکرد کە پێشتر لە تورکیا شتی وا مەحاڵ بوو، ئەوەی زیاتر لە ئەمەریکای لاتین دەچوو. لەلایەکی ترەوە لە کۆتایی هەشتاکاندا، توانای کڕینی زۆربەی دانیشتووان بە توندیی دابەزیبوو و هەژارییەکی راستیینە زۆر لە خێزانەکانی تورکیای گرتبووەوە. وێڕای ئەوەی ڕێژەی بێکاریی تادەهات زیاتر دەبوو(هەرچەندە وەك پێشتریش ئاماژەی پێکرا کە مەزەندەکردنی ژمارەی بێکاران بەهۆی نەبوونی تۆمارکردنێکی فەرمییەوە یاخود بیمەی بێکارییەوە لەبەردەستدا نەبوو).

گەشەسەندنی لیبراڵیزەکردن لە سیستمی سیاسییدا لە ساڵی ۱۹۸۸بەرەوسەر چالاکی دابووە یەکێتییە پیشەییەکان، ناڕەزایەتییەکانی کرێکاران زێدەبوون بەتایبەت لە ساڵانی ۱۹۹۰-۱۹۹۱. لە یەنایەری ۱۹۹۱دا ملیۆنێكونیو بێکار مانگرتنێکی مەزنیان بەرپاکرد. یەکێتییە پیشەییەکان توانیبوویان بیمە بۆ ئەو ئەندامانەیان دابینبکەن کە هەر لەساڵی ۱۹۸۰وە توانای کڕینیان لەدەستدابوو، بەڵام هەروەك پێشوو، تەنیا بۆ کەرتی پیشەسازییە هاوچەرخە مەزنەکان و هەروەها کۆمپانیا وەبەرهێنە ئابوورییە دەوڵەتییەکان بوو. خێزانە بچووکەکانی بیزنس، کە ناوکی ئابووریی تورکییان پێکدەهێنا هێشتا بەشێوەیەکی مەزن لە دەرەوەی پێڕاگەیشتنی یەکێتییەکان بوون. لە بەدبەختی کرێکارانی ڕێکخراو، ساڵانی هەشتاکان زیاترو زیاتر وەرچەرخانی کاری بۆ گرێبەستە لاوەکییەکان بەخۆوەبینی، ئەوەی بە شێوەیەکی زێدە کاری لەگەڵ جیاوازییەکی بچووکدا کرد. لەساڵی ۱۹۸۹بەرەوسەر، حاڵەتەکانی مایەپوچیی لەم توێژەدا بە توندیی زیادی کرد، ئەندامیەتیی کارمەندانی ئاسایی حکومەتیی تورکیی هێشتا لەنێو یەکێتییەکاندا ڕێگەی لێگیرابوو.

لەبەرامبەر ئەم قەیرانە پەرەسەندووەی ئابووریدا، حکومەتی پ.دا.ن چاونوقاندنی هەڵبژارد. پلانی شەشەمی پێنج ساڵە (بۆماوەی ۱۹۹۰-۱۹۹٤)بەفەرمیی لەساڵی ۱۹۸۹دا گیرایەبەر، ئەو پلانە بەتەواویی ناواقیعبین بوو، گەشەکردنێکی خێراو بەرزی هێنابووە بەرچاو، لەسەدا ۱۰ هەڵاوسان و کورتهێنانێکی کەم. بە سستبوونی ئابووریی جیهانیی لە

کۆتایی ۱۹۸۰کاندا گەیشتن بە گەشەی چاوەڕوانکراو پێدەچوو کەحاڵ بێت(نها تورکیا زیاتر سەبارەت بە رەوتی ئابووریی جیهانیی هەستیاربوو، بەهۆی ئاراستەی سیاسەتی ئابووریی کەلەسەر بنەمای هەناردەکردن وەستابوو)، بەوەش دەسەلات چووە نێو قۆناغێکەوە تێیدا پەرەسەندنی ئابووریی ئەستەم بوو،لەکاتێکدا هەڵاوسان، کورتهێنانو بێکاریی لەبەرزبوونەوەدا بوو.

جێگرەوەکانی ئۆزال، کە هاوپەیمانییەکەی دەمیرئەل-ئینۆنو بوو لە ساڵانی ۱۹۹۱-۱۹۹۳ سیاسەتێکی ئابووریی روونیان نەبوو. هەردوو پارتی رێگەی راستو پارتی چەپی دیموکرات هەوڵی پاراستنی بەژەوەندیی سونەتیی لایەنگرانیاندا. پارتی چەپی دیموکرات تاڕادەیەك بەرگریی لە بەرژەوەندییەکانی کارمەندانی دەوڵەتیی و کرێکاران کرد، بەتایبەت لە کەرتی دەوڵەتدا. لەکاتێکدا پارتی رێگەی راست زیاتر لە پارتی دایکی نیشتیمان، نوێنەری کاروبیزنسە بچووکە سونەتییەکانو هەروەها جووتیارانی دەکرد. هەروەها رکابەریی نێوان باڵی راستی هەردوو پارتی رێگەو دایکی نیشتیمان بووەهۆی زێدەبوونی تەنگەشەی نێوان دوو رێکخراوی خاوەن کار لە تورکیا کە (توسیاد/کۆمەڵەی پیشەسازکارانی تورکیی) کە نوێنەرایەتیی بیزنسی مەزنی دەکردو تا ئەو کاتەش لە پ.دا.ن نزیك بوو، هەروەها (تۆب/یەکێتیی ژوورەکانی بازگانیی و پیشەسازیی) کە نوێنەرایەتیی بیزنسی بچووكو نێوەنجی دەکردو هەربۆیە زیاتر لایەنگریی پارتی رێگەی راست بوو.

قەیرانە داراییە یەك لەدوایەکەکان: ۱۹۹٤-۲۰۰۲

سیاسەتە ئابوورییەکان بۆ حکومەتە هاوپەیمانییەکە کەمتر جێگەی بایەخ بوو تا ئەوەکەی ئۆزال. ئەوە تانسۆچیلەر بوو کە سەرلەنوێ مەسەلەی ئابووریی خستە پێشەوەی ئەرکە سەرەکییەکانی. یەکەمین بایەخی بە تایبەتکردنی کەرتی پیشەسازیی دەوڵەتیی بوو. نەك تەنیا بەوهۆیەی کە ئەو وەك تاتشەریستێك لە رووی ئایدۆلۆژییەوە دژی دەستێوەردانی دەوڵەت بوو لە کایەی ئابورییدا، بەڵکو هەروەها بەوهۆیەی کە ئەوەی بە چارەسەرێکی کایەی ناچالاكو لێنەوەشاوەی دەوڵەتیی و پەرەسەندنی کورتهێنانی بودجە دەزانی. چیلەر زیاتر لە کارێك بە روونی خاڵە لاوازەکانی ئابووریی بینیی. وێڕای ئەوە، کابینەکەی لەماوەی شەش مانگی یەکەمی بەڕێوەبەردنییدا هیچ هەنگاوێکی شێلگیرانەی نەنا. بە هێشتنەوەی تاڕادەیەك نزمی رێژەی سوودو هەروەها لەهەمان کاتدا پشتگیریی نرخی گۆڕینەوەی لیرە، حکومەت هەوڵیدا گەشەکردنی ئابووریی بەردەوام بێت. لەمەیاندا سەرکەوتووبوو:

گەشەكردنی داهاتی گشتیی نەتەوەیی ٧,٣ لەسەدابوو لە ساڵی ١٩٩٣، بەڵام ناهاوسەنگیی بنەڕەتیی لەئابوورییدا تەنگەشەیەكی سەرەكیی پێكهێنا. زوو یان درەنگ تێك بكرایەو ئەوەش لە ساڵی ١٩٩٤دا دەستیپێكرد. دوو كۆمپانیای ئەمەریكیی كە كاریان دیارییكردنی هەڵسەنگاندنی قەرزدان بە وڵاتانو كۆمپانیاكان بوو، بڕیارەكانیشیان لەلای بانكی جیهانیی حیساب بۆكراو بوو، هەردووكیان بەدوای یەكدا هەڵسەنگاندنیان بۆ توركیا دووهێندە نزم پێشاندابوو، لە پلەی وەبەرهێنییەوە بۆ "مەترسییدار"، ئاكامەكەشی بریتیبوو لە داڕمانی لیرەی توركیی (لە ١٧٠٠٠بۆ دۆلارێك بۆ ٣٠٠٠٠ لەماوەی چەند رۆژێكدا)و نرخی سوودیش بە توندیی لێدرا. ئەوەش سەرەتای یەكەم داكشانی ئابووریی بوو لەو سێ داكشانە گشتییەی كە لە ساڵی داهاتوودا ئابووریی توركیای گرتەوە. حكومەت تا هەڵبژاردنە هەرێمییەكانی ٢٧ی مارت بێبایەخ بوو، بەڵام دەستبەجێ پاش ئەوە، لە ٥ی ئەپرڵدا بەرنامەیەكی قووڵی جێگیریی راگەیەندرا، كە بەشێوەیەكی مەزن چەند هەنگاوێكی دەستبەجێ كورتخایەنی گرتەخۆ(زێدەكردنی باج، كەمردنەوەی خەرجیی، بەرزكردنەوەی نرخی سوود، بەرزبوونەوەی زۆری نرخی خزمەتگوزارییە گشتییەكانو بەرهەمی دەوڵەتیی). هەروەها بەشێوەیەكی رێژەیی چاكسازیی باج، بانكی ناوەندیی سەربەخۆ، زیادكردنی هەناردەكردنو رێژەیەكی زیاتری بەتایبەتكردنی كایەی ئابووریی.

ئەو هەنگاوە كورتخایەنانە كورتهێنانی بودجەی دابەزاند(بەڵام هەرمابوو). لە هەمان كاتدا دابەزینی خێرای لیرە پەرەسەندنی هاوردەكردنی وەستاند، ئەوەی هەروەها هاوسەنگیی بازرگانیی چاككردەوە. ئەو هەنگاوانە سەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی دڵنیاكردەوە كە ئامادەبێت پارە بە قەرز بداتە توركیا. بەڵام یارمەتیی دەستبەجێ نە لە سەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی و نە لە بانكی جیهانییشەوە نێررا. ئەمەش بەتەواویی لەگەڵ ئەزمونەكەی مەكسیكدا پێچەوانە بوو. كە لە هەمان كاتدا بە هەمان قەیرانی هاوشێوەدا تێپەڕی، بەڵام لەسایەی فشاری بەهێزی ئەمەریكاوە فریای كەوتن، بەپێچەوانەوە توركیا دەبوایە بەتەنیا رووبەڕووی قەیرانەكە ببێتەوە.

لەماوەی باقی ساڵی ١٩٩٤دا، لیرە بەهای زیاتری دیكەی لەدەست نەدا، لەكۆتایی ئەو ساڵەدا هەڵاوسان لە ١٥٠ لەسەدا وەستا(بەشێوەیەكی سەرەكیی بەهۆی بەرزكردنەوەی نرخ لەلایەن حكومەتەوە)، بەڵام لەسەرەتای ساڵی ١٩٩٥دا دەستی بەدابەزین كردەوە. رووبەكی دیكەی دراوی ئاسن ئەو هەنگاوانە بوون ئابووریی توركییان دابەزاند، ئەوەی لەسەرەتای ئەو ساڵەدا نیشانەی دابەزینی بەخۆوەبینی، بەشێوەیەكی توند هاتەخوارەوە. داهاتی

گشتیی نەتەوەیی ٦ لەسەدا دابەزیی و زیاتر لە ٦٠٠,٠٠٠کەس کارەکانیان لەدەستدا، ئەوانەی لە کارو ئەرکەکانیان مانەوە رووبەڕووی دابەزینێکی مەزن لە هێزی کڕیندا بوونەوە. یەکێتییە پیشەییەکان، چ تورکئیش و چ دیسك، پەراوێزخران، ئەوانەی کەلەنێوان شەرعییەتێکی کۆتکراودا ئەندامەتیی و یارمەتییدانیان بەرەو کەمبوونەوە دەچوو، ئەوانەی چ بەرگرییەکی شێلگیرانەیان پێشان نەدا. دڕترین یەکێتییە پیشەییەکان بریتیبوو لە کۆنفدراسیۆنی ئیسلامیی "حەق ئیش"بوو، ئەوەی کە لە ١٩٩٠کاندا یەکجار کاریگەر بوو. بەڵام دواجار ئەویش وەك ئەوانەی دیکە بێ دەسەلاًت بوو. بەڵام دواجار ئەویش وەك ئەوانی دیکە بێ دەسەلاًت بوو. ئەمێستا جوڵانەوەی کرێکاریی بە تەواویی بێهیوا بوو، هەروەها تەنانەت ئەو راستییەی کە سیستمی زامنکردنی کۆمەلاًیەتیی چیدی نەیدەتوانی پابەندبێت بە ئەرکەکانییەوە، لەبەرئەوەی خاوەنکاران ئابوونەی خۆیان نەدەدا، ئەوانی نەبردە سەرشەقامەکان.

لەکاتێکدا هەنگاوەکانی دەستبەجێی حکومەت هێندێك سەرکەوتنی هێنایەدی، چاکسازییە بنەڕەتییەکان بە ئەستەم لەگەڵ سەندوقی دراوی دەوڵەتییدا چوونەپێش. یاسای بەتایبەتکردنی کایەی ئابووریی دواجار لە نۆڤەمبەری ١٩٩٤دا تێپەڕێنرا. بەڵام دوای ئەوەی فرۆشتنی راستیینەی ماڵ‌وموڵکە دەوڵەتییەکان بەخاوی بەڕێوەدەچوو. کۆمپانیاکانی هاتوچۆی ئاسمانیی، هۆکارەکانی هاتوچۆی زەمینیی، گەشتەکانی گەشتیاران، وێستگەکانی بەرهەمهێنانی کارەبا و پەیوەندییە تەلەفۆنییەکان ملکەچی بەتایبەتکردنی خێرابوون. بەڵام لەنێوان دیسەمبەری ١٩٩٤و مایۆی ١٩٩٥دا تەنیا بایی ٦٥ملیۆن دۆلار لەو موڵك‌وماڵە دەوڵەتییە فرۆشرابوون. هێندێك لەو بەتایبەتکردنە، وەك فرۆشتنی کارگەی تایەبە ئێرانییەك و فراهەمکارانی گۆشت و ماسی بە یەکێتیی پیشەیی ئیسلامیی "حەق ئیش" لە رووی سیاسییەوە هێندە هەستیاربوون کە دەبوایە هەڵبوەشێنرێنەوە. وێڕای ئەوە، ئابووریی تورکیی جارێکی دی نەرمیی خۆی لەهەمبەر بەدبەڕێوەبەرایەتییدا پێشانداو لە کۆتایی بەهاری ١٩٩٥دا هەستانەوەیەکی هێدی هێدی بەخۆوەبینی. بەکۆتاییهاتنی ئەو ساڵە گەشەسەندن بەتەواویی دووبارە بەهێزبووەوەو هەستانەوەکە بەدرێژایی ساڵی ١٩٩٦ بەردەوام بوو. هەرچەندە هیچ یەك لەو گرفتە سەرەکییانە کۆتایی پێ نەهێنرا. هەلاًوسان لەسەرو ٨٠ لەسەدا مایەوە، هەروەها کورتهێنانی بازرگانیی بەدەستپێکردنی هەستانەوەکە پەڕدرا. بەرنامەیەك بۆ خۆدزینەوە لە باجدان لە مایۆدا راگەیەندرا بەڵام جێبەجێ نەکرا، هەروەها کاتێك حکومەتە ئیسلامییەکە

گەیشتە دەسەڵات سیاسەتێکی پۆپۆلیستی گرتەبەر کە ناکۆکیی و دژواریی لەگەڵ سیاسەتەکانی ١٩٩٤-١٩٩٥ی چیلەردا هێنایەئارا. هەرزوو پاش ئەوەی ئەربەکان گەیشتە دەسەڵات ، بڕیاری بەرزکردنەوەی موچەی ١٠٨ ملیۆن کارمەندانی بەرێژەی لەسەدا ٥٠دا راگەیاندو موچەی خانەنشینانی بە رێژەی ١٣٠ لەسەدا بەرزکردەوە. ئەوەی کە بۆ هەمووان ئاشکرابوو کە بودجەی وڵات بەرگەی دڵفراوانییەکی بەو شێوەیە نەدەکرد. بەڵام حکومەت فرە خوێنساردانە رایگەیاند کە ٥٠ بلیۆن دۆلار داهاتی نوێ لەرێگەی: بەتایبەتکردن، قەڵاچۆکردنی بازاڕی رەش و فرۆشتنی زەوی دەوڵەتیی بەدەست دەهێنێت. ئەم سیاسەتە بەشێوەیەکی ئاشکرا جێی متمانە نەبوو. کێشە بنەڕەتییەکانی ئابووریی تورکیا(قەرزداریی، هەڵاوسان، ناچالاکیی و ناکاراییی کەرتە دەوڵەتییەکان) چارەسەرنەکران. لەساڵی ١٩٩٨دا وڵات تووشی بێبازاڕیی ئابووریی سەخت بوو. فاکتەری راستەوخۆی ئەوەش قەیرانی دارایی رووسیا بوو لەو ساڵەدا، ئەوەش پاش ئەو قەیرانە داراییەی ئاسیای رۆژهەڵات بوو، بەگشتیی متمانەی بەوەی کە پێیدەگوترا "بازاڕی دەرکەوتوو" کەمکردەوە، بەڵام ئەو قەیرانە بە توندیی لە تورکیایدا چونکە رووسیا بازاڕێکی گرنگی بۆ کاروبیزنسی تورکیی پێکدەهێنا. لە ساڵی ١٩٩٩دا، داهاتی گشتیی هەرێمیی بە رێژەی ٦,٤ لەسەدا دابەزی.[٣٩]

حکومەتی ئەجەوید کە دوای هەڵبژاردنەکانی ئەپرڵی ساڵی ١٩٩٩ دەسەڵاتی گرتەدەست، دەستیکرد بە دانانی بەرنامەیەکی چاکسازیی ئابووریی دوورمەودا بە هاوکاریی سەندوقی دراوی نێودەوڵەتیی و بانکی جیهانیی(کە بەپێچەوانەی ساڵی ١٩٩٤دا ئەمجارەیان نزیک بوون). پرۆگرامەکە لە دیسەمبەری ١٩٩٩دا رەزامەندیی لەسەرکرا، کە پێکهاتبوو لە جڵەوکردنی خەرجی حکومەت، بەتایبەتکردن، راگەیاندنی نرخی گۆڕینەوەی دراو. سەبارەت بە هەڵاوسان وادانرا کە ساڵی ٢٠٠٠ببێتە لەسەدا ٢٥. لەساڵی ٢٠٠٢بۆ ١٠٠ لەسەد دابەزیی. زیادکردنی کرێ بەستراببووەوە بە بڕی پێشبینییکراوی هەڵاوسانی راستەقینە. ئەم بەرنامەیە بۆماوەیەك کاری پێکرا. هەڵاوسان و رێژەی سوود بەتوندیی دابەزین، وەبەرهێنان بەرزبووەوەو کەش وهەوایەکی گەشبینانە لەئارادابوو. بەڵام زۆری نەخایاند. بەکاربەران ئەو کەش وهەوا نوێیەیان بۆ کڕینی ئەسبابی خۆشگوزەرانی قۆزستەوە. حیسابی جاریی کورتیهێناو حکومەت ناچاربوو بەرێژەی نەخوازراو قەرزبکات، ئاشکرابوو کە رێژەی جێگیریی گۆڕینەوەی لیرە بۆ دۆلار لاوازو بێ پاڵپشتیی بوو، بانکە

---

39 Mehmet Emin Yıldırım (forthcoming) 'The Turkish economy between1950 and 2000: policy and performance', *Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta V*, Berlin: Klaus Schwarz.

بیانییەکانیش لە دارِمانی لەناکاو دەترسان‌و قەرزدانیان بە بانکی تورکییەکان وەستاند. بۆ بەشێك لـە بانکـە تورکییـەکان ئەمـە دوا چـڵەپوش بـوو. ئەوانـە سـەبارەت بـە قەرزپێـدان‌و قـەرزلێوەرگرتنیان بێبایـەخ بـوون. بانکـەکان بـە قورسـیی قـەرزیان لـە دەرەوە وەردەگـرت تـا گرێبەستەکانی حکومـەت بـە رێژەیـەکی راستیینەی سوودی زۆر بکرِێت. بـەڵام ئـەو بانکانـە بەشـێوەیەکی رەمـەکیش پارەیـان بـە قـەرز دەدایـە دەرەوە، چـونکە پـاش قەیرانەکـەی سـاڵی ١٩٩٤ حکومــەت زامــنی هــەموو دانــراوە بانکییــەکانی کــرد. بانکــە دەوڵەتییــەکان گــرفتی زێدەشیان هەبوو(کە چەند دەیەیەك بوو پێوەی دەناڵاند) کە رێبەرە سیاسییەکانی بۆ پێدانی قـەرزی هـەرزان بـە کایـە بەرژەوەندییـە سیاسـییەکانی بـەکاریان دەهێنـان، وەك کـشتوکاڵ، بیزنسی بچووك‌و بنیاتنانی خانووبەرە.

لەنۆڤەمبـەری ٢٠٠٠دا چـاپکردنی بـەرفراوانی لـیرە بەشـێوەیەکی بەرتەسـك خـۆی لـێ بەدوورگیرا، بەڵام کاتێك دم بەدمەی ئاشکراکەی نێوان سەرۆك سیزارو ئەجەویدی سەرەك وەزیر سەبارەت بە گوایە رەتکردنەوەی ئەوەی دواییان بۆ بەگژداچوونەوەی گەندەڵیی کە لە فێبرایـەری ٢٠٠١دا روویـدا، متمانـە لـەماوەی شـەوورۆژێکدا لەدەسـتداو حکومـەت رووخـا. نرخـی لـیرە بـۆ زیـاتر لـەنیوە دابـەزی، وەك هەڵبژاردنـەکانی نۆڤەمبـەری ٢٠٠٢ پێـشانیدا، دەسـتەبژێری سیاسـیی ئـەم شکستەی پـێ هـەرس نـەکرا. وێـرای ئـەوەی بـە چـەمکە تـەواو ئابوورییەکـەی، میراتـی حکومـەتی ئەجەویـد لـەوە دووربـوو کـە تـەواو نـەرێنیی بێـت. بـە چـاودێری کـەمال دەروێـشی وەزیـری دارایـی هـەنگاوی زۆر گـرنگ لـەپێناو بنیاتنانـەوەی سیستمی داراییدا نرا، بانکی ناوەندیی کرا بە بانکێکی سەربەخۆو باڵادەستیی سیاسیی بەسـەر کایـەی بانکەکانـدا کەمکرایـەوە. یاسـای کاروبـاری تەنـدەرەکان گـۆرِا، هـەموو ئـەم هەنگاوانە بەمەبەستی زێدەکردنی روونبوونی نرا.

پێنجەم: کێشەی کورد

جەنگ دژی پەکەکە

کێشەیەکی سیاسیی کە هاتە پێشەوەو بۆماوەی ساڵانێك زیاترو زیاتر بەسەر ئەجێندای تورکییدا باڵادەست بوو، نیگـەرانیی بـوو سـەبارەت بـە مافـەکانی کۆمەڵگـەی کـورد. لـەپاش کودەتــای ســێپتەمبەری ١٩٨٠، ســەرکوتکردنی دەربــرِینی ناســنامەی نەتــەوەیی کــورد لەوپـەرِیی توندییـدا بـوو. تەنانـەت بـەکارهێنانی زمـانی کـوردیی لـەئاخاوتنی شەخسییـشدا

قەدەغە بوو. خەڵکانێك بە تۆمەتی "لاوازکردنی هەستی نەتەوەیی" تاوانبار دەکران. لەو رووەوە ناودارترین پرس ئەوەکەی "ئیسماعیل بێشکچی" نووسەر بوو (کە بۆ خۆی کورد نەبوو)و هەروەها گۆرانیبێژی میللی "ئیبراهیم تاتلیساس/دەنگشیرین"(کە بۆ خۆی کورد نیە)، ئەوەی بە پرۆپاگەندەی جیاوازخوازیی تۆمەتبار دەکرا کاتێك رایگەیاند جێگەی داخە کە ناتوانێت گۆرانییە فۆلکلۆرییەکانی کوردە خۆماڵییەکانی نێو تورکیا بچڕێت.

وێڕای هەنگاوە خوێنمژانەکەی رژێمی سەربازیی، رێبەرانی رادیکاڵترین جوڵانەوە کوردییەکان (پارتی کارکەرانی کوردستان یان دامەزراند کە لەجیهاندا بە پەکەکە دەناسرێت) ئەوەش لەلایەن عەبدوڵا ئۆجەلان و لەساڵی ١٩٧٨دا. ئۆجەلان ئامادەکاریی بۆ هەڵاتن لە وڵات کرد. پەکەکە تەنیا رێکخراوێکی سیاسیی کوردیی نەبوو لەساڵانی حەفتاکاندا سەرهەڵدات. تا ساڵی ١٩٨٠ رێکخراوی دیکەی فرە گرنگ و لە رووی ئایدۆلۆژییەوە ئاڵۆزترمان هەیە، بەڵام پەکەکە تاکە رێکخراویانە کە هۆشیارانە هەژاران و کەم خوێندەوارانی لادێ و گەنجانی شارەکانی کردۆتە ئامانج، ئەوانەی هەستیان دەکرد لە کۆمەڵگە پەراوێزخراون، بە بەرنامەیەکی ساکارو پێداگرییەکی بەهێز سەبارەت بە (کاری چەکداریی) ئۆجەلان لە سێپتەمبەری ١٩٨٠ لە دیمەشق نیشتەجێ بوو، بە هاوکاریی حکومەتی سوریا کەمپێکی راهێنانی لە دۆڵی بیقاع بنیاتنا. کە تێیدا ئەفسەری فەلەستینیی و سوریی لایەنگرانییان رادەهێنا. لە ژوئیەی ١٩٨١دا یەکەمین کۆنگرەی فەرمیی پەکەکە لە سنوری سوریا–تورکیا بەسترا .

لەساڵی ١٩٨٢بەرەوسەر، جەنگی ئێران–عێراق دەرفەتی خستەپێش رێکخراوە کوردییەکانی باکووری عێراق ، پارتی دیموکراتی کوردستان ی مەحموود بارزانیی(مەسعود بارزانیی/سەردەشتیی)و یەکێتیی نیشتمانیی کوردستانیی جەلال تاڵەبانی و دەستیان ئاوەڵابوو، چونکە عێراق لە بەرەکانی باشوور پێویستی بە سوپاکەی بوو. هەرگیز پەیوەندییەکانی نێوان پەکەکەی مارکسیست و پ.د.ك ی کۆنەپارێز دۆستانە نەبوو، وێڕای ئەوەش بارزانیی رێگەی بە شوێنکەوتەکانی ئۆجەلان دا کە لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی پ.د.ك لە سنووری عێراق–تورکیاوە ئۆپەراسیۆن ئەنجامبدەن. ئەوەش دوو رێگەی بە پەکەکە دەبەخشی کە لێوەی دزە بکاتە ناو تورکیاوە. راستەوخۆ لە سوریاوەو هەروەها لە رێگەی کوردستانی عێراقەوە. سەری ساڵی نوێی کوردیی کە "نەورۆزە" ئاهەنگ گێڕانی تێدا لە تورکیا قەدەغە کرابوو، لەو رۆژەدا واتە ٢١ی مارتی ساڵی ١٩٨٤ بەرجەستەی دەستپێکردنی چالاکییە گەریلاییەکانی پەکەکە لە باشووری رۆژهەڵات دەکات. هەربۆیە لەو کاتەوە،

نەورۆزی هەموو ساڵێك بۆنەیەكە بۆ كڵپەسەندنو چڕكردنەوەی خەباتی چەكدارانەی گەریلایی پەكەكە. پەلاماری راستیینە بۆسەر دامەزراوە سەربازییەكانی تورك لە ١٥ی ئوتی ١٩٨٤دا بەهێرشكردنە سەر دوو بنكەی سەربازیی لە ئەروەو شەمدینلی دەستیپێكرد، ئەو دوو شوێنەی كە ٢٠٠كم لەیەكتری دووربوون.

ورده ورده كاروئۆپەراسیۆنەكانی پەكەكە فراوانبوون. لە ساڵی ١٩٨٦ بەرەوسەر، لەلایەن دەسەڵاتدارانی توركەوە دژەكار بۆ رێگرتن لە پەلامارەكانی پەكەكە بە چەكداركردنی هێندێك لادێییەكانو بەخشینی پارە پێیان(ئەوانەی پاسەوانی گوندیان پێدەگوتن) دەستیپێكرد. ئەوەش سەركەوتنێكی شیاوی بۆ توركان بەدینەهێنا. سەرخێڵە خۆماڵییەكان ناوی چەندین كەسیان بۆ چەك هەڵگرتن پێشكەش كرد، ئەوانەی كە رابردوویەكی پڕ توندوتیژییو تاوانكارییان هەبوو. بەگشتیی ١٨٠٠٠پاسەوانی گوند(لە كوردستانی باكوور "جەردەوان"یان پێدەڵێن/سەردەشتیی) چەكداركران. بەڵاك كاتێك لەساڵی ١٩٨٧دا پەكەكە هەڵمەتێكی توندی كردە سەریان، جەردەوانان كە بە تفەنگە كۆنی ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیی چەكداربوون، لەبەرامبەر گەریلا كلاشنكۆف بەدەستەكانی پەكەكەدا هەچیان پێنەكرا. ئەوانە زۆریان لێ كوژرا، هەروەها لە زۆربەی كاتدا تەواوی خێزانەكانیشیان بە ژنو منداڵەوە لەنێوبران.

بێورەییو بێئومێدی ببووە كێشەیەكی یەكجار مەزن، سوپا پێویستبوو لەپێناو رێگریی لە هەڵاتن لە ریزەكانی دژەهەنگاوی توند بنێت.[40] هەوڵەكانی سوپا بۆ داخستنی سنوورو راونانو هێنانەخوارەوەی گەریلا لە چیاكان فرە كاریگەر نەبوو. سەرەكییترین گرفتی لایەنی توركیی ئەوەبوو كە خاوەنی چەكو تفاقی پێویستی شەڕی دژە گەریلای شاخاویی(وەك هەلیكۆپتەرو پەیوەندییە تێلییەكان) نەبوو، هەروەها نەبوونی هەماهەنگیی نێوان دەزگای هەواڵگریی سەربازیی (ئیستیخبارات، سوپا، جەندرمە، پۆلیس) بۆ چارەسەری ئەو گرفتەو باشكردنی هەماهەنگی، "خەیری كۆزاكچی ئۆغلو"ی ئەفسەری پێشووی دەزگای "میت" وەك "سوپەروالی/فەرمانڕەوای باڵا" لە هەرێمی هەشتو پاشتر لە یازدە دامەزرێنرا.[41] هەرچەندە هەماهەنگیی نێوان هێزەكان هەروەك گرفتێك مایەوە، هەروەها پاش

---

[40] İsmet İmset (1992) The PKK: a report on separatist violence in Turkey1973–1992, Ankara: TDN, 107 ff

[41] ئەم ١١ هەرێمە پێكەوە وەك "ناوچە نائاساییەكان" كە بەناوە ئاوێتەكەی "ئۆهال" لە توركییدا دێت. لەساڵی ٢٠٠٠ بەرەوسەر، ژمارەی ئەو هەرێمانەی ئۆهال كەمبوونەوەو تاكو لە نۆڤەمبەری ٢٠٠٢دا بەتەواویی

ساڵانێکی کەم سوپەروالی وردە وردە زۆربەی دەسەڵاتەکەی بۆ دەسەڵاتدارانی سەربازیی لەدەستدا. لەساڵی ١٩٩٢بەرەوسەر، تاکتیکەکان بەشێوەیەکی بەرچاو گۆڕانی بەسەرداهات کاتێك سوپا هێزێکی هەمیشەیی بزۆزی تایبەت بە شەڕی شاخ پێکهێناو لەجیاتی کارکردنی لە پادگانی شارەکان، خستییەگەڕ. ئەوەش هێدی هێدی ڕێگەی پێدان لەناوەڕاستی ١٩٩٠کانەوە دەستپێشکەریی لە پەلامارەکاندا بگرنەدەست.

پەکەکە لەم ماوەیەدا نەتەوایەتیی کوردی بۆخۆی پاوان نەکردبوو، چەندین ڕێکخراوو پارتی دیکە هەبوون کە لەپێناو سەربەخۆیی کوردانی تورکیادا تێدەکۆشان. بەڵام ئەوانە توندوتیژیی پەکەکەیان ڕەتکردەوە. ئەو توندوتیژییانە دژی ئەو گوندنشینانەی کورد ئەنجامدەدران کە هاوکاریی تورك دەکەن، یاخود ئەوەی دژی ڕێکخراوەکانی دیکەی کوردەوە لەلایەن پەکەکەوە ئەنجامدەدرا. هەشت لەو ڕێکخراوانە لە ساڵی ١٩٨٨دا هاوپەیمانیەتییەکیان دژی پەکەکە پێکهێنابووکە "تەڤگەر"ی پێدەگوترا. تەڤگەر لە ئاکامی بێبایەخی سەرکردایەتیی پەکەکەوە بەهێز بوو، بەڵام دەسەڵاتیان تەنیا لەنێو کۆمەڵگەی ڕەوەندی کوردیی لە ئەوروپا قەتیس ما، هەربۆیە پەکەکە وەك تەنیا ڕێکخراوێك مایەوە کە ڕیشەیەکی قووڵی پشتگیریی لەنێوخۆی ئەنەدۆڵدا هەبوو.

وێنەی عەبدوڵا ئۆجەلان لە تورکیا گۆڕانێکی بەسەرداهات کاتێك چاوپێکەوتنێکی سەرنجڕاکێش لە ڕۆژنامەی "میللییەت"ی ئەستەمبوڵییدا لە ژونی ١٩٨٨دا بڵاوکرایەوە، ئەو پیاوەی کە ساڵانێکی دووروودرێژ لە تورکیا وەك دوژمنی یەکەمی کۆمەڵگە(بەوشێوەیەی خەڵك تێگەیەندرابوو)و ئەهریمەنی ڕاستیینە ویناکرابوو، نها بۆ کابرایەکی ئاسایی لە گۆشتو خوێن پێکهاتووو لایەنگری یانەی تۆپی پێی "گلاتەسەری" گۆڕا. هەروەها ناوبانگو پێگەی پەکەکە لەزێدەبووندا بوو چونکە لە ساڵی ١٩٨٨وە شێوازی تۆقێنەرانەی دژی گوندنشینانی ناوچەی باشووری ڕۆژهەڵاتی وازلێهێنا. ئەوەی ئۆجەلان وەك هەڵەیەك دانی پێدانا. لە ساڵی ١٩٨٩دا، پەکەکە هاوپەیمانییەکی لەگەڵ چەند دەستەیەکی چەکداری چەپگەرای وەك (دیڤ سول، تیکو، تیهاکپو هێندێکی تر) پێکهێنا، ئەو هاوپەیمانییەی توانای پەلامارداني پەکەکەی لەنێو شارە گەورەکاندا زیدەتر کرد. هەرچەندە شێوازە کۆنەکانی تێکۆشان پێچرانەوە، بەڵام گەڕانەوە بۆ تاکتیکی تۆقاندن لە ساڵانی ١٩٩٣-١٩٩٤ دەستپێکردەوە. کاتێك ئۆجەلان خۆی فەرمانی هەڵمەتێکی پاکتاوکردنی مامۆستایانی گوندەکانی لەناوچەی باشووری ڕۆژهەڵات دەرکرد. دەیەها مامۆستا کوژران، ئەوانە

هەڵوەشێنرایەوە.

کەوتبوونــە نێــو دوو بەرداشــەوە: یــان دەبــوو لەترســێکی هەمیــشەییدا بــژین و ئەرکــەکانیان جێبەجێ بکەن، یاخود دەبوایە واز لە کارەکانیان بێنن و رووبەڕووی مەترسیی لێپرسینەوەی دەســەڵاتدارانی تــورك ببنــەوە. ئــەم هەڵمەتــە زیــانێکی درێژخایــەنی بــە وێنــەی ئۆجــەلان و جوڵانەوەکەی گەیاند.

دەســـەڵاتدارانی تـــورك بـــۆ ماوەیـــەکی درێـــژ ئـــەو دەنگۆیـــەیان بڵاودەکـــردەوە کـــە ئۆپەراسـیۆنەکانی تورکیـا لـەودیو سـنوورەوە ئەنجامـدەدرێن، بـەڵام کاتێـك وێـڕای هـەموو هەوڵـەکان بـۆ داخـستنی سـنوور، پـەرەیان سـەند، ناچـاربوون دان بـەوەدابنێن کـە پەکەکـە دەتوانێـت پـشتگیریی نێوخـۆش بـۆ خـۆی بەدەسـتبێنێت و هـەروەها ئـەو "فڕاندنانـە"ی کـە بەبـەردەوامیی لـە میدیاکانـەوە ئامـاژەی پێـدەدرا نموونەیـەکی راسـتیینە بـوو سـەبارەت بـە پەیوەستبوونی خەڵك بە گەریلاوە. ئەوەش هەلومەرجێکی گەرلایی سونەتیی لەپێش سوپای تورکی دانا. ئاشکرابوو کە زۆربەی دانیشتووانە خۆماڵییەکە پشتگیریی لە پەکەکە دەکەن و گەریلا بە ئاسانیی تێکەڵ بە دانیشتووانی گوندەکان بوو. وەك زۆربەی سوپاکانی دیکە لەو هەلومەرجـەدا، سـوپای تـورك جـامی شکـست و تـوڕەیی خـۆی بەسـەر خـەڵکی بێـدیفاعی ناوچەکەدا رژاند.

بەدناوترین رووداوی لەم جۆرە لە ئۆکتۆبەری ١٩٩٣دا روویدا، کاتێك تۆپخانـەی یەکـەکانی سـوپا لــە تۆڵــەی کوشــتنی "بــەختیار ئایــدن" فەرمانــدەی جەندرمــەی دیاربکــەر، کەوتنــە بۆمبــارانکردنی شــارۆکەی "لــیس". تــاکتیکی دیکــەی دژە گــەریلا کــە ســوپای تــورکیی لەســەرەتای ١٩٩٠کانــەوە زیــاترو زیــاتر گرتبوویەبــەر بریتیبــوو لــە "زەوی ســووتاندن" بەمەبەسـتی دابڕانــی پەکەکــە لــە بنکــەکانی، گونــدەکانی چــیاکان چــۆڵکران و وێرانکــران. لەکۆتایی ساڵی ١٩٩٣دا نزیکەی ٥٠٠گوند چۆڵکران و لەساڵی ١٩٩٤دا ٩٠٠گوندی دیکەی بەدواداهات. تێکڕای ئەو گوندە وێرانکراوانە لەساڵی ١٩٩٦دا گەیشتە ٣٠٠٠گوند. بەشێك لەو گوندییانە سەرلەنوێ لە"گوندە ئارامەکان" یـاخود کەمپەکاندا نیشتەجێ کرانەوە، بەڵام لــە زۆربــەی حاڵەتەکانــدا بــاردەکران و زۆربــەی ئەوانــە خۆیــان لــەنێو شــارە گەورەکانــدا دەبینییـەوە. دیاربـەکر دەبوو لەگـەڵ نیـو ملیـۆن پەنابـەردا خـۆی بگونجێنێت و ئـەو شـارە بـە تەواوەتیی قەرەباڵغ بوو.

ئەو توانا مرۆییەی لەلایەن سوپای تورکەوە بۆ دژایـەتیی پەکەکـە تـەرخان کرابـوو تادەهـات زیادی دەکرد-١٥٠هەزار لەساڵی ١٩٩١ بۆ ٢٥٠هەزار لـە سـاڵی ١٩٩٤دا- بـەڵام هـەتا ژمـارەی قوربانییــەکانیش لەزێدەبوونــدا بــوون، لــەنێوان ســاڵانی ١٩٨٤-١٩٩٤، بــەپێی ژمــارە

فەرمییەکان نزیك بە ٢٥٠٠کەس کوژرابوون. لەساڵی ١٩٩٤دا ژمارەکە بووە ٧٠٠٠و لەساڵی ١٩٩٦دا ژمارەی فەرمیی چووە ١٧,٠٠٠. لەکاتی کۆتاییهاتنی ململانێیەکە لە ساڵی ١٩٩٩ بەشێوەیەکی گشتیی نزیکەی ٣٠,٠٠٠ کوژراو ڕاگەیەندرا.

بەمەبەستی بڕینی دەستی پەکەکە لە سەرچاوەی پێویستییەکانی جەنگو داخستنی ڕێگەکانی دزەکردنی بۆ تورکیا، شەڕ بە شێوەیەکی ڕێکخراو لەودیو سنوورەکانەوە لە عێراق ئەنجامدرا. فڕۆکە جەنگییەکانی تورك پەلاماری بنکەوکەمپەکانیان لە باکووری عێراقداو بۆمبارانیان دەکردن. هەروەها حکومەتی ئەنکەرە هەوڵی پێکهێنانی هاوپەیمانیی کارگەرتری لەگەڵ جوڵانەوەی کوردی عێراق: (پ.د.ك ی بارزانیی)و (ی.ن.ك ی تاڵەبانی) دا. هەر لە شەڕی کەنداوی ساڵی ١٩٩١ەوە، ئەو دوو لایەنە کوردییە دەستیان بەسەر بەشەکانی کوردستان لە باکووری عێراقدا گرتووە، پ.د.ك لەو ناوچانەدا کە ڕاستەوخۆ بەرامبەر سنووری تورکیایەو ی.ن.ك یش ئەو ناوچەیەی بەدەستەوەیە کە زیاتر کەوتۆتە باشووری ڕۆژهەڵاتەوە. لە نۆڤەمبەری ١٩٩٢دا، سوپای تورکیا لەگەڵ کوردانی عێراقدا (مەبەستی پارتیو یەکێتییە/سەردەشتیی) هێرشی هاوبەشیان دژی پەکەکە ئەنجامدا، کە بەشێوەیەکی کاتیی پەکەکەیان لە باکووری عێراق بەدەرنا. بەڵام کاریگەریی ئەم ئۆپەراسیۆنانە فرە سنووردار بوو، ئەوەی ئەو ڕاستییەی سەلماند کە سوپای تورك لە مارتی ١٩٩٥دا سەرلەنوێ داگیرکارییەکی بەرفراوانی (کە ئۆپەراسۆنی "پۆڵا"ی پێدەگوترێت) بۆ بەدەرنانی پەکەکە ئەنجامدا، ئەو ئۆپەراسیۆنەی ٣٥,٠٠٠سەربازو ١٣ ژێنەراڵ تێیدا بەشدارییان کرد. پاش ئەوە، هێزەکان پاشەکەیان کرد، دانوسان لەگەڵ بارزانیی سەبارەت بە دامەزراندنی "ناوچەی ئارام"، هاوشێوەی ناوچە ئارامەکانی ئیسرائیل لە باشووری لوبنان دەستپێکرد، بەڵام لەو کاتەدا کە بارزانیی ئامادەبوو پارەو چەکی تورکیا وەربگرێت، دژی ئەوە وەستا کە سوپای تورك لە ناوچەکەی ژێر دەسەڵاتییدا بمێنێتەوە. لەهەمان کاتدا ، گەریلاکانی پەکەکە بەتەواویی گەڕانەوە ناوچە سنوورییەکەو جەنگ هەروەك پێشوو بەردەوام بوو.

کێشەی کوردو سیاسەتی نەتەوەیی

پەرەگرتنی ڕووداوەکانی باشووری ڕۆژهەڵات، کێشەی کوردی لە ئەنکەرە خستە ئەجێندای سیاسییەوە. لەنۆڤەمبەردا شەش پارلەمانتاری پارتی سۆشیالیستی گەل دەستبەسەر کران بەوهۆیەی کە لە کۆنفرانسێکدا لە پاریس ئامادەببوون کە سەبارەت بە کوردستان بەسترابوو. وەك ناڕەزایەتییەك نۆ لە پارلەمانتاران دەستیان لەو پارتە کێشایەوە.

دەکەس لەو پازدەیەی "هاڵکین ئەمەك پارتەسی/ پارتی کاری گەل"دامەزراندبوو، لە ژونی ١٩٩٠دا هەڵمەتێکیان بۆ مافەکانی کورد دەستپێکردبوو. زۆرینەی شۆڤێنیستەکانی نێو کایەی سیاسیی تورکیی، نوێنەرانی پارتی کاری گەلیان بە ناپاكو خیانەتکار دایە قەڵەم، هەروەها ئەوانە لەسەرەتاوە بوونە ئامانجی سووکایەتیی و هەراسانکردن . بۆنەی کردنەوەی ئەنجومەن لەلایەن ئەندامە نوێیەکانییەوە لە ساڵی ١٩٩١ بەزمێکی گەورەی لێکەوتەوە کاتێك ژمارەیەك لە نوێنەرانی پارتی کار بە کوردیی قسەیان کرد. هەروەها کاتێك سەبارەت بە بەزانینی زمانی بێگانە راپرسییان کردبوو، ئەوانە وەك زمانێکی بێگانە ئاماژەیان بۆ "تورکیی" کردبوو. دادگای دەستووریی داوایکردبوو کە پارتی کاری گەل بەهۆکاری جیاخوازیی قەدەغەبکرێت. ئەوەش دواجار لە ژوئیەی ١٩٩٣دا روویدا، بەڵام بەوەی کە تێکڕای ئەندامانی پارتەکە خۆیان رزگارکرد کاتێك روویان لە پارتێکی نوێ کرد کە ئەویش"پارتی دیموکرات(دیپ)" بوو. ئەوەش بووەهۆی ئەوەی لەکاتی قەدەغەکردنی پارتی کاردا کورسییەکانیان لە ئەنجومەن بپارێزن. پارتی دیموکراتیش وەك ئەوانەی پێش خۆیان کەوتنە بەر لێپرسینەوە. لە دیسەمبەری ١٩٩٣دا یەك لە نوێنەرانی پارلەمانی ئەو پارتە کوژرا. هەروەها لە فێبرایەری ١٩٩٤ بارەگای سەرکردایەتیی ئەو پارتە لە ئەنکەرە تەقێنرایەوە. لە دیسەمبەری ١٩٩٣دا "نوسرەت دەمیرئەل"ی دادوەری گشتیی پرسێکی دژی پارتی دیموکرات لە دادگای دەستووورییدا کردووەو لەمارتی ١٩٩٤دا پارێزراوی پارلەمانتاری ئەو پارتە هەڵگیرا بە پێداگریی چیلەری سەرەك وەزیر، ئەوەی کەلە هەڵمەتی بانگەشەی هەڵبژاردنەکاندا لەومانگەدا شانازیی بەوەوە دەکرد کە"لە دەرەوەی ئەنجومەندا راوەدوی پەکەکە دەنێین". دەستبەجێ پاش ئەوە، ئەو پارلەمانتارانە لەنێو ئەنجومەنی نەتەوەییدا قۆڵبەستکرانو پارتەکە لە ژونی ١٩٩٤دا قەدەغەکرا. شەش پارلەمانتاری دیپ نزیك بەو ماوەیە بەرەو ئەوروپا وڵاتیان جێهێڵا. ئەو حەوتەی گیران و لە دیسەمبەری ١٩٩٤دا برانەبەردەم دادگاو سزای زیندانیکردنیان لەچەند ساڵێکەوە بۆ ١٥ ساڵ بەسەردا سەپێنرا. کۆنە ئەندامانی پارتی دیموکرات سەرلەنوێ کەوتنەوەخۆ تا لە پارتێکی نوێدا تێبکۆشن بەناوی "هاڵکین دیموکراسی پارتەسی/پارتی دیموکراتی گەل(هادیپ)" کە لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٩٥دا باش لە باشووری رۆژهەڵات هەڵسوڕا، بەڵام نەیتوانی کاریگەرییەکی بەرچاو لە دەنگی کوردانی شارە مەزنەکان بکات. ئەندامانی دیپ کە روویان لە ئەوروپا کردبوو توانیان رۆڵێکی کارا لە دامەزراندنی "پارلەمانی کوردیی لە مەنفا" بگێڕن. کەبۆ یەکەمین جار لە ١٢ی ئەپرڵی ١٩٩٥ لە(هاگو) کۆبوونەوە. هادیپ قەدەغە نەکرا

(نەك لەبەر ئەوەی لە چیکلّدانەی دادوەریی گشتییەوە جێیان دەبووەوە) بەڵکو ژمارەیەك لە ڕێبەرانی لە ژونی ١٩٩٧دا سزای زیندانیی قورسیان بۆبڕابووەوە.

جەنگ لە باشووری ڕۆژهەلاتی تورکیا کاریگەریی زیانبەخشی بە تەواوی کۆمەڵگای تورکیی گەیاند. تەنیا ژمارەیەکی کەم لەنێو سیاسەتکاران، جیهانی بیزنس، ڕۆشنبیران و هەروەها ناوەندە ئەکادیمییەکان دانیان بەوەدا نا کە چارەسەرێکی سیاسیی ئاشتییانە تەنیا ڕێگەی کۆتاییهێنانی کێشەی کوردە. سەرۆك ئۆزال خۆی کە نیوەکورد بوو، یەك لە ئەندامانی ناوەندی سیاسیی بوو کە بە ئاشکرا لایەنگریی لە سازشکردن بە قازانجی کورد پێشاندا. ئەو بێ ئەوەی لەگەڵ کابینەی وەزیرانیشدا ڕاوێژێك بکات. فەرمانێکی دەرکرد کە قەدەغەکردنی بەکارهێنانی زمانی کوردیی لە قسەکردنی ڕۆژانە و گۆرانی گوتندا هەڵگرت. واپێدەچێت ئۆزال ماوەیەکی کەم پێش مردنی بیری لە سازشێکی سیاسیی بە قازانجی کوردان بکرێتەوە. ماوەیەکی کەم پاش ئەوەی چیلەر بووە سەرەك وەزیر، ئەو باس لە " خواستی چارەسەری باسك"(وەك ئاماژەکردن بە دابەشکردنی دەسەلات لە ئیسپانیا، لەوێ ڕێژەیەکی فراوان ئۆتۆنۆمیی درا بە ناوچەکانی وەك کەتەلۆنیا و ولاتی باسك پاش قۆناغی فرانکۆ). سەرۆکی "توسیاد" کە ناوی "خالس کۆمیلی" بوو داوای گفتوگۆی کرد، هەروەك جەم بۆینەر پێشتر کردی. بەلام لایەنگرانی چارەسەری سیاسییانە لەبەرامبەر فشاری دەزگا ئاسایشییەکان، فەرماندەی بالای سوپا، ڕاستڕەوانی زۆرینەی پارلەمان، میدیا و بلاوکراوە شۆڤێنیستەکان و ئەو ڕا گشتییەی بەخێرایی لە دەوریان کۆبووەوە، بێدەسەلات بوون. هێڵی فەرمیی کە بێکۆتایی لەلایەن و دەمیرئەل و چیلەرەوە دووبارە دەکرایەوە، ئەوەبوو کە پێویستە پێش هەر ئەنجامدانی گفتوگۆیەك بەهێزی سەربازیی لە پەکەکە بدرێت.

پێدەچێت لەنێو هەموو پارتە مەزنەکاندا پ.دا.ن خواستبێتی هێڵێکی ئاشتەواییانە بگرێتەبەر. ئەربەکان ناڕاستەوخۆ هێمای بۆ گفتوگۆ و دیالۆك دەکرد، کاتێك نوێنەری پارلەمانی پ.دا.ن بەمەبەستی ئازادکردنی ئەو سەربازە دیلانەی تورك کە دەست پەکەکە کەوتبوون، سەردانی باکووری عێراقیان کرد. پارتەکە پشتگریی کردن، تەنانەت هەرچەند میدیاکان ئەو نوێنەرەیان بە ناپاك نێودەدکرد و دۆسیەی لێکۆڵینەوەیان دژی کردەوە. بەلام ئەربەکانیش پێویست بوو دان بەوەدا بنێت کە لەوکاتەدا ناتوانێت کاریگەریی لە چۆنیەتیی چارەسەری سوپا بۆ کێشەکە هەبێت.

سەرکەوتن بەسەر پەکەکەدا

دواجـار فـشاری سـەربازیی و سیاسـیی وایکـرد سـەرکەوتن بەسـەر پەکەکـەدا بـۆ تورکیـا ئەوپـەڕی ئـارەزوو بێـت. دوای لابردنـی ئەربـەکان و چیلەر لـە سـەرۆکایەتیی کابینـە، کابینـە نوێیەکـەی ئەجەویـد-یـەلماز کـە لـەبواری کاروبـارە ئاسایـشییەکاندا لـە سـایەی دەمراسـتیی سوپادا بوون، دەستیکرد بە دەنگهـەڵبڕینێکی هەڕەشـەئامێز لەهەمبـەر سوریا. وێڕای ئـەوەی ئـەم وڵاتـە هێـشتا عەبـدوڵا ئۆجـەلانی حەوانـدبووەوەو بارەگـای سـەرکردایەتیی پەکەکـەو کەمپـــەکانی راهێنـــانی لـــەخۆگرتبوو. لەوانەیـــە ســـوریا لـــەخۆگرتنی ئۆجـــەلانی وەك بەرپرسـیارێتیی بینیبێـت. لەگـەڵ ئـەوەش، سـەرکردایەتیی سـوریی پـاش داڕمـانی یـەکێتیی شورەویی تەریك مایەوەو نها درکی بەوە کردبوو کە پێویـستە پەیوەندییـەکانی لەگـەڵ وڵاتـە یەکگرتووەکانی دۆستی نزیکی تورکیادا بەریتەپێش. لەهەمان کاتدا، سوریا کـەتبووە نێـوان بەرداشـی ئیـسرائیل و تورکیـاوە. هاوکـاریی و هەماهـەنگیی سـەربازیی نێـوان هـەردوو وڵات بەدرێژایی کات لە زێدەبووندا بوو. هەربۆیە کاتێك تورکیا لـە ئۆکتۆبـەری ١٩٩٨دا هەڕەشـەی سەربازیی لە سوریا کرد، سوریا بـە ئۆجـەلانی راگەیانـد کـە مانـەوەی لـەو وڵاتـەدا شـیاونیەو خستیانە نێـو فرۆکەیەکـەوە. پـاش ئـەوەی ئۆجـەلان لـە مۆسـکۆ بۆمـاوەی نزیکـەی مانگێـك مایـەوە، چـەند پارلـەمانتارێکی چەپگەرای ئیتـاڵیی بردیانـە ئـەوروپا. ئـەو لـەو ماوەیـەدا کـە داوای پەنابەری سیاسیی کردبوو چاوەڕێی وەڵامەکەی بوو لـەژێر چاودێریی پۆلیسدا بـوو. هـەوڵێکی بۆ چوونە ئـەڵمانیا یـاخود چوونە هۆڵەنـدە شکستیخوارد. ئۆجەلان رۆمـای بـەرەو دورگـــەی یۆنـــانیی "کۆرفـــو" جێهێـــشت. حکومـــەتی یۆنـــانیی لەرووبەڕووبوونـــەوەی تورکیادەترسـا، ئۆجـەلانی بـە کەشـتی رەوانـەی باڵیۆزخانـەی خـۆی لـە نیروبـی "کینیـا" کرد.بەشێوەیەك لە شێوەکان رازییـان کردبوو کـە لـە حەوشـەی باڵیۆزخانەکە بچێتە دەرەوە، هـەروەها کۆمانـدۆی تـورکیی گرتبوویـان و لـە ١٦ی فێبرایـەری ١٩٩٩دا فڕانـدیان. دیـارە زۆر لەوانەیە بە هاوکاری دەزگای سیا(CIA) کە مەزنترین شوێنەو پێگـەی لـە هـەرێمی نەیروبیـدا هەبوو.

پاش گێڕانەوەی ئۆجەلان بۆ تورکیـا لـە دورگەیـەکی دەریـای مەرمـەڕە زینـدانیی کـراو هـەر لـەوێش دادگـایی کـراو سـزای مـەرگی بەسـەردا سـەپێنرا(ئـەو سـزایەی لـە سـاڵی ٢٠٠٢دا بـۆ زینـدانی هەتاهـەتایی گـۆڕا). ئاکـاری ئۆجـەلان لـەکاتی دادگاکردنەکەیـدا جێگـەی سـەرنج و سەرچاوەی بێهیـوایی هـەوادارانی بـوو. ئـەو هـەموو شـتێك بـوو، خـۆڕاگرو قارەمـان نـەبێت. زیـاتر وەك پیـاوێکی تێکـشکاو دامـاو، هـەمان کـات بێـورە خـۆی پێـشاندا. ئـەو داوای

لێکگەیشتن و لێبوردنی کرد و زیاتر لەجارێك خۆشەویستی مەزنی خۆی بۆ گەلی تورك ڕاگەیاند.(لە ڕاستییدا لە دەمی گرتنی ئۆجەلاندا شەقامی کوردیی لە تورکیا و بگرە لە ئەورووپاش لە هەموو کاتێکی دیکە زێدەتر خرۆشانی بەخۆوەدیت و کوردان خاوەنێتییان لەسەرۆکی خۆیان پێشانداو بەچەندین شێوە پرۆتێستۆی ئەو فڕاندنەی سەرۆکەکەیان کرد کە لە یاسای نێودەوڵەتییدا بە "تیرۆر" لەقەڵەمدەدرێت، دواتر ئۆجەلان پیاوکوژێکی بێباك نەبوو تا لە دادگاییەکەیدا شانازیی بەو قۆناغە خوێناوییەوە بکات کە بەسەر هەردوو گەلی کورد و تورکدا هاتووە، ئەو زۆرباش دەیزانی شەڕی سەپێنراو بەسەر گەلی کوردا لەلایەن توێژێکی خاوەن بەرژەوەندیی وڵاتە لەنێو سوپا و دەزگا هەواڵگرییەکان و باندی ئەرگەنەکۆن و دەڵاڵە سیاسەتچییەکان ئەوانەی لەرێگەی بیری نەژادپەرستیی تورکچێتییەوە خەڵکانێکی داخراو و ناهۆشیاری تورکیان بەدوای خۆیان کێش دەکرد و سەرێکیان بە مافیای نێودەوڵەتییەوە هەبوو، هەربۆیە ئۆجەلان داخی خۆی بۆ بەکوشتدانی بەخۆڕایی سەربازانی سوپای تورکیای{کە دواجار بەشێك لەوانە کوردبوون} لە چیاکانی کوردستان دەردەبڕی و دەیویست ستەمدیدەیی خۆی و گەلەکەی پێشانبدات و دادگاکەی بکاتە سەرەتایەك بۆ پەرۆشییەکی هاوبەش بۆ چارەسەرێکی دیموکراتیی/سەردەشتیی)

هەروەها ئۆجەلان لەماوەی جێگیربوونی لە ڕۆما نزیکەی ئەوەی ڕاگەیاند کە پەکەکە بۆ چارەسەری کێشەکە بەدوای ڕێگە چارەیەکی ئاشتییدا دەگەڕێت، نها ئەم هێڵە لەلایەن سەرۆکایەتیی پەکەکەوە جەختی لێ کرایەوە، ئەوەی ڕاگەیاند کە هێشتا "ئاپۆ" بە ڕێبەری خۆی دەزانێت و هەروەها درێژە بەو ئاگربەستە دەدا کە لەئوتی ١٩٨٨دا ڕاگەیەندراوە، گۆڕانی ئاراستەی چەکداریی بۆ خەباتی سیاسیی لە قاڵبی ئەو گۆڕانەدا بەرجەستەبوو کە لە ساڵی ٢٠٠٢دا ناوی پەکەکەی پێ گۆڕا بە "کادیك/کۆنگرەی ئازادیی و دیموکراتیی گەل).

مافی مرۆڤ و "دەوڵەتی شاراوە"

جەمسەرگەرایی، مافە مەدەنییەکانی هاوڵاتیانی لە تورکیادا خستەژێر فشار. لەسایەی یاساکانی دژەتیرۆر خەڵکانێکی زیاتر و زیاتر لێپرسینەوەیان لەگەڵدا دەکرا. تەنانەت لەوەش خراپتر، لەوانەیە، تیرەبارانکردنی بێ دادگاییکردنەکان (یارجیسیز ئینفاز)–تەقەکردن لە گومانلێکراوان و کوشتنیان، ئەوانەی بەگوێرەی پۆلیس بەرگرییان کردووە و ئامادەنەبوون خۆیان بەدەستەوە بدەن– پەرەگرتنی ژمارەی ئەو کوژراوانەی کە بکوژانیان بەنادیاریی مانەوە .

پەیوەندییەکانی نێوان راستڕەوە مافیاکانو دەوڵەت پرسێك بوو کە کاتی ئاوڕدانەوە لە کێشەی کوردو مافەکانی مرۆڤدا هەستی پێدەکرا. تاوانە رێکخراوەکان لە تورکیا(بەشێوەیەکی سەرەکیی قاچاخچێتی چەكو مادە هۆشبەرەکان) لەماوەی سالآنی ١٩٨٠کانو سەرەتای ١٩٩٠کاندا بەشێوەیەکی بایەخدار پەرەیسەند. ئەوەی لەلایەن دوو دەستەی خێزانی مافیایی جیاوازەوە بەڕێوەدەبرا. یەکێکیان کوردییو بوو کە ژمارەیەك لەوانە بیزنسمان بوونو پشتگیریی و هاوکاریی پەکەکەیان دەکرد. ژمارەیەکی دیکەشیان لەسەر پەت لەنێوان هەردوولا هەڵدەسوڕانو دارەکەیان لە ناوەڕاستەوە گرتبوو. گروپەکەی دیکەیان لە ئایدیالیستەکانی پێشوو، دەستە چەکدارەکانی پارتی کاری نەتەوەیی ئەلپەئەرسەلان تورکیشەوە پێکدەهاتن. ئەوانەی کە زۆربەی جار پەیوەندیی نزیکیان بە دەزگا ئاسایشییەکانی دەوڵەتەوە هەبوو. ئەوانەی کە دەنگۆیەکی واهەبوو راژەی حکومەتیان دەکردو ئەو "جەنگە گلاوە"ی دژی پەکەکەیان بەڕێوەدەبرد.(شاباندی ئەم دەستە چەکدارانە "ئەرگەنەکۆنە"کە رۆڵی لەو جەنگە گلاوەدا لە نێوخۆی تورکیاو دەرەوەشیدا ئەمێستا بە بەڵگەوە سەلمێنراوە/سەردەشتیی). پەیوەندییەکانی نێوان مافیاو دەوڵەت یەکەمجار لەسەرەوەدا بوو، کاتێك لە ساڵی ١٩٩٥دا "ئوگو کلیچ"ی کچی مەزنە مافیایەکی بەناوبانگو (دۆستی دانەیەکی تریان) لە دادگادا شایەتییدا کە "سامرە"ی ئۆزالی ژنی سەرۆکی پێشوو، دەستی هەبووە لە تەقەکردنی پیاوانی مافیا لە بەڕێوەبەری پێشووی بانکی ولآت. دواتر لە بەهاری ١٩٩٦دا، تانسۆ چیلەر بەوە تۆمەتبارکرا کە بەشێوەیەکی ناشەرعیی پارەی بودجەی راکێشاوە بۆ "خەرجی ئاسایش"ی ناڕوون لەدوا هەفتەی هەڵبژاردنەکانی ١٩٩٥دا(ئەوە یەك لەو تۆمەتانە بوو کە بووەهۆی هەڵوەشانەوەی هاوپەیمانییەکەی لەگەڵ یەڵمازدا). بەپێی راپۆرتێکی هەواڵگریی کە لەلایەن دەزگای میتەوە ئاشکرابوو(دەگونجێت بۆ لاوازکردنی هاوپەیمانییەکەی چیلەرو ئەربەکان) ئەم پارەیە لە "باندێکی چەکداریی دەوڵەتیی" نافەرمییدا خەرجکراوە کە هەستاوە بە ئۆپەراسیۆنێکی نهێنی دژی پەکەکەو هەوادارانی، ئەو ئۆپەراسیۆنەی لەلایەن چیلەر خۆیو محەمەد ئاگاری وەزیری نێوخۆکەیەوە رێبەرایەتیی کراوە. واپێدەچێت پەیوەندیی نێوان دەوڵەتو باندە تاوانکارییە رێکخراوەکان ئەو دەمە چەسپابێت کاتێك لە ٣ی نۆڤەمبەرداو لە رووداوێکی هاتوچۆدا ئۆتۆمبێلێك لە رۆژئاوای شارۆکەی"سوسەرلوك" وەرگەڕابوو، لەو ئۆتۆمبێلەدا چوارکەسی تێدابوون: ئەفسەرێکی بالای پۆلیس، سەرۆکێکی کوردی پیاوی دەوڵەت، هەروەها پارلەمانتارێکی پارتی رێگەی راست، لەگەڵ شاجوانی پێشووی تورکیاو عەبدوڵا

چاتڵی مەزنە تیرۆریستی تورك، ئەوەی پێش ساڵی ١٩٨٠ حەوت خوێندکاری چەپگەرای کوشتبووو هەروەها ناڕاستەوخۆش لەهەوڵی کوشتنی پاپادا دەستی هەبوو. وادەهاتەپێش چاو کە چاتڵی خەریکی راکردن بوویێت بەلأم گەڕابێتەوە تا ڤیزەی فەرمی پاسپۆرتەکەی وەرگرێت. ئەوەش دەرکەوت کە ئەو چوارە تازە لە پەناگەیەکی کەنار دەریا گەڕابوونەوە، ئەو شوێنەی کە ئاگاری وەزیری نێوخۆ زۆربەی کات تێیدا دەمێنێتەوە. ئەمێستا چ ئۆپۆزسیۆن و چ بەشێکی بەرفراوانی رای گشتیی لەپێناو"ئۆپەراسیۆنی خۆتەکاندن" بەشێوازە ئیتاڵییەکەی دەنگیان هەڵبڕی.[٤٢] بەلأم کاری مافیا چەکدارەکان گەیشتە ئاستێکی بالأ: کاتێك مەسعود یەڵمازی سەرۆکی ئۆپۆزسیۆن داوای لێکۆڵینەوەی کرد، لەلایەن کۆنە گورگەبۆرێکی دیکەوە هێرشکرایەسەری، لەکاتێکدا لە بودابێست مابووەوەو دەیویست لەسەردانەکەی بەرلینی بۆ تورکیا بگەڕێتەوە. ئەو هێرشەی کە یەڵمازی تێدا بریندارببوو، ئەم تۆقاندنە تایبەتە راستییەك بوو وەك "بەئاگاهێنانەوەیەك"و لەکاتی وەستاندنیدا ئەنجامدرا کە لەبەرنامەدا نەبووە، ئەوەش مانای ئەوەبوو کە لەنێوخۆدا ئاسانکاریی بۆکراوە.

لێکۆڵینەوە لە پەیوەندییەکانی نێوان دەزگای ئاسایشییەکانی دەوڵەتیی و ئەو دەستە بەدکارییانە نەگەیشتنە هیچ تۆمەتبارکردنێکی بەڵگەدارو ئاشکرا. ئەوپیاوەی کە دەلألی جەنگە گلأوەکەی چیلەر بوو، واتە محەمەد عەلی ئاگاری ئەفسەری پۆلیسی پێشووو وەزیری نێوخۆ، بێباکانە لە پۆستە سیاسییەکەی خۆی بەردەوام بووو لەساڵی ١٩٩٩و ٢٠٠٢دا وەك پارلەمانتارێکی سەربەخۆی ناوچەی ئیلزاك هەڵبژێردرا.

شەشەم : پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان

تورکیا، وڵاتە یەکگرتووەکان و یەکێتیی ئەوروپا

کودەتای سێپتەمبەری ١٩٨٠ لەنێو ناوەندە حکومییەکانی ئەمەریکادا بە تێگەیشتنەوە پێشوازیی لێکرا(هەروەها بە خۆشییەکی گەورەوە). پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و تورکیا لەو چەند ساڵەی داهاتوودا تەواو بە پێچەوانەی

---

[42] " Mana Pulite" واتە "دەستە پاکەکان" ناوی هەڵمەتێکە لەلایەن دادوەرەکانی میلانەوە کە بنکەیان لە ئیتاڵیا بوو دژی پەیوەندییە گەندەڵییەکان لەنێوان دەوڵەت و کاروسەرمایەدا بەڕێوەچوو. ئەوەی هەڵایەکی مەزنی نایەوە بە دەرخستنی تۆڕی سیاسەتکارە راستڕەوە پیشەسازکارەکان کە لەنێو لانەی ماسۆنییەکاندا تروکابوو.

پەیوەندییەکانی نێوان تورکیا و ئەوروپا گەشەی کرد. لە ئەوروپا، بەتایبەتیی زیاتر لە کۆمەڵگەی ئەوروپا(ئەوەی تورکیا وەك ئەندامی یەدەك لەنێویاندا بوو)، هەروەها لە ئەنجومەنی ئەوروپا، زیاتر تێڕوانینەکانی سەبارەت بە هەلومەرجی مافەکانی مرۆڤ چڕکرایەوە، لەکاتێکدا ئاسایشی ولاتە یەکگرتووەکان هەمان پرسی هەبوو. پێداگرتنی رێکخراوە ئەوروپییەکان بەو شێوە بەرفراوانە لەمەڕ ماڤ مرۆڤ، بەشێکی بۆ نزیکیی رێژەیی لە تورکیا دەگەڕێتەوەو بەشێکی دیکەشی بۆ ئەو راستییە دەگەڕێتەوە کە تورکێکی زۆر لە ئەوروپادا دەژیان. بەتایبەت کاتێك پەنابەرە سیاسییەکانی تورك لە هەوڵی ئەوەدا بوو کاریگەریی لە رای گشتیی بکەن. هەرچەندە هەڵوێستی توندی دەزگاکانی کۆمەڵگەی ئەوروپیی کە لە بنەڕەتدا هاوپەیمانی کاری سۆشیال دیموکراتەکان بوو(ئەوەی کە ئەجەوید پێگەیەکی بەرزی لایان هەبوو)و هەروەها نوێنەرانی یۆنانیی. لەمایۆی ١٩٨١دا ئەندامەتیی تورکیایان بۆ ژوئیەی ١٩٨٢دا هەڵپەسارد و لێپێچینەوەیەکیان سەبارەت بە مافەکانی مرۆڤ لە تورکیا راگەیاند.

هەرچەندە پەیوەندییە بازرگانییەکانی نێوان تورکیا و ئەوروپا کاری تێکراو هەروەها بازرگانیی لەگەڵ ولاتانی ئەنجومەنی ئەوروپا بەردەوام بوو بەشێوەیەك زۆر زیاتر لەوەی ئەمەریکا بایەخدار بوو. لەساڵی ١٩٨٣بەرەوسەر، پەیوەندییە سیاسییەکان لەگەڵ ئەنجومەنی ولاتانی کۆمەڵگەی ئەوروپیی باشتربوو، چونکە کۆمەڵگەی ئەوروپیی بەهۆی سیاسەتەکانی یۆنانەوە ئارامیی لێهەڵگیرابوو، تورکیا لە بەهاری ١٩٨٧دا بەفەرمیی داوای کرد ئەندامیەتیی تەواوی کۆمەڵگەی ئەوروپیی پێ رەوا ببینرێت، هەرچەندە کۆمەڵگەی ئەوروپیی بەتەواوەتیی دەرگای لەسەر تورکیا دانەخست،بەلام وەلامی بۆ تورکیا زیاتر رەتکردنەوەیەك بوو، لانی کەم لەوکاتەدا. ئەوەی کە خرایە شوێنی ئەندامەتیی تەواو بریتیبوو لە داب و ئاکاری نێوان تورکیا و یەکێتیی ئەوروپا. دانوسان سەبارەت داب وئاکاری یەکێتیی بەهێواشیی بەشێوەیەکی گران چووەپێش، چونکە یەکێتیی ئەوروپا خوازیاری ملدانی تەواو بوو بە دابە رێکخراوە ئەوروپییەکان سەبارەت بە تایبەتمەندییە هزرییەکان، رێکەوتنە قۆرغخوازییەکان"کارتێل"و بازرگانیی ئازاد. لەبەرامبەردا تورکیا داوای قەرەبووی دارایی دەکرد. ئەم گرفتانە لەسالانی ١٩٩٣-١٩٩٤ بەشێوەیەکی گشتیی چارەسەرکرا، بەلام لەو کاتەدا ئابووریی تورکیا لە ئاکامی هەنگاوەکانی ٥ی ئەپرلەوە تووشی داکشان هات. لە هەمان کاتدا، تەواوی پرۆسەکە بە دادگاییکردنی پارلەمانتارە کوردەکان کەوتە بەر گومان. بەپێچەوانەی حکومەتەکانی ئەوروپا، پارلەمانی ئەوروپا هاوشێوەی زۆربەی پارلەمانەکانی

دەوڵـەتانی ئەنـدام، بەتونـدیی رەخنـەیان لـە تۆمـارکردنی مـاف مرۆڤـی تورکیـا گـرت و ئـەم دادگایـەش دوا بابـەتیان بـوو لەمـەڕ پێـشێلکارییەکان. لـە ئۆکتۆبـەری ١٩٩٤دا، کۆمکـاری ئەنجومەنی ئـەوروپا هـەنگاوێکی ناوازەیـان دژی تورکیـا دەسـتپێکرد. دانوسـان سـەبارەت بـە داب و ئاکـاری یەکێتییەکـە بـۆ مـارتی ١٩٩٥ هەڵپەسـێردرا. پاشـتر دواجـار، پرۆتۆکۆڵـە پێویـستەکان واژۆیـان لەسـەرکرا. بـەڵام پـشتگیرییکردن و تێپەڕانـدنی لەلایـەن پارلـەمانی ئـەوروپاوە پـشتی بـە لیبراڵیزەکردنـی سیاسـیی دەبەسـت، ئـەوەی وەك دەبیـنین بـەدیهاتنی درێــژەی نەکێــشا. گۆڕانــە دەســتوورییەکەی ژوئیــەی ١٩٩٥ زەمینــەی لەبــەردەم ئــەو پـشتڕاستکردنەوەیەدا خۆشـکرد. پارلـەمانی ئـەوروپا هێـشتا سـستیی نوانـد، بـەڵام تورکـان خۆیـان و هـەروەها ئەمەریکییــەکانیش لەلایــەن ئەوانــەوە هــەوڵیان دەدا کاریگــەرییان لــە بەدەسـتهێنانی ئـەو پـشتراستکردنەوەیەدا هـەبێت بۆئـەوەی ببێتـە بیانوویـەکی مـەزن بـۆ لەنگەرگرتنی تورکیـا لـە خێزانـی ئـەوروپا و رێگـرتن لـە بونیادگـەرا ئاینییـەکان تـا دەسـەڵاتی سیاسـیی بگرنەدەسـت. بـۆ گاڵتـەجاڕیی، دوو هەفتـە پـاش ئـەوەی پارلـەمانی ئـەوروپا داب و ئاکـاری یەکێتییەکـەی لـە ١٣ی دیـسەمبەردا پـشتڕاستکردەوە. بونیادگـەرا ئاینییـەکان وەك مەزنترین پارت لە هەڵبژاردنەکانی تورکیادا دەرکـەوتن. ئەوانـەی لـەماوەی شـەش مانگدا چوونە دەسەڵات.

لۆکسەمبۆرگ، هیلینیسکی هەروەها کۆپنهاگن: یان ئایا تورکیا رووی لە ئەوروپایە؟

ئەگەر ئەوروپییەکان بەهیوابوون یەکێتیی گومرگیی لە ئاینـدەی نزیکدا خولیاکـانی تورکیـا پەسـەند بکـات، لـەوەدا زیـاتر بـە هەڵـەدا نەچـووبوون. لـە تورکیـا، یـەکێتیی گـومرگیی وەك دوایـلـە بەئاراسـتەی بەدەسـتهێنانی ئەندامـەتیی تـەواو دەبینـرا(هـەروەك لـە راسـتییدا لـە رێکەوتننامـەی ئەنکـەرەی سـاڵی ١٩٦٣ چاوەڕوانیی لێکرابـوو)و هـەروەها ئـەوان بـەردەوام بـوون لــە فشارخـستنە سـەر یـەکێتیی ئـەوروپا تـا دان بەمـەدا بنێـت. لـەنیوەی دووەمـی ١٩٩٠کانـدا، یـەکێتیی ئەوروپا دەبـوو سـەبارەت بەشـێوەو قـەبارەی داهـاتوو چـەند وەڵامێك بەدەسـتەوە بـدات، بـۆ وڵاتـانی ئـەوروپای رۆژهـەڵات کـە لەسـاڵانی ١٩٨٩-١٩٩٠دا تـۆزی فەرمانڕەوایـەتیی کۆمۆنیـستیی لـەخۆی تەکانـدو نهـا خوازیـار بـوو دانوسـان سـەبارەت بـە ئەنـدامبوون لـە یـەکێتیی ئـەوروپا دەسـتپێبکات. پرۆسـەی پەسـەندکردنەکە لـە دیـسەمبەری ١٩٩٧دا لـە لوتکـەی یـەکێتیی ئـەوروپا لـە لۆکسەمبۆرگ دەسـتپێکرد. بـەڵام بڕیارەکانیـان سەبارەت بە تورکیا فرەتاڵ بوو. لوتکەکە بڕیاریدا کـە دەرگـای دانوسـان لەگـەڵ دە دەوڵـەتی

ئەورووپای ڕۆژهەڵاتو قوبرسدا بکاتەوە، بەڵام تورکیا نەخێر. ئەو لە داننان بە ماف تورکیا بۆ چوونە نێو یەکێتیی ئەورووپاوە بەردەوام بوو، بەڵام دانوسانەکان تەنیا ئەو کاتە دەستپێدەکات کە پێکەوە کۆدەبنەوە، مەرجەکان بریتیبوو لەوەی کە بە "پێودانگەکانی کۆبنهاگن" ناودەبرا، کە لەلایەن یەکێتیی ئەورووپاوە لەساڵی ١٩٩٣وە فۆرمەڵەکرابوو،[43] هەروەها ئەو داواکارییانەی کە تورکیا سەبارەت بە قوبرس هاوکاریی لەگەڵ نەتەوە یەکگرتووەکاندا بکاتو ناکۆکییەکانی لەگەڵ یۆناندا سەبارەت بە دەریای ئیجە پێشکەش بە دادگای دادوەریی نێودەوڵەتیی لەلاهای بکات.

بڕیارەکەی لوتکە بە تەواویی جێگەی سەرسوڕمان نەبوو. سیاسەتکارانی ڕاستی دیموکراتی کریستیانیی لەوانە "کول"ی ڕاوێژکاری ئەڵمانیی، بە ئاشکرا گوتبووی کە ئەوان تورکیا وەك دەوڵەتێکی ئەورووپیی پەسەند ناکەن. تەنانەت لە ٤ی مارتی ١٩٩٧دا، دیموکراتە کریستیانییەکان لە پارلەمانی ئەوروپا بەفەرمیی ڕایانگەیاند کە تورکیا بۆ ئەندامەتی یەکێتیی ئەوروپا کاندید نەکراوە. هەرچەندە ڕای گشتیی تورکیی سەبارەت بەم شێوازە بێزاریی خۆی دەرخست، بەتەمەنترین ئەندامی ڕێکخراوی یەکێتیی ئەوروپا و هەروەها کاندیدی نوێ لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتەوە. حکومەتی تورکیا پەیوەندییەکانی خۆی بە یەکێتیی ئەورووپاوە پچڕاند، لەساڵی ١٩٩٨دا، پەیوەندییەکانی تورکیی ئەورووپیی گەیشتە ئەوپەڕی لاوازیی. یەڵمازی سەرەك وەزیر بەشداریی لە دژوارکردنی هەلومەرجەکەدا کرد کە لە زۆر بۆنەدا باسی لەوەدەکرد کە ئەڵمانیا لە ئەورووپای ڕۆژهەڵاتدا بەدوای"بواری ژیانییدا" دەگەڕێت(چەمکێك بوو لەسەردەمی هێتلەردا بەکاردەهات)و هەروەها کول ی ڕاوێژکار دوژمنی تورکیایە. زیانبەخشی کاردانەوەی تورکیا سەرنجڕاکێش بوو. پاش کول، ئەڵمانیا لەسایەی "شرۆیدەر"ی سۆشیال دیموکراتەوە لەلوتکەی هیلینیسکیدا لە دیسەمبەری ١٩٩٩دا دەستی بە نزیکبوونەوە کرد. یەکێتیی ئەوروپا جەختی لە پابەندبوونی خۆی سەبارەت بە ئەندامیەتیی ئایندەی تورکیا کردەوە. هەروەها بەرنامەی ئەوەی پێیدەگوترێت "پێش پەسەندیی" دا بە تورکیا. ئەوەی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵات سوودیان لێوەرگرتووە. لەساڵانی داهاتوودا، تورکیا تێڕوانینی خۆی لەسەر پێودانگەکانی

---

[43] ئەندامەتیی ئەوەی دەخواست کە وڵاتی کاندیدکراو هێندە دەزگای جێگیری هەبێت بۆ زامنکردنی دیموکراسیی، حوکمی یاساو ڕێزگرتن وپاراستنی کەمینەکان، بوونی ئابوورییەکی بازاڕی ئازادو هەڵسوراو، وێڕای توانای بەرگەگرتنی فشارە کێبڕکێییەکانو هێزی بازاڕ لە یەکێتییەکەدا .ئەندامەتیی ئەوە دەخوازێت کە کاندیدکراو پابەندی ئامانجە سیاسییو ئابووریی و داراییەکانی یەکێتییەکە بێت.

کۆبنهاگن چڕکردبووەوە، کە یاساکانو تەنانەت دەستوورەکەشی لە پرۆسەکەدا بگۆڕرێت. بەڵام نەیتوانی بە کاندیدەکانی رابگات، لە لوتکەی کۆبنهاگن لە دیسەمبەری ٢٠٠٢دا، پێشنیازیی ئەندامەتیی دە وڵاتی نوێی دیکە بۆ ساڵی ٢٠٠٤ پێشکەکرا. گرنگترین شتی تورکیا بەدەستیهێنا ئەوەبوو کە رێکەوتننامەیەك بوو کە لە ٢٠٠٤دا چاوی بە کاندیدبوونی تورکیا بخشێنێتەوەو هەروەها ئەو دانوسانە بە"بێ دواکەوتن" دەستپێدەکات ئەگەر پێودانگەکانی تێدا کۆبکرێتەوە.[44]

پەیوەندییە هەرێمییەکان

لەساڵانی ١٩٨٠–١٩٨٨دا، یەکەمجار شۆڕشی ئێرانیی و دواتریش جەنگی ئێران–عێراق بەسەر رەوشەکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا باڵادەستبوون. حکومەتە سەربازییە تورکییەکەی ساڵی ١٩٨٠–١٩٨٣ بە نیگەرانییەکەی گوماناوییەوە دەیڕوانیە کاریگەریی کۆماری ئیسلامیی لە ئێران لەسەر گروپە ئیسلامییەکانی نێو تورکیا. هێرشی ئێرانییەکان بۆسەر تورکیا و سیاسەتەکانی زیانبەخش بوو، هەروەها ئەوەی رای گشتیی تورکیی بریندار کرد کە لەکاتی سەردانی نوێنەرایەتییەکی ئێرانی بۆ تورکیا ئامادە نەبوو وەك باوە تاجە گوڵینە لەسەر گۆڕی ئەتاتورك دابنێت. هەرچەندە تورکیا بە دوودڵییەوە جەختی لە گرتنەبەری سیاسەتێکی بێلایەنانە کرد لەماوەی ئەو جەنگەدا کە بە داگیرکردنی عێراق بۆ باشووری ئێران لەساڵی١٩٨٢دا(١٩٨٠راستە/سەردەشتیی) دەستپێکرد. ئێران کە لەسایەی سەپاندنی گەمارۆی بازرگانیی لەلایەن ئەمەریکاوە دەیناڵاند، لەساڵانی ١٩٨٣–١٩٨٤دا بووە بازاڕێکی سەرەکیی کاڵا هەناردەکراوەکانی تورکیا. بەڵام لە هەمان کاتدا، تورکیا رێگەی بە عێراقدا نەوتی خۆی لەرێگەی ئەو جووت لوولەی نەوتەوە کە بەخاکی تورکیادا گوزەردەکەن بنێرێتە دوا وێستگەی دەریای سپی ناوەڕاست.

لە کۆتایی ١٩٨٠کاندا، پەیوەندییەکانی تورکیا و ئێران وردە وردە باشتربوون، لەکاتێکدا ئەو پەیوەندییانە لەگەڵ عێراق و سوریا دژواربوون. هۆکاری ئەوەی دواییان بریتیبوو لەو ململانێ گەرمەی سەبارەت بە بەکارهێنانی سەرچاوە ئاوییەکانی هەردوو رووباری دیجلەو فورات لە ئارادابوون. ئەوەی کە لەئاکامی پرۆژەی گاپ، ئەو بەنداوە گەورەیەوە کە بنیاتنانی رووباری فورات خەریك بوو تەواو دەبوو، تا دەهات گەرمتر دەبوو. سوریا وەك دەوڵەتێك کە

---

[44] تورکیا ی وەك ئەندامێکی ناتۆ سوودی لەو دوو وشەیەی "بێ دواکەوتن" بینی تا ئاسانکاریی ناتۆ بۆ هێزە دەستێوەردەرە خێرایە نوێیەکەی ئەوروپیی بەکاربێنێت.

کەوتبووە خوارەوەی رووباری فورات لەپێگەیەکی لاوازدا بوو، هەربۆیە لە هەوڵی ئەوەدا بوو لەرێگەی پشتگیرییکردنی گەریلا کوردەکانی پەکەکەوە فشار بخاتە سەر تورکیا. ئەوەش بەوەی رێگەی پێدەدان لەنێو قەڵەمڕەوی دەوڵەتەکەیدا هەڵسوڕێن. ئەوەش بەو مانایە دەهات گەر بێتو بەردانەوەی ئاو لەلایەن تورکیاوە زامنبکرێت ئەوا سوریا ئامادەیە پشتگیریی خۆی لە پەکەکە ببڕێت. هەروەك بینیمان، ئەم سیاسەتە وەلانراو سوریا ناچارکرا لەبەرامبەر دەستکەوتنی هەرشتێکدا پەکەکە بکاتە قوربانیی.

لەماوەی هەشتاکاندا، پەیوەندییەکانی تورکیا لەگەڵ هەرێمەکانی دیکەی کە بەشێکیان لە ناوچەکە پێکدەهێنا، بە بالکانیشەوە، وەك پێشوو دژواربوو. زیاتر لە جارێك نەتەوە یەکگرتووەکان دانوسانی لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەی قوبرس دەستپێکرد. بەڵام ئەو دانوسانە سەبارەت بە ئاستی ئۆتۆنۆمیی تورکیی لە هەردەوڵەتێکی فیدراڵی ئایندەدا بە بنبەست دەگەیشت. ئەوەش بەردەوامیی بە تێکچوونی پەیوەندییەکانی نێوان تورکیا و یۆنان دەدا، ئەو پەیوەندییانەی کە لەبنەڕەتدا بەهۆی ناکۆکییەکانی نێوان هەردوولا سەبارەت بە مافە نەوتییەکان لە کەناری راستی دەریای ئیجەدا، دژواربوو. هەردوو وڵات لەساڵی ١٩٨٢دا لە هەمان هەرێمە ئاوییە جێناکۆکەکاندا دەستیانکرد بە گەڕان بەدوای نەوتداو هەرلایەکیان لە رێگەی هێزە دەریاییەکانییەوە پشکنەرەکانیان دەپاراست. هەروەها ململانێیەکە بۆ بواری بۆشایی ئاسمانیی بەسەر ئیجەدا درێژبووەوە، ئەوەی یۆنان بەهی خۆی دەزانی بەڵام تورکیا وەك نێونەتەوەیی لێیدەڕوانی. فڕۆکە تورکییەکان بەو بۆشاییەدا فڕكوهوڕیان بوو تا ئیدعاکانی تورکیا بسەلمێنن. لەساڵی ١٩٨٧بەرەوسەر، پاش ئەوەی ئاشتەواییەکی لەناکاو لەنێوان ئۆزالو پاپاندریۆی سەرەك وەزیری تورکیا هێنرایە کایەوە، پێدەچوو پەیوەندییەکانی یەکسەر بەرەو باشیی بچێت. بەڵام پەیوەندییەکانیان قەت لەوە زیاتر گەرمتر نەبوون هەتا ئەو کاتەی نەوەیەکی نوێ لە سیاسەتکاران لە ناوەڕاستی ١٩٩٠کانەوە لە یۆنان هاتنە سەر تەختی دەسەڵات.

لەساڵی ١٩٨٩دا، قەیران لەگەڵ بولگاریای هاوسێیەکی دیکەی ئەوروپیی تورکیا بەشێوەیەکی لەناکاو سەریهەڵدا، کاتێك حکومەتی کۆمۆنیستی بولگاریا سیاسەتی تواندنەوەی کەمینەی تورکی موسوڵمانی لەو وڵاتەدا پەرەپێداو ٣٤٤,٠٠٠ تورکی بولگاریی لە سنورەکانەوە بەرەو تورکیا هەڵاتن. ئەوەش لە تورکیا هەڵچوونێکی نەتەوایەتیی توندی لێکەوتەوە، بەڵام تورکیا لە هەلومەرجێکی لەباری وادا نەبوو بتوانێت ئەو هەموو پەنابەرە

بگرێتەخۆ، کاتێك ئەو پەنابەرانە چ کارو شوێنێکی حەوانەوەیان لە تورکیادا چنگ نەکەوت، ناچاربوون ساڵی پاشتر بەرەو بولگاریا بگەڕێنەوە.

زرێی بیابان و گەردەلولی بیابان

کاتێك عێراق لە ساڵی ١٩٩٠دا کوێتی داگیرکرد، تورکیا بووە لایەنگرێکی فرە چالاك و پەرۆشی ئەو هاوپەیمانیەتییەی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لەلایەن ئەمەریکاوە رێبەرایەتیی دەکرا، ئەوەی لەسەرەتادا گەمارۆی بەسەر عێراقدا سەپاند و دواتر لە یەنایەری ١٩٩١دا جەنگی دژی ئەو وڵاتە راگەیاند. پشتگیرییکردنی چالاکی ئەو هاوپەیمانیەتییە (کە داخستنی هاتوچۆی بەرووی عێراق و بڕینی تێپەڕینی نەوت بە لوولە نەوتەکانی خاکی تورکیای لەخۆگرت) زادەی سیاسەتێکی شەخسیی ئۆزال بوو(ئەوەی لە ١٧ی یەنایەری ١٩٩١دا دەسەڵاتی نائاسایی بۆ بەرەنگاریی قەیرانەکە پێدرا). ئۆزال درکی بەوەکرد کە تورکیا بەشێکی زۆری بایەخە ستراتیژییەکەی وەك قەڵایەکی دژ بە یەکێتیی شورەویی لە دەستداوە، ئەوەی وەك خاڵێکی فرە بایەخدار لەمەسەلەی بەدەستهێنانی ئەندامی یەکێتیی ئەوروپا و هەروەها بەدەستهێنانی پشتگیریی ئەوروپا بەگشتیی پشتی پێدەبەست و سوودی لێوەردەگرت. ئۆزال بەشدارییکردنی تورکیای لەو هاوپەیمانیەتییە وەك شێوازێك دەبینی بۆ جەختکردنەوە لەپێگەی تورك وەك قەڵایەکی وڵاتانی رۆژئاوا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و تەنانەت لەوانەشە وەك سەپاندنی چونە ناوەوەی تورکیا بۆ کۆمەڵگەی ئەوروپا. فرە هاوشێوەی ئەوەی کە مەندەریس بۆ بەدەستهێنانی ئەندامەتیی ناتۆ هێزە سەربازییەکانی رەوانەی کۆریا کرد، نە پارتە ئۆپۆزسیۆنەکان و نە رای گشتیی تورکییش لایەنگریی ئەم سیاسەتەیان کرد. نارەزایەتیی دژی سیاسەتی لایەنگریی توندی ئەمەریکا کەلەلایەن ئۆزالەوە پەیڕەویی لێدەکرا، بەتوندیی پەرەیگرت. کاتێك ئۆزان ماڤ بە ئەمەریکییەکان دا کە بنکەی سەرەکیی سەربازییان لە ئەنچەرلیك کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی ئەدەنەوە، بۆ هێرشە بۆمباکارییەکانیان بۆسەر عێراق بەکاربهێنێت. ئەوەش تورکیای خستە ریزی پێشەوەی هێڵی جەنگ و کردییە ئامانجێکی چاوەڕوانکراولەبەردەم هێزی ئاسمانی عێراقدا. وێڕای ئەوەش، ئەوەی بێزاریی گشتیی هێنایەئارا، ئەوەبوو کە هاوپەیمانیەتیی تورکیا لەگەڵ ناتۆدا وایکردبوو بەئەستەم جوڵانەوەیەك بۆ هاوکاریی یاخود بەرگرییکردن لە تورکیا هەبێت. بەلچیکا، ئەڵمانیا، ئیتاڵیا چەند فرۆکەیەکی تەواو کۆنیان رەوانەی تورکیا کردبوو

کـه نزیـك بـەوەبوو لـە بـەکارهێنان هەڵپەسـێردرێن‌و ئاسـتی جـەنگییان نـزم بـوو. تـەنیا هۆڵەندییەکان چەند یەکەیەکی هاوچەرخی پاتریۆتی دژە رۆکێتیان ناردبوو.

لـەکاتی رووداوەکـەدا، تورکیـا خـۆی لـە هێرشـکردنە سـەرعێراق بـەدوور گـرت. کێـشە راستیینەکانی تورکیا ئەوکاتە دەستیانپێکرد کە جەنگ کۆتاییهات. لەماوەی جەنگەکەدا، سەرۆك "بۆش"ی ولاتە یکگرتووەکانی ئەمەریکا هانی سەرکردە کوردەکانی لەعێراقدا کە دژی سـەدام حوسـێن لـە بەغـدا راپـەڕن. کـورد ئـەوەیانکرد کـە داوایـان لێکـرا، بـارزانیی‌و تاڵـەبانیی پێکـەوە یـاخیبوونێکی چـەکدارییان لـە بـاکوور دەسـتپێکرد. ئەمەریکییـەکان لـەپێناو جەختکردنـەوە لـە هاوپەیمانـەکانی لـە رۆژهـەلاتی ناوەراسـتدا (لەوانـەش تورکیـا)، ئەوەی نەدەویست کە عێراق هەڵوەشێنێتەوەو دەوڵەتێکی کوردییش رابگەیەنرێت، هێرش‌و پەلامارەکەی کوردانی ئاستەنگ کردو سەدام حوسێنی لە شوێنی خۆی هێشتەوە، ئەوەش وایکرد بتوانێت بەو چەکەی بە دەستییەوە مابوو، یاخیبوونی کوردان سەرکوتبکات.

ئاکامەکـەی ئـەوەبوو ژمارەیـەکی فـرە کـورد ئـاوارەی سـنوورەکان بـوون‌و بـەرەو ئێـران‌و هەوڵیانـدا سـنووری باکووریش بـەرەو تورکیـا ببـەزێنن. ئـەوەی تورکیـا حـەزی پێنـەدەکرد. ئەمێستا تورکیا رووبەڕووی کێشەیەکی جیدیی سەبارەت بە کۆمەڵگەی کوردیی نێوخۆیی ببووەوەو لەو بڕوایەشدا بوو ئەگەر رێگە بە هاتنەناوەوەی نیو ملیۆن پەنابەری دیکەی کورد بدات، جیهان پاشتر خۆی لێناکاتە خاوەن‌و پشتگوێی دەخەن. تورکیا لەم رووەوە ئەزموونی پێشینەی هەبوو بۆئەوەی شتێکی لەو شێوەیە بخاتە پێش چاو، ٣٦٠٠٠ پەنابەری کورد کە ساڵی ١٩٨٨ لـە ترسـی بۆمبـارانکردنی سـەدام حوسێن‌و ژاراویی بوونیـان بە گـاز لـە عێـراق هەلاتنە تورکیاو ئەوانە هێشتا لـە کەمپـەکانی نزیك دیاربـەکر ژیانیـان دەگوزەراند. هەربۆیـە فـەرمان بـە سـوپای تـورك درا کـە جمـانی کـوردان چـەند کیلۆمـەترێك پـێش سـنووری تورکیـا رابگـرن، ئـەوەش شـەپۆلێکی نارەزایـەتیی دژی تورکیـا لـە رۆژئـاوا هێنایـەئارا–ئـەوەی بیانوویەکی بۆنەبوو–

سەرۆکی تورکیا لەجیاتی کردنەوەی سنوور، پلانێکی دەستپێکرد(بەخێرایی لەلایـەن جۆن مێجەری سەرەك وەزیری بەریتانییەوە گیرایەبەر) بۆ پێکهێنانی هـەرێمێکی ئارام لـە باکووری عێـراق، لـەو جێیـەدا کـە کـوردانی تێـدا بپـارێزرێن‌و فڕۆکـەکانی عێـراقیش بۆیـان نـەبێت بەسـەریدا بفـڕن. نەتـەوە یـەکگرتووەکان هەڵمـەتی پێڕاگەیـشتنی پەنابـەرە کوردەکـانی رێکخست‌و لـە ژونـی ١٩٩١دا تورکیا دامەزراندنی هێزێکـی دەسـتێوەردەری پەسـەندکرد کـە سـەرەتا "چەکوشـی ئامـادە"و دواتـر"دابینکردنـی حەوانـەوە" کـە لـە هێـزە سـەربازییەکانی

ئەمەریکا، بەریتانیاو فەرەنسا پێکدەهات، بۆئەوەی کوردانی ناوچەی ئارام لەهەر هەوڵێکی سەرکوتکەرانەی حکومەتی عێراق بپارێزن. یەکەکانی هێزی ئاسمانیی بنکەکانی ئەنچەرلیك و باتمانیان بەکاردەهێنا، لەکاتێکدا هێزە زەمینییە سەربازییەکان لە سلوپی مۆڵیان خواردبوو. پاش ٣٠ سێپتەمبەر، هێزەکان تەنیا لە یەکەکانی هێزە ئاسمانییەکان پێکدەهاتن.

جەنگی کەنداو زۆر لەسەر تورکیا کەوت (زیاتر لە ٦بلیۆن دۆلار زیانی لە داهاتی گەیاند) هەروەها هەرچەندە بەشێکی ئەم زیانەی تورکیای لەلایەن ئەڵمانیاو یابانەوە قەرەبوو کرایەوە، ئەو سوودە سیاسییەی لەلایەن ئۆزالەوە چاوەڕواندەکرا نەهاتەدی، هەروەك پێشوو، ئەندامەتیی تەواوی تورکیا لەیەکێتیی ئەوروپادا خۆدزینەوەی بەخۆوەبینی.

تورکیاو رووخاندنی یەکێتیی شورەوەیی

هەڵوەشاندنەوەی بلۆکی شورەویی لەماوەی ساڵانی ١٩٨٩-١٩٩١ بۆ تورکیا هەم مژدەو هەم مەترسیی هێنایەپێش. پەیوەندییەکانی نێوان تورکیاو یەکێتیی شورەویی، بەتایبەت لە بواری ئابووریی‌دا بەخێرایی پەرەیسەند لەماوەی قۆناغی "پێرێسترۆیکا" کە لەلایەن "گۆرباچۆڤ"ەوە دەستیپێکرد. لەماوەی ساڵانی ١٩٨٧-١٩٩٠ سێ رێکەوتننامەی جۆراوجۆر واژۆکراو بازرگانیی لە ٣٥٠ ملیۆن دۆلار بۆ ١,٩ بلیۆن دۆلار لەماوەی یەك ساڵدا گەشەی کرد. توندبوونی قەیرانە ئابوورییەکانی شورەویی و ئەو وڵاتانەی پاشتر لەسەر داروپەردوی شورەویی دروستبوون لە ساڵی ١٩٩٠وە بەرەوسەر توانی مەترسیی لەسەر بازاڕی هەناردەی فرە فرۆختی تورکیا پێکبهێنێت. قەیرانەکانی ساڵانی ١٩٩٣-١٩٩٤ی رووسیا بەراستیی زیانی بە ئابووریی تورکیا گەیاند، هەروەك بینیمان.

ئەو گۆڕانانە مژدەی مەزنیشی بۆ تورکیا هێنا. کۆمارە غەیرە رووسەکانی یەکێتییەکە یەك بەدوای یەکدا سەربەخۆیی خۆیان راگەیاندو لەئاکامی ئەمەش پێنج کۆماری تورکیای نوێ سەریانهەڵدا:ئازەربایجان، تورکمانستان، ئۆزبەکستان،کازاخستان، کیرغیستان.

یەکەمین کاردانەوە لە تورکیا چ لەسەر ئاستی سیاسیی و چ لەلای رای گشتیی چالاکانە بوو. سەرۆك ئۆزال سەبارەت بە هاتنی"سەدەی تورکیی"و "جیهانی تورك" دەئاخاوت کە لە دەریای ئەدریاتیکەوە بۆ شورای مەزنی چین درێژ دەبووەوە. تورکیا یەکەمین وڵات بوو لە رووی دیپلۆماسییەوە دانی بەو کۆمارانەدا نا. لەساڵی ١٩٩١و ١٩٩٢دا نوێنەرایەتیی لە ئاسیای ناوەندیی و قەفقاسەوە هاتوچۆی تورکیایان دەکردو لە میدیاکاندا باسیان

لێوەدەکرا. وڵاتانی ڕۆژئاوا، بەتایبەت ئەمەریکا، هانی تورکیایان دەدا کە سیاسەتێکی چالاك لەهەمبەر ئاسیای ناوەندیی پەرەپێبدەن. واشنگتۆن درکی بە هەڵوەشاندنەوەی یەکێتیی شورەویی و دروستبوونی بۆشاییەکی سیاسیی لە ناوچەکەدا کردبوو، کە نە دەتوانرێت لەلایەن تورکیاوە و نە لە لایەن کۆماری ئیسلامیی ئێرانەوە پڕبکرێتەوە. ئەمەریکا ئەو ئەگەرەی دواییانی بە کارەسات دەبینی و هەربۆیە هانی تورکیایان دەدا کە هەوڵبدات پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ ئەو دەوڵەتە نوێیانە بەرێتەپێش و ڕۆڵی مۆدێلێك ببینێت(وەك دەوڵەتێکی سێکیولاری خاوەن سیستمی فرە پارتیی و بازاڕی ئازاد).

لەبەرامبەردا، تورکیا سیاسەتێکی چالاکانەی ئاسیای ناوەندیی پەرەپێدا. زیاتر لە ٣٠٠ ڕێکەوتننامە بە هەموو شێوەکانییەوە لەنێوان تورکیا و کۆمارە تورکییە جۆربەجۆرەکاندا مۆرکرا کە بابەتی جۆراوجۆری وەك گەشتی ئاسمانی مەدەنیی و ڕێگرتن لە گومرگکردنی دووسەرەو سێ لوتکەی تورکیی ڕێکخرا، ئاژانسێکی تایبەت سەبارەت بە هاوکاریی تورکیی و هەروەها پەرەپێدانی "تیکا" لە وەزارەتی کاروباری دەرەوە پێکهێنرا. کاری هاوبەش لەبواری بانك و داراییدا پێکهات، هەروەها زیاتر لە ٧٠٠٠ خوێندکار لە ئاسیای ناوەندییەوە و ئازەربایجانەوە دەرفەتی خوێندنیان لە تورکیا پێدرا، وێڕای ئەو قەرەباڵغییەی بێزارکەرانەی زانکۆکانی تورکیای تێکەوتبوون. بەهەمان شێوە کەرتی تایبەتیش بە باشی لەو پەیوەندییەوە گلابوو. سەدەها کارگەو کۆمپانیای تورکیی لەو کۆمارە نێیانەدا کەوتبوونە کار، بەتایبەت لەبواری بنیاتناندا، هەروەها لەبواری دوکانداریی و خاوەنداریی چێشتخانەکاندا. قەبارەی وەبەرهێنانی تورکیی لەو دەوڵەتەنوێیانەدا بەشێوەی جیاواز لەنێوان ٢,٥ و ٤ بلیۆن دۆلار نرخێنراوە، ئەوەی هێشتا لەوەکەی ڕووسیای فیدراڵ کەمتربوو. لەساڵی ٢٠٠٢دا ڕووسیا زیاتر لە وڵاتەکانی ئاسیای ناوەڕاست وەك بازاڕێکی فرە بایەخداری کاڵا هەناردەکانی تورکیا دەرکەوت، کە لەدوای ئەڵمانیا و ئیتاڵیا بە پلەی سێیەم دەهات و هەروەها پێش وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. گروپە ئایینییە تورکییەکان کێبڕکێیان لەگەڵ ئەو ڕێکخراوە تەبشیرییانە دەکرد کە لە عەرەبستانی سعودیی و ئێران و پاکستانەوە چالاکانە لە ئاسیای ناوەندییدا هەڵدەسوڕان. دەنگۆی ئەوە هەبوو کە "فەتحوڵڵا گویلەن"ی هاوچەرخگەرا کە لقێکی جوڵانەوەی نوورسیی بە تەنیا ٣٠٠ ناوەندی فێرکردن و بارهێنانی لەوێ دامەزراندبوو.

هەرچەندە، وردە وردە درك بەوەکرا کە کۆتێکی ئاشکرا سەبارەت بەوە هەیە کە تورکیا دەتوانێت چی لە ئاسیای ناوەندیی بەدەستبێنێت. لە پلەی یەکەمدا، تەواوی بیرۆکەی

"بۆشایی" کە پاشەکشەی رووسیا هێنایە ئارا زیاتر لە تراویلکەیەك دەچوو. ئابووریی و گواستنەوەی و تۆڕی پەیوەندییەکانی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیی تا ئاستێك لەگەڵ رووسیای فیدراڵدا گرێدرابوو کە هەرچەشنە هەڵوەشاندنەوەیەکی ئەو پەیوەندییانە بە خێرایی بەرەو کارەساتێك دەڕۆیی. لەساڵی ١٩٩٠ لەنێوان ٨٠ بۆ ٨٦ لەسەدا هاوردە بازرگانییەکانو لەنێوان ٨٥ بۆ ٩٨ لەسەدی هەناردە بازرگانییەکانی کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیی لەگەڵ پاشماوەی یەکێتی شورەوییدا بوو. سەرباری ئەوەش، هێندێك لە کۆمارەکانی ئاسیای ناوەندیی کەمینەیەکی مەزنی رووسیان تێدا دەژیا(لە کازاخستان کازاکەکان لە رووی دانیشتووانەوە زاڵترن، بەڵام زۆرینە پێکناهێنن)و هەروەها رووسیا دەستەبژێری سیاسیی ئەم وڵاتانەی بارهێنابوو. ئەوەش وایکرد لە رووی کەلتووریی سیاسییەوە لە رووسیا نزیکتربن تا لە تورکیا. تەنانەت لەو رەوشە ئەستەمە هەنوکەییەدا، رووسیا وەك دەسەڵاتێکی دارایی و سەربازیی، فرە مەزنتر لە تورکیا مایەوە کە بەهیوابوو ببێت. هەموو ئەمانە مانای ئەوە بوو کە رووسیا هێدی هێدی توانی پێگەی خۆی وەك دەسەڵاتێکی بایەخدار لەناوچەکەدا بگێڕێتەوە.

لەوەش زیاتر، هەرچەندە هێندێك پەیوەستەگیی ویژدانیی بۆ تورکیا هەبوو، ئەوەی روونو ئاشکرابوو ئەوەبوو کە لەمەودای دووردا پێگەو پرستیژی تورکیا لە ئاسیای ناوەندییدا پشت بە کاریگەریی ئەو وڵاتە دەبەستێت چ وەك سەرچاوەیەکی ئابووریی(یاخود وەك کەناڵێکی هاوکارییەکانی رۆژئاوا) هەروەها وەك هێزێکی سیاسیی هەرێمیی. تورکیا لە هەردوو بوارەکەدا کەمتر سەرکەوتوو بوو. هیچ تێڕژانێکی هاوکارییە مادییەکان بەرجەستە نەبوو. تەنانەت راستەوخۆ لەو ناوچانەی نزیك بە سنوورەکانی، تورکیا سەلماندی کە ناتوانێت رێگە لە هێرشەکانی ئەرمینیا دژی ئازەربایجان بگرێت، یاخود "ئەڵچیبی"لایەنگری حکومەتی تورکیا لە باکۆ دژی نەیارە مۆسکۆخوازەکان بپارێزێت.

ئەو پرۆژەیەی کە لە دیدی حکومەتی تورکیاوە لەپێشییەکی گرنگی هەبووو وەك بەرژەوەندییەکانی نەتەوەیی ژیانیی دەبینرا بریتیبوو لە دامەزراندنی لولەی نەوتو گاز لە قەزوینەوە بۆ دەریای سپی ناوەڕاستو بەنێو خاکی تورکیادا. ئەم لولانە دەتوانێت لە ئایندەدا نەوتی کێڵگەکانی دەریای قەزوینو گازی کێڵگەی مەزنی تەنگیز لە کازاخستان بۆ بەکاربەرانی رۆژئاوا بگوازێتەوە. رووسیا و تورکیا پاڵپشتی پرۆژە رکابەرەکانیان دەکرد سەبارەت بە کێشانی لولەکان بەنێو خاکی رووسیا بۆ دەریای رەش لە "نۆڤۆرسیك" و هەروەها بەنێو خاکی جۆرجیا بۆ باتومی. تورکیا بەهیوابوو کە ئەگەرەکەی دواتریان لە

کۆتاییـدا ببێتـەهۆی بنیاتنـانی هێڵێکـی لاوەکـی بـۆ کـەناره تورکییـەکانی دەریـای سـپی ناوەڕاست. ئەوەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە تورکیا دەست بەسەر ڕێگەی بنەڕەتیی گەیاندنی وزە بۆ جیهانی ڕۆژئاوا بگرێت و لە هەمان کاتیشدا ئەو فشارو قەرەباڵغییەی سەر بۆسفۆر کەمبکاتەوە، ئەوەی کەرووداوی دڵتەزێنی سەبارەت بە پێکدادانی تەنکەرە نەوتییەکان تێدا چەندبارە بووەوە. تورکیا دواجار بە پشتگیریی بەهێزی حکومەتی ولاتە یەکگرتووەکانی و هەروەها پشکدارانی ئەمەریکیی یەکێتی کۆمپانیاکانی نەوتی قەزوین، توانی جەنگەکە بباتەوە. دواجار لە ١٨ی نۆڤەمبەری ١٩٩٩دا، ڕێکەوتننامە لەنێوان تورکیا، جۆرجیا و ئازەربایجان سەبارەت بە بنیاتنانی(لولە نەوتی باکۆ-جیهان) لەسایەی چاودێریی سەرۆک کلینتۆن لە ئەستەمبوڵ مۆرکرا. لە سێپتەمبەری ٢٠٠٢دا، کار لەم هێڵەدا دەستپێکرد، ئەوەی بووە سەرەکییترین لولە نەوتی ناردنەدەرەوەی نەوتی قەزوین. ئەوەش زیاتر سەرکەوتنێك بوو بۆ ئەمەریکا تا تورکیا، چونکە دەستی رووسیای لە سەرچاوەکانی وزە لەو حەوزی قەزوین کردەوەو کۆنە دوژمنەکەی ئەمەریکاشی واتە ئێران، کەنارگیر کرد. لولەکێشی بە خاکی ئێراندا بەرەو کەنداوی فارس، کورتترو هەرزانتر بوو. بەلام بەهەرحاڵ ئەوە رەتکرایەوە، هەموو ئەمانە لەکاتێکدا روویاندا کە ئاشکرابوو کە حەوزی قەزوین دەتوانرێت وەك ئەڵتەرناتیڤێکی سەرچاوەی وزە لەبەرامبەر ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا پەرەی پێبدرێت، ئەوەی وادەکات کە ئەوروپا و ئەمەریکا کەمتر پشت بە ولاتانی کەنداو ببەستن بەو گرفتە سیاسییانەی هەیانە یاخود دەگونجێت بێتە ڕێگەیان.

کۆمارە تورکییەکان ئەوەیان ئاشکراکرد کە ئەوان سەربەخۆیی بەو دواییەیان پێدەزانن و بەلام ئەو ئامادەباشییەیان تێدا نیە دوژمنایەتیی مۆسکۆ بکەن، بەوەی بە ئاراستەی یەکێتییەکی تورکگەرایانە بجوڵێن یاخود مل بۆ کوێخایەتیی تورکیا کەچ بکەن. ئەو جولانەوە سیاسییە تورکگەرایانە لە زۆربەی بەشەکانی جیهانی تورکییدا بۆ ماوەی نزیك بەسەدەیەك لەئارادا بوو. ئەوانەی لەنێوان هەردوو جەنگە جیهانییەکەدا تا ئاستێکی دیارییکراو گەشەیان کرد(لە هەردوو حاڵەتەکەدا بە پاڵپشتی ئەڵمانیا)، بەلام هیچ کات ئەوانە نەیانتوانی ببنە هێزێکی بالادەست.

کایە جۆراوجۆرەکانی دەزگا سیاسییەکانی تورك بەشێوەی جیاواز پەرچەکرداریان لەئاست پەرەسەندنە ناکامەکانی سالانی ١٩٩٢ پێشاندا. بۆ سیاسەتکارە هەڵبژێردراوەکان، کرانەوە بە رووی ئاسیای ناوەندییدا نیعمەتێکی خودایی بوو کە سەرنجی لەمەڕ سروشتی نالەباری ئابووریی و توندوتیژیی زێدەبووی لەگەڵ پەکەکەی کورد دا وەردەگێڕا. چ سەرۆك

تورگت ئۆزال لە نێوان ساڵانی ١٩٩٠-١٩٩٣ و چ تانسۆ چیلەری سەرەك وەزیر لەنێوان ساڵانی ١٩٩٣-١٩٩٥دا بەخۆشییەوە یارییان بەکارتی پان تورکیست کرد. لە سێپتەمبەری ١٩٩٣دا هەروەها لە ١٩٩٥دا تورکیا ئیدعای دەکرد کە پێگەی ئەو وەك دەمڕاستی تورکان مافی ئەوەی دەداتێ کە کورسییەکی نیمچە هەمیشەیی لە ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکان هەبێت، لەکاتێکدا جێگرەوەی ئۆزال، واتە سولەیمان دەمیرئەل هەڵوێستێکی زیاتر وریایانەی گرتەبەر . ئەو بەشێوەیەکی بەردەوام لە تەلی برایەتیی تورکانی دەدا. زۆرێك لەو سیاسەتکارە هەڵبژێردراوانە ئیدعای ئارەزووخوازانەی هاوبەستەگیی و هاوکاریی پان تورکانەیان لە ئایندەدا دەکرد، هەربۆیە بەلایانەوە فرە سەخت بوو خۆیان لەگەل نفوزی بەردەوامی رووسیا بگونجێنن و هەروەها هەڵوێستی دەوڵەتە تورکەکانی ئاسیای ناوەندییان پێ ترسنۆکانە دەهاتە پێش چاو.

هەرچەندە ئەوەش دووەمین ماندووبوون بوو لە سیاسەتی دەرەکیی تورکییدا- شارەزایانی وەزارەتی کاروباری دەرەوەو هەروەها تاڕادەیەکیش سەرکردایەتیی هێزە چەکدارەکان. ئەم دووەمین ماندووبوونە زیاتر لەلایەن هەڵسەنگاندنی واقیعبینانەی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکانی تورکەوە کاری پێدەکرا وەك ئەوەی بەهۆی هەر دیدێکی یەکێتیی پان تورکیستانەوە بێت، ئەوەش بەردەوامبوونی سیاسەتە سونەتییەکانی کۆمارەکەی هێنایەپێش. لە هزری داڕێژەرانی سیاسەتی دەرەوەدا، لە پێشیی پلە یەك بریتیبوو لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ رۆژئاوادا، بەتایبەت یەکێتیی ئەوروپا. پەیوەندییەکان لەگەڵ ئاسیای ناوەندییدا لەم چوارچێوەیەدا دەبینرا:تەواو جیاواز لە بەرگرییکردن لە ئابووریی تورکیا و بەرژەوەندییە ئاسایشییەکانی لە ئاسیای ناوەندییدا، تورکیا وەك پەنجەرەیەکی ئەوروپا بە رووی ئاسیای ناوەندییدا پێشاندەدا کە کارتێکی نوێی خستەدەستی ئەو وڵاتەو هێزێکی دیکەی پێ بەخشی تا لە خەباتیدا بۆ پەسەندکردنی وەك هاوبەشێکی یەکسان لەلایەن ئەوروپییەکانەوە سوودی لێ ببینێت.

پەیوەندییە هەرێمییەکان پاش ١٩٩١

تورکیا بەشێوەیەکی رێژەیی جیا لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست مابووەوە. پەیوەندییەکانی تورکیا لەگەڵ جیهانی عەرەبدا بە ساردوسڕیی مابووەوە، بەهۆی پەیوەندییە زێدە نزیکەکانی تورکیا لەگەڵ ئیسرائیلدا، ئەوەی هاوکاریی سەربازیشی لەخۆ دەگرت. کاتێك ئەربەکان هاتە دەسەڵات، پەیوەندییەکانی دەرەوە بوارێك بوو کە سەرەك

وەزیرانە ئیسلامییەکە بتوانێت پێشانیبدات کە حکومەتی پ.دا,ن بەراستیی بەشێوەیەکی جیاواز بەڕێوەی دەبات(ئەو دەبوایە لەرووی نێوخۆییەوە سازشکاریی دوورمەودا لەگەڵ سوپا و هەروەها هاوپەیمانە هاوبەشەکانی بکردایە). بەو پێیەش یەکەمین سەردانی دەرەوەی سەرەك وەزیر بۆ وڵاتانی ئیسلامیی بوو لەوانە-کە جیچگەی توڕەبوونی ئەمەریکا بوو- ئێران و لیبیا. ئەربەکان نە خوازیاربوو نە دەشیتوانی بە ئاراستەی لاوازکردنی پەیوەستی تورکیا بە ناتۆو یاخود یەکێتیی ئەوروپاوە بجوڵێت. تەنانەت سوپا فشاریشی خستەسەر تا رێکەوتننامەیەکی هاوکاریی سەربازیی لەگەڵ ئیسرائیلدا مۆربکات.سیاسەتی دەرەوەی ئەربەکان تاڕادەیەکی فرە سیمبولگەرابوو.

ئەگەر تورکیا دەبوو رووبەڕووی رەتکردنەوەی پەیوەندییەکانی بێت لەگەڵ دەوڵەتە تورکەکانی ئاسیای ناوەڕاستدا، هەروەها ئەوەش راستە کە سیاسەتی دەرەوەی تورکیا هێندێك سەرکەوتنی راستیینەو کۆنکرێتیی لە مەیدانی پشتەوەی-واتە باکان و ناوچەی دەریای رەش- بەدەستبێنێت، لە کۆتایی جەنگی ساردەوە، پەیوەندیی باش و تەنانەت گەرموگوڕیش لەگەڵ بولگاریای پاش کۆمۆنیزم، مەکەدۆنیا و ئەلبانیا کۆتایی بە دوورەپەرێزیی و گۆشەگیریی تورکیا لە بالکان هێنا، هەروەها دامەزراندنی رێکخراوی هاوکاریی ئابووریی دەریای رەش لەگەڵ دە دەوڵەتی ئەندامدا لە ساڵی ١٩٩٢-بیرۆکەی وەزارەتی کاروباری دەرەوە بوو- هەلێکی خستەبەردەم تورکیا تا پەیوەندییەکانی خۆی لە ناوچەی دەریای رەشدا پەرە پێبدات. جێگەی بایەخە، رێکخراوەکە دەوڵەتانی موسوڵمان و ناموسوڵمانیشی لەخۆ گرتبوو.

تورکیا جەختی لە رۆڵی خۆی وەك هێزێکی بالکان دەکردەوە بە بەشدارییکردنی هەم لە پرۆسەی ئاشتەوایی لە بۆسنەو هەروەها لەو جەنگەی لە سربیا دژی کۆسۆڤۆ ئەنجامدرا. لەکۆتایی ١٩٩٠دا پەیوەندییەکان لەگەڵ یۆنانی کۆنە دوژمندا بەشێوەیەکی بەرچاو باشبوون. پەیوەندییەکانی نێوان هونەرمەندان و رۆشنبیرانی ئەو دوو وڵاتە لەماوەیەکدا پەرەیسەند(یەڵماز لە نۆڤەمبەری ١٩٩٧دا لەگەڵ سەرەك وەزیری یۆناندا کۆبوونەوە، هەروەها سوپاسالاری تورکیش لە ئەپرڵی ١٩٨٨ لەگەڵ هاوتا یۆنانییەکەیدا دانیشت). بەڵام ئەوە بومەلەرزەکەی ١٧ی ئوتی ١٩٩٩بوو کە پەرەسەندنێکی راستیینەی لە پەیوەندییەکاندا هێنایەکایەوە. حکومەتی یۆنان دەرفەتەکەی بۆ کرانەوە بە رووی تورکیادا قۆزتەوە. خاچی سووری یۆنانیی و رێکخراوە خۆبەخشەکان لەنێو یەکەمینی ئەوانەدا بوو کە هاوکاری خۆیان پێشەکشکردو دڵاوایییەکەشیان بە بایەخێکی زۆرەوە لەلایەن بڵاوکراوە تورکییەکانەوە

وەرگـیرا. پـاش ئـەوە پەیوەنـدیی لـەبواری وەرزشـییدا بـەدواداهات، تورکیـا و یۆنانیـان بەشێوەیەکی هاوبەش بۆ پاڵەوانیەتیی تۆپی پێی ئەوروپا لە ساڵی ٢٠٠٨دا میوانداریی کردبوو. لەساڵی ٢٠٠٢دا، یۆنان بەتوندیی پشتگیریی لە ئەندامبوونی ئایندەی تورکیا لە یەکێتیی ئەوروپا کرد.

لەمـەودای دووردا، تێـڕوانینی واقیعبینانـەی وەزارەتـی کاروبـاری دەرەوە زیـاتر لـەلای سیاسەتکارە هەڵبژێردراوەکان بالادەست دەبێت تا لای دیدی نەتەوەخوازە ڕۆمانسییەکان. چەندین هۆکـار بـۆ ئەمـە هـەبوو. سـەبارەت بـە سیاسـەتی هێـز، تورکیـا ناتوانێـت لەگـەڵ ڕووسیادا کێبڕکێ بکات. ئەوەش جێگەی گومان بوو داخۆ ڕۆژئاوا تەنانەت پێویستییان بە ناوەندێکە یاخود دەمڕاستێکە بۆ ئەوروپا، ئاسیای ناوەندیی فرە کەمیان هەبوو بیدەنە تورکیا و هەروەها وەك بازاڕێکی هەناردە، ڕووسیای فیدراڵ گەلێك لە هەر یەك لەو کۆمارە تورکانـەی ئاسـیای ناوەنـدیی گرنگتربـوو. بـەڵام زۆربـەی تێکـڕای پەیوەندییـەکانی نێـوان تورکیا و ئەو دەوڵەتە تورکانە، جگە لە ئەگەری پەیوەندیی لەگەڵ ئازەربایجان(کە لە ڕووی جوگرافیی و زمانییەوە زیاتر لە تورکیا نزیك بوو تا لە کۆمارەکانی دیکە) دیاردەیەك بوو بێ ریـشەیەکی مێـژوویی راسـتەقینە. ئاسـیای ناوەنـدیی بۆمـاوەی چـەندین سـەدە ڕۆڵێکـی بایەخداری لە فۆرمەڵـەکردنی سیاسـەتی دەرەوەی تورکیـادا یـاری نـەکردبوو، لـەم ڕووەوە، ئەوە گرنگە کە نەهامەتی موسوڵمانەکانی بۆسنەو چیچان زیاتر رای گشتییان لە تورکیا هەژانـد وەك لـە خـەڵکی ئازەربایجـان. پەیوەندییـەکان لەگـەڵ قەڵـەمڕەوەکانی پێـشووی ئیمپراتـۆریی عوسمـانیی لـە بالکـان و کـەنارەکانی دەریـای ڕەش لەوانـەی ئەوانـەی ئاسـیای ناوەندیی نەدەچوو، بەڵکو پەیوەندییەکی راستیینەو بەقووڵیی هەستپێکراوبوو. بەچەندین شێوە ئەم وڵاتانە خاوەن کەلەپووریی هاوبەش بوون، لە ئاکامی شێوازی کۆچڕەویی دوو سەدەی پێشوودا، نزیکەی سێیەکی دانیشتووانی تورکیا ریشەی خێزانییان لەم ناوچانەدا هـەبوو. تێکـڕای هۆکـارە مێژوویی و کـەلتووریی و سیاسیی و ئابوورییـەکان بە ئاراستەیەکدا یـەکیان دەگرتـەوە کـە ئەجێنـدای سیاسـەتی دەرەوەی تـورکیی بـە ئاراسـتەیەکدا دەڕوات کـە بـەردەوام دەبێـت لـە پەیوەندییـەکانی لەگـەڵ یـەکێتیی ئـەوروپا و هاوپـەیمانیی ئەتڵەسـیی دیاریی دەکات و وەك یاریزانێکی سـەرەکیی هـەرێمیی لـە نیـوان دەوڵـەتانی بالکان و ناوچەی دەریای ڕەشدا دەردەکەوێت، بەڵام ئاسیای ناوەڕاست بایەخێکی لاوەکیی بۆ تورکیا دەبێت.

ئاكام : سيناريۆكان بۆ توركيا

لەكۆتايی ساڵی ٢٠٠٢دا، ژنێكی بیست ساڵە لە شارۆكەیەكی هەرێمیی لە هۆڵەندە دەركەوت(هەر لەوێش دەژیا)، ئەو ژنە وەك "خانمی جیهان" تاجی لەسەرنا. ئەم خانمە بۆ هۆڵەندا نەچووە كێبڕكێكەوە، بەڵكو بۆ ئەو وڵاتەی كە باوانی لێوەی هاتبوون كە توركیایە. ئەو وڵاتەی كە لەلایەن سیاسەتكارێكی ئیسلامییەوە فەرمانڕەوایەتیی دەكرا. فرە سەخت بوو ڕووداوێك ببینیتەوە كە لەم پێگەیەی ئاڵۆزی توركیا لە جیهاندا سیمبوڵتر بێت-بەشێكە لە ئەوروپا بەڵام لە دەرەوەیەتی، بەشێكە لە جیهانی ئیسلامیی كەچی لە هیچیان ناچێت.

ئەمێستا بۆ چەندین دەیەیە پێدەچێت توركیا لە رۆخی ئەوەدابێت كە ببێتە بەشێك لە كۆمەڵگەی وڵاتانی پیشەسازیی، دیموكراسیی خۆشگوزەران كە ناوكی باڵادەستی جیهانی مۆدێرن پێكدەهێنن. چەندین دەیەیە پسپۆڕان باس لەو توانا سروشتیی و سەرچاوە مرۆییە شاراوانەی توركیا دەكەن و چاوەڕێی ئەویان دەكرد ئەم توانایە لە شێوەی گەشەیەكی ئابووریی و دەسەڵاتێكی باڵادەستدا خۆی بەرجەستە بكات. بەشێوەیەك كە پێشتر هەرگیز ڕووینەدابێت. هەرچەندە توركیا لە پەرەسەندنی چەندین بواری جیاجیادا هەنگاوی فراوانی ناوە: لە تەندروستیی، فێركردن، سامان، پەیوەندییەكان و یاساداناندا، بەڵام ئەمە بە تەواوی بەس نیە. بەڵكو هۆكارگەلێكی وا هەن نەك هەر رێگەی لە پەرەسەندن گرتووە بەڵكو لەو ڕووەوە وڵاتیشی بۆ دواوە گێڕاوەتەوە، لەوانە: جەنگی ناوخۆ، قەیرانە نێودەوڵە تییەكان، بەدبەڕێوەبەرایەتیی دارایی. توركیا دواجار بەسەر ئەو كۆسپ و رێگرییانەدا زاڵ بووە، بەڵام پاش ئەوەی زیانێكی مەزنی پێكەوتەوە. هەوڵەكانی بۆ گەیشتن بە كرۆكی وڵاتانی ئەوروپیی بەتایبەت هەمیشە یەك لە چیرۆكەكانی ئاژەڵانمان دەخاتەوەبیر، كە چیرۆكی كیسەڵ و كەروێشكەكەیە. هەرچەندە كەروێشكەكە هەمیشە بەخێرایی رادەكات، بەڵام دواجار لەلایەن كیسەڵەكەوە دەگیرێتەوە. ئەوەی دواییان كە هەمیشە چەند ئینجێك پێش ئەوەی یەكەم دەكەوێت و دووبارە گرتنەوەی ئەستەمە.

لەكاتی نووسیندا، بە تەواویی ئاسانە كە جارێكی دیكە گەشبین بین. پاش سێیەمین بێبازاڕیی ئابووریی لەماوەی حەوت ساڵدا، ئابووریی بەخێرایی چاكبووەوە. وێڕای بێبازاڕیی ئابووریی جیهانیی، ساڵانە گەشەی ئابووریی ٥-٦ لەسەدا بوو، هەڵاوسان بەخێرایی دابەزی و حكومەت زێدە بودجەیەكی بنەڕەتیی بەڕێوەبرد(جگە لە سوودەكان و گێڕانەوەی قەرزەكان). ئەوەش پێشتر ڕوویدا، بەڵام چاكسازیی بنەڕەتیی لەنێوان ١٩٩٩و ٢٠٠٢دا ئەنجامدرا، ئەو دەرفەتەی زێدەكرد كە ئەم جارەیان بتوانرێت گەشەكردن

پتــەوبکرێت. حکومــەتی نــوێ خوازیــار نــەبوو کــە بــۆ سیاســەتە ئابوورییــە بــەدناوە پۆپۆلیستەکەی رابردوو بگەڕێتەوە، کە لە ڕێگەیەوە حکومەتە یەك لەدوا یەکەکان لایەنگریی سیاسییان بە خەرجکردنی نابەرپرسانە سەبارەت بە کرێ و زامنی نرخەکان دەکری.

حکومەتە نوێیەکەی پارتی دادو گەشەپێدان بەشێوەیەکی رێژەیی لایەنگرییەکی بەهێزی هەیە. ئاستی لایەنگرییەکەی لە ولاتداو هەروەها زۆرینەی لە پارلەماندا هاوشێوەی ئەوانەیە کە بەهۆیــەوە تورگــوت ئــۆزال لــە ســەرەتاوە بــۆ ناوەڕاســتی هەشــتاکاندا تورکیــای پــێ بنیاتنایەوە. بەپێچەوانەی کابینە هاوپەیمانیە لاوازەکانی دوا دەیە، کە هەمیشە خەریکی بەزمی نێوخۆ بوون، حکومەتی نوێ لە پێگەیەکی بەهێزدا بوو کە دەستبکات بە سەپاندنی دەسەلاتی سیاسیی خۆی بەسەر دەزگاکانی دەوڵەتیدا(لەوانەش سوپا). ئەمەش دەتوانێت ببێتــە ســەرەتایەکی وەرچــەرخانی تورکیــا بــەرەو کۆمەڵگەیــەکی مــەدەنیی راســتیینە، بــە لەبەرچاوگرتنێکی گونجاو بۆ تاكو پەیوەستەگیی پاساوەکان بۆ مافەکانی هاولاتییان. بە گوتەیەکی دی، دەتوانرێت لە درەنگ وەختدا تورك لە رەعییەتەوە ببێتە هاولاتیی. سەرباری ئەوەش، ئەو راستییەی کە پارتی دادو گەشەپێدان توانیویەتی دەنگی جەماوەری لانەوازان و هــەژاران بــە بەرنامەیــەکی میــانڕەو بباتــەوە، ئــەوەی سیــستمێکی ســێکیولارو ئاراســتەی رۆژئاواگــەرایی تورکیــای لا پەســەندە دەتوانێــت لــە چوارچێوەی جیهانییــدا بایەخــداربێت. لەکاتێکدا کە ئاراستەیەکی ئایینیی توندڕەو لە پەرەسەندندایەو لە رۆژئاواشدا ئیسلامفۆبیا تادێـت لـە زێدەبووندایـە ئـەوە دەچەسـپێنێت کـە پلـورالیزمی دیموکراسـیی دەگونجێـت لـە کۆمەڵگـەی ئیسلامییدا هـەبێت. هەرچـەندە چـەندە دوورە ئـەم مۆدێلـە بتوانرێـت لـە ولاتـانی رۆژهــەلاتی ناوەڕاســتی بگیرێتەبــەر، پرســیارێکی کراوەیــە، وەك بلێــی بــۆ ستراکــچەری کۆمەڵگەی تورکیی تەواو لەوانەی ولاتانی عەرەبیی یاخود ئاسیای ناوەندیی جیاوازە.

ئـەو گرفتانـەی کـە تەنگـەژە لـە کۆمـەڵگای تورکییـدا پێکـدەهێنێت کـە تائێستا چاوەرێی چارەسـەرکردنە بریتیـە لـەو دەلاقـە مەزنـەی نێـوان دەوڵەمەنـدان و هـەژاران، کـەمی هـاوکۆیی سـەبارەت بـە مانـای سـێکیولاریزم و هـەروەها سروشـت و نێـوەرۆکی نەتەوایـەتیی تـورکیی. بێگومان چارەسەری ئەم کێشەیەی دوایی بەتوندیی پەیوەندیی بە چارەسـەرکردنی کێشەی کـوردەوە هەیــە، بــە گوتەیــەکی دی چــۆن خواســت و خولیــای بەشــێکی مــەزنی کۆمەڵگــەی کوردیی رازیی دەکەیت کە ناسنامەی خۆی دەربڕێت بێئەوەی هیچ مەترسییەك سەبارەت بە مانـەوەی تورکیـا لـە چوارچێوەی سـنووری ئێستایدا بێتـەپێش. نها پێویـستی بەهـەنگاوی نوێ و بوێرانە هەیە، بەلام لانی کەم کۆتاییهێنان بە جەنگی کراوەی نێوان دەوڵـەتی تـورکیی و

پەکەکە "پەنجەرەی دەرفەتێك" بۆ سەرکردە سیاسییەکان پێکدەهێنێت تا کێشەکە تاوتوێ بکەن. ئەوەی نە پارتی کاری نەتەوەیی ڕەگەزپەرستو نە هێڵی کەمالیستی توندڕەوەکەی ئەجەوید کە لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٢دا دەسەڵاتی خۆیان لەدەستدا، جەختیان لە باشتربوونی چارەسەریی کردەوە.

ئەمێستا روونە کە تورکیا لەو خولیایەیدا کە بەروارێکی چەسپاو لەیەکێتی ئەوروپا بەدەستبێنێت کە کەی دانوسان سەبارەت بە ئەندامەتیی تەواوی دەستپێدەکات، شکستیهێناوە. بەڵام پێدەچێت هاوکۆییەك لە نێوان حکومەتەکانی ئەوروپادا هەبێت کە پێویستە دەرگاکە بەکراوەیی بە رووی ئەندامەتیی ئایندەیی تورکیا بهێڵرێتەوە. ئەوەش بۆ تورکیا فرە بایەخداربوو چونکە لەو دەساڵەی دواییدا چەندین گۆڕان بەدیهاتبوو. بەتایبەت لیبراڵیزەکردنی فەزای سیاسیی و هەروەها لەبواری یاسادانانداد، ئەوەش لەپێناوی ئەوەدا کە خوازیارە ببێتە ئەندامی تەواویی یەکێتیی ئەوروپا. مرۆ دەتوانێت هەروەها سەیری پەرەسەندنەکان لە سیستمی سیاسیی و وڵاتانی هاوسێی تورکیا بکات کە هەر ئەگەرێکی ئەندامەتیی کەمکردەوە. هەروەك رووسیاو ئۆکرانیا لە باکوورەوە، یاخود سوریا، عێراق و هەروەها میسر لە باشوورەوە، بۆ درکپێکردنی گرنگی ئەم گونجاویەتییە.

ئەمە سیناریۆیەکی گەشبینانەیە، بەڵام هەروەك هەمیشە لەمێژووی نوێی تورکیادا هەروەها زۆر ئەستەم نیە کە مۆتەکەی سیناریۆیەکی ئەڵتەرناتیڤ بێنینەبەرچاو. ئابووریی هێشتا تاڕادەیەکی زۆر شلوشێوە، وەبەرهێنە بیانییەکان بە ژمارەیەکی ئەوتۆ نەگەڕاونەتەوە، هێشتا کاتێکی زۆر دەبات تاکو متمانە بۆ سیستمی دارایی تورکیا بگەڕێنرێتەوەو جێگیرییەکی درێژخایەن لە ژێرخایەن و بنەمای ئابوورییدا بهێنرێتەئارا کە حکومەت سیستمێکی دادپەروەرو یەکسان و کاریگەری باج دابمەزرێنێت. شتێکی وا کە لەپشت توانا و ئامرازی بەدیهێنانی هەر حکومەتێکەوە تا ماوەیەکی دووریش. خۆرزگارکردن و دامالینی پرۆژەکانی ئابووریی دەوڵەتیی و بە گشتیی کەمکردنەوەی قەبارەی دەزگا دەوڵەتییەکان هەروا شتێکی ئاسان نیە، بەڵام گەر تورکیا درك بەو توانا شاراوەیەی بکات مەسەلەی وا دەبێتە حەتمیی و شایەنی لێراکردن نیە.

پەیوەندییەکانی نێوان پارتی دادو گەشەپێدان (ئاکەپە) و دەوڵەت، بەتایبەت سوپا، دەگونجێت هێشتا گرفتاوی بێت. دەرکەوتنی توڕەیی و بێزارییەکان بە چەندین کێشەی جیاوازەوە پەیوەستن و لەهەر لایەکەوە ورووژان و هاندانەکان بەرامبەر یەکدی کەم و چاوەڕێنەکراوبن . ئەوەش پێویستیی بە ئاستێکی بەرزی دەوڵەتداریی سیاسەتکاران هەیە

بۆئەوەی پەیوەندییەکان بەڕێوەبەرن و ئاراستەی بکەن بەگومانکردن لە شەرعییەتی ئەوی دیکە، ئەوا جێگیریی سیستمەکە لە تورکیا فرە بەخێرا تووشی لاوازیی دەبێت کە ناتوانرێت چاوەڕوانی ئاکامەکانی بکرێت.

ئەو راستییەی ئەمێستا کە جەنگ دژی پەکەکە براوەیە زەمینە بۆ لەخۆڕازیی بوون و بالادەستیی سەرکوتکاریی خۆشدەکات، ئەوەی ئاکامەکەی بە کەوتنەوەی هەژاریی و هەستکردن بە هەلاواردن کۆتایی دێت کە هەڵەیەکی کوشندەیە، لەحاڵەتێکی واشدا، پەکەکەیەکی نوێ زوو یان درەنگ دەردەکەوێتەوە. (ئەم بۆچوون و پێشبینییانەی نووسەر دەقاودەق وادەرچوو، دەرکەوت کە تورکیا شەڕەکەی بردبووەوە نەك جەنگەکە،هەوڵیشی بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد وەك مەسەلەیەکی سیاسیی نەدا، بگرە وەك مەسەلەیەکی ئاسایشیی تێڕوانی و سیاسەتی میللیتاریست و سەرکوت و توندوتیژییەکی بێوێنەی بۆ کۆتاییهێنانی گرتەبەر، ئەوەی وایکرد پەکەکە فرە بەهێزتر لەجاران دەرکەوێتەوە و لەچەندین شەڕی وەك "ئۆرەمارو زاب" گورزی کەمەرشکێن لە تورکیا بوەشێنێت، بەجۆرێك ئابڕووی سوپای تورکی برد،لەکاتی وەرگێڕانی ئەم کتێبەشدا پەکەکە لەرووی سەربازییەوە لە هەموو کاتێکی تر بەهێزترە/سەردەشتیی)

هەرچەندە زۆربەی حکومەتەکانی ئەوروپا، بەتایبەت فرە گرنگەکانیان خوازیاری چوونە ناوەوەی تورکیایان بۆ یەکێتیی ئەوروپا لە کاتێکی ئایندەیی نادیاردا، بەڵام چەند بۆچوونێکی لەمپەریش دژی ئەم خواست و بروایە هەیە. ئەوەش بەشێوەیەکی رێژەیی بۆ ترس لە ئیسلام دەگەڕێتەوە، کە هەمیشە بوونی هەبووە بەڵام لەئاکامی کۆچی بەکۆمەڵی خەڵکانی ئەفریقا و رۆژهەلاتی ناوەڕاست و باشووری ئاسیا بەرەو یەکێتیی ئەوروپا و هەروەها بە پەلامارە تیرۆریستییەکەی سێپتەمبەری ٢٠٠١، ئەم ترسە زیاتر بووە. ئەوەی کە تورکیا ولاتێکی ئیسلامییە وادەکات کە لەبنەڕەتەوە لەچاوی زۆربەی خەڵکدا ولاتێکی ئەوروپیی نەبێت. بەدرێژایی سالانی کەمی رابردوو سیاسەتکارە راسترەوەکانی ولاتە بنەڕەتییەکانی یەکێتیی ئەوروپا راشکاوانە ئەو بۆچوونەیان دەربڕیوە کە تورکیا بەشێك نیە لە ئەوروپا چونکە لە کەلەپووری (کریستیانیی و مرۆڤایەتیی) کیشوەرەکە پشکێکی نیە. هەروەها بەشێکی دژایەتیی بوونی تورکیا بە ئەندامێکی یەکێتیی ئەوروپا بۆ ئەو شێوازەش دەگەڕێتەوە کە دەستەبژێری سیاسەتکارانی ئەوروپایی مامەڵەیان لەگەڵ فراوانکردنی ئەو یەکێتییە و گرتنەخۆی دە دەوڵەتی ئەوروپای رۆژهەلات و دەریای سپی ناوەڕاست کردووە. هەستێکی گشتیی هەیە کە سیاسەتکارانی ئەوروپا نە نە راوێژیان بە رای گشتیی سەبارەت

بە ئەم بابەتە کردووەو نە هەوڵیان داوە قازانجی فراوانکردنێکی بەو چەشنەی یەکێتیی ئەوروپا بۆ شیبکەنەوە، ئەوەش کاریگەریی نەرێیی لە دیدی خەڵك سەبارەت بە فراوانکردنێکی بەو چەشنەی یەکێتیی ئەوروپا پێکهێناوە. دەگونجێت تورکیا باجی ئەمە بدات. ئەوەش تورکیا دەخاتە ئەو پێگەیەوە کە مەکسیك ماوەیەکی زۆرە لەئاست ولاتە یەکگرتووەکاندا هەیەتی. ئەگەر دەرگای ئەوروپا بە رووی تورکیادا بە داخراوی بمێنێتەوە، هاندەرە بایەخدارەکانی دیموکراتیزەکردنی تورکیا دواجار پوچەڵ دەبێتەوە. سیستمە ئاوێتەکەی ئابووریی بازاڕی ئازادو دەوڵەتێکی دەسەلاتسەپێنی بەهێز، ئەو مۆدێلەی لە رووسیا، چین‌و ولاتانی ئاسیای رۆژهەلات باوە، دەگونجێت ببێتە مۆدێلێك سەرنجی زیاتری زۆرێك لە ولاتان بۆخۆی رابکێشێت.

لە شوێنێکی نێوان ئەم دوو سیناریۆیەدا واتە گەشبینیی‌و مۆتەکەدا، ئاراستەیەکی دیکە هەیە کە دەتوانرێت ناوی "تێکەولێکەی" لێنرێت. بە درێژایی پەنجا ساڵە، تورکان شارەزاییەکی باش‌و وەستایانەیان لەو تێکەو لێکەیەدا هەبووەو بێگومان دەتوانن لەسەر ئەم رێگەیەش بەردەوام بن. هەرچەندە، پێدەچێت نموونە هاوچەرخەکانی ئاسیای رۆژهەلات‌و ئەمەریکای لاتین. هەرچەندە بەڵگەکان ئەوە بەدەستەوە دەدەن کە لەم سەردەمی جیهانگیرییەدا، بەجوڵەی دەستبەجێی سەرمایەوە، باجەکانی تێکەولێکە زۆر لەپێشوو قورسترە.

کۆسپ‌و لەمپەرەکانی ئایندە هەرچییەك بن، گرنگە هەروەك ئەم کێبە کردوویەتی درك بە دەستکەوتە مەزنەکانی تورك بکەین. نزیکەی بۆ ماوەی دوو سەدەیە ئەمێستا خۆراهێنانێکی مەزن‌و پێداگرییەکی زۆریان لەپێناو گەیشتن بە شارستانییەتی بالادەستی سەردەمدا کردووە. پێویست بوو ئەوان مامەڵە لەگەڵ ئەو کێشەو دژوارییانەدا بکەن کە لە ئاکامی جەنگ، کۆچی دەستەجەمعی، وێرانییە ئابوورییەکان هاتەکایەوە، بەلام هێشتا ئەوان لەپێناو بنیاتنانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی بەهێزی خاوەن ئابوورییەکی بزۆزو چالاك تێدەکۆشن کە دۆست‌و هاوسێیەکانیان بە بایەخەوە لێیبڕوانن. تورکیا وەك هەر دەوڵەتێکی دیکەی هاوچەرخ، نەتەوەیی بێت یاخود کۆلۆنیالی، لاپەڕەی رەشی لەمێژووی هاوچەرخی خۆیدا گرتۆتەخۆو ئەوەش دەبێت دانی پێدابنرێت. بەلام لەهەمان کاتدا، دەستکەوتە بنیاتنەرەکانی تورکیای هەچەرخ پێویستە بەشێوەیەکی شیاو بنرخێنرێت‌و دانی پێدا بنرێت. کەمالیزم وەك مۆدێلێکی پەرەسەندن بە سەختی بۆ قۆناغێکی دیارییکراوو نێوکۆیی دژوار دەگەڕێتەوە، زۆر هەڵەیە وا بڕوانرێتە کەمالیزم کە رەچەتەیەکە بۆ چارەسەرکردنی

کێشەکانی سەدەی بیستو یەکی تورکیا. بەڵام لەکاتی گەڕاندا بەدوای ریشەی تورکیای هاوچەرخ، هەر مێژوونووسێك پێویستە ئاوڕ لەو نەوە بەرچاوە بداتەوە کە لە سەروبەندی ساڵی ١٨٨٠دا لەدایك بوون. ئەو نەوەیەی کە تورکیا بێئەوان ئەگەری ژیانو بەردەوامیی نەبوو. کاتێك ئەوانە پێگەیشتن، شتێك بەناوی کێبڕکێی "خانمی جیهان" لەئارادا نەبوو، هەربۆیە ناتوانین هەڵسوڕاوانی تورکیا لەگەڵ ئەو تۆمارەدا بەراورد بکەین. بۆئەوەی درك بە مەزنیو بایەخی ئەو دەستکەوتەی ئەوانو نەوەکانیان بکەین، هەرچەندە پێویستە ئەوە بێنینەوە یاد کە ١٠٠ ساڵ لەمەوبەر، بیرۆکەی ئەوەی تورکێك دەتوانێت ببێتە لێخوڕی شەمەندەفەر، ئەندازیار، یاخود کارمەندی بانکێك، بیرۆکەیەکی مەحاڵ بوو تەنانەت لە تورکیا خۆشیدا.[٤٥] بە بەراوردکردنی ئەو سەردەمە بە وڵاتێك کە نها پڕێتی لە تورکانی خاوەن بانك، ئەندازیار، پیشەسازکارو بیزنسمان، پسپۆڕی بیناسازییو پزیشکیی(لەهەردوو رەگەزی نێرومێ) ئەمڕۆ دەستکەوتەکان لەپێش چاومان دەبینین.

[45] ئەمە بە روونی لە بیرەوەرییەکانی جەلال بایاردا دەردەکەوت. ئەو یەکەمین موسوڵمان بووە کە تێکەڵ بەکاری سەرافیی بێت. دەستپێشخەرییەکەی بە کردنەوەی قوتابخانەیەك بۆ کارمەندانی هێڵی ئاسنیی لە ئەزمیر لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانییدا لەلایەن هەریەك لە کریستیانییو بیانییە خۆماڵییەکان بە گاڵتەجاڕییەوە پێشوازیی لێکرا. ئەو دەریخستووە کە ٥٤ لەسەدی ستاڤی بانکەکە هاوڵاتیی عوسمانیی بوون، کە لەوانەیە تەنیا ١٩ لەسەدیان موسوڵمان بوون، لە بەرامبەردا ٧٢,٥ لە سەدیان کریستیانییو ٨ لەسەدەکەی دیکەشیان جوو بوون. مووچەی موسوڵمانەکان لە تێکڕای ئەوانەی دیکە نزمتر بوو، کە تەنیا ٣٩ لەسەدی مانگانەیان وەردەگرتو هیچ کات پۆستێکی سەروو پۆستەکەی خۆیان پێنەدەدرا.بڕوانە:
(Celâl Bayar (1967)*Ben de yazdım*, Istanbul: Baha, vol. 5, 1555–8). Ethem Eldem (1999, *A history of the Ottoman Bank*, Istanbul: Ottoman Bank, 515).

کورتەیەك لە ژیان و کارە زانستییەکانی سەردەشتیی:

-دکتۆر یاسین سەردەشتی کوڕی حاجی خالیدی مەلا حەسەنی مەلامارفە و نەوەی (ابن الحاج) ی ئالانی سەردەشتییە ، لە ١١ی ئاداری ساڵی ١٩٧٠ لە شاری سلێمانی چاوی بە دنیا هەڵهێناوە و تەواوی قۆناغەکانی سەرەتایی و ناوەندیی و دوا ناوەندیی لە سلێمانی تەواو کردووە .

-لە ساڵی ١٩٩٣ بەشی مێژووی کۆلێجی ئادابی زانکۆی سەلاحەدینی بە پلەی یەکەم لە سەر ئاستی کۆلێج تەواو کردووە.

-لە ساڵی ١٩٩٥ لە هەمان بەش و کۆلێج بەسەرپەرشتی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر ماستەری لە مێژووی نوێی کورد دا بە پلەی (زۆر باش) وەرگرتووە .

-لە ساڵی ٢٠٠٢ هەر لە هەمان بەش و کۆلێج و دیسانەوە بە بەسەرپەرشتی دکتۆر ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر بڕوانامەی دکتۆرای لە مێژووی نوێی کورد دا بە پلەی (زۆرباش) وەرگرتووە.

-لەساڵی ١٩٩٦-٢٠٠٢ مامۆستا بووە لە بەشی مێژووی کۆلێجی ئادابی زانکۆی دهۆك‌و بڕیاردەری زانستی بەشەکە بووە .

-ساڵی ٢٠٠٢ گەڕاوەتەوە شاری سلێمانی و ساڵی ٢٠٠٤-٢٠٠٥ سەرۆکی بەشی مێژووی کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکانی زانکۆی سلێمانی بووە و ئێستاش هەر وەك مامۆستایەکی ئەو بەشە بە پلەی زانستی پرۆفیسۆری یاریدەدەر لە خزمەت بەردەوامە .

ئەو کتێبانەی کە سەردەشتیی نووسیونی‌و تا ئێستا چاپ و بلاۆکراونەتەوە :

١-تحقيق تأريخي حول اغتيال الزعيم الآثوري (بنيامين مارشمعون) من خلال النصوص التأريخية ، دهوك ، ١٩٩٩.

٢- گەلی کورد و بزافی مەشروتە خوازی لە ئێران (١٩٠٥-١٩١١)ز, پێداچوونەوەو پێشکەشکردنی : دکتور دلێر اسماعیل شاوەیس , کوردستان , ١٩٩٩ .

٣- کورتەمێژوویەکی نێربازی لە رۆژهەلاتی ئیسلامیدا ، سلێمانی ، ٢٠٠١ .

٤- خوێندنەوەیەکی مێژوویی جوڵانەوە چەکدارییەکەی کوردستانی ئێران لە ساڵانی ١٩٦٧-١٩٦٨، سلێمانی ، ئامادەکردنی بەڵگەنامە: شازین هێرش ، ٢٠٠٢
٥- کوردستانی ئێران. لێکۆڵینەوەیەکی مێژووی لە جوڵانەوی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد(١٩٣٩-١٩٧٩)، سلێمانی، دەزگای سەردەم ، ٢٠٠٣.
٦- هەڵوێستی حیزبی تودە لەحاست کێشەی نەتەوایەتی گەلی کورد لەئێران (١٩٤١-١٩٨٣)، بنکەی ژین- سلێمانی، ٢٠٠٥.
٧- ژیان و تێکۆشانی سیاسیی ئەحمەد تۆفیق " عەبدوڵڵا ئیسحاقی " ، سلێمانی ، ٢٠٠٧ .
٨- چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد لە رۆژهەڵاتی کوردستان ، بەرگی یەکەم ، سلێمانی ، ٢٠٠٧ .
٩- فەرهەنگی ئارین، سلێمانی، ٢٠٠٩.
١٠ - پەندنامە ، سلێمانی، ٢٠١٠.

ئەو بەرهەمانەی وەریگێڕاون:

١- کورد عەرەب بەریتانییەکان . بیرەوەرییەکانی کاپتن لاین لەمەڕ رووداوەکانی باشووری کوردستان ١٩١٩-١٩٢٩ ، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: یاسین سەردەشتیی ،سلێمانی ، ٢٠٠٧.
٢- پرۆفیسۆر. دکتۆر. وەدیع جوەیدە، جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد. بنەماو پەرەسەندنی، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: پرۆفیسۆر.ی.د. یاسین سەردەشتیی، سلێمانی، ٢٠٠٨.
٣-ئیریك جەی. زورچەر، مێژووی هاوچەرخی تورکیا، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: پرۆفیسۆر.ی.دکتۆر یاسین سەردەشتیی، سلێمانی، ٢٠٠٩.
٤- مێژووی هاوچەرخی ئێران، سلێمانی ، ٢٠١٠ ، لەگەڵ بەرزانی مەلا تەها.
٥- گەراس ئار. ڤی. ستانسفیلد، کوردستانی عێراق، پەرەسەندنی سیاسیی و پشکووتنی دیموکراسیی، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: پرۆفیسۆر.ی.دکتۆر یاسین سەردەشتیی، سلێمانی، ٢٠١٠.

ئەو کتێبانەی پێشەکیی بۆ نووسیوونو پێیانداچۆتەوە :

١-جان جاك رۆسۆ، پەیمانی کۆمەڵایەتیی ، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: محمد صابر، پێشکەش کردن :د.یاسین سەردەشتی ،چاپی یەکەم ،سلێمانی، ٢٠٠٥ .

٢-د.ئەفراسیاو هەورامی، ڕووداوەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەی سۆڤیەتیدا١٩٤٥/١٩٤٧،پێشەکیو پێداچوونەوەو پەراوێز بۆ نووسینی:د.یاسین سەردەشتی ، سلێمانی ، بنکەی ژین ، ٢٠٠٧ .

٣- سیروان حەمە سەعید حەمە خورشید، پەیوەندییەکانی ئاسورییەکانو بەریتانیا ١٩١٨-١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیکی مێژوویی-سیاسییە، سەرپەرشتیی کردنو پێشەکیی بۆ نووسینی: دکتۆر یاسین سەردەشتیی، کەرکوك، ٢٠٠٩.

٤-شەریف عەلی"هەژاری"، موجاهیدینی خەلقو هەڵوێستی بەرانبەر بە نەتەوەی کـــورد لـــە ڕۆژهـــەڵاتی کوردســـتاندا(١٩٦٤-١٩٩٤)، سەرپەرشـــتییکردنو پێشکەشکردنی: پ.ی.د یاسین سەردەشتیی، سلێمانی، ٢٠٠٨.

٥- عیزەدین ئیبن ئەسیر، تەواوی مێژوو، پێداچوونەوەی:پرۆفیسۆری یاریدەدەر.دکتۆر یاسین سەردەشتیی، تائێستا حەوت بەرگی بڵاوکراوەتەوە.

٦- پوختەیەکی گرنگ لە مێژووی هیرۆدۆت، و: زانەر محەممەد، پێشکەشکردنو پێداچوونەوە: د.یاسین سەردەشتیی، سلێمانی، ٢٠١٠.